

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

LENGYEL DÉNES ÉS NAGY MIKLÓS

REGÉNYEK

52.

JÓKAI MÓR

GRÓF BENYOVSZKY MÓRIC
ÉLETRAJZA,
SAJÁT EMLÉKIRATAI
ÉS ÚTLEÍRÁSAI

(1888 – 1891)

I. KÖTET

AFANÁZIA
REGÉNY

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1967

Sajtó alá rendezte
RÁDÓ GYÖRGY

Lektorálta
TARDY LAJOS

Magy. in. T. 3.
88,918/T.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1967

Printed in Hungary

BEVEZETÉS

Egy napon kiadómat és barátomat, Ráth Mórt meglátogatván, szóba jött, hogy gróf Benyovszky Sándor úr óhajtaná híres elődje emlékiratait magyar nyelven is a közönség kezébe juttatni. Ráth Mór nézete az volt, hogy e műnek inkább az én kidolgozásom szerint kellene a magyar közönség elébe kerülni, és hogy valódi mulasztás, miszerint éppen mi, szerzőjük honfitársai, nem ismerjük a nevezetes művet, melynek németül többféle kiadása létezik. Az egyiket Forster, a másikat Ebeling fordították és jegyzetekkel látták el, a múlt század utolsó évtizedében, a harmadik kivonatos kiadás pedig, Campe, az ifjabbik Robinson nagy hírű szerzőjének közrebocsájtott útleírásai között jelent meg; nálunk pedig csak a Rontó Pál-féle mese, egy nagyon rövid kis kivonat, a Mühlbach Luiza regényének fordítása és a Közhasznú Esmeretek Tára útján tud valamit a közönség e rendkívüli alakról, hírhedett hazánkfíáról.

Kedvet érezve e feladathoz, legelőször is siettünk megszerezni az eredeti angol kiadást, mely a legfényesebb díszművek közé sorozható, nagy 4°-ban, drága papiroson, splendid nyomással, számos acélmetszetű és rézkarcú képekkel, tájrajzokkal és térképekkel ellátva; e mű címe:

MEMOIRS AND TRAVELS
OF
MAURITIUS AUGUSTUS COUNT DE BENYOVSZKY

MAGNATE OF THE KINGDOMS OF HUNGARY AND POLAND,
ONE OF THE CHIEFS OF THE CONFEDERATION OF POLAND.

CONSISTING OF HIS MILITARY OPERATIONS IN POLAND, HIS
EXILE INTO KAMCHATKA, HIS ESCAPE AND VOYAGE FROM
THAT PENINSULA THROUGH THE NORTHERN PACIFIC
OCEAN, TOUCHING AT JAPAN AND FORMOSA, TO
CANTON IN CHINA, WITH AN ACCOUNT OF
THE FRENCH SETTLEMENT, HE WAS AP-
POINTED TO FORM UPON THE ISLAND
OF MADAGASCAR.

WRITTEN BY HIMSELF.
TRANSLATED FROM THE ORIGINAL MANUSCRIPT.

LONDON

PRINTED FOR G. G. J. AND J. ROBINSON, PATER NOSTER ROW.
MDCCXC

(Benyovszky Móric Ágost grófnak, a Magyar és Lengyel királyságok mágnásának, a lengyel konföderáció egyik fejének emlékiratai és utazásai; melyek tartalmazzák katonai műveleteit Lengyelországban, kamcsatkai száműzetését, onnan megszabadulását, s az északi Csendes-tengeren való utazását Japán és Formosa érintésével, majd Kantonéval Kínában; majd a francia kormány megbízása folytán tett kísérletet Madagaszkár szigetéen való telepítésre. — Írva saját maga által, lefordítva az eredeti kéziratból 1790-ben.)

E munkához az angol kiadó előszót is írt, melyben előre tiltakozik azon vélemény ellen, mintha ő e munkánál valami más egyéb is volna, mint kiadó. Én azonban azt hiszem, hogy e munka első részét, a lengyelországi eseményeket mégis az angol kiadó fogalmazta Benyovszky eredeti feljegyzései után, ahogy az előszava végén maga is sejtetni engedi, s annál fogva e része a munkának sok helyreigazítani és ki-pótolni valót hagy hátra.

Miután kiadóm ajánlatát elfogadtam, ilyenforma előleges tervet adtam át neki e megírandó mű felől:

Ez a mű nem regény lesz.

Tehát micsoda?

Egy rendkívüli alak élettörténetének a megvilágítása.

Ez élettörténet, mind az önéletírás, mind az idegen följegyzések alapján összeállítva, hősében egy kimagyarázhatatlan jellemet állít elénk: — nem találjuk meg eszmejárásában az egybefüggő láncolatot, cselekedeteiben a következetességet; fennakadunk az ellenmondó indulatoknál, nem értjük meg szándékainak az indokait, legvégül az egész történet vezére egy regényes hajlamú, merész, lángeszű kalandor, egy színpadra való hős benyomását hagyja hátra. S ez tévedés.

Benyovszky Móric egy határozott, komoly, fennkölt jellem, akinél a lángész csak gazdagon dotált természeti adomány nagy eszmék megvalósítására. S ez a — korát messze megelőzőtt — eszmekör nyújtja a kulcsot az egész történet világos megértéséhez.

Az én feladatomban volna ezt a vezéreszmét felkeresni és megállapítani. Azután a megkapható adatoknak utánajárni, s a nem helyes feljegyzéseket a maguk értékére visszaváltani. Azután, tények és lélektani következtetések alapján mind a befolyó külviszonyokat, mind az intező lelki küzdelmeket akként rajzolni, hogy a bekövetkezett csemények valódiságáról, sőt szükségességéről meggyőződjenek az olvasó.

„Benyovszky Móric jellemrajzához.

I. Elejétől kezdve két hazához szokik. Az egyik: Magyarország méltatlanul bánik vele. Felmutatandók az akkori birtokviszonyok, törvénykezés, nexus, udvari kancellária, szokásos perorvoslatok.

2. Indokolni kell a lengyel konföderáttal való szövetségét, s röviden, de érthetőleg előadni, hogy mi volt az a bármi konföderáció, melynek seregeit vezette Benyovszky, mi oka volt e harcoknak: ez lévén az alapja Benyovszky

rajongó szabadságszeretetének s a zsarnokság elleni gyűlöletének, ami jellemének egyedüli magyarázata.

3. Ki kell emelni családi életének nevezetesebb mozzanatait, nevéhez való szerelmét, fiútestvéreirez való ragaszkodását (akikről az idegen életírók tudomást sem vesznek): mert ez is mindvégig uralkodó eszme marad életében. Ezt találjuk fel, mint fő indokot a kamcsatkai rabságból kiszabadulási törekvésében; Afanáziához való (másként megérthetetlen) viszonyában; a boldog szigeten, ahol az ország legszebb leányával összeházásítják, s ahol ő bájos menyasszonyát a nászút után érintetlenül adja vissza szülőinek: ez a vágy a családjához utasíttatja vissza vele az angolok fényes ajánlatait *Madagaskárban*; ez az első gondja, midőn *Versailles-ban* fényes állásba jut, hogy nejét Magyarországból magához vitesse: akit azután el nem hagy többé; hanem magával visz másodszori madagaszkári útjában: ott kisfia születik, s az ott meg is hal; a madagaszkári nők megválasztják nejét legfelsőbb bírójuknak. (Ott olyan okos intézmény van, hogy asszonyok ügyeiben asszony a bíró.) Legutoljára még *Amerikába* is magával viszi nejét, s utolsó végzetes expedíciója alkalmával Baltimore-ban hagyja jó reményű állapotban. — Ez az uralgó indulat nagy ködöt feltisztít Benyovszky jelleméről, de megfosztja őt a regényhős színétől.

4. Az Afanáziához való viszonya, az eljegyzés, a gyöngéd együttlét titkai, az egész játék egy ártatlan gyermek szívével, ha Benyovszky mint regényalak lesz vala bemutatva, őt egy csapodár kalandor minőségére fogják leszállítani. Az, hogy e szerencsétlen leányt szenvedni hagyja, majd hogy útközben bekövetkezett haláláról csak egy sorban tesz futó megemlést, s egész hosszú tengeri útja alatt elő sem hozza többé a nevet, szívtelenségnek és léhaságnak volna a jele, ha ott nem találnók Benyovszky minden törekvésében, a többi indulatok közül messze kimagasló uralkodó eszmét: a *szabadságvágyat*: mégpedig nemcsak az egyéni megszabadulás ösztönét, hanem a

rabláncok alatt nyögő népek felszabadításán rajongást. Először a lengyelek szabadságáért küzd a lengyelekkel, s ennek feláldozza boldog családi életét Magyarországon. Azután a száműzött szibériai oroszokat gyűjti táborra egy merész eszme körül, s csupa oroszokból álló szövetségeseivel diadalra juttatja hihetetlen merészségű tervét: — ennek áldozza fel Afanázia szerelmét, de feláldozza haragját, bosszúját ellenségeivel szemben is; mert azok is a szabadság táborához tartoznak. Majd a szigetlakó vad népeknek segít elnyomóikat leverni: azoknál alkotmányos önkormányzatot honosít meg. *Ezért* feláldozza magas pártfogói kegyét: először a francia királyét és miniszterciét, azután József császáráét, s utoljára az egyedül szabad Észak-Amerikai Egyesült Államokhoz fordulva, azoknak a segélyével kezdi meg a kísérletet egy barbár népből szabad nemzetet alkotni, amidőn már az óvilágban mindenütt alkotmányra látszik hajlani a szabadság napja. — Ezen bukik meg. — Benyovszky ennél fogva egyike a legkövetkezetesebb politikai hősöknek, akinek jellemén a kalandos élet csak jelmez, tetteiben a regényesség csak staffázs.

5. Azért ez életírást ebből a szempontból vélném kidolgozandónak: a regényíró feladata volna csupán a lélektani helyzetek kiemelése, az eseményeket környező tájak, alakok leírása, a plasztikai kidomborítás: hozzá kellene járulni a lelkiismeretes historikusnak, ki minden fikció mellőzésével, magát a kort rajzolja, s az akkori idők és fogalmak zűrzavarában világot nyújtson, s végül ahol Benyovszky saját naplója elfogy, a további adatokat, melyek sorsa végét megérthetővé teszik, felkutassa.”

Ez volna az általam megírandó rajz: kiegészítenék azt Benyovszky saját naplói és későbbi levelei; a reá vonatkozó egyéb okiratokkal megszorítva.

Miután kiadó barátom e felfogásomat helyeselte, hozzáfogtam e mű elkészítéséhez, először Benyovszky saját naplóját angolból lefordítva, azután a hiányzó adatoknak utána-

járva. Azért kellett angolból és saját magamnak végezni a fordítást, mivel már az első angol szöveg is francia kéziratokból van átültetve, azon okoknál fogva, melyek az angol kiadás bevezetésében el vannak mondva; a német fordításokban ugyanazt hibákkal, félreértett kifejezésekkel még jobban megzavarták; úgyhogy gyakorlott stilsztának kell lenni, aki a háromszor átszűrt francia konvencionátus irályból a valóságos magyar gondolkozásmódját a szerzőnek kitalálja.

Könnyebb feladatra találtam az ismeretlen adatok beszerzésénél, miután a történet hősének unokaöccse, gróf Benyovszky Sándor úr, egész ide vonatkozó családi okmánytárát kegyes volt rendelkezésemre bízni, melyben mind a Benyovszky Móric saját levelei, mind a hozzá írottak, jellemrajzának nagyon becses adalékait képezik. Azokon kívül Thallóczy Lajos és Marczali Henrik tudós barátaim voltak szívesek igen becses felvilágosító adatokat szerezni be e munka kiegészítéséhez, amiért hálás köszönetemet kell kifejeznem.

Benyovszky Móricnak az arcképét mind az angol, mind a német kiadásban megtaláljuk élethű és szép kivitelű acélmetsetekben, az eredeti angol után készítettük a miénket. Akkori divat szerint simára borotvált arc, bajusz és szakáll nélkül; természetes, két felől csigákba göndörített hajjal. Az egész arckifejezése rokonszenves, bizalomkeltő, a homlokot nem szeli át a parancshirdető középránc, egészen sima az, csak az erős szemöldökcsontok árulják el az akaraterőt, s a két széjjelálló szem a nagy megfigyelő tehetséget, metszéseikben ábrándozó kifejezéssel. A száj azonban egészen az, amit képzeltünk felőle: az a világ minden nyelvén folyékonyan beszélő száj, az a parancsszóval és hízelgő beszéddel egyaránt hódítani tudó száj, melynek megfelel az a nagyravágyással, önérzettel kidomboruló áll. Ez arcképét 30 éves korában készíték (33 éves volt, mikor meghalt). Egy másik ábrázolatját ott találjuk az angol kiadásban: azon tíz évvel fiatalabb: a kép azt a jelenetet mutatja fel, amint Benyovszky kutyáktól vontatott szánon

utazik *Szibériába*. Ezen a képen csaknem leányi szépségű az arca: a termete pedig annyiban hű, hogy ki van tüntetve rajta, miszerint egyik lábszára rövidebb, mint a másik. — Ezt ő maga csak az életírásának második kötetében említi fel; amidőn egy szigetlakó fejedelem azt kérdi tőle, hogy milyen kicsiny emberek-e az európaiak, mint ő, s arra ő azt feleli, hogy »most a rövidebb lábamon állok, melyből hiányzik egy csont«, (azt a csatában veszté el, úgy lett összeforrasztva) s aztán a másik lábára emelkedve, kitűnt a daliás alakja. S e hiányos természettel tudott annyi viszontagságot legyőzni, tengerviharban helyt állni, asszonyi szíveknek eszményképe lenni! Ez csodálatunkat még jobban fokozta iránta.

Rendkívüli testi erő, életszívósság párosult nála ritka szellemi adományokkal, emlékezettel és ítélő tehetséggel; rettenthetetlen bátorság, hidegvér a legnagyobb veszély idejében, gyors leleményesség és kimeríthetlen szívjóság, önfeláldozás, testvérek, hitves és jó pajtások irányában, voltak jellemének alapvonásai.

BENYOVSZKY MÓRIC GYERMEKKORA

A legelső eredeti okmány, melyet előre kell bocsátanunk, a Benyovszky Móric születésének bizonyítványa, mely unoka-öccse, gróf Benyovszky Sándor úr kívánatára lett kiadva a *verbói* plébános, tisztelendő Kubicsek Ferenc úr által. Ezen *hiteles keresztlevél* szerint Benyovszky Móric nem 1741-ben született, mint külföldi életírói jegyzik; hanem 1746-ban: tehát öt évvel később. S ez az egy adat az egész élettörténet felfogását lényegesen megváltoztatja. Mert nagy különbséget tesz a beszámításnál az a körülmény, hogy egy tényt egy tizenhárom éves „fiú” követett-e el, vagy egy tizennyolc éves „legény”, s ismét más szemmel nézünk ugyanazon eset megítélésakor egy huszonegy éves ifjút, mint egy huszonhat éves férfit.

Eszerint 1756-ban, az október 8-iki levosiczi ütközetben, melynél Benyovszky Móric, mint a *Siebenschein* ezrednél szolgáló hadnagy jelen volt, csak egy pár hónappal lehetett több tíz esztendősnél.

Ez nem tartozik a lehetetlenségek közé. Az 1848-iki szabadságharcban is láttunk tíz éves hadnagyot. (T. J. lapszerkesztő fiát), ki igen jól megállta a helyét. Benyovszky Móricnak az atyja, Sámuel maga is lovassági főtiszt volt; ki fiát Bécsben a katonai iskolában nevelteté: a kiütött örökösödési háborúnál valószínű, hogy a hadapródokat is mind a hadsereghez bocsáták, s így lehetett az, hogy Benyovszky Móric már tíz éves korában megismerte a csatater gyönyöreit. Legkönnyebben megtalálhatja magyarázatát ez a rendkívüliség abban a körül-

ményben, hogy Móricnak az atyja előkelő katonatiszt volt; s nagyon valószínű, hogy az országos lelkesedés közepett ő is részt vett a háborúban, s növendék fiát is magával vitte oda.

A külföldi életírók e kezdő adatai már azért is tévesek, mert Sámuel tábornokot grófnak teszik meg, s nejét Révay Rózát Thúrócz megye örökös grófnéjának. Az utóbb nevezett rang nem is létezett, a Benyovszkyak pedig közönséges birtokos nemes család voltak Verbón, Nyitra vármegyében, maga Móric (Ágost Aladár) az egész emlékirataiban foglalt működésének ideje alatt nem volt gróf; *bárává* lett XIV. Lajos francia király által emelve; s csak később, azon idők alatt, melyekről emlékiratai nem szólnak többé, amidőn Mária Terézia szolgálatába állott, lett a királyné által *magyar grófi* címmel felruházva.

Ezt a tévedést még több helyütt lesz okunk helyreigazítani.

Tehát legifjabb korában katonai nevelést kapott, s ez magyarázza meg, hogy sok olyan tudományban volt jártas, amit az itthoni kollégiumokban és lyceumokban nem tanítanak. Ezek között első helyen a nyelvismeret. — Igaz, hogy Magyarország felvidékének intelligens lakóit már erre a soknyelvűségre a helyzetük is szoktatja. Családi körben a magyar, a köznépnél tót, szomszédoknál lengyel és német, iskolában latin nyelvet már gyermekkorukban el kell tanulniok; Móricnál a bécsi akadémián hozzájárult a francia nyelv, a tengerészeti pályán megtanulta a hollandit és az angolt, számkivetésében az orosz, utazásaiban a keleti nyelveket.

Az is egészen hamis felfogás a külföldi életírói részéről, mintha Benyovszky Móric három év múlva, miután még három nagy ütközetben részt vett, 1757. májusában Prága mellett Lotharingi Károly herceg alatt, ugyanazon év novemberben Schweidnicznál, és 1758-ban Darmstadttnál Laudon alatt, rögtön abbahagyta volna a császári hadseregben való szolgálatot egy lengyelországi rokona meghívása folytán, ki őt

örökösévé kívánta tenni: s „czért” odahagyta régi hazáját, Magyarországot, s mást választott hazájának, a lengyelt.

Ez kezdetnek egy jellemrajzhoz elég elízetenítő volna: van benne könnyelműség, önzés, hűségszegés.

De a valódi sorozata az eseményeknek, nem így áll, hanem ahogy azt a családi levéltár igazolja, rövid szavakkal ekként következik:

„Benyovszky atyja, Sámuel, fiatal éveit a katonaságnál tölté, s mint ezredes, hagyta el a pályát, nyugalomba lépve, s nőül véve Pestvármegyey József tábornok özvegyét, báró Révay Rózát, akitől négy gyermekük született: Móric, Márta, Ferenc és Emánuel.”

„Móric még gyermekkorában katonává lett, s részt vett a 7 éves háborúban. Ott volt 1760-ig. (Tchát 14 éves koráig.) Akkor az anyja meghalt, végrendeletében vagyona egyik felét az első házasságából született leányaira, másik felét pedig a Benyovszky gyermekekre hagyva. Nemsokára neje után, még azon évben az atya is meghalt. Ekkor a mostohatestvérek férjei, nagy befolyású urak, nem érve be a nekik hagyományozott fele birtokkal, az egész örökséget elfoglalták, és a Benyovszky árvákat kitaszták a szülői hajlékból.”

Ennek a veszedelemnek a hírére hagyta oda Móric a hadsereget, s sietett haza. Maga is gyermek még, de már csatákban edzett katona.

Hazaérkezve, az ősi kastélyt idegen cselédséggel megrakva találja, akik gúnyosan kituszkolják az ajtón; nagy kérdezőködsre rátalál az elűzött kicsi testvérekre, kiket befogadott valami jószívű tót nemes, talán egykori fegyvertársa a meghalt apának. Elrongyolt ruháik láttára felforr a szívében a vér.

Az a Nyitra vármegye veszedelmes egy tartomány volt akkor. Az az egész nép mind Rákóczy *kuruc*aiból állt, akik még emlékeztek a régi szabadságra. Nem kellett nekik a biztatás, még ők eszelték fel az ifjú Benyovszkyt. A magyar törvénykönyv szerint szabadság van adva a birtokából ki-

űzött jogos tulajdonosnak egy év leforgása alatt saját öklére, erőhatalommal kiverni a bitorlót az elfoglalt vagyonból. Voltak e célra megszerezhető híres falvak, csupa köznemesektől lakva, akik a birtokos felszólítására, botot, csákányt ragadva, készen álltak az önhatalmú végrehajtásra. Ez törvényesen bevett szokás volt Magyarországon. A gyermek Benyovszky-nak tetszett ez a perorvoslat: összeszedte a hű tót hajdúkat, rajta rontott velük a birtokát bitorló sógorokon, kiverte őket az apai kastélyból, s visszavitte nagy diadallal a kis testvéreit; akik közül a legkisebbet, Emánuel, még a karjára kellett vennie. (Ez az Emánuel volt azután is a kedvence, akit, mint egy apa a gyermekét, ápol, segélyez, tanácsol, mikor már ő magas rangú befolyásos ember a királyné udvaránál, az pedig kicsiny hadnagyocska a pattantyúsoknál: ugyanez az Emánuel lesz végül a napoleoni hadjárat alatt híres tábornokká, s a grófi cím új megszerzőjévé.)

A kivert sógorok azonban nem hagyták annyiban a dolgot; felszaladtak Bécsbe, ott az udvari kancelláriánál úgy adták elő Móric úrfi aktusát, mint major potentiát, mint zendülési tényt: a bécsi udvari körökben nem bírtak valami különös érzéssel a magyar alkotmányos okkupacionális szokások iránt, s a hatalmaskodó Móric ellen kiadták az elfogatási parancsot.

Móric jó eleve megtudva a fenyegető veszélyt, nem várta azt be; hanem kimenekült Lengyelországba.

Ott lakott egy rokona, gazdag litvániai sztaroszt. Annál nemcsak menedéket talált, de szerető atyai szívet. Első megjelenésével megnyerte az öreg szívét, ki őt roppant birtokainak örökösévé tette.

Fogadott apjának bőkezűsége tette lehetővé azon régi vágyának megvalósítását, hogy tengerre mehessen, s a tengerészetben kiképezhesse magát. Ekkor szerezte azokat az ismereteit, amelyek mint tengeri utazót és felfedezőt később a világhírűek közé sorolták. Már éppen kelet-indiai hosszú útra szándékozott kelni, amidőn az öreg sztarosztának a ha-

lála bekövetkezett, s mint a birtok örökösét a lengyel nemesek „bári konföderáció” elnevezés alatti pártja, hazaszóltotta.

Ilyen sorozatba állítva, érthetővé lesznek lélektanilag is az csemények, amint nem azok az idegen életíró által összehavart sorrendben.

Ha már a litvániai nagy uradalnak birtokosa lett volna Benyovszky, ha már expatriálta volna magát Magyarországról, se oka, se joga nem lesz vala idejönni, és azért a kis verbói nemesi portáért erőszakoskodásba keverni magát: a testvéreit is magához vehette volna. — De mindez „utóbb” történt. A kihonosítás már csak következménye volt az elfogatási parancsnak.

Most szükséges, hogy néhány szóval elmondjuk, hogy mi volt az az állapot Lengyelországban, mely Benyovszky Móricot a tettek mezejére lépni kényszeríté, nehogy az is abba a kategóriába szálljon alá, amelybe soroljuk a természettől vitézkedésre hajló regehősök szilaj kalandvágját.

A szrencsétlen Lengyelország belvillongásoktól szétdúlva, hasonlított egy hagymázbeteg óriáshoz, kinek izmaiban a láz még hatványozza az erőt; de minden mozdulata kár és veszedelem önmagára, vagy azokra nézve, akik ápolják, s akit végre meg kell kötni, hogy ne dühöngessen. *Európa* hatalmasságai vállalkoztak rá, hogy a lázbeteg kezeit lefogják.

Régen tartott már ez az állapot. Sobieski János halála óta, aki maga is mártírja volt a koronájának. Akárkinek a fejére jutott ez a korona, lengyel nemesére, vagy szász hercegére, olyan volt az, mintha minden ága egy-egy villámfogó lett volna, melybe minden oldalról belecsapkodnak a mennykővek. A hatalmasságok valamennyi lengyelországi követének az volt a feladata, hogy Lengyelországban az anarchiát növelje; s ennek mind valamennyi lelkiismeretesen megfelelt.

A lengyelek egyik legkitűnőbb nagy szelleme, Lelewel, azt írja erről a korszakról, hogy Lengyelország hasonlít egy vendégfogadóhoz, ahová minden ember betérhet, jól lakhatik, s

aztán megint tovább mehet. Azt mondják, hogy a rendetlenség életföltétel nála: az a boldogsága, az az üdve. Ezért az a törvény, hogy az országgyűlés minden határozatát egyetlen egy nemes „nye pozvolim” (nem akarom) szava megghiúsíthatja. A pohárral a kézben elfelejtenek minden veszteséget s a szomszédok zsarolásait. Csak egy osztálynak van nyugodt élete: a *disszidenseknek*. Ez nem vehet részt az alkotmányos viaskodásokban; kénytelen otthon ülni, s annál fogva vagyonilag gyarapodni.

Ezek a *disszidensek* voltak mindazok, akik nem tartoztak az állam vallásához, mely a római katolikus: tehát az óhitűek és a protestánsok. A lengyel országgyűlés a hitkülönbség miatt megfosztotta ezeket a honfitársait az alkotmányos jogoktól.

És ezek a *disszidensek* nem akartak belenyugodni, hogy ők nem mehetnek oda, a többiekkel huzakodni: mindegyik panaszra ment a külföldi hitsorsos hatalmasságokhoz, segélyül hívta azokat saját honfitársai ellen; az *óhitűek* a *muszkához*, a *protestánsok* Angliához és Poroszországhoz. Az volt a korszellem áramlata, hogy a hitbuzgalom háttérbe szorítsa a nemzetiségi érzületet; akkor a *kátéért* harcoltak a népek. (Most a *grammatikáért*.)

A meghívottak nem késtek a beavatkozással; a két Ágost halálával megszűnt a szász uralom Lengyelországban: új árnyékkirályul Ponjatoszky Sztaniszló lett megválasztva, húszeczer orosz szuronyának oltalma alatt. Ugyanazon orosz erőhatalom nyomása alatt fogadta el a lengyel országgyűlés a protestánsok és óhitűek egyenjogosítását. Az orosz nagykövet diktálta a törvényt.

Emiatt lázadt fel a lengyel nemesség egy része a királya ellen. Két főnemes: Pulawszky és Krazinszky *Bár* török határszéli városban megalkotta a konföderációt, s ezzel kétfelé szakította a saját nemzetét.

Az egyik részen (a *disszidensekén*) volt a világos igazság:

a jogegyenlőség, a vallásszabadság nagy követelményei; de ezek maguk árulók voltak saját hazájuk ellen, kik a templomajtón át bocsátották be az örök ellenséget, kik megvették a vallásszabadságot, láncok árán. A másik rész pedig a bárí konföderáltak, kik Lengyelország függetlenségéért emelték föl a zászlót, ugyanarra a zászlóra a vallási és politikai türelmetlenség jelszavait írták fel. Úgy az egyik, mint a másik félnek lehetetlen volt itt Magyarországon rokonszenvet találni; ahol a vallási és politikai szabadság mindig egy zászlóra volt írva: ahol a vallásháború egyúttal szabadságháború is volt, ahányszor csak kigyulladt a közös elnyomás ellen.

Magyarországon nem értette senki, hogy miért harcolnak a lengyelek.

S ebbe az érthetetlen harcba kellett Benyovszky Móricnak belekeveredni.

Az örökbefogadó nagybátya meghalt, a litvániai nagybirtok a fiúvá fogadott unokaöcsre maradt: hanem a jogok kötelességekkel is voltak összekötve.

Benyovszky Móric *Varsóba* megérkezve, ott a konföderáció vezéreit találta a helyzet urainak, s azoknak a felhívására le kellett tennie az esküt, hogy a konföderációt ismeri el a *Lengyel Köztársaság* törvényes kormányának s parancsára harcolni fog annak zászlói alatt, amíg csak az oroszok Lengyelországban vannak.

Ez történt júliusban. — Hogy Benyovszky Móricnak mennyire voltak kedvére a lengyelországi állapotok, azt sejteni engedi az, hogy még azon év december havában elhagyta Varsót, és visszatért a régi hazájába. — Megkísérté elharácsolni szülői örökségét visszaszerezni. — Tehát otthagya a nagy kiterjedésű litvániai birtokokat, a sztarosztai rangot, s beérte volna a szerény magyar köznemesi állással, a nyolc felé elosztott udvartelekekkel odafenn Nyitra vármegyében, ahol tudvalevőleg a nemesi birtokok éppen nem latifundiumok.

Hazajött, nem törődve az ellene kiadott elfogatási parancssal. Ez is a lengyelországi állapotokat jellemzi.

De még inkább jellemzi a magyarországi állapotokat az, hogy itthon nem talált igazságot. Szülőitől öröklött birtokait nem tudta visszanyerni. El lett utasítva minden jogorvoslattól.

Nem maradt más választása, mint hazáját végképp elhagyni s litvániai uradalmába visszatérni.

Ekkor a sors, a véletlen, vagy mondjuk: a gondviselés — közbelépett. Amíg a nyugati Kárpátok vidékén, a Szepességen keresztül utazott, meglepte valami betegség. Járvány dúlt azon időkbén az országban elég, Benyovszky Móricot útközben heves láz lepte meg; kénytelen volt betérni egy útszélű magyar előkelő úr házához, akinek családja szívesen fogadta. A család neve „Henszky”.

Egy szép, szeretetreméltó leány volt a háznál, akinek gondos ápolása alatt a beteg ismét visszanyerte elvesztett egészségét. A hála átnemesült szerelemmé. Benyovszky felgyógyultával kezét ajánlá fel kedves ápolónőjének, később egész élete őrangyalának, s elvette feleségül.

És akkor megkezdett egy nyugodalmas, boldog életet, melyben feledve voltak a csatatéri dicsőség s a tengerentúli kalandozás minden ábrándjai. A fiatal nő nemsokára jó reményességbe jött.

Ekkor egy este megjelenik a boldog család közepett a lengyel schlachtitz, aki Benyovszkyt nyomról nyomra puhatolta, míg végre ráakadt, s átadja neki a konföderáció főnökének parancsát, hogy azonnal siessen a zászló alá, melynek hűséget esküdött.

S a *zászló* hatalmasabb volt, mint az *oltár*. A becsület erősebb, mint a szerelem. Benyovszky, anélkül, hogy feleségének hírül adta volna, hová megy, sietett a csatatérre.

Viselt dolgai, melyeket itt elkövetett, részletesen le vannak írva életírásában, azokat nem ismételem. Benyovszkyra sok keserű tapasztalás várt a lengyel konföderáció hadjáratában.

Maga a lengyel nemesség és köznép, vitézség és szabadságérzet dolgában föltétlen bámulatra méltó, egyes vezérei, kiváló főurai is megérdemlik az elismerést; de az egész hadviselés oly nagy mértékben viseli magán a fejtelenség, határozatlanság és könnyelműség jellegét, hogy azoknak közepette az indigena Benyovszky magaviselete, ifjú évei dacára, messze kimagaslik. A sok tehetségtelen, lágy jellemű lengyel hercegek és grófok által elrontott hadi helyzeteket hányszor javítja meg határozott gyors haditetteivel, hányszor organizálja újra a szétvert csapatokat, éllelmezi az ostromolt városokat, új dandárokat gyűjt, elfogják, újra kiszabadul, megint elfogják, véletlen találkozó hívei kivágják az ellenség kezéből, egyik hadi kalandból a másikba veti magát, s a személyes bátorságon kívül nagymérvű hadvezéri tehetséget fejt ki.

Egész ütközeteket vív meg az oroszokkal, bámulatra méltó stratégiai ügyességgel. Erélye tútesz minden igazi lengyelen. Az orosz hadvezetők rémévé növi ki magát, ki seregeiket dandárszámra semmisíti meg, s haditerveiket teljesen szétzavarja.

Már az első elfogatásánál, midőn az oroszok által ostromolt *Krakkó* élemezése végett kirohanást intézett fényes sikerrel, de saját vesztével, két sebet kapott. Ezzel még nem találta léróva új hazája iránti adóját; amint kiváltják, nagy summa pénzen, ismét visszatér a harcolók közé: pénzt, ágyút, fegyvert, lőszeret gyűjt a hadsereg számára, s olyan félelmesé válik az oroszokra nézve, hogy jutalmat tűznek ki a fejére.

Az egész hadjáratban azonban nem volt semmi haditerv, semmi rendszer; mindegyik csapatvezér a maga terve szerint verekedett, ahol ellenségre bukkant. Így Benyovszky, mikor *Lelki* melletti fényes sikerű ütközetében Izmajlov orosz dandárát megsemmisíti, akkor értesül róla, hogy más oldalon meg az oroszok Potoczkyt tönkre verték, az öreg Pulawszkyt elfogták s magát Bárt is elfoglalták.

De se a lengyel fővezérek veresége, se a kemény tél nem te-

teti le vele a fegyvert. S még ennél rosszabb is következett. A két lengyel pártvezér összeveszett egymással: a lengyel sereg két részre szakadt. Az egyik a török hadsereg oltalma alá vette magát, s annak a szárnyai alatt vesztegelt: a nemzetnek csak félkarja maradt a védelemre. Benyovszky ott volt, ahol tovább harcoltak. A *grodeki* derék ütközetben a két Pulawszky testvérrel egyesülten tönkre veri Izmajlov tábornok hadát.

Hasztalan volt minden hőstett; a lengyel vitézek fogytak, az orosz szaporodott. Amíg Benyovszky a *zuaniecki* ostrom felszabadító ütközetben újra csoda módon diadalmaskodik az orosz vezér, Izmajlov fölött, azalatt bajtársa, Pulawszky kénytelen az ostromolt Okopp várát odahagyni, s fegyveres kézzel utat törve magának Moldva felé, a török határon átmenekülni. Onnan izent Benyovszkynak, hogy ő is kövesse a példáját, s a seregével vonuljon át a török területre.

Benyovszky megfogadta az utasítást, s megkezdé a menekülő utat, az üldöző oroszokat vissza tudta verni, hanem egyre nem számított: a török basák alávalóságára. Régi dolog, hogy a muszkák *arany golyói* messze hordanak, s célba találnak. Először nem akarták áteresztetni a menekülő lengyeleket a Dnyeszteren; azután, hogy Benyovszky erőszakosan is átkelt rajta, azzal fenyegették, hogy mind összeaprítják, ha vissza nem megy: utoljára még a podgyászát is elrabolták. Az ellenségtől üldözött, a jó baráttól be nem fogadott Benyovszkynak ott volt a háta mögött a régi hazája, Magyarország. Barátja, a lengyel Pulawszky már odamenekült: ő is azt tehetne volna. De még akkor nem engedte neki makacs törhetlen jelleme, hogy elvesse azt a zászlót, melynek hűséget esküdött. Seregének négy ötöde szétfutott már, elszökdösött; csak a betegetek és sebesülteket hagyták nála, s ő ezeket védelmezve maradt utolsónak a csatatéren, míg végre kiéhezett, elcsigázott seregét, árulóktól kelepcébe csalva, körülfogták, megrohanták: a kétszegesés vég harcában ő maga, hősként küzdve, két kard-

vágást kap, utoljára egy ágyúlövés leteríti a földre lovastul; az ágyú ócskavassal, patkókkal, szegekkel volt töltve, egyszerre tizenkét sebet kap, egy vasdarab összezúzta a lábszárát, s ezzel orosz fogságba kerül.

Ez volt harci pályájának a vége.

Benyovszky Móric jellemének lengyelországi viselt dolgai adják meg a valódi sziluettjét.

Nem a lengyel nemzetért harcolt ő — nem a dicsőségért — hanem a népszabadságért.

A lengyel nemzetnek lehetnek nagy bűnei; de azért Oroszországnak nem volt joga az Isten szerepét játszani, aki büntet. S e bűnök életreköltésében része volt Európa minden hatalmaságának. Ők lovalták a lengyeleket folytonos belharcokra.

Benyovszkynak fényes ígéreteket tettek az oroszok, midőn legelőször fogságba esett náluk: felismerték benne a kiváló hadvezéri tehetséget, előtte volt az arany lajtorja, mely a halhatatlanok sorába vezet. Lehetett volna gazdag úr, hadvezér a kegyteljes cárnő alatt. Még talán egyéb is. (Gyönyörű férfialak volt.) És ő ahelyett választotta a szabadsághősök sorsát, akiknek díszruhája a fegyvertépte rongy, érdemrendjeik a sebhelyek: palotájuk a börtön, hírnevük a kigúnyoltatás.

Ennek a szabadságszeretetnek áldozott fel ifjú nőt, családi tűzhelyt, boldog kis házat és fényes nagy palotát; az édes jelen pillanatot, s a távol jövőndőt. Aki azt a szabadságszeretetet meg nem érti, aki meg nem foghatja, hogy „az” lehet egy emberre nézve életcél, végzet, hivatás, arra nézve Benyovszky Móric nem más, mint egy zavart fejű őrült; de aki meglátja benne ezt a világitó szikrát, annak Benyovszky Móric egy *végzethős*.

Ami történet ezután következik, azt angol életírója valószínűleg Benyovszky szóbeli közlései alapján állította össze: más, mint ő maga, mindezen részleteket, e speciális körülményeket nem ismerhette. Mint szóbeli közleményeknél meg szokott, itt is előfordul, hogy helytelen adatok kerülnek az elő-

adásba; de amelyeknek helyreigazítása nem ingatja meg az egésznek a hitelességét, sem az eseménysorozatot nem zavarja. Benyovszky maga az írott naplóját csak a szibériai útjánál kezdi. Hogy miért nem írta meg maga az európai Oroszországon keresztül megért viszontagságait, annak nagyon érthető oka van. Rá fogunk arra jönni, amint a történetnek ezen részét elolvassuk. Azok a személyek még mind éltek, akik Oroszországban őiránta, s úgy a szerencsétlen lengyelek ügye, mint maga az általános népszabadság eszméje iránt tettel és szóval tanúsíták rokonszenvüket. Ezeket Benyovszkynak felfedezni, az orosz kormány üldöző kezébe kiszolgáltatni nem volt szabad. Hallgatnia kellett a titkos jó barátokról. Egy későkori életíró már beszélhet róluk.

Az akkori orosz társadalom képét vázolja az átfutó történet is. Az abszolút autokrata kormány egész apparátusának eszközei az emberiségről, igazságról legkisebb fogalommal nem bíró lelketlen teremtetések, kegyetlenség, kapzsiság, megvesztethetőség általános jellemvonásaik; hanem az orosz nép maga jószívű, becsületes, szavatartó: mindenütt akadnak emberszerető polgárok, akik a hatalom kezei által megkínzott foglyok nyomorát enyhítik. A katonai parancsnokok közül kiválik egy-egy, nemes szíve, nagylelkűsége által, fölváltva hirtelen az ellenlábasától, aki embertelen fenevad. Végre a nemesség a városokban elégedetlen, zúgolódó, összeesküvő, minden percben lázadásra kész: s a titkos mozgalom szálai kinyúlnak a cárnő palotájának elfogadó terméig s a tatárok jurtaíig: át van velük szöve a puszták és a városok, a templomok is, a papság is lázong.

Tizenhét sebből vérezve szállíták Benyovszkyt a Moldva határszéltől Polonyáig. Még láncot is tettek arra a lábára, amelyik nem volt eltörve, hogy el ne találjon szökni útközben. Elfogója, az orosz tábornok megtiltá a tábori sebészeknek, hogy sebeit bekötözzék. Polonyában egy becsületes orosz parancsnok kezébe került, Szirkov ezredesébe: ez kór-

házba küldé, ahol Blanchard francia seborvos nagyjában kigyógyította nehéz sebeiből: az ezredes adott neki pénzt sajátjából, s egy Vilt nevű muszka hadnagy megosztotta vele a naponkinti ebédjét. Kezdte az oroszokat megszeretni.

Ekkor felváltá az orosz parancsnokot Polonyában egy oroszra lett francia brigadéros, Banier. Ez azon kezdte, hogy a lábadozó foglyot láncra verette, s bezáratta egy föld alatti bástyaodúba nyolcvanad magával, akik mind vitéz bajtársai voltak egykor. Le van írva a kegyetlenkedés egész érthető valóságában az életírás szövegében. Huszonkét nap múlva a nyolcvan fogolyból csak negyvenöt került elő élve. A halottak ott rohadtak el az élők között.

Akkor előhozták őket, hogy több fogollyal együtt tova szállítsák *Kiovba* — gyalog. Benyovszkynak igaz, hogy két mankót is adtak: így tette meg az utat százötven versztnyi távolba. Egy század gyalog katona kísérte őket egy százados vezénylete alatt. Hogy mit szenvedett e szerencsétlen csapat e szívtelen vad ember kegyetlenkedései alatt, éhségtől és szomjúságtól, a szabad ég alatt tanyázva forró napokon, zivataros éjeken át, azt elmondja két számadat. Polonyában átvett a muszka százados hétszáznyolcvankét foglyot, s megérkezett *Kiovba* száznegyvennel. A többi „kvártélyán volt” már!

Kiovban sem volt megnyugvás rájuk nézve. Itt is bezsúfolták őket egy föld alatti börtönbe. E kínzást nem bírta már ki Benyovszky; hagymázos lázt kapott, s feküdt benne nyár derekától tél elejéig.

December tizedikén hozatta a foglyokat maga elé a kormányzó, Vojekju gróf; kikérdeztetve őket, hogy mi a nevük. Benyovszky olyan alélt volt, hogy a nevét sem tudta megmondani, a fogolytársai feleltek meg helyette. Ez ismét ember-séges szívű katona volt; külön szállást, tisztességes ételmezést rendelt a beteg fogoly vezér számára; hanem innen gyorsan tovább kellett menni: — hogy ki beteg? azt nem kérdezték, vánszorogjon! Benyovszky azonban kidúlt az útból már

Nizimnél, s az orosz tisztnek ott kellett őt hagynia az utcán. Itt egy becsületes német kalmár, Levner M. vette fel és bevitte a házába: ott úgy ápolta, mintha saját gyermeke volna; Benyovszky felépült, erejét visszanyerte. — Azonban következett egy új fogolyszállítmány: Benyovszkynak tovább kellett mennie, a kedves házigazda még az útra is adott neki kétszáz rubelt; mégpedig, nehogy a kozákok elrabolják tőle, a kísérő kapitánynak a becsületére bízva. — Hát a kozákok nem rabolták el a pénzt a fogolytól, hanem elrabolta maga a kapitány, s hogy az vádat ne emeljen emiatt ellene, a kazáni kormányzó előtt azzal árulá be, hogy lázadásra akarta bírni a foglyokat (ez a Lázár, a két mankóval!), s a kormányzó rögtön bilincsre verette, s megint a föld alatti börtön lett a vendégfogadója.

Innen azonban kikönyörögték azok a lengyel főurak, kik már akkor *Kazánban* régebben megérkezének, s a kormányzóval ismeretségbe jöttek. Ekkor azután ismét egy polgári ház veszi oltalma alá, Ubendisev aranyműves hajléka.

Hősi híre és kellemes társalgási modora gyorsan megnyerik számára a kazáni előkelő világ rokonszenvét. Főrangú társaságokba hívják meg lakomákra, melyekben az orosz arisztokrácia kiváló tagjai vesznek részt. Itt elébb titokban, magányos beszélgetés közt, majd nyíltan és őszintén tudatják vele, hogy valami összeesküvés készül a kormány és a cárnő ellen, s ennek a keresztülvitelénél számítanak az orosz nemesek a tatárookra és a fogoly lengyelekre, akiket, a konföderáció leverése óta, mind itt *Kazánban* gyűjtöttek össze. És Benyovszky, óvatosan bár, de mégis csatlakozik az összeesküvőkhöz.

Az életírás fukar kézzel osztott adatai nem igazolják Benyovszkynak ezt a lépését: annál fogva elvakult könnyelműségnek tűnik az fel. Hiszen ha a tizenhét hegedő sebe nem óvta volna tőle, a Lengyelországban szerzett tapasztalatai megtaníthaták vala, hogy a nemes urak pártütésébe milyen jó idegennek beleavatkozni! Hogyan nem válaszolta a konspiráló orosz

bojároknek azt, hogy „én már ittam a lengyelek szabadság-poharából: köszönöm a tieteket; eresszetek a börtönömbé vissza.” De ha közelebbről megismerjük a körülményeket, nem fogjuk Benyovszkyt léha könnyűvérűséggel vádolni, aki magát és 7000 nyomorult bajtársát új veszedelembé kész vinni.

Ez a Kazán maga egy ország: úgy is híják, hogy Kazán királyság, az orosz cár ott viseli e címet a többi címei között; van két annyi lakosa, mint Erdélynek; s annak nagyobb része *tatár*.

Ezek a tatárok utódai annak a hatalmas tatár nemzetnek, mely hordáival annyiszor megremegteté az orosz nemzetet, s századokon át adófizetőjévé tette; amíg Rettenetes Iván meg nem törte a hatalmát, kemény ostrommal foglalva el a khán székvárosát, s azután teleépíté azt ortodox templomokkal.

De nemcsak a tatárokra nézve volt „rettenetes” IV. Iván cár; hanem még inkább a dacoskodó orosz főnemesekre nézve. Akiket megkímélt a hóhérbárd, azokat családotul együtt ide taszítá ki vaskezével, a tatárok honába, pusztákat megtelepíteni, ipart, kereskedést űzni. Áldott föld, jó gabonát terem; lovai, marhái millió számra özönlik el a szomszéd vásárokat. Megélhettek rajta.

Sőt itt még *szabadság* is volt. A bölcs cárok a meghódított tatár népnek meghagyták az ősi intézményeit: a muftikat és akhonikat, a mollahkat és imánokat, akik ítélték a maguk népe perpatvaraiban az alkorán szerint, s beszédtek a vakufot és a tékiát. Nem háborgatták őket a vallásukban. Viselhettek mindenféle közhivatalt, hajdani murzáik az orosz bojárokkal egyenlő rangba lettek helyezve, s részt vehettek szavazataikkal a nemesi marsall választásnál, saját mollahjuk előtt téve le a mohamedán esküt a kitért alkoránra. És a nagy országos sokadalmak alkalmával, amikor Kelet-Európa és fél Ázsia kalmárnépe összesereglik a kazáni rónán, a tartomány népei tízezerével jönnek fel, mind lóháton, ősi fegyvereikkel. Kazán

híres a fegyverkovácsairól. Majd mikor eljönnek a nagy mohamedán ünnepek, a Ramazánbőjt, a nagy Kurbán bajram, amikor az istentisztelet után minden családapa maga öli le az áldozatot, a Kurbát: egy ürüt, ha kisebb a család; — tehenet, ha nagyobb, s akkor aztán a főtt piláfot, meg a mézzel kent bajrámlépényt kiviszik a mezőre, meghívják vendégül az orosz szomszédokat, azok meg pálinkát hoznak magukkal, s akkor a tatár elfelejti Mohamedet, aki a szeszes italt megtiltotta, és elfelejti Dzsingisz khánt, az „Aranyhordát”, aki ura volt ennek a világrésznek, s együtt issza le magát az orosszal. Soha verekedés nincs közöttük.

Egy ilyen sokadalomra számítottak a kazáni orosz bojárok. Elég okuk volt az összeesküvésre. Számúzve mindannyian „nagy” Oroszországból; ide, Ázsia határszélére, hétszáz kilométernyire Moszkvától, ezerkétszáznyira Szentpétervártól, számúzve nem is a maguk, hanem a rokonaik vétségeért; vagy az udvaroncok kapzsiságából, pusztá gyanúra; megfosztva birtokaiktól, rangjaiktól, kereskedői, földművelői életre kényszerítve, nem csoda, ha folytonosan összeesküvésen törték a fejüket. Lehettek közöttük olyan hajdan magas állású urak, kik egykor a világtörténetben vittek vezérszerepet, s kiket egy újabb kegyenc megbuktatott, mint az a minisztere a cárnőnek, kit szerető hitvese elkísért száműzetésébe, itt a sok sírástól megvakult, a sok szenvedéstől meghalt, s a hatalmas miniszternek magának kellett megásnia a sírt, melybe védangyalát eltemesse: a sírkövén csak a felírás áll: „*az Úrnak egy szolgálója*”. — Ilyen elemekből állt a kazáni orosz főnemesség, melynek társaságába Benyovszky került.

Volt ott egy olyan város, melynek összes lakossága lázadó volt: *Kozmodemjanszk*. (Az életírásban *Kuzmodemjaczkoi*.) A leghívebb orosz katona is elcsábult közöttük, akit azért küldtek oda, hogy őrizze a többit.

Az ok megvolt a fellázadásra: a cárnő és kegyenceinek zsarnok uralma, az alkalom kedvező, az orosz rendes hadsereg

nagy része elfoglalva Lengyelország leverésével: Kazán piacain összegyűjtve hétezer lengyel hadifogoly, elkeseredett, kétségbeesett nép, melynek nincs mit vesztenie, s velük szemben csak négyszáz orosz katona a fellelgyárban. Csupán a tatárok megjelenésére vártak, kik a sokadalomra tízezernyi számban ígérkeztek megjelenni.

Benyovszkynak valóban egész jellemét kellett volna megtagadnia, ha a terv kecsesgató reményei elől el tudott volna zárkózni. Ki tudja magát megőrizni attól a ragálytól, ami a szabadságvágy szent láza?

Belépett az összeesküvők szövetségébe. Lengyel honfitársai őt bízták meg a vezérséggel.

A kazáni bojárok megnyerték a lázadás tervének a Voronyec, Belgrád és a kiovi kormányzóság nemességét is: és szövetségük szálai elhatoltak egész Moszkváig.

Azonban ahol összeesküvés van, ott megvan az árulás is. Vagy együtt jár az a kettő, mint a búzavetéssel a rozsda.

November elejéig időztek a lengyel foglyok Kazánban, dacára annak, hogy a várkormányzó egyre sürgette a péterváriakat, hogy küldjék már őket tovább Szibériába, mert ő fél tőlük. Ekkor két orosz bojár bor között összevész egymással, talán éppen a nemesi marsall választáson, mely elég erős ösztön a nagyravágyást életre serkenteni: az egyik bojár: a lecsepült fél, mámoros fővel, első dühében felront a fellelgyárba, s feljeleníti a kormányzónak, hogy összeesküvés van a személye ellen. — Csak akkor ijedt aztán meg, mikor torkon ragadták s vallatóra fogták, hogy kik az összeesküvők? Megbánta már amit mondott: düh és mámor kiment a fejéből egyszerre; elhallgatta az igazi tervezőket, az orosz bojárokat, és Benyovszkyt nevezte meg és a lengyel foglyokat. — Azok szegények már úgylis foglyok; egyéb nem történhetik velük, mint hogy azok lesznek ezután is.

Benyovszky pedig szép nyugodtan aludt ezalatt a szállásán. Éjfél tájon kopogtatást hall az utcaajtón: egész pongyolában,

gyertyával kezében, lemegy a lépcsőn, s midőn az ajtót kinyitja, egy orosz tisztet lát maga előtt, kivont karddal, a háta mögött egy csapat szuronyos vitéz.

„Itthon-e a fogoly?” rivall rá a tiszt, szolgának nézve az ajtónyitót. Igenlő feleletére kikapja a kezéből a gyertyát, s rohan fel a lépcsőn, a katonák mind utána. Benyovszkyt otthagyták egyedül az utcán.

Ő sem várt kínálást, sietett az utcák sötétségét felhasználni, s gyorsan felkeresve harcai hű bajtársát, Wynbláth őrnagyot, azzal együtt az éj oltalma alatt megszökött Kazánból, a legközelebbi faluban lovakat vett, s azokon Szebuszkár mezővárosig utazott, onnan értesíté a kazáni összeesküvőket, hogy tervük el van árulva. Azoknak érdekükben állott, hogy Benyovszky megmeneküljön, gyorsan küldtek utána útra való pénzt, bundát és egy hivatalos *podrusnát*, aminek előmutatására minden faluban adnak nekik előfogatot.

Ügyesen és leleményes ravaszsággal túljárva az eszén minden orosz hatóságnak, végigutazzák gyorsabban, mint az üldözőik, a roppant orosz birodalmat, s tizenkét nap múlva Kazánból megszökésük után már ott vannak Szentpétervárott.

Egyéb szándéka nem volt Benyovszkynak, mint hogy ki-meneküljön külföldre. S igen helyes észjárás volt tőle, midőn menekülése végpontjául éppen az orosz fővárost választotta. A népsokaság a legjobb rejtek. Kis városban az idegen hamarabb feltűnik, s aztán itt lehetett még külföldi hajókat találni, amíg a kikötőt el nem zárja a jég.

Csak egyre nem számított: az aljas árulásra. Az a hollandi hajóskapitány, akinek a hajójára, mint utazó, társával együtt elszegődött, elárulta őt a pétervári kormányzónak, s belesalta őket a kelepécebe. Benyovszky ismét az oroszok foglya lett.

Megkötözték, s a rendőrfőnök Csecserin gróf elé hurcolták, aki rögtön vallatóra fogta. A kérdő pontok, melyeket hozzá

intézett (olvashatók az életírásában szó szerint) mind azt bizonyítják, hogy az orosz kormány igen nevezetes embernek tartotta Benyovszkyt. A rab úr felelt azokra nemes őszinteséggel; bevallva, hogy meg akart szökni; de nem árulva el senkit az összeesküvők közül.

Ekkor börtönbe dugták, s nem adtak neki *három napig sem enni, sem inni*. Azt hitték, hogy majd az éhség beszédesebbé teszi. De három nap múlva sem árult el semmit az összeesküvők terveiből.

Azután törvényszéket tartottak fölötte, melyen maga a hatalmas miniszter Panin elnökölt; aki maga száz kérdést intézett hozzá; de azokra előre megmondá, hogy nem szabad mást felelni, mint azt, hogy „igenis, úgy van”, s aztán megint láncra verette s visszavitette a Néva alatti börtönébe.

Azután kínpaddal fenyegették, az sem törte meg lelke erélyét. Utoljára aztán szembesíték vele azt a bojárt, aki Kazánban elárulta az összeesküvést. És Benyovszkynak meggyőző ékesen szólása kényszeríté az árulkodót vádjának visszavonására. Olyan tisztára mosta magát, hogy nem találtak a bírák okot az elítélésére. Hadifogoly volt, mint katona becsületesen verekedett az ellenségével, most szabaddá akarta magát tenni, ez az egész vétsége.

Ekkor Panin miniszter egy okmányt tett eléje, melyben Benyovszky kötelezi magát, hogy semmi idegen hatalmasság alatt Oroszország ellen harcolni soha nem fog: e föltétel alatt visszanyeri szabadságát. Aláírta a lemondást.

Hanem azért mégis visszavitték a tömlöcébe, s onnan csak egy hét múlva hozták elő; akkor birkabőr öltözetet húztak rá, s friss békókat raktak a lábára, feldobták egy szánra, s aztán röpíték a szánúton éjszaka tovább — Szibéria felé.

El volt ítélve örök száműzésre Szibéria véghatárán, Kamcsatka félszigetén.

A lemondási okmány s az ígért kegyelem csak egy kis tréfa volt a minisztertől.

Ugyanazon az úton, amelyen idáig jött, szállították vissza, úgy hogy ráismerhetett a falvakra, városokra, melyeken nemrég átutazott, s megtudhatta jövő sorsát, hová viszik.

Itt kezdődik azután a *saját maga* feljegyzése alapján készített önéletírása.

UTAZÁS SZIBÉRIÁN VÉGIG

Január 20-án, derék télben érkezett meg Tobolszkba, Szibéria fővárosába Benyovszky, tíz száműzött társával, akik Wynbláth ezredes kivételével mind oroszok voltak, ez utóbbi lengyelesített svéd. Nem volt közöttük egyetlen lengyel sem, még kevésbé magyar, ahogy ezt a költők fantáziája elhitette magával. Egyáltalában semmi nyomára nem tudunk akadni, mi lett abból a többi lengyelből, aki ezer számra volt foglyul őrizve Kazánban? Egyetlen adat enged némi sejtelmet felőlük. Mikor Kazán királyságán szállíták keresztül Benyovszkyt és száműzött társait, kíséretük másfél száz kozákkal lett megerősítve, azon okból, hogy a fellázadt kozákok betörték Kazánba, s az egész tartományt nyugtalaníták. Lehet, hogy a fogoly lengyelek azokhoz csatlakoztak, s ők képezhették a nyomban következett Pugacseff lázadás táborának zömét. De feltűnő, hogy Benyovszkyval, aki pedig a *lengyelek fellázításával* volt vádolva, egy honfitársát sem küldték Szibériába. — Minden, amit azontúl tett, oroszok segélyével lett végrehajtva. — Egész emlékiratának ez a legnevezetesebb tanulsága: az elnyomott, a pusztába száműzött oroszoknak a szabadságvágya. E szabadiág ösztöne az orosznál erősebb, szívósabb, rugalmasabb, mint bármely más nemzetnél.

Lengyelekről nem beszél többé emlékirataiban Benyovszky, magyart csak egyet talált egész útjában, egy Orosz nevűt, aki oroszszolgálatba állt, s mikor azt megelégette, s nyugdíjaztatásáért folyamodott, jutalmul azt kapta, hogy száműzték Szibériába.

Tobolszkban egy emberszerető kormányzó fogadta a száműzötteket, Ivanovics Csecserin Dénes gróf, aki azonnal levette a foglyokról a láncokat, amiket azok Szentpétervárról ideig tartó útjukban folyvást viseltek. Megengedte nekik, hogy kipihenhessék magukat két hétig, erőt gyűjtve az előttük álló rettenetes úthoz. Benyovszky panasolja, hogy mennyit szenvedett tizenhét sebével a kegyetlen hidegben. De jobban esik neki gyógyszereknél és flastromoknál az, hogy íróeszközöket kap valahára. Saját szavai tanúskodjanak lelki műveltségéről: „A kormányzó szívességei között legbecselesebb volt rám nézve a tinta és toll szabad használata. Ez enyhíté nagy bánatomat, óh drága eszköz, mely vissza tudod adni a *szabadság árnyékát*, amidőn ennek lényege el van tőlünk rabolva! Megbecsülhetetlen adománya az emberésznek, melynek értékét csak az tudja felfogni, aki elvesztésed fölött gyászolt. Teveled mindig enyém a lélek gyönyöre; általad fog az én balsorsom és panaszaim híre a késő időkbe áthatolni.”

Tehát már akkor feltámadt benne az a hit, hogy egykor mindaz, amit ő leír, a világ elé fog kerülni.

Amint az egészsége helyreáll, a kormányzó tovább küldi őt, száműzött társaival együtt rendeltetésük helyére, Kamcsatkába.

Egy tekintet a térképre megmondja, hogy mit jelent ez az utazás? Vasból kell lenni annak, aki odáig eljut.

Legújabb időben jelent meg egy pompás díszmű Oroszországról, melyben Szibéria is be van mutatva. E leírás szerint Szibéria a *paradicsom*. A legközönségesebb parasztház is mind emeletes, belül a falak papírszőnyegekkkel bevonva, a pallók gyapjuszőnyeggel terítve, töltött székek, dívánok, pompás ágyak, fehér lepedővel behúzza, minden háznál. Minden parasztházban van egy kis könyvtár is, mert az orosz parasztlak imádják az olvasást, mind írástudók. Ellenben erős pálinkát sohasem isznak, egy csésze tea reggel, este, ez a kedvenc italuk, semmi más. Csupán mezőgazdasággal foglalkoz-

nak: gulyáik, nyájaik a legkövérebbek s gabonájuk fölösleges.*

Még Benyovszky idejében Szibéria nem volt ilyen áldott tartomány.

Az éjszarki hosszú éjszakán át alig járja be a tűzveres napgolyó egy szeletkéjét az ólomszürke égnek; azután világít a hold és a hó. A legtöbb ittlakó korán megvakul az örökös hóra nézés miatt. A hőmérő leszáll a fagypontra alul 30—36 fokra. Ünnepi kedvében felhossa az éjszarki ég ragyogó északfényét, s ilyenkor nappal van: látvány, melyben a félelem párosul a gyönyörrel. Napi járóföldre esik útba egy-egy tatár falu; földbe ásott viskókkal, miknek teteje cserzetlen bőr. Ott összeszorulva, ember hátán ember, meg lehet pihenni. Jó szerencse, hogy a folyamok nünd be vannak fagyva, könnyű átkelni rajtuk a szánnal, ahol a folyó meredekről zuhan alá, ott nincs befagyva, meg lehet a lovakat itatni. Az ember maga pálinkát iszik, az tartja benne a lelket. Úgy kelnek át a Szupkrón, az Irtsen; pihenőt tartva Szobulák és Berenovszk városokban, ahol a tatárokon kívül már száműzötteket is találnak. A pihenőknél foglyok és kozákok összeülnek és mesélik egymásnak kölcsönösen a viszontagságaikat.

A szibériai kozák sorsa sem irigylésre méltó. Beleszűtetik a szolgálatba, s szolgálatban hal meg, addig viseli a fegyvert, amíg bírja. a lováról csak a sírba száll le végnyugalomra. Lovat, tegyvert, mundért maga tartozik magának beszerezni, élelméről gondoskodni; s azért kap a magas kormánytól tizenöt hektár földet, ami azon terem, az az övé. De vadászni és halászni is van joga, s adót nem fizet. Életének az a feladata, hogy az Európából érkező száműzötteket rendeltetésük helyére, s a Kína felől jövő kereskedői karavánokat Tobolszkiig kísérije.

* La Russie historique, monumentale et pittoresque. Par Piotre Artamot, avec la Collaboration de M. J. G. D. Armengand, Commandeur de l'ordre Imperial et royal de St. Stanislav. Tom. II. pag. 124.

Ilyenkor kap naponkint tizenöt krajcárt. Élete örökös harc a vad nomád népekkel és az elemekkel. Megesik rajta sokszor, hogy tavaszi jégolvadáskor, midőn a déli szél feltépi a folyamok jegét, s tengerré változtatja a végtelen rónaságot, odaszorul csapatostul a part nélküli „zaj” közé, élelmiszerei elfogynak, levágja a lovát, annak a húsával él, míg az ellenkező szél azzal a jégszigettel együtt, amelyre felmenekült, a szárazra kivetí. Ott is veszhet: megfagyhat, elsírolva elevenen a hó-sivatagok rémétől, a hóforgatagtól (burána), mely a Szahara homoktölcséreinek a testvérménje.

Jellemére merész és szolgáló, majd jószívű, majd kegyetlen, ahogy a vezérétől látja; veszélyek, szenvedések, nélkülözések iránt elfásult; hanem azért a szíve gyöngéd érzések iránt nyitva; ahogy ezt majd a kamcsatkai katasztrófánál nagy általános képben fogjuk egész tömeg népnél megismerni.

Ezek voltak a száműzöttek hű útítársai.

Nem iróniából, de egész komolyan kell őket híveknek mondanunk.

Megfigyelésre méltó alak maga az a szotnik, aki kozákjai élén Benyovszkyékat kíséri a hó-sivatagon keresztül. Méltó alak volna egy orosz regényíró tollára. Azon sztereotip kínzó hóhérok sablónjai közül, akiket annyi rajzban látunk ábrázolva, amint dárdanyéllal, kancsukával ösztökélik a roskadozó száműzöttet, hogy kidomborodik ez a jószívű ember, ki egész életén keresztül nem tesz egyebet, mint egy csoport szerencsétlent, akiket sohasem látott, akikről azt sem tudja, politikai száműzöttek-e, vagy elítélt gonosztevők, kíséretet Szibéria egyik pusztájáról a másikra; azokat ápolgatja, melengeti, szárnyék alá viszi, velük együtt tanyázik a hóba vájt veremben, élelmet szerez, pénzt, bundát koldul a számukra, védelmezi őket fegyverrel rabló tatárok hordái ellen, s mikor átszolgáltatja őket, megint visszatér ugyanazon az úton, egy új szállítmány szerencsétlent átvenni. Nyolc kozákja megfagy az útban; hanem a száműzöttekből egy sem vész el. Ennek is valódi

alaknak kell lenni, akit nem a száműzött kínhevítette fantáziája teremtet. A nevét elfeledte. Végül még egy vonással egészíti ki az alakját. Mikor a tatárok bőkezűsége pénzüsszeget juttat a száműzöttek kezébe, s azok abból részesíteni akarják a szotnikot, ez nem fogadja azt el. „Inkább kell az tinektek!” Szép vonás egy kozáknál, de az is szép, hogy ezt egy magyar elítélt jegyezte fel róla.

Harmadnapján az utazásnak találkozott Benyovszky Zsirga városban azzal a fenn említett Orosz nevű magyarral, akit balsorsa és saját nyughatatlan feje idehozott. Talán erről támadhatott Rontó Pál eszméje a költő agyában. Orosz uram azonban nem volt éppen semmiféle Rontó Pál, mert ez úgy elijeszgette Benyovszkyt, mikor ez arról tudakozódott nála, hogy miért nem igyekeznek a nyomorban sínylődő száműzöttek e siralom országából a határos Perzsiába átmenekülni, hogy Benyovszky utoljára is áldotta a sorsát, amiért őt Kamcsatkába rendelé. Itt kegyetlen kóbor tatár törzsek állják el az útját a menekülőknak, akik a pusztákra került szerencsétleneket iemészárolják. Az orosz zsarnokság még gondviselés a tatár szabadsággal összevetve.

De ez elijesztő példák után is azt jegyzi meg Benyovszky, hogy ő „meg van felőle győződve, miszerint nincs olyan darab föld a világon, ahonnan egy csoport elszánt, szabadságszerető férfi, ha jól összetart, kijárást ne tudjon magának teremteni.”

Jutka faluban ismét hűséges tatárookra talál, akiknél megismerkednek a kancatej itallal és a lóhúspeccenyével. A hóvihar négy napig nem engedi őket tovább utazni. Mikor egy kissé alábbhagy a fergeteg, ismét szánaikra ülnek a foglyok, nyergeikbe a kísézők, s nagy nehezen tovább törtetnek a hófúvásokon keresztül, míg két napi vergődés után megint emberlakta helyre akadnak. Vezetőjük a kunyhókból felszálló füst, itt torony nincs. A helység neve Tára. A zivatar újból meggátolja a továbbutazást. Itt már a kíséző szotnik megengedi a foglyoknak, hogy szabadon járhasanak szerte a városban.

Nem szökhettek már el. Börtön rájuk nézve már itt az ég és a föld, az egész láthatár.

A szotnik még a kormányzót is ráveszi, hogy a foglyokat meghíja magához ebédre, s a lakosoktól meleg öltönyöket és pálinkát kéreget össze a szerencsétlenek számára.

Már innen nem lehetett tovább szánon utazni. Megszűnik az út. Csak a vidéket sokszor bejárt kozákok tájékozottsága s a csillagok járása az útmutató. Lóra ültetik a száműzötteket is, s úgy vágnak neki a mérhetetlen fenyőerdőknek, az úttalan hegyszakadékoknak. Schol egy emberi lakást nem találnak az útban. A hosszú éjszakákat a nagy hófuvatokba vájt barlangokban töltik, együtt ember és ló. Élelmiszerral, itallal takarékoskodniok kell, a lovak csak a hó alól kikapart mohát abrakolnak. Február 22-én kezdték meg ez utazást s ápril 3-án vergődtek ki a hegyek és erdők közül az Óm folyó partjáig; útközben elejtett vadak húsa volt a táplálékuk, a magukkal vitt árpadara odáig ki nem tartott volna. Kenyérnek a hús mellé nagyon jó volt a nyírfakéreg.

Az Óm partján találkoztak legelőször emberekkel. Azokra is kár vesztegetni ezt az elnevezést. Egy csoport tatár volt, a martalóc Baruba törzsből, mely a nemes rablás iparával foglalkozik. Azzal a szándékkal voltak, hogy az utazók életét elvegyék.

Hanem azután, mikor azt látták, hogy ezek azt nagyon drágán akarják adni, a foglyok maguk is fegyverre kaptak, akkor vitézül hátat adtak. — Majd odább haladva a Juakra folyónál egy másik fegyveres csapattal találkoznak össze, ezek már jó barátok, száműzött bajtársak; de ez a fajta még rosszabb az ellenségénél; mert kiüssza az utasok kulacsából a pálinkát: örülnek, mikor a nyakukról elverhették őket.

Ápril 17-én érkeznek meg végre Tomszkba. De hisz ez még csak a kezdete az útjuknak, alig egy negyedrésze a bejárandó térnek Ohockig. Első megpihenő. Itt azután végiggondolhat a száműzött arra a negyvennapos nyomorúságára, melyen át-

küzdötte magát, s számot vehet magával, hogy lehetséges volna-e ugyanazon az úton visszazöknie.

Tomszk szintén egy tartomány fővárosa Szibériában, a Tom folyó partján; van vára, rendes katonasággal és azonkívül kozáksapatokkal ellátva.

Itt egy Villeneuf nevű kormányzóra talált Benyovszky. A neve mutatja, hogy francia. Orosz alezredes volt. Valakinek a nemtetszését megnyerhette Szentpétervárott, s azért jutalmul ideküldték kormányzónak. Ez becsületes ember volt. A száműzötteknek megengedé, hogy amíg a hóolvadás tart, maradjanak Tomszkban.

A kísérő kozáksapat, a jólelkű szotnikkal együtt itt búcsút vesz tőlük, hogy ugyanazon az úton, melyen jött, ismét visszatérjen Tobolszkba. Ez az ő életpályájuk.

Itt a tatárok nagyon jól fogadták Benyovszkyt. Megtudták, hogy ő a török császár szövetségeseivel harcolt, s ez megnyerte vallásos érzelmeiket. Egy derék nyestkalmár annyira kegyébe fogadta, hogy kész lett volna vele együtt megszökní Kínába, ahová ő jól tudja az utat, maga is egy nomád törzsből, a kantói hordából ered. Csakhogy azt a nyolcvan mérföldnyi utat gyalog kellett volna megtenni, s ezt Benyovszky sebekkel tetézett testalkata nem bírta volna meg. Elutazásakor aztán ráerőltetett kilencszáz rubelnyi ajándékot, amit Benyovszky a társaival megosztott. A hű szotnikot is részesíteni akará belőle, de a nemes lelkű hadfi nem fogadott el tőle semmit.

A szép virágos május közepe felé indultak el a száműzöttek, útjukat folytatni kietlen erdős hegyes tartományokon keresztül. A szibériai tavaszidőben tizenkét lovuk és nyolc kísérő kozájkuk megfagyott. Azok ott maradtak az útfélen: jó útjelzők a visszatérő kozákoknak. Mindamellet is, hogy az utazó karaván száma megfogyott, kénytelenek voltak fél adag kétszersültre szorítani ételmezésüket, a tizennégy napig

tartó úton, mely nem adott nekik más tanyát, mint a hófúvásokba vajt odúkat.

Szinte megfoghatatlannak látszik, hogy egy csoport ember, két hétig tartó útban, jeltelen pusztákon, irtatlan fenyőerdőkön, végtelen hómezőkön keresztül törtetve, el ne tévedjen, s végre mégis eljusson oda, ahová küldötték; hanem ezt megérthetővé teszi a szibériai kozákoknak rendkívül kifejlődött tájékozási ösztöne. Minden komoly népisme-író csodadolgokat tud e tekintetben a kozákokról beszélni. Azok tudják magukat tájékozni a fákra hullott zúzmarából, a szél járásából, az éj csillagai keltéről, s soha el nem tévednek barangolásaikban. Járt útról ez ég alatt szó sem lehet, ahol mindent eltakar a hó, egyedüli irányadók a folyók, a városok mindazoknak a partjaira vannak építve, s többnyire azoknak a nevét viselik. Kivételt képez Krasznojárszk (Veres szikla) városa, mely a Jeniszei folyam partján fekszik, első megpihenő helyük a száműzötteknek.

Hetven évvel később Mitchie angol utazó Krasznojárszkban már tízezer lakost talált, rendszeren épült fekete faházakkal és fehérre meszelt templomokkal. De Benyovszky ittjártakor még az egész város harminc lakhelyből állt, csupa orosz száműzöttek lakták; fakerítésű várában a parancsnok huszonnégy katona fölött uralkodott, szegény vármegyének fősvény főispánja: aki a vendégeit addig le sem ülteti az asztalához, amíg azok hatvan rubelt le nem számlálnak a markába, útravaló pálinkát, csekély eleséget, éppen annyi pénzért ad nekik, s másnap aztán tuszkolja őket a további utazásra, ebéd előtt. A kannibálnál még alsóbb fokú vadember, aki az utazót kiveri a házából, s éhen hagyja veszi. A következő úton majd meghalnak éhen; magas hegyhátakon kell áthágniok, melyek Ilimszk és Jeniszejik tartományokat elválasztják; s áldhatják a sorsot, mikor ismét egy új folyó partjához érnek, ahol már nincs város, csak tunguz jurták: nemezzel borított alacsony kunyhók: a vad nomád nép jól tartja az utazókat szárított

hallal és megajándékozta írámszarvasokkal, cserében kapott dohányért, pálinkáért.

A tunguz sátorozó nép, a civilizálatlan barbár, szívesen lojadja a kifáradt utasokat, állatbőrökkel fedett kunyhóiban, amelyek elé, tunguz ős szokásként egy kard van letűzve. Igaz, hogy nemesebbnek is tartja magát a betolakodott idegeneknél. Ő magát „övösz”-nak nevezi, ami annyit jelent, hogy „ember”, a tatárok „tonyú” névvel tisztelik meg, ami egyértelmű a „nemessel”, a mandzsuk „kalomi”-nak hívják = „védő” Sárga arcbőrére tarka vonalak vannak tetoválva, hosszú haja, férfinak asszonynak kettős varkocsba fonva, veri a hátát. Öltözete szironnyal kihímzett írámbőr, hosszú nyaksörénnyel cafrangozva, fegyvere nyíl, kézij és lándzsa, s azzal úgy tud bánni, hogy a lőfegyver nem fog ki rajta; nyílával lelövi a magasból a repülő vadludat. Vitéz, soha meg nem hódított kicsi nemzet. És amellet, mint az igazi nemes ember, nagylelkű és szánakozó. Csak ez a jellemvonása a tunguznak teszi érthetővé, hogy csekély viszonaajándékért Benyovszky karavánját úri módon ellátja.

Abból az egy szóból, Benyovszky naplójában, hogy ezen útszakasz végével már „élelmük elfogytán” vízbe áztatott nyírfa-kéreggel táplálkoztak, arra jövünk rá, hogy Szibéria mocsárvidékén törtettek keresztül, ahol a nyírfa otthonos.

Május 29-én indultak el a száműzöttek Krasznojárszk favarából, s július 25-én értek el az Angora folyóhoz. Az út kezdetén még azt írja Benyovszky, naplójában, hogy mindeütt hófedte róna fogadta őket, megszagatva itt-amott hegyektől, melyek valószínűleg még tovább tartják a telet; de júliusban már teljesen be kellett állni a hóolvadásnak; akkor már hosszúak a napok, s az égi csillag sütése mérges: a szibériai nyár rekkenő. Gázolni kell a vízözönben, átúsztatni megáradt folyamokon, az utazás ez évszakban még nehezebb Szibériában mint télen. Egy nappal később az Ilima partjához jutnak el,

s ott rátalálnak Ilimszk városára. Ez már nevezetes hely, kereskedők gyülekező helye, akik itt vásárolják össze a mindenféle szőrmeéket: a medve, róka, nyest, mókus és tengeri nyúl irhát, meg a hermelinbőrt, s maguk viszont lőport, lisztet adnak el a vadászoknak, azon az áron, amit ők maguk határoznak meg. Nyerne a vevésen úgy, mint az eladáson száz percentet.

Az ilimszki kormányzó jószívű ember, ellátja a száműzötteket útravaló hat írámszarvassal és búzaliszttel. Az utóbbi élelmezésükre való; az írámszarvast azonban nem szabad felalakomázniok, mert arra szükségük lesz majd négy hét múlva, amikor megint beköszönt a hóesés, s kezdődik az a szebbik része Szibériának, ahol már lóval sem lehet járni, nem állja ki, csak az írámszarvas él meg.

Egy időre azonban még tartott a nyár; Usztkocskói faluban megpihentek a száműzöttek, s ott hátrahagyva a lovaikat, csónakokba szálltak, s így utaztak a Léna folyón lefelé. Benyovszky kellemesnek nevezi útjának ezt a szakaszát, s dicséri a szép nyárszakot. Itt talán nem is éheztek annyit; mert halakkal minden folyó bővelkedik.

Augusztus 20-án (ez a kánikula nálunk) érkeztek meg Jakuckba: hasonnevű tartomány székvárosába, csónakaikkal. Itt az eddigi kísérő kozákjaikat újak váltották fel. Hogy amazok hogyan kerültek vissza az Usztkocskóiban hátrahagyott lovaikhoz, azt nem találjuk megírva, hacsak a csónakokat víz ellenében nem vontatták fel ismét.

Jakuck városában már hosszabb pihenőt lehetett tartaniok. Ennek már akkor százharminc háza volt, lakosai száműzöttek és kozákok, keverve svédekkel és németekkel.

Itt találkozik Benyovszky először olyan emberekkel, akiket nem a száműzetés, nem is a nomád élet gyönyörűsége hozott Szibériába. Ezek görög kereskedők, akik a cárnőtől kizáró szabadalmat vettek évenkénti harmincezer rubelért a tartomány szőrmeárúinak felvásárlására. Tehát a nyereségvágy hozta

őket ide. Van is áldás a vállalatukon, csakhogy annak egy része a kormányférfiak tenycrehez ragad.

Mind a kereskedők, mind a megtelepült száműzöttek egyaránt panaszkodnak a jakucki kormányzóra, ki az elébbi francia eredetű kormányzó helyébe jött, s kegyetlensége által tüntette ki magát. Kár, hogy a nevét nem jegyezte fel Benyovszky. holott ennek az embernek a valóban tragikomikus szereplése képezi szabadulási tervezetüknek kiindulási pontját.

Azt különben minden hivatalos személy jól tudja, hogy ideküldése, még a hatalom polcára ültetve is, egyértelmű a száműzetéssel; csakhogy ez a keserves érzés az egyiket együttérzővé teszi a száműzöttek iránt, a másikat pedig dühössé. Vannak közöttük tudós, értelmes férfiak is, egészen fiatal emberek, kiket hihetőleg szabadelvű nézeteik miatt küldtek el jó fizetéssel Jakuckba, minő a fiatal tábori sebész, Hoffmann, mások pedig egészen jámbor jó gyerekek, mint a két Gurgiev gróf, akiknek semmi egyéb vétségük nincsen, minthogy III. Péter cárnak hú testőrei voltak. Az özvegy cárnő kegyesen áttette őket a jakucki helyőrséghez — előléptetéssel.

Ezek éppen úgy magukkal hozták az elkeseredést, mint a száműzöttek.

Ugyanezt az utat tette meg 1850-ben egy európai gordonkaművésznő, Christiani Liza, kinek úti levelei megjelentek Párizsban. A merész utazónő, neméhez találóbbszubjektivitással írja le a kiállott viszontagságokat, melyekről Benyovszky csak néhány szóval emlékezik. Még részletesebben ír Atkinson a szibériai sivatagokról, nép- és tájismertető művében. Mindketten áldozatai lettek a kalandvágynak és tudomány-szomjnak: halálos asztmát hozva vissza a rettenetes szenvedések változataiban gazdag utazásból. Az előbb említett művész utazónő adatai azonban nagyjára összetalálnak Benyovszkyéval, ő a Lénán való hajózást húsz napi tartamra teszi, szintén a nyári évad alatt, visszafelé aztán ugyanezt az utat lóháton tette meg, midőn Kamcsatkából visszatért; s ez az út volt az,

mely a halálos betegségének csíráját keblébe oltá, midőn kíséretétől elszakadva, egyedül vágatott végig az úttalan mocsártartományon.

Több későbbben itt járt szibériai utazónál eleven leírását találjuk mindazoknak a tájaknak, melyeket Benyovszky végigutazott; a *buránának* (hóforgatag), a *sziklaszakadékoknak*, az óriási *jégormoknak* (gleccser), melyek olyan tekintetet adnak, mintha démonok dúltak volna közöttük, kietlen *bércöblöknek*, melyek a holdbeli volkánköröndökhöz hasonlítanak, a sátorozó nomád népeknek és szokásaiknak, meséiknek és babonáiknak; — olvashatjuk ezekben híven részletezve az európai utazó nyomorát, mikor kinn szorul a pusztán, mikor beszorul a kunyhóba; mikor úgy eltemeti a hó, hogy egyik kunyhóból a másikba alagutat ásnak, miket szenved éhség, szomj kínzásaitól, hát még az undorító tápláléktól, mely vérét megrontja, hozzá kell szoknia az undok férgekhez, s a föld parazitáihoz, az élődi emberekhez, míg végre odajut, hogy minden állatok között (az embert is oda számítva) legtöbbször becsülje a kutyát, utolsó szolgáját és barátját a megfagyott föld lakójának. Csak akkor értjük meg igazán, hogy mit kellett szenvednie Benyovszkynak, aki száz évvel korábban járta be mindezeket a tájakat; amikor még nem küldötte ide az orosz kormány azt a másfél millió száműzöttet, akikkel együtt a szabadság eszméjét tépi ki folyvást saját testéből.

Benyovszky mindezekről igen röviden emlékezik. Drága a papír! Nem lehet azt vesztegetni. Csak egy eszme világít előtte: a szabadulás vágya. A legelső gondja, amint Jakuckba megérkezik, kikölni a tervet, mely e szabaduláshoz vezet. Talál hozzá alkalmas szövetségest a fiatal Hoffmannban. Ezt a szabadlelkű ifjú német tudóst ideküldi a kormány, mint tábori orvost, ezeröttszáz rubel fizetéssel (2250 ezüst forint: azon időben roppant összeg; Magyarországon tíz megyei orvos együtt sem kapott annyit). És ez az ifjú tudós nem szereti annyira a fényes, gazdag állást, mint a szabadságot. Amint ő

és Benyovszky egymással összetalálkoznak, mint két bolygófény, összeolvad a lelkük. Hogyan lehetne innen megszabadulni? Azt kérdik egymástól. Ennek elmondja Benyovszky szenvedéseit, a barbár kínzást, mit az olvasó előtt elhallgat, s az együttérző lelket magával ragadja. Hoffmann is elszánja magát, hogy ebből a börtönországból kiszabaduljon. Legalkalmasabb útnak mutatkozik Kamcsatkán keresztül a tengeren át Kínába. Hogyan szerezzenek ahhoz való hajót? ez a későbbre halasztott gond. Benyovszky tanulta a hajózást; betanítja a szolgálatra majd többi társait: az első feladat, minél előbb eljutni Kamcsatkába.

Ezt a tervet közli Benyovszky számkivetett útitársaival. Azokat is felmelegíti a szabadulás gondolatja. Hűséget esküsznek egymásnak, s megválasztják Benyovszkyt főnöküknek. Vannak már heten. Hoffmann, Wynbláth őrnagy, Pánov százados, Stefánov Hippolit százados, Bátorin ezredes és Szapranov titkár. — Sürgetik a kormányzót, hogy küldje őket minél előbb Ohockba, ahol hajóra szállva, Kamcsatkába vitorlázhatnak. A kormányzó maga is rááll, hogy elküldje őket. Ad melléjük tizenkét kozákot, két szotnikkal. Hoffmann azonban kénytelen hátramaradni, mert abban a vágató menetben, amellyel a száműzötteket szállítják, az ő műszereit nem lehet elvinni. Az akkori idők chirugusa még a patikáját is magával hordta, s annak külön telega kellett.

Augusztus 29-ike volt, a hó már újra megjelent Jakuck vidékén. Itt már nem járják az utat lóval, irámszarvas az előfogat. A jakucki száműzöttek egész a Léna partjáig elkísérték távolabbra rendelt bajtársaikat, s még búcsúlakomát is tartottak a tiszteletükre. A folyón átkelve már szánutat találtak maguk előtt, melyről Benyovszky azt írja, hogy az rájuk nézve új és kellemes volt. Magasztalja az irámokat, melyek egyesével befogva a szánkóba, pihenetlen futással vágatnak végig az úttalan hómezőn.

Ez a rejtélyes állapot teszi lehetővé az éjszarki embernek a meg-

élhetést. Ez annak a lova, tehene, birkája. Vadon, falkaszámra tenyészik az őserdőkben, s megszelídítve, mint háziállat, csordában kíséri a gazdáit. A fülén hordja a tulajdonosa billogát, hogy ki-ki megismerje a magáét. Délben valamennyi tehén hazamegy a gazdája kunyhójához, s leadja a tejét. Azt nem kávéval isszák, hanem sajtot készítenek belőle. Amelyik irám vontatáshoz van idomítva, a gazdájának egy hívására előjön a csordából s be hagyja fogatni magát, az istrángot a lábai között húzzák keresztül s a nyaka alatt egy járomfához kötik. Sűrű tömött sörény borítja alul a nyakát, ez jó neki arra, hogy az iga fel ne törje. A gyeplőszár a szarvaira van kötve. Fut magától poroszka iramban három óra hosszant, ösztökélés nélkül, s mikor kifárad, akkor megáll, ivás helyett a havat majszolja, s nagy lapos, gömbölyű patáival kikaparja a hó alól azt a fehérszürke zuzmót, mely egész télen át ingyen takarmánya. Nem tűri az ütést; ha rávágznak az ostorral, dühbe jön megfordul, s megtapossa a kocsist, mint a bivaly, jó szerencséje annak, ha a felfordított szánkója alá menekülhet. De néha úgy belebőszül a futásba, hogy nem lehet megállítani, elnyargal tíz óra hosszant, ugyanannyi mérföldet befutva; hanem akkor aztán vége, összerogy, fel nem kel többet. Az utazók kénytelenek leölni és szétdarabolni. Minden porcikája haszonra való, a bőréből szánkó lesz, szőrével kifelé fordítva; lábszárainak az irhája kész csizmaszár, csontja, szarva nyíl és tegez; ináiból varrófonál lesz és hajóbordakötő gúzs, a máját, veséit, szívét és velejét ott nyomban elfogyasztják — nem sütvé, hanem megfagyasztva. Még a bendőjében levő ételanyag is ínycsemege, hanem ebből csak az urak kapnak. A húsát el lehet tartani esztendeig. Ezért kétszer annyi irámot szoktak az útra vinni, mint ahány szánkó van.

És aztán útmutató sem kell az irámnak. Az ő nemzetsége maga ez országban az útcsináló. A vad irámcsordák minden tavasszal és ősszel megteszik nagy vándorútjaikat az erdős hegyektől a folyóvizes rónákra, s ez útjuk oly szabályos, hogy

széles csapásaik valódi országotat képeznek a sivatagon, s ahol az írámcorda átlábolja a Lénát, Obit és Anadirt, ott van a biztos rév az utasoknak. Nyáron az íram megeszi a mérges gombákat, még a légyölő galócát is, s más baja nem lesz tőle, mint hogy egy kissé pityókos lesz.

De mindezekről a furcsaságairól az előfogatót képező „taránd”-nak nem ért rá Benyovszky értekezést írni, a naplójában toglalt néhány soron kívül. Volt neki egyéb gondja annál.

Összeesküvésük még alig született meg, már el lett árulva. Ez az eset egyik legérdekesebb epizódja Benyovszky élettörténetének.

Utazásuk első hat napján elég jó multságuk volt a kísérő kozákjaikkal. Azoknak az őrizete felől ugyan akármerre elszökhettek volna; mert azok szerte-széjjel kőboroltak, a *jakut* főnököktől mindenféle harácsot beszedni; aztán mikor nyestbőrökkel és elemózsiaival megterhelten visszatértek, akkor nekihasaltak kockázni, kiki a maga osztályrészére. Némelyik aztán nemcsak a zsákmányrészét vesztette el, hanem még a napi élelmi adagát is. Egy ilyen tönkrejutott kozák nagyon goromba szavakat talált mondani szerencsés ellenfelének, aki maga volt a szotnik. A kozák tiszt, méltóságában megsértve, példás büntetést diktált a fegyelem ellen vétő kozákra: „verjetek rá száz kancsukát!” — A kozákok azonban tréfás legények voltak, s ahelyett, hogy a delinkvenst porolták volna ki, a parancsoló tisztet kapták le a tíz körméről, s lerántva róla a ruháit, ráverték a kancsukával, amennyi elég volt neki. A száműzötteknek ez jó multság volt.

De nagy hirtelen elrontotta a kedvüket egy utánuk vágató kozák, aki lovagolva jött az írámszarvason, tunguzok szokása szerint, akik a nyeret nem a hátára, hanem a vaskos lapocskáira teszik a paripájuknak. Ez volt a jakucki gyorsposta.

Ez a futár, amint utólérte a menekültek karavánját, maga is pihenőt tartott velük, s elbeszélte nekik hűségesen, hogy ő bizony most olyan levelet visz a jakucki kormányzótól az

ohocki kormányzóhoz, melyben ökegyelmeikről van valami nevezetes dolog írva.

A tábori orvos Hoffmann *hirtelen meghalt*. Gyanús írások maradtak utána, melyeket a jakucki kormányzó Ohockba küld Plenizner kormányzónak, s alighanem azt írja az urak felől, hogy ne küldje őket Kamcsatkába, hanem vetesse börtönbe.

A száműzöttek meg voltak rémülve, azt kelle hinnök, hogy Hoffmann iratai között az ő összeesküvési tervük is megtalálható. Ez iratsomagot minden áron kezükbe kellett keríteniök.

Benyovszky elmondta a tervét bajtársainak, s azok helyben hagyták azt. Kedvét keresték a megkancsukázott szotniknak, akit a bosszúvágy, s a saját katonáitól való félelem természetes szövetségesükké tett vala.

A kozákok akárhányszor megteszik azt, hogy az úton a vezénylő tisztjüket, részeg fővel, jól elpáholják. És ilyen esetben a megsértett tisztnek még arra a sokkal nagyobb veszedelemre is készen kell lennie, hogy alattvalói, mikor kijózanodnak, eszükre térnek, hogy gonoszat cselekedtek, s azt azután rendesen azzal hozzák helyre, hogy a megbántott tisztet a legközelebbi folyón való átkelésnél — egész véletlenül — kifordítják a csónakból, s belehalatják a vízbe. Így aztán otthon nem vádaskodhatik ellenük. (Ilyen *leszámolási* esettel fogunk még találkozni e történet folyamán, amely igen nevezetes fordulatot képez abban.) Amint a karaván az Aldán folyóhoz ért, s azon lélekvesztőkön kelt át, irámjait a csónak mellett úszatva, a kozákok felfordították a megvert szotnik csónakját, s az valószínűleg odavész, ha Benyovszky a maga ladikjával segélyére nem siet, s partra nem segíti. Ezáltal aztán egész hálára kötelezte azt le maga iránt.

Az önkénytelen fürdőnek azonban az a haszna lett, hogy a szotnik megmerült ruháinak szárogatása végett a túlsó parton tüzet kellett rakni, s amíg azok megszáradnak, tanyát ütni az égerfa-bokrok között.

Ezt a kedvező alkalmat sietett Benyovszky tervének kivitelére felhasználni. Előhozatta a pálinkás korsóit, s víg murit csapott a kozákoknak. Azok kilenc korsóját kiürítették, attól aztán úgy eláztak, hogy valamennyien mind mély álomban henteregtek a havon.

Ekkor aztán a száműzöttek kiszedték a részeg futár tarsolyából a veszedelmes iratokat, és a jakucki kormányzó levelét. Volt közöttük egy titkár, Szapranov, aki értett a zárt levelek felnyitásához s újra lepecsételéséhez. Lehet hogy éppen ez a tudománya segítette Szibériába; vagy talán a „cabinet noir”-ban szolgált? Itt czúttal az igaz ügynek tett vele szolgálatot.

A jakucki kormányzó leveléből csakugyan megértették a száműzöttek, hogy a veszély csak egy hajszálon függ a fejük fölött. A boldogtalan Hoffmann, halála óráján, elbeszélte az egész összeesküvés titkát egy kebelbarátjának, s az rögtön sietett a kormányzóhoz, az elárult titoknak az árán saját magának szabadságot szerezni. Ez volt a rendszer. *A denunciáló fogoly maga szabadságot kap.* A kormányzó levelének soraiból szikrázik a düh e merénylet fölött. Ráparancsol az ohocki kormányzóra, hogy a száműzötteket, kik most érkeznek hozzá Kolosov és Rosztarguev szotnikok őrizete alatt, azonnal vetesse börtönbe, s az idén el ne küldje Kamcsatkába, mert azok ott egy hajót el akarnak foglalni s elszökni a világba, különösen egy Augusztovics Móric nevű fő-főcinkost ajánl kegyetlenül a figyelmébe, mint aki a többiek vezetője. Ez Benyovszky Ágost Móric. (A Szibériába száműzötteknek nincsen családneve. A nemesi nevet, melyet őseitől örökölt, még akkor sem viselheti többé, ha kegyelem útján visszakerül európai Oroszországba.) Hoffmannak az iratait pedig azért küldi Plenizner kormányzónak, mivelhogy azok németül vannak írva s ezt a nyelvet ő maga nem érti; de Plenizner német, ő olvassa el. Aztán várja a további parancsokat a szentpétervári kormánytanácsból, de azokat egy évnél hamarább meg nem kaphatja;

azalatt csak tartsa ezeket a veszedelmes embereket dugaszban.

Benyovszky átolvasta Hoffmann iratait, de azokban nem talált semmit, ami őrá és társaira vonatkozott volna, ezeket tehát bízvást vissza lehetett tenni a futár izsákjába. Hanem azt a veszedelmes ajánlólevelet fel kellene cserélni mással. Szapranov titkár gyakorlott keze ügyesen tudta utánozni a jakucki kormányzó írását. (Most volt még csak megbecsülni való útitárs a tintatartó!) Az őrtűz lobogásánál lett megírva a levél, maga az alvó kozák háta szolgálhatott hozzá íróasztalul. Benyovszky diktálta a levelet; a kozákok kórusban horkoltak hozzá, a farkasok üvöltöttek körülöttük, akiket odacsalt az írásmók szimatja, e hű állatok csengettyűízása és mély rekedt bőgése szólt bele a csendes emberi beszédbe. — Életről és halálról tanakodtak.

Az alvó kozákokat álmukban bízvást leölhették volna. S aztán teheték azt, hogy mint sokan mások, elvágassanak a hópusztákon tanyázó *jakutok* közé. Ott is van szabadság. Senki oda utánuk nem megy. Azok a jó vademberek megosztják a menekülővel a gazdaságukat, még a leányaikból is adnak nekik feleséget. (Ilyen módon támadt azóta Szibériában az *eljakutosodott* kozák faj, melynek már csak a neve orosz; de az arca, termete átvette a jakut jelleget, a szép piros arcú, nagy szőke szakállú kozák apáknak a fiai már fekete hajúak, szakálltalanok, kiálló pofacsonttal, cserbarna arcszínnel, fekete ajakkal, pisla szilvamag szemekkel, természetük tömzsi, tagbaszakadt, lőcslábú, izmaik gyöngébbek és az orosz nyelvet nem értik többé: jakutul beszélnek.) Hanem Benyovszkyéknak ez a vad szabadság nem volt kecsegtető, nekik Kamcsatkába kellett törekedniök, ebből a kétségbeejtő világrészből csak hajón át van mód a biztos menekülésre — az *édes Európába*; ahová mindannyian visszavágytak.

Ezért kellett azt a hamisított levelet fogalmazniok Pleniznerhez.

Ebben a kicserélt levélben aztán a Kamcsatkába küldendő foglyok a jakucki kormányzó által, mint talpig becsületes emberek ajánlatnak szíves pártfogásba, különösen az a kettő, aki mint hadifogoly került a társaság közé. A Hoffmann sebész halála is megemléttetik, s az átküldött iratok avégett ajánlatnak figyelembe, hogy azokból az elhunyt hagyatéka kiderüljön, mivelhogy hihető, hogy ő is a vadászkonzorciumhoz tartozott.

Ezt a levelet aztán szépen visszatették az eredeti borítékba; s az egész csomagot a futárnak a táskájába.

Mikor hajnalban a kozákok felocsúdoztak mámorukból, nem vettek észre semmit az egész kezelésből.

Benyovszky vakmerő játékot kezdett, mikor ezt a levélcserét kikoholta. Ohock ugyan jó messze esik Jakucktól, de azért egyszer valamikor mégis csak vissza fog kerülni a Benyovszkyt és társait idáig kísért kozák csapat eredeti lakhelyére, s akkor az ohocki kormányzó válaszát megviszi a jakucki kormányzónak, melyben az el fogja neki mondani, hogy „a kegyelmességed által olyan jól beajánlott száműzötteket, ahogy kívánni méltóztatott, a legnagyobb barátsággal fogadtam; valóban én is úgy találtam, hogy az a hadifogoly Augusztovics Móric igen jeles szeretetreméltó ifjú ember, azért is a legjobb házhoz szállásoltam be, s bőven ellátva mindennel, elszállíttatám a legelső hajóval Kamcsatkába stb.”

Erre a válasza ki fog ugrani a bőréből a jakucki kormányzó éktelen dühében, s a levélhozó kozák bőrén fogja tölteni kancsukás bosszúját, s visszafelel az ohocki kormányzónak, hogy „hol van az a bolond levél, amelyben én nagyméltóságodnak ilyen eszeveszett utasításokat adtam?” Erre a hamisítás ki fog sülni. Benyovszky már akkor ugyan Kamcsatkában lesz, s közbeesik az ohocki tenger, de a két rászédett kormányzó bizonyos utána fog küldeni, s értesíti a kamcsatkai kormányzót a velük játszott tréfáról és a tervezett összeesküvésről. Hogy ez mind így fog bekövetkezni, azt mind előre elgon-

dolhatta Benyovszky, mikor a levélhamisítást kigondolta.

Azonban ezzel is időt nyert. A levélváltás Jakuck, Ohock és Kamcsatka fővárosa között egy-egy évszakot elnyel. Kinyaralhatnak bátran, amíg utóléri őket a felfedezés, s addig remélheté, hogy megtalálja az eszközöket a tovamenekülésre.

Folytatták tovább az útjukat békével az Inna folyóig. Ez a rohanó hegyi folyam télen sem fagy be; zuhatagai a jégormok között törnek út, tavai tele vannak halakkal, a karván két napot tölt el a *kedves* vidéken, halászzattal; azután ismét tovább halad kelet felé, — szeptember vége felé jár, itthon Magyarországon akkor folyik a vidám szüret, Benyovszky kíséretéből két kozák *megfagy* az úton.

Judoma faluig vergődhettek a száműzöttek irámvontatta szánjaikkal. Ez is igen érdekes hely volt abban az időben. Alig állt hat házból, s ezeket száműzöttek lakták. Azonban ezek a nyomorult viskók szolgáltak találkozóhelyül valamennyi szertesztét kóborló tunguz, jakut és mongol hordáknak, melyek novemberben mintegy titkos összebeszélésre idesereglettek egész nagy fegyveres csapatokban s magukkal hozták vadászataik zsákmányát, a szőrmeárukat. Azokért meg feljöttek a kínai mandzsú és Amúr vidéki kalmuk kereskedők, s csereberélve átvették a vásárra hozott drága portékát, s úgy szállíták át Kínába, csempész módon; amivel nemcsak az orosz kormányt károsították meg, a vámfizetést elengedve maguknak, hanem a jakucki és ohocki görögöket is, akik nagy bért fizettek a kiváltságukért. Később az ohocki élet leírásánál adatokkal mutatja ki Benyovszky, hogy az ohocki „*kollégium*” tagjai mennyi hód, nyest, fekete róka, rozsomák, tengeri kutya és medvebőrt gyűjtenek össze, mint harácsot, a meghódított korjások, lamuthok és tunguzok állandó telepéről; ez adóba beszedett bőrök ára kétmillió rubel értékre fölment. — Elképzelhető, hogy a meg nem hódolt törzsek, melyek ren-

des tanyáikon meg nem találhatók, mennyit hordhattak össze a judomai csempészvásárra. S azt az orosz hatóságok képtelenek voltak megakadályozni; mert az ellenőrzésre kiküldött kozákok és szotnikjaik maguk is mind részt vettek a csempészetben.

Ezt a kis falut pedig szükséges volt fenntartani; mert itt kezdődik a „kutyaállomás”.

A „jégparadicsomnak” változatai vannak. Tobolszkiig lóvontatta szánon, onnan tovább lóháton a Lénáig, a nyári vízáradatban a mocsárokon keresztül, a Lénától Jakuckig csónakon; Jakucktól odább már csak az irámszarvas győzi, Judománál az irám is felmondja a szolgálatot, kezdődik a *kutyagazdaság*.

A szibériai eb nemcsak leghívebb társa, de leghasznosabb állatja az oda juttatott embernek. A teremtés remeke nem élhetne itt meg, ha az a kutya nem volna vele. Ez az egyedüli közlekedési eszköze, vadásztársa, teherhordója. Kutyaszánon jár a kormányzó felesége látogatásait tenni, maga a kormányzó azon utazza be a kerületét, s kutyaszánon jár a csukcsi vadász medvét, vad irámot kergetni. Kutyaszán szállítja a kereskedelmi árukat, kutyaszán a gyorsposta, s ez helyettesíti a lovaságot.

A szibériai eb hasonlít a magyar juhászkutyához, hegyes füle, felkunkorodott farka, fehér bundája. Van is becsülete, egy összetanult kutyafogat ára kétszáz rubel, ugyanannyi egy kiképzett vezérkutyaé. Ennek a feladata az ötös, hetes vagy kilences fogat élén az utazásnak az irányt megadni, az ő ugatása a többinek adott vezényszó. Mikor elcsahintja magát az indulóra, egyszerre nekirugaszkodik valamennyi, s vágat csaholva végig a hómezőn, könnyű lábai alatt nem szakad le a hó, az utazónak csak arra kell ügyelni, hogy ki ne essék a szánból; mert a kutyafogat meg nem áll semmi hívásra. Lehet a szánban úgy ülni, mint a nyeregben; vagy oldalvást, mint a nőnyeregben, ez a kényelmesebb; csakhogy az ember könnyen

kiesik a szánból a farolóknál, s szíjjal levén odakötve a kashoz, szaladhat, míg újra felkerekedhetik az ülésbe. Nagyobb baj az ránézve, ha szembetalálkozik egy másik kutyafogattal, mert akkor a két szánkó kutyái összemarakodnak, s nehéz dolog őket szétválasztani. (Pedig ezeket már nem hevíti a nyelvkérdés, a külön nemzetiség.) Ellenben, ha a vezéreb megorrontja a közeledő hóivatart, egyszerre megáll, a társainak maradásra ugat, azok már tudják a kötelességüket. Jön a rettenetes burána, a sarkvidéki forgatag; a hótölcsér oszlopfeje a fellegetket támogatja, míg alant szerűt ver széles talapjával; derékban karcsú, mint a pálma. Ez ellen nem segít más, mint lefeküdni arccal a hóba. A jégvihartól porrá tört hó megvakít és megfojt, s keresztülhat minden bundán, ezt emberi test ki nem állja. A hű kutyák azonban odafeküsznek a gazdájuk köré, s meleg testükkel megóvják őt a megfagyástól —, mikor aztán a förmeteg elvonult, akkor kidúlják magukat és gazdájukat a hósír alól, s aztán vágatnak tovább a szánnal.

A judomai telep lakóinak az volt a gazdaságuk, iparuk, életfeladatuk: kutyákat nevelni és tartani az Ohock és Jakuck között utazók számára. Azok a postakutyák az egész télszakon át nyargalnak hegyek, völgyek hósivatagain keresztül, s az üres napokon viszik a gazdáikat a medvevadászatra, amiben maguk is segítenek a vadállat kézrekerítéséncél; — mikor aztán beköszönt a nyár, a hó elolvad, jönnek az éjszakátlan nappalok, kizöldül a fű, ellepi a sok gomba a mohos rónát, akkor a hű kutyák hivatala szünetel. Szabadságidőt kapnak. Hat hetet, talán nyolcat is, ameddig a nyár tart. Akkor elszáguldnak seregestül a folyók partjaira, s fognak maguknak halat a kiöntésekben, marmotát a kikapart odúkbán, mulatnak, farsangot csapnak; mikor aztán a legelső hó leesik, akkor nem várják a beidéztetést, hazacammognak a gazdáikhoz, jól kihízva, s új családtagokat vezetve maguk után. A jóllakott kutya pedig hivatalképtelen. A gazda fogja a hazaérkezőt, karóhoz köti, s két napig nem ád neki semmit enni. Mikor

aztán a kutya rekedtté ordította magát, akkor ad neki posajtott halszállakból készült moslékot. Ettől azután a hű állat úgy lesoványodik, hogy ismét alkalmas lesz a szán előtt futásra. Mintha csak diurnistának alkotta volna a teremtés.

Ilyen kutyaszánon utazott Benyovszky és fogoly társai tovább Ohock felé. Judomától nem messze elérték a jablonkói hegylancot. Az a néhány panaszszó, melyet ez utazásról feljegyez a száműzött naplójában, az itt kiállt veszedelmekről és szenvedésekről, későbbi utazók leírásában hű magyarázatra talál. Ezek azok a sziklatömegek, amelyeknek építésében az a nagy földalatti szellem gyakorolja magát; még most is folytatja; ha megúnta az összerakott játékot, egyet taszít rajta, s sziklák, csompók, koloncok, hegyormok megint más alakzatba dülnek; a végtől végig repedt hegyek, a felmeredő mágnessziklák, kiálló mágnesvas jegecikkkel, a téglacépmény módjára felrakott fantasztikus félívek, csüggő padmalyokkal, „sötét szienit talapból kimeredő egyenes hófehér sírkövek (démonok sírjai), az óriási oszlopokból orgonának alkotott bazaltfalak, a vakító fényű jégormok s a bércromok közt utat törő hegyi folyam, mely alagútat és sziklákon és örök jégfalakon keresztül „a nagyszerűség borzalomérzetével töltik el a lelket”. S a démonoktól szédült sziklavilág kísértetes hatásához járulnak az ég tünetényei is. Szeptemberben itt már a napot csak mint egy sugártalan izzó tűzgolyót ismerik, mely beveresíti az eget és földet, tűzláng lesz tőle a szikla, a jégorom, de ő maga nem melegít; folyvást hajnal van az égen, pitymalt, alkonyat összefolyik; azután felváltja a nappali rémfényt a hold, míg az is elfogy; néha-néha feltámad a sötétkék égen a vérveres északfény; de ettől nem lesz semmi fényes, mint szokott lenni a napalkony pírjától, a felhők feketék, a sziklák feketék, az északfény teljes fénye mellett: fenn a végtelen magasban mintha ezernyi szikra pattogása hallatszanék, olyan zörejt támad. Nem csoda, ha az itt lakó ősnépek lelkét csupa babona tartja. Ők csak démonokat ismernek. Nekik csak rossz

isteneik vannak, akiktől félni kell, akiket el kell űzni, ki kell engesztelni. Démon rájuk nézve a nap, a hold, a szél, az erdő a hegyek szakadékaiból ordítva előtörő vihar; a mirigy, a kelevény, a guta és az állat; a kutyában emberlélek lakik, rosszul őrizte meg a paradicsomot, beeresztette az ördögöt, azért lett örök kutyaságra kárhozthatva; de ember lakik a marmotában is, a lapockáján egy darab fehér hús van, az emberi tag, azt nem szabad megenni; ember lakik az irámban, s a jegesmedvének minden ivadéka ember volt valaha. Talán az idegeneknek is, akik oda vetődnek, mind el kell hinni időjárástával ezeket a meséket.

És e kísértetek tartományán keresztül magának kell utat találni a száműzöttnek. Idáig kísérték, vigyáztak rá, hogy valamerre félre ne csapjon, a jablonkói hegyek között hagyják magában futni, keresse maga a börtönét. Tudják, hogy itt már el nem szökhetik; ha csak maga is szakállas farkassá nem akar válni. A kozákok elvágattak előre, nincs gondjuk többé a foglyokra. Tudják jól, hogy a szerencsétlenek kénytelenek őket felkeresni a pihenőkön, s ismét hozzájuk csatlakozni, mert azoknak még csak fegyverük sincs, amivel magukat a medvék és farkasok ellen megvédelmezzék. A kutyaszánon egy embernél több el nem fér; az előfogatot magának az utasnak kell igazgatni. S minthogy ezt sohasem tanulta, csak a jó Isten őrzi, ha e rossz istenek országában nyomorultul el nem pusztul, a meredek hegyoldalról le nem bukik szánostul, kutyástul együtt mély szakadékokba; jó szerencse, hogy mindenütt mély hóba esik, nem törheti magát össze; s onnan aztán megint kikecmereg, összekötözi az elszakadt istrángokat s igyekezik előrehaladt társait utolérni. Ha szertesét tévedtek, tüzeket raknak a sziklaormokon, azokkal hívogatják egymást össze. — Végre a szenvedések minden változatain keresztül törtetve, eljutnak egy nagy folyam partjára, ez az Arak. Ez aztán kivezeti őket a sziklák labirintjából.

Ez az útjuk a Jablonovij hegyláncon keresztül tovább tartott

félhónapnál; október tizenhatodika volt, midőn Oockba megérkeztek. Ezen a ponton végződött a száműzöttek szárazföldi útja Szibérián végtől végig. December 4-én kezdte meg az útát Benyovszky Pétervárról. Február 14-én Tobolszkból, s nyolc hónapig, pihenéstelen, vágatva és kergetve végezte azt be; — hogy aztán folytassa a tengeren tovább — Kamcsatkáig.

OHOCKTÓL KAMCSATKÁIG A TENGER VIHARBAN

A város maga — faházak csoportja, a vár egy földtúrás, palánkkal körülölpözve, a négy szegletén egy-egy kicsi négyfontos ágyú, a várórség — vétség miatt kimustrált marodeurhad, a parancsnokuk egy kegyvesztett kurlandi születésű ezredes; maga a város népsége csupa száműzött, akiket Oroszországból ide sepertek. (Még akkor Lengyelország nem szolgáltatta a szibériai emberanyagot.) Ki, mivel szolgált rá, hogy idekerüljön? hamisításért, vagy az igazmondásáért? politikai vétség, gyanú, rokonainak a bűne, vagy ellenségeinek az árulkodása, sikkasztás, vagy protestáns hitre térés, vagy éppen szektáriusság volt-e az oka a világból kiveretésénck? azt itt nem kérdi senki. Valamint azt sem, hogy mi volt a hajdani foglalkozása? Földesúr volt-e vagy hivatalnok? katona vagy pap? az mindegy. Itt választhat új pályát, van benne válogatás. Lehet vadász, vagy hajós. Ha nem tud lőni, majd megtanítja rá a szükség; ha nem tud vitorlázni, majd megtanítja rá a szél, vagy a hullám. A hajós egyre szállítja a vadászokat az Aleuti-szigetekre meg vissza, s azok egyre járnak-kelenek oda és vissza, ahogy az évad tart, a tengeri vidrának vagy a rozsomáknak az évadja. Tizenhét hajó járja e küldetésben az ohocki öblöt, a kamcsatkai tengert, s az Aleuti-archipelágust.

Akinek az Isten nagyon fölvitte a dolgát, az bekerül a *kollégiumba*. Ez pedig nem valami tudományos intézet, hanem állami hivatal. Van ilyen Ohock városában négy; az *admiralitätsi*, a *hadászati*, a *kereskedelmi és a rendőri s közigazgatási kollégium*.

A közigazgatási kollégium szüntelen járja a pusztát, szedi a bőrharácsot a falvakban lakó törzsektől; a kereskedelmi kollégium serénykedik azoknak ezüst rubelekké való átforogtatásában, az admiralitási kollégium a felhalmozott árúknak a világforgalomba juttatásában, s a hadászati kollégium védelmezi mind a hármat, hogy a meg nem hódított szilaj törzsek agyon ne verjék őket.

Mert még ez időben folytonos hadjáratot kellett folytatni a megtelepült oroszoknak a bennszülöttek független törzseivel, akiknek folytonos betörései ellen egy földnyelvre épített sánc volt látható egy ágyúval ellátva. Az adószedő-hivatal folytonos halálrettegéssel volt összekötve. Aztán a kozákokban sem igen lehetett bízni. Éppen Benyovszky megérkezésekor tartotta izgalomban az egész várost az a rémhír, hogy harminc kozák a helyőrségből megszökött; ha ezek szövetkezni találnak azokkal a harcias nomád törzsekkel, könnyen feldúlhatják az egész Ohock várost. Ők tudhatják legjobban, hogy mennyit ér az ottani helyőrség harci kedve?

És Benyovszkynak nem támadt az a gondolatja, hogy ugyanazon az úton ő is megszökhetne a társaival. Ha könnyen megérthető, hogy a szabad kozáknak miért támadt kedve otthagyni a favárát, a mindennapi szárított halát és halkenyérét, s a drága jó pálinkáját, és a miséző pópáját, és felcserélni mindezt a szabad jakutok jurtaival, medvesültjével, savanyú tejével és sámán varázslóival: úgy ez a neme a szabadságnak nem lehetett eszménykép annak a lelke előtt, aki a polgárosult világ után vágyott vissza. A Szibériába hordott kozákok azóta is folyvást így zülленek el a hősivatagokban: — nagy részük összeházasodva a jakutok leányaival, úgy *eljakutosodott* már (oroszról fordított műszó), hogy az egész szláv típusát elvesztette. A jakuttal vegyült kozák ivadéka éppen olyaná lett, mint az alsóbb fajta nép, mely Ázsia sivatagát lakja; alacson termetű, tömzsi, lőcslábú, tagbaszakadt: feje homlokban lapos, állban erős, tompa pisze orrú: szemei pislák, szegleteikben össze-

tapadó héjakkal, arcbőre sárgabarna lett, szája fekete (a jakut népdal a szép leánynak „fekete szájáról” énekel) és szakállá nem nő. De még a nyelvét is elfelejtette, a jakut lett az anyanyelve, s ha a kunyhójába lépő idegen oroszul szólal meg, azt kérdi tőle: „úgye te muszka vagy?” És amellet erőben is elvéznult; míg az őseredetű kozák százhusz kilót tud emelni, a jakuttá lett korcsnak már csak nyolcvanat bír el a válla. — Hanem hát a jakutoknak leányaik vannak, s a szerelem Szibériában is mindenható.

Benyovszkynak nem volt kedve a kozákok után szökni, ő várt a maga hajójára, mely őt Kamcsatkába vigye. Arra is gondolt, hogy hátha útközben ezt a hajót is el lehetne foglalni. Említi is ezt a gondolatját egy helyütt a naplójában.

A várakozás napjai alatt bő alkalma volt az ohocki viszonyok s a szibériai népsajátóságok tanulmányozására. A kormányzó, kit még Erzsébet cárnő száműzött ide, elég jól fogadta a száműzötteket. Börtön helyett jómódú polgárok házaiba szállásolá el. Jó sikere volt a meghamisított levélnek.

Azonban innen mégis sietni kellett, mert a jakucki futár hírt visz az urának a kísért száműzöttekről, s az majd új izenetet küld, s akkor ők belekerülnek a csávéba.

Benyovszky az itt szerzett adatait összegyűjtve, félretevé későbbi használatra, s aztán maga sürgeté a kormányzónál, hogy szállíttassa őt és társait a maguk helyére, Kamcsatkába.

Nem lehetett az pusztá kíváncsiság, ami Benyovszkyt arra ösztönözte, hogy Ohockban időzése alatt az ottani viszonyok részleteit tanulmányozza. Mint képzett tengerésznek előre kellett látnia, hogy megszabadulási tervének az lesz majd a nehezebb része, ami a sikerült megszökés után következik: maga a tengeri út? merre és hová? miket fog maga előtt találni? minő jégtorlaszokat? hol vannak azokban a hajózható nyílások? minő szeleket? miféle szigeteket, amik élelmet, vizet szolgáltatnak a hajósnépe számára, minő időjárási fordulatokat? Voltak megelőzői, akik már e tengereket bejárták.

Azoknak az emlékiratait kereste. Egy kozák kalandjairól beszélték, valami Desnevéről, aki a múlt század közepén megtette azt a vakmerő vállalatot, hogy a Kolima folyam toroklatából, mely a Jeges-tengerbe szakad, a kamcsatkai öbölbe keresztülvergődött, körülhajókázta a Csukcsi-félszigetet, s megtalálta az Ázsia és Amerika közötti nyílt csatornát. Ugyanczt a nyílt átjárót 1728-ban Bering, orosz admirál, I. Péter cár által kiküldve, újból felfedezte, Csirikov Alekszei, kapitány, társaságában. Maga bele is halt a hős tengerész e felfedezési útjába, kiverve a vihartól, a jeges tengerártól egy puszta szigetre. Hálából az ő nevéől híja a tudós világ a tengert, a víziútát és a szigetet, mely sírját őrzi. Később is akadtak vállalkozók, kik nekiindultak vadakban dús szigeteket keresni a kamcsatkai tengeren túl, a múlt évben a cárnő parancsára Krenicin és Sevarcff kapitányok vállalkoztak a Szent Péter és Pál és az Erzsébet hajókkal a felfedezési útra; de visszatértek, anélkül, hogy okosabbak lettek volna. Benyovszky kutatásai nem eredményeznek egyebet, mint azt, hogy a kalandos útát már egyszer megjárt hajók egyike, a Szent Péter és Pál, ismét itt van az öbölben, indulásra készen, ezúttal csak Kamcsatkába van küldetése, málfharakománnyal, liszttel, égett borral: ez a száműzötteket is elviheti.

A hajónak volt egy kapitánya és egy hadnagya. A kapitányt Csurinnak hitták, a hadnagyot Korosztilovnak.

Mikor Benyovszkyékát a hajóra szállíták, csak a hajóshadnagy volt ott. Mi oka lehetett rá? azt Benyovszky nem mondja el, amiért e bölcs férfiú egész özönével a szidalomnak árasztá el a kezébe került foglyokat, láncot verctett rájuk, s az árboc körül a legaljasabb munka végzésére kényszeríté őket. Még ilyen kegyetlenül a szárazföldön sem bántak velük. Azonban nemsokára megérkezett a kapitány, Csurin; az egész felháborodással látta, hogy az ő foglyai láncra vannak verve, rögtön szabadon bocsáttatá őket, s a hadnagyára, amiért parancs nélkül intézkedett, ott az ő szemük előtt ötven kancsukát veretett.

Ez a tény, úgy egyszerűen odavetve Benyovszky naplójában, legalább is érthetetlennek látszik, az ugyanott talált további adatok azonban egész világossá tevő magyarázatot adnak hozzá.

Csurin kapitány nevezetes szerepre van hivatva Benyovszky történetében. Említi az emlékirat, hogy a felfedezésre kiküldött Szent Péter Pálnak vissza kellett térni, siker nélkül, a hajósság lázongása miatt. Krenicin volt a kapitány, Csurin a hadnagy, a lázongók koriféusa. Mikor a Bolsa folyóban fölfelé eveztek, a dereglye, amelyen a kapitány ült, felfordult, Csurin dereglyéje véletlenül nekiment és felbillentette. Éppen az történt vele, ami Kolosov szotnikkal, mikor a kozákjai az Aldánon átkeléskor belefördítették a vízbe. Ez a *korrek-tívum*. Ha a közkatonák fellázadnak a főtisztjük ellen, alkalmat adnak neki véletlenül a vízbe fúlhatni, nehogy a tiszt az állomásra megérkezve, bevádolhassa őket a hatalmasoknál. Krenicinnél ez sikerült. Utána Csurin vette át a kapitányi hivatalt, Ohockig vezette a hajót. Abban a rangban meg is maradt. Ezért azonban irígye lett a másik hadnagy, Korosztilov. Csurin kapitánynak volt egy szép leány kedvese Bol-sereckben, Kamcsatka fővárosában, arra sok pénzt elköltött, annál fogva sok volt az adóssága. Hitelezői szorongatták, s ő a kormányzótól kért kiségitést. A kormányzó azonban, nem-hogy pénzt adott volna neki, hanem megfenyegette, hogy a kolégium elé állíttatja: „rossz szél fúj a nyomodban! azt suttog-ják, hogy a te parancsodra fordították fel a dereglyét a hajó-sok, amelyben Krenicin ült; te fojtattad őt a Bolsába! Most utadra mehetsz; de ha visszatérsz, majd vallatóra fog-lak!”

Ez teszi megérthetővé, hogy Csurin kapitány olyan nagy hamar haragra lobbant, amiért a hadnagya láncra verette a foglyokat. Tudta, hogy ez volt a besúgó. Az az ötven kancsuka fizetés volt az árulkodásért és figyelmeztetés a többieknek. Valószínű, hogy ha nem verette volna őket láncra, akkor meg

azért büntette volna meg, és így Benyovszkyék jól jártak az ellentétes rövid elbánással.

Csurin kapitány egy ingatag jellemű ember, aki szüntelen a legközelebbiről fenyegető veszély befolyása alatt áll; amellet szerelmes szívű és iszákos.

Amíg az Ohta folyó által képezett öbölből kivergődnek a hajóval nagy zűrzavar és kiabálás között, addig a száműzötteknek a puszta nézés jut. Úgyis elég ember lábatlankodik egymás előtt, az egyik felfelé húzza a vitorlapóznát, a másik lefelé. A kapitány lőt-fut, káromkodik, s osztogatja az áldást a gombosvégű nogajkával. Amint azonban a hajó a nyílt tengerre kijut, akkor kapitány, hadnagy, kormányos és hajóslegénység mind nekifekszik a pálinkás butykosnak, s úgy leissza magát, hogy szerteszt hever egymáson keresztül, valamennyi, ki a kajütben, ki a hajófenékben. A száműzöttek mind valamennyit kidobhatnák a tengerbe, s elfoglalhatnák a hajót. Erről a gondolatról azonban le kell tenni Benyovszkynak. Ellene vannak a szelek és hullámok. A légtaszítások a szélrózsa minden irányából jönnek, a tengert a leggonoszabb keresztkas hullámokba dagasztva; a hajó kormányozatlan tévelyeg, hömpölyög, kalimpázik, végre megállapodik a szél északkeleti irányban, s akkor aztán fúj megátalkodottan. Senki nem törődik se széllel, se hullámokkal.

Réggel három órakor aztán nagy recsegés támad; az erős vihar kitérte a középpárbotcót derékban. Már erre a zörejre mégiscsak fel kellett ébredni a kapitánynak. Előbújt négykézláb a kajütjéből, s azt kérdezte: „mi baj?”

Egy lezuhanó vitorlapózna aztán megadta neki a feleletet, úgy csapott le rá, hogy eltörte a karját. Erre aztán megszűnt parancsolgatni. Annak különben sem lett volna semmi sikere, mert az álmukból felocsúdó hajósok azt sem tudták, mihez kezdjenek. A kitért középpárbotc kötelei és vitorlái úgy összekuszálták az egész hajó vitorlakésztségét, és az alattságot, hogy annak a rendezéséhez ember kellett, aki értsen hozzá.

És itt kezdődik Benyovszky rendkívüli tehetségeinek érvényesülése. — Mikor a veszedelem tetőpontra hág, ő veszi át a pusztuló hajó fölötti parancsnokságot, s elébb csak a fogolytársainak, majd a felocsúdó hajóslegényeknek, nyugodt határozott hangon osztja a rendelkezeteket, amelyekből azok rögtön észreveszik, hogy jártas tengerésszel van dolguk. Szót fogadnak a parancsainak, amellet szidják a tisztjeiket, akik semmihez seim értenek; maga a megsérült kapitány is könyörögve kéri Benyovszkyt, hogy vegye át helyette a parancsnoki tisztet, a hadnagyára nem meri azt átruházni, megfogható okból.

Ekkor azután már Benyovszky teljesen urává lesz a helyzetnek. Ő parancsol a hajón, fogolytársai végzik a szolgálatot, a veszély mindenkit engedelmessé tesz, s a siker, mely a szabadulásra vezet, megerősíti a bizalmat. Parancsára eltávolítják a letört főárbc derekát a hajóról, s a csonkjához, meg az előrúdhhoz új vitorlát erősítenek meg; nagy erőfeszítéssel felvontatják a hátsó árbcra a brámvitorlát, s ismét képessé teszik a hajót az út folytatására.

De minő utazás volt az! Ahelyett, hogy közeledtek volna Kamcsatka felé, még jobban eltávoztak tőle. Elindulásuk után négy nappal szárazföldet látnak, csak hogy ez nem a kamcsatkai félsziget előfoka, hanem Sahalin szigeté; délre Ohocktól, s a szél kintartón kelet-délkelet felé viszi a hajót.

Ez a helyzet kedvet támaszt Benyovszkyban most rögtön merész kézcsapással keresztülvinni a megszabadulás munkáját. A hajósnéppel könnyű elhiteni, hogy a kitört középárbc híjával levő hajót nem lehet az újabb viharban szerencsétetni, jó lesz valahol kikötni vele, a koreai öbölben, ahol új árbcot kapnak, a hajóterhet is újra kell felmálházni; mert azt a vihar úgy összevissza hányta, hogy a hajó felbillenésétől lehet tartani, az út irányával ellenkező (de a Benyovszky tervének annál inkább kedvező) szél már a koreai partokhoz viszi a hajót. Van egy gyarló delejtű a hajón (melynek hibás voltát az angol

kiadó előszavában körülményesen kimagyarázza) ezt a gyatra instrumentumot még Benyovszky *vassal és fokhagymával* is tévedésekre kényszeríti; hamis irányt mutogattat vele. E csellel rászedi a hajósokat, s már egész siker ígérkezik a számára, amidőn az egész tervét elrontja a hirtelen *megugró* szél. Az északkeleti átadja az uralkodást a délnyugatinak, mely egyszerre megfordítja a hajó irányát, s Benyovszky kénytelen a hajóval Kamcsatka felé vitorlázni. December 1-én látják meg a hajóról a legelső fekete pontot a tengerből felmerülni, ez a magas Avacsza hegy csúcsa; Benyovszky aztán tengerészi pontossággal ügyesen elkormányozza a vezényletére bízott Szent Péter és Pált egész a bolsai kikötőig, ahová december 2-án vitorláznak be, s azzal leteszi a parancsnoki rangot, s lesz belőle ismét száműzött rab.

Itt kezdődik aztán az, amit az életben regénynek neveznek; mely azonban nem egyéb, mint a való eseményeknek a rendkívülivel és a csodással összefűzött következetes láncolata.

ELSŐ KEZDEMÉNYE
AZ ÖSSZEESKÜVÉSNEK

A bolsai öbölbe megérkezve, a foglyokat előbb egy földből épített kunyhóba zárják, aminek csak a teteje áll ki, s ott őrzi őket négy katona, nyolc kozák és egy őrmester; majd délfelé értük jön néhány bajdarával egy orosz tiszt és tíz kozák, hogy őket tovább szállítsa Bolsareckbe, és a kormányzó számára érkezett csomagokat átvegye.

Benyovszky első tekintetre megnyeri az orosz tiszt figyelmét, mely egész becsüléssé fokozódik, midőn arra a kérdésére, hogy kicsoda, azt feleli: „*Katona, egykor tábornok, most rab-szolga.*”

Amint a tiszt megtudja, hogy Benyovszky társai is mind tisztí rangot viseltek, meghívja őket az asztalához, a földkunyhóba, s megvendégeli őket. — Érdekes lakoma — itteni szokás szerint: főtt hal, azután füstölt hal, amihez kenyér helyett szolgál valami meg nem nevezett *faladék* porrá tört szárított halból, melyet tésztává gyúrtak s kisütöttek. Megfelel a drága ételeknek a drága ital is, olyan víz, amelynek posajtott hal adta meg a kellemes savanyúságot. Fűszerezik az opulens lakomát a vendéglátó gazda vidám adomái az itteni életmódról és szokásokról, amikből előre megtudhatják, hogy a föld kezekén nem lehet nyomorúságosabb tartomány, mint ez az ő új hazájuk, Kamcsatka.

Ebéd után aztán a bajdarákba ültetik a foglyokat kettesével, s szállítják őket víz ellenében evezve, Bolsareckói Osztrog városába. Ezek a bajdarák vékony deszkából készült csónakok, miket halcsonttal kötöznek össze, s belül tengerifóka-bőrrel

bélelnek ki. Szemközt jön rájuk négy bajdara, igen jól öltözött férfiakkal. Azok megállítják őket, s kérdezősködnek tőlük, hogy kicsodák és honnan jönnek? Az egyikük megmondja, hogy száműzöttek: most jönnek Európából.

Erre a négy csónak férfiai hangos örömríadásban törnek ki, mely Benyovszkyt és társait annyira dühbe hozza, hogy ökökre készülnek velük menni: „hát ti még csúfot úztök a mi szerencsétlenségünkéből!” Míg a kísérő tiszt fel nem világosítja őket, hogy hiszen ezek is száműzöttek, s nem gúnyolódás az örömük, de őszinte részvét, hogy új barátokat üdvözölhetnek abból a világból, melyből ki vannak taszítva. Erre aztán összeölelkeznek, s az első örömkacajra következik az első könnyek.

S amint az első könny megpecsételé a barátságot, már megszületett Benyovszky lelkében az első terv a megszabadulás végrehajtására. Az első szavaik, az első gondolatjaik abban az eszmében találkoznak, hogyan lehetne a kínzás és megalmaztatás e tartományából a szabadság istenföldre újra ki-juthatni?

Sokáig is tarthatott ez élénk beszélgetés, mert a vezénylő tiszt sürgeté a továbbhaladást, nehogy az éjszaka ott lepje őket.

Ennek az első találkozásnak a leírásánál a figyelmes olvasó két körülményen fog felakadni.

A nap, amelyen ez történik, *december* 3-ika. Hogyan járhatnak e folyón mégis akkor csónakokkal? Ez az egyik kérdés.

A Bolsa folyam ez idő szerint erősen be van fagyva; annak torkolatát a jég csak május végével hagyja el, s már szeptemberben beáll. A csónakutat bizonyára a jégen keresztül vágva tartották fenn az érkező hajók számára, melyeket nem lehetett a nyílt tengeröbölben hagyni, hanem be kellett vonatni egész a Bolsereckói Osztrog vára alá, ahol ezeket egy kikötőbe elhelyezték téli szállásra; úgy hogy a váracs ágyúí védhették őket a megrohanás ellen. Tehát kétségtelen, hogy

egy ilyen embermunkával tört csatorna, a jégburkolaton végig, képezte a csónakútát.

A második kérdés pedig alkalmasint az lesz, hogy hát van Kamcsatkában december 3-án még „*nappal*” is? hogy a kísérő tiszt sürgeti a foglyokat a továbbhaladásra; nehogy ott lépje őket az *éjjel*. Az igaz, hogy Kamcsatkában december 3-án már *nappal* nincs; hanem azért „*este*” van, mikor ti. a *hold* lemegy. Akkor aztán tökéletes a sötétség. Hancm ez az *éjjel* nem tart soká. Valamint júniusban a nap alig száll le egy órára a láthatár alá az éjszarki vidéken; éppen úgy tesz decemberben a holdvilág, éjfél után egy órakor már itt van a szürkület, s aztán kiálthatja az őr a toronyból: „hajnal van, szép fehér hajnal!”

A száműzöttek az új holdfelfövetelkor már a város alatt voltak, s ott el lettek szállásolva. Amint kipihenték magukat, az őrség felkísérte őket a kormányzó elé, a várba.

Ez már valóságos vár, a komolyabb értelemben: ellátva sáncárokkal, felvonóhíddal, ravelineekkel és esplanade-dal, belül házias otthonos kényelemmel berendezve, rendes katonaszerűséggel, hordozható ágyúkkal felszerelve, s egy tisztességes, jószívű kormányzó parancsnoksága alá helyezve.

Maga Bolsereckói Osztrog városa is a rendezettebb helységek egyike lehetett már azon időben. Számos kereskedő lakta, aki a gazdagok számába sorozható; volt tágas temploma; abban rendes protopópa végezte az istentiszteletet; a szabad vadászokon kívül voltak rendes iparosok is benne, sőt még valami zenekara is volt, mely táncvigalmak alkalmával az előkelő társaság lába alá húzta a kalamajkát. A kormányzón kívül egy hetman és egy korlátnok képezte a helyhatóságot, az előbbi volt a nagyszámú szabad kozákság vezére, az utóbbi a rendőrség feje, a polgári törvényszék és tanács elnöke, mind a kettő fölött parancsnokolt a kormányzó, a derék Nilov úr. Ennek pedig volt egy irodatitkárja: Szudejkin úr, az is kiváló derék uraság volt. Általában az egész kamcsatkai társaság a legjoviálisabb elemekből látszott összealkotva lenni.

Nilov úr (Benyovszky a naplójában franciás courtoisie szerint mindenkit meguraz: „X. Y. urat nyakon fogtam, hátba rúgtam s kidobtam az ajtón” — hanem azért a „Monsieur” meg nem tagadja tőle) igen nyájasan fogadta Benyovszkyt. Csurin kapitány valószínűleg előre sietett, amíg Benyovszkyék a földkunyhóba be voltak zárba, s értesíté a kormányzót az eseményekről. Neki érdekében állt, hogy Benyovszky érdemeit a hajóhadnagya hitványságával szemben kiemelje. Ezért nagyon fel is dicséri a kormányzó előtt. Nagy szolgálatot tett vele a kormánynak, hogy egy hajóját s azon annyi emberéletet; — mi több: annyi állami vagyont megmentett. Kikérdezte hajdani rangja, viselt dolgai után. Megtudva, hogy Benyovszky az orosz fővezéreket annyiszor ellaznakolta, kezdett felőle nagy respektussal bírni, végre átküldte őt társaival együtt Szudejkin úrhoz, az majd tudtukra adandja a további utasításokat, ő rajta lesz, hogy a sorsukat enyhítse, csak aztán jól viseljék magukat s a „hiasszákot” pontosan leróják.

Hátra volt megtudni, hogy mi az a *hiasszák*?

A száműzöttek a kormányzótól egyenesen átmentek az irodába a titkár úrhoz. Annak már a kormányzó inasa kézbesíté egy fidibuszra írva a főúr utasítását, ami hogy igen kedvező lehetett, aziránt meggyőződhetnek a száműzöttek abból a nyájasságból, amellyel őket a titkár úr fogadta, a maga részéről is ígérve hatályos pártfogását, ami annál értékesebb, mivelhogy Szudejkin úr cárnő öfelségénél igen nagy kegyelemben áll (kétezer mértföldnyi messzeségben). Azután ellátta őket a kellő utasításokkal, hogy a holnapi nappal szabadlábra fognak helyezettetni, s egyúttal három napra való élelemmel elláttatnak; hanem azontúl aztán az ő dolguk lesz kitalálni, hogy miből éljenek meg. A hivatalból kap mindegyik egy puskát, egy lándzsát, egy font lőport, egy font ólomot, egy fejszét, két kést, ácsszerszámot; mindez elég arra, hogy az élelmét beszerezze vele, és magának házat építsen. A házhoz való helyet szabadon választhatja magának a város-

től fél óra járásnyi távolban. S mindezekért a jótéteményekért nem kell több vizontszolgálatot teljesíteni, mint az első esztendőben száz rubel értékű bundabőrt beszoigálatni a kormánynak. Azonkívül pedig, csupa mulatságképpen, mindenki fog hetenkint egy napot robotmunkában tölteni a kormányzó-ság rendeleteére, s különös engedély nélkül egy huszonnégy órára a lakhelyétől el nem távozik. Végezetül tartozik évenkint hat coboly, ötven tengeri nyúl, két fekete róka és két hermelin irhát beszoigálatni a kormányzó-ságnak. Ez az a bizonyos „hiasszák”.

Ezzel kegyesen elbocsátá a szabaddá tett száműzötteket, híven kiadva nekik a három napra való eleséget, ami állt kilenc font szárított halból.

Az örök az irodából egyenesen a raktárba vezették őket, ahol a fegyverek és ácsszerszámok álltak, egy pár irhabőr, amit a felügyelőnek felajánlottak, megtette azt a hatást, hogy szabadjukra ereszte őket, válasszák ki a legjobb fegyvereket a maguk számára.

Ah! minő leírhatatlan volt az a gyönyör, melyet Benyovszky érzett, midőn annyi rabszolgai megaláztatás után végre ismét fegyvert kapott a kezébe. A fegyver a szabad ember attribútuma. A puskacső üregénél végződik a börtön, — még Szibériában is.

Amint a raktárból kijöttek, mintegy húsz száműzöttet láttak maguk előtt, akik kutyavontatta szánjaikkal órájuk vártak, hogy cókókjaikkal együtt elszállítsák őket magukkal. Ezek mind felajánlották a száműzötteknek a saját kunyhóikat, addig, amíg ezek saját erejükből összeácsolnak a maguk számára valami újat. — Ezeknek a házai is éppen olyan földbe ásott, s tetejükkel kilátszó burdékok voltak, mindössze nyolcan: ezt ők *falunak* nevezték; minden kunyhóhoz volt még egy föld fölé épített *balagán* (félster) hasábfákból összetákolva. A kunyhók közepén volt egy nagyobb terjedelmű bódé: ez volt az ő gyülekezeti palotájuk.

Ebben a nyolc kunyhóban éldegélt huszonhárom férfi és harminc asszony. — A száműzötteknek meg van engedve, hogy a feleségeik velük mehetnek, ha ők maguk kívánják. Ezek a némberek azonban aligha lehettek valami házastársak, ahogy az események folyamán látni fogjuk; a száműzöttek az ő hátrahagyásával készültek elszökni; a feleségét pedig bizony el nem hagyta volna egy is. Azt sem említi Benyovszky, hogy *gyermeküket* látott volna a száműzöttek tanyáján. Az csak olyanféle „fehércseléd” volt. Valamennyi száműzött a legnagyobb tisztelettel látszott viseltetni egy Hrustiev nevezetű iránt, aki már tíz év óta lakott e puszta helyen. Ennek a házá-
nál települtek le a száműzöttek valamennyien. Jólesett nekik a napi fáradság után a lakoma, mellyel az asszonyok megvendégelték, körülülve a kunyhó közepén rakott nagy közös tűzhelyt: volt száraz hal, pálinka, tea étvágygerjesztőnek, azután bőséges ebéd megint csupa halból; végül a csemege: kaviár és a fenyőtoboz mandulái.

Addig senki sem beszélt, amíg jól nem lakott; ez a jó szokás megvan az oroszoknál, hogy amíg esznek, addig nem papolnak, ellentétben a magyarokéval, akik a nyugodt ejtőzést folyvást „szállók az úrnak” felköszöntésekkel háborgatják.

Csak a jóllakás után fogtak hozzá a beszélgetéshez.

Jobb is volt azt a beszédet nem ebéd előtt hallgatni végig, amit házigazdájuk intézett hozzájuk, hogy az új társak is jussanak tudomására annak a helyzetnek, melyet a régikkel meg kell osztaniok.

Most már szabadabbá vannak téve, de ez a szabadság rosszabb rájuk nézve a börtönnél; most már fegyver van adva a kezükbe, de ez nehezebb a láncnál.

Első Péter cár ukáza, mely a szibériai száműzöttek sorsa fölött rendelkezik, mind visszaveszi a bal kezével, amit a jobb kezével ad. A száműzötteknek nem szabad semmiféle saját vagyonnal bírni. Akármit szerez, a legelső kozák, akinek az megtetszik, elveheti tőle; s neki azt hallgatással kell túrni.

Ha a száműzött a kezét merné emelni egy polgár vagy egy katona ellen, bárha bántalmazva lenne is, büntetése éhhalál. Minden polgárnak tiltva van a száműzöttet házába befogadni, vele társalkodni, s csak a legaljasabb munkára szabad őt használni.

A száműzött egyúttal elkárhozott. Örökre ki van tiltva az emberi társaságból, mint egy bélpoklos.

Benyovszkyt és társait a borzalom és felháborodás fogta el e rendeletek hallatára: „*Hát ez az igazsága egy Európa bámulta uralkodónak!*”

Azonban jó ez így. Mentől súlyosabb a rabság, annál erősebb a vágy a megszabadulásra.

És az ittlakó száműzöttek között vannak olyanok, akik azt a nyomort már huszonhat év óta tűrik.

— Hát hogy tűrhetitek ti ezt el? — kiálta fel egyike az újonérkezett száműzötteknek, a volt ezredes Pánov, hevesen kitörve mély elmélázásából. — Hogy tudta ennyi vitéz férfi, mint ti itten, ennyi ideig tűrni a zsarnokságot, s nem kísértette meg a szabadulást? A haláltól félték? Akkor nem találtuk fel bennetek az igaz bajtársakat!

Pánov vigyázatlan kifakadása veszedelmet támaszt vala, ha Benyovszky észre nem veszi a házigazda Hrustiev szemhunyorításából, hogy jó lesz a beszédnek más fordulatot adni, mire aztán Benyovszky hirtelen kivéve Pánov szájából a szót, mintha csak annak az eszmejárását folytatná, odafordította a panaszt, hogy az valóban igaztalanság a kormánytól, a száműzötteket arra kötelezni, hogy száz rubel áru bundaprémét szolgáltatassanak be a kapott fegyverekért és szerszámokért, s azonfelül még különféle bőrökben hiasszákot rójanak le évente; holott huszonnégy óránál több időre el nem szabad nekik hagyniok a lakhelyüket.

Hrustiev aztán elérte Benyovszky szándékát, belement a vadászat témájába, s elmondá, hogy a szigorú rendeletet a kormányzó engedelmes jó szíve megenyhíti, azért, hogy

mindenkinék megengedi, egy kérő szóra, hogy mikor nemesebb vadakra kíván vadászni, több napra is eltávozhatik, és nagy messzeségekre; sőt aki fehér medvére vagy tengeri vidrára, aminek a bőre a legbecsesebb, óhajt vadászni, az hetekig is odamaradhat.

Ezzel aztán a társalgás szépen átment a vadászkalandok mesélgetésébe, melyhez mindenki tud valami vele történt adomát toldani, s ebben a vadászok kifogyhatatlanok. Jegesmedve, rozsomák és tengeri vidra annyi izgalmas, tréfás és diadalmas kalandot szolgáltat, hogy azon el lehet mulatni a késő elálmosodásig.

Mind az angol, mind a német fordításában Benyovszky naplójának következetesen „hód” (Castor, Biber, Beaver) van említve. Ahogy azonban Benyovszky a naplója 15-ik fejezetében Kamcsatka állatvilágának ismertetésében leírja ezt a főtárgyát a szibériai vadászhevélynek, ez valósággal a tengeri vidrának felel meg (*Mustela lutris*), sőt egy helyen maga Benyovszky is hozzáteszi zárjelben a tengeri vidra nevet a hód mellé. Régibb írók is gyakran összetévesztették a hód és a tengeri vidra fogalmait. A megkülönböztetés pedig nagyon szükséges Benyovszky kamcsatkai élményeinek megértéséhez. A hód, ez az első házépítő állatja a földnek, aki az architektúrát hamarább feltalálta, mint az ember, csak olyan országokban élhet, ahol sok fűz, nyár és égerfát talál, aminek a derekát kunyhóépítéshez, az ágait pedig élelmiszerül használhatja; ez Kamcsatka vidékén nem tenyészhet, ott tehát nem is vadászható; a tengeri vidra ellenben otthon van Kamcsatkában és az Aleuti- és Kurili-szigeteken óriási számban, s erre vadásznak a száműzöttek. A tengeri vidra kétszer akkora, mint a közönséges, bundája barna, puha, sűrű, mint a selyem, a legszebbek feketék, a vének megöszülnek, (ezek csigával, kagylóval s apró halakkal élnek). Kínában egy tengeri vidra bőréért 70—80 rubelt fizetnek. Hogy az orosz száműzöttek

még ki nem írtották ez állatokat, annak az a valószínű magyarázata, hogy tulajdonképpen hazájuk Amerika éjsarki része, ahonnan az úszó jéggel együtt kerülnek át az ázsiai partokra és az orosz szigetekre. Valóságos kékutazók, akik világot látni vállalkoznak. Meg is fizetik az árát. Ilyenkor, mikor a keleti szél egész jégmezőket tol a kamcsatkai partokhoz, a vadászok ez úszó jég hátára merészkednek, 6 láb hosszú és 8 hüvelyk szeles talpú száncipővel, csupán egy késsel, meg egy furkósbottal felfegyverkezve, s a jég hátán lomhán heverő vidrákat álmukban meglepve agyonverik s mindjárt lenyúzzák. Ha az idő felmelegszik, a tengeri vidrák felúsznak az édesvízű folyamokba, s az árnyékot keresik. Igen mulatságos állatok: valóságos majmai az óceánnak. Az első lábaikkal mosdanak, mint a macska; ha a fejükre kapnak ütést, hanyatt fordulnak, s eltakarják a mancsaikkal az ábrázatjukat; hanem ha a farkukra talál ütni valaki, akkor megharagusznak és szembeszállnak; ha elállja valaki az útjokat, hason csúszva hízelkednek, mint a vadászkutya, s ha elillanhattak, csúfondáros mókázással gúnyolják ki a vadászt. A nőstények a fiokat a szájukban hordják, s mikor hanyatt fekvé úsznak a vízben, a két első lábuk közé szorítják, játszanak vele, felhajigálják a levegőbe, s meg elkapják a két kezükkel, s úgy csókolgatják, mint az emberi anya a gyermekét. Ha a vadász elfoghat egy fiók vidrát, az anya sírva megy utána, s kész agyonütni magát. — Ezek képezik az orosz kormány egyik gazdasági alaptörvényét. — Ez ártatlan állatok nem bírnak semmi védelmi eszközzel, és mégis az őrjük vadászás jár a legnagyobb veszedelemmel. A vadász lába alatt folyton inog, ropog a tenger által háborgatott jégmező, s minden lépten elnyeléssel fenyegeti; — egy szeszélye a forduló szélnek kiviheti valamennyi vadászt a nyílt tengerre; azért mégis oda építik a vadászkunyhóikat, balagánjaikat; s hetekig ott tanyáznak, lábuk alatt a tenger mélységeit tudva. Ha ottvesznek, csak a vidrabőrért kár, a vadászt nem siratja meg senki.

Eközben a tea és égett bor fogytán járt: a társaság kászolódni kezdett; Hrustiev azt az ajánlatot tevő, hogy a házigazdák fogadjanak magukhoz kiki egyet a most érkezett „urak” közül, akik most tél idején úgy sem építhetnének maguknak új burdékokat; ő maga Benyovszkyt választá vendégeül. Erre mindnyájan esküvel fogadtak egymásnak szoros barátságot, s kiki nyugalomra tért a maga hajlékába: egymást kölcsönösen támogatva odáig. Az asszonyok rég eltávoztak a társaságból.

Mikor aztán ketten egyedül maradtak, Benyovszky a házigazdájával, Hrustiev elmondá a bajtársának, hogy mi volt az oka a jelentésteljes szemhunyorításának, melyet gyorsan elértve, más térre csavarták át a beszédet.

Még van egy intézkedése a cári ukáznak: ez azt rendeli el, hogy amely száműzött valami összeesküvést vagy merényletet felfedez a kormányzó előtt, melyet társai terveznek, ezért a jó szolgálatáért szabad emberré lesz, s visszatérhet nagy Oroszországba. Jutalom van kitűzve az árulkodásra. Nagy a csábítás, s az emberi lény esendő. Azért jól őrizzük meg a szánkat, ha a kezünk tenni akar valamit!

Milyen álmai lehettek a száműzöttek az első éjszakán, melyen nem örködött fölötté strázsáló kozák? Annyi elgondolhatatlan fáradalom után az első csendes megpihenés egy jó barát otthonában. Neki is olyan otthon kellene itten megalapítania, mint aminőt barátja szerzett magának. Házat, ami félig a földbe van ásva: úgy több meleget tart. Még talán asszonyt is hozzá: annak is van módja. A száműzöttek ugyan polgár leányához még csak hozzá sem szabad szólni; hanem a kormány jósága gondoskodik róla. Olyanféle némbereket, akik az európai nagy városokban rászolgáltak, hogy kiséprűztessenek, csapatostul szállítat Szibériába. Elég jók azok a száműzötteknek. Azokat el szokták árverezni a száműzöttek között; aki a némbert kótyavetyén megvette, annak a

tulajdona lett: eladhatja tovább nyereséggel vagy eljátszhatja kockán, agyon is ütheti.

Mikor reggel felébredt: — gazdasszonya megrakta a tüzet a pestesen: ez itt a hajnal; a lobogó lángnál egy fülkét pillantott meg a falban, mely tele volt rakva könyvekkel. Ez az egy adat teljes világot vet házigazdája, Hrustiev úr jellemére. Egy száműzött, aki napszámba robotol, nyest- és medvevadászattól él, megtakarított jövedelméből könyveket szerez. Pedig azok itt drágák lehetnek. Bolsereckóiban nem igen van nyomda és könyvtár. A könyvek orosz, francia, angol, latin nyelven vannak írva. Tehát Hrustievnek igen magas műveltséggel kellett bírnia, mikor ide száműzték. E könyvek között Benyovszky egy útleírását talál s mohón kezd az olvasásához. Anson utazása volt az, ki a Jeges-tengertől egész Tinián szigetéig elkalandozott. Ez olvasmány mellett találja őt a benyírlóból átjövő Hrustiev.

Szokás a szívesen látott vendégtől megkérdezni az első éj után: hogy mit álmodott?

Benyovszky az olvasott könyvre mutatott.

Az üldözöttek tudnak egy tekintettel beszélni, és azt a beszédet megérteni. Ez a házigazdának is a mindennapi álma!

Milyen paradicsom lehet az a Tinián sziget! Ha oda el lehetne jutni ugyanazon a tengeri úton, melyet Anson kapitány leírt. Ez a könyv volt a száműzöttek bibliája, melyből, mint az evangélium túlvilágot ígérő apostoli mondásait olvasá fel Hrustiev társai előtt vasárnaponként a szabadság reménységét. Ők is mind gondoltak erre: mind a huszan, akik a száműzöttek telepén laktak. De nincs közöttük tengerész, nem értenek a hajózáshoz.

— Én tengerész vagyok: megtanítom a többi — mondá Benyovszky.

Erre a szóra térdre esett előtte Hrustiev, s esküvel fogadta, hogy hűséges társa lesz mindenkor.

— Hívd össze a többieket; hanem előbb rendet kell magunk között csinálnunk.

Benyovszkynak erős ítélő tehetsége volt, párosulva ember-és népismerettel. Átgondolta, hogy itt más metódust kell követni, mint a lengyeleknél. A lengyeleknél a „nyepozvolim!” a jelszó, az oroszoknál meg az, hogy „a cár parancsolta”. A lengyeleknél minden ember azt teszi, amit maga akar, az oroszoknak azt kell tenni, amit egy ember akar. Ha a hatalmasoknál ez a rendszer, az elnyomottaknál is ennek kell lenni. — Amíg Hrustiev a kunyhókat sorba járta, Benyovszky készített az új társaság számára egy írott alkotmányt. Nevezetes kódex ez: érdemes, hogy szó szerint ideiktassuk. Először is a főnök kötelességei, amikre esküvel kötelczi magát:

1. §. A főnök minden tehetségét arra fordítja, hogy a száműzöttek szabadulására tervet készítsen, s azt saját élete kockáztatásával is keresztülvigye.

2. §. Senkit a társak közül ki nem tüntet, hanem a teendőkről az egész társaságot értesíti.

3. §. Ha a főnök csak egy szóval is tanácsolná a társaságnak, hogy szabadulási tervével hagyjon fel, s ha csak a társaság egy tagjának is példálózna ilyesmiről, rögtön halálfia legyen; s büntetését úgy hajtsák rajta végre, ahogy tehetik.

Ezzel szemben viszont a társaság minden tagja esküt tesz a főnök kezébe aziránt, hogy 1. §. kötelezi magát az elfogadott szabadulási tervet végső erőfeszítéssel s élete fölládozásával is elősegíteni. 2. §. A megválasztott főnök akaratának teljes engedelmséggel aláveti magát; miután meg van fosztva a zsarnokság által minden polgári és politikai jogától, nem is ismer el más urat és bírót maga fölött, mint a saját választotta főnökét; azt egyetlen korlátlan urának és mesterének elfogadja, s parancsait minden ellenvetés nélkül teljesíti. 3. §. Kötelezi magát a legmélyebb titkot tartani mindarról, amit a társaság elhatároz, s ha ez esküjét megszegi, halálra méltónak ismeri e

magát; egyszersmind kötelezi magát, ha más társa követi el az árulást, a haláltételel azon végrehajtani.

Erős, kemény föltételek, amiket eskü alatt elfogadni elszánt férfiszív kell. Aki ezeket utána mondja, annak azt kell tudnia, hogy az az éles kés, amit az öve mellett visel, vagy a saját szíve, vagy a legjobb pajtásának a szíve ellen van kiférve. Az arsenicumadagot mindegyik a zsebében hordozza, hogy azt vagy az árulóval nyeleti le, vagy maga nyeli le, ha kelepccébe került.

Még ehhez egy közösen kötelező szakaszt toldott Benyovszky, mely így szól:

„Ha árulás következtében akár a főnök, akár a társaságnak bármely tagja fogságba kerülne: esküvel kötelezi magát, hogy tervükből semmit ki nem vall, bármi kínzás alatt, ellenben a társaság mindent elkövet, hogy élerveszélyel is kiszabadítsa elfogott társát a börtönből, még nyílt erőszakkal is; s ha meg nem szabadíthatná, vagy kést, vagy mérget juttat a kezébe, hogy az a gyalázatos haláltól és kínzástól maga válthassa meg magát.

Amíg ez alkotmányt megírta, azalatt összegyűlekeztek abban a falu közepén levő, fából összetákolt szímben az ittlakó száműzöttek és vendégül látott új társaik; akiket olyan nagy tekintélyben tartottak a régiek, hogy valamennyit megválasztották igazgatóbizottsági tagoknak: Pánovot, Bátorint, Stefánovot, Szolmánovot, Wyabláthot. Ezek mellé még Hrustievet, mint régi tekintélyt, s hozzájuk még Vaszilit, akit Benyovszky emlékiratában így mutat be: „öreg szolgálóm”.

Hogy honnan került hozzá ez az öreg szolgáló? azt nem említi, de azért rá lehet jönni. Egész Judoma faluig nem lehetett Benyovszky mellett szolgálattevő emberi lény, mert odáig kozákok kísérték, akik nem igen szolgálnak a deportáltaknak; hanem Judománál kellett hozzászegődnie ennek a Vaszilinak, mint a kutvaszánkó tulajdonosának. Mint a képen is látjuk, a kutyavontatta szánon csak a vendégnek van helye; a jemsík

széles szántalpú hókorcsolyákkal a lábán iszánkodik a szánkó mellett; néha el is marad tőle, de éjszakára utoléri. Ennek a szánnak a gazdája lehetett az a Vaszili. Benyovszky lényének vonzó varázsa ezt az egyszerű embert is hozzácsatolta: Ohocknál megérkezve, a jemsik nem tért vissza többé Judomába, eladta a kutyáit, s követte Benyovszkyt Kamcsatkába.

E szerint tehát már voltak huszonnyolcan.

Elég nagy szám arra, hogy Benyovszkynak azt a mondatát tetté varázsolja, hogy „nincs a világnak olyan pontja, ahonnan egy csapat elszánt bátor férfi, ha komolyan akarja, ki ne tudja magát szabadítani” Az első alakító tanácskozársra azonban csak a bizottsági tagok lettek összehíva.

Benyovszky az egybegyűlték előtt beszédet tartott, megérthetőt, szívhez találót. Elmondá, minő nyomorba lettek taszítva, s minő igazságtalanul, és mely vigasztalan jövődő vár itt mindnyájukra. Felejtse el itt most mindenki, hogy minő rangot viselt egykor a világban: tekintse magát mindenki közvitéznek. Szólítsák egymást „te”-nek és „uram”-nak; tudják meg belőle, hogy egymást szeretik és becsülik. S mint-hogy semmi társaság sem állhat fenn főnök nélkül, válasszanak maguk közül vezért; kiki írja fel annak a nevét egy cédulára, akit főnökül óhajt, s dobja egy süvegbe. — A nyolc cédula közül hét Benyovszky nevét tartalmazta: ő maga Hrustievre szavazott. — Erre Benyovszkyt kikiáltották vezérüknek, Hrustiev lett alvezér.

Ekkor aztán felolvasta előttük a „szer”-t. Mindenki helyeselte azt és beleegyezett. Ez történt december 5-én.

Kitűzték egy közeli határnapot, december 10-ét, melyen a többi száműzött társakat is összehozzák, s valamennyien megesküsznek az alkotmányra.

Ez időköz alatt azonban váratlan fordulat állt be Benyovszky sorsában, mely a következő nappal vette kezdetét.

AZ ELSŐ TALÁLKOZÁS AFANÁZIÁVAL

December 6-ikán az újonérkezett száműzöttek összejövének Benyovszkynál, hogy az ő vezetése alatt tisztelkedjenek rend és szokás szerint a kormányzónál.

Nilov úr, mint majd később közelebbről meg fogjuk őt ismerni, derék, jószívű ember volt; szerető családapa, kegyelmes úr a szerencsétlen száműzöttek fölött, könnyen felforrtanó, de éppen olyan könnyen lecsillapítható kedély, akinek amellet két fő-fő vágya volt, amit ki engedett találni: az egyik a hivatalban való előléptetés (vannak a kamcsatkainál jutalmazóbb kormányzóságok), a másik pedig, hogy a leányait férjhez adhassa: — volt neki három. — Amellet azonban szerette az italt is, s amidőn túlságosan élvezte azt, a feleségét és a gyermekeit nem ritkán ellazsnakolta.

Délelőtt mentek hozzá a száműzöttek, akiknek nevében Benyovszky röviden üdvözlé a kormányzót. — Nilov úr igen kegyes volt, pipaszónál megbíztatta őket, hogy csak jól viseljék magukat, nem lesz semmi bántódásuk, Benyovszkyt azonban különösen kitünteté.

— Te, fiam, azt hallom, hogy tudsz németül, diákul, meg franciául: nekem van négy gyerekem, azokat fogod nyelvekre tanítani. Ezért aztán fölmentelek a robot alól, s a katonákkal egy élelmezésben részesítelek.

Azzal mindjárt behívatta a gyermekeit. A fiú volt a legkisebb. Azonkívül volt három leány, kettő már férjnél. Azok is otthon laktak apjuknál a várban. A férjeik tiszték voltak, kitűnők az italok fogyasztásában. A legkisebb leány még

hajadon volt, alig tizenhét éves. Rendkívüli szépség. Egyetlen virágszál az éghajlat alatt, mely virágot nem természet soha. — Ez volt Afanázia.

A gyermekleányka szívét már az első szembenézésnél meghódította a nemes idegen. Amíg az apa jóságos szavakkal mutatá be gyermekeinek az új nyelvmestert, aki tanítani fogja őket európai művelt népek nyelveire, hogy olvashassanak valamit, ennek aztán jól szót kell fogadni, azalatt a fiatal leány le nem vette szemeit az ifjú arcáról, s érezte, hogy ő lesz az, aki ennek minden szavát bizonynyal meg fogja tartani.

Innen aztán átmentek a korlátnokhoz. Ez a polgári ügyeknek a vezetője Kamcsatkában, latinul cancellarius. Úgy látszik, hogy itt nagyon rendben mennek maguk jószántából a közügyek, mert a kancellár úr ráér korán délelőtt Kolosov úrral, a kozákok hetmanjával, a sakkozó asztalnál ülni. S az a foglalkozás ugyancsak fontos lehet reá nézve, mert a tisztelő küldöttséget arra utasítja, hogy csak várjanak szépen addig, amíg a játszmány vége lesz. Rossz kedve volt, az ellenfél kegyetlenül szorongatta a királyát a két lovával. Benyovszky odaállt a háta mögé, és nézte a játékot.

— Te is tudsz talán sakkozni? — kérdé tőle a korlátnok.

— Tudok.

— Hadd látom! Ha meg tudod nyerni ezt a játszmányt, kapsz tőlem ötven rubelt.

Benyovszky azt mondta, hogy elvállalja.

A hetman erre felpattant.

— Mit nekem? egy száműzöttel akarsz engem összeültetni?

— Nono! — csitítá a korlátnok haragos kollegáját. — A száműzöttekkel csak a barátságos társalkodás van megtiltva, de nem az ellenségeskedés. A sakkjátszók pedig ellenfelek.

A hetman erre aztán dölyfösen felelt.

— Nohát, lássuk, hogy mit tud az ilyen hajdani generális úr? Ha még sehol meg nem verték, majd megverem én!

Hanem bizony csak Benyovszky verte meg a hetmant,

a harmadik húzásnál elvette a királynéját, s megnyerte a játszmát.

Csak azután, hogy a hetman nagy morogva húzta elő a erszényét, hűledezett el Benyovszky, hogy milyen nagyban játszzák itt a sakkot. A játszma 500 rubelbe megy. Így már csakugyan elébbvaló a sakkjáték az országos ügyeknél.

A korlátnok kiadta a nyereségből Benyovszkynak az ötven rubelt.

Ez bizony jobb, mint nyestet vadászni.

A hetmanban pedig már most fel volt ébresztve az éhes oroszán.

— No még egy játszmát! ötszáz rubelben.

A korlátnok tartotta a tételt.

A többi száműzött oroszoknak azt mondta, hogy üljenek félre, ott van két palack pálinka, mulassák addig magukat vele.

A játszma újra kezdődött, Benyovszky azt is megnyerte. És aztán még egy harmadikat. Nyert a korlátnok számára ezerötyszáz rubelt, amiből az nagylelkűen átengedett a diadalmas játszóknak százötvenet.

A száműzött társak azalatt, látva, hogy senki sem áll velük szóba, hazaszéledeztek. Déli harangszónál Benyovszky ajánlotta magát, és tovament.

De alig haladt az utca szegletéig, amint látja, hogy szalad utána nagy loholva a hetman. No most ez megesz! gondolá magában, s midőn utólérte a hetman, odanyújtá eléje az erszényét a százötven rubellel, visszakínálva a saját részét a nyereségből.

— Dehogy kell nekem fiacskám a te ösztövérszényecskéd; inkább még jobban meg akarom azt duzzasztani. Gyere oda hozzám. Ezek az itteni gazdag kereskedők valóságos dühöncök a sakkozásban; odajárnak hozzám játszani. Már sok pénzem elharácsolták, a rablók. De ha most az én pártomra állsz, s helyettem játszol velük, a tolvajokkal, hát én a nyereségnek egy ötödét teneked engedem.

Benyovszkynak az agyán egy gondolat villant keresztül. — A szabadulás tervéhez pénz is kell. „Ez a nervus belli, a nervus rerum gerendarum.” Kínálkozik rá a legjobb alkalom. Elfogadta a hetman ajánlatát.

Ezzel egyszerre feledve lett száműzötti megvetett állapotja; a hetman (Kamcsatkában rangra a harmadik főúr) karon fogta, meghívta magához ebédre, bemutatta a családjának, s az előkelő városi uraságoknak, akik meg voltak az asztalához híva vendégül; elmondta felőle, hogy milyen derék úriember ez, generális volt, előkelő magyar bojár, földesúr; szerencsétlenség érte, hadifogoly lett; érdemes a megbecsültetésre, akárki megtisztelve érezheti magát, ha ilyen kitűnő herceggel leülhet sakkozni.

S mikor elbúcsúzott tőle Benyovszky, annyi füstölt hússal, vajjal és pálinkával látta el, hogy alig bírta hazáig cipelni. Elég volt az neki öt napra, valamennyi száműzött társával együtt.

Elképzelhetni azoknak a bámulatát, mikor nagy későre hazavetődött a vezérük Hrustiev házához, egy nagy batyuval a hátán, s kipakolta belőle a sok drága jó enni-innivalót. Hát még mikor az erszény tartalmát kiönté az asztalra, hogy az ezüstrubelek csak úgy gurultak szerteszét.

— Hát te kis isten vagy talán?

Lett aztán vigasság, mikor a hetmannal való történetét elmondá a társaságnak. Olyan kedvük szottyant, hogy éjfélig együtt maradtak, és járt közöttük a kancsó kézzől kézre. Egész rózsaszínű lett előttük Szibéria ege, s ők teleépítették azt fellegvéraikkal.

Mikor aztán a társ urak csillagvilágnál hazatántorogtak, akkor Benyovszky megmosta az arcát hóvízzel, s nekiült francia, német és diák nyelvgyakorlatokat írni a tanítványai számára.

AZ ELSŐ NAPSUGARAK!

Napsugarak Szibéria végső határán a Jeges-tenger felől! Napsugarak az éjsarki tél közepén! — s mégis annak kell őket nevezni. — Még az örök jég világában is van két napja a földnek, mely melegít, az egyik a szabadság, a másik a szerelem.

Mind a kettőnek a hajnalodtát látta egyszerre Benyovszky Móric: s azokat ő maga varázsolta elő.

Nem kellett már fát vágnia a kormányzó udvarán, a vadászat csak férfias multságul várt reá, de nem a nehéz hiasszák lerovása végett: befogadták az előkelők társaságába, s kezdték szeretni és tisztelni. — Pedig még csak annyit tudtak felőle, hogy európai nyelveket beszél, és — sakkozni jól tud: s csak a szép ifjú arcába lettek szerelmesek.

Az első napon korán reggel megjelent Benyovszky a kormányzó lakásán, a kész penzumokkal, melyeket tanítványai számára az éjjel elkészített; latin, francia, német mondatokat írt eljűk. Azoknak az mind nagy újdonság volt. Kamcsatkában az orosz nyelv mellett még hallani a kamcsadál, a jakut, a csukcsi beszédet, de az mind kemény, reszelős, döcögős, tutma hangzatú; a latin, a francia, a német lágyabb, hangzatosabb. A gyermekek kíváncsiak voltak a különös hangzású szavakra, amelyek annyira elütnek az oroszról: „szloboda = libertas — liberté — Freiheit — szabadság? Mi az a szabadság? Előbb a szavakra voltak kíváncsiak, majd azoknak az értelmére. Még azt is mind meg kellett a tanítónak szavakkal értetni. A legtudniviágóbb volt a legifjabb leány Afanázia, aki a leírt

szavakat érteni is akarta, s leste Benyovszky ajkáról a magyarázatot. Hogy van abban a világban, ahonnan ő jött, virág, mely édes illatot ád, azt híják rózsának. (Nem láttak itt olyat!) Van olyan délceg állat, melynek a hátára nyerget tesznek, s az együtt rohan a gazdájával a csatába, a neve paripa. (Nem jön olyan ide!) Vannak fák, amiken tavasszal virág terem, ősszel gyümölcs. (Csoda dolog az itt!) És a mezők, melyeken mint a tenger hullámoz a kalász, és az a kalász aranyszínű magot ad, amiből lággy kenyér lesz: ami benne van a keresztények mindennapi miatyánkjában, és a szőlővessző, mely a gerezdet érleli! Hát még azok a madarak, amelyek énekelni tudnak! (Azt mind nem hallották itt soha.) Még csak egy kakast sem hallottak kukorítani soha. A tyúkféle nem eszik se halat, se gombát. Ezek soha egy húsvéti piros tojást sem láttak, hacsak a pingvintől nem szedték el. — Annyit megtudhattak, hogy abba a világba visszajuthatni, ahol ilyenek vannak: az lehet a „szabadság!”

De mit tehet ez a szó „szeretek”, pedig a latin nyelvtan ezt fogadta el első konjugációul „amo”, oroszul „lyubim”, franciául „j'aime”, németül „ich liebe”! Ezt még a férjhez ment leányok is aligha tudhatták. — Ha a férj hazajön későre, pálinkától részegen, kapadohánytól keserűen, játékvesztéstől haragosan, a feleségét végigveri, az asszony sír és tőr: ez az „amo — amas — amat”?

Ezt pedig leginkább Afanázia szerette volna megtudni. Talán meg is tudta? Igen szép gyermek volt. Anyjától örökölt finom svéd arca, karcsú termete, minden vonásában, szemei tekintetében visszatükröződő hű szíve — és hozzá orosz szenvedélye. Kérdezősködései elmondaták Benyovszkyval életének változatos viszontagságait, miket szenvedett. A szép leány szemei ki nem fogytak a könnyekből ezeknek hallatára.

Ez volt az első lecke.

Félbeszakítá az érzékenykedést a kormányzó bejövetele, aki hosszúszerű pipájából füstölve bejött, meghallgatni, hogyan

oktatja az új instruktor a gyermekeit a grammatikában. Fölöt-
tebb meg volt vele elégedve; ilyenben ő nem részesült soha.
Mikor elfogyott az írásból a penzum, az ő pipája is fenéig
kiégett.

— Nagyon jól van, fiacskám. Éppen így tanultam én is,
ahogy te csinálod. Meg vagyok veled elégedve, s adok neked
ajándékba egy kutya fogatot szánkóستul, jemsikestül, hogy ne
járj a faluból fel a várba gyalog.

Benyovszky vonakodott elfogadni az ajándékot. Tudta
miért, de más okot mondott.

— Bocsáss meg, kegyelmes uram, de tudod jól, hogy a
száműzöttnek nem szabad saját vagyonnal bírni: még egy
kutyával sem.

— Csak te maradhass az eszedtől. Jobban tudom én azt,
majd megizenem én az államtanácsnak, hogy te milyen szépen
megmentetted őfelségének egy hadihajóját, s akkor irgalom-
mal lesznek hozzád.

Benyovszkynak nem maradt hátra más, mint megköszönni
az ajándékot. Nilov úr még ott hagyta őt a leányainál, amíg
a szánkóját befogatta, s jól megfenyegeté a jemsiket.

— Úgy fogadj ám szót ennek az úrnak, hogy eltöröm a
csontod, ha valami panasz lesz rád.

Benyovszky csörgős szánkóval került vissza a száműzöttek
falujába. Bajtársai csodával határos riadással fogadták, de csak-
hamar elrontá az örömlüket Pánov.

— Ez jó Benyovszkynak, hogy a kormányzónál olyan
bennfentes lett; de annál rosszabb nekünk. Most a mi vezérünk
majd jól érzi magát a kormányzó rakott asztalánál, a szép
leányai körében, s elfelejti mellette a mi nagy bajunkat.

— Bajtárs, attól ne tarts! — viszonzá Benyovszky. — Meg-
esküdtem, hogy vezérek lesznek a megszabadulásban. S nincs
az az édes bor, nincs az a ragyogó asszonyszem, akiért el-
felejtsem a mindennél édesebb, ragyogóbb szabadságot. S ha
nem volt elég a tegnapi esküm, megújítom újra.

Erre aztán ismét leborult előtte valamennyi társa.

Nyomban jött utána három szán csengősen a városból. Azokon ült a hetman és két előkelő kereskedő úr, Casarinov és Roszkurakov urak.

Nem hivalkodás hozta őket ide, hancin komoly közügy. Minden ország jólétének alapja a nevelésügy.

Ez Bolszerekóiban is így áll.

A két notábelel arra szólíták fel a nemes száműzöttet, hogy állítson fel Bolszerekóiban, Kamcsatka fővárosában egy középiskolát (gimnáziumot), nyelvészeti, földtani és számtani katedrával. Azt természetesen mind ő maga fogja tanítani. Az iskolaházat ők építtetik fel a polgárság adakozásaiból, olyan helyen, ahol Benyovszkynak tetszik. Ezért adnak neki minden tanulóól öt rubelt havonként, s fél rubelt fűtésre, világításra, a háztartását ellátják bútorzattal, a kamráját élelmiszerekkel, s adnak neki egy embert, aki főzni tud.

Benyovszky hogyne fogadta volna örömmel ez ajánlatot, hisz ez már magas rang volt. Professzori állás! Csak arra kérte a derék polgárokat, hogy vegyék rá Nilov urat, miszerint ő is járassa a gyermekeit ugyanezen felállítandó nyilvános iskolába; különben nem vállalhatja el a tanítást, miután már a kormányzónál lekötölte magát, hogy a gyermekeit tanítani fogja. — Ebben a föltételben meg is állapodtak.

Mikor ezzel a nagyon komoly ügyel rendbe jöttek, a hetman vidámabb indítvánnyal váltá azt fel.

— Gyertek hozzám valamennyien ebédre! S ebéd után majd sakkozunk egyet. Augusztovics Móric nagyon szépen játszik. Még engem is megver.

Ez a szó még magasabbra fokozta a két kereskedő úr nagy-rabecsülését Augusztovics Móric iránt, ha még sakkozni is tud. Ez a világ legelső tudománya.

— Háromszáz rubelbe megy a játszma. Ha megnyered, egyharmada a tied, kettőn mi osztozunk; én és a korlátmok. Ha veszted, mi fizetjük egészen.

A két kereskedő nagyon kapott ez ajánlaton: ők mestereknek tartották magukat ebben a művészetben, s nem bírták elhinni, hogy egy ilyen simaképű ifjonc, aki csak könyveket olvasott, meg hadakat vezérelt, még ilyen szakállas nagy embereket is képes legyen a sakktablán megverni.

— Áll a fogadás, de legalább ötven játszóra! — kiálta mohón Casarinov. — De csak Augusztovics Móric maga játszik. Mi pedig társaságba állhatunk, s a városból akármelyik kalmártársunk játszhatik ellene.

Benyovszky azt kérte szerényen, hogy őt is felválthassa a hetman és a korlátnok. Ráálltak nagy nehezen.

Ehhez azonban már most a korlátnok beleegyezésére is szükségük volt. — Odaszánkáztak hozzá.

A korlátnok jól játszotta a szerepét. Eleinte kézzel-lábbal tiltakozott, hogy ő a pénzét kockára nem teszi egy ilyen ismeretlen szeleburdi fiatalember eszéért; de végre mégis nagy nehezen ráállt. Ekkor aztán formaszzerű szerződést kötöttek; azt írásba foglalták, aláírták mindannyian, és lepecsételték: archívumba tették.

Olyan nevezetes csemény volt ez a sakkturna Kamcsatka fővárosában.

Az ilyen nagy mozzanatot Kamcsatkában is lakoma szokta követni, melyre ötven előkelő uraság lett meghíva; jelen volt rajta maga a kormányzó is, egész családjával.

Benyovszky már ekkor a társaságba bevett személy volt. Őt is odaültették a hosszú terített asztalhoz, mégpedig Afánázia mellé; tehát kiváló dízhelyre. A lakoma alatt szólt a zene. A szibériai zenekar sajtyszerű: csupa fúvószerszám, tizenhat nyírfakéregből készült hosszabb és rövidebb kürt, melyek mindegyike csak egy hangot tud adni, zenésze akkor fúj bele, mikor a közepén álló karmester pálcája int: valóságos *eleven orgona*, melynek minden sípjához egy emberi tüdő a fújtató. (Hogy másforma zeneszerszámot nem ismertek Kamcsatkában, azt később majd megtudjuk.)

A lakomára majd tánc következett, hatalmas topogó nemzeti, csoszogó svéd és vágató galopp. Benyovszky maga ebben részt nem vehetett, megrövidült lábszára miatt. Afanáziát gyakran vitték táncba, „*sok kellemmel táncolt*”, írja róla Benyovszky, de minden tánc után őhozzá tért vissza.

Benyovszky e multság közben is megemlékezett a bajtársairól, s kérte a korlátnokot, hogy küldjön a számukra néhány palack pálinkát. A derék úr nagylelkű akart lenni, s meginvitálta a száműzötteket mind a bálba: — nem éppen be a táncterembe, ahová nekik belépni tiltják Nagy Péter cár törvényei, de egy mellékszobába, ahonnan láthatják a táncot, s adatott nekik bőségesen enni, inni.

A kormányzóné is kitüntette ez alkalommal Benyovszkyt.

Afanáziával aznap reggel is, este is sokat beszélt Benyovszky, de még az anyjával nem. Ez különös szokás itten. Lehet, hogy mint száműzöttet nem tartották arra minősítettnek, hogy a kegyelmes asszonynak be legyen mutatva. A kisasszonyra nézve nem volt egyéb — szolgálatban álló — nyelvmesternél.

Ennek az állapotnak azonban véget vetett Nilovné asszony, mert amidőn egy tánc után Afanázia ismét Benyovszky oldalához csatlakozott, ő maga ment hozzá, s megszólítá jó németséggel, amely nyelven a leánya nem értett. Szavait különben is súgva ejté:

„*Nekem úgy tetszik, hogy az ön tanítványa önhöz nagyon barátságos, kísérje jó szemmel: én jámbor anya vagyok.*”

Buzdító nyilatkozat! mely Benyovszky szívét szorongással tölté el. Zavartan hebegett rá valamit határtalan hódolatáról és tiszteletéről.

Az öreg úr alighanem orrontott valamit: a kormányzó.

— Mi az? Mi az? — mormogá, odalépve közéjük. — Miről fecsegték itt? Mi bajod van, asszony, ezzel a száműzöttel?

Hanem hát az asszonyok Kamcsatkában is asszonyok.

— Arról beszéltem Augusztovics Móriccal, hogy nem tudná-e a leányomat még — valami zenére is megtanítani?

— Ahá! — mondá az öreg úr, s nem volt rá kíváncsi, hogy miféle szerszám lehet az, amivel egy ember egymagában zenét csinálhat.

Azonban mégis jónak látta éjfél után két órakor hazavinni a kaszinóbálból a családját. Benyovszky hazáig kísérte Afanáziát, aki útközben örömprepsve beszélte el neki, hogy az atyja beleegyezett abba, hogy ők is feljárjanak a nyilvános iskolába az ő előadásait hallgatni. Mennyire örül rajta, hogy őt meglátogathatja.

„Nem vagyok képes e bájos leányka kedves, szeretetreméltó lényét híven leírni.”

Íme Afanázia szerelmének első sejtelemszerű hajnalhasadása. Benyovszky látja, érzi, sejti azt jól.

És ugyanczen a lapján naplójának e sorokat írja:

„Szeretett nőmnek az arca áll mindenütt előttem, ki azóta, hogy őt nem láthattam, nagyon valószínűleg egy gyermeknek adott életet, s ez nem engedett soha semmi örömet élveznem.”

Ez a néhány sor, ezen a napon felírva, s ama másik mellé téve, teljes világosságot vet Benyovszky Móricznak egész lelkületére.

A szerelmes szép leánykának szeretetreméltó lényet nem tudja leírni, hanem a szeretett feleségnek arcát, az elhagyottét, azt mindig maga előtt látja.

A napok összefolynak előttünk. Maga a szibériai napjárás is hozzájárul ehhez; december 8, 9, 10-én a tűzgolyó egyszer sem jön már fel az égre; a hold pedig sohasem száll le, a nagy jéggömb, csak az óra mutatja, hogy reggel van. Az emberek folyvást járnak-kelnek, dolgoznak, mulatnak: esznek, mikor megéheznek, s alusznak, mikor elfáradtak, vagy mikor a pálinkától eláztak. A házakban folyvást ég a tűzhelyen a fenyő-

hasáb, a szobákban a halzsírmécses. A bekecsét sohasem veti le az ember, úgy fekszik le felöltözötten, különben megvenné a hideg.

Benyovszky építteti az iskolaházat: gyorsan készül az, itt minden ember ért az ácsoláshoz. Azután megy leckét adni a tanítványainak; mikor azzal elkészül, ott várja a sakkozótáasztal; nagy hivatal! ezerekbe megy a tréfa, és aközben rendezi az összeesküvést. Háromfelé kell az eszét megosztania.

S hogy még jobban meg legyen nehezítve az ész munkája, meg lesz támadva a szíve.

A harmadik napon már megvallja neki Afanázia a szerelmét. Az anya is tudni látszik róla.

Már a második lecke után kiküldi Nilovné asszony a gyermekeit a szobából, s ott marasztja Benyovszkyt, és aztán elkezd őszintéskedni. Elbeszéli neki saját sorsát. Ő maga is egy Szibériába száműzött svéd ezredes leánya. Atyja protestáns volt, de az anyja kitért az ortodox hitre: így mehetett ő nőül Nilov úrhoz (eretnek leányt igaz oroszoknak elvenni nem szabad), akkor még délceg legény lehetett az alezredes, most bizony már nagyon nekiadta magát az ivásnak, s olyankor brutális, házsártos. Egyébiránt a leányainak a férjei is éppen olyanok. (Azok nem is kerülnek Benyovszky szemé elé soha.) Most legjobban aggódik a legkedvesebb leánya, Afanázia sorsán. Szegénykét az atya valami kiállhatatlan fickóhoz akarja erőszakolni: Kuzma a neve. Nagyon kéri Benyovszkyt, hogy nyerje meg Nilov úr bizalmát, s aztán verje le erről a szándékáról, mert különben ez a kedves gyermek nagyon szerencsétlen fog lenni.

Benyovszkynak nem is marad sok ideje azon gondolkozni, hogy miféle mód vezetne legjobban Kuzma úr leánykérői szándoka megghiúsítására; mert másnap már kitör a betegség válsága. Azé a nagy betegségé, ami a szívet szokta megtámadni. A francia leckénél hiányzik Afanázia. Azt mondják, beteg lett, ágyban fekszik. De mégis óhajtana leckét venni, nehogy

a nővéreitől elmaradjon. Nilovné asszony megengedi Benyovszkynak, hogy átmenjen Afanázia szobájába.

De nem volt ott francia nyelvről szó, mert az ártatlan szívű teremtés a maga egyszerű nyelvén őszintén elmondá Benyovszkynak, hogy őt halálosan szereti, s nélküle élni nem tud. Benyovszkynak e pillanatban a világ minden nyelve között legszebben hangzónak tetszik az orosz. Mielőtt a leányka szerelmi vallomására felelhetne, bejön Nilovné asszony, s aztán át kell térni a francia betűk kiejtésének magyarázatára, s a szívhangok helyett az orrhangokat tanítani.

Akkor aztán ezzel az átnyilazott szívvel futhat az összeesküvők vezére, hogy az új társakkal találkozzék, s beszéljen velük titkokról, amik halálveszedelemmel terhesek.

Különös világot vet erre az egész összeesküvésre a hozzájáruló férfiak egyénisége. Ezek közül a legtöbb nem is száműzött. Kuznecov Döme, szabad kereskedő, Kumin Afanáz, kozákszászados, Szibaev János (egyike a legelhatározottabb jellemeknek), vadászszászados, Alekszis, protopópa-esperes, Csurin János, a Szent Péter és Pál hajó kapitányának az öccse, Popov Levonti, vadászkapitány, Volkov János, vadász, ezek mind szabad emberek: az előkelő társaság tagjai, még pap is van köztük. S ezek mégis készek összeforradni azzal a társasággal, melynek célja egy hajót elfoglalni, s jégtengeren, ismeretlen óceánon keresztül kitörni a világba. Minő elátkozott tartománynak kell annak lenni, amelyben még a szabad ember is fogolynak tartja magát, s gyűlöli a hazáját! — Az új társak között csak hét száműzött van, azokból több, hajdan magas rangot viselt úr; Gurcinin Endre, Erzsébet cárnő kamarása, Meder Magnus, admirális tisz, Lobanov Gergely, gyalogsági ezredes, Szerebnikov Miklós, testőrezredi zászados, Zadszkoj Heraclius herceg, aki már tizennyolc év óta sanyarog e helyen, egy lengyel sztároszta, Bielszky Kázmér, s végül Biacinin Endre, akinek semmi címe nincs.

És mindezen hajdan méltóságos urak készek voltak arra,

hogy mint közönséges hajóslegények alárendeljék magukat egy most közjük vetődött fiatal jövevénynek.

Többet egyelőre nem tudhattak az új tagok, csak annyit: tengeren át megszökés a végcél.

De hogy mi úton, minő eszközökkel szabaduljanak ki innen? hogyan tegyenek szert egy hajóra? hogy szereljék azt fel minden szükségessel? s végül, hogy lopják ki azt innen a Bolsa-folyam jegén keresztül? ez Benyovszky titka volt.

Abban egyeztek meg Hrustievvel, hogy a részleteket csupán a nyolctagú bizottsággal fogják megismertetni, a külső tagok az utolsó végrehajtási napig ne tudják azokat meg, nehogy valaki elárulja, vagy kifecsegeje.

Az új tagokkal is letették a hűségi esküt, mindegyik aláírta az élet-halál szerződést. Még azonfelül a templomba is elvitték őket, ahol meggyóntak, s a protopópa kezéből felvették a szentséget. Benyovszky ismerte a maga oroszait, akiknek a kedélyén uralkodik a vallásos hitbuzgalom.

Visszatért megülték e nevezetes nap áldomásünnepét a maguk gyülekezeti bódéjában. És ami legnevezetesebb, még a kormányzó maga is megjelent a lakomájukon egész családjával. Ott volt a hetman is, meg a korlátnok és számos gazdag kalmár.

Az ünnepélynek elég jó törvényes címe volt: az új iskola alapkövetétele — azaz, hogy alapdúc leverése.

Az ünnepélyen Nilov apó teljesen leitta magát, annyira meghasználtak neki a drága italok, hogy széles jó kedvében Benyovszkyt kinevezte az összes száműzöttek legidősebbjének, s meghagyta a korlátnoknak, hogy ezt a kinevezést protokollumba iktassa.*)

* Dosztojevszki „holt házában” olvassuk, hogy a foglyok közül egyet „legvénebbnek” kinevezni még a szibériai börtönökben is szokás, tekintet nélkül az életkorra; ha ez rosszul viseli magát, elcsapják „vénségéből” s degradálják ismét fiatalnak.

Afanázia nem volt már beteg. Ott ülhetett Benyovszky oldalán, s merenghetett annak az arcán, amíg szerelmese a gazdag kalmárokkal sakkozott nagy pénzben, egyiket a másik után legyőzve sorban. Ezen az estén hétezer rubelt nyert a kalmároktól, abból ötezret a hetmannak és korlátnoknak, kétezret az összecsküvőknek — aztán meg egy szerető gyémántsívet. Hát azt *kinek?*

NEMES MULATSÁG

Egyszerre félbeszakította az egész heti rendet az a felizgató hír, hogy *jegesmedvék* vannak a vidéken.

A jegesmedve nem mindennapi vad Kamcsatka félszigetén. Az ide leginkább az amerikai szárazföldről vetődik, az úszó jéggel.

Hatalmas egy állat! A jégsivatag oroszánja. Nyolc, kilenc láb magasra megnő; mikor feláll a talpára, az ember törpének tűnik fel mellette. Ha ez a tizenkét mázsát nyomó hústömeg ráveti magát a „lelkes állatra”, a puszta terhével képes azt megölni. Hát még azok a hatalmas fogak, azok a hosszú karok, a vastag mancsokkal, az éles körmökkel!

És mégis az a legnagyobb gyönyörűsége az embernek: őreá vadászni.

A jegesmedvének nincsen téli álma, mint a szárazföldi mackónak. Emennek nagy oka van a telet *átaludni*. Nincs se zab, se kukorica, a nyáron elmulasztotta a takarékoskodást; de a jegesmedvének az éléskamarája mindig telve. Ő halászzattal foglalkozik, kitűnő úszó, jó bűvár, elfogja a halat a víz alatt, ráles a rozmárra, mikor az a jég közül kidugja a fejét, s kirántja hirtelen átnyalábolva, az oroszánfókától sem ijed meg. Ha megindul a nagy jégmező alatta, a keleti széltől elszakítva, hagyja magát vitetni az ázsiai partokig, míg észreveszi, hogy elfogyott alatta a tenger s nincsenek többé rozsomákok. Akkor aztán más keresetmódhoz kezd. Az írámszarvasokra vadászik. Nyáron nem bántja őket, mikor elég halat foghat. Ezeket ismeri az amerikai erdőkből. Csakhogy itt az íramokat

megint valami kétlábú állat őrzi, aki hosszú dárdát hord a kezében, s tüzes csőből ólmot köpköd. Ez rá nézve nagyon kellemetlen.

A fehér medve ekkor a nőstényét elhelyezi egy hóbarlangban: az ott szoptatja, neveli, fésülgeti az új nemzedéket, az apa elmegy élelmet keresni. Elvetődik a falvak közlébe, az írámszarvasok karámjaihoz, a rárohanó kutyák közül kettőt-hármat leüt: az is jó pecsenye, a kamcsadálók nyilaira nem sokat hederít, s ha nagyon megharagítják, az embert is megessi.

Ezért a megjelenés mindig szenzációs esemény a félszigeten. Amint híre futamodik, hogy fehér medvéket láttak a Kamcsatka folyó partján, egyszerre megszűnik minden más egyéb iránt az érdekltség. Benyovszkyban is felpezdül a veszélyes mulatság hevélye: abbahagy francia lecke-adást, sakkjátékot és összeesküvést, s megy a vadászokkal jegesmedvét ölni.

A kormányzótól kapnak négy napi szabadságot.

Benyovszky búcsút vesz Nilovéktól, Afanáziától. Azok most is gyöngéden gondoskodnak róla, búcsúzaskor *fehéreneműkkel* ajándékozzák meg. Ritka kincs Szibériában! — Nem is lehet megérteni, mi létjoga van itt a vászonöltözetnek?

December 12-én vonulnak ki tizenhatan, nyolc nagy szánkón, melyek mindegyike elé öt kutya van fogva. Visznek magukkal puskát, kelevézt, fejszét. A befagyott Kamcsatka-folyó jegén sikamlanak végig a szánok: délig huszonnyolc versztet haladnak. Akkor a kutyák vidám csaholása jelenti előre, hogy emberlakta helyhez közelcednek. A folyamparton van egy falu: Csekavka. A kutyák tudják már, hol kell nekik megállni: a *tojón* (falusi bíró) kunyhója előtt.

A *tojón* kamcsadál bennszülött, az egész falu az őslakók tanyája. Vajon mind Ádám és Éva ivadékai ezek? Sem, Chám és Jáfet közül melyik vállalja el az ősapaságot? — Törpe tömzsi természet, erőtlén izmokkal, lecsüggő mell és has, lapos arc, pisze orr, bennülő apró szemek, széles száj, rendetlen arc-

vonások, lószórhöz hasonló haj, szakálltalan pofa; a nőt csak az elől összefont haj különbözteti meg a férfitől. S ez arcot elékteleníti még jobban a nemmosdás megrögzött szokása; ahogy a markával merítve megitta a fóka véréét, azon módon száradt rá a pofájára a maradványa. — Kunyhója tengeri tehénfóka bőrével van fedve, ugyanannak a húsát eszi felhűstölve egész télen át, nyáron gazdagabb az étlap: van gyík, gomba, csigabiga, földi giliszta elég. Csak a madárhúst nem eszi meg: attól iszonyodik. A pingvinek, albatroszok, jégmadarak odaszállnak csoportostul a kunyhójára, hozzájuk nem nyúl. — Tart három istent is, az egyi k a föld: az „Etugen” a másik a levegő: a „Padzsár”, a harmadik a tűz: az „Ut”. A két első nem kér áldozatot; de a harmadikat táplálni kell. A kunyhóban folyvást ég a tűz, amit ráraaknak: tengeri fóka-csont, halzsírba mártva. Micsoda illat lehet abban a hajlékban! — Nagy oka van a kamcsadálnak a tüzet istennek tartani, a félsziget tele van tűzokádó hegyekkel, melyek közül hol az egyik, hol a másik ömleszti alá a láváját.

Ilyen szeretetreméltó kunyhó fogadta Benyovszkyt és társait. A tojón megvendégelte valamennyit tengerikutya-hússal, s aközben elrebegette előttük, kevés szavú kamcsadál nyelvén, hogy milyen alkalmatlan vendégek ezek a jeges-medve urak. El is vezette a vadász urakat a tanyájukig.

Magas sziklaoldalból egy patak omlik alá a Kamcsatkába. Ez nem tud befagyni soha, a föld melege megtartja a fagypon-ton fölül, úgy hogy az ott a jég közepett még medencét is képez. Ebben a nagy úszóiskolában lubickolt három óriási medve. Az ő konstitúciójuk megkívánja a három fokú vízben való fürdést.

A vadászokkal jött kutyák csaholására kiugráltak a medvék a jégmedencéből.

A tojón egyszerre halálfia lett ijedtében.

— No fiacskám, most aztán szaladjatok; ezek mindnyájatokat megesznek!

S maga mindjárt jó példát adott; eliszánkodott sebtén a hócipőivel vissza a faluba.

Benyovszky és társai azonban bátran szembementek a fenevadakkal, s midőn puskalövésnyire értek hozzájuk, mind valamennyien rájuk sütötték a puskáikat.

Mind a három medve megsebesült; de egy-két golyót még ez a szörnyalak fel sem vesz. Ellenben mikor meglátja a piros vérét a szép fehér bundáján végigcsorogni: akkor dühbe jön; feláll a két hátulsó lábára, s a rekedt kutya hangjához hasonló ordítással rohan a megtámadóra, nagy lila színű torkát szélesen eltátva.

Benyovszky társai már be voltak gyakorolva az ilyen medvevadászatba. A balkezében fogja a vadász a fejszét, a jobbában a kelevézt, a balkarjára hasábfák vannak kötve, hogy a medve keresztül ne haraphassa. Az ugyan szörnyeteg egy rémállat, de ha hárman-négyen körülfogják: addig szurkálják, addig püfölik agyba-főbe, míg leesik a lábáról. Sokáig eltartott a viaskodás, de végre is mind a három medve az abroszra került, s emberben nem esett kár.

Az elejtett vadakat felemelték a szánkókra, s maguk is segítettek azokat tolni. Fele úton találkoztak a kamcsadál gazdáikkal. Azok nagy bölcsen végigvárták a tusakodást, s csak azután jöttek puzdrával, tegezzel, a vadászok segítségére, mikor már azok elvégezték a dolgukat.

Volt aztán nagy diadaléneklés! A kamcsadálok hozzáláttak az elejtett vadak lenyúzásához, s megalkudtak azoknak a bundáira; cserében huszonhat nyestbőrt és a húzáért nyolc róka-prémet kínálva. Ami elég szép pénz.

Az első vadász-siker annyira felbuzdítá a társaságot, hogy az új holdfeljövethetnél ismét nekiindultak medvéket cserkészni. Ezúttal még nagyobb volt a szerencsájük: öt medvére bukkantak.

A nagy szerencse azonban nagy veszedelemmel is járt: most már minden medvével szemben csak három vadász állt;

s az ötödik medve, az egy kolosszus volt, aki négy embernek is megfelelt. Ez lehetett tán a medvenemzetség pátriárkája. A puskázásnál ezt vették legtöbbször célba; de annak a vastag szalonnájába mind elveszett a golyóbis; olyannak vette az azt, mint a kullancscsípést. Ordítva rohant két lábon neki Benyovszkynak. — De a hű Szibaev hirtelen eléje ugrott, bal karját maga elé tartva, s gyorsan beledöfte a lándzsáját a hatalmas vad bal lapockájába, míg Volkov a szügyébe rontotta a magáét. A hatalmas vadállat azonban a két rettentő mancsával, mint a pozdorját, törte össze a dárdanyeleket, s egy perc alatt maga alá gázolta Szibaevet. E pillanatban elszántan odaveté magát a dühös fenevadra Hrustiev, s fejcséjével egy hatalmas csapást adott az orrára. Ez a medvének a legérzékenyebb része. A fejét hiába püfölik, az olyan, mint a szikla, hanem ha az orrára ütnek, akkor egyszerre eltakarja a két mancsával az ábrázatját. Ezt a mozdulatát felhasználva aztán Benyovszky úgy döfte belé két kézre fogott lándzsáját, hogy a nagy idomtalan állat szívéen találva, egyszerre hanyatt zuhant.

Szibaevet felszedték a hóból a társai. Csinos sebet kapott a vállán a medve körmétől. Azt hirtelen betömték hóval, s hogy az ilyesmit ezek az emberek már számba sem veszik, azt bizonyítja az, hogy néhány nap múlva már ismét ott találjuk őket az összeesküvők tanácskozásaiban.

Azalatt a másik négy medvével is elkészültek a bajtársak.

Ezeket már aztán nem pocskolták el. Abban állapotok meg, hogy a medveóriásnak a bundáját a kormányzónak ajándékozzák, a többiekét megtartják a maguk kényelmére. A medvehúst besózták, a medvezsírt tömlőbe rakták; a fain medvetalpokat ott rögtön megsütötték, s elfogyaszták: — az ingyenc lakoma; a máját azonban a kutyáknak adták, annak az élvezetétől az ember bőre viszketetet kap és meghámlik.

Így tértek aztán vissza, erősen megrakott szánjaikkal nagy diadal között.

A kormányzó előtt nagyon fel lett csapva Benyovszkynak a becsülete a pompás medvebunda ajándéka által.

— Tanítsa ön a leányomat zenére — mondá egy napon Nilovné Benyovszkynak.

— Miféle hangszer kapható itt? Nem látok itt mást. mint fúvószerszámokat és csengős dobot.

— Nekem beszélt az anyám valamikor a *hárfáról*. Ő játszott azon otthon, Svédországban. Az nagyon szép lehet.

— Megpróbálok egyet csinálni.

Benyovszky minden hangszerek között éppen csak ehhez az egyhez értett. Csak azt kellett még kitalálnia, hogyan kell egy hárfát elkészíteni?

Az összeesküvők erre is jók voltak. Ha főnökük azt parancsolá, hogy készítsenek el egy hárfát, elkészítették a hárfát. — Benyovszky lerajzolta nekik, hogy milyen annak az ábrázata, — Pánov megcsinálta a ráámját; Hrustiev készített hozzá húrokat írámszarvas- és kutyabelekből. Benyovszky látta azt egyszer Németországban, hogyan készítik, s megtanítá rá a vezértársát, hogyan kell a beleket beáztatni, tompa késsel a külső-belső bőrt róluk lekaparni, hamuzsírral ledörzsölni, ráámára kifeszíteni, aztán félszárazon a kvinthúrokhoz kevesebbet, a kvarthúrokhoz annál többet egymásba sodorni, végül élesmosó fűvel lecsiszolni és beolajozni; míg kitelt belőlük mind az öt oktáva. Ezalatt Stefánov a lakatosmesterséghez fogott: elkészíté a felhangoló hárfacsavaroakat, s addig egyengették, találgatták, míg szerencsésen nyélbe ütötték a *Dávid-hárfát*.

Biz az nem volt valami tökéletes instrumentum; de csoda volt az mégis Kamcsatkában, ahol pengetyús hangorát soha sem láttak (ide még a *bulalajka* sem hatolt el) és kincs volt Afanáziára nézve, aki egész nap nem akart a zeneszerétől megválni, amint Benyovszky beleoktatta, hogy miként kell azt pengetni.

Az oroszoknak jellemvonása az, hogy a zenét úgy szereti: még a rettegett „külön osztályba” bezárt foglyok is becsempészik börtönükbe a balalajkát. Ez azonban csak férfiaknak való szerszám, s nem olyan eszményi hangszer, mint a hárfa.

Amíg ez az idilli foglalkozás tartott, az összeesküvés munkája is szépen haladt előre.

Benyovszky mindjárt a naplója elején említ egy Csulosnikov nevű kereskedőt, aki gazdag ember lehetett, mert saját hajója volt. Ez felkereste őt Hrustiev lakában, s felszólítja, hogy övele külön, a saját kockájára játsszék sakkot, játszomáját kétszáz rubelben. Benyovszky megtette neki ezt a barátságot, s ha a kalmárnak csak az a baja volt, hogy nem tud hová lenni a pénztől, segített rajta: sok pénzt elnyerte. — Ezért aztán Csulosnikov méltán haragudott rá.

Volt azonban Csulosnikovnak annál sokkal nagyobb baja. A múlt augusztus hóban elindult Ohockból a százötven tonnás hajójával, vadászokat szedve fel, hogy majd azokat az Aleuti-szigetekre viszi tengeri vidrát vadászni, a vadászszakmányt, a drága vidrabőröket ily módon mindjárt első kézből jó olcsón megvásárolhatja. Nagy nyereség ígérkezett belőle. — Hanem aztán, mikor a tengeren volt, akkor jött rá arra a tapasztalatra, hogy az ő huszonnyolc vadásza semmit sem ért a hajós mesterséghez: őmaga pedig a kormányozáshoz. Azt gondolta, hogy megy az magától. Ebből aztán az lett, hogy a szél nem az Aleuti-szigetekre vitte, hanem kidobta valahol a hajóját a kamcsatkai partra, az ott maradt a jég között, erősen megázván (havarié). A vadászok, amint szilárd talajt éreztek a lábuk alatt, kiugráltak a hajóból, s szétszaladtak. Csulosnikov pedig nem akarta a százötven tonnását veszendőbe hagyni, s rászorította az embereit, hogy az ő hajóját tatarozzák ki, s aztán vontassák be a Bolsa-kikötőbe. Azoknak pedig ehhez se kedvük, se tudományuk nem volt. Csulosnikov katonai karhatalmat kért ellenük a kormányzótól. Ez aztán végképp elkésérette a jámbor vadászokat.

Összebeszéltek, hogy helyreállítják hát a hajót, ki is szabadítják a jég közül; hanem akkor aztán kilökik belőle Csulosnikov uramat: elfoglalják a maguk számára, s elvitorláznak vele a szigetvilágba. Laknak ott már többen is, akik ilyen módon javították meg a sorsukat.

Ez a szökési terv jutott Szibaev fülébe. A vadászok őtől kértek tanácsot.

— Jaj, barátim — mondá nekik Szibaev —, ti megint nem fogtok menni semmire azzal a hajóval; hisz azt sem tudjátok, hogy melyik vitorla mire való. Hanem van itt egy úr, aki hajóskapitány volt, a Szent Péter Pált is az szabadította meg a nagy viharból: azt igyekeztek a magatok részére megnyerni.

A vadászok könyörögtek neki, hogy beszéljen hát az ő nevükben azzal az úrral.

Szibaev a nyolcas tanács előtt elmondta, amit megtudott. Ez a Szibaev volt a lelelkesebb híve az összeesküvésnek, aki mindig csak a célt látta maga előtt; sohasem a veszélyt, mely útjában áll. Pánov is azok közé tartozott, akik könnyen fellobbannak. Huszonnyolc derék, fegyveres bajtársat nyerni, kecsegtető volt.

A legifjabb, a vezér tartotta meg a hidegvérét.

— Vigyázni kell, urak. Már engem egyszer elárultak, mikor szerencsétlen emberek megszabadításában serénykedtem. Ez a bűnöm hozott ide. Ha a huszonnyolc között egy áruló akad, mindnyájan az ólombányákba kerülünk. Mi ne válaszoljunk a vadászok ajánlatára semmit, hanem Szibaev tartsa fenn az érintkezést velük, s buzdítsa őket abban a szándékukban, hogy Kamcsatkát elhagyják. Mi azalatt rendezzük úgy a magunk dolgát, hogy a kivitelnél egyszerre csatlakozhassunk hozzájuk.

Ezzel a nyilatkozattal lett Szibaev elbocsátva Csulosnikov hajósnépéhez.

Másnap reggel már ott volt két főfő embere a vadászok-

nak Benyovszkynál, Szibaevtől vezetve. Lapin, aki a hajót kormányozta és Parencsin, a hajóács. — Odavetették magukat a lábaihoz, s könyörögtek neki, hogy segítsen a megszabadulásukban. Megesküdtek, hogy hívei lesznek, s követik világtalan világig. Készek fölvenni az Úr vacsoráját is esküjük megpecsételésére.

Benyovszky azzal bocsátá el a két embert, hogy ha a társai-
kat is rábírák a kemény eskü letételére, akkor majd beszél velük: akkor jöjjenek oda hozzá.

Ezeknek az eltávozása után rögtön közölte Benyovszky a nyolcas-tanáccsal az eddigi eredményt. Nagyon meg voltak vele elégedve. Az egész tervet csak ők nyolcan tudták: a többi társaknak csak annyi lett megmondva, hogy mindnyájuk lássa el magát a vadászpuskája mellé még két pisztollyal, karddal és kelevézzel, s hatvan töltenyt készítsen titokban.

Ezalatt elkészült a hárfa is, meg az iskolaház is.

Az utóbbiban Benyovszky elfoglalta a katedróját, s kapott 23 tanítványt: azok között két felnőtt férfiút, akik számtant szándékoztak tőle tanulni. Volt tehát már foglalkozása elég. — S hogy még több legyen, a korlátnok azzal a feladattal tisztelte meg, hogy készítse el a számára a Kurili- és Aleutiszigeteknek, úgyszintén a kamcsatkai partoknak a kisebbített térképét. Nehéz feladat volt ez, de Benyovszky hévvel kapott rajta. Ezáltal szabadságot nyert a kormányzóság egész levéltárát felkutathatni, s minden útleírást, hajónaplót átfürkészni, amelyckből kiészlelheté, hogy menekülése esetére mely irányban haladjon? Azon iratok között voltak Spanberg, Bering és Csirikov úti naplói.

Ha a hasznos munka pihent, felváltotta azt a hasznos játék. Nap napra folyt a sakkozás. Benyovszky egyre győzött; szaporította vele az összeesküvők pénztárát. Már híre járt, hogy pénzes ember. Egy fiatal katonatiszt, Norin úr, helyőrségi hadnagy, nem állt a száműzöttől 500 rubelt kérni kölcsön. Akkor nevezték ki Nisnej Osztrög-i kormányzóvá:

kellett neki a pénz a felszereléshez. Benyovszky nagylelkű volt a kölcsönt megadni, csak azt követelte a tiszt úrtól becsületszávéra, hogy a szerencsétlen száműzöttekkel, akik keze alá kerülnek, emberségesen fog bánni. Bajtársai ugyan patvarokdáltak vele, hogy minek dobálja ki így tele marokkal az „ő” pénzüket; de Benyovszky megnyugtatá őket, hogy még maradt *ötezer rubel* a pénztárában. Később aztán az is bebizonyult, hogy Benyovszky igen jól helyezte el azt a kölcsönadott pénzt; a Nisnej-Osztrog-i kormányzótitst barátsága nagy bajt hártott el az összeesküvők fejről.

Nagyon jó elővigyázat volt Benyovszkytól, nem tární ki az egész tervét minden hozzászegödő ember előtt. Már másnap elárulta valaki. Mégpedig nem is a vadászok egyike, hanem az esküt letett összeesküvő társ: Biacinin.

December 21-én reggel, mikor Hrustiev hajlékában ülve, javában cirkalmazta az Aleuti-szigetek mappáját, beront hozzá Csulosnikov kalmár. Ezúttal nem sakkozni jött, hanem civakodni.

— Micsoda csúnyaság ez? Te az én hajósnépemet fellázítod ellenem?

Benyovszky nem jött zavarba.

— Mit fecsegsz itt nekem a te hajósnépedről? Dél előtt van nálad, vagy délután?

— De majd mindjárt „jó éjszakát” lesz neked! Fellázítottad a hajósokat!

— Eb látta a *hajósaidat!* Énhozzám *ácsok* jöttek. Házat akarok építtetni magamnak: arra kötöttem velük.

— Azok az én hajósaim.

— Nohát elég szégyen gyalázat tőled, hogy a hajósnépedet éhen hagyod veszni: nem adsz nekik fizetést, s most még szegényektől azt is el akarod vonni, hogy tisztességes munka útján szerezzék be a harapnivalót. Hát lopni menjenek?

— Hát mondd meg, kik voltak, hogy híják őket?

— Ebkérdi Pál. Keresdhanemtudod Péter. Kopód vagyok én neked?

— Ha meg nem mondod, kik voltak nálad, feladlak a kormányzóknak, becsukatlak a dutyiba.

Benyovszkyt ez a fenyegetés sem rettenté meg.

— Nohát menjünk együtt a kormányzóhoz. Azt gondolod, félek a te szószátyárkodásodtól? Majd bekötöm én ott a te koszorúdat! Majd elmondom, hogy micsoda embertelenül bánsz a szegény hajósnépeddel, s még nem engeded nekik, hogy munkát keressenek. Menjünk hát együtt a kormányzóhoz.

— De vélem bizony nem jössz együtt az utcán.

— Miért nem?

— Mert én úr vagyok, te pedig csak egy riha száműzött.

— Rongy vagy, akihez a csizmámat sem törülöm.

Erre a nagy lármára a bajtársak is összefutottak. Hrustiev, Pánov, Szibáev: s mind beleavatkoztak a vitába. Hárman-négyen kiabáltak egyszerre.

— Azért haragszol, hogy a pénzedet elnyerték a sakkon!

— Az nem a kutyák gondja.

— Minek ültél le sakkozni egy száműzöttel?

— A kutyának is dobnak koncot.

— Hát ki a te kutyád?

— Nono! Te kanalas gémmel! Jusson eszedbe, hogy Nagy Péter cár ukáza mit szab ki: „ha egy száműzött fel meri emelni a kezét egy szabad polgárra!”

— De a lábát nem tiltja meg rá felemelni!

S azzal úgy összevissza rugdalták Csulosnikov urat, hogy az örült, mikor odakinn heverhetett a hóban.

Hanem Benyovszky még akkor is egész illedelemmel meguramozta az ajtón kirúgottat.

Csulosnikov nem szaladt egyenesen a kormányzóhoz, elébb nekiindult Benyovszky ellen tanúkat, bizonyítékokat keresni, hogy aztán teljes erővel elnyomhassa. Hanem Benyovszkynak több esze volt. Ő egyenesen sietett fel a várba Nilovékhoz. Ott már szabad bejárata volt, mint tanítónak,

mint kedves vendégnek. Első dolga volt az asszonyoknak elpanaszolni azt a nagy méltatlanságot, amit rajta elkövetett az a gonosz Csulosnikov. — Nilovné asszony rögtön berontott a férjéhez, s elmondta neki a felháborító sérelmet, erre az öregúr olyan tűzbe jött, hogy rögtön küldte az ordináncot, keresse fel azt a Csulosnikovot, és hozza ide a szeme elé.

Amint az belépett hozzá, szóhoz sem hagyta jönni: lefordította kegyetlenül.

— Ki vagy te? Mi vagy te? Ki teremtett tégedet? Te vagy-e a kamcsatkai kormányzó, s te vagy-e a bolserecki hetman? Hogy a mi dolgunkba avatkozol! — Ribanc nyúlbozszerző vagy! — Fogd be a szád! Felelj! Összetörted a hajódat ugye? Ha nyúl vagy, ne menj a vízre. — Büntetést érdemelnél, amiért egy hajóját öfelségének elpusztítottad. S most még a hajósnépednek sem akarsz se enni adni, se munkát keresni! Mikor azok ennek a derék úrnak, akit én a száműzöttek vénéjévé neveztem ki (ott van a protokollumban), házat akarnak építeni. Nekem ezt a derék embert többet meg ne bánts, mert rögtön becsukatlak. — Most pedig takarodj a korlátokhoz. A hadnagy úr odáig kísér. Én parancsolom, hogy a hajósnépedet fel kell oldani a veled kötött szerződése alól: szegődhessenek más hajóra. Takarodj előlem.

Csulosnikovnak csak elállt a szeme-szája. Ezt ő nem így tervezte. Benyovszky ezalatt csak úgy mosolygott rá.

Ennek az embernek ördöge van.

Csulosnikov csak úgy fújtatott a dühtől, mikor elhagyta a kormányzó lakását. A szemei forogtak, mikor hátra-hátrafordította a fejét, eltávoztában.

Benyovszky azután átment a hölgyek szobájába, megköszönni Nilovnének a hatályos közbenjárást. Ezúttal nem volt ideje hárfaleckét adni, sietnie kellett a térkép elkészítésével.

Búcsúvételkor Afanázia észrevette, hogy Benyovszkynak csak amolyan egyszerű támaszkodni való pálcája van, fenyőfából. Ez egy ütésre eltörik. Láttá az ablakból, hogy hányta

vissza a hátrafordított fejét a feldühödött Csulosnikov s addig unszolta Benyovszkyt, míg ráerőltetett egyet az apjának a botjai közül: egy jó görcsös borókafa-pálcát, aminek a bunkójába ólom volt öntve.

S Benyovszky bizonyára e gyöngéd gondoskodásnak köszönhető ezúttal, hogy életben megmaradt, mert amint hazafelé ballagott: a városon kívül egyszerre csak előugrosnak egy kerítés mögül a ráleső Csulosnikov, meg az öccse, fustélyokkal és késekkel felfegyverkezve, s nagy káromkodással rárohannak kétfelől.

Se távol se közel semmi emberi lény, aki a megtámadottnak segítségére jöhetne. A sűrű ködben nem látni hús lépésnyire.

Benyovszky egy raktárnak vetette a hátát, s egyetlen fegyverével, az Afanáziától kapott bottal hatalmasan védte magát. Bal karjával feltartá az ellene irányzott ütések; de jobbjaival visszaadogatta azokat. Egy ütése úgy találta Csulosnikov öccsét a feje lágján, hogy az rögtön felbukott eszméletlenül. Akkor aztán ő lett a támadó: rárohant Csulosnikovra, összetörte rajta a botját, végre ököllel kezdte őt eldöngönyözni, míg az vért hányva, könyörgött az életeért.

Megkegyelmezett az orgyilkosnak, lehordta; — de mégis megígérte neki, hogy nem fogja e gyalázatos merényletét a kormányzónak feljelenteni.

Azzal támolygott hazafelé, maga is több sebből vérzett, amit a fejére kapott, botja sem volt, amire támaszkodjék: az egyik lába sánta.

Ekkor jön rá szemközt rohanva a hű Szibaev. Meghallotta a lármát a kunyhójából, s felismerve Benyovszky hangját, futott a segítségére.

Már akkor az végzett az ellenségével. Az egyik ott hevert elnyúlva a hóban, a másik vérnyomokat hagyva maga után, tovafutott.

Szibaev megrettent, mikor vezérét meglátta, vérző sebekkel

a fején; Benyovszky elmondta neki, mi történt vele: kérte Szibaevet, hogy ne jelentse fel az esetet, csupán a botját kérte el kölcsön, hogy hazavánszoroghasson. Semmi baj se lesz. Egy kis bőrkarcolás a seb.

Szibaev azonban nem hederített az ő nagylelkűségére, hanem szaladt fel a várba egyenesen a kormányzóhoz: jelentve a két Csulosnikov orgyilkos merényletét.

A kormányzó féktelen dühbe jött ez eset hallatára. Rögtön küldte az őrjáratot a két Csulosnikov elfogatására, s kimondá a fejükre az ítéletet. Hat hónapi nyilvános kényszermunka, összes vagyonuknak elkoboztatása az állam és az egyház javára a megérdemlett büntetés. Az ifjabb Csulosnikov már ezt nem érezte. Benyovszky ütése éppen elég volt neki a más-világra.

Benyovszky maga is megfeküdte ezt a verekedést. Nagy kínnal tudott hazáig vánszorogni. Ott Hrustievék rögtön ágyba fektették, bekötötték a sebeit, mire ő mély ájulásba esett. Mikor felocsúdott, s felveté a szemeit, Afanázia angyalarcát látta maga előtt.

Nilovék, amint Benyovszky balesetét megtudták, rögtön odasiettek a látogatására, s el nem hagyták őt addig, amíg életre térni nem látták.

Benyovszky, az ápoló kezeket csókolva, biztosítá a szerető szíveket, hogy semmi baja sincsen.

„Jó az Isten!“ — suttogá Afanázia, s egy szentképet dugott lopva a kedvese párnája alá.

Azonban Benyovszkynak tíz napig kellett az ágyat nyomni a tusakodásban kapott sebei miatt.

Azalatt legalább megtudta, hogy milyen sokan és milyen nagyon szeretik: nemcsak a bajtársak, még az ellenfelek is.

HALÁL VESZÉDELEMBEN

Január 1-je volt, óhítű számítás szerint. A bolserecki vár bástyáin durrognak az ágyúk, s a Szent Péter és Pál ágyúi viszonozzák az üdvlövéseket. Minden igazhívő orosznál lepényt sütnek a mai napon, hamisítatlan árpalisztból, megkenve áfonyaízzel és behintve fenyőmaggal. Otthon az elhagyott hazában ilyenkor minden háznál malacot sütnek; még a legszegényebbnél is: — ez előre tūr, szerencsét hoz; itt bizony a sertést még ez időben nem tisztelik, elég az írámszarvashús, az is *előre* tūr, mikor a havat lapátolja a moszatabrakért, a széles szarvával.

A bolsai száműzöttek is víg lakomát csaptak odahaza, mikor a templomból és az előljáróságnál tett tisztelkedésből hazatértek. Ez a víg lakoma azonban kicsiny híján, hogy halotti torrá nem változott az egész társaságra nézve, mely Hrustiev házánál volt összegyűlve.

Ebéd közben teát szoktak inni: „*téglateát*.” A Kínából hozott teát ugyanis téglapor közé szokták dagasztani, hogy az ereje el ne menjen, s használás alkalmával letörnek belőle egy darabot, azt mozsárban összezúzzák, úgy főzik meg. A téglapor leszáll a teaüst fenekére, a tea felül marad.

Mind a teát, mind a hozzávaló cukrot, szíves ajándékul, a bolserecki ismerős kalmároktól kapták, akikkel Benyovszky együtt szokott sakkozni.

Rövid idő múlva Pánov felordít:

— Meg vagyok mérgezve!

A gyomrában maró fájdalmat érez.

Hirtelen dióolajat hoznak neki, s megitatják vele; de néhány perc múlva már a társaság minden tagja érzi azt az elrémítő hascsikarást, amitől hideg veríték ül az ember homlokára, s habzó tajték jelenik meg az ajkain. Mindnyájan meg vannak mérgezve. A társaság minden tagját előveszik a görcsök, amiktől kínlődva zsugorodnak össze. Maga Benyovszky is siet kínzó fájdalmai ellen olajat inni, s miután mértékletes szokásai mellett ő csak keveset ivott, a kínzó görcsei hamar el is múlnak, de az egész teste még sokáig reszketős lesz. Pedig neki kell a többi bajtársait a nagy veszedelemben ápolni, gyógyítani; tizennégy betege van. S azoknak némelyikét a vérhányásig kínozza a lenyelt méreg.

Az összecsendülő többi társak nagy hirtelen meleg irámtejet hoznak, azt itatják a megmérgezetekkel, mire azoknak a gyomorgörcsei lassankint elmúlnak. Ekkor megkísértik egy macskán és egy kutyán a gyanúba vett cukor hatását; mind a két állat nagy kínvonaglások között múlik ki. Tehát a cukor van megmérgezve.

Ki küldte ezt a cukrot ajándékba?

Casarinov!

Az a Casarinov, aki a hetmannal azt a szerződést kötötte az ötven sakkjátszmára, s aki már eddig is annyi töménytelen pénzt elvesztett Benyovszky ellenében.

Tehát a bosszúvágy e gonosztett forrása.

— Hallgassunk el e dolgról urak — mondta Benyovszky. — Ennek az ármánynak majd a végére járok: tegyünk úgy, mintha semmiről sem tudnánk.

Pánovot, aki sokat vett be a méregből, s még egyre rosszul volt, kunyhójába vitték, az ifjú Csurint pedig, aki belehalt, szép csendben beszenteltették a protopópával, és eltemették a maguk félreeső temetőjébe: szokás szerint egy élőfa alá, követ hengerítve fölé.

Csak másnap délben ment fel Benyovszky a kormányzóhoz, magával vive a megmérgezett cukorsüveget.

Most a legnehezebb szerepet kellett eljátszani Benyovszky-nak, a leggyűlöletesebbet: a feladóét. Utálatos egy hivatal! Még a hóhérmesterségnél is rútabb. De a társaság jóléte úgy kívánta! Azt is teljesíteni kellett. A „nép” szava parancsol.

A kormányzó alig akart hinni Benyovszky szavainak.

— Ejh! Az a Casarinov! Tetőtől talpig becsületes ember. Ki tenne fel róla ilyent?

Benyovszky aztán ajánlott egy tervet, amely szerint mindjárt ki fog derülni, tette-e azt Casarinov, vagy sem. Tréfa lesz az, komoly véggel.

Nilovné asszonynak nagyon megtetszett ez a tréfa.

Meg kell hívni Casarinovot, még egy pár kalmár társával a kormányzóhoz egy kis ozsonnára. Előbb azonban a hetman és a korlátnok hadd jöjjenek ide. Benyovszky addig vonuljon félre a benyílóba, s ott várja a dolog kimenetelét.

A hetman és a korlátnok, megértve a kormányzótól a Benyovszky vádját, egészen képesnek tarták Casarinovot erre a gonosztetre. (Ők tudták, hogy mennyi pénzt elzsebeltek tőle Benyovszky segítségével.) Most aztán kaptak rajta, hogy az egész vagyonát elkobozhatják, ha kívül rá ez a bűntett, az állam számára. (Ami annyit jelent, hogy ők hárman, a kormányzóval, megosztottnak rajta.)

Utóbb jött Casarinov, egy pár komájával. Nagyon beszédes kedvében volt. Elmondta, hány hajót készül felszerelni a szigeteken megkezdődő tengerivadra-vadászatra. Eközben a kormányzó teát töltögetett a findzsákba, s cukrot rakott bele.

— Szereted-e a teát komám?

— Óh de nagyon!

— Rummal, vagy cukorral?

— Sok rummal és még több cukorral.

— Hát csak tégy még bele. *Potya*-cukor.

— *Potya*-cukor — hebegé a kalmár, s nyitva maradt a szája.

— Az ám. Most kaptam Benyovszkytól. Ő hozta egész süveggel. Ő is bizonyosan ajándékba kapta valami jó barátjától a városból.

Casarinov ráismert a saját mérgezett cukrára a kékes színéről. Egyszerre elment a teázási kedve. Azt mondta, gyomorgörccse van, nem ihatnék.

— Hát arra meg éppen jó a tea. Csak vágd be hamarosan azzal a csészével.

A nyavalyás kezébe vette a findzsát, de az úgy reszketett, hogy mind a bekecsére önté a tartalmát.

— Nyeld le mindjárt! — rivallt rá a kormányzó parancsoló hangon, a hetman is odaugrott hozzá, s megfogta a gallérját, „iszol, vagy sem?”

A nyomorult erre eldobta a kezéből a csészét, és térdre esett a kormányzó előtt.

— Mindent megvallok. A cukor meg van mérgezve. Én küldtem azt Benyovszkynak.

— Miért akartad őt elpusztítani?

— Hogy megszabadítsam a tartományt egy szörnyeteg-től, aki fel akarja lázítani a száműzötteket, el akar foglalni egy hajót, s megszökni Kamcsatkából.

— Hazudsz! Azért akartad őt megölni, mert sok pénzed elnyerte a sakkjátékon.

— Esküszöm, hogy igazat mondok. Az egyik cinkostársuk beszélte el nekem: Biacinin, aki maga is az összeesküvőkhöz tartozik.

A Biacinin név hallatára Benyovszkyn volt a megrettenés sora. Rosszullét ürügye alatt búcsút vett a hölgyektől, s igyekezett a szánkójához jutni, hogy sietve értesítse a társait az árulásról.

Addig azonban nem menekülhetett a szerető szívek köréből, míg Nilovné asszony háziszereit végig nem kóstolta, amelyek ilyen alkalommal csodahatással bírnak.

Mikor az udvarba leért, már akkor ott látta a kapubolt alatt

Casarinovot, amint a porkoláb kovácsa a lánc békóját verte a lábára. Nagyon rövid processzust csináltak vele. A szép sarkig érő tengerividra-prémes bundáját is lehúzták róla, s ráadták a rabok foltos irambőr dókáját.

Fázott a látványtól.

Gyilkosa volt ez ember; de mégis őt vádolta miatta a lelkiismeret. Ő nyerte el annak a pénzét, ő ingerelte fel a bosszúját, és most ő vádolta be. Ennek az embernek az egész romlását ő okozta.

Dehát itt most ne legyen az embernek szíve. Akinek szabadság kell, annak a szívében ne lakják más, csak a szabadság. Ne lakják benne se szerelem, se szánalom, se félelem: csak a szabadság.

Mégis arra gondolt, hogy ő ezt a koldusbotra és börtönbe juttatott embert még egyszer kiszabadítja, és újra vagyonához juttatja.

Ámde volt egy másik élő lélek, akinek a számára nem volt kegyelem. Most azzal ment végezni.

Amint vágató kutyáival hazaérkezett a száműzöttek falvába, azonnal összehitta a gyülekezeti színbe az egész társaságot.

Mikor mind együtt voltak, elmondta nekik, amit a kormányzónál hallott.

— Van közöttünk egy áruló. Te vagy az! — szólta Biacininra mutatva.

Biacinin térdre roskadt, és némán lehajtá fejét. Egy szava nem volt, hogy magát védelmezze.

— Olvassátok fel neki az alkotmányt, melyre megesküdött. Felolvasták előtte.

— Megesküdtél-e erre?

— Meg.

— Felvetted-e utána az úrvacsoráját?

— Fel.

— Ítéljen a társaság fölötted.

Egy korsót tettek le a középre. Minden tagtárs kapott egy fehér és egy fekete kavicsot. Azt vethette a korsóba, amelyiket akarta.

Huszonnégyen voltak Biacininen kívül. Pánov még betegen feküdt, Csurin el volt temetve. Benyovszky, a főnök csak akkor szavaz, ha a fehér és fekete kavicsok száma egyenlő.

A golyózás megtörtént, a kavicsokat kiöntötték a korsóból. Mind a huszonnégy fekete volt.

— Halálra vagy ítélve, — mondá ki a súlyos határozatot Benyovszky. — Három órát engedek a magadba térésre. A protopópa itt marad addig veled, s elkészít a másvilági útra.

Minden rendben történt.

A három óra leteltével előjöttek a társak, hatnak a nevét kihúzták egy süvegből: az a hat fogta a puskáját, Biacinint közre vették, s kikísérték a mezőre.

Újhold volt, sűrű köd, sötét ég.

Odakinn a mezőn letérdepeltették az áruló társat Csurin sírjára, s főbelőtték.

Azután telerakták a csizmája szárát, meg a zsebeit ólommal, vállaikra vették a hulláját, s elvitték a folyamhoz. A jégen egy négyszögű léket vágtak, abba alácseszték a holttestet. A jégdarabot újra visszatették a helyére.

Ez a játék *ilyen pénzbe* megy.

A kormányzó azonban nem hagyta a füle mellett elhangzani az elítélt Casarinov vádját.

— Keressétek nekem elő azt a Biacinint!

A fogdmegei aztán előhajásztak valahonnan egy kozákot, akinek szintén Biacinin volt a neve. De az a jámbor kitagadta magát, hogy ő soha hírét sem hallotta se Benyovszkynak, se a társainak, nemhogy beszélt volna velük valaha.

Az igazi Biacinin olyan helyen volt már, ahol hallgatnak.

A kormányzó még dühösebb lett Casarinovra.

— No hát még a *hamis vddaskodást* is be kell írni az ítéletébe a gézengúzoknak.

Bizonyára ez is nehéz *sakkparti* volt! Benyovszky a maga fejét tette föl az ellenfelével szemben. Megnyerte, s eltette a nyereséget olyan hidegvérrel, mint a többi.

A SZERELMET TITKOLNI NEM LEHET

Egy nap megmenekültek az összeskuvők a megmérgeztetés és az árulás kettős halálveszedelmétől, másnap folytatták ter-
vük kivitelét, mintha semmi sem történt volna.

Benyovszky új tagokat vesz föl a szövetségbe: kiszolgált tengerészeket, aminőkre legtöbb szüksége van. A neveik: Boscarev, Izmajlov és Lapin. Ezekkel az összeköttetést fen-
tartani Stefánovra bízza. Azután, hogy összeesküvés-i tervük jobban el legyen takarva, szétosztatja a társaságot, kiadva mindegyiknek a maga feladatát. Néhánynak el kell közülnök menni Nisnej Osztrogba; ad nekik pénzt, hogy ott berendezhes-
sék magukat, s a kormányzótól engedelmet a távollétre, vadászat végett, azután ajánlólevelet a fiatal kormányzóhoz, akit kölcsöne által lekötöztetett. — Csak ápril közepén kell újból összehajósulni; amikor már a hajók felszerelésének munkája megindul.

Január 7-én a kormányzó házában látogatást tett. Az egész családot nagy málházás közepett lepte meg. Útra készültek. A kormányzó körútat szándékozott tenni Kamcsatka tartományában. Ez az ő tisztességes mellékjövedelme. Minden faluban ajándékkal jönnek eléje, s az sokat hoz a konyhára.

Nilov úr azt kérdezte Benyovszkytól, hogy nem volna-e kedve velük menni az útra.

Benyovszky azt felelte erre, hogy a kormányzó kívánsága őrá nézve parancsolat. Efelőtt aztán nagy lett az öröm az egész családnál.

De annál nagyobb volt a zúgolódás a kormányzó ellen a hetman és a korlátnok részéről.

— Te elviszed innen Augusztovicsot, mikor annak itt dolga van.

— Mi dolga van itt Augusztovicsnak, ha az én gyermekeim nem lesznek itt.

— Hát az, hogy a mi sakkjátszmáinkat folytassa.

— Hát hiszen gyertek ti is velünk, viszünk sakktablát magunkkal, s ha olyan nagyon szeretitek a sakkot: játszhattok Augusztovics Móriccal.

— Az ám, csakhogy akkor ő nyeri el a mi pénzünket.

— Gutát! Hát olyan jó sakkozó ez a fickó? Ugyan valljátok meg tiszta lélekkel, mennyit csikart el már a számotokra ez a fickó a kalmároktól a sakkjátékon?

A hetman dicsekedő orcával mondá meg az összeget:

— Negyvenkétezer rubelt.

— Hüh! — kiálta fel a kormányzó elszörnyedve. — Hiszen ti rablók vagytok!

A korlátnok vette észre a kormányzó szeméinek forgásából, hogy komolyan méltatlankodik reájuk, s sietett elejét venni a főnök erkölcsi érzülete kitörésének.

— Abban egyeztünk meg egymás között, hogy összes nyereségünknek a tizedrészét félretesszük a te kedves leányaid számára.

— Ühm! — dörmögé a kapzsi hetman a szakállába. — Én erről az egységről semmit sem tudok. — Hanem Benyovszky megrántotta a kabátját, hogy ne szóljon. — A kormányzónak aztán erre a nyilatkozatra egyszerre kigömbölyödött az arca: — Ah, hiszen ti derék becsületes emberek vagytok!

A hetman arcáról azt lehetett leolvasni, hogy jobban szerette volna, ha rablónak nevezik — al pari — mint derék becsületes embernek — tíz percent levonással; Benyovszky azonban félrevonta, s addig kapacitálta, hogy milyen hasznos lesz ez a nagylelkűség, s mennyi gazdag aratás áll még előttük a körút alkalmával, míg nagy dohogva belényugodott a kényserített nemes áldozatkészségbe.

A kormányzó ezalatt áthivatta a leányait a szobába, mind a hármat, odaállítva őket sorba az urak elé.

— No leányok, ma ugyan jobb lábbal keltetek fel az ágyból! Nem hiába mondta anyátok: „aki kedden reggel éhomra prüsszent, azt nagy szerencse éri.” No lám ezek a derék nemes urak, abból a nyereségből, amit becsülettel szereztek a kereskedőktől a sakktabla mezején, a ti számotokra félretettek négyezerkétszáz rubelt, s azt még ma estig az én kezembe le fogják tenni. — Mondjátok, hogy „köszönjük szépen uraim”! Ezt ők valóban megérdemlik tőletek. De különösen megköszönjétek ez ajándékot a jeles Augusztovics Móricnak, akinek bölcsessége juttatott benneteket ehhez a nem várt szerencséhez. Nohát melyitek tud valamit mondani?

A két menyecskeleány bizony nem tudott; de annál jobban értett a szép szóhoz Afanázia. Odalépett Benyovszky Mórichoz, s forró kezével megfogta a kezét.

— Bizony nagy hálaival leszünk mi őhozzá; de te is segíts e hálánkat igazzá tenni, atyám. Tetőled függ, hogy a szegény száműzöttért odafenn a hatalmas cárnő előtt közbenjáró légy; vetesd le róla a nehéz ítéletet; hadd legyen szabad ember, mint a többiek. Akkor aztán megjutalmazhatod valami hivattal a kormányzóságnál. Hisz az csak a te jóságodtól függ. Ott ő előre fog menni. Én azt szeretném, hogy ő nagyon, nagyon boldog legyen.

És aztán kevés vártatva hozzátevé halkán, tűzláng pirlással az arcán:

„És én nem kívánok semmit oly forrón az égtől, mint hogy azt a boldogságot, amit számra óhajtok, egykor megoszthassam vele.”

Nem csoda, ha ez a meglepő vallomás pogány haragra lobbantá a kormányzót. Méltó dühében kikapta az evőkését a zsebéből, hogy most mindjárt legyilkolja vele mind a leányát, mind annak a szíve választottját; de mielőtt a bicskát kinyithatta volna, a hetman és a korlátnok közbevetették magukat, elfogták a két karját, kivették a kezéből a kést. Meg voltak

szeppenve; ha most ez lebicskázza Benyovszkyt, oda a sakknyereség!

A lefegyverzett kormányzó legalább a süvegét vágta oda Benyovszky lábához, amire egyszerre elkezdett a feje gőzfelhőt bocsátani, mint egy fortyogó teáskatlan. Szidta kegyetlenül:

— Te sehonnai! Te tolvaj! Te hétnyelvű kutya! Hát azért szedtelek én fel a szemétből, azért etettelek ki, azért ruháztalak fel, hogy a leányom elcsábítsd a hátam mögött? Mivel babonáztad meg, te boszorkánymester? Mit adtál be neki, te méregkeverő? Most mindjárt kigyúrom a lelked!

A két főúr csitította szépen.

— Ugyan kegyelmes úr, ne mérgeledjél! — mondá a hetman. — Megárt az egészségednek. Még megüt a guta.

— Hát tehet arról Augusztovics, hogy a leányod belészeregett? — okoskodék — nagyon helyesen — a korlátnok.

— Legyen eszed, kegyelmes úr — váltá fel a hetman. — Hiszen megeshetik, hogy Augusztovics kegyelmet kap a cárnőtől, s akkor mi szorítunk neki helyet a hivatalban.

Ez az okoskodás megállítá Nilov úr haragrohámát.

— Ugyan már mi alapon kaphatna kegyelmet a lázadó farkas?

— No tudod, Nagy Péter cárnak ama rendelete folytán, melynél fogva minden száműzött, aki valamely gonosz merényletet feljelent, ami a kormány, vagy annak hivatalnokai ellen forraltatott, rögtön szabaddá lesz. — Mondá a hetman.

— És bizonyára Augusztovics Móric megtette azt — tódítá a korlátnok —, amidőn Casarinov gonosz merényletét felfedezte előttünk. Anélkül te is, én is, a hetman is, mind holt emberek volnánk. Világos!

— No az igaz — szólt, kifújva az utolsó haragját a kormányzó, s fel hagyta tenni a fejére a földhöz csapott kalpagját. — De hát nem találjátok, hogy mégis szégyen gyalázat az

rám és az egész Nilov családra, hogy a leányom ennyi idegen ember hallatára feleségül meri magát ajánlani egy *sehonnainak!*

— De gondold meg, hogy ő egy magyar bojár!

— És azonfelül egy lengyel generális!

— No az igaz — hagyta rá Nilov úr —, de csak mégis a föld alá kellene süllyedni az olyan leánynak, aki olyan orcátlan, hogy maga nyilatkozik egy férfi előtt.

— Hát hiszen a szegény száműzött csak nem tehetette.

— No az megint igaz. Az szemtelenség lett volna tőle. Hát úgy hiszitek, hogy én ezért megbocsáthatok neki? Nohát híjátok ide a feleségemet.

Erre a szóra aztán Nilovné asszony is berohant a szobába. A nő és a leányok odaborultak a családapa lábaihoz, elkapkodva a kezeit, s csókjaikkal és könnyeikkel addig nedvesíték azokat, míg meglágyíták az egész embert.

Nilov úr egyre szidta Benyovszkyt; de a szidalmazás közben utasításait osztogatá a kétfelül istápoló és csitítgató hivatalnoktársának: nohát írjátok meg azt a felmentési okmányt, amit a cárnőhöz felküldünk: — teérted, kutyahitű te! — Nekem ugyan Nagy Péter cár ukája teljhatalmat ad, hogy ilyen esetben magam is kegyelmet adhassak! Megállj csak, gyalázatos gazfickó! — Te derdidasztanító! Majd megtanítalak én téged muszkául grammatika nélkül! — Hát aztán mi hivatalt találjak ki a számára? Rendőrhadnagy? Jó lesz? — De az mégis hallatlan, hogy egy kegyes apának a leányát, híre és tudta nélkül elcsábítsák. — Magammal fogom vinni az útra a semmirekellőt. Hárfázni tanította a gazember! No megállj, majd megmutatom én neked, hogyan pengetik a hárfát! — Holnapra híjátok össze a törvényszéket. Hadd mondja ki a szabadságát. — Egy cudar száműzöttel csak nem utazhatom egy társaságban! — Hanem addig távol a testemtől. Hallottad? Takarodj! — Hanem aztán holnap visszajöjj. — Majd aztán beszélünk a többiről. Attól a Kuzmától visszakerem a jegygyűrűt. Mikor részeg, nagyon bölcs, sokat fecseg. Nem szeretem

Benyovszky Móróc arcképe az eredeti angol kiadás
címlapján (Az 1888-1891. évi kiadásból)

Milostóságos édes Atyám Uram.

Remek hata én jobban vagyok labomra
az orvosrag már elfogyot kiremi
alazatosan milostóságos felcar Uram
nak megk mondani, hogy meg va-
lamu preskribalyon, Isten segítségé-
vel hogy hamarab jobban lehessék
Atyám Uramnak alazatosankercie
csokolom piter batyamal egyöt
is hirünk alazatosan milostóságos
-ok venni két slentacka, eskő

Leartol nekünk ezekre vagyis öksőünk, mert
asthádi exerciciamot fogunk tanulszi, hogy
Jovenidőben felügyelők iralnakat hiúsoly al-
unkat tehesnek, iletunket is fel ajánlhatunk
ezekiel maradok

Milostóságos édes Atyám Uramnak

Ar. Demeter Kegelman. Alazatos tün

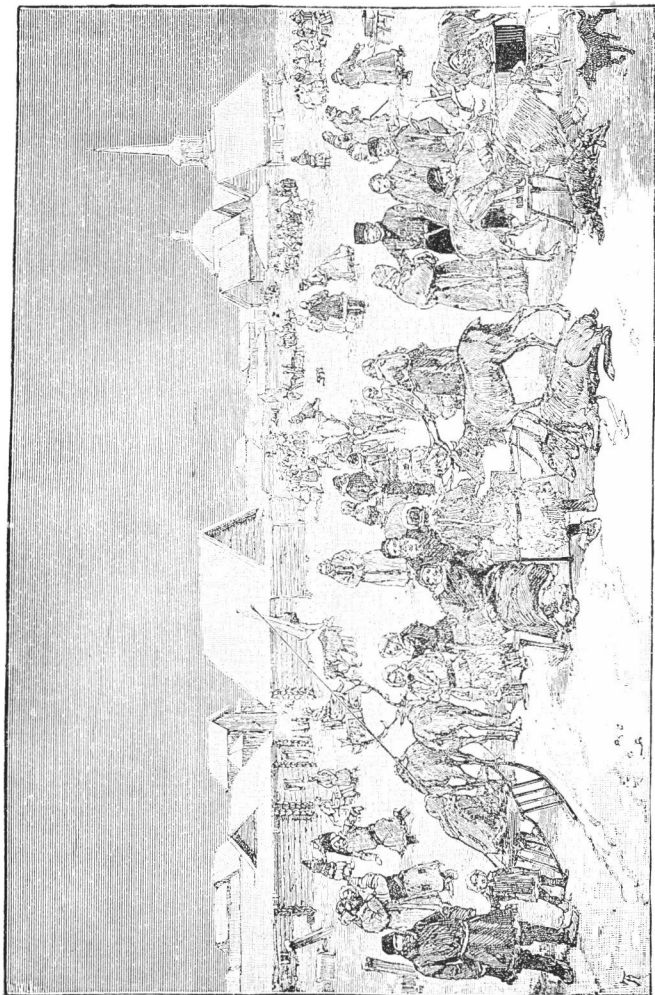
Benyovszky
Móricius

+ Verbo 9. Október 1752

Édes kincsem

Hirtelen búrból háza gyöttem leveledet nem vettem
 nem tudom miiben van az Dolok izzal kiieks
 mozo fiam istenneki kála joban van labara
 mert zoudert gaza nélkül Maga jár csak
 hogy. Sántikát de alkalmadint oraje
 gyon lababan bann goetnessnek mond
 meg hogy orax az orvosok el foggot
 csak mit zervan minden nap 3. fojt
 minmo levelet vettem postaral amadi but
 me által köldök valaszol neki amind
 akasb, m lenit sem tudok bele miiben van
 eza Dolok, édes kincsem Benyovszki Andras
 levelit is által köldem, it lenit 2 tagh
 minden birben tob ler, az kivanst Lolga
 biratul vetem bezegeh fill ajo embek oly
 hazoran el kötte, varmegy. tol edik sem
 Long gyot igen esendeten van, a hevis meg
 kit vagy 3. hitmulva it kezdodny fok ezel
 rokollati Lambalan hoz is mozarok
 önön magadnak

Niki itek igaz hie darz
 Revay Kosapna

Téli vásár Szibériában, a háttérben Obdorszk látképe
(Az 1888-1891. évi kiadásból)

az olyan embert. Aztán majd beszélek Augusztovics uramnak a fejével. No, keljetek fel a lábamtól! Megbocsátok hát. Te pedig, te tolvaj csábító, mars előttem! — Kísérjétek ki asszonyok, hogy el ne lopjon valamit.

Benyovszky ekként, az apától kergetve, az anyától és leányaitól kísérve, hagyta el a szobát e válságos jelenet után.

A VÉRBIRÓSÁG ELŐTT

Valahányszor az egyik veszélyből kiszabadult Benyovszky, ott várta a másik.

Ha az orosz előljárok gyanúját elaltatá, fölébreszté az összeesküvőket.

A hír gyorsabb volt, mint az ő lábai.

A kormányzó segédtsíztje, íródiákja kibeszélte a várbelieknek, azok a polgároknak, hogy Benyovszkyval mi történt; mire Benyovszky kilépett a várból, minden szemközt jövő ragyogó orcával üdvözölte: megállíták, megölelték, összeesókolgatták, úgy gratuláltak neki a felszabadulásához.

Hanem a sok ragyogó arc között akadt egy sötét is. Az összeesküvők minden lépten-nyomon kémszemmel kísérték vezérüket. Maga Pánov, egy cátói jellem, járt örökösen a sarkában. Ott volt a piacon, mikor a várból lejövő Benyovszkyt a boltokból kitóduló polgárok olyan szívélyesen üdvözölték. Sietett rögtön a száműzöttek telepére, egész felháborodással. Ott találta Hrustievet, Stefánovot és Bátorint.

— Rossz hírt hozok! — mondá Pánov. — Elárult bennünket Benyovszky.

— Lehetetlen az! — szólt Hrustiev.

— Mégis igaz. Az egész város beszéli. Szabaddá lett téve a kormányzó által, Péter cár ukája értelmében, amiért elárulta az összeesküvést a kormány ellen.

— Akkor meg kell neki halni! — kiáltá Stefánov.

— Csendes vér, cimborák — csitítá őket Hrustiev —, hátha másképp is lehet.

— Ahogy ő elítélte Biacinint, ahogy azt kivégezteté: ő is úgy legyen elítélve és megölve! — heveskedék Stefánov, ki régen fente a fogát már Benyovszkyra.

— De Biacinin elébb törvényszék elé lett állítva, rendesen bevádolva, maga mindent bevállalt, úgy lett elítélve — szólt Hrustiev. — Állítsátok Benyovszkyt is a törvényszék elé, vádoljátok el, védje magát: akkor ítélteték fölötte.

— Majd fog az nekünk idejönni többet, a farkasverembe! — tüzelt a hevesvérű Stefánov. — Ő ott marad az urakkal, s minket szépen összefognak. — Le kell őt orgyilkolni. — Én magamra vállalom. — Bemegyek a városba, felkeresem, úgy teszek, mintha én is üdvözlém: megölelem, s aközben a ködmenem ujjába rejtett kést a hátán keresztül a szívébe szúrom.

— Nem jó lesz az! — tiltakozék ez ellen Hrustiev. — Fényes holdvilágnál! Mindnyájunkat veszedelembe döntenél vele. Hívjátok össze a társakat törvényszékre. Ha visszajön Benyovszky, akkor védje magát előttünk; ha nem jön vissza, akkor ám gondoskodjunk róla, hogy el legyen emészve.

A száműzöttek az adott jelre összegyűltek a nagy faházban.

Benyovszky sokáig késett, a sok üdvözlő ismerőssel való találkozás miatt; a hold lement, a sűrű ködtől még sötétebb lett az éjszaka. A kunyhón kívül őrt álló összeesküvő-vezetők nyugtalankodni kezdtek. Végre hangzottak a közeledő léptei. Rá lehetett azokra ismerni, egyik lépésének a dobbanása súlyosabb volt, mint a másiké. Majd az alakja is látható lett, amint a ködből kibontakozott.

„Szabadságot adjon Isten!” Ez volt az üdvözlő „Isten jó nap” a szövetségesekek között.

Egyikük sem viszonzta a szokott mondással: „mindhalálig”

— Jó hírt hozok, bajtársak! — monda Benyovszky.

— Ez a jó hír még valakinek az életébe kerülhet! — felelt rá mogorván Pánov.

— Vártatok rám?

— Igen, terád vártunk. Jöjj a gyülekezetbe. A tanács együtt ül.
— Miért kellett azt most összehívni? Valami baj van?
— Nagy baj. Árulás van közöttünk.
— Ki az áruló?
— Te magad. Jöjj bíráid elé. Te magad alkottad a törvényt. Vesd alá magadat.

— Mit jelent ez, Hrustiev? — kérde Benyovszky elbámulva. De Hrustiev is visszahúzta magát tőle.

— Nem szabad veled beszélnem. Eredj be a bíráid elé. Benyovszky belépett a faházba, kísérve a négy összeesküvőtől. Amint széttekintett, egyszerre felismerte a veszélyt, melyben forog. Az ajtóban két összeesküvő állt, kivont karddal, az asztalon egy üvegpohár volt, melynek zöldes színű tartalma elárulá, hogy halálos mérég van benne. Az asztal mellett ülők arcain fenyegető gyanú, kegyetlen elszántság.

Az elnöki emelvényt ezúttal Hrustiev foglalá el. Benyovszky-nak ott kellett megállni a középén.

— Mit kívántok tőlem?

— Benyovszky Sámuelovics Ágoston! — szólt Hrustiev. — Emlékezel rá, hogy néhány nap előtt ott állt az áruló Biacinin, ahol te állsz most. Felelj meg magadért.

— Ki vádol?

— Én! — szólt előlépve Pánov. — Vádollak, hogy a kormányzó által szabaddá lettél nyilvánítva.

— Ez igaz.

— Első Péter cár ukáza szerint.

— Az is úgy van.

— Amiért elárultad a kormány elleni összeesküvést.

— Igazán azt tettem.

— Akkor halálfia vagy.

— Dehogyan vagyok az. Az általam elárult összeesküvő már el is van fogva, be is van börtönözve, s amiatt tinektek a fejeitek ne fájjon, elég ha a gyomrotok fáj miatta. Az áruló Casarinov az, akinek a feljelentéséért én szabaddá lettem téve;

mivelhogy megmentém a kormányzó és előkelő vendégeinek az életét. Ez volt az általam elárult merénylet.

Erre a nyilatkozatra, mint egy varázsütésre, egyszerre megváltozott az egész társulat ábrázata, a fenyegető arcok nevetésre derültek; az egyik kacagott, a másik a szemeit törülte, a harmadik az ökleivel dobolt az asztalon. Maga Pánov bűnbánó töredelemmel borult Benyovszky lábához, bocsánatáért könyörögve.

Benyovszky pedig felemelte őt és keblére ölelte.

— Amit tettél, jól tetted. Vigyázz ezentúl is mindenkire, és ne hagyj a gyanúdat soha elaludni.

— Soha nem fogok benned kételkedni többé. Ha tudnád, hogy halálodra esküdtem! Hrustiev akadályozott csak meg. Ő állt érted jól a saját életével.

Benyovszky aztán sorban minden bajtársával összeölelkezett. A méregpoharat felváltá az áldomásphár.

A lagzi végeztével, hogy a társaság hazaszéledt, ottmarasztá Benyovszky magánál még Alekszis protopópát, Hrustiev házigazdájával együtt.

— Még egy szavam van hozzátok. Meg vagytok elégedve mindnyájan velem?

— Bizony meg vagyunk elégedve.

— Nohát én magam nem vagyok megelégedve magammal. Én igen rossz fát tettem a tűzre.

S aztán elmondá előttük mindazt, ami közte és Afanázia közt történt. Azok nagy álmélkodva hallgaták.

— Már most érthetitek egészen, hogy mi oka van az én gyors emelkedésemnek a kormányzó kegyeiben? már most kitalálhatjátok, miért kellett Casarinov kényszerített feljelentéséből részemre ilyen nagy érdemet kovácsolni a kormányzónak. Leányának a szerelme mindennek a fő rúgója.

— Hát biz az nagyon jó élesztő kovász — monda rá Hrustiev —, a mi kenyerünk kelhet meg tőle. Csak te szerettesd magadba még jobban azt a leányt.

— Igen; de ő nőmmé akar lenni. És én nekem már — *van feleségem otthon*, tinektek ezt őszintén megvallom. És én a nőmet szeretem. Ezóta gyermekem is van már, akit még sohasem láttam. Mikor megszabadulásomért küzdök, órájuk gondolok. A lelkem otthon van a nőmnél.

— Hát az nagyon jól van, ha a lelked hazajár a feleségedhez — szólt Hrustiev. — De te magad itt vagy, mintha csak a másvilágon volnál. Én biz a te helyedben elfogadnám, amit a jó szerencse nekem szánt. Afanázia gyönyörű szép teremtés, szebbet álmodni sem lehet. Egészen a tied, érted él-hal. Hát mi történhetik veled? Vagy sikerül a tervünk, vagy nem sikerül. Háromféle eset van. Az egyik az, hogy megkísértjük a megszabadulást, de beletörik a késünk; nohát akkor elveted a gondját, hogy mit csinálj a két feleségeddel? kapsz egy harmadikat, „a köteles leányát”. A másik eset az, hogy szétmállik a szövetségünk, lemondunk a viszontagságos kilátású szabadsági tervről, nohát akkor itt rekedsz te is: lesz belőled titkár, korlátnok, utóbb még kormányzó is; hát akkor még éppen jól jársz az Afanáziáddal; az európai feleséged is majd férjhez megy valami más úriemberhez: sohasem kerültök össze. — A harmadik eset pedig az, ha csakugyan sikerül a megszabadulásunk, akkor az Afanáziával kötött házasságod, amelybe kényszerítő körülmények mellett jutottál, magától felbomlik. Én bizony azt a közmondást tartom, hogy, „az ember vágja el a pecsenyét, ameddig meg van sülvé”.

Benyovszky egész lelkében felháborodva utasítá vissza ezt a cinikus tanácsot.

— Nem jól ismered az én lelkemet, ha engem képesnek tartasz erre. Hogy én egy ártatlan, angyali szívvel ilyen játékot űzzek. Vagy hogy örülni, vigadni tudjak a föld egyik oldalán, lopott kéjben, esküszegő csókokban, midőn a föld másik oldalán van egy nő, aki miattam gyászban ül, és engem hűségében sirat. Nem ismered te az én fajtámat! Mi belül hordjuk a bírót, aki fölöttünk ítél! Nekem az nem ment-

ség, hogy a bűnömöt nem tudja meg senki, ha én magam tudom.

— Nohát mást mondok én — szólt közbe a protopópa Alekszis. — Nálunk oroszoknál van egy bevett szokás, miszerint a vőlegény és menyasszony, midőn az oltár elé lépnek, egyúttal az eskető pap kezébe leteszik a „tartózkodási fogadalmat”. A világ nevezi őket férj és feleségnek, pedig nem mások egymásra nézve, mint testvérek. — Én összeesketek titeket Afanáziával ilyen módon. S akkor a lelked meg lesz nyugtatva; bűnt, istentelenséget nem követsz el.

— Még akkor sem lesz a lelkem megnyugtatva — mondá Benyovszky. — Mert van a lelkemben még egy erősebb érzés, mint a házastársi hűség: *a szabadság utáni vágy*. Ha ez az Istentől megátkozott tartomány itt alattunk mindjárt maga volna is az ősparadicsom, még akkor is kiszabadítanám magamat innen. Nem csupán a tinektek adott eskü, de lelkemnek minden gondolatja ösztönöz rá, hogy szabadságomat kivívjam. Aki utamban áll, az a kormányzó, ő a hatalom feje. Vele kell megküzdenem. Hogyan kössem én magamhoz gyöngéd köteléssel annak az embernek a leányát, akivel később vagy korább karddal a kezemben kell megütköznöm, s vagy ő öl meg engem vagy én őtet? És akkor tegyem ezt a nyomorult leányt annak a férfinak az özvegyévé, akit az apja megölt? vagy én lépjek eléje azzal a véres kézzel, mely apját kivégezte, s nyújtsam azt neki, hogy aztán fusson velem a világba: árván és meggyalázva. — Óh higgyétek el nekem, hogy az a méregpohár, amivel ma megkínáltatok, nem volt oly iszonytató rám nézve, mint a mézzel telt kehely, amihez hozzá kell nyúlnom.

— És mégis ki kell azt ürítened! — kiálta türelmetlenül Hrustiev. — A mi közös jóvoltunkért. Mint a kormányzó veje, a mi tervünk sikerét előmozdíthatod, biztossá teheted. Ha száz férfitől nem ijedsz meg, most egy leány előtt reszketesz? Ki látott ilyen katonát? Úgy tudom, hogy a katonák nem szoktak az asszonyféle elől meghátrálni. Tekintsd ellenség-

nek! A seb: seb; — a csók: csók; — leány adja, vagy kard adja: mindegy! — Ne válogass benne. — Vagy ha tudsz okosabbat, hát add elő.

— Tudok valamit. Ma tél kezdetén vagyunk, a csillagászok számítása szerint, akik nem gondoltak Szibériára, mikor az évszakokat meghatározták. A kamcsaikai félsziget mellett most köröskörül be van fagyva a tenger. Ez a jég hamarabb fel nem szakad, mint a májusi passzátszelek alatt. Nekünk addig, ha senki nem őrizne is bennünket, innen megszabadulnunk nem lehet. Ha volna is már hajónk, ki nem vihetnők azt a szabad tengerre. De magunknak is szükségünk van erre az időhaladékra, hogy kellően felkészülhessünk. Be kell szereznünk a hosszú tengeri úthoz való élelmiszereket. Azután fegyverekkel, töltényekkel ellátni magunkat. Titokban lőport, ólmot összevásárolni. És mindezekhez pénzmagot szerezni. Azalatt a bajtársakat a munkába begyakorolni. A hajózás mestersége nagy tudomány. — Tehát hat hosszú hónapot kell itt e helyen kihúznunk. Hogy mit fogok én e hat hosszú hónapra keresztül elkövetni, hogy a híveink seregét összetartsam, szaporítsam, a célhoz vezessem? aziránt vannak némi homályos terveim; hanem hogy mit fogok csinálni egy szerelmes leánnyal, aki jobban vágyik boldogsága napját látni, mint az igazi napot, melyet ez a kegyetlen ég nem enged felvirradni tavaszig? azt csak az Úristen tudja.

— Hát én tudnám, hogy mit csináljak vele! — mondá rá Hrustiev.

— Ti azonban segíteni fogtok nekem, hogy mindazokat a furfangokat keresztülvihessem, amelyekkel a Nilov kisasszonnyal kötendő házasságot elhúzni, halasztani törekszem. — Hogy mit csinállok, azt még nem tudom; de hogy *semmit nem fogok tenni, ami becsületesre homályt vetne: azt bizonyosan tudom.*

Az idő későre járt. A protopópa hazakászolódtott. Benyovszky és Hrustiev elkísérték a város palánkjáig, hogy útközben meg ne egyék a medvék.

A LEGDRÁGÁBB CSÓK

A mesével lenne határos az a siker, mely Benyovszky minden léptét követte, ha annak indokait fel nem lehetne találni.

A legelső volt azok között mindenesetre az emberek önzése. A két fő-fő államhivatalnok, a hetman és a korlátnok haszonhajtó szövetségest találtak benne, s az ő nyereségükből a kormányzó számára is cseppent valami. A saktáblán való aratás ebben a tartományban csak olyan becsületes keresetnek volt elismerve, mint az európai országokban a börzejátékon való szüretelés. Az volt az elv, hogy „*aki a rablótól rabol, az nem rabló*”. S elvégre is a saktáblán nem lehet hamisan játszani, ott nem lehet „a szerencsét megigazítani”. Ott csak az *érv* győz.

De nemcsak nyereségvágyuk volt a főuraknak, hanem előmeneteli reménykedésük még nagyobb. S ehhez megint ész kellett, ismeretek, tanulmányok: amiből nekik ismét igen kevés volt; de annál többet fedeztek fel Benyovszkynál. Ennek a vállain reménylettek magasabbra emelkedhetni: a korlátnok kamcsatkai kormányzóvá szeretett volna lenni, a hetmannak kalandos ábrándjai voltak a Kurili-szigetek kormányzóságáról, még talán odább is: a mesés Kaliforniáról; s hogy ezek a vágyak teljesülhessenek, Nilov urat kellett a mostani állásáról magasabbra előmozdítani: az ohocki kormányzóságra. Ez volt annak is a titkos álomtárgya. Egy olyan tanult, tapasztalt, előkelő társaságban nevelkedett vő, mint Benyovszky, mind-ezen álmokat megvalósíthatá.

Hozzájárult ehhez a kedvenc leány szerelme, ki amilyennek ábrándjaiban képzelé szíve választottját, olyanul tüntette azt fel atyja előtt, s ha a „vízcsepp is kivájja a követ”, hát még a könnycsepp!

És mindenekfölött érthetővé teszi ezt, a rövid idő alatt kivívott sikert, maga az a varázs, mely Benyovszky egész lényéből kisugárzott, mely férfit és nőt meg tudott számára nyerni az első megjelenésénél. Ennek a hatása alatt álltak maguk a főhivatalnokok is.

A kormányzó elhatározása olyan hatással volt a többi főurakra, hogy a kegybe jutottat elhalmozták ajándékokkal; a korlátnok egy halcsontból készült aranyozott szánkót erőszakolt rá, teljesen felszerelt kutyafogattal, a hetman pedig erőnek erejével felöltöztette pompás vidrabórból készült, fekete rókaprémes s tarka szironnyal kivarrott hosszú „parkába” s hozzá nyusztalpagot is nyomott a fejére, kék bársony fityegő csáköval. Most már egész kamcsatkai nyalka leventeképpen léphetett fel. Hogy kardot is kapott e díszöltözethez, azt nem említi Benyovszky. Lehet, hogy ez alkalommal még nem; de hogy később kardot is viselt, azt a párbaja leírásánál majd megtudjuk.

Ilyen pompásan felszerelve várta másnap reggel, száműzött társai körében, hogy a tanács érte küldjön. Tíz óra tájon megérkezett szánon az iroda-titkár, Szudejkin, elhozva számára a tanács meghívását. Benyovszky befogatott az aranyos szánkójába, s teljes díszben hajtattott fel a városházára. Száműzött társai követték szánjaikon valamennyien; de azoknak nem lehetett a tanácsterembe belépni, csak kívül az utcán csoportosulhattak össze.

Benyovszkyt bevezették a nagy tanácsterembe, hol a hosszú asztal mellett tizenhat előkelő notabilitás ült; az asztalfőn maga a kormányzó, mellette kétfelől a hetman és a korlátnok.

A kormányzón volt a sor, beszédet tartani.

Az igen okos és helyes beszéd volt.

— Hallod-e te Augustus Sámuelovics, még most nyomorult száműzött; no ugyan hálát adhatsz a védszenteidnek, hogy ide vezéreltek ebbe a mi tartományunkba. Burokban születél, hetedik gyerek vagy, mert különben így ki nem választhattad volna azt a szerencsét, hogy a legáldottabb országot nevezhesd hazádnak. Két hazád is volt, amelyeket szerencsés voltál elveszteni, ez a harmadik kárpótolni fog mind a kettőért. Mondom, hogy szerencse volt rád nézve, hogy a szülőtte hazádat elvesztetted; elmondta a leányom, akinek te elbeszélted, hogyan üldöztek, kergettek odahaza, kiraboltak, nem kaptál igazságot; összelövöldöztek, összevagdaltak, nyomorékká tettek, rabláncokba vertek. Íme Kamcsatkában pedig megtalálod a te szabadságodat, boldogságodat, házi tűzhelyedet. Mert ámbátor az elvesztett hazádban többet süt is a nap, mint itt; de mit csinálok én az olyan országban, ahol nincs törvény, se igazság! a mi országunkat pedig bevilágítja jobban, mint a nap, a mi kegyes cárnőnknek az ábrázatja, akinek mindnyájan egy szívvel és lélekkel kiáltunk, hogy a seregeknek ura őt sokáig éltesse és dicsőségében gyarapítsa!

E nagy lelkesedéssel fogadott bevezetés után, méltóságteljesen inte a kormányzó a korlátnoknak, hogy olvassa fel Benyovszky előtt az okmányt, mely őt szabaddá teszi.

Hogy éghetett az arca Benyovszkynak a szégyenpírtól, mikor a felszabadítási okmányt felolvasták előtte. (Megtalálható a szó szerinti szövege az emlékirataiban.) Törvényre és igazságra hivatkoztak abban. Pedig az volt az egészben az igazság, hogy a kormányzó leánya beleszeretett a száműzöttbe, s az apja hozzá akarja adni. S ezért addig kell csúrnicsavarni I. Péter cár nevezetes ukázának a paragrafusait, míg azok a kiszemelt szerencsefi termetére ráillenek. Hát még az indoklás milyen volt: a „species facti”, ahogy az okmány nevezi.

Sámuelovics Ágoston a saját és társai életét tette kockára, hogy a gonosz összeesküvő Casarinov merényletét kipróbálja,

mellyel ez a kormányzót és hivataltársait ki akarta a világból pusztítani. E merényletnek a feljelentésével, megakadályozásával szerezte meg magának Benyovszky azokat az érdemeket, melyekért szabadságát visszaadják.

Ő tudta jól, hogy ez nem igaz. Casarinov az ő áldozata. Halálos ellensége, aki őt és társait akarta oroszra megölni, de nem a kormányzót. És most mégis azt büntetik meg, és őt érdemesítik jutalomra.

Szabad ez! — *Ahol a szabadságért küzdenek, az mindig csatatér: s a csatatéren meg van engedve a csalás.* — Szofizma; de jó!

Az ítéletet aláírták, megpecsételték, s aztán kiszeggették a tanácsház kapujára.

Ennek végeztével a kormányzó odahívta az elnöki székhez Benyovszkyt, s egy tükört tartva eléje, azt mondá neki, hogy *csókolja meg benne saját magát.* — Ez a szertartásos jelvénye a visszanyert szabadságnak. — *Ez az a csók, amely legdrágább a világon!*

Amint Benyovszky önképmását megcsókolta a tükörben, azonnal megszűnt becsületes lenni; nem volt többé száműzött, kitaszított; becsületes lett és szabad. — A kormányzó volt az első, aki megölelte és megcsókolá; követték a példáját a többi urak.

Azután hat katona lépett elő egy dobossal, kiknek kíséretében a titkár bejárta az egész várost, minden utcaszegleten kihirdetve dobszó mellett Benyovszky szabaddá tételét.

Nagyon ünnepélyes jelenet volt ez: úton-útfélen ölelkeztek, csókolóztak az emberek; az öröm, az érzékenység az oroszoknál ragadós.

De Benyovszkynak ebben a pillanatban sem volt más az eszében, mint az örök gondolat: a végképpen megszabadulás ebből a börtöntartományból. Egy ötlete támadt, aminek keresztülviteléhez éppen kedvező volt a jelen pillanat hangulatja.

A szabadsággal veszély jár együtt. Nyomában jön a türelmetlen szerelem. Ugyanaz a dobszó, mely kihirdeti, hogy Benyovszky szabaddá lett, azt is kidobolja, hogy a kormányzó legszebbik leányának vőlegényévé lett. Nem áll közöttük semmi akadály többé.

Nohát halmozni kell új akadályokat: időt és tért tolni kettőjük közé, mely szíveiket távol tartja.

Készen volt már agyában a terv.

— Uraim — mondá a tanácsbelieknek (miután számára is széket toltak a tanácsasztalhoz) —, amilyen végtelen volt a kegy, melyben érdemem fölött részesítettek, épp oly határtalan az én hálám irántatok. Igazat mondott kegyelmes kormányzónk, amidőn Kamcsatkát a világ legboldogabb tartományának nevezte. Én azt mondom, hogy még boldogabb is lehet. Megvizsgáltam e vidék talaját, amidőn az iskolánk alapját kiástuk, s úgy találtam, hogy ez valódi őstermékenyséű föld, mely csupán munkás kezekre vár, hogy a mostaninál tízszerre nagyobb népességet bőségben eltartson. Én azzal akarom bebizonyítani új hazám iránti háladatosságomat, hogy meghonosítom ez országban a *földművelést*. Ahogy az általam lemásolt térképekből látom, e célra volna egy igen alkalmas terület Lopatka vidékén, ahol most csak írárok legelnek. Én az itteni száműzöttekkel, s még valami 40 kamcsadállal letelepülök azon a most kopár földön, ott egy új falut alakítunk; tavasszal feltörjük a pázsitot, s vetünk a barázdába árpát, ami korán megérik, s aztán nemcsak Kamcsatkát, de még Ohockot is ellátjuk árpaliszttel, ami nálunk a legdrágább árucikk. Én jótállok e vállalat sikere felől.

Az uraknak szerfölött megtetszett ez az indítvány. Arra valóban még eddig senki sem gondolt, hogy Kamcsatkában még az édes *anyaföldtől* is lehet nyerni valamit. Az ő gazdaságuk eddig csak a *jégmezőkre* volt alapítva; aratásukat végezte a háló a folyamokban; az ekevas, ásó, kapa, mind ismeretlen szerszám volt e hazában.

Varázslónak kellett azt nevezni, aki felfedezte, hogy még nyáron is lehet valami hasznos munkát végezni az embernek, amikor a vadászat pihen; mert a bundás vadnak olyankor megy a szőre, nem ér semmit az irhája.

Megveregették érte az indítványtevőnek a vállát. Meg kell hát neki engedni, hadd törje a tenyerét a kapanyéllal.

— No majd holnap határozzunk efelől — mondá a kormányzó. — Mára elég volt ennyi. Most menjünk a lakomára.

Egy ilyen nevezetes eseményt érdemes volt nagyszerű áldomással megörökíteni.

Benyovszky azonban engedelmet kért, hogy elébb a kegyeres pajtasait értesítthesse a történetek felől.

Azok ott várták a visszatértét a tanácsház ajtajában példás kitartással. A kiszegezett szabadságítélet, a dobszó mellett kihirdetett kiáltvány tudatá velük a főeseményt. Mindnyájan örültek rajta nagyon. Hanem amint azt a földművelési tervezetet közölte velük Benyovszky, egyszerre valamennyinek hosszúra szaladt az ábrázatja.

— Hallod-e vezér — mondá neki Pánov. — Nekünk legkisebb kedvünk sincs ahhoz, hogy mink itt maradjunk „zabot hegyezni” Kamcsatkában. Mi nem erre a célra esküdtünk össze. Nem vágyik a mi tenyerünk a kapanyél után.

— Hát hiszen nem is az lesz ennek a vége — vigasztalá meg őket Benyovszky. — Hanem az van benne, hogy szükséges nekünk egy a várostól távol s a tengerhez közel eső helyet kapnunk, ahol az utazásunkhoz megkívántató készleteket összehordjuk, s erre való lesz a mi lopatkai telepünk. Azután pedig, amint az idő kienged: azon ürügy alatt, hogy az új telepünkhöz szállíttatjuk a házaink gerendázatát, a földművelési eszközeinket, kell a kormányzóságtól egy hajót kapnunk, amely mindent odaszállítson. S ha aztán egyszer ez a hajó a birtokunkban lesz, akkor majd nem szántjuk mi többé a lopatkai gyepet, hanem a tenger hullámaint.

Ez a magyarázat azután mindenkit kielégített.

A valódi és leghelyesebb indokát elhallgatta előttük Benyovszky. *A lopatkai tervezett telep el fogja őt távolítani hosszú időre Afandziától.*

Így védelmezte magát a szerelem ellen.

Nem! Ez az ember nem volt regényhős!

OLYAN ÖRÖMÖK, MELYEK
SZOMORÚVÁ TESZNEK

Amint társait megnyugtatta Benyovszky, sietett a tisztele-
tére rendezett díszlakomához. Huszonkét előkelő uraság a
városból volt arra hivatalos, nejeikkel és leányaikkal együtt;
a kormányzó neje és leányai is jelen voltak. Afanázia bájosabb
volt, mint valaha. A nap hőse mellett ült az asztalnál, s sze-
meinek tekintete elárulá, hogy mit érez iránta. — Benyovszky
gyöngéd udvariassággal viszonzá a bájos gyermek naiv enyel-
gését. — Minthogy Afanázia még nem szívélhette a lakoma
általános lelkesítő italaít, a pálinka és likőr erős fajtaít, s csu-
pán nyírvizet ivott, cukorral édesítve, Benyovszky is az ő
italát osztá meg. — Így aztán egészen józan maradt — a má-
mortól is, a szerelemtől is. — A társaság jókedve pedig egyre
fokozódott, amint új étékfogás mellé új korsók kerültek az
asztalra.

A lelkesedés tetőpontján egy gazdag városi polgár, Kázimir
úr arra az indítványra emelé poharát, hogy elég volt már a szép
szóbból; jöjjenek az eleven tettek! A nap hőse felköszöntések-
ből nem építhet házat. Ő tehát felszólítja az egész úri társaságot,
hogy az érdem megjutalmazásául adakozzanak össze Benyov-
szky számára, akit mivel megáldott az Isten, hogy a háztartá-
sát berendezhesse.

Ebből aztán nemes vetélkedés támadt az indítványtevő és
Nilov úr között. A kormányzó is a nagylelkűségig volt már
felhevülve s nem akarta engedni, hogy az ő *leendő vejének* a
háztartásárá¹ valaki más gondoskodjék, mint ő saját maga.
Van miből! — De a korlátnok a szavába vágott, hogy biz azt

csak engedje át az uraknak, neki sok gyermeke van, azokról kell gondoskodnia; a hetman is segített a rábeszélésben, míg végre le engedte magát csillapítani, hogy hát nem bánja, legyen úgy; de a házasságnak rögtön meg kell történni, amint az irkucki fő kormányzótól megérkezik a kinevezés Sámuelovics számára rendőrfőhadnaggyá.

Hogy éghetett az arca Afanáziának, amikor ezt mondták! milyen forró kézzel szoríthatá meg jegyese kezét! mint kérhető tőle suttogó szóval: „miért olyan jég hideg a te kezéd?” Benyovszky pedig azt számítgatá magában, hány nap telik bele, amíg innen a futár Ohockig hajóval, onnan Irkuckig kutyaszánnal, irámszarvassal eljut, s ismét visszakerül? Aztán, hogy titkos eszmejárását elrejtse, poharat emelt, felköszöntve a legjobb atyát és kegyes jótevőjét, a kormányzót.

— De engem csak ne köszönts fel nyírvízzel! — kiálta az öreg. — Mind ilyen vízivók a magyarok? (Benyovszky biztosítá, hogy isznak azok néha bort is.) Ahá! Ismerem. Azt meg a méhek készítik. (Méhsert ivott valaha az öreg; azt hitte, olyan a „bor”.)

Afanázia aztán azt mondta Benyovszkynak, hogy játszanak *találósdit*.

Hat kenyérgolyócskát vesz a leány a markába, s azokat elszórja az abroszra, ha a hat galacsin keresztformára áll meg, így: , akkor teljesülni fog, amit magában gondolt.

A kereszt kijött, a leány tapsolt: „én arra gondoltam, hogy megkapod-e a kinevezést a fő kormányzótól, míg a jég elolvad? — Hát te mire gondoltál?”

Benyovszky válasz helyett megcsókolta a jóslatszóró kezét.

Ő meg arra gondolt, hogy „megkapom-e azt a hajót, amelyen innen kitörjek, mire a jég elolvad?”

Balfelül Nilovné asszony ült Benyovszky mellett.

A figyelmes anya tekintetét nem kerülte ki leendő vejének eltitkolhatlan búskomorsága.

Ha a lelkébe láthatott volna! Ha megismerhette volna azt a belső harcot, amit egy nemes lélek önmagával vív, midőn a szenvedélyek királya, a szabadságvágy odaparancsolja, hogy csalfa játékot űzzön egy ártatlan szerető szívvel. Önmagának vádolója volt és ítélőbírája.

— Miért ön oly szomorú — a menyasszonya mellett? — szólítja meg egyszer Nilovné asszony az elmélázót.

E kérdésre most valamit mondani kellett. Nem hazugságot, de másik igazat.

— Vádol a lelkem, hogy én itt most mulatok, boldog vagyok, amíg társaim odakinn nyomorban lézengnek; holott ők is olyan jók, mint én. S ők mindenüket megoszták velem, mikor idekerültem, mintha testvérük volnék.

— Szép öntől, hogy úgy aggódik miattuk. Én rajta leszek, hogy a kormányzót rávegyem, hogy tegye önnek a társait is szabaddá.

Benyovszky nagyon megköszönte ezt a nemes szívű hölgynek.

— És most ne menjen ön többet a száműzöttek tanyájára vissza! — folytatá Nilovné. — Legyen egészen otthon minálunk. Lakjék addig is a mi házunknál, legyen a mi asztalunk vendége; mi már berendeztünk az ön számára egy csendes kis szobát, mindjárt ott a Fáni szobája mellett, az ablaka éppen a várárokra nyílik, ahonnan a nagy fenyőfák sudarai felnyúlnak. Onnan szokott a Fáni kinézni a zúzmarás fákra, úgy hogy a lehellelével egy kerek lyukat olvaszt a jégvirágos ablaktáblán. Az lesz az ön lakása, amíg az esküvő megtörténik.

Ez az ajánlat hozta még csak igazán zavarba Benyovszkyt. Ezzel végképp el volna szakítva összeesküvő társaitól. Arról hasztalan lett volna Nilovné asszony előtt vesztegetni a szót, hogy ez minden illem és tisztesség szabályai ellen volna, hogy egy vőlegény a mátkájával tőszomszéd szobában lakjék, amíg frigyük az oltár előtt szentesítve nincsen; mert ezen a paradicsomi helyen a civilizált világ etikettjéről senkinek fogalma

sem volt. — Sikeresebb védelem volt annak a tervnek az előadása, melyet Benyovszky a tanács által elfogadtatott, a földművelési telepítvény előkészítésénél Benyovszkynak folytonosan ott kell lenni a jövőendő telepések között, intézkedni, rendelkezni, földeket, házhelyeket kimérni, felosztani, házakat felépíttetni; míg teljesen megérteté Nilovnéval, hogy nagy-rabecsült szíves ajánlata, bármilyen kecsegtető legyen is, de a körülmények figyelembevételével, el nem fogadható.

Így nagy nehezen ki tudott szabadulni abból a nagy szeretetből — amelytől annyira rettegett.

Több társa az egész lakomát valahonnan az ajtóból nézte végig; Alekszis protopópa maga jelen is volt, mint vendég az asztalnál. Ők tanúi voltak mindannak a sok kitüntetésnek, mely vezérüket érte. Hallották Kázimir ajánlatát, a kormányzó nyilatkozatát, gyönyörködhetek Afanázia gyöngéd játszi tréfáiban, s azzal a meggyőződéssel siettek haza a falujukba, hogy Benyovszkynál boldogabb ember nem lehet már a földön.

Mikor aztán Benyovszky a hölgyeket hazakísérte a várba (az urak ottmaradtak még poharazni), s elbúcsúzott tőlük, sietett a száműzöttek telepére; már összegyűjtve találta a társalgási házban valamennyi ittlevő társát.

Ezúttal nem várták őt vérbíróssággal, kivont kardokkal, méregkehellyel; igen érzékeny kedélyhangulatban voltak.

Hrustiev fogadta, megölelve, megcsókolva.

— Bizony Isten, örömkönyeket látsz a szemcinkben, bajtárs. Örülünk azon, hogy te boldog ember lettél. Megérdemlitted a szerencsédet, s mi nem akarunk annak az útjában állni. Íme feloldunk a nekünk adott esküvéssed alól. Egyhangú határozatunk ez. Felmentünk a kötelezettséged alól. Te légy boldog és dicső. S aztán majd fogd pártunkat nekünk nyomorultaknak a hatalmasok előtt.

Mindnyájan odatódultak Benyovszkyhoz, Hrustiev szavait hangos tetszésnyilvánításukkal megerősíteni. Az volt a boldogabb, aki a kezét megszoríthatta.

Amint vége volt az érzékeny ömledezésnek, Benyovszky megköszönte a társaságnak ezt a baráti nagylelkűségét; de egyúttal kijelenté, hogy nem fogadja azt el.

— Amit én egyszer esküdtem, azt soha nem esküszöm vissza. Nemcsak azért, mert tinektek tartozom, de még inkább, mert magamnak tartozom vele. Nekem a mennyországnál is drágább a haza, s a szerelemnél kívánatosabb a szabadság. S ha az elnyomóink bálvánnyá magasztalnak is fel: veletek egyenlőnek fogom magamat érezni, amíg ti rabok vagytok. Megesküdtem nektek, hogy láncainkat szét fogom tépni, legyen az vaslánc, vagy rózsalánc. Megújítom ez esküt!

Ezektől a szavaktól meg aztán éppen a lábaihoz omlottak valamennyien.

Pánov megtartá előrelátó nyugodt eszét.

— Futtassunk gyorsan egy hírnököt Nisnej Osztrogba, ottani társainkhoz, aki tudassa velük a valót. Mert ha azok csak annyit fognak megtudni a kósza hír után, hogy Benyovszky maga szabaddá lett; félreértik a dolgot, s leorgyilkolják a vezért.

Szibaev vállalta magára a küldetést.

De más körülmény is segélyére jött Benyovszkynak.

Másnap megkapta a kormányzótól a tanács határozatát, melyben földművelési telepének terve helybenhagyatik. Ebben a határozatban ki lett mondva, hogy mindazok a száműzöttek, akik belépnek e telepbe, s szántás-vetésre vállalkoznak, azonnal szabad emberekké lesznek nyilvánítva. I. Péter cár ukáza erre is felhatalmazza a kormányzót. Természetes, hogy valamennyi száműzött mind aláírta a telepítési nyilatkozatot; s erre ünnepélyesen ki lett hirdetve valamennyi kamcsatkai száműzöttre a közbocsánat. *Nem volt többé politikai rab senki egész Kamcsatka tartományában.*

És mindezt a csodamunkát egy hónap alatt vitte végbe egyedül, magában — Benyovszky Móric.

A JÓTETT UZSORÁVAL TÉR ÜL MEG

Játék volt ez; de a legveszélyesebb, melyet valaha emberek játszottak, kockára téve a maguk és mások életét; fölhasználva a szív és ész adományait, s ami más helyzetben kincs, azt mind csak játékéremként dobálva oda, és fogadva vissza: testi jólétet, szabadságot, szerelmet.

Egy bajtársát már kénytelen volt főbelövetni Benyovszky, s egy játszótársát nehéz börtönbe juttatni.

Biacinin miatt nem vádolta a lelkiismeret: áruló volt, esküt szegett, megérdemelte a halált; de mikor Casarinov nyomorult családját látta maga előtt, akkor valami nehéz vád feküdt a a szívére. Ez az ember csak „őt” akarta megölni. S ennek az az embernek az ő saját hazája iránti hűségből igaza volt, veszedelmes összeesküvést akart ezzel parázsában kioltani. És mégis ez az ember lett megbüntetve, azért, ami kamcsatkai hazafiúság szempontjából kötelessége volt; ez szenved láncokra verve, dohos föld alatti börtönüregbe elzárva, családjá koldussá van téve. És ő ennek az elgázolt embernek a hátán emelkedett föl. A víg lakodalmas nótán keresztül hangzik az ő árváinak a sírása.

Föltette magában, hogy kiszabadítja ezt az elbuktatott ellenségét.

Megkísérté egyszer előhozni Casarinov dolgát Nilovéknál, ahol felszabadulása óta mindennapos vendég volt az ebédnél.

Nilovné maga adott rá alkalmat.

— Csak nem akar önnek a rossz kedve elmúlni ma sem. Úgy ül Fáni mellett, mintha csak a másvilágba bámulna a

szemével. Pedig amit én megígértem, meg is tartottam. Nemde nem szabadultak-e fel önnek a jó barátjai valamenynyien?

— Hálás szívvel köszönöm a vett jókat. A barátaim már szabadok. De még egy ember láncra van verve, az ellenségem, Casarinov. Ennek a láncsörgését hallom.

Ebbe aztán beleszólt Nilov úr is.

— Csak hagyd te annak pengetni a maga citeráját: rászolgált. Gazember volt. Meg akart mérgezni téged is, engem is. Majd elpatkoltál magad is a veszedelmes patkányméregtől.

— Nem is őt sajnálom, hanem a nyomorult családját. Nem állhattam meg, hogy ma reggel, amikor a házuk előtt elmentem, be ne szóljak hozzájuk. Az asszony átölelte a térdeimet, a gyermekek a kezeimbe csimpajkoztak: úgy könyörögtek, hogy szabadítsam meg a családapát, akit én adtam a börtönek. — És én megígértem nekik, hogy közbenjáró leszek az elítélt mellett a kormányzóságnál.

— Azt nagyon bolondul tetted! — heveskedék Nilov apó. — Arra ugyan rá nem beszélsz senkit, ha mindjárt magad volnál is Aranyuszájú Szent János. Casarinovnak, a hazaárulónak, Nagy Péter cár ukája értelmében, az összes vagyona lefoglaltatott, hatvanezer rubel volt. Nekem is jutott belőle, osztály szerint tizennyolcezer rubel.

(Ebből kiszámítható az ember: — a korlátnoknak és a hetmannak szintén annyi: háromszor tizennyolc, az ötvennégy, — az állampénztárnak maradt — hatezer rubel. — Ezt nevezi a kamcsatkai aritmetika „aurea regulá”-nak.)

Nilov úr atyai gyöngédséggel csipicsókot adva Afanázia piros orcájának, tevő hozzá:

— Csak nem akarod tán, hogy megrövidítem a te leendő feleségecskédnek a kelengyéjét?

Erre Benyovszky nemes büszkeséggel válaszolt.

— Én nem kívánok vagyonért házasodni. Akit én szeretek, el tudom tartani tisztességesen, a magam emberségéből.

— Ugyan mi módon, mikor még meg sem kaptad a rendőr-főhadnagyságot? Az iskolamesteri fizetésedből?

— Arról ugyan már lemondtam. Az iskolafelügyelést átadtam Wynbláthnak és Medernek.

— Hát talán a sakkozásból akarod eltartani a feleségedet? Hátha ahogy eddig nyertél, azután mindig veszteni fogsz? A kerék egyszer föl, másszor alá.

— Azzal pedig végképpen fel kell hagynom, ha a földműves-telepre kiköltözöm. De van tisztességes vagyonom, amivel a bolserecki polgárság látott el. Tegnap volt nálam Kázimir úr, s tudatta velem, hogy az itteni főpolgárok hatezer rubelt ajándékoztak a számomra, készpénzben, árúcikkekben, élelmiszerekben és felszerelésben.

— Az már helyes. Hanem azért a Casarinov vagyonát nehéz lesz már visszaadni; ha én lemondanék is a magam részéről; a másik két úr tudom, hogy nem teszi. A korlátnok, ismered jól, él-hal a pénzért, ha az azt egyszer a ládája bezárta, többet onnan az napvilágra ki nem jön, a hetman pedig inkább kést üt a tokájába, mint hogy egyszer bezsebelt pénzt visszaadjon, ezóta el is költötte már, vett rajta perzsa szőnyegetek, mandarinlikőröket (száz rubel egy palackkal). És ami fődolog: az állam illetménye már el is van könyvelve! Mit gondolsz? A főkönyvből valamit kitörölni! Vagy éppen kivakarni! Hisz ez felségárulás volna!

— Ezt én éppen így elmondtam Casarinovnének — szölt Benyovszky, amint szóhoz juthatott. — Megmondtam neki, hogy az elkobzott vagyona a férjének vissza nem adható. Erre az asszony sietett szavamba vágni, hiszen nem is kívánjuk azt vissza; csak a szabadságát adják vissza Casarinovnak. Aztán küldje el őt a kormányzóság a Kurili-szigetekre adóbeszedőnek. Ott ő két esztendő alatt bőven visszaszerzi, amit most elvesztett.

— Ez már más — szölt Nilov úr, megenyhült kedéllyel. — Ha a vagyon-kérdést nem bolygatja a jó asszony. Hiszen bizony magam is nagyon sajnálom a jámbor Casarinovot.

Annyiszor ebédelt az asztalomnál, én meg az övénél. S igen szépen tudott citerázni. De mit szól ehhez a korlátnok, meg a hetman?

— Már beszéltem velük. Eleinte tüzeskedtek, hanem aztán elévették a jobbik eszüket, s azt ígérték, hogy ebéd után ide fognak jönni.

Meg is tartották az ígéretüket; már hangzott a lábtappogásuk odakívül a folyosón, amint a havat lerázták a saruikról. A kormányzó még egy korsó arakot hozatott az asztra.

Ott azután a három főúr és Benyovszky közös tanácskozás után elhatározták (az asszonyokat átküldve a saját szobájukba), hogy tehát adassék vissza Casarinovnak a szabadsága, s egyúttal küldessék ki ökelme a Kurili-szigetekre adóbehajtónak. Ezt a határozatot Benyovszkyra bízták, hogy közölje a bebörtönzöttel.

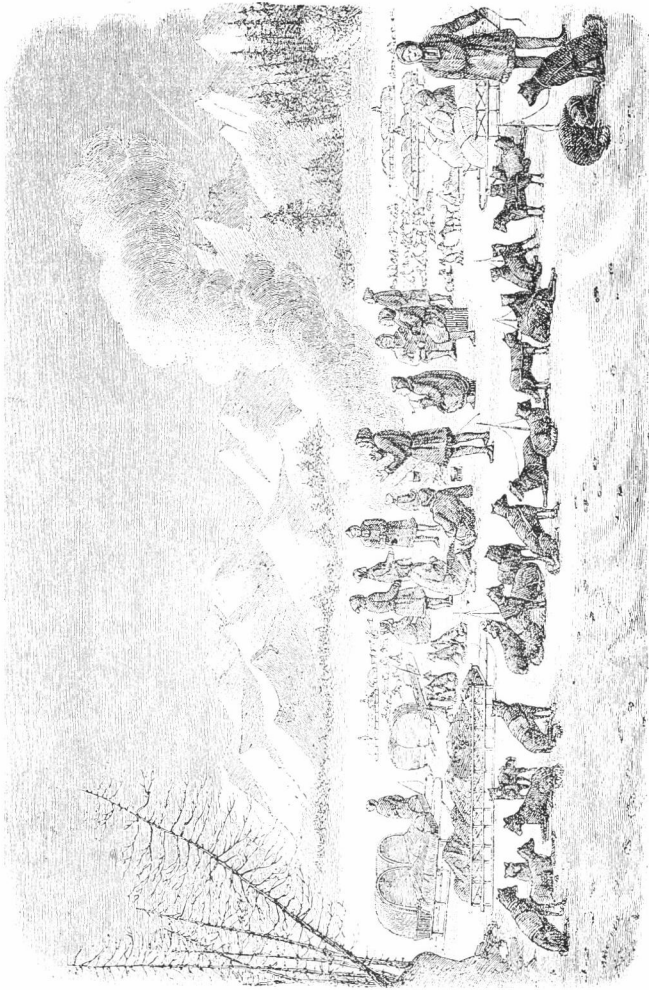
Benyovszky lelkendezve sietett ez örömhírrrel, s csak úgy futvást búcsúzott el a hölgyektől, pár szóval tudatva velük a kivívott sikert.

— Különös ember vagy te — monda Afanázia. — Hogy az ellenséged csókját elnyerhetni olyan igen sietsz; s a kedvesed csókja elől elfutsz!

Az államfogyok börtöne a váron kívül volt: egy sáncpalánkokkal négyszögbe foglalt udvar közepén, mély üreg, hosszú folyosókkal, mind a földbe vágva; felül betetőzve vastag deszkákkal, melyeken félméteri magasan fekszik a hó, a deszkák hasadékain át jégcsapok csüggnek alá; a zsúfolt üregben megszorult emberbűz melege olvasztja odafenn a havat. A falak csillognak a fehér zúzmarától.

Ebbe a börtönbe csak a gonosztevőket zárják, akik tíz éven felül, vagy élethosszig rabságra vannak ítélve; időközönként kiszendendő kancsukaütésekkel melyeknél a minimum 100, a maximum 1000.

Ezek már nem láncot viselnek, a lánc csak a politikai foglyok kitüntetése; a gonosztevők börtönei lakóinak a lábait két

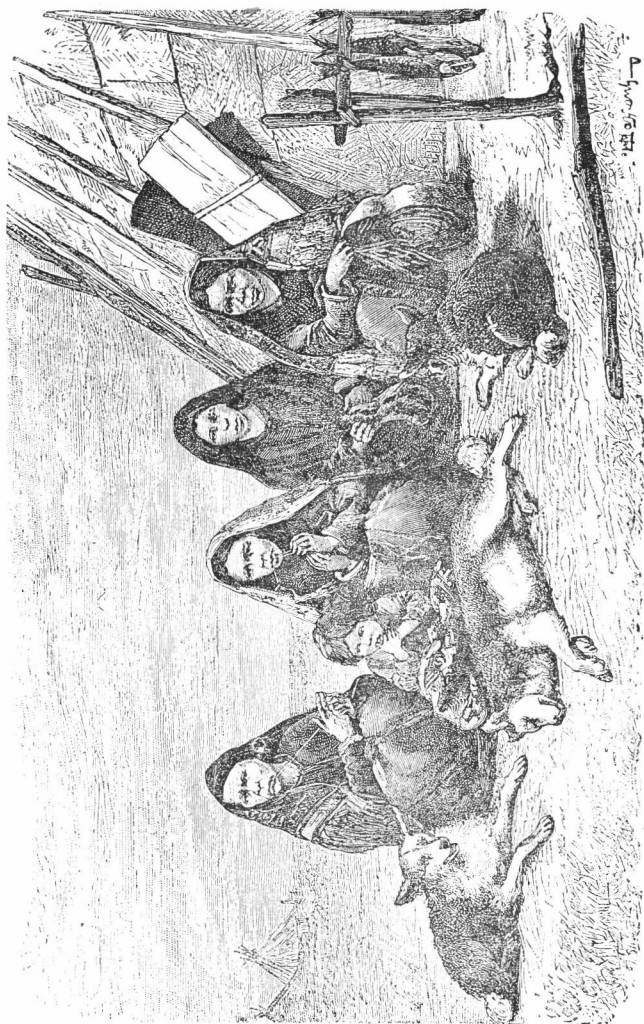

Kármacsatkai fuvarosok pihenőhelye
(Az 1888-1891. évi kiadásból)

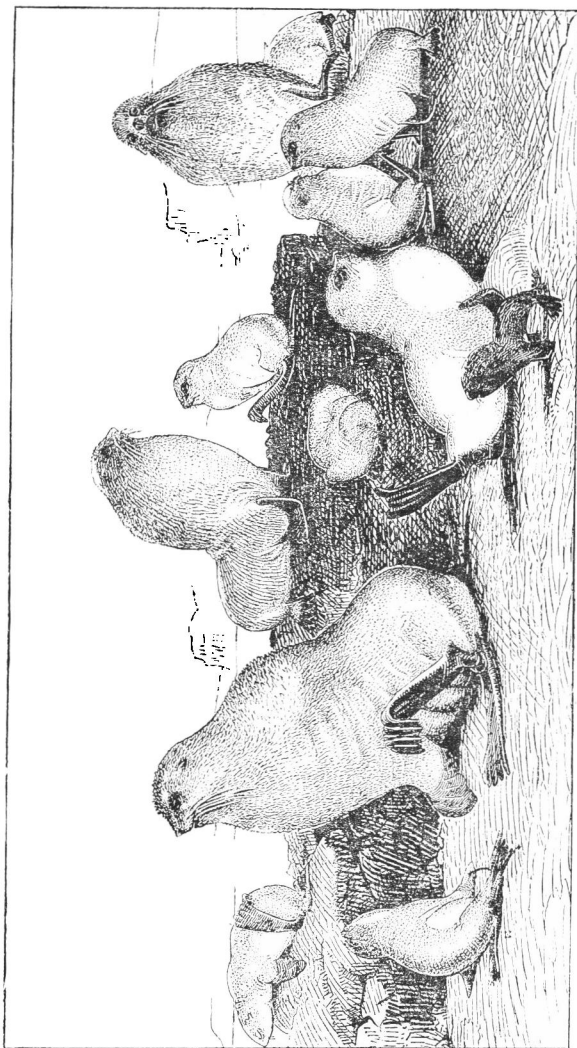
VI.

Benyovszky Móric utazása Kamcsatkában a kormányzó társaságában
1771. január 17-én. Benyovszky saját rajza
(Az 1888-1891. évi kiadásból; az eredeti angol kiadás melléklcte)

Kamcsadál nők házi munkája
(Az 1888-1891. évi kiadásból)

Fókák csoportja

ordító vén fókák
2 éves hímek

szoptató
nőtény

6 éves
hím

18 éves
hím

2 éves
nőtények

(Az 1888-1891. évi kiadásból)

egyenes vasrúd foglalja össze, mely négy füllel egymáshoz és a békókhöz van erősítve s közepén szíjjal a derékhoz kötve.

Élelmüket az alamizsna szolgáltatja. A rabok iránti könyörületben az orosz nép nagyszerű.

A rabok télen a jeget vágják a Bolsa folyamon, hogy szabadon legyen tartva a hajók járása, nyáron a hasznavehetetlen bárkákat szedik szét, vágják darabokra. Némelyik titokban mesterséget is űz: csizmát foltoz, pénzt keres vele, azt megissza.

Ezek közé lett Casarinov bezárva.

Egy előkelő úr, aki még akkor, hogy idehozták, szép hosszú körszakállt, hátrafésült sűrű haját viselt. Odabenn aztán a börtön borbélyja leültette egy kis székre, s lenyírta a haját két újjnyi hosszúságra, a szakállát töből, azután nekiállt egy borotvával, s a feje két oldalát simára kiborotválta, meghagyva a közepén tarkótul homlokáig egy széles mezsgyét, olyanformán, mint a kakadúnak a bóbitája, vagy a bajor kűrazirnak a sisaktaraja. Ilyen a rabok toalettje.

Egy ilyen alakot vezettek Benyovszky elé, mikor az a kormányzó parancsát előmutatva a börtön gádorába leszállt. Alig bírt ráismerni.

A nyomorult rab odaborult a lábaihoz, s bocsánatáért könyörgött.

— Miért reménykedel, hogy én neked bocsánatot hozok?

— Mert ismerlek: — tudom, hogy nem azért jöttél ide, hogy nyomorult állapotomban gyönyörködjél.

Benyovszky aztán tudatá vele, hogy a kormányzóság kegyelmet ad neki, ha az elkobzott vagyona visszaadásáról lemond.

Casarinov még a testén levő utolsó köntösét is kész volt odaadni; mezítelenül is drága lesz a szabadság! Elfogad minden feltételt, amit eléje szabnak.

Ekkor aztán megvigasztalta őt Benyovszky.

— Innen pedig azonnal a Kurili-szigetekre fogsz menni, adót behajtani, két évig ott maradsz. Két év elég lesz rá, hogy az elkobzott vagyonodat visszaszerezd.

— Óh egy év is elég lesz! — ordíta fel kitörő örömmel Casarinov. (Ami nagy vigasztalás lehet a szegény kurili adófizetőkre nézve.)

Ekkor aztán átölelte Benyovszky térdeit, s tetézte a hálálkodást esküdözéssel, hogy őt fogja élete boldogítójának tekinteni. Alig tudta magát a karjai közül kiszabadítani.

— De most eressz vissza, hadd sietek a kormányzóhoz, hogy még ma kibocsáttasson a börtönödből.

Casarinov azon könyörgött, hogy addig is hadd maradjon kinn a börtön udvarán, s élvezhesse azt az áldott friss szelet, mely az éles porrátört havat hordja az arcába.

Benyovszky sietett vissza a várba, hírül vinni az együtt pokulálgató uraknak, hogy Casarinov beleegyezik szabadságának visszaváltásába egész vagyona árán.

Erre azután nagyot dagadt a főurak nagylelkűsége, rögtön megiratták a korlátnokkal a parancsot, mely szerint Casarinov azonnal szabadlábra helyezendő, s a másikat, melyben a Kuriliszigetek számára fő-adóbehajtónak kineveztetik. Mindkét parancsnak fogatosítására kiküldték Kuzimin őrmestert.

Benyovszky megköszönte a főuraknak az ellenségén gyakorolt kegyelmet, s aztán sietett Kuzimin társaságában a börtöntelephez.

Útba ejté Casarinovék házáat. A családtagokon kívül még egy ismerőst talált ott: Csorni Ivánt.

Ennek a nevét ott találjuk az összceskűvők legelső megalakulásánál egybegyűltek névlajstromában. Azóta nem volt ez a név emlegetve.

Mikor Benyovszky belépett a házba, a nő, a gyermekek mind reménytől repeső tekintettel járultak eléje. Csorni Iván a középperendának vetve a vállát, játszott az övébe dugott kése nyelével, marconán tekintve a belépő látogatóra.

Benyovszky röviden beszélt.

— Itt van Kuzimin őrmester, kezében a kormányzó két parancsa. Az egyik visszaadja Casarinovnak a szabadságát;

a másik elküldi őt a Kurili-szigetekre fő-adószedőnek, ma, ebben a nyomban.

Azt az örömsírást, azt az őrjöngő csókpazarlást kellett volna látni! Hogy omlott egyszerre a lábaihoz egy egész családnak ifja, véne, leánya, gyermeke, ölelve, csókolva, ahol érték, a kezeit, a ruhája prémét; s beszéltek hozzá szívától szakadt szókat.

— Ne töltsétek énvelem itt az időt. Siessetek Casarinovhoz. Ő szenved. Rátok vár.

Ezzel a szóval lerázta őket magáról. A család apraja-nagyja sietett Kuzimin őrmestert körülfogni; azt vitték nagy riadással az utcán végig, s kínálták pálinkás butykossal, hogy jobban lépegessen a méltóságos saruival.

Mikor a család otthagya Benyovszkyt, eléje toppant Csorni Iván a félhomályból, öklébe szorítva éles kését.

— No Sámuelovics Ágost! Áldd az Istenedet! Mert mai nap a sírodat ugrottad keresztül. A Szentháromság egy Istenre mondom, sohasem voltál olyan közel a halálhoz, mint ma! — Ismersz. Csorni Iván vagyok. Unokatestvére Casarinovnak. Én tudtam jól, hogy Casarinovnak jó oka volt rá, hogy téged és társaidat meg akarjon ölni. Ismerem a terveteket, amire összeesküdtetek, jobban mint Casarinov. Nyakadat szeghettem vele. Várni akartam, amíg bosszúm megérik. Hogy mikor a sikerhez legközelebb állsz, akkor szakítsam a fejedre a veszedelmet. Amiért az öcsémet megrontottad. — De most megölted a haragomat. Ahogy ennek a késnek a pengéjét most ketté töröm, olyan igazán esküszöm neked, hogy soha el nem foglak árulni, titkodat megőrzöm. Jó szíved van, szabaddá akarsz lenni, légy szabaddá, nem állom utadat soha.

Azzal megölelte Benyovszkyt s megcsókolá az orcáját jobb és bal felől, harmadszor az ajkát.

Az ilyen csókok is sokat érnek.

A FEGYVERES BÉKE

A faluba hazatérő Benyovszkyt egész örömrriadallal fogadták a szövetséges társak. Mindenkinnek volt a számára valami örömhír a szájában.

— A kormányzó megengedte, hogy a városházán adjunk nagy lakomát a felszabadulásunk örömére. Meghíthatjuk rá az előklőket, feleségestül, leányostul. Lesz muzsika! Tánc!
— Beszélte az egyik.

A másik Nilovné asszony izenetét közvetíté:

— A kormányzóné azt kívánja, hogy a lakománkon Afa-názia vigye a háziasszonyi tisztet, mint a te menyasszonyod.

— A polgárok nagyszerűen adakoztak a lakománkhoz.

— Mi pedig egy új díszöltözetet készítettünk a számodra, amit a lakoma napján fogsz viselni a mi kedvünkért.

A díszöltöny állt egy pompás veres atlasz-kaftánból, arany virágokkal kihímezve és körül fekete rókával prémezve, s egy pár finom szironnyal kivarrott bakancsból.

Benyovszky mindezt megköszönte szépen.

— Szeretem, hogy ilyen jó kedvetek van. Szabadulási tervünket semmi sem takarja el olyan jól, mint a vidám kedély. Tegyük úgy, mintha mulatnánk. De amellet sohase felejtsetek el, hogy a vendégeskedésünk egy lőporos hordón folyik, mely minden percben felrobbanhat. Már háromszor oltottuk el a hozzávezető kanócot. Ha most Casarinovot ki nem szabadítom a börtönéből, a rokona Csorni Iván elárulja az egész tervünket. Mindennap együtt mulatok a kormányzóval, a hetmannel, meg a korlátnokkal; de ez a mulatság hasonlatos

ahhoz, mint mikor az állatszeldítő beledugja a fejét az orosz-
lánnak a torkába. Ha az oroszlán vért talál szagolni, bizony
leharapja a fejét.

— Jól van. Fegyverrel fogunk menni a lakomára is. Most
már szabad emberek vagyunk: lehet kardot kötnünk. — Mon-
dá erre Hrustiev.

— Legjobban aggódom afölött, hogy mi történik majd
azalatt, amíg távol leszek tőletek? Nekem a kormányzót kell
követnem tartományi körútjára: ez hetekig eltarthat. Eközben
történhetnek véletlen balesetek, amik felől vagy nekem kell
titeket tudósítanom, vagy tinektek engemet. Vigyázzatok,
hogy valami ki ne pattanjon. Távollétemben mindenki föltétlen
engedelmeskedjék Hrustievnek. Velem pedig jöjjön el há-
rom kiválasztott társunk, mintha általam volna felbérelve
szolgálatra, három szánnal, hogy szükség esetén általuk érte-
síthesselek titeket, ha baleset ér, vagy áruulás fenyeget.

Ezt az intézkedést nagyon szükségesnek találták. Kudrin
Iván, Lapkin György, Rubasov Miklós ajánlkoztak úti kísé-
rőkül.

— Ez nem elég — mondá Pánov. — Tégedet, a vezérünket
nem szabad azon veszélynek kitennünk, hogy ellenségeink,
ha neszt fognak, erőszakkal elnyomhassanak. Valami szín
alatt kell a védelmedről is gondoskodnunk. Én azt ajánlom,
hogy többen közülünk ajánlkozzanak a kormányzónak dísz-
kíséretül szolgálni. Hat szánon tizenkét ember elfér. Mindegyik
jól fegyverbe öltözve. Egy ilyen csapat elszánt férfi aztán
meg tudja védeni a vezérét minden véletlen megrohanás ellen.

Kuznecov magára vállalta ezt a feladatot. — Ő tudta,
hogy kiket lehet a régebben idetelepült száműzöttek közül a
kormányzónak díszkíséretül felajánlani.

Ilyen volt a fegyveres béke az összeesküdtek és a kormányzó-
ság között. Egyik kéz a poháron, másik a kard markolatán.

Benyovszkynak még egy stratagémája volt. *Lélektani
helepolis*, mellyel az ellenség sáncát meg lehet ostromolni.

Ezeknek a főuraknak magasra törő vágyaik voltak. A mások nagyravágyása engedelmes paripa, aki azt fel tudja kantározni.

A kormányzó emlegeté Benyovszky előtt, hogy ez a Kamcsatka egy valóságos paradicsom. Érdemes volna a leírásra. Ha valaki azt úgy fel tudná jegyezni, miféle emberek, állatok laknak itten, mi terem ezen a földön, hogy híják a tűzokádó hegyeket, meg a falvakat; hozzátenné a népszokásokat, a tartomány jövedelmi kimutatását, a kereskedelmi forgalmat stb., hát ebből igen derék munka kerülne ki. Őmaga már nemigen irogat, mert a szemei kettőst látnak, ha a betűkre néz; de a „fiamuram” megtehetné, mert ő még bírja a pennáját.

Benyovszky aztán megígérte az öregnek, hogy a körútja alatt szerzendő tapasztalatokat mind fel fogja jegyezni, s azokat kiegészítve az eddig olvasott adatokkal, még az utazás alatt szerkeszt belőlük egy olyan nép- és tájismereti értekezést, amit érdemes lesz Szentpétervárott kinyomatni, természetesen Nilov úr neve alatt.

Nilov apó ezért a nagylelkű ajánlatért összevissza ölelte, csókolta jövődöbéli vejét.

— Tudod, fiam ha ez a munka meg fog jelenni, akkor ezért nekem az államtanács jutalmul meg fogja adni az ohocki kormányzóságot, minden bizonnyal. Plenizner ügyis kegyvesztett már. S ha én egyszer az ohocki kormányzóságba betehetném magamat, majd akkor látnád meg, hogy mi az élet Szibériában. Mert tisztelem, becsülöm én ezt a Kamcsatkát, paradicsom ez azoknak valóban, akik ide küldetnek, hanem azért áldani fogom a Mindenhatót, amikor hátat fordíthatok ennek a cudar siralom-völgyének!

Ezzel a biztatással legjobban megnyerte Benyovszky a kormányzó szívét. Az pedig rögtön eldicsekedett vele a hetmanak, hogy micsoda fényes kilátás nyílt most neki Benyovszky segélyével, az ohocki kormányzóságra.

Kolosov uram aztán rögtön kutyaszánkázott ki Benyovszky házához, nehogy röptében más kapja el a szerencsét.

— No fiacskám: az apósodat már szépen lábra tetted, most énnekem nyúlj a hónom alá. Tudod, mit szeretnék? Ha rávenné a kormányzót, hogy jövő tavasszal küldjön föl engem Szentpétervárra, s gyámolítsa az esedezésemet a felséges cárnő előtt, hogy nevezzen ki engemet az Aleuti-szigetekre kormányzónak. Látod, se az Aleuti- se a Kurili-szigeteknek nincsen kormányzója. Tudod pedig, hogy az a Casarinov maga mondta, hogy ő egy esztendő alatt helyre pótolja az elkobzott vagyonát, ha csak a Kurili-szigeteken is adóbehajtó lehet. Ebből világos, hogy oda egy kormányzó fölöttebb szükséges. Hát mindent az adóbehajtó dugjon zsebbe?

Az indoklás dönthetetlen volt.

— Jól van, bátyuskám, majd rábeszélem a kormányzót, s magam megírom a felterjesztésedet az előadott eszmék alapján az államtanácshoz.

— Megteszed azt? — Kiálta nagy örömmre gerjedve Kolesov — no, ha te ezt megcselekszed, én meg keresztülviszem oda-fenn, hogy az apósod ohocki kormányzóvá emeltetése után, a kamcsatkai kormányzóságot te magad kapod meg.

Benyovszky beburkolta magát a szerénység palástjába.

— Óh én nem vágyódom még ilyen magasra. Fiatal vagyok még. Aztán vannak nálam érdemesebb urak, kik e polcra áhítoznak. Itt van a korlátnok. Ő lesz inkább a kamcsatkai kormányzói székbe való.

— No ez szép szerénység tőled. Ilyesmihez minálunk nem vagyunk szokva.

Benyovszky aztán sietett jóvá tenni a hibáját, nehogy a lemondásával gyanút költson a hetman fejében.

— Én inkább szeretnék teveled elmenni az Aleuti-szigetekre, mint korlátnok, a te kormányzóságod alatt.

— Igazán azt akarod?

— Óh azoknak a szigeteknek nagy jövedője van. Egész szigetvilág. Dúsgazdag vadtermés! Az ember ott függetlenül úrkodhatik. Nem ütheti bele az orrát mindenki a dolgába.

Ott mi egy csoport elszánt vitéz férfival egész önálló országot alapíthatunk.

— Azt, azt! — toporzékolt a hetman — akár fejedelemmé is kikiálthatjuk magunkat.

— Még többet is tehetünk. Egy pár hajót felszerelünk, ágyúkkal, legénységgel megrakunk; egy szép napon kikötünk Kaliforniában. A gyáva spanyolokat kikergetjük a telepeikből, s elfoglaljuk magunknak az egész új világrészt.

— Az lesz az isteni dolog!

A hetman mind bekapta a maszlagot; mikor visszatért a városba, már királynak, kacikának, nagymogulnak képzelte magát.

Mikor dél felé Benyovszky meglátogatta a kormányzót, együtt találta mind a három főurat. A legédesebb mámorban voltak mind a hárman. Már fel is osztották maguk között az egész szép világot; a hetman valóságos autokrata volt már, aki hallani sem akart róla, hogy neki más parancsoljon még: s osztotta a törvényt a maga országában.

A terveiket, álmoképeiket azonnal írásba foglaltatták Benyovszkyval; aki azután még bővített, tódított rajtuk. Egészen belebolondította az urakat e kedvenc agyrémeikbe.

Így játszik az állatszeliidítő a kalitkában az oroszslánnal, a jegesmedvével, meg a hiénával: — míg össze nem tépik.

És ezzel a szellemi stratagémával szépen körülsáncolta magát az árulók ellen.

Majd hisznek is azoknak ez urak; mikor Benyovszky őket mind hercegekké akarja tenni.

AURORA BOREALIS

A Csorni Ivánnal való kibékülésnek az lett az eredménye, hogy ez az előkelő polgár másnapra nagy vacsorát rendezett, s arra meghívta a kormányzót családjával együtt. Benyovszky természetesen Afanáziát kísérte.

Vacsora után Benyovszkyt ismét a sakkasztalhoz erőttették, s kényszeríték játszani egész éjszakán át.

Rendkívül jellemző körülmény, hogy az a Csorni Iván, aki jól ismerte Benyovszky menekülési tervét, az összeesküvő vezért mégis egy lakomaasztalhoz ültette a kormányzójával, s jól tudva azt, hogy Benyovszky a sakkjátékon nyert pénzt mind az összeesküvés előkészületeire fordítja, mégis alkalmat adott neki, hogy ezt a veszedelmes rendelkezési alapot szaporítsa.

Ezúttal hárman játszottak Benyovszky ellen egyesült erővel. Így remélték őt legyőzhetni. Talán arra is számítottak, hogy a szép Afanázia közelléte megosztja Benyovszky figyelmét. A szerelmes leány el nem mozdult választottja mellől, ott nézte végig az egész unalmas, szóvalan, fejtörő játékot, az ő székének a karjára támaszkodva. Négy játékkal húzták ki az egész éjszakát. Proskurákov, Ottlákov és Ribnikov uraimék elvesztették valamennyit, s a játszma „nagy bőr”-ben ment. Hús tucat nyestbőr, tizenkét tengerivridra, tizenkét fekete róka s azonkívül ötszáz rubel volt a betét. A nyereség oroszánrészét természetesen a korlátnok és a hetman urak málházták el.

Reggeli négy óra vetett véget a sakk tornának.

Ekkor Benyovszky hazakísérte a kormányzó családját a várba. Nilov úrnak különösen nagy szüksége volt a támogatására. Ilyen hosszantartó lakoma után a derék úr jobban érezte, mint máskor, Galilei mondásának igaz voltát, hogy „ingés mozog a föld!” — Nagyon mozog! Nem is csoda itt Kamcsatkában, ahol huszonnyolc vulkán közül négy-öt működik egymást felváltva.

Mikor aztán a „fiamuram” levetkőzteté és lefektette az ágyba az öreget, betakarva őt a fehér medvebőr bundával, maga is indulni készült hazafelé.

Az ajtóban elfogta Nilovné asszony.

— Hova botorkálna ön most, ilyen késő éjszaka, a falujába. Útközben még megeszik a farkasok. Valami rablók rálesnek; tudják, hogy sok pénzt nyert ma este; agyonütik érte. Én bizony nem eresztem haza. Háljon ma minálunk.

Erre a szíves marasztásra csakugyan meg kellett magát adnia Benyovszkynak. Nilovné asszony vette a kezébe a gyertyát, s vezette őt a szobákon keresztül. Végre benyitott egy kis oldalszobába.

— Ime itt fog ön alunni.

Benyovszky elbámulva nézett körül, ez Afanázia hálószobája volt. A szép menyasszony már pelyhes ágyában* feküdt, felbontott haja vállain szétomolva. A kandallóban égő tömjencédrus ágai ábrailatot árasztottak a szobában.

Benyovszky néma tekintettel fordult Nilovnéhoz. Az elértette a kérdést.

— *Nohát csak sehol jobb helyen nem lehetne ön, mint a leányomnál: úgy hiszem. Úgy illik, hogy önöknek meg kell szokniok az együttélést. — Remélem, hogy lesz önnek esze.*

Azzal letette a gyertyát az asztalra, s magukra hagyta őket.

Benyovszky reszketett, mint egy templomrabló, aki az oltár kincsei előtt áll. Rájuk tegye-e a kezét?

*Házi lúd ugyan nincs Kamcsatkában; de a „dunnalúd” pelyhét használják az előkelők.

Ha itt, ebben a világ^{gr}ésben ez a szokás, miért ne követné annak a reguláját? Ha itt az anyai jóindulatnak ez a tanújele, kinek van oka panaszkodni miatta? Még talán az utolsó mon-
dás is elfeledhető: „remélem, hogy lesz önnek esze?” Hátha az édes eszünkkel ilyenkor elragad a szárnyas hippogryph?

Hogy mégsem úgy történt, azt az örökké szeme előtt lebegő kép magyarázhatja meg. Az *anya a gyermekével az ölében. Ez is egy „mater dolorosa”*. Ha a *Boldogságos Istenanya* tud csodákat elkövetni az emberi szívekben, a *„boldogtalan ember-
anya”* is tud talán.

És Afanázia maga még ártatlan gyermek volt. Azt tudta már a leány, hogy mi a szerelem; de hogy mi a szerelemnek a vége? azt nem tudta még. — És nem is tudta meg soha.

Benyovszky csak annyit jegyez fel e találkozásról, hogy *„bájos társnőjének annyi kérdésivalója volt, hogy alig győzött rá felelni, s eltelt az idő, anélkül, hogy alvásra gondoltak volna”*.

Reggel nyolc órakor hagyta el Nilovék lakását.

Mikor a száműzöttek tanyájára kijutott, a társai már tűvé tették érte az egész vidéket. Hogy a Csorni Iván lakomájáról nem érkezett vissza, mindnyájukat megrémíté. „Hol jártál?” kérdezték tőle. „Hagyjatok békét”, monda Benyovszky, nehéz fővel; „készítsetek el mindent a holnapi lakomához; én alig várom, hogy a fejemet letehessem”.

Azok egymásra hunyorítottak értő tekintettel, s nem kérdezősködtek tovább; Benyovszky aztán leveté magát az ágyára, s rögtön elaludt, és fel nem ébredt mély álmából délutáni öt óráig. Akkor is csak valami édes álomlátás költötte fel. Talán azt álmodta, hogy otthon van, a csendes kis kárpát-vidéki nemesi lakban; s a piruló hajnalt látja kacagni a derült égen és benne a rózsaszínben égő lomnici bércormot, s e bíborvilág közepett tán egy ismerős mosolygó női arcot.

S aztán amint felnyitá a szemeit, valóban fényt látott maga előtt az égen; ablaka nyitva volt, azon bevilágított a lángvörös

égbolt, s e csodavilágítástól félig beragyogva, mosolygott előtte egy ismerős tündérenc.

Csakhogy az a rózsaláng nem volt a kacagó hajnal, hanem az ijesztő északfény, s a tündérenc nem a feleségé volt, hanem Afanáziáé.

— Nézd milyen szép ez a mi északi hajnalunk — mondá a leány, gyöngéden a karjára emelve az álomittas vőlegény fejét.

Szép is volt az! Az acélkék égen hosszan lövelltek végig a földdelej csodás sugarai, rózsá- és violaszín sávokban, mint egy óriási legyező szárnyai, sötét ablakokat hagyva közeikben; széleikről, mint a jégcsap, mint a cseppkő, csipkéiben látszott aláhullani a fénynek rongya; a hajnalragyogáson keresztül tündököltek az ég minden csillagai, s az újhhold úgy úszott benne, mint egy gyémántcsónak, ha a nyitott kék égen járt, majd mint egy rubinsarló, ha a vörös lángkéve alá került; de a láthatáron sötéten meredt fel a bíbor égre a hegyes Avacsá-vulkán, kanyargó füstjével fekete írást rajzolva a tündéri táblára. Csak a kráter kúpja volt fehér, a hótól. Szép, de fagyasztó.

S ilyen szép és fagyasztó volt a megvilágított leányarc is. A gyermekét könnyezve ölelő hitves helyett a nevető ara.

— Ki hozott téged ide? — kérdezé Benyovszky, szorongó szívvel.

— Magam jöttem. Olyan régen láttalak. Azt hittem, valami bajod esett. Nem volt nyugtom. Idesiettem.

— Köszönöm. Áldom a jó szívedet. Csak elaludtam erősen. Nincsen semmi bajom.

— De igen! Beteg vagy. A homlokod olyan forró. Ágyban kell maradnod. Én azért jöttem ide, hogy ápoljalak. Meg is izentem az anyámnak, hogy beteg vagy. Itt virrasztok melletted az éjszaka.

Benyovszky most már komolyan megrettent.

— Mit gondolsz? Hová lenne a jó híred? Az éjt az én házamnál tölteni!

— Hát mi van abban? Nem vagy-e te vőlegényem? Nekem kötelességem ez.

— De mit szól hozzá az anyád? Apád megöl, ha ezt megtudja. Erre meg már éppen csak nevetni tudott a leány.

— Te bizony engem valami vadállatnak nézesz: tán ettől a sok prémtől, hogy úgy félsz tőlem? Megállj, levetem ezt a kacamajkát rólam, hogy jobban rám ismerj.

S azzal ledobta a prémes felöltőjét.

Ekkor meg attól féltette Benyovszky, hogy meghűti magát, a nyitott ablaknál.

— Hát akkor betakarsz majd te a bundádba. Egymástól fölmelegszünk.

Ezt is olyan ártatlan enyelgéssel mondá, mintha két gyermek beszélne egymással arról, hogy együtt fognak aludni.

E gyöngéd vita alatt megnyílik az ajtó, s belép rajta a jó öreg Tatyána: Afanázia hű dajkája, s hoz a fején egy nagy batyut.

— Hát te mit hoztál, jó Tatyána? — kérdezé Benyovszky.

— Nohát a *szudarinýdnak az dgyát*, ha itt akar maradni éjszakára; a *nagyasszonyom utána küldte*. Ez már csak rendes dolog.

No még ez is rendes dolog.

— Hát csak kelj fel szaporán! — unszoló Afanázia a vőlegényét. — Hadd rendezzük el a szobánkat. Aztán majd főzünk neked jó korhelylevest.

Azt! azt! Ez a kamcsatkai paradicsom! A drága jó káposztaleves, füstölt hallal és ikrával, korpaciberével; Afanázia nagyon jól tudja azt készíteni.

Eközben bejött a szobába Hrustiev is, s kivitte magával Benyovszkyt a tornácba. Ott volt Alekszis, a protopópa is; hosszú, övét verő szakállával.

Benyovszkynak az arca elárulta a zavarát és nyugtalanságát.

— Mondtam ugye, hogy ez lesz belőle? — évődék vele Hrustiev. — Nálunk szibériai oroszoknál így megy ez a dolog.

Ha a kakas tartózkodik, a jérce megy utána. Nyebójsza barátom! Én még nem láttam olyan embert, aki a poharába töltött pálinkát visszaöntötte volna a palackba.

Benyovszky türelmetlen kézmozdulattal tiltakozott e példálózás ellen.

— Hagyj neki békét — szólta kenetteljesen közbelépve Alekszis protópópa. — Te nem ismered a mi vezérünket. Ő a *duhoborcikhoz* tartozik. A szektáriusokhoz, akiket üldöznek. Engem is azért száműztek ide Kamcsatkába; mert otthon számosakat összeadtam, megáldottam, akik *Szent József házasságra* kívántak lépni. Vannak sokan, akik együtt akarnak élni, mint házastársak; de azért nem akarnak lenni *férj és feleség*, hanem csak *bátya és húga*. — Ez persze a püspököknek, pópáknak nem tetszik, mert ha nincs keresztelő, nincs stóla. — A generálisoknak sem tetszik, mert ha nincsenek fiak, hol vegyék a rekrutákat? — Ezért üldözik a szektáriusokat. — Én megáldalak benneteket, meg is kötlek, Augusztus és Afanázia, az én hitem szokásai szerint, Szent József regulája szerint, s akkor azután ehettek egy asztalnál, takarózhattok egy bundával, mégis békében maradhattok egymással.

— Ugyan ne papolj nekem annyit a te bolond duhoborcijaidról! — vetett véget a sok szónak Benyovszky. — Nincs nekem szükségem a te hókusz-pókuszaidra, hogy a szájamat megőrizzem. Amit már egyszer megmondtam, az megáll. Ez az én becsületem. Ledűlhet az Avacsa-hegy, utána dűlhet a csillagos ég; de az én becsületem el nem esik. Kimondtam, hogy én a becsületemet be nem mocskolom azzal, hogy ez ártatlan gyermek szerelmével visszaéljek, akit nőmmé nem tehetek. Ez az én becsületszavam fog köztem és Afanázia között fekünni mindenha, nagyobb bűvrontó erővel, mint Alnufár királyfi meztelen kardja közte és a mátkája között. S mondjátok meg minden pajtásunknak, hogy ha valaki elneveti magát, mikor Afanáziára ránéz, amiért idejött hozzám, annak én betöröm a fejét.

Azzal aztán visszatért a szobájába Afanáziához.

A jó „scsi”, a káposztacibere is elkészült a kandalló fölötti bográcsban. Mikor magukra maradtak, azt együtt elköltötték.
„Ez a nap elmúlt minden kedvezőtlen esemény nélkül.”

Ennyi az egész, amit a csodateljes nászéjéről följegyez Benyovszky emlékirataiban.

A fantázia azt képzelheti hozzá, ami ízlésének tetszik.

Azonban az emlékiratoknak van három mondata, melyek mint *trigonometriai pontok* olyan hatást szabnak a képzeletnek, melyen túl annak nem szabad csapongni.

„Sohasem fogok véteni a becsületed ellen.” Ez az egyik mondat.

„A bájos leánynak annyi kérdésivalója volt, hogy alig győztem rá felelni.” Ez a második.

„Elmúlt a nap minden kedvezőtlen esemény nélkül.”

Ez a háromszög, amelyen belül szabad a fantáziának röpkedni.

A nyitott ablakon át bevilágított rájuk az északi hajnalban ragyogó ég: a kandalló tüze lobogott mellettük; egy közös takaró, a fehér medvebőr-bunda védte őket a jégsarki fagyos lég ellen.

— Beszélj el hát, szerelmem, hogy milyen az a te hazád, amely után annyit sóhajtozol vissza?

Ezt kérdezhetette a leány.

És akkor aztán regélhetett neki Benyovszky végeszakadatlan ábrándokat egy olyan tündérvilágról, amelyről a leánynak épp úgy semmi fogalma sem lehetett, mint más halandóknak a *mágneshegyekről*, a *beszélő fákról*, a *majomemberekről*, a *gyémánttermő kígyókról*, az *óriások és törpék országairól*, a *kővé vált lakosokról*. S ahogy hallgatta ezeregy éjszakán keresztül *Sah Alnumán* a *szép Sehereszádé* egymásból füzérlő tündérmeséit, s elfelejtette mellettük, hogy a felesége fejét le kellene vágatnia; úgy szívhatta lelkébe Afanázia is egy egész éjszakán át, amit neki a választottja beszélt egy valóban létező tündérországról.

... ahol mindennap feljön a nap az égre; de még olyankor is ott ragyog a fényes égbolton, amikor hó fedí a mezőt. „Hát nem mese-e ez!”

... s aztán, hogy az új év harmadik havában hó és jég elolvad, egyszerre tarka virágszőnyeg borítja be a földet: ezerféle virág, megannyi illatú, mennyi színpompával, melyeket tarka pillangósereg, döngő méh rajong körül. „Pillangó? hímes szárnyú? méh? mézgyűjtő? Tündérnépek ezek?”

... hát mikor a fák virágzaka eljön, mintha fehér, piros és sárga hóval lennének belepve, „virágzó fák? Hát ez nem álomkép?” S valamennyi fának és virágnak királynéja a rózsá, amelynek a szirmához hasonlítják a női arc bársonyát; s illatával a túlvilág levegőjét szívják be. „Ez Kamcsatkában is terem: szára arasznyi, virága halálszín, szaga érmelyítő: úgy híják, hogy ‚kutyavirág’.”

... aztán mikor a kalász megéri, szélesen, tágasan, amennyire a szem ellát, egy aranypalásttal behúzza a mező; tenger az, melyen ha a szél átfuvall, aranyhullámokat hány, s ez aranykalászban teremnek a szép piros gyöngyszemek, minden gyöngyszem alakja olyan mint egy kis pólyásbabáé, a fején egy kis Jézusarccal. Ennek a gyöngyszemnek a neve búza, és ez az anyja a kenyérnek; annak a pehelykönyű, hófehér kenyérnek, aminek az íze gyönyörűségesebb mindennél a világon; amilyen kenyér nincs sehol, csak Magyarországon.

„Ah, ha ezt meg lehetne ízlelni valaha.”

és majd az esztendő nyolcadik havában kezdődik a gyümölcssterinő ősz (vajon mit jelent ez a szó?). A tavasszal virágontó fákat ősszel lehúzza az édes érett teher, arannyal, bíborral versengő kész falatok, mikben íz, illat és zamat fölségesen egyesül; boldog, boldogtalan jóllakhatik velük, annyi van belőle! Emberfőnél nagyobb dinnyék a mezőkön, vérbélű, aranybélű gömbök, cukornál édesebbek, tömjénnél illatosabbak; mikben a tündér anyaföld bűbájós lakomát talál föl az árnyékban hússelő embernek; csodagyümölcsök,

melyek a naptól az édességet szívják magukba, s a földtől a frissítő hideget, egyszerre. („Árnyék! és hűsselés! üdítő gyümölcsök! tündérmesék ezek!”)

... és végre a szőlőszüret: az a csodás növény, mely egy vékony kis pálcikó derekából édes fürtökké, zöld, piros, bakacsinkék és aranyló gerezdekké idomítva teremti elő azt az italt, melyet az ég irigyel a földtől, s melytől a földlakó az égbe emelkedik, a léleknevelő bort.

(A leány azt hitte, hogy már meg is részegült tőle.)

... s e napsugáros égben, e virágos ligetekben, e gyümölcsös pagonyokban ott dicsérik az Istent és az ő szép világát a lég ezernyi dalos madarai: mint füttyönget a sárgarigó, hogy jósol a kakukk, mit beszél a pitypalatty, hogy fecsegnek a fecskék, hogy száll magasra a dalával a pacsirta, hogy veri fel az éjt az énekesek tündérkirálya, a fülemüle: „óh ezt nehezebb megérteni, mint egy tündérmesét; nálunk csak a *tengeri papagájok* ülnek a fészükön, s azok nem tudnak egyebet, mint „siv, siv!”

Nem mondatta-e el a leány magának még egyszer, hogy mit beszélnek egymásnak a tündérvilágbeli dalos madarak? nem világosította-e fel magát aziránt, hogy miért énekel olyan bájosan egész éjszakán át a fülemülének a hímje, amíg a nősténye a fészket őrzi?

hát mikor a komolyabb dolgokra került a sor, az emberre, aki lóháton ül, a lóra, aki az embernek hű társa. Ez a lelkes állat, aki bátorságunkat osztja, velünk együtt küzd és harcol, s mikor ezer meg tízezer ilyen paripán ülő férfi egy tömegben, hadi rendben, lobogó zászlók mellett előre rohan szétgázolni szuronyerdőtől meredő páncélos hadtömegeket, tüzes vasat okádó ágyúsárkányokat: ezt nevezik harcnak.

„Hát azután miért és ki ellen harcolnak a nemes férfiak és a nemes állatok egyesülten?”

... hát azért, ha egy hatalmas ellenség megtámadja a hazájukat, a szabadságukat.

„Mi az a haza? Mi az a szabadság?” — „Nagyobb-e Magyarország, mint Kamcsatka? Több szabad ott mint itt?”

Benyovszky aztán elmondta neki, hogy mi a különbség Magyarország és Kamcsatka között, s miben különbözik az ottani szabadság az ittenitől.

A leány áhítattal hallgathatá azt.

... mikor aztán odáig jutott Benyovszky, hogy az ő hajdani hazájában szabad a nemes hazafinak a császár-király előtt kimondani az igazat, s a császár-király is tartozik engedelmeskedni a törvénynek, amit a nemzet alkotott; arra biztonnal azt mondhatá a leány, hogy „amit eddig meséltél mosolygó gyümölcsökről, éneklő madarokról, harcoló lelkes állatokról, csak elhittem; de már ezt a legutolsót hadd tartsam mesemondásnak”.

Amivel nagyon megnyerhette a szívét a mesemondónak.

„Lásd pedig — egy dolog mégsem szabad a te mesehazádban, ami nálunk, a mi jéghezánkban szabad: — nem szabad nálatok a vőlegénynek megcsókolni a menyasszonyát az esküvő előtt.”

Azzal ráborult a vállára, s álomra hagyta magát ringattatni kedvese ölében.

Lehet, hogy azután annak a szemeit is lezárta az álomtündér.

Lehet, hogy a menyasszony egyszer föl is ébredt, s alvó kedvesének arcán elmerengve, melyet az északfény tűzpirosra festett, egyszer csak meglopta az ajkát, azért a tiltott csókért.

Lehet, hogy kölcsönbe esett: hogy az álomidő másik szakaszában megint a vőlegény lopta vissza azt a szűz csókot.

Csak annyi bizonyos, hogy ez a nap elmúlt minden kedvezőtlen esemény nélkül.

Valószínű, hogy ezt a jelzett háromszögű keretet egy realiztikus irányú író nem ezekkel a képekkel rajzolta volna telc. Adatot találna hozzá eleget.

A szibériai erkölcsöket a mai kor leírói nagyon alacsony szempontból becsülik meg. Leírásaik után a szibériai hajadonok között alig találni kivételt, aki a férjhezmenetelkor a szűzi koszorút megérdemelné. Mikor a menyasszony a „vjenjec” (esküvői fátyol) alá kerül, már régen feláldozta az igényeit a „gyevicsi vjecsor” szabadalmához. Az szó szerint a „szűzfej”. A nászfej, melynek reggelén az új asszonyt vagy *veres kendős* kocsin hordozzák körül a városban, vagy ha nem, hát visszaküldik csúfságra a szülői házhoz, s egy kocsikereket tűznek fel a ház tetejére, annak a jeléül, hogy ott egy „perejehána” (legázolt) lakik. — Nincs rá eset, hogy a kocsikerék jöjjön alkalmazásba. Az új férjnek van esze, hallgat; legfeljebb a nogajkával vesz magának elégtételt.

Így ír Koch Albin, Szibéria leírója.

Általánosabb vonásokban rajzolja a két nem viszonyait Laskin N. Szibéria leírásában:

„Ne szóljunk a házassági szertartásukról, s a nép játékaikról és mulatságairól. Ezek mind olyanok, mint északi Oroszországban. Csak annyit mondjunk, hogy az erkölcsiség ismerete az itteni falusi lakosoknál, éppen úgy, mint a városiaknál, nagyon korlátozott. — A leányok egészen szabadjukban élnek, anélkül hogy a szülőikkel törődnének, s meglehetősen későn mennek férjhez. A férjes asszonyok sem igen szegyenkedősök, s a férjeik és bátyjaik éppen úgy tesznek. Lehet, hogy ennek a sok deportált nőtlen férfi és férjetlen nő is az oka. Ősszel és télen az összejöveteleknél zálogosdi a fő játék, mely nagyon sok csókolódással jár. E mulatságokban táncolják a „sesztyorkát” (hatostáncot), ami szintén csupa ölekezésből áll. Egyszerűen ezek az esték szolgálnak a két nemnek szerelmi találkozóul. *A szülők ezekenél igen nagy elnézést tanúsítanak, mindent az ujjaik közül néznek el, csak botrány ne legyen miatta.* De ha valami mendemonda lesz is, azt válaszolják rá, hogy „csak nem dughatjuk be az egész világnak a száját”. A leányeladás faluban és városban egyformán el van terjedve.”

A sok közül a *legszelídebb* adatokat választottuk ki.

Ezek azonban mind *mai korbeli* viszonyok. Benyovszky száz évvel ezelőtt járt Szibériában. Akkor lehettek más erkölcsi fogalmak. Lehettek olyan kivételes, rendkívüli eszményi lények is az örök éj csodás tartományában, aminő Afanázia volt.

A későbbi események igazolni fogják ezt a felfogásunkat.

KAMCSATKA LEÍRÁSA

A felszabadulás öröme rendezett lakoma pompásan sikerült. Meg volt adva a módja, ahogy illett: három mozsár-ágyúból üdvlövéseket durrogattak a magas vendégek érkezésekor; estig ettek-ittak, azután hajnalig táncoltak, volt tizenkilenc kürtfúvójuk, aki a zenebonát csinálta hozzá.

Kár, hogy Benyovszky nem írja le a Kamcsatkában dívott táncok neveit, melyeket akkoriban jártak; csak annyit említ fel egy helyütt, hogy Afanázia rendkívüli kellemmel lejté e táncokat, ami arra enged következtetni, hogy azok valami olyan nemű dalidós lejtések lehettek, melyekben a hölgyek bájai előnyösen lettek kitüntetve. A mostani orosz írók a szibériai táncokról nem írnak ilyen kedvezően. Azt mondják, hogy a parasztoknak a tánca nem is tánc, hanem csak jobbról balra s megint visszafelé tipegés-topogás: férfiak, némberek karéjba fogózva, valami búsongó, zümmögő melódia mellett járnak azt nagy lomhán; amit pedig a felcseperedett gazdag száműzöttek táncolnak, az egy őrzöngő kapálózás, kézzel-lábbal, melynél az a virtus, hogy ki győzi tovább? néha tizenkét óráig szakadatlan járnak; majd kidöntik a ház oldalát. Ez a tánc hölgyeknek aligha állna jól.

Ezúttal Afanázia bizonyosan nem vett részt a táncban, miután Nilovné asszony már a vendégség elején úgy mutatta be a leányát az előkelő társaságnak, mint Benyovszky menyasszonyát. A menyasszonynak pedig nem illik táncolni, hanem szépen a vőlegénye mellett kell ülni, és magát előtte kedvessé tenni.

E kinyilvánítás után Benyovszkynak teljes szabadságában állott a szerelem nyelvére tanítani az aráját, hisz azért volt nyelvmester.

Jó szerencse, hogy e tanításba szünetet szakított a kormányzó körutazása a tartományban.

Nilov úr másnap akart már indulni, de a kétnapi dínomdánom strapáciái után jónak látta egy napi pihenőt engedni magának is, másoknak is, melyet mindenki igyekezett a legjobban felhasználni. Benyovszky este hat órakor vitte a mátkáját haza az anyjához, s akkor elbúcsúzott tőle, hogy másnap útra keljen, a kormányzót kísérve. Ő volt az útmarsall, élelmezési biztos és titkár. Megindultak tizenkilenc szánkóval, negyvenhatan, abból tizenöten voltak Benyovszky összeesküvő társai a saját szánjaikon, Kuznecov főnöksége alatt, s valami tizenkét kutyahajtó kamcsadál, a többiek a kormányzó, hetman és korlátnok fegyveresei. Így indultak meg, élelemmel és fegyverrel bőven ellátva, ötös kutyafogatokon január 17-én reggel.

S egy ilyen *téli* körutazás Kamcsatkában nem lehet tréfadolog. Ennek a félszigetnek a területe négyszögmértföldekben annyit tesz ki, mint egész Magyarország, Erdély nélkül. A lakossága pedig annyi volt e 4000 □ mértföldnyi tartománynak, mint az egy Debrecen városának. Száz év előtt! Mai napság már elférne az összes népessége az egy *Nagy Péterfia utcában* is. Csodálatos, hogy mentől több száműzöttet toloncoltat ki az orosz kormány Kamcsatkába, annál kevesebb lesz ott a lélekszám.

Fölöttébb érdekes Benyovszkynak az *utazási naplója* e sivatagországon keresztül, ahol napi járó távolságra esik egyik falu a másiktól. S aztán milyen falvak! Némelyikre rá nem lehet találni, úgy befűtta a hó, csak miután a kunyhók bejártaihoz alagútakat ástak, lehet az emberi lakokba bejutni. Ezekben csak bennszülött kamcsadálók éldegélnek. Ahol faházak vannak, az már város; ha még tornyos templom is van benne: székváros, protopópai székhelyel.

A geográfiai beosztást Bolsereckói Osztrogtól egész Tigilig, a félsziget végvárosáig az újabkori leírók is átveszik Benyovszky leírásából. Útközben egy tűzhányót is meglátogat, s annak a kráterébe öt ölnyire leszáll; ott a hirtelen kitörő kénfüst kicsi híja, hogy meg nem öli. E tűzhányó leírása nem olyan részletes, mint az 1826-ban október elején ottjárt Kittlitzé, ki négy napig tartó hegymászással az Avacsza-kráteréig feljutott, mely tűzhányó kitörését éppen azon időtájon végezte; a kihányt láva még izzott.

Nem akarjuk Benyovszky „életrajzában” ezt az egész földtani, népismereti és természetrajzi munkáját előadni, melyet „emlékirataiban” szó szerinti szövegében közlünk, csupán annak a hézagait kísértjük meg kipótolni.

Ki kell emelnünk mindenekelőtt, hogy Benyovszkynak ez az egész szakmunkája nem azzal az igénnyel készült, hogy ő ezzel a tudósok akadémiájában helyet foglaljon, hanem hogy a kamcsatkai kormányzó számára összeírjon *valamit*, amiről ez azt hihette, hogy azért őt a szentpétervári kormány majd megjutalmazza, s ohocki kormányzóvá lépteti elő. — Hiszen maga az útleíró is éppen nem felfedezési vágyból sietett ebbe a tartományba, hanem úgy hozták ide láncon. Az egész utazás tél derekán ment végbe, január közepétől február végéig, amikor a növényzet hó alatt van, az állatok egy része téli álmát alussza, az emberek kunyhóikban kucorognak, se növényélet, se állatélet, se népélet nem nyilvánul sehol.

Ez igazán „kutyafuttában” tett utazás alatt, melynek egyedüli célja volt a kormányzó számára *kényszerű ajándékokat* összeszedni, gyűjtötte az ismeret adatait Benyovszky, házigazdák, tojónok, pópák, sámánok, szánhajtó jemsikek, vadászszáműzöttek előadásából, s feldolgozta olyankor, midőn a hózivatar napokig nem engedte a méltóságos karavánt vackából kibújni.

És mégis örökbecsű marad a népismereti irodalomban Benyovszkynak ez a vázlatos műve, s annak egyes részleteit ma is

valamennyi utána ottjárt tudós, mint tekintélyt, szokta felidézni. Némely részlet nem is található fel többé. Például amit a bennszülött kamcsadálók *pogány vallásáról, babondiról, szokásairól ír*, az mind az „egyetlen adatok” értékére becsülhető fel, miután mai nap már a kamcsadál faj nagy részben ki van irtva; ami megmaradt, kereszténnyé lett.

Hogy a kamcsadál bennszülöttek fő-fő tápszere, a „sarana” felemlítésénél és leírásánál Benyovszky nem említi fel a legnevezetesebbet: a „vándor gözüt”, ez annak tulajdonítható, hogy tél derekán járt ott, amikor öles hó takarja a földet. Ő a sarának csak a magjáról tesz említést, melyből tésztát gyúrnak, ennek a növénynek pedig fő alkotórésze, mely tápszereül szolgál, a hagymája. S ennek csodálatos a szüretje. Van egy vándor gözü (arvicola oconomus = takarékos földművelő), mely ide e félszigetre az ohocki tengeröblön keresztül úszik át sereggestül: ez a kamcsadál népnek a jóltevője. Nyáron vermet ás magának a föld alatt, s annak a mellékkamaráit telehordja a sarana (*fritillaria sarana*), az avunik (*lilium debile*) hagymáival; egy-egy gözütanyából kikerül egy háti kosár eleség. A kamcsadálók a gözüvermeket úgy szokták felkeresni, hogy mikor még gyepes a mező, ősszel, hegyes végű botokkal végigjárják a fenyéret, s leszúrkálják a botokat a földre, ha a felhúzott szigony hagymát hoz fel magával, akkor ott a gözütanya, azt felássák. A gözü az ő árendásuk.

Ott is találunk hézagot Benyovszky művében, ahol elmondja, hogy a kamcsadál faj milyen harci bátorsággal bír, ha fegyvert fogni kényszerítik; s elmond egy esetet, ahol a körülfogott kamcsadálók inkább leölték előbb a feleségeiket, gyermekeiket, azután pedig saját magukat, hogysem ellenségeik rabszolgáivá legyenek. Ahol ennek a történetnek a végét hallotta Benyovszky, ott bizonyosan az elejét is elmondták neki. 1730-ban történt az, amidőn Novgordov Iván és Schurdin Mihály kozák főnökök kegyetlenkedéseik által annyira elkeserítették a kamcsadálókat, hogy azok fellázadtak meghódí-

tóik ellen, s csónakjaikkal a Kamcsatka folyón felevezve, meghorhanták a kozák telepítvényeket, felégették a házaikat, s leölték a lakosaikat. Ugyanakkor a félsziget déli részén is elpusztíták az orosz városokat. Ekkor azonban a kozákok gályákon térve vissza a félszigetre, ágyúikkal szétrombolák a kamcsadálók sáncait Nisnej Osztrognál; a legyőzötteket itt érte utól az a vérengző katasztrófa, melyről Benyovszky említést tesz.

Nagyon valószínű, hogy megírta ő a munkájában ennek az előzményeit szintén eképpen; de hogy azoknak ki kellett maradni, arra rájövünk az emlékiratai egy későbbi fejezetében, ahol azt mondja, hogy mikor bemutatta azt a leírást a kormányzónak, az el volt ragadtatva tőle, „csak hogy itt-amott *nagyon is megdöbbenő fordulatokat* talált benne”. — Képzeltetni, hogy mikor *a kozák kegyetlenkedés, lázadás és tömegmészárlás* témája került elő, az öreg hogy esett hanyatt ijedtében: „húh! fiam uram! hiszen ha én ilyen felküldök Szentpétervárra, hát akkor engem nem Ohockra hínak kormányzónak, hanem még egy meridiánussal odább küldenek a csukcsik közé. Töröljük ki ennek *a javát*.”

Különös nevezetességgül említi fel Benyovszky, hogy Napana helységben találkozott egy öreg száműzöttel, aki már *kilencven esztendő*s volt. Erre a szibériai lakosság közt grasszáló magas életkorra vonatkozólag igen érdekes felvilágosítást találunk az orosz népismeírőknál. A büntető kolóniákból, vagy útközben a szállítás alatt, gyakran megszökik egy rab: ez aztán bujdosik faluról falura az üldözői elől; míg valahol olyan helyre akad, ahol éppen akkor meghalálozott egy becsületes adófizető honpolgár: a szökevény Iván elvállalja a meghalt Athanáznak a nevét, kunyhóját és kötelezettségeit, s fizeti a hiasszákot, ami arra volt kiróva. A tojónnak semmi baja vele. Az örül, hogy a meghalt adófizető újra feltámadt, s folytatja a robotot. Így aztán a 30 esztendő s Ivánból lesz egyszerre 60 esztendő s Athanáz: ha még harmincig elhúzza, lesz 90

esztendő. Azonban megesik, hogy hárman-négyen is elviselik a gazdájától lemaradt nevet egymás után, a negyedik aztán már természetesen százhusz esztendő lesz. Így csinálják a magas életkort Szibériában.

Verhnej-Osztrog városában nyolc napig kellett időzni a kormányzó kíséretének. A hideg olyan szerfölött szigorú volt, hogy azt még a kamcsadálók sem állták ki utazás közben. Ez idő alatt írta meg a munkáját Benyovszky. Akadt egy hővízforrásra (aminők minden tűzhányó közelében sűrűn jönnek elő), amely fekete tajtékot hány ki, ezt használta tintának.

A munka időközeit kitöltötte a sakkjáték. Ebben a városban is minden ember sakkot játszik, *aki a közönséges néposztályból ki akar emelkedni*. Ez ott a „turf”. Itt is jó emléket hagyott maga után, elnyerve a kereskedőktől 13 ezer rubelt, bőrökben és készpénzben aminek nagy része a korlátnok és hetman javára szolgált.

De minden munkánál és úti viszontagságnál jobban elfoglalta Benyovszky lelkét a nehéz gond az összeesküvés terve fölött, száz meg száz mértföldnyi távolra elszakítva társai seregétől.

A K É T T E S T V É R

Bizonyára ezúttal is éppen csak egy lányomnyira haladt el Benyovszky a megásott sírja mellett. Ott érte utól a veszedelem, ahol legkevésbé sejtette volna.

Amíg Verhnej Osztrogban időztek a kormányzó és kísérei, a környékben szétszórva tanyázó száműzöttek fellátogattak az üdvözlésükre, s azokkal Benyovszky gyakran érintkezett. Mikor azok aztán ismét visszatértek a tanyáikra, elhordták a híret szerte, hogy micsoda nagy kitüntetésben részesül a kormányzónál egy száműzött, aki pompás ruhában jár, mint az urak, s kardot visel az oldalán; a fegyvereseknek parancsot oszt, a főurakkal sakkozik, a pénzt marokkal szórja, pedig nem is orosz, hanem magyar. — Feltámadt ellene az irigység.

— Hát aztán miért olyan nagy úr mifölöttünk ez a magyar? — kérde a zúgolódó testvér.

— Azért, mert őt választottuk vezérünknek — felelt rá a nyugodalmas bátya.

— Ugyan szépen *vezet*, mondhatom! Minket ide a hóbarlangba, magát az esperes palotájába. Nekünk medvével küzdeni az irhájáért, őneki meg a kereskedők hátáról lehúzni a bundát. Ő iszik, dorbézol, szép leányt ölelget, mi meg koplalunk, gémberedünk, s a sebeinket gyógyítjuk. Hátha megfordítanók a dolgot? Fusson ő a hósarukkal a medve után, mi meg ülünk az ő helyébe a rakott asztal mellé.

— Hova gondolsz, öcsém?

— Én tudnám a módját. Ha én most odamennék a kormányzóhoz, s elmondanám neki, hogy az a cifra madár, akit

ő felöltöztetett selyembe, bársonyba, szattyánba, nem más, mint egy háládatlan kígyó, akit a keblén melenget. Benyovszky az összeesküvők vezére. Ha én elmondanám, hogy minő tervet fundált ki a kormány ellen ez az „idegen”, hát ugyan-csak felvinném a dolgomat vele.

— De azt te nem fogod megtenni, öcsécském.

— Miért ne, bátyuskám?

— Azért, mert ez árulás volna.

— Hát ő nem árult-e el bennünket? Nem azzal lett-e bennfentes az uraknál? Ingyen adják tán a mátkatálalt az oroszoknál?

— Nono, gondold meg, hogy mit beszélsz? Tudod, hogy nekünk van egy tanácsunk, Bolsereckben, aki nekünk parancsol.

— Az a tanács is áruló! Ők magukat szabaddá tették, s minket meghagytak kutyáknak. Ugye? lakmározni? muzsikálni? táncolni a kozák leányokkal? Ahhoz értenek. Minket meg elküldenek a pokol határára, havat lapátolni. Vesszenek el!

— Nono, öcsém. Jusson eszedbe az esküd, amit letettél a protopópa előtt.

— Eh mit? az esküm! Mikor esküdtem, egy *ötkopékes pénzt szorítottam a hónom alá*: azt éri minden átok.

— De én megtiltom neked, hogy árulóvá légy. S agyon-csaplak, ha meg akarod tenni.

— Nem félek ám tőled; mert erősebb vagyok. Próbáljunk meg öklöt tolni.

Megpróbálták s az ifjabb Leventiev testvér csakugyan eltolta az asztalon a bátyja kifeszített öklét. A bátyának el kellett ismerni, hogy testi erőben nem mérkőzhetik az öccsével.

— Hát csakugyan elhatározott szándékos, hogy feljelentet az egész összeesküvést a kormányzónál? — kérdé akkor nyugodt hangon a bátya.

— Olyan igaz, mint hogy a hold az égen jár, a kutya meg a földön.

— No hát akkor legalább azt a jót tedd meg; hogy ajánlj

be engem is a kormányzónál, hogy én is szabaddá legyek a te árulkodásod által.

— No már arra kezemet adom, bátya.

— Hát akkor szent a barátság közöttünk.

S egymás kezébe csaptak.

— Igyuk meg ennek a kötésnek az áldomását — mondá a bátya, előhúzva a bundája zsebéből a kulacsát.

— Elébb te magad igyál belőle — szólt az öcs óvatosan.

— Úgy is szokás. A kínáló iszik elébb.

S nagyot húzott a kulacsból.

Aztán az öccse ivott belőle.

S addig-addig köszöntgették a kulacsot egymásra, míg a fenekére jártak.

— Nohát járj jó szerencsével, öcsécském.

— Szent Gergely védelmezzen meg, bátyuskám.

Azzal megölelték, megcsókolták egymást. Az ifjabb Leventiev a szánkájába vetette magát, az öt komondor vágtatott vele végig hegyen-völgyön Verhnej Osztrog felé.

Alig haladt félóránnyira, amidőn elővette a szertelen szomjúság: a torka égett, mint a pokol. A pálinkás butykost a szájához vitte; de nem tudott belőle inni; undorodott az íztől, szagától. Havat vett a szájába; de amint azt lenyelte, egyszerre elővették a gyomorgörcsök. Alig várta, hogy a legelső falut elérje, s ott egy kamcsadál kunyhójába betérhessen.

Tudta már jól, hogy mi történt vele. Meg van mérgezve. *A bátya mérgezte meg, a pálinkás butykossal; amelynek fele tartalmát maga ürítette ki. Saját magát is megmérgezte az öccsével együtt.* Ilyen az orosz heroizmus.

Az ifjú Leventievet előfogták a halálos kínok. És még e bélgörcsök közepett sem mondott le árulási tervéről. Azért is végrehajtja a bosszúja tervét, ha belehal is! Ilyen az orosz szenvedély.

Elővette izákjából a papírt és tintát, amit minden tanult orosz magával hord az útra. Tudta jól, hogy a lenyelt arzén-

kumnak legszokottabb ellenmérge a tinta. A gálic semlegesíti a mirenyt. Ha megitta volna a kalamárisának a tartalmát, talán megmenekülhetett volna a gyors haláltól. Előbb meg akarta vele írni a levelet. A terv körülményes leírása hosszú volt. Azalatt a mérég pusztító marással dúlt a zsigereiben. Mégis elkészült a levéllel. Le is pecsételte azt. Akkor aztán kiitta a megmaradt tintát mind. Ez néhány pillanatnyi cnyhülést idézett elő lánggal égő belsejében. Letörülte ajkairól a véres tajtékot. Odaszólitá a kamcsadál gazdát.

— Fogd ezt a levelet. — Ülj a szánkómba. — Vágtass azonnal Verhnej Osztrogba. — Keresd fel a kormányzót. — Add át neki ezt az írást. — Ezért fogsz kapni száz ezüstrubelt. — Aztán a szánkóm és a fogatom is a tied. — És amit nálam találsz, minden: — ha meghalok. — De ha élve maradok, nagy úrrá teszlek.

A kamcsadál kapott a megbízáson; rábízta a feleségére, hogy töltsön a nyavalyás úr szájába meleg írámszarvastejet, s maga sietett Leventiev iratával a kormányzót utólrni.

Jó szerencse, hogy az már akkor elhagyta Verhnej Osztrog várost, mert ott könnyen rátalált volna a posta. Az egész karaván odább vonult február 13-án Kamenin faluig. Ott nem tudta tájékozni magát a kamcsadál, s a legelső urat, akit meglátott kilépní, megszólitá.

— Nem tudod héj, hol van a kormányzó?

A megszólitott éppen maga volt Benyovszky.

— Dehogynem. Mit hoztál neki?

— Pecsétes írást egy számúzótt úrtól, akit a kunyhómban utólért a nehéz nyavalya. Azt mondta, száz rubelt kapok e levélért.

Benyovszkynak e szó szeget ütött a fejébe.

— Hol az a levél?

— De hol a száz rubel?

— Itt a rubeled, addsa a levelet!

A csere megtörtént; Benyovszky visszament abba a házba,

ahonnan az imént kijött volt. De ott nem a kormányzó szállt, hanem Kuznecov.

Felnyitották Leventiev levelét, s elszörnyedve olvasák belőle az áruló följelentést, egész menekülési tervüknek részletes leírását, az összeesküvés szervezését, a titkos alkotmányt, egész az összeesküvők személyes leírásáig.

— Ez embernek meg kell halni — mondá ki az ítéletet Benyovszky.

Kuznecov szóltan fogta a fegyverét, s átment a szomszéd kunyhóba, ahol társa Kudrin Iván aludt. Azt is felkölté, s aztán befogták a kutyákat a szánjukba. A kamcsadálnak azt mondták, hogy minden jól van, vezesse őket ahhoz az úrhoz vissza, aki azt a levelet rábízta, s azzal, ennek a vezetésével, elindultak a halálítéletet végrehajtani az árulón. Az áruló levelet Kuznecov vette magához. Azt nem volt szabad megsemmisíteni; de Benyovszky sem tarthatta magánál. — Ő maga egész nyugodt orcával ment fel a kormányzó szállására, együtt reggelizni vele, s aztán utaztak együtt tovább.

De Benyovszkyt nyugtalanítá ez árulási kísérlet. Vajon elbánnak-e megbízottai az árulóval? Nem menekül-e az meg, hogy árulását újból megkísértse?

Ekkor vette rá a kormányzót, hogy időzzön a kedveért a legközelebb elért Kolutova faluban, ahonnan ő kirándulást teend a Kraznajcu vulkánra, hogy ennek a leírását is felvehesse majd a munkájába.

Itt történt aztán vele az, hogy a véletlenül kitoró kénfellel leverte a lábáról, s a forró hamuban össze-vissza sütögette magát. Csak a jámbor kamcsadálóknak köszönhető, hogy életben maradt, akik csáklyákkal kihúzták a kráterből, hóval bedörzsölték, amíg eszméletre hozták, s aztán az égésfoltokat bekenték halzsírral, úgy vitték a vállaikon haza.

— Hát kellett ez neked? — mondá rá a kormányzó bosszúsan. — Már most a te bajod miatt itt süthetjük a makkot néhány napig ebben a pizsokfészekben.

Benyovszky jónak látta azt mondani, hogy bizony nagyon ebül van, se kezét, se lábát nem bírja, a feje is olyan kábult, hogy nem tudja emelni.

Alig hagyta el azonban a kunyhóját Nilov úr, amint nem-sokára betoppant az ajtaján Kuznecov.

— Rátaláltatok Leventievre? — kérdezé Benyovszky.

— Megkaptuk a kamcsadál kunyhójában. Haldoklott. Bevallotta előttünk az árulási szándékát. Nem közölte azt senki mással, csak a bátyjával. Az le akarta beszélni, s mikor látta, hogy nem fog rajta semmi szép szó, megmérgezte őt az áldomásitalban, saját magával együtt. Azt mondta az áruló, hogy ha „őt” megöljük, egész nyugodtak lehetünk. Kért nagyon, hogy tegyük meg azt gyorsan, mert a gychennát érzi a gyomrában.

— És aztán mit tettetek?

— Fogtuk a bundáját, rátakartuk a fejére, addig szorítottuk rá, amíg kiadta a lelkét.

— Hát kellett ez neked?

— Azután behívtuk a gazdáját, mondtuk neki, hogy a vendége meghalt, temesse el szépen: amiye volt, mind az övé marad, de ne szóljon az egész dologról senkinek; mert ha a rokonai a meghaltnak megtudják, idejönnek, s elveszik tőle a hagyatékát.

Benyovszky fölkelt, felöltözött, nem volt már semmi baja. Fölkereste a kormányzót.

— Miattam lehet már tovább utazni, kegyelmes uram.

— Hogyan? hát te már kiheverted a nagy bajodat? Hiszen az imént még a fejedet sem bírtad fölvenni.

— Olyankor, midőn a fejem kábult, egy darab zsebemben hordott „ginzeng” gyökeret szoktam megrágni.

— Ühm! Nekem is adhatnál belőle.

S azzal folytatták az utat Tigil felé, mintha semmi sem történt volna.

A VETÉLYTÁRS

Azon tündérszép északfénytől bevilágított éjszakán nemcsak a csillagok leskelődtek be Benyovszky ablakán; hanem hivatlan emberi szemek is.

Egyike az összeesküvőknek: Stefánov (Benyovszky fogoly útitársa a szentpétervári börtönajtótól idáig) volt a leskelődő.

Fiatal, vérmes legény, kinek izmaiban duzzadt az életerő; arcvonásaiban állati szenvedély, szemeiben sóvárgó vágyak, tettében heveskedő, különben „jó fiú”, aki, ha indulatkitörésében valami rosszat tesz, azt rögtön megbánja, megsiratja; — hanem azért újra megteszi.

Ez az ifjú száműzött az első pillanat óta, melyben Afanáziát meglátta, halálosan belészeretett. Iparkodott is ez indulatát észrevétni a szép leánnyal; de nem találkozott nála egyébbel fagyos megvetésnél. Annál inkább kimutatta Afanázia Benyovszkyhoz való hajlamát. Mikor végre amaz emlékezetes éjszakán eljött Benyovszkyhoz a menyasszonya: ez végső dühre fokozta Stefánov szenvedélyét. Látnia kellett vetélytársa boldogságát.

Pár nap múlva Benyovszky elment a kormányzóval a nagy körútra. Előre látható volt, hogy hosszú ideig odamarad. Stefánovnak folyton az a téveteg reménye volt, hogy a távollét ideje alatt elfoglalhatja Benyovszky helyét Afanázia szívében. Azt hitte, ez is csak olyan, mint a többi szibériai leányok. Ha az egyik kedves eltávozott, jöhet a másik. A csalatkozás csak fokozta a vágyait. Afanáziát nem láthatta ez idő alatt

másutt, csak a templomban: az anyja és testvérei között. Ott nem szólhatott vele.

Mikor a Leventiev árulási szándéka dugába dült, Benyovszky hazafuttatá ennek a hírével Kudrin Ivánt.

— Miért hogy nem sikerült az árulás Leventievnek! — kiálta fel Stefánov elkeserülten.

Pánov hallotta e kiszabadult szót s rátámadt érte. (Stefánov unokaöccse volt Pánovnak.)

— Hogy mondatsz ily eszevesztetet?

— Hát akkor Benyovszkyt majd főbelőtték volna.

— És mi többiek? Te örült!

— Mi vagyunk hatan, akik összetartunk. Felkapunk egy dereglyére úgy menekülünk ki a tengerre. Csak arra várunk, hogy elragadhassuk Afanáziát.

— Ezt a bolondságot jó lesz, ha kivered a fejedből!

Mikor aztán hat hét múlva hazakerült megint Benyovszky, láthatá Stefánov, hogy rohan oda hozzá az imádott leány, s nem törődve vele, mit mond a világ, nyakába borul, csókjai-val halmozza el. Előbb jég volt, mostan tűzláng.

Ez még jobban felszította benne a poklot.

Másnapra, március 1-ére összehívta a bajtársakat Benyovszky az esteli órákban. Elmondta előttük az úti élményeit. Elmondta minő veszély fenyegette valamennyiüket az ifjabb Leventiev árulása által, s hogy lett annak az útja bevágva. Ebből azt a tapasztalatot meríté, hogy nem jó a szövetséges társaknak szerteszét lakni; ide kell valamennyit behívni, ahol egymásra vigyázhatnak, s megrohanás esetén is nagyobb erővel védhetik magukat.

Azután Meder (aki sebész és tűzszerész volt egy személyben) tett jelentést az eddigi készülődés eredményeiről. Készült hatvan ember számára elég tölteny; kardnak használható öreg kések, lándzsák, szekercék és tizenhat pisztoly lettek beszerezve. Puskája volt mindenkinek. Eddigélé voltak ötvenkilencen. Mind olyan férfiak, akik az élettel leszámoltak; de azoknak egy része távol volt.

Benyovszky Pánovot bízta meg vele, hogy híja össze a künnlevőket, azon ürügy alatt, hogy a földművelési telepet rendezzék be a lopatkai síkon. Nagyobb jóhiszeműség céljából egy emlékiratot fognak benyújtani a kormányzónak, felkérve őt egész tisztelettel, hogy rendeljen a számukra egy vitorlás hajót, mely a telepítvényesek bútorait, épületszereit a telep helyére elszállítsa.

Idáig minden a legcsendesebben ment, legkisebb ellentmondás nélkül.

Mikor azonban a társaság már oszlófélben volt. Pánov még egyszer visszahívta őket.

— Nem hallgathatom el, ami a szívemet nyomja, bajtársak. Láttuk a boldogtalan Leventiev esetéből, hogy egyetlen tagtársnak a megkeveredése mind valamennyünket végveszélybe dönthet. Azért én múlhatlanul szükségesnek tartom, hogy amit jövőben tenni akarunk, azt ne tudja előre más, csak az az egy ember, aki mindenkinek parancsol. Ennek föltétlenül minden ember rendelje alá a maga akaratát, s amit az rábíz, azt hajtsa végre vakon.

„Jó lesz, bizony jó lesz!” — helyeslé az egész gyűlés.

— Erre való embert pedig én miközöttünk csak egyet ismerek: aki szóval is, tettel is annyi csodán vitt bennünket keresztül, s ez Benyovszky Móric.

„Nagyon jó! — kiáltá a társaság. — Éljen Benyovszky! Éljen a mi Sámuelovics Ágostunk!”

Csak egy ember kiálta: „nekem nem kell” szót, megütve az öklével a mellét, s kilépve dacosan a középbe: Stefánov.

„Mért nem kell? te vadlúd!” — förmedtek rá a társai, hátraráncigálva kosokjánál fogva.

— Azért, mert nincs bizalmam hozzá — felelt az nyakasan.

Benyovszky nem jött indulatba.

— Igazad lehet, bajtárs. Nehéz lehet egy emberre rábízni testi-lelki üdvünket. Hát, hogy megnyugtassalak: beválasztalak a haditanácsomba, hogy ellenőrizhesd, amit cselekedni fogunk.

Erre aztán egyszerre közjük lépett Pánov, s megakadályozta, hogy Benyovszky a kezét nyújtsa Stefánovnak.

— Hagyd el, vezér! Ezt az embert nem fogod a haditanácsodba felvenni. Ezt az egyet nem. Éppen azért kívántam az egész hatalmat terád ruháztatni, mert ismerem ennek az embernek a csaltságát. Tudom, hogy miben sántikál! — Nono! — Egy szót se szólj Stefánov. Annak köszönd, hogy unokaöcsém vagy: mert ha azt nem nézném, bizony itt lógnál mindjárt ennek a lámpásnak a helyén! Azért azt mondom, hogy minden fondorkodással felhagyj! Mert ha még valamin rajtakaplak, bizony leveszem rólad még a keresztvizet is.

Ez a nem várt kemény kifakadás egy szerető unokabátya részéről mindenkit meglepett. Többen az összeesküvők közül, mint Szibaev, Kuznecov odarohantak Pánovhoz.

— Nem addig van az! Mit tudsz az öcsédről? Ha bűne van, ki vele? Hadd ítéljünk fölötte, ha áruló.

— Nem árulás az, csak őrzöngés. Nem mondhatom azt el — szólt Pánov lerázva magáról a követelőket.

— Hagyjátok el! — nyugasztalá őket Benyovszky. — Ha Pánov nem akarja elmondani, amit megtudott, ne kényszerítsük rá. Én ismerem az ő becsületes lelkét: ha árulást tudna, kimondaná.

— Nohát beszéljen Stefánov! — kiálta oda Szibaev. — Mondd-sza: aláveted-e magad a vezérünk parancsainak?

Stefánov, akinek az arca máskor piros volt, most halavány lett a dühtől, s a verejték gyöngyözött rajta. A fogait csikorgatta.

— Szólj hát! — (Egy pár jó hátbaütés erősíté a biztatást.)

Tompa, rekedt hangon felelt:

— Én annak, amit a *vezér* mond, engedelmeskedem, *akárkit* teszten azzá: ha magát az ördögöt is. De ezt az embert itt, ezt a Sámuelovics Ágostont jobban utálok, mint az ördögöt, s olyan hidegvérrel tudnám őt leütni, mint egy veszett kutyát. Meg is tettem volna, ha Pánov el nem cibál; még azon az éjszakán, amikor rálestem az ablakán át.

— Alávaló! — ordíták rá minden oldalról. — „Kémkedő, pribék!”

Ekkor aztán rikácsolóvá lett a hangja.

— Ejh! ti nem ismeritek őt: mert megbűvöl mindenkit; akit megbűvölt, megcsalja; akit megcsalt, meglopja; s akit meglopott, megöli. Hát nem azért koholta-e az egész árulást Leventievre, hogy megölesse, s aztán elrabolja tőle a maga számára a kincseit?

— Hazudsz, mint egy „nyepomnyisti!”* — üvöltött rá előugorva a tömeg közül Kuznecov. — Hát nézz ide, mi ez itt? te, „bragyaga”.**

S azzal eléje tartotta a Leventiev által írt árulkodó levelet.

— Ismeritek az írását?

Mind összedugták a fejeiket, s elszörnyedve kiáltozák:

— Ez a Leventiev Zenko írása! — S odatörülték azt a Stefánov orrához.

— Mindegy! — ordított az hadonázva. — Azért ez az ember itt mégis az ördögök kapitánya! Boszorkáymester! Én mondom! Stefánov! Állok a szavamért. *Istent hívom fel közöttünk bírónak!*

Ez nagy szó az oroszoknál! Annyit jelent, mint személyes párharcra bízni a vitatott igazságot.

— Semmi kihívás! Semmi bajvívás! — kiáltozának a vénebbek; az ifjabbak azonban csak néztek Benyovszkyra, és nem szóltak.

— El kell ítélni, és fejbe lövetni a lázadót! — harsogott Hrustiev szava a lármán keresztül.

— Csillapodjatok le bajtársak, — szólt közbelépve Benyovszky. — Itt Istenről és ördögről beszéltek: düljön el hát, hogy melyikünket segíti az egyik, melyikünket a másik? Egy katonának, ha párbajra hívják, nem szabad azt kérdezni, hogy

* Rab, aki semmiről sem akar tudni.

** Csavargó szökött rab.

miért hívják? csak azt kell megmondani, hogy *hol, mikor és minő fegyverrel* akar verkedni? — Tehát holnap reggel, a harangszó után találkozni fogunk Csurin sírja előtt, s eldönti a kérdést a kard.

Azzal otthagytá a gyűlést.

A bajtársak még aztán sokáig fáradoztak benne, hogy Stefánovot feleszeljék; vegye vissza a kihívását, ne adjon ilyen rossz példát a fegyelembontásra; de ő csak egyre esküdözött, hogy ketté akarja Benyovszkyban hasítani az ördögöt.

Utoljára aztán ráhagyták, hogy hadd járja a bolondját.

A fiatalágnak nagyon megvette a szívét Benyovszky a lovagias készségével; az öregek pedig nem féltették őt. Stefánov ugyan erős volt; de lomha, mint egy jegesmedve, csak a vad rohamban félelmes; míg Benyovszky tökéletes képviselője volt a kifejlett emberi erőnek, gyakorlott acélerejű izmokkal, éles szemekkel és hideg vérrrel.

A bajtársak elébb kimentek a párbaj színhelyére, s ott egy tágas szerűt lapátoltak a hómezőben a vívók számára, egész a fagyos földig, hogy a lábaik el ne csússzanak a dulakodásban.

Azok a reggeli harangszó után megérkeztek a szánjaikon, tanúik kíséretében. Benyovszky segédei voltak Hrustiev és Kuznecov, Stefánové Pánov és Bátorin.

Amint a szemközt állított ellenfeleknek kezükbe adták a kardokat, Stefánov, mint a veszett, állat rohant ellenfelére, s olyan csapást mért Benyovszky fejének, hogy ha eltalálja, kettéhasítja. — Benyovszky azonban felfogta a kardjával a csapást, s erre a Stefánov kardja markolatban törött ketté.

Istenítéletnek ez már elég lett volna. Benyovszky látva, hogy az ellenfele fegyvertelen maradt, egy lépést tett hátrafelé. Nemes ember az ilyen hátrányát az ellenesének nem fordítja a hasznára.

Ekkor azonban Stefánov még azt is meg akarta próbálni, hogy hát annak a *másiknak* a segítsége nem használna-e valamit? — Azt már csak nem sugallhatta más, mint a *Belzebub*,

hogy egy katonaeMBER, nemesember, mikor a bajvívó fele karddal áll vele szemben, pisztolyt rántson rá, és azt orgyilkos módra rásüsse. Ezt csak a banditák teszik. — Azonban dacára annak, hogy olyan közelből lőtt Benyovszkyra Stefánov, mégsem találta el: csak a bekecsét lyukasztotta ki a golyó, s a kardját horzsolta. Még ezután a másik pisztolyát is előrántotta, de azt már nem volt ideje elsütni; mert Benyovszky haragra gerjedve ennyi alávalóság fölött, reárohant, torkon ragadva, pusztá kézzel leteperzte a öldre, s a mellére gázolt.

„Öld meg! vágd le a nyakát!” — Kiáltozák az odarohanó ségédék; kezébe nyújtva a kardját, melyet eldobott a földre.

— Nem! — szolt Benyovszky. — Nem szennyezem be a vérevel ezt a kardot! — S azzal hátat fordított a legyűrt ellenfélnek.

Node annál érdemesebbnek tartották a szekundánsok, még a saját felei is, beszennyezni az ökleiket Stefánovnak az üstökével. Elöl-hátul tépték, püfölték, dögönyözték, vérben fagyban vitték haza a csatatérről.

No ez szép kis elégtétel volt egy szerelmesnek: hanem azért még ez sem volt képes lehűteni se a szerelmét, se a haragját.

Hazaérve pedig becsukták a tömlöcbe. Majd az esteli összejövetelnél törvényt tartanak fölötte.

Maga Pánov is azt mondta, hogy az ilyen emberrel nem lehet mást tenni, mint a pestises marhával, le kell buntközni!

Stefánovot ezután becsukták, s Pánovra bízták, hogy vigyázzon rá. Benyovszky az összeesküvőket esti hat órára hitta össze a gyülekezőhelyre. A nappalnak nevezett órákban sokféle hivatal várt reá. A kormányzó által ráruházott munkálatok, a hetman félbolond tervei és Afanázia szerelme. Elég gondot adott mind a három. A két elsőhöz hevült fantázia kellett, az utolsóhoz csendes hidegvér.

A megtartott gyűlésben Hrustiev elnökölt, mivelhogy Benyovszky saját ügyéről volt a szó. Őt csak a határozat kimondása után hívták az ülésterembe. Ez a határozat a Pánov indítványának a megerősítése volt, mely szerint a végrehajtó hatalom föltétlenül Benyovszky kezébe tétetik le.

A kölcsönös eskütétel után Benyovszky felszólítja Pánovot, hogy mondja el, mi oka van az unokaöccsének őellene torzszalkodni?

Pánov húzodozott az egyenes válaszadástól: kérdezzék meg magától Stefánovtól.

Kuznecov kiment érte és behozta.

Stefánovot nem javította meg a kapott lecke. Dacos és hetyke volt, mint előbb. Mikor Hrustiev felszólította, hogy vallja be, mi oka van Benyovszky ellen dühösködni? eleinte csak a kérdésnél maradt, hogy hiszen ő is volna olyan legény, mint az; hogy ő nem tudja eltűrni ez idegen hatalmaskodását.

— Hiszen teveled éppen nagyon szelíden bánt mindig.

— Éppen az bosszantott legjobban. Gyűlöltem érte.

— Nem igaz! Úgy szeretted: tűzön-vízen átmentél volna érte. Valami bogár mászott a füledbe.

— Nohát legyen bogár! Minek hallgatnám el? Nem bánom, legyen az övé ez az egész szürke világ, — de Afanáziát nem hagyom neki.

— Ohó bolond! Hát ez a bogár csípett meg?

— Ott álltam az ablaka előtt, egész világos éjjel, mikor ők odabenn egymás mellett ültek és enyelegtek; ráleheltem az ablakra, hogy felengedjen, a szakállam odafagyott hozzá, és én úgy égtem, mint a pokolban.

— Cudar leskelődő! Kém! Nem szégyenled? — kiálta rá Hrustiev.

— Ha a leánytól tettem volna, agyonlöttem volna akkor mindjárt.

— Hisz ez egy veszett állat! — ordította rá Bátorin.

— Az vagyok hát! Üssetek agyon! Vagy én fújom ki az ő gyertyáját, vagy ti az ényimet!

Olyan dühbe jött, hogy ott a bírái előtt akart rárohanni Benyovszkyra pusztá kézzel. Képes volt őt megmarni, mint egy szakállas farkas.

— Ez hagymázban van. Eret kell rajta vágni! — mondá Meder, a tilógus.

— Nem a kell ennek — szavazá Kuznecov —, hanem levetkőztetni, beledugni a jeges fürdőbe nyakig, akkor majd elmúlik a nedere.

— Óh, óh! Szerencsétlen Stefánov! — sopánkodék Alekszis protopópa. — Kétheti bőjt kell neki, mindennapi kástélyozással.

— Az bizony, kétszáz kancsuka a hátára! — rivallá Kudrin Iván.

— Én az ilyen embert főbe lövetném — mondá Hrustiev. — A históriából tudom, hogy ez a legveszedelmesebb fajta. A legnevezetesebb árusításokat szerelemföltő bosszúból követték el. Nincs ennek más orvossága, mint a lőpor és ólom.

Pánov nem szólt semmit, csak a kezeit kulcsolta össze, Stefánovra tekintve, mintha kérve kérné, hogy térjen észére.

Ekkor aztán közbelépett Benyovszky, félretolta a bajtársakat a dühöngő mellől, akik azt kezeinél és üstökénél fogva tartották vissza, hogy rá ne rohanjon, s csendesesen a vállára tette a kezét; de e kéznyomás alatt megrogytak a lábainai Stefánovnak.

— Idehallgass! Mi bajod? Szerelmes vagy egy leányba? Hát ki áll az utadban? Én ugyan nem. Tudják a társaim, te is tudhatnád, ha az eszedet használni akarnád, hogy én nem akarok itt maradni Kamcsatkában; hanem ki akarok innen törni veletek együtt, amint a jég olvad, s hajóra tehetünk szert, és aztán visszatérni Európába. Ott pedig nekem nagyobb dolgaim vannak, mint hogy feleséget hordhassak magammal.

Nekem eszemben sincs, hogy Afanáziát nőül vegyem; arra pedig, hogy szeretőmmé tegyem, nagyon becsületes vagyok. Szegény gyermek, nagyon ragaszkodik hozzám. Elfogadtam a vonzalmát, mert ez menekülésünket mozdítja elő. Az ő jó szívének köszönhetjük eddigi szabadságunkat. Az ő figyelmes lelke védett meg bennünket a kormányzó indulatoskodásától. Én nem fogom őt megrontani. Ha egy ilyen derék legény, minő te vagy, megnyerheti a leány szívét, én csak örülni fogok rajta. Láss utána, hogy őt meghódítsd. Foglald el a helyemet a szívében. Én még a megígért rendőrfőhadnagyi hivatalát is neked hagyom. Te azután légy boldog családapa Kamcsatkában: és rátok adom az áldásomat, s megyek a társaimmal a világba.

Benyovszky szavai csodahatással voltak a dühös szerelmesre, a legvadabb őrjöngésből egyszerre a szélsőségbe ment át, sírt, kacagott, térdre borult, vetélytársának a kezét csókolta; angyalnak, kis Istennek nevezte; s ezer bocsánatot kért tőle. Igazán olyan volt, mint egy nagy másfél éves gyermek, aki azért ordít, hogy a dajkája elvette a kezéből a mérges festékű játékszert; ha ez egyszerre olyan nagy lehetne, mint Stefánov, képes volna dühében összetépni a dajkát; amint aztán visszakapja a csörgettyűjét, egyszerre kibékül és azt mondja: „csecse dada.”

— Jól van, jól — mondá Benyovszky, lerázva őt a nyakáról, — nem haragszom rád: megbocsátom, elfelejtem, ami köztünk történt, hanem azért most visszasétálsz a börtönödbe, s három társunk őrködik fölötted, hogy valami kárt ne tégy vagy magadban, vagy másban.

— Esküszöm, hogy híved maradok halálig! Követlek a világ végére is; s amit parancsolsz, megteszem, ha mindjárt az Avacsá torkába küldesz is le.

— No most már megint ész nélkül beszélsz. Te tudod jól, hogy én és a társaim egyik napról a másikra ugrófélben vagyunk. Te pedig most akarsz szerelmes történetet kezdeni a

kormányzó leányával. Azt gondolod, majd mi várunk a mi menekülésünkkel, amíg te a lakodalmadat megtartod?

Stefánov arca egy pillanatra elkomorodott, aztán hirtelen megfélelt.

— El fogom őt *rabolni* a szökésünk napján — ha te *beleegyezel*.

Benyovszky majd elnevette magát —, különösen erre az utolsó szóra.

— Hát az a te dolgod. Nekünk itt még komoly tanácskozásunk van, amibe a te zavart fejedet nem ártjuk bele.

Mikor Stefánovot kivitték, Pánov hálatelten borult Benyovszky vállára.

— Köszönöm, hogy szegény öcsém életét ilyen szépen megmentetted. Én is halált szavaztam volna a fejére. Pedig milyen egyszerű volt az egész megoldás. Gondolom, hogy ki fog ő gyógyulni ebből a bajból.

— Hanem azért magában nem fogjuk őt sehova ereszteni — szólt bele Hrustiev —, egy társunk kísérje őt minden jártában-keltében.

Ekkor aztán hozzáfogtak a komoly tanácskozáshoz, mely élet és halál, szabadság és szolgaság fölött határozott.

EGYSZERRE KÉT SZÍVVEL JÁTSZANI

Tehát meg is tagadta Afanáziát! Kimondta valamennyi bajtársa előtt, hogy nem akarja őt elvenni, hogy nem szereti. — És mégis oda kellett hozzá mennie mindennap a boldog vőlegény mosolygásával. Rettenetes bálvány a szabadság! Hekatombékat kíván elvérző szívekből. — Vádolta a lelke érte, hogy ilyen fájdalmas játékot kell űznie egy igazán szerető nemes lélekkel; de nem hagyhatott fel azzal. Meg kellett nyernie ezt a játékot, amelyben hatvan jó barátnak és saját magának a feje volt föltéve egy leányszív ellen: száz bilincs egy jegygyűrű ellenében, vagy a bilincsnak kell összetörni, vagy a gyűrűnek.

Ómaga a naplójában többször ismételve kifejezést ad e nehéz küzdelemnek saját magával. S az valóban nehéz lehetett. Gyakran harcol egy ember belső világában a jó és rossz szellem egymással; de Benyovszkynál egyszerre „két jó szellem” küzdött élet-halál harcot, s az egyiknek meg kellett ölni a másikat. A hála és a szerelem az egyik, a hűség és a szabadság a másik. Magában mind a kettő erény: egymással szemben mind a kettő vétek.

Mikor másnap a Stefánóval történtek után meglátogatta Nilovékat, s dolgát végezve a kormányzónál, átment a hölgyek szobájába, ott egy kis csendes duzzogás fogadta. Afanázia az ablakmélyedésben ült és hímezett, Nilovné asszony pedig vasalt.

— Száz esztendeje, hogy nem láttuk az urat! — mondá a látogatónak, s aztán nem is engedte neki, hogy mentségeit

előhözza. — Persze: a jó barátoktól nem jöhetett. Első a cimborák dolga, azután a menyasszonyé. Pedig hat heti távollét után mégis lehetne egy órai időt rászánni, hogy megtekintse azt, akit szeret.

Benyovszky nem mondhatta el az igazi okot, ami távol tartotta egész nap.

— Hiszen nem is szeret! — sóhajtja fel Afanázia.

Benyovszky aztán azzal fenyegetőzött, hogy most mindjárt úgy fogja bebizonyítani érzelmei állhatatosságát, mint Mucius Scaevola, hogy ráteszi a kezét a tüzes vasalóra. — S már rá is tette.

— No ne bolondozzon! — mondá Nilovné, s inkább abba hagyta a vasalást. — Beszéljen, mit csinált tegnap egész nap, hogy nem gondolt a menyasszonyára?

— Azért, hogy távol voltam: éppen órá gondoltam legtöbbet. Tudják önök, hogy minket a kormányzóság a lopatkai rónára küldött ki, földművelő telepítvényesekül. Azon a mi új birtokunkon mai nap semmi sincs még, mint hó és cserje. Ha felosztottuk magunk között a tért, ha kimértük a házhelyeket, a kerteket, magunknak még sokáig kell a hóba vájt barlangokban tanyáznunk kutyáinkkal együtt, amíg az erdőben levágtuk a fát, megfaragtuk, házat ácsoltunk belőle. Ezen tanakodtunk tegnap: ezt végeztük el egymással, kire miféle munka vár. Nagy dolog lesz. Én csak akkor vihetem haza a menyasszonyomat, amikor készen lesz a házam. Hisz egy előkelő, kényelemhez szokott hölgyet csak nem vihetek a hóbarlangomba. Ő ne is lássa, ne is tudjon arról, mennyi nyomorúságon megyünk addig keresztül, amíg a fészket megraktuk, amíg elkészül az otthon. Ezt hoztuk rendbe tegnap. Halad a dolog javában.

— Nagyon jól van — mondá Nilovné. — Ön tehát csupa figyelmes gondoskodásból Afanázia sorsa iránt maradt távol. Engem megnyugtatott. Erre nekem egy gondolatom támadt, amit majd csak akkor tudatok önnel, ha tetté válik. Most

egyedül hagyom önöket, nyugtassa meg a leányomat is, ha tudja; az nem fog olyan könnyen menni.

Azzal magára hagyta őt Afanáziával.

Afanázia még mindig búsongó arcot mutatott.

— Hát kegyed nem ad nekem igazat? — kérde Benyovszky gyöngéden.

— Nem — felelt a leány határozottan. — Aki szeret, nem kérdi azt: „hová megyünk?” csak azt kérdi: „együtt leszünk?”

— Mondok én önnek egy példát. Nem messze van: az édesanyámmal történt. Mikor a nagyapámat száműzték Kamcsatkába, hideg tél volt: december eleje. Az anyám olyan fiatal leány, mint én, kényeztetve, mint én, hozzászokva meleg szobákhoz, világi mulatságokhoz, jó ételekhez, mint én. És ő követte a nagyapámat e rettenetes útjára. Együtt futott vele hóvihárban, pusztákon, rengeteg erdőkön keresztül; tűrte a nyomort, a hideget, az éhséget; kuporgott a hóba vájt barlangban, meglakta a bűzös jakut jurtat, s ette a nyírfakérget kenyér helyett, és nem panaszkodott soha. Még ő vigasztalta az útitársát, gyöngéd szeretettel ápolta, melengeté. Pedig az neki *csak apja volt, nem férje*. Ezt tette az én anyám. — Hát a leányának tán nincs annyi szíve, lelke és testi creje, mint az anyjának volt? — Tizenkét hónapig tartott az ő irtózatos utazásuk; hány pusztát, hány tengert vádoltak keresztül, hány iszonyú hegyen kellett átmászniok! Tőlünk az új telepig csak két napi járó. S én ijedjek el attól? Ha ön engem igazán szeretne, nem féltene a szenvedésektől.

A szegény leány oly igazán szívéből beszélt, hogy Benyovszkynak megesett a lelke rajta.

— Jól van — mondá, — tehát tudd meg, hogy mi tartott engem tegnap tőled távol.

Azzal felgyűrve a bal karjáról a bekecse újját, megmutatta azon a leánynak azt a horzsolási sebnyomot, amit a Stefánov golyója hagyott hátra.

A leánynál egyszerre az ijedség váltotta fel a duzzogást.

- Mi ez itt?
- Ez egy golyónak a nyoma, aminek a szívemen kellett volna keresztül menni, ha a küldője jobban céloz.
- Ki tette ezt?
- Egyike azoknak a jó barátoknak, akikkel jobban szeretek együtt mulatni, mint teveled.
- Miért tette?
- Teérted.

És akkor aztán elbeszélte Afanáziának, ami közte és Stefánov közt történt. — Mikor a párbaj végéhez ért, a leány szokatlan indulattal kiálta fel:

— Miért nem ölted meg a nyomorultat?

Benyovszky megsimogatta kigyulladt orcáját a gyöngye teremtésnek.

— Te szelíd galamb! Bizony ölni is tudnál. — Hát hiszen az én kezem nem idegen a vérontástól. Ölttem ellenséget, aki a hazámra támadt; megtudtam ölni az ellenfélt, aki orgyilkosul megrohant; de hogy megöljek egy jó fiút azért, mert szerelmes egy angyalba: arra nem visz rá a lelkem.

— De hisz akkor az fog téged megölni. Megöl lesből; vagy rád gyűjtja a házat, mikor benne alszol.

— Te védelmezhetsz meg az orgyilkos ellen, hallgasd meg, mi módon!

— Szóljak az atyámnak, hogy vettesse börtönbe?

— Az engem meggyalázna. Én vezére és bírója vagyok az én társaimnak, s rajtam kívül más nem ítélni fölöttük. Más kell tenned. El kell őt távolítanod szépszerével. Kitaláltam a módját. Holnapra a korlátnokékhöz vagyunk hivatalosak. Én ki fogom eszközölni, hogy Stefánovot is híják meg. Ott bemutatom őt teneked. Jó táncos, lehet mulatni vele. No csak ne mondj ellent. Ő bizonyosan bevallja neked a szerelmét. Te ne utasítsd őt vissza. Hanem figyelmeztess a köztetek álló akadályokra. Mondd el neki, hogy szüleid nem egyeznének bele olyan házasságba, mely leányukat szegény sorsra vezetné.

Stefánovnak semmi vagyona sincs. Én csak azért voltam szívesen látva általuk kérő gyanánt, mert már némi vagyonra tettem szert. Neki is volna erre jó alkalma. Ime Casarinovot a kormány a Kurili-szigetekre küldi adószedőnek, az ott dús vagyont fog szerezni. Stefánov elmehetne vele al-adószedőnek, s szintén megszédhetné magát. — Csak énrám bízza az ügyét, én majd ki fogom eszközölni a kormányzónál a kiküldetését. Akkor aztán, ha egy év múlva meglépesedve fog visszatérni, bátran fölléphet, mint tisztességes kérő. — Ebbe ő belé fog harapni. Nekem azontúl békét hágy. Amint májusban a jég felszabadul, elmegy Casarinovval a Kurili-szigetekre, s akkor azután nincs többé mit tartanunk tőle. Ráállsz-e e fortélyra?

Afanázia válasz helyett egy gyógyító erejű csókot nyomott az őmiatta kapott sebhelyre a kedvese karján. Gyorsan el kellett azt ismét takarni; mert Nilovné asszony közeledő lépteinek csoszogása hallott.

Mikor belépett, már akkor Afanázia ott ült Benyovszky mellett, két karját annak a nyaka körül fonva.

— Nos? hát már megalkudtatok? — kérdé az anya.

— Igen — felelt a szerelmes menyasszony. — Kitűztük az esküvőnk napját — május végére.

— Május végére! — szólt Nilovné, bámulatában összecsapva a kezcit. — Uram, ön valóban varázsló! Eddig a jövő hétről volt szó.

És Afanázia mosolygó elragadtatással nézett vőlegénye szemébe.

A stratagéma tökéletesen sikerült. Másnap a korlátnokéknál nagy multság volt. Benyovszky maga vitte a fogságából kiszabadított Stefánovot. Ott bemutatta őt Afanáziának. A lakoma után együtt kísérték hazáig a kormányzó családját. Benyovszky Nilovnének nyújtotta a karját, s engedte, hogy Stefánov vezesse Afanáziát.

Afanázia egészen az utasítás szerint viselte magát, okosan, gyöngéden.

Az elválás után Stefánov a hetedik égben érezte magát az elragadtatástól. Nyakába borult Benyovszkynak, s csókjaival nedvesíté az orcáit. Nevezte őt jóltevőjének, őrangyalának.

És aztán elmondta neki nagy diadallal, hogy miket hallott ő Afanáziától. Szóról szóra ugyanazt, amit Benyovszky a leány szájába adott.

— Te vagy az én üdvözítőm! Vezérem! Szólj, mivel háláljam meg ezt neked?

— Azzal, hogy mentül kevesebbet beszélj róla.

Stefánov ez órától tökéletesen meg volt hódítva. Imádta Benyovszkyt. Három szemközt jövő parasztnak kiverte a süveget a fejéből, amiért nem emelték azt meg az ő vezére és jóltevője előtt; s egy kuvaszt meghajigált a botjával, amiért meg merte ugatni — az ő vezérét és jóltevőjét.

Így sikerült Benyovszkynak mindannyiszor a fenyegető veszélyek szörnyetegeit megszelidíteni, azután felkantározni, s felülni a hátukra, és tovább vitetni velük magát. — Íme most ezzel a bolond szerelmes Stefánovval szerencsésen kieszközölte, hogy maga Afanázia kívánja a menyegzőjüket májusig elhalasztani.

De naplójában hozzáteszi e sorokat, melyeknél jellemzőbbet mondani nem lehet:

„Én megköszöntem e kedves leánykának a jóságát; belsőmben a legvalódibb fájdalmat érezve, hogy én legyek az eszköze az ő jövődöbéli bánatának; ámbr az ő jósága és barátsága e pillanatban a leverő gondolatokat lelkemből eltisztítá.”

FOLYTONOS VÉSZEK KÖZÖTT

Az az egész társaság, mely Benyovszkyt körülvette, valami sajtószerű keveréke volt a csodálatra méltó hősöknek és az alacsony lelkű árulóknak. Ahány jó barát, annyi kém vette körül. Ellenben a kémeknek is megvoltak az ellenkémeik, akik viszont ezeknek a jártára-keltére ügyeltek fel.

Így tudta meg Benyovszky Loginovtól, akit tizenkét más bajtárssal együtt Nisnej Osztrogba küldött, hogy onnan három száműzött akar a társaságba beállni; de azoknak semmi jó szándékuk sincsen, csak az összeesküvés titkát akarják kitudni, hogy annak az elárulásával maguknak szabadságot szerezzenek. Ezek a nyomtalanul eltűnt Levantievtől tudtak meg valamit. A neveik Iváskin, Voládimir és Puskárev.

Az árulókat egyszerre puszkavégre állítani nem lehetett, hanem elébb ki kellett belőlük venni, hogy miben sántikálnak? Hátha a följelentő tévedt a jellemzésükben.

Mikor Benyovszkynál megjelentek, Iváskin rágyújtott egy hosszú szónoklatra, amin megérzett, hogy be van tanulva. Beszélt a száműzöttek hosszas szenvedéseiről, kapkodott a kegy után Benyovszky magasztalásával, hogy mennyire tele van a hírével az egész Kamcsatka: őtöle várják a szegény száműzöttek a felszabadulásukat. Végezte azzal, hogy ők már megúnták az életet, s készek minden módon meghalálozni.

Benyovszky egyszerre keresztüllátott az emberén.

— Köszönöm szépen a felőlem táplált jó véleményeteket; de én semmi csodatevő hős nem vagyok. Magam is, szegény száműzöttül, tolom a napokat egymás után. Hanem abban az

egyben könnyíthetek a sorsotokon, hogy ha az én lopatkai földműves telepembe akartok beállni, azonnal szabad emberekké lesztek, s akkor aztán foghatjátok velem együtt az eke szarvát.

Erre a szóra csunyául félrehúzta a száját Iváskin uram, s nagy hitetlenül csóválta a fejét.

— Hallod-e vezér; nekünk egészen másforma szabadságról beszéltek odakinn. Az a Leventiev, tudod, aki útközben olyan hirtelen meghalászott. A tojónnál, akinek a kunyhójában meghalt, ráismertek a szánkójára. Ez azt mondta (az Istenben boldogult), hogy te valami hajót akarsz elfoglalni, s azon mindnyájunkat elviszesz a tengeren át Kínába. Azt mondják, hogy azért, mert eljárt a szája, mérgezte meg a bátyja: pálinkával. Maga is ivott belőle: ő is meghalt.

Benyovszky látta, hogy a merev tagadás itt már nem segít.

— Igen — mondá —, az volt a szándékom, hogy társaimmal együtt kitörünk Kamcsatkából, ahol rabok vagyunk, de a kormányzó azóta annyi kegyelemmel halmozott el mindnyájunkat, hogy letettünk erről a szándékunkról. Vissza lett adva a szabadságunk, megszüntették rabszolgai állapotunkat; megengedték, hogy egy darab általunk kiválasztott földön saját telepet alkothassunk, vagyont szerezhessünk, családot alapíthassunk. Engem különösen azzal tisztelt meg a kormányzó, hogy saját legkedvesebb leányát eljegyezte velem. Ez a tartomány gazdag, csak munkás kezekre vár. Mi azt lakályos földdé fogjuk alakítani. Nézzétek, éppen itt vár a mellékszobában rám Krusitinkov kereskedő, akivel alkuban vagyok az egész telep felszerelési szükségleteinek szállítására.

Ezzel behívta az ajánlkozó kalmárt: azzal hosszas alkudást kezdett, megegyezve végül tizenkétezer rubelnyi árban. A kereskedő hálálkodott, s eltávoztában egy erszényt nyomott Benyovszkynak a markába kétszáz rubellel, odasúgva: „aztán másnak ne add a szállítást.”

— No látjátok, még „meg is kent” — mondá Benyovszky, megcsörrentve Iváskin előtt a tele erszényt.

Ez megpecsételte szavainak igazságát. Ha már a „kenést” is elfogadja, akkor ez komoly dolog. Ha visszautasította volna a *kenést*, gyanút költött lesz maga ellen, hogy csak tréfál.

— Aztán küldj nekem minél előbb egy pár ácsot és kovácsot’
— kiálta utána még Benyovszky a távozó kalmárnak. — No-
hát jöttök-e velem a lopatkai telepre? — kérde akkor a jöve-
vényekhez fordulva.

Puskárev és Voládimir egyszerre a kezüket nyújtják:

— Veled megyünk, akárhová visesz.

De Iváskinnak nem vette a nyaka ezt a mulatságot.

— Hátha mégse lesz ebből árpadara?

— Nohát hogy még jobban meggyőzzelek, nézz ide. Éppen most kaptam meg a kormánytanács határozatát, melyben választ ad arra a folyamodványunkra, melyben egy hajót kérünk tőle, hogy az épületszereinket, élmeinket, szerszámainkat elszállíthassuk Bolsereckből Lopatkára. Nem egy hajót ad a kormánytanács, hanem kettőt.

De már erre a szóra az odakünn hallgatkozó többi bajtársak is betódultak a szobába, ahol Benyovszky a jövényekkel beszélt, s örömük visszatartathatlan volt, midőn Benyovszky a pecsétes levelet felmutatá előttük.

— Már most csak meg lehettek felőle győződve — folytatá Benyovszky —, hogy igaz úton járok, s nem tervezek titkos összeesküvést: nem akarok erőszakkal elfoglalni egy hajót. A kormány bízik őszinte hűségemben, s rendelkezésemre bocsát kettőt. Én azokkal Lopatkába fogok menni.

— Mi is veled megyünk! — Ismétlé kettő a száműzöttek közül; de a mézes-mázás Iváskin hátrahúzódott: „én még meggondolom magamat!”

— Igen, mert „bragyág” vagy! — kiálta rá Puskárev. — Nem vásik bele a fogad, hogy dolognak állj. Mert csak azért akartad magad fölvetetni a társaságba, hogy aztán kitudd az összeesküvés tervét, s feljelenthesd a kormányzónak: magad jutalmat kapj. Jól ismerünk. Azért jöttünk veled, hogy amint

észrevevessük, hogy árulkodni akarsz, kitekerjük a nyakadat.

Volodimir is éppen így kiabált rá. Ezek voltak az ellenkémek, kik az áruló nyomában jártak.

Az összeesküvők azonnal össze akarták aprítani Iváskint. Ez már a negyedik áruló volt!

— Hagyjátok békén — csitítá őket Benyovszky. — Nekünk nincs semmi titkos tervünk: azért okunk sincs haragba jönni afölött, hogy valaki meg akarja nálunk találni azt, ami nincs. Én nem haragszom rád, Iváskin. Hanem már most azt mondom, hogy rögtön eleblábolj innen haza a pusztádra; mert nem az lesz, hogy te vádolsz be engem; de én adlak fel téged a korlátnoknak, hogy lázadásra akartál bennünket csábítani, s akkor aztán majd megtanulod, hogyan kell az egyik lábaddal a másikat kikerülni? Megtanít rá a lánc!

Azzal Iváskin uramat kilökték, futni hagyták, a másikat pedig megbíztatták, hogy csak tartsák a fejüket a közelben; majd ha indulni kell Lopatkára, hívatni fogják őket. Nem szükség semmi esküt letenni.

Mikor ezektől megszabadult Benyovszky, akkor aztán bemutatta a bajtársainak azt az okiratot, melyben a kérelmükre válaszolt a kormánytanács.

— Ne örüljetek ám annak, amit ezek előtt mondtam, hogy a kormánytanács az egy kért hajó helyett kettőt akar adni; mert ezzel vagyunk éppen tönkre téve: az egy vitorlás gálya helyett adnak két dereglyét; azt mondják, szépen part mentében azokkal is körülhajókázhatjuk a lopatkai előfokot.

Ettől a tudósítástól aztán egyszerre holt embernek érezte magát mindenki. Dereglyén nem lehet nekivágni a nagy ócéánnak.

A nagy elcsüggedésbe azzal öntött egy kis vért Benyovszky, hogy negyednapra összehítta a választott haditanácsot, melynek tagjai voltak Hrustiev, Kuznecov, Bátorin, Pánov, Gurcinin és Wynbláth. Addig majd kigondolnak valamit.

Ez volt aztán a legnagyobb veszedelem.

A HADITERV

A következő három nap csendes előkészületekkel tölt el. A vidéken tanyázó bajtársakat behívták, Szibaev hozott magával tizenkettőt; a beszerzett fegyvereket és lőszerkészletet elrejték a gyűlésteremnek egy fülkéjébe. A kamcsatkai házak mind a földbe vannak vágva: — ez maga az épületfal; — belül kideszkázva, ha a deszkafalat kibontják, azon túl folytatni lehet a vakondok és hörcsög építési munkáját, a helyreállított deszkák megint eltakarják a rejtett üreget.

Ez mind éjszaka ment végbe, nappal abba kellett hagyni a munkát, március közepe felé már kezdi a szürkület a csillagokat eltüntetni az égről, jelentve, hogy reggel van. Benyovszky-nak is elég dolga volt a maga protektoraival, akik közül a hetman tűnt ki főleg hóbortos terveivel. Amellett Afanáziának is kellett szentelni néhány ábrándozásteljes órát. Sőt a hasznos foglalkozás a sakkozó asztal mellett sem maradhatott el.

Aközben pedig az összeesküvés fegyveres erejét szervezé. Előre látta, hogy hamarabb el lesz árulva, mint ő maga kiválaszthatná az időt a kitörésre. Leventievvvel nem lett elásva a titok. Azon eshetőségre, hogyha erőszakkal lesznek megtámadva, előre megállapítá haditanácsával a szolgálati rendet. Három szakaszra osztotta fel a híveit: a középet ő maga vezénylé, Pánovval, Riuminnal, Mederrel, Szrebernikovval, Loginovval és Baturinnal; a balszárnyat Wynbláth ezredes, Kuznecovval, Stefánovval, Szibaevvel, Bielszkyvel és Lobasovval, a jobbat Hrustiev, Alekszis protopópával, Zadszko herceggel,

Brandorppal, Novozilovval, Lapkinnal és Volkovval. — Voltak mindössze ötvenkilencen. A két új társat még nem vették fel, úgyszintén Izmajlovot és Bajárevet sem, kiket Stefánov ajánlott. Izmajlov a korlátnokhoz nagyon közel rokonságban állott.

Hogy milyen kedvező világításban állhatott Benyovszky, azt bizonyítja az is, hogy a Nisnej Osztrog-i kormányzó, Norin főhadnagy megküldte neki Szibaev által a kölcsönzött összeget. Ha lázadónak hitte volna, bizony nem sietett volna vele.

Március 12-én tartották meg a haditanácsot, melynek határoznia kellett afölött, mi módon hajthatják végre kitörésüket. Csak a tanács választott tagjai vettek benne részt.

Benyovszky sorba felszólítja a tanácstagokat, hogy adják elő a nézeteiket.

— Én azt tanácsolom — kezdé Wynbláth ezredes —, hogy amint a jég eltisztul az öbölből, lessünk rá, mikor készül a legelső gálya elindulni. Ilyenkor a hajóskapitány búcsúlakomát szokott adni: arra hívassa meg magát néhány szövetségesünk, s mikor a hajós nép már jó nyakban van, akkor csempésszen az ivóasztalra néhány palack megmérgezett likőrt. Mikor aztán a mérég hatása észrevehető lesz, akkor adjanak jelt nekünk, hogy a hajót elfoglalhassuk.

Erre csak annyit felelt Benyovszky röviden, hogy:

— Méregkeverők nem leszünk! — Beszélj te Gurcinin!

— Az én véleményem az — mondá Gurcinin —, hogy ha a kormányzóság nem ad nekünk gályát, hanem csak dereglyéket, akkor próbáljuk meg azokkal elmenekülni. A Kuriliszigetek nem messze vannak, s azok egész sorozatot képeznek. Egyiktől a másikig majd szépen elvegyegünk: utoljára oda-találunk Japánba, s ott bizonyosan akadunk hollandi hajókra, amelyek bennünket felvesznek, s elszállítanak Európába.

Benyovszky észrevételei egészen összerontották ezt a tervet.

— Barátom, te nem ismered a tengert, ha te azt hiszed, hogy azt dereglyékkel meg lehet hódítani. A legelső vihar úgy szétszórna bennünket, hogy soha egymásra nem találánk többet. Az úszó jégmezők közé keveredve, akaratunk ellen vitetnék ismeretlen tengerekbe. Élelmiszert, ivóvizet nem vihethénk magunkkal hosszabb útra, s utoljára még, hogy ahhoz a japáni kikötőhöz, Nagaszakihoz eljussunk, amelyben egyedül szabad idegen hajósnak partra szállni, körül kellene hajókáznunk egész Japánt. Dereglyén nem járják az óceánt.

— No én is éppen olyan nyúl vagyok a vizen, mint Gurcinin — menté magát a felhívott Pánov. — Beszéljen, aki jobban ért hozzá.

Bátorin vállalkozott rá. Ő nem avatkozott a tengerészet tudományába: ő a szárazföldön akarta megoldani a feladatot.

— Adjunk egy nagy lakomát a lopatkai elutazásunk örve alatt. Híjuk meg rá a főurakat, kormányzót és előkelőket. A vigasság közepett aztán egyszerre kiki ragadja meg a maga emberét, gyúrja le, és kötözzé meg, s akkor aztán kényszerítjük a kormányzót, hogy adjon egy hajót, amelyen elmenekülhessünk.

Már erre kénytelen volt Benyovszky nagyot nevetni.

— Barátom! Te sem állítottad fel Columbus tojását. Hiszen ha elfoghatnók is a kormányzót: itt van a várbeli helyőrség, itt a városi kozáksereg: az rajtunk ütne, szétmorzsolna; s hogyan akarnál kiszabadulni a bolserecki kikötőből egy ilyen erőszakkal elvett hajó hátán, mikor tíz más gálya áll ott hosszú sorban, s megakadályozhatja a meneküléset?

— No hát beszélj te, ha okosabbat tudsz — mondá Kuznecov.

— Megkísértem. Az én jelmondatom az, hogy „többet ésszel, mint erővel”. Nekünk kezdeni a fegyveres támadást nem tanácsos. Számra aránytalanul kevesen vagyunk, s minden megerősített hely az ellenfelünk kezében. Mi fegyverhez csak akkor nyúljunk, ha megtámadnak bennünket. Én az éle-

temet nem szoktam kímélni, de a kudarcra nem kockáztatom. Van nekem az ittení hajósok között egy ismerősöm: ez a Szent Péter Pál csomaghajó kapitánya, Csurin. Ugyanazon hajóé, melyen Ohockból ide hoztak bennünket, s mely a viharban tönkre ment volna, ha mi Pánovval és Wynbláth-tal nem segítünk rendet csinálni rajta. Hát én tudom jól, hogy ennek a Csurin kapitánynak nagyon jó okai vannak félni az Ohockba való visszatéréstől. De nemcsak neki, hanem a hajósnépének is. Ők a megelőző útjukban, melyet felfedezés végett tettek, belefojtották a vízbe a kapitányukat; s emiatt Csurinra a törvényszék elé állíttatás vár, amint Ohockba visszatér. Adóssága is van sok. És végül van neki egy kedvese itt Bolsereckben, akihez nagyon ragaszkodik. Lehetne ezekből a szálakból valamit bordában szőni. Ennek a hajónak május 15-én kell a felolvadó jég közül kivitorlázni. Azalatt összebarátkozhatnak Csurinnal a mi Kuznecov barátunk. Annak pénzre van szüksége. Azt mondhatná neki, hogy ő nagy csomag szőrmeárukat szándékozik innen elszállítani, mégpedig úgy, hogy a kormány magas vámjait kikerülje. A csempész hasznon megosztoznának. Évgett azt kellene megtenni a kapitánynak, hogy „este” vitorlázzon ki a Bolsából a tengerre. Ott azután mi éjjel a dereglyéinken könnyen utólrhetnők a hajót. Azonban, hogy a hajósnép felől is biztosak lehessünk, valami tíz-tizenkét bajtársunk igyekezzék a Szent Péter Pál hajó legénységével összecimboráskodni, s azokból is, amennyit csak lehet, a részünkre megnyerni; mert a hosszú tengeri úton gyakorlott matrózokra majd nagy szükségünk lesz. Így minden vérontás és szerencsétetés nélkül hajthatjuk végre a szabadulásunkat, s attól sem kell tartanunk, hogy idő előtt elárulhat valaki.

Ez a terv mindenkinek megtetszett. Egyhangúlag elfogadták, s még aznap el lett rendezve az egész csepszövény. Kuznecov a kapitányt, tizenkét szövetséges a hajólegénységet nyerte meg a terv számára. Hiszen csak egy csendes csempészeti ügyről volt szó, ami a hajólegénységnek minden országban

és minden időben ismeretes mellékjövendelmét szokta képezni, s ebben az egy dologban nem ismerik az árulást.

— Azonban most még két hónap áll előttünk — mondá Benyovszky társainak. — Ezt az időt ki kell húznunk csendesen, hogy semmit ne sejtssenek a felvigyázóink. Lásson mindenki a szokott dolga után. Gyűjtsetek élelmiszereket. Vásároljatok szőrméket az általam nyert pénzen. Ezeknek a beváltásából a kínai kikötőben akarom én az Európába utazásunk költségeit pótolni. Én magam néhány társammal egy pár hétre elutazom a lopatkai vidéket bejárni; felmérem és kipécézem a telkeket, s helyszíni rajzot veszek fel az egészről. Hadd erősödjék meg az előljáróságban az a hit, hogy komolyan készülünk a földművelési telep megszállására. Holnap útnak indulunk. Szedjétek rendbe a szerszámokat, s etessétek meg a kutyákat. Reggel lesz a búcsúáldomás.

A LOPATKAI TELEP

Március 14-én indult el Benyovszky a lopatkai vidék beutazására, tizedmagával; azok között volt Pánov, Wynbláth és Stefánov. Hogy ezt az utóbbit is magával vitte, arra nagyon komoly okai lehettek. Attól is félhetett, hogy távollétében még megteszi ez a hóbortos, hogy erőszakkal elragadja Afanáziát; vagy ha az nem sikerül neki, vad dühében elárulja az összeküvést. Azért legjobb volt őt kísérezni elvinni.

Hét órakor pálinkás reggeli várta őket a kormányzónál. Nilovné asszony ellátta az egész társaságot útravaló elemózsziával. A búcsúvétel után Afanázia szánra kapott a kis öccsével együtt, s elkísérte az utazótársaságot a legközelebbi faluig, Nihilováig.

— Látod, ez a te kedvedért történik! — mondta Benyovszky Stefánovnak; amitől annak olyan kedve támadt, hogy levetette a bundáját, s csak úgy egy parkában vállalkozott rá, hogy Afanázia szánkójának maga legyen a kocsisa.

Ez igen furfangos hivatal. A kutyafogatot kormányzó jemsik maga nem ül a szánkón, hanem mellette iszánkodik; oly módon, hogy csak az egyik lábára köt fel egy hosszú, ladikforma hókorcsolyát, a másik lábával pedig a szánkótalpra nehezkedik, s onnan kiabálja a kutyákra a vezényszót: „tag, tag!” ha „tőled”-re kell fordulni; „kugha, kugha!” ha „hozzád” az irányzat. S aztán aszerint, ahogy az út jobbról-balról dűlőstre fordul, ő is átkerül a szán ellenkező oldalára, s átcsereelve a hókorcsolyát, a túlsó szántalpra nehezkedik, s ekként megőrzi az egyensúlyt. Ezen gondoskodás nélkül egy nap hússzor is felfordulna az utazó szánkóستul együtt.

Bolserecktől folyvást hegynek fölfelé visz az út; maga az óriási Avacsavulkán egészen eltakarja a város elől a keleti éghatárt. Mily örömteljes meglepetés lehetett az utazókra nézve, midőn a mély hegyi utakból kivergődve, feljutottak a hegygerincekre, s onnan megpillanták a messze elterülő világhatárt, mely az északi tenger jégtorlaszaiban végződött. És ezen égszínkéekkel árnyékolt ezüstfényű lapnak a szélén látszott egy nagy csodálatos domború tűzhegy, mely izzó fényével nagy félkörben beveresíté a lila színű égálgát. — Ez volt a nap: — az első szibériai „új nap”, tízszerre megnagyított alakban a sűrű légkör optikai sugárkitörése által. Még semmi ragyogása nincsen, belenézhetni pusztá szemmel; olyan, mint egy izzó vasgolyó, sugártalan, melegtelen. Odalenn Bolsában még nem is tudnak arról, hogy már nap is van az égen; csak a csillagok elsápadásából sejtik, hogy jó reggel van; — innen pedig a hegytetőről már belelátni a központi égitestbe. S az a félgömb még két óra hosszat fog végighaladni a földhatár szélén, anélkül, hogy egészen feljönne, míg két óra felé délután újra letűnik, s átengedi az eget a csillagoknak.

Óh milyen háladatos volt Afanázia Benyovszkyhoz, hogy ezt a látványt megszerezte neki. Ő még sohasem látott tavasszal felkelő napot. Ő azt csak akkor ismeri, amikor már derék nyárban, mint perzselő tűzvilág támad elő az Avacsamögül.

Nihilovában a tojón kunyhójánál megálltak falatozni, s innen azután visszatérésre bírta Afanáziát Benyovszky, használja fel a napvilágot az utazásra: a hegyszakadékok közt az éjjeli út veszedelmes.

Az utazó társaság aztán szánkázott tovább nagy kutyaugatás közt. Éjszakára Csekava faluig jutottak, s ott megszálltak a tojón házában. A kormányzó nyílt parancsa a tartomány összes tojónjaihoz, mely szerint Benyovszkyt úgy kell fogadniok, mintha saját maga a kormányzó utaznék —, mindenütt engedelmes házigazdákat szerzett a számukra.

E látogatásnál egy nevezetes jelenetet írt le Benyovszky. Találkozást egy „*sámánnal*.”

A sámánok nagy befolyásáról a szibériai népekre több érdekes adatot találunk más utazóknál. A sámán papi osztály nem kaszt, mint a „*lámáké*”. Akárki azzá minősítheti magát, akinek elég heves képzelődése van, s a magánlét, álmatlanság, hevítő és kábítószerek használata által az idegeit annyira túlérzékenyekké idomítja, hogy maga is látni hiszi azokat a szellemalakokat, akikről eksztázisában beszél. Vrangel jegyzé fel róluk a következő esetet.

1814-ben az osztrovnojei vásáron egyszerre valami nagy dögvész ütött ki a csukcsiak között (Kamcsatka szomszédjai észak felől), mely egyformán elragadt az emberekre és az irámszarvasokra. A pestis egyre terjedt és pusztított, nűg végre a sámánok összegyűltek afölött tanakodni, hogy mi módon engeszteljük ki a rossz szellemet? Az lett a határozat, hogy meg kell áldozni a haragos „*Kannának*” a törzs legkedvesebb főnökét, „*Kocsent*”. Hanem a nép ellene mondott ennek a határozatnak, s nem engedte a kedvelt vezérét lemészároltatni a rossz szellem kedvéért. A ragály egyre pusztított tovább; a nép dühös volt, nekiállt a sámánjainak —, ha nem használt az ajándék, agyba-főbe verte őket, hogy hozzanak más határozatot. Azoknál nem használt se ajándék, se ütleg, álltak szilárdul a kimondott határozatuk mellett: a vezért meg kell ölni. — Ekkor Kocsen vezér, megsánva a népe nyomorúságát, maga ajánlotta fel az életét a népe javáért áldozatul. Csakhogy senki sem akadt az alattvalói közül, aki őt megölje. Végre a saját fiát hívatta maga elé, s súlyos átok terhe alatt parancsolá meg neki, hogy a kezébe adott kést verje a szívéen keresztül. — A holttestét elégették a sámánok. — A ragály aztán, idejét múlva, szokás szerint elenyészett, s a sámánok tekintélye még jobban megerősödött.

A *sámán* a szibériai népeknek a papja és kuruzsolója.

Mert az *itelmének* (így hívják magukat a kamcsadálók) csak

úgy szenvednek testi nyavalyákban, mint az európai emberek. Csakhogy az olyan betegségeket ők nem ismerik, aminőkért nálunk patikát tartanak. Ők nem hűtik meg magukat, nem köhögnek; a gyomrukra nincs panaszuk (aki nyírfakérget eszik, halzsírt iszik rá, annak nincs szüksége keserűsóra), köszvény, csúz nem bántja a tagjaikat; ellenben vannak olyan bajaik, aminőknek megint az európai orvosok nem hallották soha hírét. Hát ezeknek is megvan az ellenszere: ha külső a baj, segít rajta a medvegyökér, a sebesült medve is azt rágja, tőle tanulták; ha mérges kelevény jön elő, ürömtaplót halmoznak rá, azt meggyújtják, kiégetik; ha pedig belső a baj, akkor azt az ördögök okozzák: azokat csak a sámán űzheti el; azt hivatják gyógyításra, annak van mindenféle varázsszerszáma hozzá. Ha elűzi a rossz lelket a nyavalyásból, jól megajándékozzák érte; ha nem bírt vele, hasra fektetik a doktort, s jól végigvernek rajta a cethal-ínnal; s ha végre nagyon rosszul lesz a beteg, akkor — a saját belecgyezésével — ott a szeme láttára élesítik meg a lándzsát, amellyel egy dőfésre ügyesen megszabadítják minden fájdalmától, s azalatt a rokonai, szomszédjai izeneteket bízhatnak rá másvilágon levő őseikhez, s azután szép temetést csinálnak neki: kiadják a kutyáknak, s azok szépen megeszik. — S nincs nagyobb gyönyörűség egy itelmenre nézve, mint a derék nemes kutyák által fellakomáztatni. Ez a legfényesebb temetés. Holta után azok a kutyák mind oda fognak hozzá járni a másvilágra: kénytelenek vele. — De az ő másvilága nem a mennyország: ott hideg van; nyáron meg a „Billukái” mennydörög, az nem szegény embernek való hely: az ő paradicsomuk a föld alatt van; ott jó meleg lehet, s miután az ördögök is ott laknak, nagyon jó helynek kell ott lenni; különben azok nem választották volna maguknak. Az Istenpel nem gondolnak olyan sokat. Szerintük az egy olyan jámbor lény, akit a felesége igazgat, magát híják „Kutuchtá”-nak, a feleségét „Chachi”-nak; s aki már nagyon megbánta, hogy hegyeket teremtett amik semmi haszonra nem valók,

s a folyón nem tud átkelni; hanem mikor a Kamcsatka túlsó partján meglátja a sok érett epret, levágja a fejét, s áthajítja: „*nohát lakjál jól eperrel, s aztún gyere vissza.*” Ilyennek hiszik az Istent a szibériai apró népek, ezek a föld parazitjai.

Benyovszky felkérte a tojót, hogy produkáltassa a sámánnal a művészetét, s ha olyan nagy próféta, hát mondjon neki jövőndőt. A sámán eleinte kérette magát, hanem aztán egy marék ezüstpénnel rábírta, hogy az idegenek előtt profanálja a vallásos ceremóniáit.

Legelőször is minden asszonyfélét kikergetett a jurtából, azután levetkőzött, megmosta magát valami megnevezhetetlen folyadékban, majd fölvette az ornátusát: egy hosszú cserzett kutyabőr-kantust, a fejére kétszarvú bőrsapapot tett, s egy dobot akasztott a nyakába, aminek a verője rozmáragyárból faragott bunkó volt. — A kantusáról hosszan csüggték alá a jakfarkak és mindenféle csilingelő pléhdarabok. — Ebben a pompában kiállt a jurta közepére, s elkezdett körülforogni folyvást e szavakat kiabálva: „*kutti, kutui, kutuchta!*” majd egy kobakot húzott elő, s abból néhány kortyot ivott. Azzal a földre vetette magát, s egy negyedóráig ott feküdt mozdulatlanul, mint egy halott. Akkor elkezdtek a tagjai rángatózni, az egész teste reszketett; a szemei rémesen forogtak. Egyszer csak nagyot visított, s talpra ugrott, s arra hevenyében elkezdett ordítani, ahogy a száján kifért, s ütötte hozzá a dobot a bőrrepedésig, s járta az ördögi táncot, hihetetlen ficamokra kényszerítve a tagjait, felrugdalva a lábaival az orra hegyéig, s majd kitekerte a fejét; utoljára minden arcvonása táncolt, szája, szemöldöke, állkapcája, a fülei; míg végül erőfogyottan rogyott össze, gőzpárát terjesztve egész teste körül.

Akkor aztán elkezdett reszketni, keze-lába kalimpázott, a szemei elmeredtek, az ajkai tajtékzottak, s rekedt tompa hangon motyogott valamit, amiről a tojón azt állította, hogy jóslat, míg végre elnyomta a kábulates álom; akkor aztán megfogták, átvitték más jurtába.

A tojón aztán tolmácsolta Benyovszkynak a sámán által kibocsátott orákulumot, mely fordításban így szólt:

„Te azért jöttél, hogy sorsodról tudakozódjál az én szellememnél. Ő segíteni fog neked a te fáradozásodban, hogy a te atyáid lelkéért, akit az oroszok megöltek, bosszút állhass. ‚Kutuchta‘ veled van. Látni fogod a te ellenségeidnek vérért. Szerencsés fogsz lenni a te utadban. De csak akkor, ha vért ontottál, s a te véred is folyt, leszesz kedves a te atyáid lelkének.”

Ebből a tolmácsolt jóslatból Benyovszky csakugyan megtudott valamit. Nem azt, hogy a sámánok milyen nagy jövőmondó szellemtől vannak megszállva; hanem hogy Kamcsatkában már a tojónok is jól tudják azt, hogy ő valami összeesküvést kohol az oroszok ellen; s nem nagyon bánják, ha az ő meghódítóiknak a vérért ki fogja ontani.

Kíváncsi volt megtudni a tojontól, hogy ugyan mi lehetett az az ital, amittől a sámánt ilyen nyavalyatörés fogta elő? Ez aztán felvilágosítá, hogy ez a „*muhomór*” szesze. A muhomór pedig nem más, mint az a mérges gombafej, melyet „*légyölő galóca*” név alatt ismerünk; ez a szép karmazsinpiros, fehér pettyes gomba nyaratszaka ellepi a szibériai pagonyokat; ebből főzeti a kormány a maga pálinkafőzőiben azt a kedvenc italát a vad alattvalóknak, melytől azok néhány órára megbolondulnak, s aztán három-négy napig alusznak egyfolytában. A közönséges „*szladka travából*” („édes fű,” *epilobium*) főtt pálinka már nem olyan derekas; mert attól csak egy napig lesz butává az ember; nem is lehet tőle többet kívánni, miután a szladka trava csak amolyan *bürök*-féle csemege.

Benyovszky azt mondá a tojónnak, hogy mégis nagy ostobaság ilyen bolondító gombának a levélvel élni; a tojón aztán felvilágosítá róla, hogy ennél még jobb is van, csak hogy az nagy ritkaság: a „*vapah*”, az „*ördöggomba*”. Ebben lakik az ördögök nagyapja, a „*Kanna*”. Ha egy ilyet találnak az erdőn, azt apró darabokra felvágják, egymás közt felosztják, s rágatlanul nyelkik le (kinek volna bátorsága az ördögöt megrágni?),

ettől aztán olyan jól lesznek, mintha a tüzes poklot vették volna a gyomrukba. Ha az ember kérdi tőlük, hogy miért teszik? azt felelik, hogy „*meg akarjuk tudni, hogy mi vagyunk-e erősebbek, vagy az ördög?*”

„Derék nép ez”, monda Benyovszky; — arra gondolva, hogy neki ezek fölött kellene földesurat játszani, s azzal lefeküdt aludni.

Kár, hogy további útjában nem jegyezte fel ilyen részletelesen a nép- és helyismertető tapasztalatait: s csak néhány odavetett szóval jelezte a helyzeteket, melyeket későbbi ott utazott férfiak naplójából tudunk kiegészíteni, akik érdekesnek találták a saját viszontagságaikat körülményesen lerajzolni. Hogy éri őket utól a „*purga*” (hózivatar) Kurinkánál, folyvást eltemetéssel fenyegetve. Ez egy nyolc jurtából álló falu. A jurta földre vájt verem, kideszkázott falakkal, betetőzve tojánhéj alakúan, cethal-csontokra kifeszített tengerikutya-bőrökkel. A tetőn van egy lyuk a füst számára; de hóeséskor azt szellentyűvel bezárják: annál fogva a füst bennreked, s mint egy fekete felhő áll a tető alatt; úgy hogy csak fekve lehet a jurtában megmaradni. Még nagyobb búszt terjeszt a kivájt kőből készült mécses, melyben fókaszőr bűzölög; de legémelyítőbb a poshadt halnak a szaga, melyen ember és kutya rágódik; s azok között szoptatják formátlan asszonyok a porontyaikat; némelyik még az ötesztendőst is; a férfiak ellenben rozmáragyar-pipáikból szíjják a drágán beváltott kapadohányt, s a füstöt lenyelik, amitől aztán ájuláshoz hasonló kábulatba esnek, s köhögnek, fuldokolnak: ez nekik az élvezet. — Még keservesebb Benyovszkyéknak az útjuk, mikor tovább hajtatnak, s a *purga* újból utóléri őket. Most már nem *lakott* falu fogadja őket, hanem olyan, melyet a lakói mind elhagytak. Ezeknek a bejáratához még elébb pincegádort kell ásni a mély összefagyott hóban, s úgy leugrálni a mély gödörbe, ahová lakott állapotban létra vezet alá. Ott már nincs tűz, hanem jégcsap, zúzmara; s az ottfelejtett fókák hullái dög-bűzt terjesztenek. A száj-

ból kijövő lélekzet egyszerre hópelyhekké válik, s reggelre az embert hórétteg fedi a bezárt odúban, mely saját lehellettéből kristályozódott össze. Mégis ott kell maradni, mert aki a jurtából kilép, azt a szél feldönti.

Ötödnapra a Bolsából elindulásuk után érkeztek meg Tontinába, a *kurilok* falujába, kifáradva, elcsigázottan. Itt a tojón igen barátságosan fogadta őket, s megígérte, hogy Lopatka vidékén kalauzolni fogja. Ők azonban ezt a napot arra fordították, hogy kipihenjék magukat.

Benyovszky a „*kurilok*” falujának nevezi Tontinát. Ez a neve egy szigetcsoportnak is; úgyszintén egy nagy tónak a lopatkai előfokon. A tojón csónakjait ajánlja fel az utazóknak az előfok körülhajózására, azzal biztatva őket, hogy a fok túlsó oldalán még sokkal termékenyebb földet fognak találni.

Tehát a *kuril* törzs hajós nép, világot látott, tengereket bejárt. Rokonfaj a *namollóval*, aki csónakjain át merészkedik menni az amerikai partokra, ott elrabolja a maga fajtájánál szebb rézszerű indián leányokat, s itthon eladja drágán, mint *különlegességet*.

Egy másik tojontól kap ajándékba Benyovszky egy *darab rezet*, és egy *szép lazúrkövet*, amelyek itt a hegyek közt szerte-szét heverve találhatók nyáron. A nyilaik és lándzsáik hegyei szép hosszú hegykristályokból vannak: azt köszörülni sem kell soha. Ilyen hegykristállyal tele barlangokra is rá tudnák vezetni az úri vendéget nyáron, ha elmegy a hó. Az előkelőknek fargott bálványaik vannak nagy darab fényes fehér csontokból, sőt egy egész dárdanyelet is ajándékoznak neki, mely egy darab elefántagyardból látszik kifaragva lenni. Azután elmondják neki, hogy ilyen csodaagyarakat, óriás koponyákhoz nőve, hord magával minden tavasszal az Ozernája-folyó, mely a Kurile-tóba szakad. Ezek az *őselefánt* maradványai. — Hogyan került a mammutok nemzetsége egész sereggestül a szibériai partokra? hogyan sírolta el őket ott egyszerre vízözön, iszap-tenger, jégtorlasz? kitalálhatatlan rémfeladat a föld őstörténetéből. Az orosz kormány évenként húszezer púd őskori elefánt-

csontot vitet a vásárra, ami Szibéria folyamoldalaiból kerül elő. Kincseket rejteget itt a hegyoldal.

A kuril nép tehát már hajózik, óriás tengeri szörnyekre vadászik, kunyhóját cethal-bordákból építi, páncélt visel, mit a *tengeri tehén* külső kérgéből készít (azóta ez állatnak az utolsó ivadékát is elpusztították), asszonyaival jól bánik; azok azalatt, míg az „úr” a tengereket járja, otthon bőrt készítenek ki, megfestik, ruhának varrják, szíjából hálót kötnek a kardhal elfogásához, elefántcsontból faragnak házi eszközöket; vesszőből, tengerihinárból kosarakat fonnak, oly remekül, hogy azokban vizet lehet vinni, ki nem csorog rajtuk; partra húzzák az *özönfát*, melyet a jégzaj hoz magával távol Amerikából; van tüzelőjük elég, annálfogva a kunyhóik tiszták, mindig friss tűz ég bennük; maguk éjszakára levetkőznek, úgy alusznak. A kutyát kinn tartják, nem a lakóházban, az őrzi az irámszarvast. Az irám már a gazdagság bizonyítéka. Csak az a baj van vele, hogy tavasszal meglepi őket valami betegség, amit „*duc*”-nak neveznek; az irám elgyöngyül, összeesik, megvedlik, elpusztul.

Másnap derült idő lett, a tojón felajánlotta a csónakjait az utazásra; de Benyovszkynak az a szándéka volt, hogy a kormányzóságot meggyőzze telepítési szándokának komoly voltáról, s azért arra kérte a tojont, hogy kerítsen neki vezetőt a Kurile-tó partjáig, amelynek környékén lett a számukra adományozva a hatóság által a művelés alá veendő rónaság. — A tojón erre maga ajánlkozott vezetőül a fiaival együtt, s befogatta az irámszarvasait a bőrrel bélelt szánkókba. Azt mondta Benyovszkynak, hogy a kutyákkal nem lehet már ezen a vidéken „tavasszal” szánkózni; mert a legelső forró nap megolvasztja a hó felső rétegét, s az rögtön megfagy; a kutya, a meztelen talpaival mind jobbra-balra bukfeneczik a jégen, hanem az irám széles patái nem csúsznak ki alóla.

— De hát a nehéz irám alatt nem szakad le a hókéreg?

— Majd meglátod azt uram.

A zivataros napok alatt Benyovszkyék nem látták az égen a napot; annál fogva egészen meg voltak lepetve, mikor ötödnapra az ég feltisztultával már egész sugárözönében látták azt feltűnni az égen. A szibériai nap éget! Arról európai embernek nincs fogalma, hogy mi az? Alant még vastag hóréteg fedi a földet, s a napsugár öblözését már alig lehet kiállni. A bundakesztyűben fázik az embernek a keze; de ha meztelenül feltartja a kezét a magasba, érzi a nap forróságát rajta. Ekkor aztán egyszerre rohamosan kezd olvadni a hó, s amint felül megolvad, alant jéggé fagy. Az egész róna olyanná lesz, mint egy tükör. S e tükör üveglapja oly szilárd, hogy még a rohanó irám alatt sem szakad be.*

Két nap kellett hozzá, amíg a gyors futású irámmal, mely éjjel-nappal folytatja rohanását, rövid pihenési időközökkel, eljutottak a Kurile-tóhoz. Ott a nagy vízmedence és belészakadó Ozernája-folyam által két oldalon meghatározott rónaságon tűzte le Benyovszky a megalakítandó új város jelző cölöpeit, hivatalos szertartással birtokába véve a neki és társainak adományozott földet. Azt jegyzi fel róla, hogy *igen kellemes róna*. De a föld termőképességéről még nem szólhat, mert az egészet jéggé fagyott magas hóréteg fedi. Elég, hogy a telep tervét térképileg lerajzolta. Onnan aztán visszatért Tontinába ismét.

Másnap a tojón két csónakot adott Benyovszky és társai rendelkezésére, melyekkel azok a sík tengerre szállhattak. A csónakok vitorlával is el voltak látva, a tojón fiai eveztek.

Aznap gyöngé északi szél mellett csak az előfok csúcsáig tudtak eljutni, itt a szél egészen megszűnt, a tenger síma lett,

*Egy jelenkori magyar utazó, Vámbéry Ármin fedezte fel, hogy éppen ez a körülmény idézi elő az irámok között a pusztító „ducs” betegséget. Az irám nem képes lágy patáival áttörni a kemény jégkérget a havon, hogy szokott táplálékát, a zuzmót felkeresse, s éhség miatt lesz beteg.

mint a tükör; Benyovszky nem akarta az evezősöket kifárasztani, s az útba eső Sumcskói-szigeten kikötött, s ott tölté az éjszakát.

Március 22-én a nagy Paramusir-szigetéhez vitorlázott, s onnan kedvező keleti széllel felkereste az Alaide-szigetét. Lakatlan helyek, emberhajlék nélkül; de annál dúsabb rajtuk a fenyőerdő, melynek sötétzöld ágain az első tavaszi naptól olvadó jégcsapokból varázsolt csipkézetet.

Itt e lombos fák alatt hált Benyovszky a puszta havon, medvebőrébe takarózva.

Vajon amikor a tiszta csillagos égre feljött a telehold, s az átlátszó felhőalakok elkezdtek előtte végig szállongani, nem ismerte-e meg köztük e jégvilág mesés isteneit? Nem izengettek-e le hozzá hulló csillagoktól: „Maradj itt közöttünk! ne hagyj itt bennünket! Neked adjuk ezt az egész jégvilágot, ismeretlen csodáival, foglald el; uralkodjál benne!” Nem támadtak-e eléje a jégsírok kriptáiból azok a hős alakok, akik előtte itt jártak, isteni erővel törve fel a kapukat, miket istenerő bezárt az emberek előtt? a hős Desnev, a halhatatlan Bering, a dicső Steller? hivogatva őt maguk után. Nem emlékezett-e vissza azoknak a nagyszerű küzdelmeire, dicsőséges baleseteire, mikből győztesen jöttek elő, s mikbe végül mégis belehaltak? A derék Stellert, mikor már visszatért, a felfedezett amerikai föld növényeit, állatjait leírva, közel az otthonához, Moszkva előtt, meg hagyják fagyni a szánkójában kísérei, a részeg kozákok. Beringet, az örökhírűt, ki a szabad tengert Ázsia és Amerika között felfedezte, midőn skorbutbeteg a később nevről hitt szigetre kitették, nem várhatták türelmetlen társai, míg meghal: tetszhalottan eltemették; — még egyszer felébredt, beszélni kezdett; akkor le akarták róla kaparni a ráhányt homokot. „Hagyjátok rajtam”, monda a nagy ember: „*olyan jó meleget tart ez a homok.*” Kívánta a sírt, azért mert *melegít!* — Hát nem csábító példák -e ezek? — Felfedezni új világot, új népekkel és állatokkal, s nevet adni az ismeret-

len darab földnek! s akkor Afanáziával is boldog lehetne itten. Nemzetsége elszaporodnék e földön, melyet megáldott minden kincseivel a nagy *Kutuchta!*

Nem kísérték-e ilyenforma álmok, ott a jégcsapoktól ragyogó ágymennyezet alatt, a puha hó párnái közt fekve? minden szélfuvallat összecsilingelteté a jégcsapos ágakat, mint egy ezer csengettyűs tündéri hangszert az erdőn: a tengeri oroszlánok ordítása az úszó jégmezőkön úgy hangzott a távolból, mintha a föld alatti démonok felelgetnének egymásnak: a *Haëcs* meg a *Dusztancsics*.

Másnap szép derült időre ébredt. Kedve támadt a tengeren át térni vissza Bolsába. Pánovot visszaküldte Stefánovval az egyik csónakon Tontinába, hogy vigyék vissza a szánokat a kutyákkal; ő maga a másik csónakot kedvező széllel az előfok nyugati partja mentébe Lopatka felé kormányozá, s harmadnapra megérkezett vele Csekavába. A Bolsa-folyóba nem mehetett be, mert az még be volt fagyva. Szánokat kért a tojótól, s azokon került haza kísérőivel Bolsareckóiba; éppen az ellenkező irányzatban, mint amelyen kiindult vala.

A LELKI KÍNOK

Március 25-én érkezett meg Benyovszky szánkóján a Bol-sereck melletti száműzöttek telepére. Még korán volt, reggel három óra, úgy kellett felzörgetnie Hrustievet az álmából. Az alig akart hinni a szemeknek, mikor őt meglátta.

— Hát te honnan cseppensz ide?

— Bizony nem az égből. Megjöttem a lopatkai határjárásról.

— De hisz ez nem eshetett meg ilyen „hopp hírével”. A kormányzóék megparancsolták a nihilovai tojónnak, hogy amint te oda megérkezel visszatérett éjszakára, őket rögtön tudósítsa, hogy reggel egész parádéval mehessenek az elfogadásodra.

— Sejtettem ezt. Nagy baj lehetett volna belőle. Velünk volt Stefánov.

— Igaz a! — S ahogy te ismered Afanáziát, azt semmi égi hatalom vissza nem tarthatta volna, hogy amint téged viszontlát, a nyakadba ne ugorjon, s ahogy aztán én ismerem Stefánovot, azt meg semmi pokolbeli hatalom vissza nem ijesztette volna, hogy erre a látványra dühbe ne jöjjön, s el ne ordítsa magát: „ne csókold azt az árulót! Hiszen ez összeküvő az apád ellen!” Hát másfelé kerültél?

— Igen. Lopatkának jöttem. *Erre* is gondoltam, amit te mondasz. De még inkább azon okból választottam a csónakutat, hogy kikémléjem, szabad-e már a tenger arra kelet felé? Örömmel tudathatom veled, hogy nyitva a hajózási út, és semmi veszély előttünk. Hát idehaza nincsen semmi baj?

— Minden csendes. Az ácsok dolgoznak a lopatkai házaink gerendázatain. Mindenki azt hiszi, hogy oda készülünk.

— Akkor jó éjszakát. Egy pár órát kell alunnom, hogy korán kelhessek. Holnap sok dolog vár reám.

Reggel hat órakor már felköltette magát Benyovszky, s aztán hozzáfogott a lopatkai telep tervrajzának kidolgozásához. Letérképezte a hegyet, a tavat, a folyót, a közbehelyezett várost, utcát, templomhelyet, tanácsházat, raktárt, kikötőt a tavon, a házak aljában kerteket, kamcsatkai eperfákkal, fekete bogyós tengeri szőlővel, fekete-bibor liliomokkal, nagy virágú ragyaburákkal (rhododendron) és mandulaciprusokkal. Ez Kamcsatkának a díszkertje és gyümölcsészete. Még kertet is! Ahol Afanázia mulathassa magát — két hónapon át egy esztendőben.

Mikor ezzel készen volt, táskába rakta a magával hozott emlékeket, s felsietett a várba.

Kísérőinek nagyobb része, akik Pánovval jöttek a szánúton, még távol járhatott, ő megelőzte a tengeri úton valamennyit.

Tíz órakor már világos volt az utcán. A várta őrmestere messziről felismerte Benyovszkyt, s szaladt be a várba, értesíteni a kormányzót megérkeztéről.

Rendkívüli dolog történt. A kormányzó, a kegyelmes úr, egész a felvonó hídig lejött eléje, ahogyan fejedelmi vendégeket szoktak fogadni; megölelte, megcsókolta az érkezőt, s karon fogva vezette fel a szobájába. A szánkójából a holmikat, amelyeket magával hozott, a katonák cepelték utána. A szobájában leültette a saját karszékébe, úgy beszéltette el vele utazásának tanulságos élményeit. Jómagának nem volt nyugta egy helyen, olyan izgalomban tartá Benyovszky előadása, hogy folyvást járt-kelt a szobájában, vissza-visszatérve hozzá, hogy „de hát igaz ez mind? valóság ez?” El kellett hinnie, mert hiszen ott voltak a szemé előtt az eltagadhatatlan bizonyítékok: a kifaragott elefántcsont dárda, hegykristály töré-

vel — a nagy darab lapis lazuli —, a fénylő rézdarab, körül-
tapadva zöld és sötétkék ércvegyületekkel; aztán a kurilok
házi szerei. Ezeknek ő soha hírét sem hallotta. Pedig itt lakott
már negyven esztendő óta, de ezeknek a tája kívül esett a
rendes körútjából. — Hát még az a térkép, a lopatkai új város!
A házak kifestve pirossal, a kertek zölddel, a szántóföldek
sárgára, a folyók, tavak kékre illuminálva.

— Szaladjatok rögtön a hetmanért, meg a korlátnokért!
— kiabált az őrálló katonáinak. — Egybe itt legyenek!

Azoknak is meg kellett mindezt a csodát hallani.

Mikor ez a két úr megérkezett, már szóhoz sem hagyta
jönni Benyovszkyt a kormányzó —, ő magyarázott azok-
nak mindent, roppant mérvekben nagyítva a tőle hallot-
takat.

— Idenézzetek! Mi ez? Elefáncsont! Ősvilági mammutnak az
agyara! Akkora egy-egy, hogy a szobám ajtaján be nem
fér. Egész halommal fekszik az Ozernája medrében; csak fel
kell ásní. Látjátok azt a faragást rajta? Mi ez? A Kukta, Ku-
tachtá, vagy hogy az ördögbe híják azt az istent! annak a
képe? És ezt a mi saját népcink, a cárnő alattvalói faragják! Ha
tudná azt a felséges cárnő, hogy az ő jobbágyai között ilyen
művészek teremnek! Melyitek tudná ezt utána faragni?
Ha a fejeteket levágnák, sem! Ilyen háziipar, ilyen művészet
Kamcsatkában! Nézzétek ezt a kosarat, ezt a szigonyt, ezt a
szironyos tarisznyát! Hát ezt a kulacsot? Miből van ez? Kókusz-
dióból! Láttatok ilyet? Amerikában terem! Ha őfelsége a
cárnő tudná, hogy vannak alattvalói, akik csónakjaikkal az
amerikai partokig elkalandoznak?

— De ezt meg kell írni őfelségének azonnal! — sietett
buzgólkodni a hetman. — Én magam viszem fel Szent-
pétervárra.

— Annyival inkább — tódítá a korlátnok —, mert van őfel-
ségének, Nagy Péter cárnak egy ukáza 1741-ből (olvastam:
ott van a levéltárunkban hiteles másolatban), mely meghagyja,

hogy az amerikai partokat fel kell fedezni. Azok után járt a dicső Bering és számosan mások.

— És a mi derék kuriljaink hozták el onnan ezeket az ízéket. Hiszen ilyen fű nem is terem ezen a vidéken, amelyből ez a kosár van fonva! — De ez mind semmi. — Ide tekintetek! — Ezek a drágakövek? Mik ezek? a nevüket sem hallottam soha. Hogy mondod, Sámuelovics? Lapis lazuli! Kék drágakő! Amilyenből a cárnőnek öfelségének a trónja készült. Hát ez az átlátszó? Ez a hegykristály! Ebből készítik a kelyheket az uralkodók asztalára. Ez ott úgy terem, mint nálunk a békasó. — Itt a legfontosabb: ez a veresfényes. Ez egy darab réz. A mi Kamcsatkánk rézbányát rejt magában. Amiből a kopeket verik, amiből ágyút, meg harangot öntenek; amiből a Kremlnek a kupolája készült. Ha ezt a bányát megnyitják, az egész világ idejön hozzánk rézért.

— Ahol réz van, ott arany is van! — kiabált bele a hetman, szentül meg levén győződve afelől, hogy ha a rézbányát nagyon mélyen leássák, utoljára aranyra bukkannak benne.

— De hát mind ennél becsesebb dolog ez a lopatkai földművelő telep! Nézzétek! Itt a mappa! Ez itten a tó; ez a folyó! Ez a sárga az árpatermő föld! Ezek a pirosak a házak. Ezek a zöldek a kertek! — Ez lesz itten az Afanáziának a kertje!

Ennél a szónál megállt az öreg, érzékeny tekintettel nézve Benyovszkyra, s aztán a vállára ütött.

— Eredj fiacskám, eredj a leányomhoz. Nagyon szívszakadva vár reád. Beszéld el neki azt a sok szépet, amit láttál, tapasztaltál, vidd át a kincseidet is, mutogasd meg neki. Aztán itt maradsz ebéden. Az urak is itt lesznek. A te megérkezésednek az örömére. Addig majd mi meghányjuk-vetjük a dolgot. Majd ebéd alatt közös ésszel kifózzuk, hogyan kezdünk hozzá? Dicsőséges nap lesz az, édes fiam!

Azzal áttuszkolta Benyovszkyt az asszonyok szobájába.

Ott volt azután még csak az igazi diadalfogadás!

— Hát így kellett bennünket rászedni! — Támadtak rá

szerető duzzogással. — Mi eléje akartunk menni. Itt a sok elkészített pogácsa, sült, s ő egyszerre csak betoppan hozzánk!

— Jobban siettem, mint a társaim, azok még messze hátra vannak. A pogácsa azért nem vesz kárba.

Aztán ő is előhordta, amiket magával hozott: (ahogy messze úton jártak szokták mindenféle apró furcsaságokkal meglepni a kedveseiket, akik otthon maradtak) cethalhólyagból készült ingeket az ángyikáknak, szétnyitható pipaszárt pipával, fokaagyarból, a sógoroknak, írámféj-tarisznyát, ami egy darabból van varrás nélkül, Nilovné asszonynak, az is pedig meg volt töltve nagyszemű medveszőllővel, amit Szibériában megfagyott állapotban tartanak el, s hidegen majszolnak, mint a fagyaltot. Ez ott a „déli gyümölcs”, mint nálunk a „narancs” — Afanáziának pedig egy kagylóból készörült balitát (amulet), aminőt a kurili legények szoktak adogatni a menyasszonyaiknak.

Milyen örömet csinált mindenkinek ez apró ajándokkal! Hogy beszéltették el maguknak a rendkívüli élményeit! Milyen melegen süt már ott a nap! (Lopatkában! Olyan különbség Bolsereck és az előfok déli része között, mintha Fiume és Árva között volna összehasonlítás.) Ott már forrón süt a nap, a folyam árad; itt még nem is látszik semmi hajnal, befagyva minden folyam.

Hogy hallgatott minden szavára, hogy leste arcának minden mozdulatát a híven szerető leány! Hogy hitt el mindent!

És neki folytatnia kellett az átmítást mindvégig. Annál jobban, ahogy a férfiak megérkeztek, s lármás dicskedésükkel belevegyültek a család örömeibe. Mi lesz itt minden! Bánya, gyártelep, kereskedelmi emporium! Új kikötői város, vitorlaerdős öböllel. De mindezek közt mégis csak az Afanázia *kis kertje* volt a legszebb!

— Látod: itt „van” a te kerted! — mutatá Nilov úr a leányának a Benyovszky készítette térképen azt a kis zöldre

festett négyszöget, közepén a két piros vonallal: — ezek a házak.

— Már készen is vannak a házaik — súgá Nilovné Benyovszky fülébe. — Én titokban elkészítettem, még a leányom sem tud róla. Majd egyszer meglepem vele.

Afanázia a boldogságtól alétan hajta fejét vélt vőlegénye vállára.

Benyovszky nem bírta ezt a lelki gyötrelmet tovább kiállni. Azt mondta, hogy nagyon el van törődve az úttól, s asztalbontás előtt búcsút vett, és hazasietett.

Hűséges barátja Hrustiev észrevette az arcán, hogy valami nagy baja lehet, s kérdőre vonta miatta.

— Mi lelt? Egészen ki vagy kelve az arcodból.

— Nagyon beteg vagyok.

— Mid fáj?

— Az egész lelkem. Minden érző idegem fáj. Magam vagyok magamnak a betegségem. Most jövök a kormányzóéktól, belefulladásra a szeretetük örömébe. Ezek az emberek úgy imádnak engem, mint a vademberek a bálványistenüket. És én ezért azzal fogok nekik fizetni, hogy elveszítem őket nyomorultul. Mentül jobban közelít az elhatározó nap, annál nagyobb szorongatás fogja el az egész lelkemet. Közeledünk a vég felé, de mi lesz annak a vége Nilovékra nézve? Ha a mi tervünk sikerül, akkor ők buknak meg. Egy egész család pusztul el miattam, ahol engem, nyomorult száműzöttet úgy fogadtak, mintha testvérük, gyermekük volnék. Az orosz kormány én miattam Nilovot fogja megbüntetni. Mi lesz a családjából? Mi történik Afanáziával? Se ébren, se alva nem tudok nyugodni, ha e kedves ártatlan gyermekre gondolok.

Hrustiev nyugodtan hallgatta végig Benyovszky töprengéseit, a kandalló hamvadó tűzét piszkálva botja végével, s azután felállt és megölelte őt.

— Értem én jól a te lelkedet, Sámuelovics Ágost. Ha nem

volnék más, mint altiszted, azt mondanám: „uram, ilyen a háború! száműzöttek vagyunk, szabadulni akarunk, s ha édesapánknak híják is azt, aki börtönünk ajtaját elállja, meghal az!” — De én teneked igen jó barátod is vagyok: s el kell oszlatnom azt a bút, ami a szívedet bántja. Látod: én tudtam azt jól az első naptól fogva, hogy neked jó szíved van. Emlékezel rá úgy-e, hogy én bírtam rá a bajtársakat, oldjanak fel a nekünk tett esküd alól, légy te boldog ember, s szakadj el mitőlünk. Te akkor azt felelted nekünk, hogy még a szerelemnél is nagyobb kincs a szabadság, s ha akarjuk, az esküdet újból is megerősíted.

— S azt ma is mondom.

— Hát akkor min aggóskodol? A te saját terved szerint nekünk innen Csurin hajójával egy csendes éjszakán minden véres összeütközés nélkül kell megmenekülnünk. Minden meg van téve, hogy ez a terv a legsímábban sikerüljön. Tizenkét bajtársunk ugyanannyi matrózát a Szent Péter Pálnak megnyerte titokban. Kuznecov lekenyerezte a kapitányt. Ha semmi véletlen vagy valami árulás közbe nem jő, elvitorlázunk — ködben, — sötétben, senki sem tudja hová!

— De ezért Nilovot fogják megbüntetni, amért nekünk módot adott a megszökésre.

— Ne féltsd te őtet. A másik két főúrnak éppen annyi része van a hibában, mint neki. Egyik *csinovnik* nem vájja ki a másiknak a szemét. Ha megtudják, dühösködni fognak mind a hárman, szidni fogják egymást, végre pedig meg fognak egyezni abban, hogy elsikárolják az egész dolgot; a kormány semmit se tudjon meg belőle. A száműzötteket átsorozzák a Kurili-szigetek vadászai közé; a Péter és Pál hajót beírják a Csulosnikov által hajótörötté lett roncs helyébe, Csurin kapitánynak eléggé ismeretes okai vannak eltűnni az emberek szemei elől s nem kerülni az ohocki admirális törvényszéke elé; soha a kutya sem fog rólunk ugatni többet. Nilov apó majd egnéhányszor megdöngeti a feleségét, meg a

leányait haragjában, azt eddig is megtette, s Afanázia megkapja Kuzma urat, s nem lesz boldogtalanabb, mint a nénjei.

— De hátha kenyértörésre kerül a dolog?

— Hát bizony akkor attól függ, hogy kinek a kenyere esik a porba? Ha hamarabb el találnak bennünket árulni, mint titokban a hajóra kelhetnénk, ha aztán erőszakot használnak ellenünk, hát akkor csak két eset lehetséges. Vagy az, hogy a katonák vágnak le minket az utolsó emberig (azt hiszem, fogollyá egyikünk sem akar lenni), vagy pedig győz a vitézség és elkeseredés a szám szerinti erő fölött, mi szétverjük a katonákat, s elfoglaljuk a várat. Hát akkor a kormányzó is a kezünkbe kerül. Őt is elvisszük magunkkal a hajóra családjával együtt. Azt hiszem, ő maga is bele fog nyugodni, ha ebből a kelepceből ilyen módon kiszabadulhat. Elvisszük őt magunkkal Európába. Te ott aztán majd gondoskodik róla és a családjáról. Van nekik szép vagyonuk; megélhetnek belőle melegebb klíma alatt is. — De hát ugyan ki kérdezi azt a csata előtt, hogy mi lesz az ellenségből, ha azt legyőzte?

A többi okoskodásra azt jegyzi meg Benyovszky, hogy azok bizony mind nagyon gyöngye vigasztalások; de ez az utolsó mondat megáll.

Ki kérdezi azt csata előtt, hogy mi lesz a legázolt ellenségből? Fog-e neki fájni az a seb, amit kap?

S aki a rab előtt a börtönajtót elállja: az *ellenség!* — És ha mindjárt olyan angyalarcot visel is, olyan gyémántszívvel, mint szép Afanázia.

Aki a kardot felkötötte, annak a kard az ura —, a hitvese —, az istene.

A SZERELEM DŰHE

Még aznap megérkeztek a más úton jött társak is szánjaikkal, s este gyűlést tarthattak, tudomásul véve Kuznecov jelentését, mely szerint a Szent Péter Pál hajóval minden rendbe van hozva, a terv sikere idáig biztos. Csak el ne árulja valaki, amíg a jég megindul a folyón.

Másnapra a kormányzóéktól barátságos meghívás érkezett Benyovszkyhoz, hogy kísérje el őket egy kis szánkázásra, s hozza el magával néhány barátját is. Benyovszky Hrustievet és Bátorint választotta ki, s ami nagyon természetes volt, a rajongó Stefánovot.

Ismét úgy lett elintézve a szánkázás sora, hogy Stefánov azt a szánt kalauzolja, amelyen Afanázia és az öccse ültek. Stefánov ez alkalommal nagyon kitüntette magát azon ügyessége által, amelyet a kutyák hajtásában tanúsított. A szánvezető jemsik a hosszú botját odahajítja a kutyák közé, ha azokat gyorsabb futásra akarja kényszeríteni, amikor azután nagy gyakorlottság kell hozzá, a vígan repülő szánról a hóban elmaradt botját megint felkapni. Mindig az ő szánjukjárt legelől. Afanázia eléggé meg is dicsérte e serénykedésért Stefánovot. A második szánon jött Nilov úr a feleségével, azután a hetman és a korlátnok, Benyovszky, Bátorin és Hrustiev egyesével a saját szánjaikon; Stefánov szánkóján egyedül volt a kutyahajtó jemsik.

A Bolsa partján vágattak végig, hátuk mögött hagyva a téli kikötőben befagyott hajókat, melyek egészen be voltak lepye a hótól. Egy órai szánkázás után eljutottak a folyam

azon részeig, ahol az épületfaraktárak voltak, itt megállapodának.

A parton állt egy pár épülőfélben levő ház, a dúcok rendén felállítva, a gerendák, szarufák egymásba róva, a szelemenfák csapokkal megerősítve, csak a széles zszindelyek hiányoztak róluk.

Benyovszky és társai körülnézték e házikókat, s nagyon megdicsérték azoknak az építésmódját; Hrustiev azonban talált rajtuk valami megbírálni valót. A dúcok nem elég hosszúk, nem mennek le olyan mélyen a földbe, hogy az ásott verem fenekét elérjék: Ebben a kormányzó és a korlátnok is igazat adott neki. Kamcsatkában a házak mind pincelakások, a földszint már „emelet”.

Nilovné asszony közbeszólt.

— Hiszen nem is erre a vidékre készültek ezek a lakok, hanem egy olyan tájra, ahol ilyenkor már melegen süt a nap. Ezeket én csináltattam az én kedves leányom és fiam uram Sámuelovics Ágost számára, mint nászajándékot a Kurili-tó melletti telephez.

Afanázia örömkönnyek közt borult édesanyja keblére.

— Micsoda? — kiálta fel Nilov úr —, hát ez meglepetés! Dicső! Ez már aztán az asszony! Megelőzted a gondolatomat, én is ilyenformát akartam. No ezeknek a házaknak mentül hamarább el kell készülni. Korlátnok úr, rendelje ide az ácsokat, hogy folytassák a munkát! Óh milyen jó gondolat volt „két” házat építtetni, külön a férfinak, külön az asszonynak, ne álljanak mindúntalan egymásnak az útjában; ne hallja az ember egész nap azt a sok csör-pört; — kivált még azt az átkozott gyereksírást! No én meg hát a belső bútorzatról gondoskodom. Amint a dereglyék indulhatnak, készen legyen minden.

Mindenki üdvözlé a kormányzónét ezért a gyöngéd gondoskodásért. Benyovszky is sietett neki kezét csókolni. Csak egy ember nem ment oda: Stefánov.

Amint Nilovné kimondta azt a szót, hogy ezek a házak Afánázia és Benyovszky számára készültek, Stefánov halál-sápadt lett, a szemeit aláfutotta a vér. Hrustiev ott állt mellette, s figyelemmel nézte az ijesztő elváltozást társa arcán. Elég jókor elkapta a kezét, amivel az a kése után akart nyúlni. Ez az ember képes lett volna odarohanni a társaság közé, s vetélytársát, imádottját, anyjával együtt halomra gyilkolni őrzöngő dühében.

— Hisz engem bolonddá tartottak ezek! — hörgé magán kívül, míg Hrustiev iparkodott a dühöngő száját eltakarni a kezével.

— Ne mukkanj, mert beléd ütöm a késem — dörmögé fülébe Hrustiev.

— Ejh. Bocsáss el!

E szóval kirántá a kezét Hrustievéből, s elfutott a szánkó-jához, belevetette magát, s elvágatott rajta.

A saját örömmel elfoglalt emberek nem vették észre annak az egynek az eltávozását, akinek a szívét megkeserítették a maguk vigasságával.

Hrustiev rosszat sejtett. Odasúgott Benyovszkynak.

— Haza kell sietnem. Sürgős dolog van.

Azzal ő is szánkójához futott, s vágatott Stefánov után; de azt már nem bírta utólélni, oly örületes módon hajszolva az a kutyáit, egyre püfölve őket a botjával; utoljára a jemsikja is lerepült a szántalparól, azzal is könnyebb lett a szánkó. Stefánov egyenesen a telepre vágatott, s a házához érve, otthagytott szánkót, kutyát, minden szerszámot a havon, s rohant be az ajtón.

Hrustiev sejtve a veszedelmet, odaszóllítá még Gurcinint és Kuznecovot is maga mellé, s hárman együtt mentek be Stefánovhoz.

Ott találták őt az asztalnál ülve: írt. — Láttukra felugrott, dült arccal tekintve rájuk. A szemei vérben forogtak, a hajáról csepegett az izzadság.

— Mit írsz? — kérdé tőle Hrustiev.

— Mit írok? — rikácsolt fel Stefánov. — Jelentést a kormányzónak. Feladom az egész összeesküvést!

— Örült vagy-e?

— Az vagyok! Veszett állat vagyok! Ti tettetek azzá! Elbolondítottatok, hogy engem fog szeretni; enyim lesz a leány, s most kisült, hogy játszott velem az egész világ! No-hát vesszen el az egész világ! Jó lesz az az új ház bitófának is! Elfértek a gerendáin sorban valamennyien!

— Hisz ez megköötözni való bolond! Kuznecov, Gurcinin, fogjátok le; aztán pecket a szájába!

A két bajtárs rárohant Stefánovra; de az örültek izmaiban szertelen erő szokott lenni, megtámadóit egymásután leteperte, s rohant az ajtónak.

Ott Hrustiev nyalábra kapta; de minden erőfeszítése mellett sem tudta megakadályozni, hogy ki ne nyissa az ajtót, s aztán torka szakadtából ki ne ordítson rajta:

— Katonák! Ide! Segítsetek!

Csak akkor vette észre Hrustiev, hogy mit tett ez az ember? Előre vágatva, azokat a katonákat, akik a város végén levő börtönépület előtt állomásoznak, fellármázta, hogy siessenek utána, veszedelmes titkokat fog velük közölni; s azok közül egy csapat nyomban loholt utána, a káplárjuk vezetése alatt. — Azonban az összeesküvők is résen voltak, s amint a katonákat közelíteni látták a tanyáik felé, előjöttek a házaikból, s újtukat állták, hogy mit akarnak itten?

Az ajtón át kitört Stefánov odakiálta a lármázók közé:

— Segítsetek! A társaim meg akarnak ölni! Mérget itatnak velem, hogy fel ne adhassam az összeesküvést!

Többet már nem mondhatott, mert Gurcinin hátulról egy kézzel az üstökébe markolt, s visszacibálta, a másikkal pedig beletömte a szájába a prémes kesztyűjét; Kuznecov azalatt kirántotta alóla a két lábát, a dühöngő hasra esett, akkor aztán rátérdeltek, hátra facsarták a kezeit, s gúzsba kötötték, aztán odalökték egy szegletbe.

— Te, Gurcinin, ittmaradsz a fogoly mellett, — monda Hrustiev —, amint az első lövést halod odakinn, ezt a veszett állatot rögtön főbe lövöd. — Mi menjünk ki a katonákhoz.

A katonáknak elég volt az, amit Stefánovtól hallottak. Követelték, hogy adják ki a száműzöttek a foglyul elzárt urat.

A katonák csak oldalfegyverekkel voltak ellátva, s a száműzötteknek is voltak singnyi hosszú jó öreg késeik, nem ijedtek meg tőlük.

— Szaladj a városba! — kiáltá a káplár egy közvitéznek. — Hozz puskásokat.

— No hát akkor mi is puskához nyúlunk! — mondta rá Szibaev.

— Nem jó lesz — sугá neki Hrustiev. — Benyovszky a várban van, ott reked, ha mi most elkezdjük. Fuss fel a vezérhez a várba.

Szibaev éppen az ebédnél találta Benyovszkyt, s kihívatta az asztaltól. Elmondá neki röviden, hogy minő veszedelem van a tanyán.

— Siess vissza — mondá neki Benyovszky. — Mondd meg a társainknak, hogy mindjárt közéjük megyek, addig a katonákat tartsák szép szóval, semmi erőszakoskodásba ne kezdjenek. Hivatkozzanak rám, a főnökökre. Rögtön ott leszek.

Azzal visszament a társaságba, s nyugodt arccal foglalá el a helyét, szemben Afanáziával.

— Nos hát, mi az a sürgős dolog, amiért utánad küldtek? — kérdezé Nilov úr.

Benyovszky így tett, mintha nevetetnékje volna.

— Nem valami nagy dolog, de mégis kellemetlen. Az egyik bajtársunk, Stefánov, valami őrjöngésben szenved; — most megint rájött a rossz órája; s ilyenkor senki sem bírja őt lecsillapítani, egyedül én: én vagyok a doktora. Azért hínak, hogy valami kárt ne tegyen magában.

— Az ám — monda Nilovné. — Magamnak is feltűnt ma

reggel, hogy milyen félnederes tekintete volt ennek a fiatalembernek.

Erre Afanázia is megszólalt. Szokása ellenére, holott társaságban mindig oly szerény volt és szótlan.

— Dejszen tudom én jól, hogy miféle őrjöngés az, ami Stefánov uramat bántja! Nem lesz az valami halálos nagy baj.

Benyovszky hasztalan integetett neki, hogy ne szóljon, a leány annál ingerültebb lett.

— Miért akar ön ilyen semmirekellőnek a segélyére sietni, aki önnek az életére tört orgyilkos módon! — S e szóknál könnyekre fakadt.

No most benne vagyunk a hinárban! — mondá magában Benyovszky.

— Mi az? mi az? — tudakozá Nilov úr. — Valami titkos történet van itt, amiről én nem tudok?

Benyovszky átlátta, hogy itt most nem segít más, mint elmondani a valót. Stefánov őrjöngő szerelmét Afanázia iránt, emiatti torzsalkodását szerencsés vetélytársa ellen; a kihívást, párbajt, annak a kimenetelét, s aztán a csillapító módszert, amellyel ő a dühöngőt észére térítette.

— Hallatlan vakmerőség ez! — szörnyülködék Nilov úr. — Az én leányomra vetni a szemeit egy ilyen naplopónak! s még megtámadni miatta a saját előljáróját, akit én neveztem ki. No megállj fickó. Majd kigyógyítalak én a betegségedből! Van énnekem olyan flastromom, amitől a dühöngők csendes emberekké lesznek. Rögtön a legmélyebb tömlöcbe vettettem a gézengúzt!

Ettől ijedt meg igazán Benyovszky.

— Ne tegye azt, kegyelmes uram. Megérdemlené bár. De ez az én tekintélyemet a telepítvényes társaság előtt egészen lerontaná, ha a belső bajainkról támadó villongást a kormányzáság elé hoznók. Hiszen ha én magam nem büntethetem meg a saját lázadóimat, akkor én őelőttük csupán szalma-báb vagyok.

Ezt a korlátnok is helyes nézetnek találta.

— Úgy van, úgy van! Akkor Sámuelovics csak szalmabáb.

— Igaza van fiam uramnak — mondta erre Nilov úr. — Bagoly is bíró a maga odujában. De követelem, hogy azt a fickót keményen megbüntesse. Kalodát neki! Aztán száraz halat neki, és nem adni neki innya. Attól majd elfelejti a boldondját. Nekem pedig tudósítást küldjön felőle.

— Azonnal sietek. Azonban szükségesnek találnám, ha kegyelmességed nekem néhány sor írást adna arról, hogy én a telepítvényeseim között igazságot tehetek, és senki másnak az én dolgomba beavatkozni nem szabad.

— Meglesz, fiam. Tegye fel az írást, korlátnok úr.

Amíg ez mind megtörtént, Benyovszkynak a legnagyobb nyugalmat kellett erőtetnie; Afanázia könnyeit felszárítani és biztosító szavakat mondani, hogy semmi veszedelemben nem rohan miatta.

Azalatt pedig otthon dulakodtak a katonák a szövetséges bajtársaival.

Mikor a felhatalmazó okmány alá volt írva, Benyovszky búcsút vett a magas társaságtól, s aztán vágatott haza a száműzöttek tanyájára. Ott már a zűrzavar tetőpontjára hágott. Puskás katonák, kozákok huzakodtak a száműzöttekkel Stefánov háza körül; a bajtársak is puskára kaptak már, s egy szikrán múlt, hogy az egész akna fellobbanjon.

Benyovszky méltóságteljesen lépett a dulakodó csoport közé, erőteljes hangon kiáltva a katonákra: „ki tud közületek olvasni?”

A káplár előlépett, hogy ő tud.

— Nohát olvasd el ezt a kormányzói parancsot.

A katona megismerte az írást, s egyszerre megjuhászodott tőle.

— Megértetted-e, hogy itt csak én parancsolok, és senki más? Hát teneked van-e parancsod valakitől? Ki küldött ide? van írásod a hetmantól?

A szegény káplár úgy megijedt, hogy még ő kezdett el könnyörögni Benyovszkynak, hogy ne szóljon semmit a kormányzónak, sohasem követi el többet ezt a hibát. Azzal aztán elkotródott a katonáival együtt.

A száműzöttek könnyebben lélegzettek fel.

— No ugyan nagy felleget oszlattál el a fejünk felől — mondta Hrustiev.

— De a mennyköve megmaradt. Hol van Stefánov?

— Itt a börtönében. Mellette áll Gurcinin; az a parancsa, hogy amint erőszakkal törnek be hozzá, lője főbe.

— Vissza kell vonni a parancsot. Te pedig azonnal siess fel a kormányzóhoz, s add elő a történeteket, okosan; — nehogy más találja neki elmondani — még okosabban.

Ebből az egész zavargásból csak az az egy nehéz körülmény maradt fenn, hogy a katonák látták Kuznecovot, puskával kezében abból a házból kilépni, amelyben Stefánov foglyul le volt tartóztatva, s a száműzöttek társaságába elegyedni. — Mit keres Kuznecov, a szabad polgár, kereskedő, a száműzöttek telepén? S miért csatlakozik hozzájuk fegyveresen, mikor azok meg vannak támadva?

Ez egy új veszedelemnek a csíráját rejté magában.

A VÉR BÍRÓSÁG

Hrustiev azzal a megnyugtató hírrel tért vissza a kormányzótól, hogy az teljes hatalmat ad Benyovszkynak az elfogott fölött ítélni, s azt keményen megbüntetni, a katonáknak és kozákoknak pedig parancsot fog adni, hogy többet senki közülök a felszabadult száműzöttek telepére felsőbb rendelet nélkül betörni ne merjen; aki teszi, ötven kancsukát kap.

A száműzöttek már ekkor össze voltak gyülekezve a tanácstevő házukban. Csak Pánov hiányzott, azt nem találták sehol. Ki lehetett találni az okát, amiért eltűnt. Nem akart jelen lenni a vérbíróság ülésén, mely kedves unokaöccse fölött ítélni fog. Ő sem szavazhatott volna mást a fejére, mint halált.

Amint Hrustiev helyet foglalt az elnöki szék mellett, elmondta a társaság előtt a kormányzónál jártának eredményét, Benyovszky előadta a gyűlésnek a legközelebbi lefolyt zűrzavarnak az okait, körülményeit, bölcs belátásukra bízva, hogy mit határozzanak a zendülés nyílt okozója fölött.

Szavai végeztével az egész társaság csak egy szót kiabált: „halál a fejére!” s akinek a hangja a tömeg ordításából ki tudott törni, azt ismételé, hogy „inkább egy ilyen gonosztevő gedjen meg, mint mi ötvenheten mind az akasztófára jussunk!”

Benyovszky átlátta, hogy itt nincs irgalom Stefánov számára. És lelkében szánta ezt a szerencsétlen embert. Még inkább sajnálta Pánovot, kedves hű barátját, a szilárd jellemű férfit, akit hosszú fogolyutazása alatt tanult nagyrabecsülni. És végül ő vezér is volt, kevés számú csapatjában egy ember is számot vet, kivált egy olyan vadállati erejű férfi, mint Stefán-

nov, aki tíz kozákot elver, ha tűzbe kerül. — Meg akarta őt menteni.

— Hallgassatok rám urak. Nekem mindig nehezemre esik, ha csekély csapatunkat egy emberrel meg kell fogyasztanunk. Elítéltük már Biacinint, Leventievet, Stefánov lenne a harmadik. Amazok alávaló haszonlesésből lettek árulókká; de ezt egy örült szenvedély ösztökéli. Ez az átkozott éghajlat annak az oka. Ez ólomég alatt a természeti ösztön állattá vadítja az embert. Olyanná lesz a bevándorolt is, mint az itt született *itelmen*, akinél az a szokás, hogy a férfi erővel kényszeríti meghódolásra az elszeretett leányt; ha bír vele, akkor az övé, üt ököllel, karmol tíz körömmel, ordít, harap, rúg a menyasszony és vőlegény, mint a vadállatok az erdőn; Stefánovra is elragadt ez a lomha égalj dühítő befolyása. Amit tett, eszén kívül tette.

— Hagyd el ezt, vezér — szólalt fel Alekszis protopópa. — Mi ittlakók jobban ismerjük ezt a klíma hatását. Tavasszal van az, amikor az irám is megvadul, s az itelmen farsangol, télen nyugszik minden. Stefánovot nem menti a maga bolondsága. Menjen ő *vakandokat őrizni földvárba*.

— Nem látom itt a bírákat teljes számmal, Pánov hiányzik — veté ellen Benyovszky.

— Ha nincs itt, nem számít! — kiabáltak egyszerre többen. — Nem várunk reá.

— Hallgassatok rám, urak, jó barátaim. Büntetést kell a vétkesnek kapni bizonylyal. És olyan súlyosat, mely elkövetett bűnével egyenlő. De elébb hallgassuk ki őtet magát. Kihallgatatlanul még az orosz kormány sem ítél el senkit. Hátha megtér? Hátha megbánja tettét?

— Nem! Nem! Igya ki a méregpoharat! — zúgott a társaság.

— Jól van. Ki fogja inni a poharat. Ki fogja állani a halál minden rettegéseit. Hiszen mi a halálban a rettenetes? Nem az, mikor már a szemek nem látnak, a tagok megmerednek,

a szívverés eláll; hanem annak a megelőző kínjai és félelmei, a sebes szívverések, az idegek fellázadása; a semmivé lételtől való borzalom. Ezt mind végig kell neki érezni; — de poharába nem teszünk mirenyt vagy szublimátumot; hanem csak erős tartarus emeticust. Ettől a méreghalál minden kínjait és szenvedéseit ki fogja állani, — és mégis életben marad. — Mikor aztán újra magához fog térni, olyan lesz, mint aki a másvilágból tért vissza: megjavulva, megtisztulva kezd új életet; új ember lesz belőle. És sohasem fogja elfelejteni azt, amin keresztülesett.

Benyovszkynak a beszédére nagy hallgatás következett. Az összeesküvők egymásra néztek, végre is Hrustievnek volt bátorsága kimondani, hogy neki Benyovszky indítványa tetszik, mire aztán az egész társaság halk mormogása helyeslé az ítéletet, s biztosítá hozzájárulásukat.

— Hozzátok elő a foglyot.

Amíg azt négy puskás elővezette, Benyovszky maga felolvastott egy pohár vízben egy adag hánytató borkövet, s azt letette a tanácsasztalra.

Stefánov dacos magatartással lépett a vérbíróság elé.

Benyovszky legelőször is azt parancsolá, hogy a fogoly hátrakötött kezeit kössék össze elől.

Stefánov kitalálta ennek az okát, mihelyt meglátta az asztalra tett poharat, fehéres nedvével. Azért kell a két kezének elől összekötve lenni, hogy azt a poharat szájához emelhesse.

Azután felolvastatá előtte Benyovszky a kormányzó parancsát, melyben felhatalmazza őt a száműzöttek vétségei fölött korlátlanul ítélni, fellebbezés nélkül a kormányzósághoz. Megmutatták a fogolynak a kormányzó aláírását, hogy annak valódiságáról meggyőződjenek.

— Szövetséges társ, Stefánov — mondta ekkor Benyovszky —, tudod, hogy bíráid előtt állsz. Első vétségedet megbocsájtottam, mert azt csak az én személyem ellen követted el; de most

az egész szövetség ellen vétettél, s én kénytelen vagyok téged az alkotmány értelmében, melyre mindnyájan felesküdtünk, a te bíráidnak átadni. Felelj meg magadért.

Amíg Benyovszky beszélt, Stefánov arcvonásai a dühtől vonaglottak; azonban e galvanizáló erő egyszerre elhagyá a tekintetét, amint a vezér leült, s Hrustiev állt eléje.

— Ismered ezt az írást? — kezdé Hrustiev a vallatást, a vádlott elé tartva saját levelét, melyet a kormányzóhoz kezdett írni.

Az lesütötte a szemeit, leütötte a fejét, és hallgatott.

— Lett volna bátorságod, ezt végig megírni, ahogy megkezdted? Elárulni valamennyi bajtársadat? Felfedezni a kormányzó előtt szökési tervünket, a megnyert hajósokat; a fegyvereink rejtékét, az árulók kivégeztetését? Kezébe adni kegyetlen ellenségeinknek az eltagadhatatlan bizonyítványokat, s ezek által mindnyájunkat menthetetlenül a bitófának szolgálatni át vagy a halálra kancsukáztatásnak? Jól van. A levelet talán nem küldted volna el. Ha elolvastad, megiszonyodhatnál volna tőle, s a tűzbe dobhatád. De te még fellármáztad a katonákat is. Ide kiabáltad őket, s kiordítottál rájuk, hogy itt összeesküvés van, jöjjenek téged a társaid kezéből kivenni. Ezzel teljessé tetted az árulásodat, s nem rajtad múlt, hogy mindnyájunkat le nem kaszaboltak. És mindezt miért? Egy halavány arcú leányzóért, aki nem akar beléd szeretni! Hát egy elszalasztott csók miatt kiontottad volna ötvenhét társadnak a vérét, te istentagadó! Mondd meg, mire vagy érdemes?

— Tudom. A halálra — rebegé a vádlott. — Ítéljenek el.

— Nem! Te ítéld el magadat! Te mondd ki magadra a vétkeket!

— Átkozott vagyok.

— Az légy, aminek mondtad magadat! — rivallt rá Baturin.

— Dühödt állat, aki megrontod a vizet, amibe beleiszol.

Azután Kuznecov vette elő.

— Te háládatlan farkas! Kutyának nem nevezhetlek, mert az hűséges állat. Nem emlékszel rá, mikor idekerültél, mint nyomorult rab, megláncolva, éhesen, rongyosan, betegen; mi szabad polgárok vettünk ápolásunk alá, én felruháztalak, kihízaltalak, házamba vettelek; s te ezt azzal köszönöd meg, hogy rámrohansz az ágy alól, és megmarsz?

Majd Alekszis protopópa kezdte el a ördögöt ízni belőle.

— Tudod-e, hogy megesküdtél a szentháromságra? Aki esküjét megszegi, örök időkig égni fog a poklokban. A szent ostya, amelyet lenyeltél, és csúf teteddel megfertőztetted, úgy fog a lelkened fekünni, mint a Horeb hegye az elítélt Béliál ördögön. Az ítélet napján, amikor minden ember felátmad, te még akkor is fekvé maradsz, s hiába kiáltozol, hogy szabadítsanak meg, minden angyal elszalad előled.

Erre a rettenetes fenyegetésre a fogoly ájultan vágta magát hanyatt.

Ecetet, sót hoztak elő: életre dörzsölték.

Azalatt Hrustiev megírta az ítéletet.

Amint magához tért, s képes volt ismét talpra állani, odaállították a tanácsház közepére.

Hrustiev felolvasta előtte az ítéletet.

Mikor a végmondat elhangzott: „a nevezett Stefánov elítéltetik a kehelyben levő méreg kiivására, az elítélt nagyot hördült, a szemei fehéreikkel felfelé fordultak, a két összekötött kezével a homlokához kapott, s azzal egyet fordult a sarkán, és összeesett.

Ezúttal tartósabb volt az ájulása, mint első ízben, le kellett őt deréig vetkőztetni, és hóval dörzsölni, amíg ismét felésmélt.

Amint az eszéhez tért, azt kérte, hogy bocsássák őt oda Benyovszkyhoz. Megengedték neki. Térdein csúszott oda hozzá:

— Uram! Vezérem! Egyetlen pártfogóm. Bocsáss meg. Teellened vétettem legtöbbit, te könyörülj rajtam. Bűnös vagyok! Őrült vagyok! Isten büntetése rajtam az én nyomorú-

ságom, mert vétettem Isten ellen, amikor Afanáziát el akartam venni; holott élő feleségem van otthon a hazámban.

Benyovszkynak valami hideg villám cikázott át a lelkén. Ha ezért megbüntet az Isten!

Azután elkezdett esküdözni, fogadásokat tenni a szerencsétlen ember.

— Nem gondolok a bolondságra többet! Kiűzöm az ördögöt a szívemből. Soha asszonyra nem nézek, csak most szabaddíts meg. — Hívebb leszek hozzád a kutyádnál, megfizetek a véremmel; csak most légy irgalmas, kegyelmes. — Tudod, hogy nem félek a becsületes haláltól. Odarohanok a szuronyok közé, meztelen mellett állok ki az ágyútűz elé; de ettől a csúf haláltól iszonyodom.

— Én nem adhatok kegyelmet — mondta Benyovszky. Tudta, hogy nem méreg az ott a pohárban.

Az összeesküvőket bosszantá ez a gyáva rimánkodás; odarohantak Stefánovhoz, felrántották a térdeiről, odahurcolták az asztalhoz, ahol a pohár állt.

— Ne ordítozz! Nem szégyenled magad? Idd ki a poharat!

— Nem bánom, lőjetez főbe! Aprítsatok össze! Akasszatok fel! Csak e rettenetes poharat ne!

— Nincs válogatás — rivallt rá Bátorin. — Judás is magávégezte ki magát. Ez az árulók büntetése! Magadnak kell megölni magadat!

Hrustiev is reátámadt.

— Ejnye, hát nem szégyenled magad: sírni, mint egy tacsakó, akit az anyja mosdat? Hegedüljünk hozzá? „Dű dű, hegedű!” Fogd mindjárt azt a poharat! Egy, kettő, három! Töltsd a torkodba! Mindjárt lenn lesz! Cukrot kapsz utána, ha nagyon keserű!

A csúfolódó szóra nekidurálta magát az elítélt, elfojtotta a csuklást a torkában, s tántorogva odalépett az asztalhoz, felvette az összekötött kezeibe a poharat, s reszketve emelte azt a szájához.

— No, ne locsold ki a javát!

De amint a szájához ért a pohár széle, egyszerre elhagyta minden ereje, kiejtő a kezéből a poharat, az ital szétfolyt, és ő maga ismét ájultan esett össze, Baturin és Szibaev fel fogták a karjaikkal.

Most már aztán Benyovszky nagyon megszánta a szerencsétlen embert.

— Ne erőtessek a dolgot tovább — monda társainak. — Tartok tőle, hogy valósággal belehal, ha megissza a hánytatót. Az erős képzelődés is képes az embert megölni. Úgyis kiszenvette már a halál kínjait. Legyen elég. Adjunk neki kegyelmet, de foglyul maradjon őrizet alatt egész addig a napig, amíg innen el nem utazunk.

Benyovszky kegyelmezési indítványa nagy ellenzésre talált, erős viaskodásába került, amíg a többséget meg tudta nyerni a számára, s mikor már határozatba ment is, hogy Stefánov kegyelmet kapjon, Hrustiev egyre dohogott: „megbánod ám te még ezt a názárénuskodást, Sámuelovics! Rossz példát adsz vele a többieknek. A kamcsatkai nehéz klíma másnak az öt érzékét is meg tudja zavarni. Aztán nem a boldogtalan szerelmesek ám a legádázabbak, hanem a boldogok! Mi isszuk meg azt a hánytatót, amit te most Stefánovnak elengedsz.”

Azonban Benyovszky nem engedte a boldogtalan vetélytársát tovább kínoztatni; amint az ismét magához tért, odament hozzá, szelíden szólítá meg.

— Térj magadhoz. Nem kell meghalnod. Kegyelmet kaptál.

— De azt csak a vezérnek köszönheted — ordítanak rá minden oldalról.

Stefánov hálásan vonta oda Benyovszky kezét felcserepesegett ajkaihoz.

— Hallgasd meg a kegyelmezési ítéletedet — mondta neki Benyovszky.

Azt felolvasták előtte.

— Elutazásunkig fogoly maradsz és őrizve lész. Belenyugszol-e?

Stefánov igent rebegett.

— Írd hát alá az ítéletedet.

Odaszorították a tollat a kezeibe, de már nem volt annyi ereje, hogy a nevét le tudja írni; a toll kiesett a kezéből, önkívületben rogyott össze, de most már nem aléltáság, hanem láz ütötte le a lábáról, a feje égett, homlokán, halántékain lüktettek a feldagadt erek. Benyovszky meghagyá, hogy vigyék őt Hrustiev lakására, s utánaküldte Medert, hogy vegye orvosi ápolás alá. Meder eret vágott rajta. Stefánov ideglázba esett, annyira hatott rá a rémjelenet. S napokig hagymázban feküdt élet és halál között vívódva.

Csaknem reggelig eltartott ez az izgalommal teljes bírásokodás; az összeesküvők csak hajnal felé mehettek nyugalomra, aminél fogva Benyovszky el is aludta a korai órát, melyben a kormányzóhoz fel kellett volna mennie az ítéletről jelentést tenni. — Elmaradása nyugtalanítá Afanáziát, a hű lélek nem bírt honn maradni aggodalmaival, maga sietett ki a város végére Benyovszkyt felkeresni. Az álmából felébredő az ő szelíd arcát látta maga előtt. Mindig ő volt előtte, aki miatt úgy vádolta a lelke.

— Engem otthagysz magamra a kétségbeesések között! — feddé gyöngéd szemrehányással a leány.

— Nem érhet engem baj, mikor te imádkozol értem.

— És ez mind énmiattam történt.

— Teáltalad lett elhárítva. Mindnyájunknak őrangyala vagy. Úgy takarod be ezt a kolóniát, mint egy választott véd-szent.

— Hát a te esküdt ellenséged? (Nem bírta a nevét kimondani.)

— Fogva van, és halálos beteg lett.

— Bár útban volna már valamerre! — Afanázia nem bánta volna, ha az a valami a másvilág volna is.

Eközben bejött hozzájuk Hrustiev, s felhozatta a reggelit mindhármuk számára.

Ínyencségek kerültek az asztalra. Először is cibereleves, nagy ritkaság már így tavasz felé, mikor az árpaliszt fogytán van a városban, s a hajók még nem közlekedhetnek; azután meg tengeripapagáj-tojás és friss zsázsa. Ezeket a tontinai tojón küldte Benyovszkynak.

Afanázia oda volt a bámulástól. Benyovszky aztán felvilágosítá, hogy a lopatkai előfok délnek fordult meredek szirtei között már ilyenkor a tengeri papagájok fészkeiken ülnek, s első tojásaikat rakják, s a tövér levelű zsázsa a forró nap-sugártól buján hajt ki a sziklahasadékok közül, s magasból kötélen leereszkedve szedik mind a kettőt.

— Óh be boldog vidék lehet az ott!

El kell hinnünk, hogy úgy van, miután egy orosz író azt jegyzi fel a Kamcsatkával szomszédos Alaska-szigetről, hogy amíg annak az északi előfokán még az oroszlánfókák ordítanak, a déli csúcsán már a „kolibrik” repkednek. (Még azzal sem lehet vádolni, hogy valami „nagyot” mondott.)

A finom reggeli után Benyovszky elkísérte a város határáig Afanáziát; ott búcsút vett tőle és visszatért a tanyára.

Ekkorra előkerült Pánov a bujdoklásából.

Egészen elkábult az örömtől, mikor azzal a hírrel lepték meg, hogy Stefánov nem lett kivégezve, Benyovszky közbevetette magát érte, megkegyelmezték. Odarohant Benyovszkyhoz, a nyakába borult és sírt. — Aztán ő is meggyónt neki. Elmondott neki titkokat, amik őt érdekelték.

Ez az őrjöngő Stefánov valóban el akarta rabolni Afanáziát erővel. Összebeszélt két cimborájával, Izmajlovval és Boscarevvel, hogy még hat bajtársukkal egyesülten elszökjenek dereglyeháton a Kurili-szigetekre, s Afanáziát, mikor az egyszer Benyovszky látogatására jön, útközben elragadják. Izmajlov és Boscarev értesíték Pánovot unokaöccsének erről a tervezett merényletéről, s ő tartotta azokat vissza annak a kivitelétől.

Nem akarta ez ármányt a társaság tudomására hozni, mert akkor mind a három cinkost ki kellett volna végeztetni; pedig Izmajlovra és Boscarevre nagy szükség lesz a hajón, ezek tapasztalt tengerészek.

Benyovszky áldotta magában a jó szellemét, hogy Stefánovot magával vivé a lopatkai körútra, az legkönnyebben végrehajtható vala e merész tervét akkor, midőn Afanázia a visszatérő Benyovszky elé szánkázik Nihilova felé. Azonban szeget ütött a fejébe az, hogy Izmajlov is benne van az ármányban. Ez az ember a korlátnoknak közel vérségbeli rokona. Vajon nem tudott-e ez meg valamit Stefánovtól, amit a nagybátyjának tovább adhatott? Csurin kapitányról talán? vagy Leventiev rejtélyes eltűnéséről? Abból nagy baj lehetne.

Odament Pánovval a beteg fekvő fogoly látogatására. Ott aztán igen érzékeny jelenet következett a nagybátya és a kegyelmet kapott unokaöcs között. Amaz keményen dorgálózott, ez gyónt, bűnbánt, vezekelt, vallott és esküdözött; áldotta Benyovszkyt, s átkozta önmagát, szörnyű fogadásokat tett, ha még egyszer erejét és szabadságát visszakaphatja, hanem valami eszes választ nem lehetett belőle kivenni afelől, hogy mennyire avatta be Izmajlovot az összeesküvők viselt dolgaiba?

Benyovszky véget vetett e jelenetnek, azt mondva a betegnek, hogy csak takarózzék be a bundájába, és izzadjon, közben igya szorgalmasan az orvos által rendelt rebarbarát. (Ez is kamcsatkai termés.)

Annyit már jól sejtett, hogy amint a kamcsatkai napok kezdenek világosodni az idő haladtával, akként az ő tervei fölött is egyre jobban kezd derengeni, s ez nagy veszedelem! Ha egyszer csak kitör a napsugár az Avacsa-vulkán fölött.

Inkább az Avacsa törjön ki elébb!

CSURIN KAPITÁNY

Csak alig szabadultak meg az összeesküvők ettől a nagy veszedelemtől, jött nyomban a nagyobb.

Másnap reggel egész feldúlt ábrázattal rohant be Kuznecov Benyovszkyhoz.

— No de most már odavagyunk falustul.

— Mi baj?

— Nézd azt a bolond Csurint! most meg az vesztette el az eszt. Nem akar többet a hajójára menni.

— Hát mit akar?

— Itt akar maradni Kamcsatkában. Azt mondja, beteg: nem állja ki tovább a tengeri szolgálatot.

— Tud valamit arról Csurin, hogy mi az ő hajóján akarunk elmenekülni Európába?

— Nem is sejti. Azt hiszi, hogy Ohockba fog visszatérni, s ott valamitől *fázik*.

— Itt pedig valamitől *melegszik*. Gyanítom én az ő baját. Küldd ide hozzám, szépszerével majd én kigyógyítom.

— Az ugyan remek kúra lesz tőled, mert ha ez a bolond lemond a kapitányságról, a hajóhadnagyra száll a parancsnokság, s az kutya legény, az semmi jóindulattal sem viseltetik irántunk.

— Van oka rá. Idejövet ötven kancsukát simítottak rajta végig a mi kedvünkért. Csak te csald ide hozzám azt a Csurint. Nem tudod, miféle kedvese van Csurinnak itt Bolsereckben?

— Hát te már azt is tudod? Van biz annak egy szép leány kedvese, aki nagyon szereti a piperét és a jó konyhát. Szeverov-

szka Lizinkának híják, podoliai leány. Számúzték, mert egy igen magas állású hölgy féltékeny volt rá. Azóta Csurin kapitánynak a lángja. Azt hiszem, hogy ez az egyik betegsége Csurinnak: el van adósodva a kedvese miatt.

— Akkor már kezemben van a fogantyúja. Ő még most is azt hiszi, úgy-e bár, hogy te csak azért trafikálsz vele, hogy nagy csomag szőrmeárukat akarsz a hajójára csempészni, éjszaka, nyílt tengeren, a vámőrök kijátszásával? Én most más fogok vele kezdeni. Ráveszem, hogy jöjjön velünk Lopatkára, hajóستul, s hozza el oda a kedvesét is.

— Szeretném tudni, hogyan veszed rá?

— Majd megtudod.

Ebéd után csakugyan megérkezett Csurin kapitány Benyovszky lakására, akivel már az Ohockból idejövetele alkalmával volt némi ismeretsége. — Az ismeretség, keverve, kellemes is volt, meg kellemetlen is. Kellemes volt az, hogy Csurin kapitány Benyovszkyékát a bilincsekből kiszabadítá, s zsarnokukra, a hajóhadnagyra, ötven kancsukát veretett; de kellemetlen, hogy a nagy viharban az árbocról lezuhanó vitorlapózná a karját összetörte, s azontúl egészen a foglya kegyelmére volt utalva. Ezen az alapon némi bizalmasság fejlődhetett ki közöttük.

— Szép jónapot, főnök úr!

— Ah, ön az, kapitány úr? Minek köszönhetem ezt a szerencsét?

— A napokban indulok vissza Ohockba.

— Kedvező szelet kívánok!

— Nem akartam búcsúzás nélkül eltávozni. Ne küldjek önnek valamit Ohockból?

— De bizony jó lesz! Néhány száz pud kínai vetőmagnak való árpára lenne szükségem a lopatkai telepünk számára. Szabad önt felkérnem, hogy egy pár ezer piasztert vegyen át e célra?

— Majd később, az elindulás előtt. Félek, hogy addig el

találnám csapni. Tudja ön, hogy nálunk tengerészeknél könnyen gurul a pénz!

— Kivált ahol a kormány olyan rosszul fizeti őket, mint minálunk. Igazán csodálom, hogy az oroszoknál minden tengerész egyúttal nem dugárus is. Nem lehetne nekik rossz néven venni.

— Nem is veszik biz azt szigorúan. Hát — élni csak kell.

— Szabad önt felkérnem, hogy maradjon nálam egy csésze teára? Pompás karaván tea. Dugárú. A kormányzótól kaptam.

— Ah, ön szerencsés kópé! Ön egyebet is kapott a kormányzótól. A legszebb leányt, aki csak Kamcsatkában felvirágzott.

— No, azt hiszem, hogy önt sem hagyták csillagvizsgálóvá lenni Bolsa városában.

— Hát már azt is tudod? — Bocsánat, hogy tegezésre szaladt a nyelvem.

— Hát csak folytassuk úgy, hisz úgyis „frère et cochon” voltunk már a hajón egyszer.

Eközben a teát felszolgáló inas kiment a szobából. Akkor aztán Benyovszky más hangon kezdett el beszélni a látogatójával.

— Hallod-e pajtás: én más egyebet is tudok felőled. Előrebocsátom, hogy jó cimbora vagyok. Ha én egy jó pajtásomat bajban találok, segélyére sietek. Te a múlt esztendőben részt vettél abban a felfedezési útban, amelyre a Szent Péter és Pál és a Szent Katalin hajók voltak a kormány által kiküldve. Ennek az expedíciónak nem lett semmi eredménye.

— Nem ám, mert a két vezérkapitány, Levasev és Krenicin ostobák voltak, mint a lúd.

— Mások más okát adják. A legénység fellázadt a tisztjei ellen, nem akart odább haladni, ezért kellett visszafordulniok. (Csurin kapitány e szóra mind visszaprüszkölte a félig lenyelt kortyot a teából.) — Nagyon forró volt talán? Tölts bele egy kis rakit, majd langyossá teszi.

— Erről jobb nem beszélni.

— Tudom, hogy te nem szeretsz róla beszélni. De vannak akik fejükbe vették arról is beszélni, hogy a lázadást te szítotad.

— Ki meri azt állítani?

— Levasev kapitány, aki egyenesen téged vádol azzal, hogy amint a hajótok a Bolsa kikötőjében horgonyt vetett, Krenicin kapitány azonnal sietett fel Bolsereckbe, hogy a kormányzó-nál jelentést tegyen. Az evezősök útközben felfordították a bajdarát, s Krenicin belefulladt a vízbe. Levasev azzal vádol téged, hogy egyenesen a te ösztönzésedre ölték a vízbe a matrózok a kapitányukat.

— Mivel tudja ezt bebizonyítani? — kérde Csuri kapitány, fakóra változott arcal; a szakála úgy reszketett, hogy mind elárulta az ijedt voltát. — A hajóslegénység bizonyosan nem tanúskodik saját maga ellen. Krenicin nem él. A hajóhadnagy bizonyítása érvénytelen, mert már egyszer hamis esküvés miatt volt elítélve.

— Azt csak én tudom, hogy minő veszedelem függ a fejed fölött. A kormányzó, mikor Kamcsatka leírásával megbízott, kezembe adta az összes utazási naplókat, melyeket mindenféle hajóskapitányok összeírtak; ezek között megtaláltam a te vízbefulladt Krenicin kapitányodnak a naplóját is. Az itteni hivatalnokokra nézve a tengerészeti napló olyan, mint a kínai írás, nem értenek semmit belőle ezek a szárazföldi marinoták; de ha egyszer ez a napló fel lesz küldve az ohocki tengerészeti kollégiumhoz, azok a vidrák rögtön kiolvassák belőle azt, amit én megértettem a feljegyzett adatokból, hogy t. i. a ti hajótok már megközelítette az amerikai szárazföldet, ahova küldve volt, alig választotta el már egy szélességi fok, s kedvező szele is volt, előtte szabad tenger. Ekkor kényszerült visszafordulni. Éppen úgy, mint Bering admirál, akit a legénysége kényszerített az elért célnál rögtön visszatérni. A napló említést tesz arról, s a te neved többször előfordul benne, csupán a tengerészek által ismert jegyektől kísérve. Egy fontos

expedíció meghiúsítása —, hajón támasztott zendülés —, s előjáró tiszt meggyilkoltatása —, a vádak, amelyekkel Ohockban szembe kell szállnod.

Csurin kapitánynak még a fogai is vacogni kezdtek. A torka úgy összeszorult, hogy a tea szürcsölve sem ment le rajta, s a szó csak suttogva jött ki belőle.

— Nem is fogok hát Ohockba menni.

— Hát mitévő léssz?

— Azt mondom, hogy kehes vagyok, nem bírom el a tengerész-sanyart, s itt maradok Kamcsatkában.

— Óh barátom, ezzel csak bitóhalasztást nyersz. Két hónap múlva az ohocki admirális ide fogja küldeni a kormányzó-sághoz a parancsot, hogy fogasson el, s küldjön vasra verve Ohockba.

E szóra csüggedten ejté le a karjait az ölébe a kapitány, mint aki verve érzi magát, s alig hallhatóan suttogott.

— Való igaz! — Mit tehetek? Szegény nyomorult. — Elszökjem az Aleuti-szigetekre talán? — Ott végezzem az életemet, mint fókavadász? — Nem vihetnél el magaddal a lopatkai telepedre? — Talán akadna ott valami hivatal számomra! — Majd ismét erőtetni akarta a bátorságot, s helyéből felugorva, s nyugtalanul lépkedve előre-hátra a szobában, az övébe dugott pisztolyok agyát babrálta. — Utoljára is lánccraveretni nem hagyom magam, amíg egy töltött pisztoly van a markomban. Egy golyó, s vége van mindennek. — Óh csak az a szegény leány ne volna a szívemhez nőve! Ki védi meg őt, ha én elveszek?

És erre megeredtek a könnyei, eltakarta az arcát szégyenében, s utoljára odaborult Benyovszky nyakába.

— Szabadíts meg! Tanácsolj, mit tegyek! egyetlen barátom! Senkim sincs kívüled e világon.

— Szedd össze magad! Ne essél kétségbe. Törni fogom rajta a fejemet, hogy mi módon szabadíthassalak meg. Előbb jól ki kell főznöm a dolgot. No, idd ki hát a teádat. Aztán

viseld magadat nyugodtan. Senkinek a félelmedet el ne áruld, a bajodról ne beszélj. Még itt Kamcsatkában nem beszélnek rólad. Holnap délután jöjj el megint hozzám, addig kifőztem a tervet. A hajódat pedig semmi esetre el ne hagyd.

Csurin kapitány nagy háálkódások közt vett búcsút Benyovszkytól.

Benyovszky még egyszer visszaszólította.

— Hogy lássad, mennyire érdeklődöm a sorsod iránt, szívesen kérlek, fogadd el tőlem baráti ajándékképpen ezt az erszényt. Ötszáz rubel van benne. Ezt vedd el a szép Szeverovszka Lizinka kisasszony számára kelengyéül.

— Óh kérlek. Nem lennék képes ezt visszaszolgálni.

— No, ha komolyan rám bíztad a sorsodat, akkor vedd el; különben azt hiszem, hogy csak szófia beszéd volt az egész.

Csurin kapitány magára hagyta erőtetni a pénzt, — „nagy nehezen egy szóra” — ahogy mondják, s esküdözött, hogy mindenben szolgálatjára lesz nagylelkű barátjának.

A másnapi megjelenésekor már kész tervvel fogadta Benyovszky a kapitányt.

— Kedves barátom, a dolgod egészen rendben van. Beszéltem a kormányzóval. Azon kezdtem, hogy énnekem a lopatkai telepemen okvetlenül szükségem volna egy katonai parancsnokra is, aki századosi minőségben a fegyveres erőt rendben tartsa. Helyeselte a kívánságomat, ő maga is gondolt erre; csakhogy most nem áll a rendelkezésére olyan rendes katonatiszt, akit odaküldhessen; kell-e kozák? Azt mondtam neki, hogy abból nem kérek, inkább keresek majd egyet azon hajóskapitányok közül, akik egy vagy más okból hajó nélkül maradtak. Erre teljesen felhatalmazott. Zsebemben van a századosi kinevezés, csak a nevet kell benne kitölteni.

— Nagyon jó lesz! Az enyémet írod bele. De akkor a hajómtól mégis meg kell válnom.

— Ellenkezőleg. Meg kell tartanod a kapitányságot. Amely szerződést Kuznecovval kötöttél, az maradjon érvényben.

Te a gályáddal, amint a jegen keresztül vádoltathatod, megindulsz Kuznecov társaságában. Mikor Lopatka magaslatán fogsz járni, a hajófenék lyukat kap (erről majd Kuznecov gondoskodik), s emiatt kénytelen leszel horgonyt vetni, s partra szállni, amíg a hajót kitatarozzák. Többet aztán nem térsz rá vissza. Én ott várlak a parton s elviszlek magammal Lopatkába. Ott be leszel iktatva katonai parancsnoknak. Az öcséd, Csurin Iván, aki hűséges pajtásom volt, itt halt meg a mi telepünkön. Mikor a Casarinov-féle mérgezési eset volt, ő lett az áldozat. Azt sem tudja senki, hol temették volt el? Annak a nevét fogod felvenni. S aztán kereshetnek széles e világon. A fizetésedet kapod a lopatkai telep jövedelméből; elhozod magaddal a szép Szeverovszka Lizinkát, akinek kelenyűl adok én az odaérkezésünk napján — két ezer rubelt. — S aztán éltek ott boldogul, mint Ádám és Éva a paradicsomban. — Nos, hogy tetszik ez a terv?

Csurin kapitány el volt ragadtatva általa. Nemcsak hogy megesküdtött rá, hogy szentül követni fogja Benyovszky parancsát apróra, de még írásban is kötelezte rá magát.

— Most tehát csak légy rajta, hogy a hajódat felszereld. A kedvesedet is vitorlázd fel, hogy amint az idő kedvez, indulhass. Arról, amit tőlem hallottál, senkinek egy szót se beszélj; még a szép Lizinkának sem, mert ha idő előtt kisül valami, a nyakadat szeged.

Csurin esküdtött, hogy hallgatni fog, mint a nyúl.

Eltávozta után magához hívatta Benyovszky Kuznecovot.

— A hajóval rendben vagyunk. Csurin marad, s rendelkezésedre áll. Hanem már most credj utána, s el ne bocsásd a kezéd közül, s ne engedd őt senkivel szóba állni, amíg én nem tudatom veled, hogy itt az idő a cselekvésre.

A NEHÉZ NAPOK

A munka be lett volna fejezve. A hajó fel volt szerelve; élelmiszerek, pálinka, ivóvíz tonnákban, besózott hal, liszt, lőpor és ólom kellő mennyiségben együtt, az összeesküvők csapatja összehíva; csak az időjárás volt az akadály. Március végén, ápril elején még a kamcsatkai kikötőkből nem lehet a hajóknak kiszabadulni. A jég olyan vastag a Bolsa folyamban, hogy azt a hajósok nem bírják keresztülfúrésznelni.

S a várakozás napjai a legnehezebb napok.

Folyton védekezni kell az árulás ellen, s őrizkedni a felfedtetéstől. S ez a kettő nem egy dolog. Az árulást rosszakaró ellenség követi el, a felfedést könnyelmű jó barát.

Ennek az ötvenhat összeesküvőnek mind van valami szív-megbetegítője itt a városban. A kozák leányok és menyecskék szépek és jószívűek. Lehetetlenséggel határos, hogy ezek a menekülni készülő férfiak egy utolsó búcsúvételre meg ne látogassák a kedveseiket. A búcsúzásnak lehet ugyan az az ürügye is, hogy a lopatkai telepre indult a társaság; de az nincs a világ végén. Oda éppen magával viheti a szíve választottját minden ember, szüksége van rá a *gazdaság* vezetésénél. A naplója elején említé Benyovszky, hogy a száműzöttek telepén harminc asszonyt talált, később is többször előhozta, hogy asszonyok vendégelték meg őket a házaikban. Lehetetlen az, hogy harminc asszony észre ne vegye, hogy az ő férfiak el akarják őket hagyni örök időkre.

Folyvást tüntetni kellett az ittmaradás szándéka mellett.

Egy nap számos küldöttséget menesztettek fel a kormányzó-

hoz, felkérve őt, hogy engedje meg a lopatkai földműves telepet az ő nevéből „Nilovágának” elkereszteltetni. Másnap meg a városi tanácsot kérték fel, hogy az új telepen *születendő gyermekekre* is terjessze ki a szabad polgárjogot.

Ez mind ment egy ideig, de a tapasztaltabb vezetők átlátták, hogy hosszú ideig mégis lehetetlen így port hinteni az előjáróság szemébe.

— Mi történik akkor, ha a kormányzóság elébb megtudja a szökési tervünket, mint Csurin hajója a kikötőből kiszabadulhat? — kérdezé Pánov Benyovszktyól.

— Gondoltam erre. Akkor fegyver ellen csak a fegyver segít. Úgy hiszem, hogy mi mindnyájan leszámoltunk az étellel. Mindegyikünk *a szájában hordja a harangozópénzt*. Én úgy intézkedtem, hogy azonnal megtudjak mindent, ami a kormányzóság köreiben történik. A legelső erőszakos rendszabály fel fogja idézni a mi gyors cselekvésünket. Nekünk egy éjjeli rohammal el kell foglalnunk a várat. A várőrséget könnyen leverhetjük. Ha a vár birtokában vagyunk, annak az ágyuival uraljuk az egész várost, s visszaverhetjük a kozákok támadását.

— De hát a hajónk? Az ott van a jég közé fagyva.

— Arra is gondoltam. Az egész kikötőt uralják a világítótorony sáncai. Azok el vannak látva négy ágyúval. Nekünk a legelső csatazajra meg kell szállnunk egy csapattal e sáncokat. Jelenleg nem őrzi azokat más, mint egy kozák pikét. Az ágyúhoz van golyó clég, de lőpor nincs. Azt be kell szereznünk, a gorombájából. Vegyetek a raktárból. Mondjátok, hogy sziklarépszítésre kell a Kurile-tó melletti kikötő építésnél. Kuznecov állandóul a hajón legyen, s tartson egy hű itelment a milutkai telepen, aki által üzeneteket válthassunk. Ti azalatt folytatások a tengeri útra szükséges élelmiszerek bevásárlását. A szövetségesek állandóul a házaikban maradjanak. Senki egyedül magában a városba be ne menjen, ki-ki ellenőrizze a társát, kivált, ha leányfelét látogat meg. Minden veszekedést kerülni

kell a kozákokkal, s olyan ivóhelyekre be nem látogatni, ahol azok mulatnak.

— A férfiaktól nem félek, hanem az asszonyoktól — azoktól nagyon félek — mondá aggódva Hrustiev.

— Az asszonyok titoktartóbbak, mint a férfiak — bíztató őt meg Benyovszky s annak a bizonyosságára, hogy nem fél az asszonyoktól sem, felment estére a kormányzóékhoz; igen jól fogadták, éjfélig ott mulatott náluk.

Éjfél után aztán hazatért a tanyára, s a tudós Mederrel három petárdát készített reggelig arra a célra, hogy azokkal a vár kapuját felrobbantsa. Soha vőlegény hasonló előkészületeket nem tett a menyegzőjére.

A márciusi napok így leteltek végig: nappal a tanácsbelicknél udvarlással, a szép Afanáziánál szerelmes suttogással, éjjel a kartácsok készítésével, pokolgépek összeállításával.

Beköszöntött az április. Holdújság volt, időváltozás. Erős déli széllel megjött az olvadás, a hévmérő egyszerre a fagypontra felül emelkedett, s a jég elkezdett porhanyulni. Az égen nem láttak se napot, se holdat, a sűrű lomha köd egyformává tett napot és éjszakát. Éjjel-nappal lámpással járt minden ember, s az őrön álló katonák minden tíz percben kiabálták a jelszót, hogy a cirkálók el ne tévedjenek. Ilyenkor az utazás, látogatás is szünetel, a hó beroskad a szánkó alatt, s hét kutya se tudja azt kihúzni.

Benyovszky is otthon maradt egész nap. Annál meglepőbb volt ránézve, mikor Afanázia dajkáját meglátta, aki levelet hozott a számára a kisasszonyától, melyben az látogatását adja tudtul délutánra, hozzátéve, hogy igen komoly közlendői vannak.

Mosolygott is rajta egy kicsit, ismerte már jól a szerelmes leány komoly közleményeit.

Mikor azonban a déleesti órákban megérkezett hozzá a menyasszonya, Benyovszky egészen megrettent attól az átváltozástól, amely annak az arcán látható volt. A játszi, mindig

vidám hajadoni arc most egy szenvedő vértanú képét mutatta, az életpiros szín eltűnt róla; halavány volt, mint egy halálos beteg.

— Kedvesem! Az Istenért! Mi lelt? — kérdezé, keze után nyúlva a leánynak.

A leány mozdulatlanul állt előtte, és nem szólt, leeresztett kezecit összekulcsolva, de midőn kedvesének a keze érinté az övét, egyszerre kitört a kebléből az elfojtott fájdalom, odaveté magát a karjaiba, s hevesen zokogva rebegé:

— El vagyok veszve! Én szerencsétlen!

Benyovszky odavezeté őt a kerevethez, s odatérdelve eléje, könyörgött neki, hogy mondja el, mi bántja? Miért sír? Mi fáj a szívének?

Idő kellett hozzá, míg a leány a nagy zokogástól annyira magához tudott térni, hogy szavakat találjon az ilyen kérdésre.

— Mi fáj? Az, hogy te engem el akarsz hagyni!

— Én? Tégedet elhagyni? Álmodtad talán?

— Nem álmodtam, bizonyosan tudom. Kérlek, ne térdelj előttem, az nem illik hozzád. Lásd, én is erős vagyok már, nem sírok többet. Beszéljünk csendesen. — Zárd be az ajtót, hogy senki meg ne lepjen.

Mikor Benyovszky visszatért, Afanázia azt mondá neki, hogy üljön le melléje, de átöleletni nem engedte magát.

— Ez elmúlt! — suttogá. — Rövid boldogság volt, felejtsük el. — Te el akarod hagyni Kamcsatkát a Szent Péter és Pál hajóval, társaiddal együtt, s nem még a lopatkai telepre, hanem vissza Európába.

Benyovszkynak a szívverése is elállt egy pillanatra, ez a mondás megsibbasztá minden érzékét.

— El vagyok árulva! — rebegé visszatarthatlan ijedelemmel.

— Csak élőttem, légy nyugodt. Senki sem fogja utadat állni. Hallgasd meg, hogy történt ez velem. Van egy kedves cselédem, láthattad többször nálam, a kis Nadejda. Tegnap reg-

gel odajön hozzám, s azt súgja nekem bizalmasan, hogy őneki van egy kedvese, aki őt most férjhez kéri, hát búcsúzni jött hozzám, hogy megválíék tőlen. Én nagyon szerettem a leányt, mert igen hű cselédem volt. Kérdeztem, hogy ki a vőlegénye? Azt mondta, hogy Kudrin Iván.

E névnel, mintha villanyütés érte volna Benyovszkyt. Ez a Kudrin volt általa kiküldve az áruló Leventiev kivégzésére. Felállt Afanázia mellől izgatottan.

Afanázia pedig folytatá csendesen:

— Én azt mondtam a leánynak, hogy ezért nem szükség tőlem olyan keservesen búcsúznia; hiszen Kudrin Iván Sámuelovics Ágostnak a bajtársa, akivel együtt fog letelepedni a Kurile-tó melletti szép birtokon, én is odamegyek majd az én urammal, s akkor ismét csak együtt leszünk. Erre a leány megvallotta nekem, amit Kudrin Ivántól hallott, hogy Sámuelovics Ágost és társai nem szándékoznak Lopatkán letelepülni, hanem egy gályával elszökni Európába, s őt is oda akarja vinni magával.

Benyovszky olyannak érezte magát, mint egy tetten kapott tolvaj.

— Nem hittem a leány szavainak. Lehetetlenség az! Hiszen ha azt mondanák, hogy az apám el akar adni, hogy az anyám meg akar mérgezni, azt sem hihetném el; hát még azt, hogy akit jobban szerettem, mint apámat, anyámat, ily nyomorulttá tegyen, nyomorulttabbá, mint akit eladtak, akit megétettek, hogyan hihetném el? — Hídd ide nekem azt a Kudrint, mondám Nadejdának. Aztán beszélj vele. Én majd kihallgatom a tanakodástokat.

Benyovszky a földet érzé a lábai alatt emelkedni. Ily válságos óra még nem volt az életében. Egész veszedelmes összeesküvésű terve két szerelmes leánynak a kénye-kezére juttatva.

— Kudrin eljött tegnap délután hozzánk — folytatá Afanázia erőtetett nyugalommal. — Én egy ablakfüggöny mögé voltam elrejtözve. Nadejda kikérdezte a vőlegényét. Az el-

mondott neki mindent. Amint a jég felolvad, a Szent Péter Pál-hajó kivádol a kikötőből, mikor a lopatkai fokhoz ér, az összeesküvők hatalmukba kerítik, s aztán Sámuelovics Ágost vezénylete alatt elvitorláznak vele Kína felé, s onnan Európába. Minden jól el van készítve előre. A lopatkai földműves-telep csak palást, ami a tervet betakarja.

Benyovszky csak állt ott, mint egy szobor, és nem tudott egy szót kiejteni.

Afanázia folytatá:

— Én mindent hallottam az utolsó szóig. Mivé lettem? Megcsalva, meggyalázva, eltaszítva! Rosszabb annál a szegény szolgaleánynál, mert azt a szeretője magával akarja vinni; de énvelem csak játékot űzött az én vőlegényem. Egy rossz szót sem mondok önnek érte. Titkát megőrzöm, mint egy halott. Az leszek nemsokára igazán. Mert ezt a gyalázatot, ezt a csalódást én túlélni nem fogom. Vannak még leányok, akik, ha akarnak, meg tudnak halni. — Csak azért jöttem ön-höz, hogy figyelmeztessen rá, őrizze meg jobban a titkait, s aztán, hogy egy utolsó istenhozzádót mondjak önnek.

Hanemennél a szónál úgy megrohanta a fájdalom a szegény leányka szívét, hogy eszméletlenül rogyott Benyovszky karjai közé.

Hosszú idő telt bele, amíg a boldogtalan leány ájulásából ismét eszméletéhez tért. Midőn ismét felnyitá a szemeit, Benyovszky gyöngéd szeretetteljes tekintetével találkoztak azok. Csak nagy nehezen találtak vissza gondolatai az elszakkadt eszme fonálhoz.

— Hát mi legyen belőlem? Van-e még okom tovább élni, vagy nincs?

Benyovszky odaborult a kedves teremtés térdeire.

— Hallgass meg, s aztán ítéld fölöttem.

A leányka e szóra azzal a szeretetteljes gyöngéd tekintettel válaszolt, mely világosan megmondá, mennyire szeretné kedvesét fölmenteni.

Amit Benyovszky ezután Afanáziának mondott, azt ő maga szóról-szóra följegyzé emlékiratában, azzal a körülményességgel, amelyben különben olyan fukar szokott lenni. Szükségtelen volna még e szavakhoz valamit hozzáköltetni.

„Emlékezni fog ön, drágám, miket beszéltem én el önnek születésemről, s arról a rangról, melyet Európában elfoglaltam. Én legelőbb jól emlékezem azokra a könnyekre, amiket ön akkor hullatott. Az a balsors, hogy Kamcsatkába száműztettem, rég végit érte volna már önkénytes halálommal, s megszabadított volna a zsarnokságtól, ha önt meg nem ismertem volna, ha az ön szerelme az élethez nem kötött volna. — Én önért éltem, s ha ön a szívemben olvashatna, bizonyos volnék önnek a szánalmáról és bocsánatáról; mert az ön bírhatása éppen olyan szüksége lett az életemnek, mint maga a szabadság. Ez nem az a szabadság, melyet az ön kegyes atyja nekem adott, nem: ez magában foglalja rangomnak és birtokaimnak visszaszerzését. — Én azért kívántam önt bírni, hogy jó szerencsém részesévé tegyem. Kamcsatkában ez a vágy be nem tölthető. Miféle rangot oszthat meg egy száműzött a kedvesével? Az ön jó atyjának a kegye nagyon rövid ideig tarthat. Jöhet a helyébe más kormányzó, aki egy szavával visszavonja az ő rendeleteit, s engem visszataszíthat a szenvedés és gyalázat állapotába, amelyből rövid időre ki lettem ragadva. — Gondolja ön meg, kedvesem, minő fájdalom, minő kétségbeesés marcangolná szét az én keblemet, ha önt is e szegény és szenvedés részeséül kellene látnom. — Mert azt tudja ön, hogy minden orosz becstelennek tartja a száműzötteket. — Nézzen ön a szemembe, Afanáziám, szerelmem! Kinek boldogsága végtelenül drágább nekem a saját magaménál! Ön engem kényszerített szándékaim kivallására; az ég tanúm, hogy őszinte szív és szeretet vezeték azokat. Halogattam ön előtt e felfedezést, de ne kétkedjék benne, hogy ezt tenni őszinte akaratom volt.”

Ezek saját feljegyezte szavai.

Akik tudjuk, hogy nem regényt, hanem igaz történetet olvasunk, bizvást ítéletet mondhatunk e szavak fölött.

Nem volt ezekben igaz szerelem Afanázia iránt.

A megelőző sorokban maga Benyovszky elmondja, hogy amíg Afanázia hosszas aléltsága tartott, ő egy „tervet” főzött ki magában. Egy tervet a nagy veszély elhárítására. A cél örökké az volt: a megszabadulás. E célért fel kellett áldozni még egy olyan nemes szívet is, mint ezé a ritka hűségű leánykéé volt. Amellett érezte Benyovszky a szánalomnak a kötelességét is. Ha az ő szabadulási terve sikerül, akár él, akár halva marad Nilov úr, Afanáziának itt ezen világrészben nincsen maradása többé. Neki ezt a kedves ártatlan teremtetést okvetlenül magával kell vinnie. Ha nevére nem teheti is, teheti leányává, hűgává, itten nem hagyhatja. Azoknak, akik őt otthon szeretik, Afanáziát is kell szeretniök, mert szabadságát neki köszönheti, az ő családjának a tagja fog ő lenni akkor is, otthon is.

Más kijárás ebből a veszélyes tömkelegből nem volt.

Mikor aztán mindent elmondott a leánynak, akkor ez azt kérdezé tőle:

— De hát miért titkoltad el mindezt énelőlem? Hát nem tudtad, hogy én téged a világ végéig is kész vagyok követni?

Hogyan világosítá fel további céljairól Afanáziát, hogy közlé vele aggodalmait? az csak néhány szóval van följegyezve.

Egy egész mennyország tárult föl előtte, tele angyalokkal, kiknek nevei: „szerelem — önfeláldozás — bocsánat — biztatás — reménység — vigasztalás — hűség” —; s szabad volt magát ez angyalok kórusában elrejtene.

Bizony megvirradt, mire Afanáziának eszébe jutott a kienesztelés nagy ünnepének végét szakítani.

— Anyám tudja, hogy idejöttem, tudja, hogy sokat sírtam, azt is tudja, hogy az temiattad történt; — de az okát nem tudta meg tőlem. Ma jöjj oda, és gondold ki valamit, hogy miért sírtam én miattad olyan sokat? Ha te nem tanítasz meg rá, én magamtól hazudni nem tudok.

Benyovszky megígérte neki, hogy együtt fog vele felmenni a várba.

Künn a ház előtt találta Benyovszky Hrustievet és Kudrin Ivánt.

Hrustiev, amint Afanáziát Benyovszky karján kilépni látta a házból, odament eléjük, s elébb térdig lehajtott fővel és kézsókkal üdvözölte Afanáziát, aztán átölelte Benyovszkyt, tréfásan dörmögve a fülébe:

— Gratulálok neked a boldogul eltöltött éjszakához.

Benyovszky elég fennhangon válaszolt neki.

— Bizony gratulálhatsz édes mindnyájunknak. El van árulva az egész összeesküvésünk. Afanázia mindent megtudott.

Erre a szóra Hrustiev, aki erős, edzett férfi volt, egyszerre elkezdett reszketni, hogy még a térdei is összeverődtek.

— Ki volt az áruló? — hörgé egyszerre berekedve.

— Ez a jó pajtás itt a hátad mögött — mutatott Kudrinra Benyovszky.

Erre meg aztán a düh futotta el Hrustievet; torkon ragadta Kudrin Ivánt, s levágta a földre. — Nem kellett azt taszítani, esett az magától is, oda Benyovszky lábaihoz, átkarolva a térdeit, s irgalomért könyörögve.

Hrustiev kirántotta a kését, s nekiment Kudrinnak, hogy agyonsúrja. — Benyovszky felfogta a karját.

— Ne bántsд őt, bajtárs. Hisz akkor másodiknak engemet ölhetsz meg, én is elmondtam az én arámnak mindent, s ha szigorúan veszed, a saját torkodat is elvágthatod, mert fogadni mernék, hogy te is elmondtad a te asszonyodnak, hogy mi tervünk van a jövőre, s még legalább tízen mások tették ugyan-
ezt, akiknek a szívük szakad, mikor innen meg kell válni.

Hrustiev csak morgott, de nem mert tiltakozni.

— Még most csak azoknak van elárulva a titkunk, akik szeretnek bennünket — mondá Benyovszky —, s azok meg fogják azt őrizni jól. Kelj fel a lábaimtól, Kudrin Iván. Nagyot vétettél, de én még nagyobbat. Jegykendő helyett a szemfő-

deleinket adtuk oda a menyasszonyainknak. Rajtuk áll, hogy azt az arcunkra terítsék. De ha tégedet is úgy szeret a te kedvesed, mint engemet az enyéim, akkor akár az anyánk ringatta bölcsőben, úgy alhatunk. Hanem többet a szeretőddel ne beszélj. Afanázia majd tudtára adja, hogy a szabadulás napján őt is elvisszük magunkkal. És aztán a te asszonyodat is Hrustiev. Jó lesz-e így?

Ettől a szavától aztán egyszerre mind boldogok lettek, akik egy perc előtt kétségbe voltak esve. Olyan volt közöttük, mint az indus varázsló, aki a csörgőkigyóval meg a pápaszemes kigyóval játszik. Azoknak a mérge is gyilkos, de százszorta öldöklőbb egy asszonyé, aki szerelmében őrzöng.

Amint a szánokat befogták, Benyovszky hazakísérte Afanáziát a várba. A jószívű anya, Nilovné asszony, már kész reggelire várta őket. Olyan gondos volt, hogy addig, amíg a falatozásnak vége lett, nem zavarta meg azt kérdezősködéseivel; csak azután, hogy a teás ibrik kiürült, vette elő Benyovszkyt.

— Édes fiam, Sámuelovics Ágost, mit csinált ön a leányommal? Máskor mindig olyan jókedvű szokott lenni, tegnap óta folyvást sír.

Erre Afanázia kifutott a szobából a benyílóba. Rosszul esett a lelkének azt hallgatni, hogy Benyovszky hazudik. Az ő oltárképe, akinek minden szavában úgy hitt, mint az imádságban! Nincs annál nagyobb kín, mint azt hallgatni, hogy akit imádunk — hazudik.

Benyovszky eleinte csak ötölt-hatolt, hogy így meg amúgy, egy kis kocódás volt kettőjük között. („Korán kezdik!”) Afanázia megfogadtatta vele, hogy nem mondja el senkinek a szerelmes összezördülésnek az okát.

— De nekem azt meg kell tudnom. Az nem lehet tréfa, amiért egy leány menyasszonyfővel telesírja könnyekkel a a vánkosát. Jöjj ide, Fáni; engedd meg Sámuelovics Ágostnak, hogy fedezze fel előttem a te kétségbeesésednek az okát.

Afanázia engedelmesen mondá, hogy ő egészen a vőlegé-

nyére bizza, hogy mit mondjon el. Maga is hallani akarja, hogy igazat mond-e?

Már ezt a „kis” hazugságot *úgy tanulta*.

— Nohát elmondom — szölt Benyovszky könnyű kedéllyel, közben nevetett is egy kicsit. (Afanázia erős szívdobogással leste, vajon elhíhető mesét fog-e kitalálni? nem kapják-e rajta a hazugságon?) — Hát valami jóakaróm (van nekem ilyen sok) besúgta Afanáziának, hogy én nem vagyok görög hitű, s ennélfogva az Oroszországban dívó törvények szerint övele nem lehet megesküdnöm. (Afanázia könnyebben lélekzett fel, ez nem is volt egészen hazugság.)

— Az a besúgó bizonyosan Stefánov volt! — vágott közbe Nilovné asszony.

— Valószínű. Ő ugyan fogságban van, de cimboráival levelezhet. Afanázia e felfedezésén megijedt, s hozzám jött azzal a kéréssel, hogy ha csakugyan igaz az, hogy pápista vagyok, csak nagy frissen térjek ki a hitemből, s lépjek át az ortodox vallásra. S ezt csak olyan könnyű szerrel kívánta tőlem, mintha arról volna szó, hogy ne húzzak fel a lábamra ezentúl tengeri kutyabőr-csizmát, hanem bagariát.

Ez még Afanáziát is megnevelteté.

— Hát én erre mit mondhattam volna egyebet, mint azt, hogy: „édes angyalom, nekem minden vallás jó, s szerintem minden ember, aki istenfélő és jólcselekvő, a maga hite szerint idvezülhet, még ha (uram bocsá!) luteránus is. De már én azt a római katolikus vallást, amelyben születtem, neveltetem, meg nem tagadom; mert nekem a hitemet cserélni nem szokásom. Én is bizonyára idvezülni fogok, még ezen a földön is, miután olyan mennyországgal rokon védszentem van, mint az én Afanáziám.”

E szónál magához akarta vonni a leánykát, de az jól játszotta a durcást, s elrántotta tőle a kezét.

— Hát csak nem hagyta enyelegve elütni a vallási kérdést, — komolyan exorcizálni kezdett, hogy miért tagadok meg tőle

olyan csekély áldozatot, ami nekem semmibe sem kerül? Ekkor aztán én is a sarkamra álltam, hogy dehogyan nem kerül! én bizony a százhatvannapi bőjtöt, amire az orosz igazhitű kötelezve van, el nem vállalom, s különösen a negyvennapos olajos babot be nem veszi a természetem. — Erre ő aztán ákációzuskodni kezdett, hogy ha ki nem térek, akkor az egybekelésünkéből nem lesz semmi. — Erre én is hirtelen szóval azt találtam felelni, hogy „hát akkor, drága kincsem, szépen meghalhatunk, anélkül, hogy egymásnak szemére vethetnénk valamit.” Erre ő aztán egyszerre hozzáfogott az egereket meg-itatni, olyan sírást követett el, hogy a mártíroknak a szíve is megcsett volna rajta. Ma egy kissé mégis kiengesztelődött, s nem fenyeget olyan nagyon a pokollal.

Afanázia jól tudta játszani az engesztelőkeny duzzogót.

— Hát az én könnyeim csak egeret itatni valók?

Hanem Nilovné asszonyság egészen komolyan vette az esetet, s üdvös leckét tartott a leányának.

— De minek ártod te magad vallásos ügyekbe? Mit értesz te ahhoz? Nem bízták azt együgyű fehérszemélyekre. Én úgy tudom, hogy az ország törvényei szerint csak az igazhitű férfinak nem szabad eretnek leányt, áttérés nélkül, feleségül venni; de a leány ahhoz mehet, aki veszi. Aztán kérdi is az archimandrita, mikor összeesket benneteket, hogy mi vallása van Sámuelovics Ágostnak? Lefizeti a markába a tizenkét imperiált, s úgy megáldja érte, mintha legjobb híve volna. Nekem emiatt többet ne sírj. Verd ki a bolondságot a fejedből. Lehet az ember boldog amellet, hogy a férje más valláson van. Lám én is titokban mindig az edinburgi imádságos könyvemből imádkozom. Emiatt az uraddal össze ne vesszél, mert ha ezen belekötsz, s aztán jól megver, énhozzám hiába szaladsz, én pártodat nem fogom.

Benyovszky égre-földre esküdött, hogy ő ugyan soha a keze szelével sem fogja meglegyinteni a szerelmesét.

— Nono! Nilov úr is éppen így esküdözött *nekem*, mikor

jegyben járt velem.

— Remélem, hogy meg is tartotta.

— Nem mindennap. No most itt hagyom magát Afanáziával. Aztán a mennyországról meg a pokolról ne beszéljenek. — Hanem, ha majd hazakerül, tanácsolom, hogy annak a gonosz besugdosó Stefánovnak valami jó flastromot rakjon a hátára.

Benyovszky aztán egyedül maradt Afanáziával, s nem beszéltek se pokolról, se mennyországról, csak arról a szép világról, amelyben élni fognak majdan, ha sikerül a kiszabadulási tervük.

Hazatértett aztán csakugyan felkereste Benyovszky Stefánovot. A szerencsétlen ember a hagymáz válságos pontján volt. Benyovszky segített Medernek spanyollégy-flastromot készíteni, azt rakták a hátára.

„A SZERELEM SÖTÉT VEREM”

Azon időben, mely Benyovszkyt Kamcsatkában találta, nagyszerű város lehetett Bolsereck. A tartomány székhelye volt, kormányzati központtal, erősített vára, ágyús sáncokkal védett világítótornya; a Bolsa-folyam kiszélesített medrében egész kereskedelmi hajóraj számára való kikötője; nagy temploma, mely ezer embert volt képes befogadni, telefestve hajótöréstől megszabadult hajósok fogadalmi képeivel és görög szentekkel; a város utcáin gazdag kereskedők házai egymással sorakozva, a piacon tanácsház; hivatalos épületek, nagyszerű raktárak kereskedelmi árúk számára, mások a füstölt halnak, a pálinkás hordóknak, a lisztnek, a cetolajnak, a piac közepén a bazár, melynek bolt-odúiban kínai árúcikket cserberéltek vadászsákmányért, pénzbeváltók szobái, pogácsa- és kvaszitalárulók sátrai, nagy volt a forgalmi zaj. — Ma már mindebből nincsen semmi. A várfalak bedültek, a világítótorny leroskadt, az öblöt betöltötte a folyam kavicssal; a kereskedők házsorai eltűntek, se raktár, se bazár nincsen többé. — A kormány egy új várost építtetett a tengerpartra, s azt nevezte ki Kamcsatka fővárosának, Petropavlovszk névvel, az egész élt odavándorolt Bolsereckből.

(Ennek a Petropavlovszknak a történetéből is érdemes ide egy adatot feljegyeznünk. Benyovszky idejében még ott pusztá tér volt, azóta nagy emporium emelkedett az öböl körül, s a térképen kettős karika mutatja, hogy az ott „főváros”. — Mikor a híres keleti háborúban Anglia, Frankhon, Törökország és Szárdinia egyesült haderejeikkel támadták meg az északi

kolosszust, nagy tanakodásnak eredtek, hogy micsoda porcikáját vágják le neki? Lengyelországot nem lehet, mert az a neutrális hatalmaknak fog fájni. Végre megállapodtak abban, hogy levágják a medvének a farkát, s elküldtek egy angol, meg egy francia admirálist hatalmas hajóhaddal a kínai tengerekre, hogy vegyék el Oroszországtól — Kamcsatkát. Ez ellen nem fog Európa protestálni! A két admirál aztán hatalmas Armstrong ágyúival tönkrelövette a petropavlovszki kikötő védelmére szolgáló vaságyúkat és rozsdás mozsarakat, s partra szállítá a hódító csapatokat, melyek diadalérettel rohantak a védműveitől megfosztott városra. Ott azonban a kozákok olyan gorombán fogadták a támadó francia és angol csapatokat, hogy azok hanyatthomlok rohantak a dereglyéikhez vissza, sőt egy eltévedt csapat a meredek sziklapárkányról ugrált le a tengerbe. Az admirális urak aztán visszatértek, azzal a jelentéssel, hogy nem lehet a medvének a farkát levágni, mert nincs neki.)

Bolsereckből most már csak a hajdani kozák város áll fenn, ugyanolyan állapotban, aminőben százötven év előtt volt, a rendetlenül elszórt házakat úgy eltakarja a szibériai fűzfabozót, nyír és fenyő, hogy messziről csak a füst árulja el, hogy ott város van, nem erdő. Benyovszky idejében is rossz hírben állt ez a városrész. — Tisztességes ember nemigen látogatott el bele; s ha ott járt, nem dicsekedett vele odahaza. A kozákok szépneme nem volt szalonképesnek elismerve. Talán titokban, lámpás nélkül annál többen látogatták a bozót közé rejtett házakat, olyan előkelő urak is, akiktől az ember ilyesmit fel sem tenne.

Ilyen úr volt a többek között Izmajlov is, a korlátnok unokaöccse, aztán meg Kuznecov, a Benyovszky barátja, a gazdag szőrmekereskedő. Mind a ketten egy leányba voltak szerelmesek: a Kuznin szotnik hűgába, a bogárszemű Katinkába.

A szép Katinka nem volt kegyetlen szívű, meghallgatta

mind a kettőt. Izmajlovnak szép csengő szava volt, de Kuznecovnak még szebben csengők a rubelei.

Egyikén azoknak a ködös hóolvadási napoknak, amelyek április elejével beköszöntöttek, Izmajlov uram elbandukolt a kozák fertályba, s rátalált lámpás nélkül a Kuznin házára. Szokás szerint átvette magát a kerítésen. A kozák nem volt otthon, harácsot szedni járt, s így a kutyái sem voltak az udvarban, nem ugathatták meg a lopva látogatót. A hajlék ajtaját bezárva találta a szobában azonban beszédet hallott, férfi és nő szavait. Felmászott a háztetőre, s bekémlelt a kürtőn keresztül. Látnia nem lehetett a kandallóból feltóduló füst miatt, de hallás után megismerheté a beszélőket. Kuznecov beszélt a szép Katinkával.

— Valami zörög odafenn a hiúban — mondá a férfi.

— A jégmadarak szállnak meg a tetőn éjszakára — nyugtatá meg a leány.

— Kimegyek. Közéjük lövök.

— Ejnye! Még a madárra is féltékeny vagy?

— Mindenre én, aki csak hozzád közelít. Azt gondolod itt hagyalak, ha elmegegyek?

— Ugyan hová vinnél?

— Európába, ott feleségül veszek.

Messze van az, nem találsz te oda soha.

— De odatalálok, mert a Sámuelovics fogja az utat keresni.

— Nem mehetek ám én férjhez, mert se mátkatálam, se kelengyém: szegény leány vagyok.

— Azt is mind ád neked a Sámuelovics, ha csak egy szót szólok neki, olyan becses személy vagyok én előtte.

A többit aztán nem hallható Izmajlov, olyan lassú suttozásba ment át. Csak egy pár hangos csóknak a hangját vehette még ki, ami igen érthető kommentár a fejezethez.

Majd megvette a hideg a háztetőn leskelődés alatt, amíg vetélytársa búcsút vett, és odább ment. Nem merete megtámadni, mert annál puska volt; hanem amint ennek a léptei

clhangzottak a ropogó hóban, lecsúszott a háztetőről, berúgta az ajtót, s berontott az egyedül maradt leányhoz.

— Hát te, világ virága! szökni készülsz ezzel az irhabórszedővel! Kelengye kell neked úgy-e? Majd ad a Sámuelovics Ágost! Útra akarsz kelni Európába? Majd elvisz a Sámuelovics Ágost! Nohát majd a lakodalmatokon én leszek a násznagy! A vőlegényednek majd én szerzek útlevelet az ólombányákba; neked pedig megkötöm a koszorúdat bogáncskóróból. A Sámuelovics uramat meg majd megtanítom, hogyan kell hajótorést szenvedni száraz földön? Megálljatok!

Azzal elrohant, pogányul káromkodva.

Katinka úgy meg volt rémülve, hogy senkinek sem mert szólni erről az esetről.

Izmajlov azonban nem futhatott ezzel a hírrrel egyenesen a korlátnok nagybátyjához, mert attól majd kikapott volna a szép kozák leánnyal való ismeretségért, bizonyosan elkergették volna Bolsareckből, hanem más utat-módot keresett vetélytársa megrontására.

Mint már Stefánov Hippolit Pánov előtt elárulá, voltak ők valami tízen, külön pártot támasztó összeesküvők, azok közé tartozott Boscarev és Zablikov; Izmajlov is hozzájuk szított. Ezeknek a tervük volt a jégolvadás alkalmával egy dereglyére felkapni, s ki-ki a maga kiszemelt kedvesét elragadva, azokkal a Kurili-szigetekre menekülni. Stefánovnak volt ígérve Afanázia, Izmajlovnak Katinka. Ez nem lehetett első ilyenféle kaland Kamcsatkában, mint Benyovszky későbbi emlékirataiból meg fogjuk tudni; azok a szigetek már akkor is egész telepeket képeztek ilyen odaszökdösött kalandorokból, kik ott saját főnökeik alatt a maguk kényére éltek, s fittyet hánytak az egész orosz hatalomnak.

Izmajlov sietett a két cimboráját, Boscarevet és Zablikovot felkeresni. Első dühében, amit szerelemfúltése szított, arra ösztönözte őket, hogy jöjjenek vele azonnal a korlátnokhoz, Benyovszky fondorlatát feljelenteni.

— Azt nem tesszük. — mondá Boscarev —, mert akkor Sámueloviccsal együtt számos jó pajtásunkat tennők szerencsétlenné, akik egyikünknek sem vétettek.

— Azonkívül is — tevé hozzá Zablikov —, mi még most sokkal kevesebbet tudunk, mint hogy valami bizonyossal tudnók elvádolni Sámueloviccsot. Mikor jelentkeztünk nála, óvatos volt a róka, azt mondta egyelőre nem vesz föl; de tartsuk magunkat a közelben. Mi aztán összebarátkoztunk Stefánovval, attól csak annyit tudtunk meg, hogy Sámuelovics valamit tervez, aminek Kamcsatkából megszökés lesz a vége. De hogy merre és mi módon? azt még ő sem tudta. Ekkor Sámuelovics nagy hirtelen elfogatta Stefánovot, s azt most az alatt az ürügy alatt, hogy beteg, bezárva tartja. Hogy mit főztek ki azóta? nem lehet megtudni.

— Járjatok utána. Beszéljetek valakivel az összeesküvők közül, aki be van avatva.

A két cimbora Izmajlovval együtt ekkor elment Bátorinhoz, s azt iparkodott körülvenni, hogy szépszerével kitudja tőle a szökési tervet.

Bátorin ki tudott bújni a kérdezősködéseik alól, itatni kezdtek, akkor úgy tette magát, mintha részeg volna, ledült az asztal alá.

— Ejh! ettől semmit sem tudunk meg — ságá Boscarev a társának —, mert ez Sámuelovicsnak hú kutyája; keressünk más szajkót, aki beszél.

Azzal otthagyták az asztal alatt.

Bátorin azonban nem volt részeg, amint ez a három cinkos eltávozott, feltápaszkodék, és sietve felkeresé Hrustievet, közölve vele az aggodalmát, hogy ez a három fickó nem jóban töri a fejét.

Erre Hrustiev, Bátorin és Pánov együtt Benyovszkyhoz mentek a rejtélyes dolgot feljelenteni.

— Itt megint valami asszonyféle támasztja a bajt. Van-e Izmajlovnak valami kedvese Bolsereckben?

— Van, jól ismerem — mondá Hrustiev —, a Kuznin kozák húga, a „szemők” Katinka. Így híják a nagy bagolyszemeiért.

— S vajon közülünk valakinek nem világítanak a sötétben ugyanezek a bagolyszemek?

— De igen. Kuznecov jár utána, el is venné, ha a leánynak kelengyéje volna.

— Akkor már tudom, honnan támad ez a szél? Kuznecov beszélt valamit a leánynak, s a leány elmondta Izmajlovnak.

— És Izmajlov elmondta azóta nagybátyjának, a korlátnoknak.

— Eredj rögtön a leányhoz, és mondd meg neki az én nevemben, hogy én rögtön adok neki ezer rubelt kelengyére, ha Kuznecovnak kezét ad, az őt el fogja vinni Ohockba, s ott megesküszik vele, s ottmaradnak. Itt nem engedné meg neki az előkelő társaság, hogy egy kozák leányt vegyen nőül. Én magam azalatt felmegyek a korlátnokhoz, s kipuhatok nála, hogy fecsegett-e előtte Izmajlov valamit a terveinkről.

— Csak nem ment el az eszed? Hogy a medve barlangjába belépj. Hiszen ha megtörtént az áruulás, rögtön letartóztatnak.

— Te csak a magad dolga után láss, engemet ne félt. Még nincs megöntve az a golyó, mely engemet megöl. — Értesítsd az itelmen cimborá által Csurint is a hajón, és Kuznecovot. — Most ketten kétfelé.

Hrustiev sietett a kozák negyedbe, Kuznin Katinkához, Benyovszky pedig fel a várba. Útközben betért Nilovékhoz, akiket nagy szomorúságban talált. Nilov úr kegyetlen bégöröcsökben nyavalygott, úgy látszik, ez helyi betegség Kamcsatkában; Benyovszky mindig magával hordta annak az elenszerét, amit Meder készített a számára: az aloés festvényt, abból adott be egy pohár pálinkában Nilov úrnak egy adagot, amitől az rögtön jobban érezte magát, köszönte szépen az orvosi segélyt, s kért még egy adagot abból a jó gyógyszerből. Ezeket megvizsgálva, sietett le a korlátnok hivatalába.

A főurat otthon találta, s amint az arcára tekintett, egyszerre észrevette azon azt a baljóslatú feszességet, melynek az okára könnyű volt rátalálni. Úgy tett, mintha nem sejtene semmit. A messzelátó tervek te- s tu-barátokká tették őket, használta a bizalmaskodást.

— Éppen most jöttem a kormányzóéktól, szegény apósom nagy kólikában szenvedett. Rögtön adtam be neki az aloés tinkturából, attól megkönnyebbült azonnal.

— Nagy bizalommal kell hozzád lenni az öregnek — mondá a korlátnok —, hogy bevette a kezedből az orvosságot.

— Te talán nem vennéd be tőlem a medicinát?

— Bizony bajosan.

— Remélem, hogy csak az orvosi tudományomban kételkedel, de nem a becsületességemben?

— Oh nem! *Nagyon jól tudom*, hogy te még az ellenségeddel sem tudnál mérget itatni.

Azt a „nagyon jól tudom” szót erősen megnyomta a főúr; mintha sejtetné, hogy a Stefánovval történt dolog nem titok előtte.

Benyovszky azt felelte rá, hogy „azokkal, akiknek annyi hálával tartozom, bizonyára csak jót akarhatok”.

— Magam is azt remélem. De mégis szeretném megtudni tőled, hogy mi ismeretséged van neked azzal a Kuznecovval?

— A Kuznecovval? Az egy igen jó hitelű szabad kereskedő, aki a kormányzónál nagy gráciában áll. Ő kísérte a kegyelmes urat az egész kamcsatkai körútjában.

— Azonban mikor az a katonákkal való összekocódás volt a száműzöttek telepén, Kuznecovot a te házadból látták kilépni, s a pajtásaid közé elegyedni — mégpedig puskával a kezében.

— Hát akkor éppen én rendeltem oda Kuznecovot, megtudva, hogy ő Csurin kapitány hajóján Ohockba készül, hogy vásároljon be ott a lopatkai földművestelepünk számára

hatszáz csetvert kínai vetőmagárpát; azért hozott magával puskát, mert nagy pénzüsszeget kellett magával vinnie:

Ekkor a főúr az ajtó elé állva, s azt a hátával betámasztva így szólt Benyovszkyhoz.

— Azt mondják pedig, hogy ugyanazon a hajón te is el akarsz szökni Kamcsatkából, valamennyi száműzött társaddal együtt.

Más rendes ember az ilyen szóra halálsápadt lett volna, Benyovszky nagyot nevetett rá.

— Ezt Izmajlov unokaöcséd beszélte neked, ugye?

— Igenis, Izmajlov beszélte. És hivatkozott Boscarev és Zablikov tanúkra.

— Nohát majd én elmondom neked az egész szökési tervet, úgy ahogy valósággal kovácsolva van. Ismered a kozáknegyedből a szép Kuznin Katinkát? No hogyan ismernéd? azt a bagolyszeműt? Ehhez járogat a te kedves unokaöcséd, Izmajlov.

— No az szép dolog volna!

— Azt természetesen nem remélheti az öcséd, hogy te bele fogsz egyezni, hogy ilyen aljas sorsból való leányt nőül vegyen; annálfogva összebeszélte Boscarevvel, Zablikovval és Stefánovval, hogy amint a jég felolvad, a folyó felszabadul, elragadják a szép Katinkát Izmajlov számára, Afanáziát pedig Stefánovnak, aztán a prédájukkal elmenekülnek a Kuriliszigetekre, s beállnak az ottani szabad vadászok társaságába. Én a magam Afanáziáját megvédtem e gyalázatos terv ellen, azáltal, hogy Stefánovot elfogattam: ő kivallott mindent. Nem akartam zajt ütni a dologból. Csupán a „te” irántad való tekintetből. Meg akartalak a szégyentől kímélni. Ezért rávettem Kuznecovot, hogy vegye feleségül a Kuznin Katinkát, s költözzék el vele Ohockba. Én ígértem a leánynak ezer rubelt kelengyéül, ha Kuznecovhoz nőül megy. Íme ez a nagy szökési terv, annak a vezére a te öcséd, aki most elvesztene engem egy kanál vízben, amiért a szeretőjétől megfosztottam. A te családod becsületeért tettem.

Most már a korlátnok arca lett sápadt a dühtől.

— Ha én erről meggyőződhetném!

— Nem kívánom, hogy nekem higgy, de ám hívasd ide az érdekelt feleket. Ott van a hajóján Csurin, Kuznecov, s otthon található a Kuznin húga is. Beszélj velük, elmondják a dolgot.

— No ha ez igaz, amit elbeszélteél, fényes elégtételt fogok neked szolgáltatni! — mondá a korlátnok. — Rögtön hivatom a kapitányt, meg azt a leányt. Addig kérlek, légy szíves átsétálni a harmadik szobába, s elvárni a végét. Nem azért, mintha attól tartanék, hogy kiszalasztalak a kezem közül, ha beletörik a késed, hanem hogy közelben légy, amikor igazságot szolgáltatok. Ott találok a szobában az öcsémet, Izmajlovot éppen. Üljetek le sakkozni. Ne játsszál vele nagy pénzben, mert az én erszényem bánja, ha veszt.

Ez a nyájas marasztalás hasonlított a letartóztatáshoz.

Benyovszky átment a harmadik szobába, s ott találta Izmajlovot.

Benyovszkynál nem volt semmi fegyver, Izmajlov pedig cl volt látva karddal és pisztolyokkal. — Mikor Benyovszkyt meglátta, azzal a kérkedő dölyffel fogadta, mely a biztos diadalt jelzi.

— Nagybátyád itt marasztott ebéden — mondá Benyovszky —, s addig rámbízta, hogy sakkozzam veled. Ha nincs ellenedre.

— Sőt igen szívesen, veled Sámuelovics Ágost „ma” akármilyen nagy bőrben!

— Elég lesz egy pár bundakesztyűben is.

Azzal leültek egymással szemben, felállították a sakkfigurákat, s elkezdtek játszani.

A sakkjáték alatt lehet az embernek mindenfelé figyelni. Hallható volt, hogy vágatnak tova, s hogy érkeznek vissza a csörgős szánok. Az egyiknek a megérkezténél a vártán álló hat kozák egyszerre hangoztatja a tisztelgő szókat: — (most

a kapitány jött!) a második szán megérkezéére pajkos beszéd hangzik a kozákok közt (ez a bagolyszemű Katinka üdvözlése).

Benyovszkynak csakugyan másfelé volt a figyelme. A két bezárt ajtón keresztül is áthatott egy-egy hangosabban kiejtett szó, amiből sejteni lehetett az értekezés tartalmát. Szórazottan játszott. Ellenfele sok előnyt vívott ki vele szemben. Izmajlov a játék vége felé már minden tisztjét elszedte; Benyovszkynak nem volt csak három parasztja, míg ellenfelének tornya és ugrója is volt.

— Ezt a játszmát elvesztetted szépen, Sámuelovics Ágost
— mondá gúnyos kérkedéssel Izmajlov.

— Meg lehet ezt még nyerni három paraszttal.

— Szeretném azt látni!

Benyovszky aztán megmutatta neki, hogy mit tud. Két húzás után „királynét csinált”.

Az ajtók egymás után nyikorogtak, a belső ajtó előtt két puskaagy zörrenése hangzott.

— Most jön az én mesterhúzásom, Sámuelovics Ágost
— mondá Izmajlov hetvenkedően. — Amitől egyszerre sakk-matt vagy!

Az ajtó felnyílt, belépett rajta a korlátnok; a háta mögött állt két kozák, puskával.

A korlátnok azonban nem Benyovszky felé lépett, hanem Izmajlovra mutatott.

— Fogjátok meg ezt a fickót! vigyétek ki rögtön a szánkójába, meg nem álltok vele Verhnej Osztrogig. És te semmi-rekellő gézengúz, ha még egyszer Bolsereckben meg mered mutatni a pofádat, hát majd adok én neked „bagolyszemű kozákleányt”, hogy lesz rajta mit cepelni a két lábadnak! Takarodj előlem.

Izmajlov csak elmeredt az ámulattól.

S Benyovszky olyan maliciózus volt, hogy ezt mondá neki:

— Nohát Izmajlov barátom, ugye hogy meg lehet három paraszttal is nyerni a játszmát?

A kozákok kihúzták-vonták a szobából Izmajlovot, akinek megállt az esze e nem várt fordulaton.

A koraltnok pedig egész szívéllyességgel lépett oda Benyovszkyhoz, mind a két kezét szorításra nyújtva eléje.

— Megbocsáss drága barátom, hogy kétkedni tudtam a becsületességemben. Te valóban az én családi becsületemet mentéd meg soha le nem mosható szégyenfolttól. Engedd meg, kérlek, hogy azt az ezer rubelt, amit te adtál kelengyéül ennek a kozák fehércselédnek, megtéríthessem neked.

— Semmi esetre sem fogadom el. Én ezt az egész dolgot titokban tettem, a teirántad való barátságból és becsülésből. Ha mások ki nem fecsegik, sohasem jut tudomásodra. Most már megtudtad, s ha bír előtted a barátságom valami értékkel, akkor nem fogod azt nekem visszafizetni.

A koraltnok keblére zárta a nemeslelkű jó barátot, esküdve, hogy sohasem fog lelkében helyet adni semmi gonosz gyanakodásnak ellene, s mint eddig, úgy ezutánra is a leghívebb barátjának és előmozdítójának fogja őt tartani.

A jó Izmajlovot pedig már vitték a kutyák a hepehupás szánúton a hegyek felé, még csak búcsút sem vehetett senkitől.

De itt maradt még Boscarev és Zablikov!

BOSCAREV ÉS ZABLIKOV

Benyovszky tudta jól, hogy ennek a sakkjátéknak még nincs vége. Izmajlovnak is van még két *parasztja*: Boscarev és Zablikov. Azokat a vérig bosszantott szerelmes újra mozgásba fogja hozni, amint Verhnej Osztrogba megérkezik. A kísérő kozákok elhosszítják a levelét a két cimborának, s azok folytatni fogják az áskálódást.

Úgy látszik azonban, hogy Izmajlov még addig sem halogatá a megtorlást, amíg Verhnej Osztrogba megérkezik, hanem még valami közbeeső állomásról írt levelet az ittmaradt pajtásainak; mert már három nappal később tudatá Baturin, hogy Boscarev és Zablikov levelet írtak Stefánovhoz, s annak a kézbesítését egy itelmen nőre bízták.

Az összeesküvőknek jól szervezett titkos rendőrségük lehetett, mindent megtudtak jókor. Izmajlov cimboráira felügyelt Baturin, Stefánovra a rokona, Pánov, a kormányzó körül történekről értesíté Benyovszkyt Afanázia.

Stefánov még mindig betegen feküdt. Ezt az erőteljes, vérgazdag termetet úgy le tudta törni a hagymáz, melyet féktelen szenvedélye idézett elő, hogy napokon át magánkívül volt és félrebeszél. Egész teste tele volt már a hólyaghúzó flastrom szítta sebekkel. Mikor a válságon átesett, s a baja jobbra fordult, akkor meg olyan erőtlen lett, hogy akit forró lázában három férfi is alig bírt lefogni, most a kanalat sem bírta maga a szájához vinni. Lelkileg is egészen meg volt törve. Minden látogatást könnyekkel köszönt meg. Egy pohár vízért örök hálára kötelezte magát. — Ilyen állapotban találta őt a két cinkostárs által hozzáírt levél.

Mikor azt elolvasta a kórágyon fekvő, elkezdte a haját tépni két marokkal, ami anélkül is hullófélben volt a kiállt forró láztól, s aközben ordított kétségbeesetten.

— Jaj nekem! jaj mindnyájatoknak! Űss agyon, Pánov! Én vagyok az oka a romlásatoknak! Átkozott a nevem! Öljetek meg.

S azzal elkezdte a fejét a falba verni.

Pánov azt hitte, hogy megint kitör rajta a delírium, s elkezdett vele öltre kapni: ekkor aztán keserves zokogásra fakadt a beteg, s azt nyögé, hogy „olvasd el ezt a levelet”.

Pánov maga is majd hogy nyavalyatörötté nem lett, amint a levelet elolvasta. Az a két fickó nem kevesebbet ajánlgatott Stefánovnak, mint hogy őt erőszakkal kiszabadítják a börtönéből, Benyovszkyt pedig orozva legyilkolják: csak azt kérdezik tőle, hogy helyesli-e ezt, és hogy az éj melyik órájában hajtsák végre?

— Ölessétek meg ezt a két embert, Pánov! — hörgé a beteg. — Én nyomorult minden titkunkat elmondtam nekik. Ha elárulják, el vagytok veszve mind. Gyilkoljátok le őket hamar! Én magam majd fel tudom akasztani magamat.

— No csak légy csendesén és ne kapálózz! — mondá Pánov. — Majd idehívom a vezért, ő megmondja, mit tegyünk.

Benyovszky és a tanácstagok ott voltak a pitvarban: csak be kellett őket szólítani.

Benyovszky felolvasá előttük a két cimbora levelét (melyet emlékiratai szó szerinti szövegében közölnek) az egész társaság folyton növekedő nyugtalansága mellett. Mikor vége volt, Szibaev felordított:

— Rögtön le kell gyilkolni a két gazembert!

S Bátorin és Kudrin Iván készek voltak azonnal vele menni, hogy az orgyilkosokat felkeressék.

— Meg kell őket ölni! — dörmögé maga Pánov is.

— Meg! meg! — rebege kiszáradt ajkaival Stefánov, erőtlén karját lankadtan ejtve le maga mellett. — Azután engemet.

— Csendesen, barátaim. Ne járjon előbb a kezünk, mint az eszünk — mondá Benyovszky. — Ki nyúlna mindjárt a késhez? Ha ezt a két embert ma megöljük, megerősítjük a korlátnok gyanúját ellenünk, aki Izmajlovtól tudja, hogy ez a kettő veszedelmes titkainkat bírja. De nekünk is jobb két ilyen bátor fiatal tengerészt magunknak megnyerni, mint elemészteni. Írjon nekik választ Stefánov. Világosítsa fel őket, hogy tévednek. Én nem vagyok az ő ellensége. Képes vagy-e levelet írni, Stefánov?

Erre a kérdésre elkezdtek a beteg szeméi ragyogni, sápadt arcán két kerek folt gyulladt ki, lesoványult ajkai mosolyogtak.

— Mindent tudok, amit te akarsz! Adjatok tollat, papírost. Diktáld, mit írnak.

Odatoltak eléje egy ülőkét íróasztalul, a keze reszketett, amint a tollat vezette; de amint a név aláírására került a sor, összeszedte a lelkierejét, s szép erőteljes vonásokkal írta oda a Stefánov Hippolitot, hogy ráismerjenek. A reszketős betűkről megtudhatták, hogy valóban beteg. E levélben megvallja cimboráinak, hogy Benyovszky ellen oktalanul izgatta fel őket. Őneki köszönheti, hogy lázadásáért kegyelmet kapott: betegségében ő volt a leghívebb ápolója, s az egész száműzött társaságnak ő megváltó vezére. Azért kéri őket, hogy semmit el ne kövessenek a megrontására, sőt inkább jöjjenek ide őhöz a napnak bármely órájában. Szabadon jöhetnek hozzá, senki sem tartja őt fogva, csak a betegség. S ha meg fognak ismerkedni Sámueloviccsal, áldani fogják érte a sorsukat.

Mikor a levelet megírta Stefánov, aléltan rogyott vissza a fekhelyére.

Az iratot aztán elküldték a levélhozó itelmen asszony által a két cimborának.

Éjjel tizenegy órakor bekopogott Pánov Benyovszky ablakán ezzel a szóval: „itt vannak az embereink!”

Benyovszky még csak egy fegyvert sem vett magához; átsietett Stefánov lakába.

Két ember helyett talált ott nyolcat. Mind fegyverbe öltözve.

A beteg Stefánov felfemelkedett az ágyából, s a kezét nyújtá Benyovszky felé, s mikor az odalépett hozzá, megragadta a kezét mindkét kezével, s elhalmozta azt csókjaival. Majd elmondá őszintén mindazokat a vétkeket, amiket vezére ellen elkövetett, s amikért az neki annyiszor megbocsátott, végül arra kérve őt, hogy amint őneki meg tudott bocsátani annyiszor; vegye kegyelmébe ezeket az ő többi megtért ellenségeit is.

Erre a szóra két férfi előlépett a többiek közül, megmondva a neveiket: „Boscarev”, — „Zablikov”.

— Ez órától fogva híveid. — Tevé hozzá Stefánov. Bízhatol a hűségükben.

— Miért jöttetek? — kérdé tőlük Benyovszky.

— Azért, hogy felavatkozzunk a szövetségbe.

— Készek vagytok-e a társaságunkba lépni, anélkül, hogy a terveinket ismernétek?

— Ismerjük jól a terveiteket. Éppen azért akarunk hozzátok csatlakozni. Mind a nyolcan. Jótállunk egymásért. Erős megfontolás után határoztuk el, hogy vezérünké fogadjunk. Esküdtess fel bennünket az alkotmányra.

— Jöjjetek vissza majd reggel három órákor.

— Nem! Mi nem megyünk innen el többet. Itt akarunk maradni veletek. S a városba be nem megyünk, hacsak nem hivatnak.

— És ha hivatni fognak?

— Akkor tudni fogjuk, hogy mi a dolgunk. Légy felőlünk nyugodt:

Mind a nyolc fel lett esketve még abban az órában.

Ugyan legfőbb ideje volt, hogy Benyovszkynak ez a szerencsés fogás sikerüljön: a katasztrófa csak egy hajszálon függött a feje fölött.

Másnap reggel fellátogatott a kormányzóhoz. Nilov urat igen fanyalgó kedvében találta. Kérdést tett hozzá, hogy mi baja?

Erre aztán félig bizalmasan mondá Nilov úr:

— Ugyan már képzeld el, mit mesélget nekem ez a korlátnok? Ez a félbolond azt állítja, hogy te itt valami összeesküvés koholtál énellemem: el akarsz foglalni egy hajót, s a társaidal együtt elszökni Európába.

Benyovszky nagyott nevetett.

— No ugye furcsa? Még azt is állította, hogy Afanázia is benne van a komplotban, ő is egy követ fúj veletek. Itt előttem mondta a szemébe. Afanázia aztán ki akarta kaparni a szemeit; én pedig kikergettem a szobámból. A csacsogó pingvin!

Benyovszky erre aztán nagy tréfásan elbeszélte Nilov úrnak az egész szerelmes civódást, ami Izmajlov és Kuznecov között támadt a szép Kuznin Katinka miatt: azért van ez a nagy harag, meg ez az összeesküvés mendemonda.

Ez a történet nagyon derült hangulatba hozta a kormányzót.

— Tudtam, hogy valami szerelmes história lappang a zsák fenekén! De hát vak ez a korlátnok, hogy át nem lát a szitán. Rögtön híjátok ide, hadd figurázzuk ki érdeme szerint.

A hivatott korlátnok nemsokára betoppant. Nagyon visszahőkölt, mikor megpillantá Nilov urat és Benyovszkyt egymás mellett ülve s vígan nevetgélve. Benyovszky rögtön hozzáfogott a feltréfáláshoz.

— Nohát, kegyelmes uram, szabad gratulálnom? — Mihez? — A násznapysághoz. — Úgy hallok, hogy már beleegyeztél, hogy Izmajlov öcséd elvegye a szép bagolyszemű Katinkát? Igazán derék menyet választottál. Milyen szép lesz, ha majd vasárnap együtt megy veletek a templomba a kozák menyecske, piros csizmájában, bő bugyogójában, s odatérdepel az édesanyád mellé.

A kormányzó rettentőket nevetett ezen a csúfondárkodáson. A korlátnok olyan sárga lett a méregtől, mint a kobak.

— Soh'se tessék tréfálózni az úrnak! — dadogá haragjában. — S kikérek mindenféle komázást! Nem húztunk együtt hajókötelet! Igenis szemébe mondom az úrnak — kend-

nek! — Sámuelovics Ágost; hogy kend csak egy riha szám-
űzött! aki összeesküvést forral, és meg akarja buktatni a kor-
mányt. Sajnálom, hogy eddig is olyan irgalmasan bántam
kenddel! Nem kellett volna korpa közé keverednem! De most
jó helyre került kend, aszondom! Majd mindjárt előadom én
a kormányzó úrnak a magam bizonyítványait, amik után
fogadom, hogy vason viszik kendet egyenesen a börtönbe!

— Haha! s ezt mind álmodtad, cimborám.

— Vissza a cimborá szóval! Én az ön korlátnokja vagyok!
Előttem állva beszéljen!

— Nohát álljunk szembe; hát mi bizonyítéka van énellem
a méltóságos korlátnok úrnak?

— Legelőször is itt van az Izmajlov levele Verhnej Osztrog-
ból.

— Azon halat süthet az úr! Nekem semmi közöm a kozák
panka szeretőjének a dolgához. Ha az úrnak tetszik össze-
boronálni az édes kedves öccse urát a „szemők” Katával: az
ízlés dolga.

— Izmajlov nem kozák leányról beszél ebben, hanem két
férfiről, Boscarevről és Zablikovról.

— Hát azokhoz megint hogy jutok?

— Ezek fogják a kend fejére ráolvasni, hogy micsoda drága
madár! Tudják az egész összeesküvés tervét apróra. Csak őket
kell elővenni. Ezt írja az Izmajlov.

Erre Nilov úr közbeszólt.

— Nos? Ismered te ezt a két embert?

— Rövid találkozásból. Egyszer odajöttek hozzám fel-
ajánlani magukat, hogy vegyem fel őket a lopatkai telepembe.
Én azt feleltem nekik, megtudva, hogy hajósok, hogy nekem
kapásokra van szükségem, nem tengerészekre, s azzal odább
hagytam őket menni. Annyit tudok felőlük, hogy Stefánov-
nak igen hű cimborái; aki pedig énnekem tudvalevő okból
nagy ellenségem: éppen ez órában láttam mind a kettőt a beteg
Stefánov látogatására menni. Bizonyosan ott lesznek most is.

Ha a kegyelmes úr értük küld, azonnal megjelenhetnek, s vállatára foghatók. Én előre is kinyilatkoztatom, hogy ha ez a két ember ellenem terhelő vallomást fog tenni, én magam fogom a halálítéletemet megírni.

— Idehivatom őket mindjárt! — pattogott a korlátnok, kikiáltva az ajtón az őrt álló kozáknak. — Két legény menjen Stefánov lakába, hozza ide szánkón Boscarevet és Zablikovot. — Tüstént itt lesznek.

Benyovszky aztán a várakozási időt azzal töltötte ki, hogy gunyoros alázatossággal terjeszté a korlátnok elé: vajon miféle kivégzés nemét válassza ki a maga számára, ha a tanúvallomások után csakugyan kénytelen lesz maga magát halálra ítélni.

„Kívánja-e nagyméltóságod, hogy szegekkel kivert hordóban hengeregtessem halálra, mint egykor Regulus.”

„Megelégszik vele nagyméltóságod, ha mint Szolimán szultán az áruló vezérért, mozsárban töretem össze magamat.”

„Ha rám lenne bízva, azt választanám, amit De Blois herceg, hogy egy hordó malváziaiba fojtassam bele.”

„De leghíresebb lenne, ha úgy végeznének ki, miként hajdan a lázadó vezért, Dózsa Györgyöt, tüzes vastrónusban megsütve, s a kiéhezett cinkostársak által fölfalva.”

A kormányzó minden indítványnál akkorát kacagott, hogy a hasát fogta bele: a korlátnok pedig a pipája csutoráját apróra rágta mérgében.

Megtelt a méreg pohara végül azzal a gúnyolódásával Benyovszkynak, melyben a várható kitüntetésre példálózott.

— Már hiszen ha van igazság e földön, az ilyen veszedelmes összeesküvés felfedezéseért csakugyan meg kell kapni a korlátnok úrnak a legfelsőbb Szent-Vladimir rendet, kirakva kamcsatkai gyémántokkal.

Így tesz az, aki a csörgőkígyónak a farkára gázol!

Végre megérkeztek a behívott tanúk. A korlátnok csakugyan az ölében nem hozta be őket.

— Most henceg már, te lázadófőnök!

— Megengedi kegyelmességed — mondá Benyovszky a kormányzónak —, hogy addig félrevonuljak a mellékszobába.

— De el kell tőle szedni minden éles eszközt, nehogy öngyilkosságot kövessen el! — szorgalmazá a korlátnok.

Benyovszky kiforgatta előtte a zsebeit: nincs bennük semmi ártószerszám. Azzal félrevonult a belső szobába.

A kormányzó behívatta a két tanút.

— Melyitek a Boscarev? Melyik a Zablikov? — Jól van! Idefüljöttek. Ismeritek-e Sámuelovics Ágost nevű urat? (A száműzöttet! — toldá hozzá a korlátnok.)

— Ismerjük. Hogyne ismernők! — mondá Boscarev. — Az egész világ ismeri azt.

— Honnán ismeritek?

— Hát mikor meghallottuk, hogy neki van egy nagy telepe, amelyen szabaddá lesz minden ember, felajánlottuk, hogy mi is vele megyünk; de erre ő nekünk azt felelte, hogy nem használhat bennünket, mert neki kapásokra van szüksége, nem hajósokra.

Nilov úr nagyott nézett a korlátnokra, hisz ezek szóról szóra azt mondják, amit Benyovszky mondott.

— Ejh, ne fecsegjétek erről — kiáltott közbe türelmetlenül a korlátnok —, hanem álljatok elő, mit tudtok arról a bizonyos megszökési tervről?

— Megszö—kési—terv—ről? — kérde Boscarev Zablikovra nézve, s mind a ketten vonogatták a vállaikat, s forgatták alá s fel a tenyereiket.

— No igen! Amiről itt ír a levelében Izmajlov. Ő hatalmaz fel benneteket, hogy mondjátok el mindent.

— No ha Izmajlov maga parancsolja, hát akkor mondjunk el mindent — mondá Zablikov.

— Hát tudtok a szökési tervről? — kérde Nilov úr.

— Tudunk. Hogyne tudnánk! De mi nem álltunk rá.

— Nem bizony! — erősíté Boscarev.

— Ohó! — sürgölődék a korlátnok. — Ezt a vallomást

mind írásba kell venni. Én írom a protokollumot! — S azzal helyet csinált magának az asztalnál az íráshoz.

— Hát mikor akarnak elszökni? — kérde a kormányzó.

— Amint a jég megindul.

— S hová akarnak elszökni?

— Hát a Kurili-szigetekre.

— Micsoda bolondokról beszéltek ti? — rivallt közbe a korlátnok.

— Nohát az Izmajlovról, meg a macájáról, a bagolyszemű Katicáról, akit el akart szöktetni.

— Bolondok vagytok!

A kormányzó nagyot kacagott erre.

— No csak írja korlátnok úr a protokollumba!

— Írja biz az ördög! — röffent az fel, kirúgva a széket maga alól, s azzal kiszemelve magának a két tanú közül az ártatlanabb pofáját, amilyen nagyra csak fel tudta tárni a száját, akkorát rivallt rá.

— Te borjúfóka! Nem arról beszélt az Izmajlov.

— De bizony csak arról beszélt — mondá ez, a legeggyűbb pofával. — Igért nekünk mindenféle kincset, ha vele szökünk. Még azzal is bízott, hogy a kegyelmes úrnak ezt a szép kékrókaprémes bundáját is ellopja, és nekem ajándékozza.

— Mit? Ezt az én bundámat!

— Írja csak azt is protokollumba, korlátnok úr! — kiálta, kacagását erőszakosan visszafojtva a kormányzó.

— Ejh! Nem arról van szó! — igazgatá a tanút a korlátnok.

— Ördög anyját! Nem az én bundám, meg az Izmajlov macája, hanem a Sámuelovics Ágost összeesküvése van a tálban. Mit tudtok a Sámuelovics összeesküvéséről?

Erre mind a ketten nagy szemeket meresztettek.

— No, ne bámuljatok rám, mint két tengeri disznó! Hát az, amit Izmajlov ír itt a levelében? olvassátok el.

A két cimborá kezébe vette a levelet, átolvasták külön-külön, azután meg együtt, egyik sem értett belőle semmit.

— No csak gondolkozzatok rajta. Mit tudtok benne?
— Aha! — kiálta fel egyszerre Boscarev.
— Az ám! — erősíté meg Zablikov.
— Tudod, mikor az Izmajlov odajött hozzánk.
— Aztán azt mondta, hogy azt a szegény Stefánovot erővel becsukatta a Sámuelovics.

— Pedig hát nem vétett semmit, csakhogy éppen a Benyovszky Afanáziáját akarta elrabolni.

— Akkor aztán arra bízott bennünket, hogy üssük agyon azt a Sámuelovicsot.

— De mi arra azt mondtuk, hogy hohó uram, mi nem vagyunk bérgyilkosok!

— Azután meg azt rágt a szánkba, hogy jelentsük fel a Sámuelovicsot, hogy összeesküvést kohol s meg akar szökni a Csurinnal, meg a Kuznecovval egy hajón.

— De mi erre azt feleltük, hogy aj aj uram, mi nem vagyunk hamis tanúk!

— S most meg még ránk akarja kenni, hogy ő hallotta azt mitőlünk, amit mi hallottunk őtőle.

— No hiszen kerüljön csak a szemünk elébe még egyszer Izmajlov uram, majd megtanítjuk a Szent Jakab imádságára.

Nilov úr most már epés lett.

— Nohát mért nem jegyzi ezt a protokollumba, korlátnok úr?

Az meg csak félreállt az ablakba, és a bajuszát rágt.

— Hát, igazán nem tudtok semmi rosszat a Sámuelovics Ágost felől? — nőgatá a tanúkat Nilov úr.

— Hát hogy az igazat megvalljam, kegyelmes uram, mi ugyan a Sámuelovicsot azért a büszke, dölyfös voltáért, amellyel bennünket elutasított, ki nem állhatjuk; de vétenénk a lelkünk üdvössége ellen, ha akármiféle gonoszságot rákölténénk, amivel őt megrontsuk.

— No ti derék, becsületes fickók vagytok hát mindketten,

csak tartásatok meg ezt az érzelmeket Sámuelovics iránt ezentúl is, most elmehettek békességgel.

Alig távozott el a két cimborá, Nilov úr beszólítja Benyovszkyt a mellékszobából.

A korlátnok úgy ült ott egy ablakfülkében, mint egy megfűrésztött uszkár.

A kormányzó éppen nem türtőzteté vissza méltó felindulását.

— Kikérem magamnak az efféle tréfákat, korlátnok uram! Máskor, ha bolonddá hagyja az úr tenni magát, táncoljon magában! Ha bélgörcsöm nem lett volna, most komolyan haragba jönnék. Aki nem lát, az ne nézzen; aki süket, az ne hallgatózzék! Az úr megérdemelné, hogy most a Sámuelovics Ágost kihíja párbajra, és lekaszabolja. Még a leányomat is megsértette az úr! Talán csak különb perszóna, mint a kozák Kuzmin Kata? Nem az én bundámat akarták ellopni, hanem az úrét!

— Ne jöjjön emiatt indulatba, kegyelmes uram — szólt kedélyesen Benyovszky, engesztelésre fogva a dolgot. — Tréfa volt az egész. A korlátnok úr csupán egy kis kellemetes hasártya-rázkódást akart előidézni, ami nagyon üdvös a bélgörcsök után. Öntsük le egy pár korttyal, hogy meg ne ártson az epekiömlés.

Azzal előhozva a pálinkás butykost, kibékíté a két összeveszett főurat egymással, azután átment Afanáziához és az anyjához, s elmesélte előttük, ami a kormányzó szobájában véghez ment, sokat nevettek rajta.

Csak Afanázia nem nevetett. Ő nagyot fohászkozott megkönnyebbült szívvel, mikor vége volt a vidám mesének; de mikor kikísérte Benyovszkyt, a fülébe súgá: „ez a mai tréfa mind a kettőnknek az életébe kerülhetett volna.”

Benyovszky megnyugodva tért bajtársaihoz haza, ahol már ott találta a két jó barátot, Boscarevet és Zablikovot. Megölelte őket a hűség védelemért.

Minden élő tanú el volt már hallgattatva. Csak egy halott volt még hátra, aki Benyovszkyra nézve veszedelmes: a megmérgezett Leventiev. Ez ott volt eltemetve Verhnej Osztrog körül, ahová Izmajlovot száműzték. S Verhnej Osztrogban lehettek, akik a két Leventiev testvér történetét tudták.

A HALOTT TANÚ

A korlátnok annyira meg volt alázva, hogy rögtön utána-sietett Benyovszkynak, bocsánatát kérni.

Benyovszky aztán a saját házánál kegyetlenül lehordta a magas rangú urat, azt ígérve neki, hogy ha még egyszer árulkodni próbál ellene, hát bizony keresztül fognak esni egymáson. Csak nagy nehezen engedte magát megkérlelni.

A korlátnok látogatása után azonban rögtön utasításokat adott Boscarevnek és Zablikovnak, hogy azonnal értesítsék levél útján Izmajlovot a történetekről. Úgy viselkedjenek, mintha folyvást az ő hívei volnának. Hogy ezúttal Benyovszkyt kiszabadították a kelepceből, azt indokolják azzal, hogy meg akarták nyerni a föltétlen bizalmát, hogy így azután tervének minden titkaiba behatolhassanak. Ezáltal elérik azt, hogy amit Izmajlov Verhnej Osztrogban tervez Benyovszky ellen, azt közölni fogja övelük, mint vélt cinkosaival, s így Benyovszky is meg fog tudni minden veszélyt jó eleve.

A napok eközben lázas tevékenységben folytak le. Ápril 12-én már a Bolsa-folyam egyik partján annyi jeget el tudtak tisztítani, hogy a dereglyeút szabad lett. De még ez nem volt elég olyan nagyobb járműnek, mint a Szent Péter és Pál gálya. A világítótorony sáncainak elfoglalása azonban már tervbe volt véve. A Csurin hajóján levő száműzöttek csak a jeladásra vártak. Csurin halálhí cimbora lett, amióta a kedvesét magához vehette; Kuznecovról is gondoskodva lett, hogy a szíve megnyugodjék. A szép Katinkát Szibaev által oda-szállíttatá Benyovszky Csekavába dereglyén, ahol Kuznecov

közeliében lehetett. Ezúttal már Kuznin „kisasszonynak” címezi őt Benyovszky. — Minden el volt készítve, csak az erős jég a kikötőben tartotta őket még vissza a tervük végrehajtásától.

Ekkor, a legválságosabb időpontban egyszerre meglepi valami heveny láz Benyovszkyt, mely egyre fokozott rohamokban hat napig tartja őt a kórágyon fekve. Gyomorgörcs, erős paroxizmussal, melyet az általános orvos, Meder úr, érvágással, hánytatóval gyógyít. Csak az bizonyítja a láz magas fokát, hogy e napok alatt semmiről sincs tudomása Benyovszkynak, ami körülötte történt. Még azt sem tudja, hogy Afanázia éjjel-nappal ott virraszt mellette, ápolja, gondozza; másnak át nem engedi a helyét kedvese kórágynál, ő borogatja lángoló homlokát, ő enyhíti égő szomját cédrusmag-fejettel s hallgatja hosszú éjszakákon át, amit a lázbeteg rémlátványaiban beszél, visszaerőtelve a futni készült fekhelyére. Nem fél, nem ájuldozik, mikor kedvesének megvágott eréből felszökő vérét meglátja, cselédszolgálatot végez mellette, s nem undorodik tőle, mikor azt ily nyomorultnak látja, fetrengve, kínlódva. — Ez a tűzpróbája a szerelemnek!

Csak a hetedik napon tér eszméletéhez Benyovszky. A veszélyes válságon átesett. Ha a hetednap gyógyulást nem hoz, a nyolcadik már a temetést hozza. A feje még akkor is kábult, érzékei tompák, zsibbadtak. Még azt sem tudja megbecsülni, hogy Afanáziát ott látja maga mellett. Közönyös rá nézve most ez a szerető arc. Inkább fél tőle. Jobb szeretné Hrustievet látni. Az ő nevét rebegi legelőször. Az is jelen van. Azt kérdi tőle legelőször: „hányadik van ma?” És azt feleli rá: „ápril 19-ike“. Arra eszébe jut valami. Fel akar ugrani a fekhelyéről: „a hajóhoz kell mennem.” — Hrustiev és Afanázia visszafektetik gyöngéden, a jó barát azt mondja neki: „légy nyugodt, a hajó rendben van már.” Benyovszky ijedten takarja el Hrustiev száját, Afanáziára tekintve. „Hiszen ő mindent tud”, sítja az neki. — „Én vagyok itt, a te Afanáziád”, rebegi a leányka, arcát az övéhez szorítva.

— „Úgy? Igaz!” — eszmél fel a félálmodó. Hisz ő már mindent tud.

Ekkor aztán Afanázia és Hrustiev az ágya mellé ülve, elmondják neki, egymás szavait kiegészítve, hogy mindenütt csend van: a tanyán, a városban és a várban.

— Hát Verhnej Osztrogban? — kérdi a beteg.

— Semmi hír.

— Nem volt itt Leventiev?

Azok egymásra bámulnak. Még mindig az van előtte, amit hagymázálmában látott. A megölt Leventiev járt nála.

— Légy nyugodt!

Azalatt Meder is megérkezik, s az érverést számlálva, ki mondja, hogy a beteg veszélyen kívül van, most már csak pihenésre van szüksége. El is alszik nemsokára, s aztán végighúz egy csendes üdítő álmot, mely alatt Afanázia törli az izzadságot az arcáról. Csak délután ébred fel, egészen feltisztult aggyal. Akkorra már Afanázia szemeit nyomta el az álom. Ott látja őt a lábainál feküdni. Hrustievnek az asszonya húslevest hoz a számára csészében. Irámszarvas-borjút öltek a kedvéért. Az mondja el neki, micsoda híven ápolta őt annyi napon és éjen át a drága jó menyasszony! A következő éjszakán már átengedheti a kedves hű társnak a fekhelyét, ő maga felkelhet. A hosszú lázálmot felváltja a nagy ébrenmaradási ösztön. — Másnap korán reggel az egész Nilov család minden gyöngédebb nemű tagja lejön a látogatására. Afanázia megizente nekik az örömhírt, hogy vőlegénye veszélyen kívül van. Milyen nagy az örömük, hogy őt élve láthatják. Sorba ölelik, csókolják. A lelke is fázik belül ez ölelések alatt. Milyen szerencse lett volna ezekre nézve, ha ő meghal! — Naplójában úgy nevezi Nilovné, hogy „cz a jóságos asszony”.

Elvesztett ereje bámulatos gyorsan tér vissza. Afanázia még egy napot tölt nála, akkor ráveszi, hogy térjen haza. A leány sírva hagyja el, de belátja okainak helyességét. Otthonléte

most szükségesebb Benyovszkyra nézve, mert csak általa tudhatja meg, hogy mi történik a kormányzóság körül.

Mikor Afanázia eltávozott, Hrustiev azt kérdezé Benyovszkytól:

— Elég erősnek találod-e már magadat, hogy kellemetlen ügyekről lehessen veled beszélni?

— Beszélj.

— Ellenségeink nyomon vannak. Boscarev harmadnapja kapott levelet Izmajlovtól, aki őt még most is jó barátjának hiszi: itt van: olvasd el.

A levélben ez állt:

„Cimborá. Nyomában vagyok az arany medvének. Verhnej Osztrogban megtudtam a rejtélyesen eltűnt Leventiev történetét, aki a kormányzó körútja alkalmával nekiindult, hogy Sámuelovicsnak és társainak egész összeesküvését feljelentse a kormányzó előtt. Ez az ember útközben Verhncj Osztrog és Kamenin között nyomtalanul elveszett. Kétségtelen, hogy Sámuelovics ölette őt meg. A két helység között fekszik egy kamcsadál falu. Annak a tojóján megismerték a Verhnej Osztrog-i vásáron Leventievnek a bundáját. — Ez az ember kibeszélte, hogy az órá egy utazótól maradt, aki a kormányzó ittjártával az ő kunyhójában megbetegedett, s aztán őt egy levéllel elküldé a kormányzó után. Azt a levelet elvette tőle Kameninban egy veres ruhás úr, akinek az egyik lába rövidebb, mint a másik. Adott neki érte száz rubelt. Azzal rögtön visszafelé fordíttatá a szánját, s két másik fegyveres úrral rögtön hazatérésre kényszeríté. Az utazó még élt, mikor a két úr bement hozzá. Mikor kijöttek tőle, már meg volt halva. Ezt az embert Benyovszky ölette meg, s a kormányzóhoz írt levelet elsikkasztá. Most már fogom az üstökét. Azonnal megírtam ezt a felfedezést, még pedig nem a korlátnoknak, aki haragszik rám, hanem a hetmannak, hogy siessen ide hivatalos vizsgálatot tartani. Most már csak ki fogjuk törni a nyakát. Tudassátok a Katicámmal, hogy négy nap múlva

Bolszerekben leszek. Kuznecov lógni fog: Sámuelovics urammal együtt. — Izmajlov.”

Benyovszky felállt, s azt mondá:

— Akkor két nap múlva verekedni fogunk.

— Magam is azt hiszem. A hetman még aznap, hogy Boscarev ezt a levelet kapta, elutazott Verhnej Osztrogba.

— Semmi kétség, hogy rá fog találni arra a tojónra, akinek a házánál Leventiev kimúlt, s ha azt velem szembe állítják, az bizonyosan rám ismer. Az elfogott levél történetét nem tudom eltagadni. S ezzel a tréfának vége. Az álarcot le kell tennem, s meg kell mondanom, ki vagyok? — Hát ha úgy kívánják, megmondom. Mit szólsz Hrustiev?

— Azt majd a fegyverem fogja megmondani.

— És a többiek?

— Mind készen vannak.

— Hívasd ide még azt a két bajtársat is, akik Iváskint kísérték idáig, s avasd fel a társaságunkba: oszd ki a bajtársak között a fegyvereket és a lőszert, állíts fel előőrsoket a tanya körül, s őrtjáratokat cirkáltass a város előtt.

— Minden meg fog történni, csak te légy most nyugodt. Pihend ki magadat, hogy erődnél légy, amikor mindnyájunknak szüksége lesz rád. Még két napi haladékunk van.

— De több nincs! Akkorra visszatérhet a hetman.

A következő nap elmúlt várakozásban, előkészületben. Szerencsére szokatlan gyorsan beállt a hóolvadás, a rossz utak miatt lassan jöhetett a hetman vissza Verhnej Osztrogból.

Harmadnap, ápril 23-án korán reggel lejött Benyovszkyhoz Afanázia. Egészen odavolt a rémülettől.

— Kétségbe vagyok esve. Atyám az éjjel olyan haragosan tért vissza a korlátnoktól, hogy az egész házat felriasztotta. Még olyan hangon nem hallottam őt soha hozzám beszélni. Minden szava szidalom volt. Szegény anyám azóta folyvást sír; talán meg is verte őt az atyám. Előttem nem említé a nevedet, de én azt hiszem, hogy mindent megtudott, s most már

nem ismer irgalmat. Kérlek, szerelmem, fel ne jöjj a várba, bárminő hívásra.

— Hívásra nem megyek; de mikor nem hínak, akkor meglehet, hogy fölmegegyek.

A leány megérté e szavak célzását.

— Az Istenre kérlek, kíméld az atyám életét! És aztán a magadét.

— Mind a kettő Isten kezében van — mondá Benyovszky, *megölelve a kedves teremést.* — Köszönöm neked a te jószágodat; de most kérlek, térj vissza azonnal, hogy atyád észre ne vegye eltávozásodat. Imádkozzál mind a kettőnkért Istenhez, hogy ne kényszerítsen bennünket egymással szembeszállani.

— Atyámat nem fogjuk bocsátani, hogy maga jöjjön ellened.

— Ha pedig a veje urait küldi ellenünk, azokat mi kegyetlenül el fogjuk verni.

— De mi lesz azután? Mi történik teveled, énvelem?

Figyelj rám, kedvesem. Van gondviselés az égben: minden rossz jóra fordul. Ez az én nagy betegségem, amelyet kiálltam, most nekünk azt a kedvező ürügyet szolgáltatja, hogy én a házat el nem hagyhatom. Azt mondhatom, ha megidéznek, hogy nem bírok még a levegőre kimenni. Ezzel a mentséggel elhúzhatjuk az időt odáig, amíg a gályát a jég közül kiszabadítjuk. Te ügyelj azalatt otthon az atyád intézkedéseire. Ha bajt tudsz meg, küldj a cseléded által nekem egy *veres szalagot.* — Ha pedig éjjel lármát, lövöldözést találnál hallani, akkor nyisd fel az ablakodat, mely a sáncárokra szolgál, s a jégre bocsátass le egy szánkót. Én érted megyek, és elhozlak magammal, a sáncárok a Bolsával összeköttetésben áll. Mi ott dereglyékre ülünk, s elmenekülünk a Paramusir szigetre: onnan megint tovább.

— Veled megyek a sírig! — Rebegé a leány, s könnyezve borult kedvese keblére. Azzal ismét hazaosont: mire Nilov úr fölbredt, már ott találta őt a konyhában a korhelylevest habarva.

Benyovszky pedig folytatta az elővigyázati intézkedéseit:

a száműzöttek telepén egy magas póznát állíttatott fel, amire vész esetén lámpát fognak felhúzni, hogy a szövetségesek tájékozhatják magukat. A köd sűrű volt, s harc esetén a csatarendet szabályosan kellett fölállítani. — A város körül egy széles árok volt vonva, mely azt elzárta, s azon híd vezetett keresztül. Az árokban levő víz ugyan be volt fagyva; de azért Benyovszky mégis jónak látta a hídról felszedetni a gerendákat, s csak egy szál palánkot nyújtatott rajta végig, egyes embernek átjáróul, hogy ágyúval ne lehessen rajta keresztül jönni.

Reggel három órakor azzal a hírrel költé fel Hrustiev Benyovszkyt, hogy megérkezett a hetman Izmajlovval és a tojónnal. Az előőrson cirkáló Kudrin Iván felismerte benne azt az itelmen gazdát, aki a levelet hozta Kamcninba.

— Akkor kezdődik a tragédiánk!

Nagyon kapóra jött most Benyovszkynak, hogy azt a hat embert, akik Boscarevvel és Zablikovval együtt a közelmúlt napokban hozzáálltak, valamint a másik kettőt, akik Iváskint kísérték, felhasználhatta. Azokra senki sem gyanakodott a városban. Őket bízta meg vele, hogy kénleljék ki, mi történik a kormányzó és a korlátnok körül. Azok késő este tértek vissza azzal a hírrel, hogy a hetman hosszas ideig volt a korlátnoknál, s onnan vele együtt, Izmajlov és a tojón kíséretében, felmentek a várba a kormányzóhoz.

Eddig Nilov úr az egész Leventiev esetről értesülve van.

Az összeesküdtek egész éjjel fegyverben álltak, s őrzárataik nem szűntek meg cirkálni a város körül.

Korán hajnalban egy magányos nőalak közelgett a város felől, átlépkedve az árok fölé tett egy szál deszkán. Az előőrson állók Afanázia cselédjét ismerték fel benne. Egy szál veres szalagot hozott Benyovszkynak, s szóval is elmondá neki, hogy ma fel ne jöjjön a várba! A kormányzó dühöng, mindenkit szidalmaz, a feleségét meg is verte.

Tíz óra tájon egy őrmester jött oda a várból. Elmondá feszes tisztelgéssel, hogy „köszönteti a kegyelmes parancsnok

úr a nemzetes főnök urat: szívesen látja a várban egy kis reggelire”.

— Üdvözlöm mélyen a kegyelmes urat — mondá rá Benyovszky —, de én most pilulát szedek, nem szabad még se halat ennem, se pálinkát innom, a lábamat sem bírom. Mihelyt jobban leszek, sietni fogok tiszteletemet tenni nála.

— No csak ne teketóriázzék kend sokat! — förmedt fel erre a katona, kiesve a nyájas szerepéből. — Kend csak egy száműzött. Mikor kendet híják, ugorjon azonnal, vagy megfogom és viszem.

— Azon légy fickó, hogy a magad irháját elvihesd innen, s ha ilyen jó szándékkal jössz hozzám, előbb jó lesz, ha meggyónsz otthon. Most pedig takarodj! s vidd haza, amit mondtam. — Azzal kilökte szépen az ajtón.

Ekkor aztán a száműzötteket értesíté, hogy mindnyájan résen legyenek. A mellékszobájában Hrustiev volt elrejtözve négy más bajtársával, teljesen fölfegyverkezve.

Nem soká kellett várnia a következőkre, délfelé az ablakon keresztül a hetmant látta cammogni a háza felé. — Nosza rögtön elő kellett venni megint a hasmelegítő zsákot, a pilulás katulyát, s játszani a beteget.

A belépő hetmannak azonban nem volt semmi hajlandósága a szánakozásra a felebarátjának a betegsége fölött, sokkal inkább zsémbelődő kedvében volt.

— Ki az ördög szedte le a hídról a gerendákat. Nem jöhctem át rajta szánkóval. Úgy kellett átbalancoznom egy szál deszkán. Hát kötél táncos vagyok én, ezzel a termettel? hogy egy szál gerendán táncoljak át?

— Hát biz ezt azért szedték le elővigyázatból, — felelt meg Benyovszky —, mert a nagy hóolvadáستól áradni kezd a Bolsa, s félni lehet, hogy ha felnyomul a csatornába, a híd gerendáit mind elviszi.

— Ugyan úgy-e? De nagy kár, hogy poéta nem lett belő-

led, mindenre tudsz kádenciát. No ma lesz hozzá alkalmad megmutatni, hogy mit tudsz. A kormányzó küldött hozzád egyenesen, azzal az izenettel, hogy látogass el hozzá fel a várba.

— Ugyan nagy kár volt téged idefárasztania a kormányzónak; miután az imént ittjárt küldöncének már megmondtam, hogy beteg vagyok, nem mehetek.

— Nono, kedves barátocskám. Gondold meg jobban a dolgot. Megsúgom neked igazán, hogy mi dolog van odafenn; amiért olyan sürgetős a megjelenésed. Én most jártam Verhnej Osztrogban; a két szerencsétlenül elhalt Leventiev testvérnek az ügyében. Tudod, hogy az elhalálozott száműzötteknek a vagyonát az állam örökli. A bátyáét megkaptuk. Hanem az útközben elhalt öcsnek a holmija, pénze, szánkója egyebe nem volt megkapható. A tojón, akinek a házában kimúlt a megboldogult, azt állítja, hogy az ifjabb Leventievnek a vagyonát te harácsolad el, meg a társaid. Én azt nem hihetem. Ugyan minek lopnál, mikor más becsületes úton is tudsz pénzt rabolni? Ezt csak nem hagyhatod a neveden száradni! Nem! egy magyar nemes, egy hajdani generális, egy Sámuelovics Ágost nem tűrheti azt el, hogy csak egy napig is tolvajsággal gyanúsítsák. Jer, vágd a szeme közé annak a tojónnak, hogy hazudik.

Benyovszky ugyan keresztüllátott ezen a goromba csel-fogáson.

— Barátom, nekem most semmi gondom arra, hogy minck tartanak. Nem bánom, ha azzal gyanúsítanak is, hogy elloptam a Verhnej Osztrog-i toronyból a hét mázsás harangot. Én most se kezem, se lábam nem bírom, s annálfogva nem megyek sehová.

Ekkor aztán a hetman egyszerre más hangon kezdett el beszélni.

— No, ha se kezed, se lábod nem bírod; hát akkor majd elviszlek én erővel.

S azzal megragadta Benyovszkynak a két karját, s felrántotta őt a fekhelyétől. — Ekkor aztán Benyovszky is félretette a tréfát.

— De annyira még bírom magamat, hogy tégedet... (A verbium regenst már nem mondta; de cselekedte, úgy oda zuhintva a hetmant a falhoz, hogy megrendült bele a ház.)

A hetman nem bírt a dühével e vakmerő tett után.

— Tudod-e te! Te rabszolga, hogy mit cselekedtél most? Nagy Péter cár ukáza szerint, amely száműzött az előljárójára fel meri emelni a kezét, éhhalállal végeztetik ki.

— Igen, de a nürnbergi tanács határozata meg azt mondja, hogy senkit sem szabad addig felakasztani, amíg el nincs fogva.

— No hát az vagy te már! Héj, Vaszili! Tanaszi! Jöjjetek be!

E kiáltásra két kozák rontott be az ajtón, s neki esett Benyovszkynak.

Azonban ugyanazon percben Benyovszkynak egy fütyténésére előrohant Hrustiev a négy társával, s a két kozák és a hetman rövid tusa után le volt fegyverezve és megkötözve.

Csak akkor meredt aztán kerckre szemeszája Kolosov uramnak, mikor a keze a hátára volt kötve.

— Mit akartok, jó emberek?

— Hát Kolosov barátom — mondá Benyovszky —, ha már a rád emelt kezemért is éhhalálra ítél Nagy Péter cár ukáza, vajon miféle büntetést szab rám, ha én most téged ide erre a bográcstartó horogszegre felakasztatlak?

— Azt csak nem teszed, fiacskám.

— Ne félj. Nem bánt senki. Csak azért fogattalak el, hogy legyen a kezemben egy tús, aki által biztosítom magamat a kormányzóság erőszakoskodása ellen. A két kozákot zárjátok a pinceodúba; a hetman úrnak pedig oldjátok fel a kezeit. Ő nem fog elszaladni.

— Ejnye! Ugyan megijesztettél vala, édes fiacskám. Hát hiszen én igen szívesen maradok itt nálad túsznak. De hát abban

az esetben engedd meg, hogy hadd írjak levelet a kormányzónak, amelyben őt értesítem a közöttünk létrejött megállapodásról.

— Az nem lesz fölösleges. Itt a tinta, papiros: írj! Hanem én majd az elküldés előtt elolvasom.

A hetman nekigyürközött a levélírásnak. Annyi malacot ejtett a papirosra írás közben, hogy kanászt fogadhatott volna hozzá. Nem csoda, nagyon reszketett a keze.

Mikor összeabdálta a levelet, odaadta azt Benyovszkynak, hogy olvassa el. Ilyeténképpen hangzott:

„Kegyelmes kormányzó úr. Ez a Sámuelovics Ágost főnök úr igen kemény ember. Olyan gyöngye, hogy én harmadmagammal sem tudom kihúzni az ágyából. Jó volna vele kiegyezni valahogy. Ő igen jó ember. De nagyon kérem kegyelmességedet, hogy erőszakot ne használjon ellene, mert akkor engemet megnyúzat. Alázatos szolgája Kolosov, hetman.”

— No ettől a kormányzó nem lesz okosabb. Megállj, majd én is írok hát a kormányzónak, s megmagyarázom neki a dolgot világosan.

Azzal Benyovszky vette át a tollat, s megírta a hetman leveléhez a kommentárt:

„Kegyelmes kormányzó úr. Előadom egész tisztelettel a dolgaink állását. Engem a korlátnok folytonos áskálódása vérig sért. Ő és a pereputtya új meg új vádakot koholnak ellenem, s kegyelmességed azoknak, mint az irányomban alkalmazott rendszabályokból látom, teljes hitelt ad. Elég egy megvesztegetett tanú, hogy a leggonoszabb büntényt a fejemre olvassák. Én olyan törvényszék elé nem állhatok, amelynek az elnöke a korlátnok: bíró és vádló egy személyben. A tanácstagok is mind ellenségeim, mert irígyeim. Irígyeim azon túlságos kegy miatt, mellyel kegyelmességed engem eddig megajándékozott. De hogyha ezt a kegyet is elvesztetem, akkor nekem semmi oltalmam nincs. Bűnömmé válik meg a becsületem is. Kénytelen vagyok magamat más úton

védelmesni. Nekem *jogom* van, mind a kegyelmesség ed engedélye folytán, mind a városi tanács határozatánál fogva, a lopatkai kerületben önálló szabad telepet felállítani, ahol én képezem magam a törvényhatóságot. Adja meg kegyelmesség nekem és társaimnak azonnal az elköltözési parancsot, s én hódolattal és engedelmességgel fogok rögtön elvándorolni rendeltetésünk helyére. A tanács előtt, mely ellenségeimből áll, megjelenni nem fogok, hogy ott vádak ellen védekezzem, amelyeket megvetek. A hetmant azért tartom vissza magamnál, hogy erőszakos rendszabályok ellen biztosítva legyek. Ne vegye ezt kegyelmesség semmi lázadási kísérletnek, ez csupán jogos önvédelem. Maradok mély tisztelettel, hódoló szolgálja, Benyovszky Sámuelovics Ágost Móric, a lopatkai szabad telep főnöke.”

Mind a két levelet elküldte a kormányzóhoz egyikétől a felbérelt itelmeneknek.

— És már most délre harangoznak: lássunk az ebédhez, tisztelt vendég uram.

S azzal felhozatta az ebédet Benyovszky, a többi öt cimborát is beszólitá, s aztán kedélyesen falatoztak heten, a hetmannal együtt. Kolosov úr bámulhatott rajta, hogy a szegény beteg milyen jó étvágygal tud hozzálátni. Jót szokott tenni a betegnél az a kis kedélyrázkódás! — A maradékból a börtönbe zárt kozákoknak is bőven juthatott.

Este öt órakor küldte oda a kormányzó a titkárját, szóbeli válasszal a kapott levélre. A titkár jó fiú volt, egy emberi írógép; azoknak a fajtájából, akik senkit sem szeretnek, senkit sem gyűlölnek: ellenben mindent szeretnek és semmit nem gyűlölnek, ami megehető és megilható.

A jó fiú az asztalnál találta az urakat: éppen vacsorához ültek.

— No iszen jó ebédet csinált kegyelmed ma minekünk a kormányzóéknál! — kezdte elbeszélni, amint helyet szorítottak a számára az asztalnál, éppen a hetman szomszédságában. — Hüh, micsoda dühös lett a kormányzó, amint a levelét

elolvasta! Az egész répás tálat, amint a kezében volt, füstölt húsostul együtt a földhöz csapta! „A szemtelen *koci pór!*” kiálta a villáját az asztalba vágva. Még el meri fogni az én hetmanomat! Hallatlan az ilyen eset Kamcsatkában! — S rögtön ki akarta küldeni az egyik vejét, a századost egy kompánia katonával, hogy láncra verve hurcolják eléje a lázadót. A szegény Nilovné mukkanni sem mert féltében. Hanem Afanázia kisasszonynak több bátorsága volt. Azt mondta az öregnek: „de ugyan atyám, hiszen még be sincs bizonyítva, amivel őt vádolják, s te már el akarod őt ítélni?” Erre az öreg olcsóbért adta. „Nohát jöjjön ide magát kimenteni! Mitől fél? Én csak nem harapom le neki az orrát. De a hetmanomról vegye le a medvetalpát.” Végre aztán abban nyugodott meg, hogy jó lesz, ha én jövök ide, elmondani kegyelmednek az ultimátumát, hogy Kolosov urat eressze azonnal haza, különben a fejét véteti, azután pedig a holnapi teljes tanácsülésben jelenjen meg, s ott a maga védelmét adja elő. A kormányzó úr biztosítja kegyelmedet, hogy ha ártatlan voltát bebizonyítja, fényes elégtételt fog szolgáltatni a korlátokkal szemben; de ha valami bűnben részesnek érzi magát, akkor tanácsolja, hogy keressen kegyelmet a bírák jószágánál és elnézésénél.

— Jól van bajtárs — mondá Benyovszky. — Köszönöm a hozott izenetet. Azt láthatod, hogy a hetman úr igen jó helyen van, semmiben fogyatkozást nem szenved. Most rögtön útnak nem ereszthetem őkegyelmét, mert a felszedett hídról le találna szédülni, s még nyakát szegné. Ami engemet illet; ha csak énrólam magamról volna a szó, hát én egy percig sem tétováznam, azonnal felmenni a várba, azonban itt több bajtársam is érdekelve van. Nekem, mint e társaság főnökének, aki megbízatásomat éppen a kormányzó kegyéből nyertem, nem lehet magamtól intézkednem; hanem össze kell hínom elébb az egész társaságot, s ez most ily késő esti órában meg nem történhetik. Azonban holnap korán reggel

gyűlést tartok, s amint a tanács egybeül, s a vádlók megjelennek, szolgálatára fogok állani a kormányzó úrnak. Addig hadd pihenje ki magát Kolosov úr; te útközben szólj be a feleségéhez, hogy küldje ide utána az ágycát.

Mindezt levélben is megírta Benyovszky Nilov úrnak, s az íródiaák visszaballagott a levéllel, miután éhszomját elébb jól kielégíté vala.

Ez a válasz, úgy látszik, hogy egyelőre megnyugtatta Nilov urat.

Benyovszky azonban rögtön hivatá Boscarevet és Zablikovot: rövid utasításokat adott nekik, amit azok megértve, rögtön beosontak a városba kilenced magukkal, s ott háromfelé oszolva, hármásával megkezdék a feladatuk végrehajtását.

A legfontosabb lett volna a korlátnoknak az elfogása. Ez nem sikerült. A főúrnak valami előérzete volt, hogy ezen az éjszakán ki ne tegye a lábát az utcára.

Annál ügyesebben lett végrehajtva a többi.

Izmajlov levelet kapott a tűzszemű Katinkától, melyben az megértő szerelemmel hívja meg magához, s ígéri, hogy a légyotton sok nevezetes fölfedezést fog neki tenni az összeküvők terveiről, Izmajlov közlé a levelet, sarkában levő barátjaival, Boscarevvel és Zablikovval.

Azok óvatosságra intik „vigyázz magadra! hátha cseletvetnek a lázongók. Inkább mi is veled megyünk.” S hozzá csatlakoznak kísérőül a kozáknegyedbe. — Mikor aztán a város árkán túl vannak, s kezdődik a fűzfabozót, akkor egyszerre a hátul ballagó Zablikov a bőrtarisnyóját a fejére rántja Izmajlovnak, amíg Boscarev a két karját szorítja le, átnyalábolva a derekát. A nyomorult nem kiálthat a bőriszák miatt: a kezeit hátrakötözik, s azzal megindulnak vele futvást a bozóton keresztül, míg a száműzöttek telepére eljutnak, ott belökik a Hrustiev házának az ajtaján. Izmajlov, mikor leveszik a fejéről a bőrszákot, Benyovszkyt látja maga előtt.

— No pajtás! Hát ugye, hogy megesik, hogy a medve fogja el a vadászt!

Nem soká kell Izmajlovnak egyedül unatkozni a pinceodúban, rövid időn társaságot kap. Más három összeesküvő az itelmen tojont csípte el a pálinkás bódében, s minthogy az nem akart jönni szépszerével, összekötötték a két kezét-lábát, dorongot dugtak át rajta, s úgy hozták el, mint egy elejtett medvét. — A harmadik vadászfogás volt Szudejkin titkár. Ezt az utcán fogták el pányvával, mikor a korlátnoktól haza felé ballagott lámpással. Egy kicsit meg is volt tépve, mert ellenkezni próbált.

Eszerint a tanúk és vádlók mind jó helyre voltak már eléve.

Benyovszky, ha akarta volna, bízvást folytathatá az eddigi játékot. Felmehetett volna a tanács elé, s nyílt homlokkal kérdezhetette volna: „nohát ki vádol? álljon elő.” — De ennek az alakoskodásnak vége volt már. Se ő nem akarta azt folytatni, se bajtársai: — még Afanázia sem. Másnap korán reggel a szép menyasszony két veres szalagot küldött a vőlegényének. Ezek azt mondták: „semmi hívásra ne jöjj!”

Benyovszky tehát otthon maradt.

A kormányzó pontosan megjelent a tanácsházban kilenc órákor, s együtt találta a tanácsstagokat és a korlátnokot. Türelmetlen volt szertelenül.

— Kezdjük el, és essünk át a dolgon mentül elébb! Hol van a jegyző, Szudejkin?

— Én nem tudom, hová lett — mondá a korlátnok —, keresttem már a házánál, azt mondják, az éjjel nem került haza.

— Szép dolog! Fel kell írni a konduit-lisztájába! majd beadatik őkelmének. Ha nincs itt a titkár, üljön a helyére korlátnok úr, s vezesse a jegyzőkönyvet; majd én elnökölök.

Ebben talán némi célzatosság is volt.

— Hivassék elő a vádlott Sámuelovics Ágost!

Mondák neki, hogy az nem jelent meg.

Nilov úr haragra lőbbant.

— Szentelen vakmerő ember! Négykézláb kellett volna neki idejönni, s a csizmáinkról lenyalni a havat, s még ő késedelmezik. — Nohát, legyen elítélve in contumaciam! — Hivattassék be a vádló, Izmajlov!

Mondták neki, hogy Izmajlov sincsen jelen.

— Nincs jelen? Hát hol a pokolban őgyeleg? Ilyenkor, mikor tárgyalás ideje van.

A korlátnok nagy zavarban volt.

— Én el nem tudom képzelni, hová lett az öcsém. Az éjjel nem jött haza, én azt hittem, hogy a Kuznin Katinkához ment.

— Hogy a tűzhányók emésszenek el valamennyi Kuznin Katinkát! — förmedt fel a kormányzó —, hát ez a szerelmeskedésre való idő? Rögtön kiséprűztetem a városból azt a leányt! A fickót pedig fülénél fogva hozatom ide.

A korlátnok alázatosan jelenté, hogy ő már kerestette Izmajlovot a Katinkánál is, de se a fiú, se a leány nem találhatóak semmi áron.

— No ez nevezetes dolog! Hogy a főszemély, akinek vádolni kellene, szőrénszálán elvész! Elrepült, elpárolgott. Mink itt ülünk egy óra óta, mint a bolondok! Sorba ülünk, mint a tengeri papagájok a sziklapadkán, s nézünk egymás szemébe, mint a potykák: mi lesz már? s akinek meg kellene mondani, hogy miért hítt ide: nincs sehol. — Lökjétek be hát azt a tojont. Vallja meg, mit tud?

Már erre alig mert valaki választ adni.

— Nohát jön az a tojón, vagy nem jön? Én menjek érte? Édes gyökérrel csalogassam be?

— Nincs itt! — rebegé egy hang az ajtó mögül.

— Micsoda? Az sincs itt? A tojón is elveszett? Korlátnok úr! Azt hiszi az úr, hogy én azért ülök itt, hogy énvelem komédiát játszassanak?

— Kérem alássan — menté magát a korlátnok —, én csak nem tarthatom zár alatt a vádlókat és tanúkat is.

— Tanulja meg az úr, hogy jövőben, ha lázadást jelentenek föl, csukassa be a vádlót is, meg a tanúkat is. Most itt gubbasztunk, mint tizenkét kanalas gém a pocsóta szélén, s lessük, hogy mikor ugrik fel egy potyka, s akkor tudjuk meg, hogy nincs benne más, mint béka! Az úr mindig zenebonát csinál, lázadásokat jelent föl, s mikor tanúbizonyságokat kellene előállítani, akkor megretírá a Kuznin Kata szoknyája mögé. Az egész Izmajlov nem egyébért találta ki ezt a históriát, mint hogy a maga bagolyszemű Katáját megkaphassa. Most visszazökött tojónostól együtt. Én itt nem ömleszttem az epémet többet, hanem hazamegyek. Az urak is mehetnek — kiki a maga Kuznin Katinkájához, ha tetszik.

Azzal feldöntötte a kalamárist az asztalon, s eltoporzékolt haza, mentében azon szitkozódva legjobban, hogy „csak legalább az a semmirekellő Sámuelovics jött volna fel, hogy felmenthettem volna, s aztán jó ötven kancsukát verethettem volna a hátára!”

Őrá haragudott legjobban, azért hogy ártatlan létére meg nem jelent.

— Muszáj a gazembernek idejönni, ha ártatlan is. Kérjen bocsánatot, ha semmit sem vétett is. Dehogy nem vétett! A hetmant mégsem bocsátotta haza. — No igen, azt kezesül tartja ott magánál. Hát akkor annál inkább feljöhetett volna. Ha én az ő üstökét itt jól megtépászom, s aztán az ő társai cserében Kolosovnak a csimbókjait éppen úgy megcibálják, hát abból énnekem dupla gyönyörűségem lesz.

Azonnal elküldé az írnokát még egyszer Benyovszkyhoz azzal az izenettel, hogy nincs már semmi vád ellene, azonban, hogy mégis a katonai fegyelemnek elég legyen téve, jöjjön fel a várba, csupán pro forma négy katona által kísérve. Bánatlansága kezeségeül visszatérteig maradjon ott Kolosov hetman. — Igen szépen kéreti.

Benyovszky erre azt válaszolta, hogy megbízik a kormányzó adott szavában, s kész fölmenni a várba, társai engedelmével; tehát csak küldje érte a kormányzó a kísérő őrcsapatot.

Mire az íródeák visszatért, akkorra már bizonyosan hírt vett Nilov úr arról, hogy Benyovszky emberei Izmajlovot, Szudejkint és a tojont az éjjel elfogták, és magukkal hurcolták. Ez volt az oka a kimagyarázhatatlan meg nem jelenésnek.

E hírre majd felfordítá a várat Nilov úr. Nagy hangon osztotta a parancsokat a tiszteknek, hogy a katonák rögtön tisztoassák a puskáikat, éles töltényeket rakjanak a tarsolyaikba, a kerekas ágyúkat szereljék fel: „Hisz itt kész lázadás van!” Verette a dobot a várudvaron, s az előőrsoket kettesével állítá fel, az utcákon is erős dobszóval járatta a patrolokat alá s fel.

Mikor aztán már jól fellármázta az egész világot, akkor valami ravaszsgot fundált ki. Finom cselszövény volt az, s szinte csodálatraméltó, hogy Nilov úr kevés rendelkezési alappal bíró agyában megfogamzhatott. Átment az asszonyok lakosztályába, akik a lármától megrettenve, mind egy szobába bújtak össze. Még reszketett minden tagja a dühtől, a szava is, mikor beszélt. Aztán erőtetni akarta a nyájasságot.

— Gyere csak elő kedves madárkám, Afanáziácskám. No ne félj, nem bántalak. Egészen nyugodt vagyok. Nevethetném. Nohát szépen ülj le ide az asztalhoz, s írd annak a te Sámuelovics Ágostodnak egy szerelmes levelet. — Szerelmes levelet, ha mondom! Írd szépen, majd én diktálom. „Kedves, édes, drágalátos uracskám!” Hm, hm! Ördög anyját! Nem tudom, hogyan kell szerelmes levelet írni, én sohasem próbáltam. Gyere asszony, tanítsd meg a leányodat, hogyan kell szerelmes levelet írni?

— Tudom azt magamtól, hogy milyen hangon kell írni egy menyasszonynak a vőlegényéhez! — felelt Afanázia szilárdul. — Csak azt mondja meg az uramatyám, hogy mi tárgyról írjak neki?

— Nohát írd neki azt, hogy az apád soha jobb indulattal

nem viseltetett iránta, mint ebben a szent órában. Ártatlansága teljesen kiderült, ellenségei megszegyenültek. Alig várom, hogy keblemre szoríthassam. Már tudniillik én, a kormányzó. Aztán írhat sz felőlem akárhány csókot bele a magad részéről. Ha idejön, majd kap csókot sokat, csak győzze elviselni. De ezt ne írd bele. — Hadd látom, mit írtál?

Az öreg gyanús vizsga-szemmel olvasta át a leánya levelét. Az elég szép, gyöngéd és megnyugtató levél volt. Erre a meghívásra egy vőlegénynek, ha csak nem goromba tuskó, rögtön a szerelem szárnyain kell repülni a kedveséhez.

Afanázia összehajtogatta a levelet; Nilov úr lepecsételé s elküldé azt rögtön egy altisztje által.

És Benyovszky aligha bele nem hullott volna ebbe a kelepcebe, melyet Nilov úr ilyen finomul vetett ki a megejtésére, ha a hű leány abban a percben, amidőn a levelet összehajtotta, a selyem-nyakkendője rojtjából két piros szálát kiszakítva, azokat a levél redői közé nem csempészte volna. — Ez a két selyemszál dönté el mindnyájuknak a sorsát. — Benyovszky az édes szavakkal hízelgő levélből tudta azt meg, hogy semmi kegyelemre nem számíthat.

„Az éjjel harcolni fogunk!” — azt mondá társainak, s azonnal kiküldé Baturint, Wynbláthot és Pánovot, hogy álljanak osztályaik élére.

A KATASZTRÓFA

Messziről tekintve, őrült merényletnek tűnik az fel, hogy egy maroknyi csoport vezére fegyveresen készüljön megrohanni egy katonai parancsnokot, aki egy megerősített várban rendes hadcsapatokkal, ágyúkkal rendelkezik, s aki még azonfelül a városban lakó hétszáz kozáknak is parancsol. Azonban Benyovszky jól ismerhette a maga embereit, úgy az ellenfél, mint a pártosai részén, s ez buzdíthatá e vakmerő vállalat végrehajtására.

Azok a várőrséget képező katonák mind egytől egyig az orosz hadseregnek vétség, gyávaság miatt kimustrált söpredékei voltak. Azok a férfiatlan *skopcsik*, akik önmagukat megcsonkítják, azok a szektáriusok, kiknek a hitvallása tiltja az emberölést, akik a csatában a levegőbe lövik fel a golyót, s mikor rohamra vezényel a tiszt, hasra vetik magukat; a száműzött svédek, finnek, németek, akik gyűlölik azt a zászlót, amely alá be vannak sorozva, amellett rosszul öltözve, silányul táplálva, csak a nyomorúságát ismerik a hadi életnek, s kaszamátáik únott pincéiben irigylik a szabadon barangoló száműzöttet. Tiszteik iszákosság miatt hasznavehetetlen himpellérek, tudatlanok és a közkatonáiktól gyűlölt zsarnokok. — És ezekkel szemben áll ötvenhét valódi férfi, akik megannyian csaták tűzében edzett katonák, bátor medvevadászok, akik fejszével, kelevézzel támadnak meg hozzájuk képest óriás fenevadakat; hidegvérű lövészek, akik biztosra lőnek, és mindannyian elkeseredve zsarnokaik ellen, áthatva a szabadság ösztönétől, s a nemes barátság által szorosan egymáshoz láncolva, mint

a hajdani waräger fegyvertársak; — egy ilyen maroknyi derék csapattal meg lehetett kísérteni a harcot az ötszörte és tizenötszörte számosabb laza tömeg ellen, hozzá még egy olyan lángeszű vezérrel, mint Benyovszky s egy olyan bárgyú parancsnok ellen, mint Nilov kormányzó, aki hadcsapatot csak uralkodói névnapokon vezényelt.

Ötvenheten voltak, s még éjszakára várták Kuznecovot a hajóról tizenkét társával: akiknek azonban az volt a feladatuk, hogy egyidejűleg a világítótorony sáncait foglalják el, arra az esetre, ha az összeesküvők visszavonulásra lennének kényszerítve, biztos oltalmul.

Jó szerencse, hogy a hetmant kézre kerítették; mert a kozákság ahhoz volt szokva, hogy csak a saját hetmanja parancsára mozduljon meg: így fej nélkül maradtak, s arra lehetett számítani, hogy amíg ezek összecihelődnek, azalatt Benyovszkyék elkészülnek a rendes katonasággal.

Benyovszky kiadta a parancsot Baturinnak, Wynbláthnak és Pánovnak, hogy álljanak a csapatjaik élére: három csapat a házak körül volt elhelyezve; a negyedik Benyovszky házában.

A póznára felhúzták a jeladó lámpát: a köd ismét olyan sűrű lett, hogy ötven lépésnyire nem lehetett az emberalakokat megkülönböztetni.

Estefelé egy káplár közeledett négy katonával a telephez, s egyenesen Benyovszky házának tartott. Az ajtót zárva találta: a puskája agyával kopogtatott be rajta.

— Ki vagy? — hangzott belülről.

— Én vagyok az a Kakucsoff Dimitri káplár, akit te jól ismeresz; tudod, mikor azt kérdezted, hogy ki tud olvasni közülünk?

— Hát most mi kell?

— A cárnő nevében parancsolom, hogy nyisd ki az ajtót!

— Ejnye te hazug gúnár! A cárnő ötezer versztnyire van innen, s majd ő ilyen toprongyosra bízza a parancsait. Elmenj

innen, amíg jó dolgod van! Nem hallottad, hogy a kormányzó ötvenet veret a hátadra, ha engem parancs nélkül háborgatsz.

— De most van ám parancsom.

— Miféle parancsod?

— Hogy tégedet rögtön kísérjelek fel a várba, négy katona között. Hát csak szedd fel magad, s gyere szépszerével.

— Szeretném én azt a parancsot látni.

— Gyere ki, nézd meg.

— De bizony te gyere be, odakinn sötét van. Én nem vagyok bagoly. Aztán igyunk elébb egy-két pohár gügyit szíverősítőül.

Erre az ajánlatra ráállt a káplár. Benyovszky kinyitá előtte a ajtót. Amint a tornácba belépett, Benyovszky becsukta mögötte az ajtót, s a káplár négy pisztolynak a lőrését látta a két szeme közé irányozva.

— Ha egyet szólsz, meghalsz! — suttogák a fülébe.

A káplár ijedtében megrémült, a tornácból betolták a szobába, ahol a kandalló tűzénél még másik hat, puskával, karddal ellátott férfit látott maga előtt.

— Ha életben akarsz maradni, felelj mindenre, amit kérdezek, és igazat mondj: — szólt hozzá Benyovszky — Hát téged azért küldtek, hogy engem elfogj? Nilov úr maga parancsolta?

— Ő maga.

— Jókedvű volt, vagy haragos?

— De nagyon ebadtázott.

— Mit mondott, hogy ha nem megyek, mi lesz?

— Akkor egy századot fog ellened küldeni nyomban.

— Ki vezeti azt a századot?

— Masinov kapitány, a kormányzó veje. Az a ripacsos.

— Melyik század az?

— A bajkáli.

— A malikiánok telepéből, akik csak tejet isznak.

— Csakhogy itt nincs tej.

— Hát a másik századot, az irkuckit ki vezeti?

— A kormányzó másik veje, Mosseff kapitány, a pattantyús.

— Ágyúi is vannak?

— Két kerekcsőű ágyú.

— Kik vontatják az ágyúkat?

— Hat-hat fegyenc. Kutya csak nem húzhatja, mert ha egyet lőnek, mind elszalad.

— Hát a tobolszki század?

— Azt Nilov úr maga vezényli. Ezek a legkeményebb legények: a várórzés őrájuk van bízva.

— Szólítsd be a társaidat egyenkint.

A káplár a kíséző katonák neveit hangosan elkiáltá, mire azok egyenkint belépegettek. Ott azután éppen úgy lettek lefegyverezve, mint a káplár, utoljára mind valamennyit bezárták a pincébe.

Nilov úr ezalatt otthon a várban az asszonyokat mind bezárta a szobájukba, s maga nyugtalanul méregette végig csikorgó lépteivel a folyosót, minden fordulásnál megkérdezve az őrstől: „mégsem jött vissza a káplár?”

Mikor aztán három-négy óráig hiába várakozott rá, akkor nagyot sóhajtott. Tehát nem jön fel az a gonosztevő, hogy megtéphetné a haját, hogy egy pár vers atyai ütleggel lezárhatná a számadását! Tehát csakugyan a fegyver élet kell fordítani ellene. Milyen nagyon szerette ezt a rossz embert! Milyen szomorúsága lesz Afanáziának, ha majd lánccraverve fogják őt idehurcolni; s hallgatnia kell az ordítását, mikor a várudvaron halálra kancsukázzák. Nem lehet már segíteni rajta! — Felköté a nagy széles tábori övét: beledugta a pisztolyait, feltűzte a nagy veres tollkokárdát a kalpagjára, s kiadta a parancsot Masinov kapitánynak.

— Eredj le a századdal a lázadók telepére, s hozd el őket erővel. Ha ellenállnak, lőjj közéjük.

A kapitány azt az észrevételt tette, hogy a lőpor, amit a katonáknak osztottak, nyirkos: el van ázva.

— Magad vagy elázva, nem a lőpor. — Rivallt rá Nilov úr, s kikergette maga elől.

A százados kivonult a csapatjával a várból: a sűrű ködben csak az egy lámpafény szolgált neki tájékozásul, mely a száműzöttek telepéről, mint egy veres csillag világított a távolba.

Benyovszkynak hírül hozták az előőrsei, hogy fegyveres csapat közelít.

Erre ő a Wynbláth csapatjával (mindössze tizennyolc ember) szembe ment eléjük, s bevárta őket a lebontott hídnál, melyen most csak egy szál deszka vezetett keresztül.

A katonák kénytelenek voltak a lebontott híd előtt megállani: a kapitány parancsot adott, hogy a túlsó parton felhalmozott gerendákat vissza kell rakni a hídra.

Benyovszky jól hallotta a parancsszót, s átkiáltott a tiszthez.

— Sógor! Ne tréfálg! Nem jó lesz az árkon átjőnnötök.

Erre a kapitány minden válasz helyett „tüzet” vezényelt.

Az egész század, mintegy ütenyre, szabályosan felkapta a puskáját, s sortüzet adott. Egyetlenegy golyó sem talált.

És nyomban utána felelt rá a lázadók fegyvertüze, három katona halva esett el, több megsebesült, s arra valamennyi lecsapta a puskáját, s hasra feküdt a part mentében.

A kapitány dühösen rivallt rájuk, szidta, káromolta, ütötte őket kardlappal, ráncigálta üstöküknél fogva, nem használt semmit, azoknak semmi okuk sem volt Katalin cárnő dicsőségért feláldozni az életüket. Mind úgy tett, mintha meg volna halva. — Végre egynek azt rivallta a fülébe, hogy: „szaladj vissza a várba, híjj segítséget!”

A „szaladj” szóra megelevenült a halott, s vágatott el a ködben a vár felé.

Ekkor aztán Benyovszky jelt adatott a kornétásával, hogy a másik három csapat is vonuljon fel. Azok jöttek rohamlépésekben, vezéreik élükön. Csak az egyik csapat jött csendesesen, mert annak a vezére csak a puskájára támaszkodva bírt előrebandukolni. Benyovszky megdöbbenve ismert rá ez emberre.

Stefánov volt az: a halálos ellensége, a vetelytársa, a sokszoros áruló, az őrjöngő! De mikor a becsület mezeje megnyílt, akkor elfeledett ez az ember mindent, még azt is, hogy beteg. Mint nyomorék lázár kiszállt az ágyából, fegyverét ragadta, s odatámolygott a csapatja élére. S aztán vezette őket a harcba.

„Itt vagyok melletted! — hörgé Benyovszkyhoz érve. — Megesküdtem rá, hogy meghalok érted! Beváltom az esküm.”

S azzal sorba ölelte a bajtársait, buzdítva, lelkesítve őket lángoló szavaival e döntő órában.

Benyovszky tisztelettel emelt előtte kalapot. Milyen derék ember lett volna ez, ha Afanázia szép szemeit sohasem látta volna! — Ez a két összeállított adat milyen mély bepillantást enged az orosz nép jellemébe. A túlsó oldalon a zsoldosok között az épkézláb is holtnak teszi magát, az innensőn, hol a szabadságharcosok sorakoznak, még a félholt is fegyverbe öltözik.

Nilov úr a vár kaputornyának ablakából leste az ügy kimenetelét. A sortüzelés egy pillanatra lángra látszott gyújtani a világot, amint a sűrű ködöt átlobbantotta. Arra következett egy szabálytalan puskaropogás, s azután csendes és sötét lett minden, csak a lőporfüst kóválygott, mint fehér felhő a szürke ködben.

— Mi történik odalenn? Hogy nem lőnek tovább? Nincs a katonáknak több egy lövésüknél? vagy csakugyan nyirkos a lőpor?

El nem tudta gondolni, hogy honnan van ez a nagy csendesség?

Végre lát egy embert a felvonóhíd felé futni.

Az már messziről kiabál torkaszakadtából:

— KüldjeteK segítséget; a lázadók sokan vannak!

— TömjéteK be a száját! — kiált le a toronyablakból Nilov úr. — Még a többit is elijeszti. — Nohát mi történt? Mit csinálnak a katonák?

— Ott feKüsznek mind az árokparton — liheg a hírmondó.

— Halva?

— Némelyik igazán meghalva.

— A többi pedig gyáván! Tudtam, hogy így járok velük. Mindig mondtam, hogy ne küldjék nekem ide a bibliafalókat. A *bezpopovcik* nem lőnek az ellenségre. Hol van Mosseff? Vonulj ki a te századoddal! Ezek a derék fiúk! Ezek a „molodcik”. Vidd magaddal a két ágyút. Ne ismerj irgalmat. Ágyúztass közéjük, amint meglátod őket. Vágjátok le őket az utolsó emberig. Élve ne hozzatok élém senkit. A zászmány a katonáké lesz. Mindenki dupla havipénzt kap. De ördögös mennykő! Aki gyáván viseli magát, azt főbe lövtem. Ha nekem visszaszaladtok a várba, a kapun be nem jöttök, közéttek kartácsoltatok.

A jó Mosseff kapitány már előre úgy meg volt félemlítve, hogy a kesztyűit megfordítva húzta fel, jobb kézre a balra valót. A gyalogságát bocsátá előre, ő maga a két ágyúja közé vette magát, minthogy tüzértiszt volt. Az ágyúkat lovak helyett fegyencek húzták. Az ágyúk dübörgése s a fegyencek láncainak csörömpölése messziről tudósítá Benyovszkyt, hogy új csapat érkezik.

Ekkor aztán ő maga rakatta vissza a hídra a talpgerendákat, hogy átvonulhasson rajta az ellenei elé. Wynbláthot a csapatjával hátrahagyta, hogy az árokparton meglapult ellenfélt őrizték. Ő a többiekkel, harmincnyelc emberrel a várhoz vezető úton előre vonult.

Amint a nagy ködben olyan közel ért egymáshoz a két ellenséges csapat, hogy az emberi alakok láthatóvá lettek, a katonák vezére nagy hangon átkiáltott Benyovszkyékra: „adjátok meg magatokat, zendülők! különben pozdorjává törünk!” Hangján megérezte a félelem, mint mikor valaki a kísértetre kiabál.

— Szívesen, sógor! — kiálta vissza Benyovszky — de hát halljuk a föltételeidet! (S eközben gyors léptekkel haladt feléje.)

- Micsoda föltételeket? Semmi pardon!
- Értsük meg egymást.
- Ne jöjjetek közelebb, mert rátok lövtek!
- No akkor inkább én kezdem el a lövést.

S erre a szövetségesek sortűzzel üdvözölték a katonákat, mire az egész század egyszerre elhajigálta a puskáit, s megfutott a csataterőről, a tisztjével az élén, mégpedig nem vissza a vár felé, amivel a várat még megmenthette volna, hanem oldalt egy fenyőerdőbe. Az ágyúk ott maradtak, a vontató feyencek is iparkodtak a láncokkal továbbcsörömpölni.

Ekkor aztán Benyovszky a két ágyút nekifordítá az árok mellett elbújt csapatnak, s elkezdett azokkal lövetni reájuk. A fejük fölött elbúgó tekék azokat még halálcsendesebbekké tették, s ezzel a fogással Benyovszky felszabadítá az őrzésükre hátrahagyott Wynbláth-féle csapatot. Ekkor aztán gyors elhatározással, sebesen rohant mind az ötvenhét harcosával fel a várba. Az út tiszta volt előtte. Benn a várban csak az utolsó század katona. Azonban ezek már komoly ellenállásra kész harcosok, akikkel igazán verkedniök kell, s még mindig két ember jut egyre.

Nilov úr folyvást ott leste a toronyablakból a viaskodás kimenetelét. A várórség vezetését rábízta a korlátokra. Egészen meg volt zavarodva attól a képtelen helyzettől, hogy őneki ellene mer állni egy csoport lenézett gyülevész. Azt sem tudta, hányan vannak? s nem sejté, hogy fel vannak jól fegyverkezve. Ismét hangzott a puskaropogás, s aztán a futók zila lármája. Nem a vár felé futottak, azt hitte, a lázadók szaladtak el. Azután elkezdtek ágyúzni. Mégis ellenállnak! Vakmerő emberek! Az ágyúk lobbanásainál kivehette, hogy azok a várnak háttal vannak fordulva, amiből azt kellett levonnia, hogy a lázadókat lövik. Örült neki, hogy a veje olyan keményen löveti őket. Bárcsak egy golyó elhordaná annak az átkozottnak azt a szép fejét, aki annyi veszedelmet okozott! Egyszer aztán az

ágyúzásnak is vége lett; a közeledő csapat robogása kezdett hallatszani.

A csapóhíd fel volt vonva a várkapu előtt, mikor Benyovszky csapatja a sáncárokhoz megérkezett, az alakok kilétét nem lehetett a ködben és éjben kivenni, — hogy még nagyobb legyen a csalódás, az ágyúkat is magukkal vontatták, s a meggyújtott kanócok mécse pislogott szikrázva a ködben. Ezekre szükségük volt a petárdák felrobbantásánál.

A toronyőr a visszatérő orosz katonáknak nézte őket.

— Hozzátok-e a lázadókat? — kiáltá le a toronyból.

— Ugyan hozzuk! — volt rá a válasz.

Erre a csapóhíd csörömpölve ereszkedett le a lázadók előtt, s azok gyorsan rohantak át rajta.

Hanem a toronyablakból lenéző kormányzó felismerte Benyovszkyt a biccenő lépéséről, s elrémülve ordítá alá:

— Vigyázzatok! A lázadók jönnek!

Késő volt már. A torony őrsége tizenkét emberből állt, azokat egy jajkiáltás alatt leszúrták a lázadók, egy lövést sem tettek. E rövid küzdelem alatt a kormányzó lefutott a toronyból, s hirtelen bezáratta a nehéz vaspléhkel burkolt várkaput, mely a várudvarra vezetett.

Odabenn még egy teljes század katona állt, jól felfegyverkezve.

Nilov úr, ahelyett, hogy a csatakész csapatja élére álljon, s a lázadók leverését túlnyomó erővel megkíséرتse, vak rémülettel rohant be a szobájába. Nem tudott egyebet kiáltani, mint „a Sámuelovics!” Úgy tűnt föl előtte most az az ember, mint a mesebeli szörnyeteg, aki ellen nincs segedelem, aki szétszórja a fegyvercsapatokat, elkapkodja a markával az ágyúgolyókat, s keresztültör a bástyafalon. Még ma délben a fülénél fogva akarta őt az odújából kihúzatni, s már éjfélkor az van itt, hogy őt a fellegrában letiporja. Máskor sem volt gyors gondolkodása Nilovnak, most egészen megbénult az esze. Magukra hagyta a katonáit a várudvaron.

Benyovszky azalatt annál gyorsabb volt az intézkedéseiben. Amint a torony el volt foglalva, s a felkelők, a két ágyúval együtt mind átjöttek a csapóhídon, rögtön felhúzatta azt a hátuk mögött, hogy a künn maradt katonák be ne jöhessenek utánuk. — Jól ismerte a vár minden zegezúgát, egy mellékfolyosó a toronyból a kaszamátkba vezet, egy csapatot oda rendelt, hogy a föld alatti boltok ablakain át tüzelve a várudvaron álló katonákra, azokat akadályozzák meg a várkapu védelmében, Pánovot pedig utasítá, hogy a petárdát erősítse meg a várkapu závárához, s aztán gyújtsa meg a kanócát. A toronyablakba őrt állított, akinek a váron kívül történetdőkre kellett vigyázni. Elöl-hátul ellenség között voltak, s a várból még az egy tornyon kívül semmi sem volt a hatalmukban.

A vártorony erkélyéről egy nyitott ablakot lehetett elérni. Benyovszky jól ismerte ezt az ablakot: Nilovné szobájába nyílt az. E válságos pillanatban Afanázia jutott eszébe. Minő rémületet kell kiállni e szegény leánynak, ki e percben még csak nem is imádkozhatik; mert hiszen apja és kedvese állnak egymással élet-halál harcban, melyiknek az életeért könyörögjön?

Megfogadta a leánynak, hogy az atyjának az éltét meg fogja menteni, ha fegyverre kerül a sor.

Egy merész szökéssel átveté magát a toronyerkélyről az ablakba, s onnan leszállt a szobába. Ott találta Nilovné, a három leányával és a fiával együtt. Ezek már látták Nilov urat a rémület kétségbeesett torzarcával végigfutni a szobákon, egyre Sámuelovics nevét kiabálva.

S a mesebeli bűbájos, aki elől a családapa elfutott, most ott állt előttük. Odarohantak hozzá, átölelték; úgy könyörögtek neki, hogy mentse meg a férjet és atyát.

— Azért jöttem előre, hogy őt megszabadítsam! — mondá Benyovszky. — Hol van Nilov úr? Vezessenek hozzá.

Nilovné, Afanázia és a többi gyermekek körülfogták Benyov-

szkyt, s úgy kísérték át a legbelső szobáig, melybe a kormányzó megvonult.

Ott ült a bukott nagyság, karszékébe mélyedve, előtte egy asztal, azon szétszórva az álmodott kincsek, a lopatkai telep térképe, a kurilei drágaságok, meg egy sakktabla feldöntött figurákkal.

Mikor a rettegett rém belépett eléje, abban a vezéri díszruhában, mely vőlegényi köntöse volt, karddal az oldalán: eleinte rábámult, mintha álmot látna: nem tudott se szólni, se mozdulni.

Benyovszky pedig a legengesztelőbb hangon szólt hozzá.

— Kormányzó úr, atyám! Nem mint ellenség, mint jóbarát, mint fiú jövők. Kardom a hüvelyében. Szabadságomat erővel elvették, erővel visszavívtam. Igazságom volt! De öntől csak jótetteket kaptam. Engedje meg, hogy azokat megháláljam. A vár kezünkben van, aki ellenáll, meghal. Ez hadi regula. De az ön élete nekem drága, mint apámé, jóltevőmé. Vonuljon ön gyermekei szobájába, s én nemesi szavammal állok jót az ön életéért.

Ettől a beszédétől aztán visszatért a lélek a kormányzóba. Nem látta már a csodahóst maga előtt, hanem csak a mézes-mázos nyelvmestert, a hazug hízelkedőt, aki a vén gyermekeket mesékkel altatja el. Felforrott a vére attól a szótól, hogy ez a száműzött fogoly, ez a senki! még itt kegyelmet akar osztani öneki, s úgy beszél itt, mintha ő volna Bolsa várának az ura.

Mérgesen ugrott fel karszékéből.

— Te ocsmány áruló! Te akarsz engem megajándékozni az életemmel? Előbb elveszem én a tiedet!

S azzal kirántá az övéből a pisztolyát.

— Az Istenért, atyám! mindnyájunkat elveszítesz! — sikoltá Afanázia, az atyja karját megragadva; de már akkor a Benyovszkyra irányzott pisztoly elsült; csakhogy a golyó nem a mellébe fúródott, hanem a combjába.

Benyovszky érezte, hogy meg van sebesítve, s mégsem jött haragba. Csendesen szólt Nilovhoz.

— Uram! Az ellenállás önnek csak veszedelme.

— Az vagyok én teneked! A te veszedelmed! Mérges kígyó! — ordítá magánkívül Nilov, s félretaszítva a nyakába kapaszkodó leányát, elrugdosta az eléje térdeplő asszonyokat, ádáz dühvel rohant Benyovszkyra, s torkon ragadta őt, hogy mindjárt megfojtsa.

Erre nehéz küzdelem támadt a két férfi között, Benyovszky fiatal erőben levő férfi volt, de az egyik lába rövid, s a másik megsebesült; Nilovnak pedig az elkeseredett düh szaporítá az erejét, és azért Benyovszky mégsem rántotta ki a kardját, hogy dulakodó ellenfelét leszúrja, csupán védekezett; a fojtogató öklöket lefeszegette a torkáról.

Az asszony nép Isten irgalmáért sikoltva fetrengett térdein a két küzdő férfi körül; amidőn egyszerre egy csattanó robbanás rendíté meg az épületet; odakünn a petárda elsült, a várkapu bezuhant, s arra diadalordítással rohantak be a várudvarba Benyovszky bajtársai, s megkezdődött a legádázabb harc egy szűk, bezárt udvarban, ahol a düh és a kétségbeesés küzd egymás ellen: lövöldözés, kardcsattogás, halálordítás zűrzavaros riadója mellett.

Nilov mindabból nem hallott semmit. Ő csak ezt a gyűlölt alakot akarta megfojtani, akit sikerült már a fallhoz szorítania. Benyovszky még akkor sem bántotta megtámadóját.

Egyszer aztán berúgták az ajtót. Pánov lépett be rajta: arca, ruhája csuron vér; kezében széles pallosa. Amint meglátta a két dulakodó férfit, rákiáltott a kormányzóra.

— Nilov úr! Bocsássa el ön a kezéből a vezérünket!

Nilov egy percre visszanezett a véres alakra, azután fogcsikorgatva mondá:

— Majd döglötten! — s mindkét markával átszorítá Benyovszkynak a torkát.

Ekkor aztán Pánov a kardjával egy csapást mért a kormányzó fejére.

Azzal vége volt mindennek.

Afanázia atyja halva esett le térdeplő leányának az ölébe. A vőlegény megmenekült.

Benyovszky e szavakkal végzi e rémjelenet leírását:

— „Pánov az én menekülésemet egy étellel vásárolta meg, melyet én olyan szívesen megtartottam volna.”

E rémjelenetre Benyovszkyt elhagyta testi-lelki ereje. Ott látta a lábainál összerogyni azt a férfit, akit atyjának nevezett, vérével az ő menyasszonya keblét árasztva el, a szerencsétlen anya jajgatva borult férje holttestére, leányai ájultan dőltek jobbra-balra; ő maga a visszás érzelmektől összetörve rogyott térdeire.

Pánov odaugrott hozzá, s felrántotta karjánál fogva.

— Ne siránkozz most az apád halálán, vezér; hanem gyere verekedni! Benne vagyunk a harcban. Minden pajtásra két ellenség jut. Hallod, hogy csattog a kard meg a puskaagy odakünn? A te munkád ez! Fejezd be!

Ez a csatahang eszméletére téríté Benyovszkyt.

— Gondoskodjál e szegény asszonyokról! — mondá Pánovnak, s azzal kardját kirántva, rohant ki a folyosóra. Minden lépten-nyomon megbotlott egy halott vagy egy sebesült tetemében. A bajtársak nagyon gyorsan bántak el ellenfeleikkel: folyosók, tornácok, maga a várudvar terítve volt halottakkal, és sebesültekkel; a várórség nagy része leölve, egy kis maradéka egy bástyaköröndbe beszorítva, melynek ajtaját a szövetségsek ostromolták. De a bajtársak közül is kilencen halva, és heten nehéz sebben feküdtek szerteszét, az egész udvar úszott a vérben. A petárdától meggyulladt várkapu vérvilágot vetett a rémjelenetre.

Benyovszky véget akart vetni a vérontásnak, s megadásra szólítá fel a köröndre menekült katonákat. E pillanatban puska-lövés hangzott a vártoronyból, amit az ott felállított őrs har-sány kiáltása követett:

„Ellenség közelít!”

A vészkiáltásra hatalmas sortüzelés következett, mely a váron kívülről hangzott. Vagy a künnrekedt katonák, vagy a kozákok jönnek a várat visszafoglalni. Ha az utóbbiak, az nagyobb baj; mert ezek bátor, jókedvű verekedők, akiknek nem tiltja a vallásuk az emberölést.

Benyovszky a vészlövésre rögtön sietett Hrustievvvel és Wynbláth-tal fel a toronyba az előőrshöz: onnan aztán jól láthatta, hogy valóban a kozákok jönnek nagy csapatokban rohamra a vár ellen. Egy részük a sáncárok partján marad, szórt-tüzelést folytatva a sánckarózat felé, ahol emberfejeket lát feltünedezni, míg más csapat a befagyott sáncárokba mászik alá, e tüzelés védelme alatt lábtókat támasztva a bástyafalnak, s azokon hágva fel a párkányzatra. — Szerencsére a lábtók mind rövidek voltak, nem érték el a párkányt. Le kellett róluk szállniok a kozákoknak, hogy kettőnként egymáshoz kötözzék azokat.

Benyovszky Wynbláth-tal, Hrustievvvel és még négy bajtársával állt velük szemben. Még Wynbláthot is el kell küldenie, hogy hirtelen gyűjtsön össze egy csapatot a szövetségesekből, s siessen velük a bástya védelmére. Ő maga azalatt feltörte a jólismert bombaraktárt, s előhozatva abból a töltött gránátokat, az akkori hadászat egyik kedvenc fegyvernemét, maga az öt társával ezeket hajigálta kézzel az ostromlók csapatjai közé, kiket társaik tüzelése folyvást megvilágított, s néhány perc alatt meg volt tőlük tisztítva a sáncárok. A szétpukkanó gránátok tizennégy kozákot öltek meg: a többi kisebb-nagyobb sebbel iparkodott a lábtókon az árok túlsó oldalára felkapaszkodni. Benyovszky társai közül egy sem kapott sebet.

Erre megérkezett Wynbláth huszonkét bajtársal. A többiek a bástyaköröndbe elzárkózott katonákat őrizték.

Amint a segélyül jött csapat megérkezett, Benyovszky elhelyezé őket a sánckarózat mögött, s a két háromfontos ágyút felvonatta a bástyára. A kozákok új tömeges támadáshoz készültek. Számuk öt-hatszázra szaporodott fel. Két sortüzelés,

s egy pár ágyúlövés a lázadók részéről a tömeg közé minden támadási kedvüket elrontotta; sietve vonultak vissza. Benyovszky erre valamennyi ágyút, ami a várban szerteszét hevert, mind fölszereltetett, s az erődöt védelmi állásba helyezte. Azután összeszedeté a sebesülteket az udvarból és a kaszamátaból, s a kórházzá alakított nagy terembe felhordatá; a sebészetben jártas Lapinra bízva az ápolásukat. Az ellenfél halottjait leszórták a sáncárokba.

Reggel három órára be volt végezve a munka. A vár el volt foglalva, kivéve a fellegvár köröndjét, amelyben még eltorlaszolva védte magát a helyőrség maradéka, negyvenkét katona és a korlátnok: a szövetségesek, a halottak és sebesültek számát levonva, negyvenen: tehát kettővel kevesebb számmal, mint a bezárt ellenfél, és maguk körülrekesztve hétszáz kozák által.

Hajnal felé újra jelt adott a toronyba állított őr, hogy a városban nagy a lárma. Benyovszky maga felment oda, s látta, hogy az utcákon számos fáklyafény szaladgál alá s fel, valami van készülöben.

Kiküldé Hrustievet két bajtársával a várból, hogy kémleljék ki, mi történik oda alatt a városban?

Hrustiev rövid időn visszatért, s jelenté Benyovszkynak az újabb fenyegető veszélyt.

A kozákság kiszabadítá fogságából a hetmant, s most annak vezetése alatt az egész bolserecki férfilakosság kivonult a városból a közelfekvő hegyekre: ott ütött tanyát, azzal az elhatározással, hogy a várat nem fogja többé ostromolni, hanem körülzárva tartja, s a szövetségeseket kiéhezteti, amíg azok vagy megadják magukat, vagy kitörnek a várból, amikor aztán hétszáz ember negyvenet könnyen összekaszabolhat.

— Itt gyorsan kell határoznunk — mondá Benyovszky —, mert ha egy napig tétovázunk, minden menekülési utunk el lesz zárva. Szóljatok hozzá, mit tegyünk!

Azonban ezúttal senkinek sem jutott egy jó gondolat se az eszébe. A vár az övék volt már; de a hajójuktól el voltak zárva.

Benyovszky már ekkor alig bírta testét-lelkét az összerogyástól fenntartani. De érezte, hogy az egész vakmerő vállalat súlya az ő tenyerén fekszik. A pokol kínjaival küzdve kívül és belül, a pokol ötleteit kellett segélyül hívnia.

— Nekem van egy tervem. A városból minden férfi kivonult a hegyek közé: nem maradt más otthon, mint az asszonyok és gyermekek. Most vonuljon ki a városba azonnal hús bajtársunk, s tereljen össze minden asszonyt, leányt, gyermeket a templomba. Akkor hordjanak össze a házakból minden bútort, málhacsomagot, halzsíros tonnákat a templom mellé halomra. Mikor ezzel készen lesznek, akkor adják tudtul az asszony népnek, hogy készüljenek a halálra; mert az ő apáik és férjeik minket el akarnak pusztítani, nekünk más védelmünk nincsen, mint hogy a templomot az ő családjaik fejére gyűjtsük. Ha meg akarnak a tűzhaláltól menekülni, küldjenek ki maguk közül három asszonyt és tizenkét leányt az erdőben levő férfiakkhoz. Olyan asszonyokat válasszanak ki, akiknek gyermekük marad ottan, s olyan leányokat, akiknek nővérük marad hátra a templomban. Ezek vegyék rá könyörgéssel a férfiakat, hogy rakják le a fegyvereiket, és bennünket engedjenek békével a hajóra szállni és tovább menni. Ötven előkelő férfit küldjenek fel a várba túszerként.

rdögi egy gondolat volt ez! Villám, mely a pokolbul ló fel az égbe. Pánov magára vállalta ennek a kivitelét. Reggelre össze volt terelve Bolsereck város minden asszonya, hajadona és gyermeke a templomba. Pánov, hogy még tetézza a pokoli komédiát, odaviteté a megölt kormányzó hulláját is a templomba, s az oltár előtt emeltetett számára ravatalt. Több volt ezer léleknél a templomban, mely egészen fából volt építve.

Korán hajnalban Benyovszky útnak indítá az erdő felé a kiválasztott négy asszonyt és tizenkét szűzet, egy dobverő és Szibaev kíséretében, az írott kapitulációval.

A dobszó mellett kihirdetendő izenet méltó volt ahhoz az emberhez, aki nem fél sem az élőkötől, sem a halottaktól.

Ha le nem rakják a kozákok a fegyverüket, ha a szabad elvonulást meg nem engedik, ha az elfogott bajtársakat ki nem adják, s ha a kötés megtartását biztosító kezeseket nem küldenek, a templom fel lesz gyújtva, s valamennyi nő és gyermek elégetve. A harmadik harangszó tíz óraker jelt fog adni a templom felgyújtására.

Ezzel lett útnak eresztve az asszonyi küldöttség.

Benyovszky maga is nyilálló fájdalmakat érzett a lösebe miatt, melyben még benn volt a golyó, s hogy el nem vérzett bele, csak annak köszönhető, hogy a vér odafagyott a nagy hidegben a seb szájához. A vár minden termében halálnyögés, sírás fogadta: legijesztőbb ott, ahol a Nilov család vonult meg. És a bezárt templomból az ablakokon át hangzott fel a várba ezer ártatlan nő és gyermek kétségbeesett siralma. Nem hallgattott rájuk, el volt rá szánva, ha pokolra kell jutni, annak is a sarkával rúgni be az ajtaját. — Vagy talán jól ismerte az emberi szívek gyöngéit? Biztosra számított? Csak egy árnyékon múlt, hogy a számítása cserben nem hagyta. — A kozákok első halálra kinevették az egész fennhézó felhívást! Hétszáz katona rakja le a fegyvert negyven lázadó rab előtt! — „Vissza rögtön a városba” kiabálta a hetman; — „szabadítsuk ki a lázadók kezei közül a leányainkat!”, s a kozákok már fegyvereikhez kaptak. Ekkor azonban a küldöttségül jött asszonyok, leányok odatérdeltek a férjeik, apáik elé, rémulten könyörögve, hogy ne nyúljanak erőszakhoz, a templom körül van halmozva gyulékony bútorokkal, halzsíros hordók mellett ott égnek a kanócok. Mire ők az erdőből a városba érnek, lángban áll az egész templom.

És ekkor megkondult az első harangszó.

Ekkor Benyovszky a templom négy sarkán, — három ölnyi távolban az épülettől, meggyújtotta a tüzeket. Az erdőből csak azt lehetett látni a tűzvilágította ködön keresztül, hogy a vészfény a templomot veszi körül, s annak a falait festi veresre.

E rémlátványra a kozákok között kitört a meghasonlás. Az

apai s férji szeretet győzött a harcvágy fölött: „Mit nekünk a cárnő száműzöttei? Ki adja vissza nekünk a mi feleségeinket, gyermekeinket?” A hetman gyakorolni akarta vezéri tekintélyét, s rohamot parancsolt, a szófogadást megtagadókat ütlegetni kezdte, ezek aztán visszaütlegettek, utoljára megkötözték, s kimondták, hogy lerakják a fegyvert.

A második harangszónál már jött lélekszakadva a kozák küldöttség fel a várba, jelentve, hogy elfogadják Benyovszky föltételeit. Könyörögtek, hogy ne pusztítsa el az asszonyaikat, a gyermekeiket.

A tengeri vidra is elhagyja fogni magát, ha fiát kézre kerítették: hát az embernek ne legyen *olyan* jó szíve, mint a tenger fenevadának?

Benyovszky felírta a neveket, akiket túsokul átadatni kíván; azután azt követelte, hogy a kozákok jöjjenek oda mind a vár elé, fegyvertelenül. Az erdőben hátrahagyott puskákat cső hegyéig megtömte lőporral és homokkal, s akkor máglyára rakatta és azt meggyújtatá; a puszkacsövek mind szétrepedeztek, az egész bolserecki kozákság fegyver nélkül maradt.

Az ötven kiszemelt túszt bebocsáták a várba, s azzal a kozákokat engedték a templomba futni, s az övéiket haza vinni.

Ekkor került a sor a fellegvárban körülfogott katonaságra. Azok is megadták magukat további küzdelem nélkül. A korlátnok és hetman vissza lett tartva a kezesül ottfogottak társaságában.

És ezzel be volt fejezve Kamcsatka fővárosának csodaszerű meghódítása egy csoport száműzött által.

AFANÁZIA — ACHILLES

Tizenkét óra alatt ment végbe ennyi megrendítő esemény. Éjjeli tizenegy órától reggeli tizenegyig Bolsa-vára a lázadóktól elfoglalva, a várórség leölvé, elfoglalva; az egész kozák had lefegyverezve, a kormányzó megölvé és Benyovszky megsebesülve. Lelkileg még jobban, mint testileg.

E tizenkét órai harcnak fegyverszünetei is voltak. E hézagokat a vérontás munkájában betölté a még nehezebb munka: az okozott fájdalmak enyhítése.

Amint a kozákok támadása a vár ellen vissza lett verve, amint az ágyúk elnémultak, s aztán Hrustiev ki lett küldve a városban történeteket kikémleni, Benyovszky ez idő alatt felkereste Nilovnéét saját szobájában. Az ajtó előtt ő állt. — Nilovné asszony egyedül volt, ágyban feküdt.

Benyovszky odaborult a lábaihoz, s zokogva kérte bocsánatát, amiért őt ilyen gyászba ejté.

„A tiszteletreméltó nő, bármilyen erős volt is a fájdalma, egy szemrehányó szóval sem illette azt, aki őt özvegygé tevée.”

— Nem így akartam én ezt! Saját életem árán is megváltottam volna az övét — mondá Benyovszky.

— Tudom, láttam — suttogá a szerencsétlen asszony. — Hová lettek a leányaim?

(Csak a kisfia kuporgott ott félve az anyja takarója alatt.)

Benyovszky nem tudott róluk semmit.

Az őrtálló szolga megszólalt.

— Ájultan kivitte őket a terembe az az úr, aki a kormányzó urat levágta.

— Kérem, parancsolja el innen azt az őrt! — kéré Nilovné asszony.

— Csak az ön biztonsága végett volt az ideállítva. Eredj, hozz hírt az asszonyságokról.

Az őr nemsokára visszatért azzal a hírrel, hogy Lapin sebész mind a három hölgyön eret vágott, mire azok magukhoz tértek.

— Ide kell őket hozni az asszonyság szobájába. Önnek is jó lesz kegyelmes asszonyom, ha eret vágat magán.

— Jó lesz — hagyá az helybe, s még hozzá tevé azt a kérdést: „ön is meg van sebesülve?”

— Talán nem súlyosan. Még most nem érek rá megvizsgáltatni.

Azzal Lapint hivatva s lelkére kötve a hölgyek ápolását, eltávozott.

Erre következett a kozákok kivonulása a városból, s a Benyovszky ellentervének végrehajtása. Ezalatt csend lett a várban, csak a sebesültek jajgatása hangzott.

Csak ekkor mondta meg Benyovszky Hrustievnek, hogy ő maga is meg van sebesülve, a kormányzó golyója a combjába fúródott. Hrustiev rögtön sietett Lapinéért. Ez is ügyes sebész volt. Medert, a doktort sehol sem találták. Talán elesett. Éjjel nem lehetett őt a halottak között keresgetni.

Lapin megtekinté a sebet, s azt mondta, hogy az nagyon veszélyesre fordulhat, mert a vér oda van hozzá fagyva. Benyovszkynak a kandallóban rakott tűzhöz kellett állni, hogy a fagyott vér felolvadjon, ami egyszerre éles fájdalmat okozott a sebesült tagban, úgy hogy Benyovszky összerogyott, nem tudott a lábán állni többé. Lapin ügyesen húzta ki a golyót a sebből, s aztán bekötötte azt. Társai átvitték Benyovszkyt az irodaszobába. A nagy tanácstermen kellett keresztülmenniök, mely már akkor lazarétummá volt berendezve.

Benyovszkynak még azt a fájdalmas látványt is a lelkére kellett venni, hogy ott látta maga előtt kilenc jó barátját halva

és hetet nehéz halálsebben hörögve, míg a másik oldalon ötven nehéz sebesült hevert a földön a helyőrség katonáiból. Minő elkeseredett tusának kellett végbemenni e várbán.

Elrendelé, hogy mindenkinek nyújtsanak orvosi segítyt, sebgyógyításhoz a vadászok mind értenek; az ellenséget is ápolni kell, ha megsebesült.

Csak azután engedte magát ágyba fektetni.

Hajnalba elbocsátá az asszonyküldöttséget az erdőbe vonult kozákokhoz, amire ismét három óra következett, amelyben pihen a küzdelem.

Csak az ő legnehezebb küzdelme nem pihent. Ez üres órákat éppen az töltötte ki kerekben.

Nyolc órakor odaient hozzá Nilovné asszony, hogy beszélni óhajtana vele. Benyovszky sajnálatát küldte vissza, hogy sebe miatt nem teheti nála tartozó tiszteletét.

Erre Nilovné asszony maga jött át hozzá, — Afanáziát kezén vezetve.

Mikor meglátták Benyovszkyt a kórágyon fekvve, vérvesztéstől sápadt arccal, testi-lelki fájdalmait visszatükröző megtört szemével, a két nő könnyekbe tört ki. Afanázia térdre rogyott az ágy mellett, Nilovné pedig odaborult a sebesültre, s az első szavai az ő vigasztalását rebegték.

Még ő vigasztalta azt, aki ily nagy gyászt hozott a fejére.

— Nem veszélyes e seb — nyugtatá meg Benyovszky. — Bár jobban célzott volna, aki adta, hogy én feküdném helyette a ravatalon.

S valóban érezte, amit mondott.

— Nem! önnek élnie kell és kivenni a részét a mi fájdalmunkból, hogy nekünk kevesebb maradjon. Nagy az én keservem, kipótolhatatlan, mert a legjobb férjet veszítém el, akit a föld hordott; de önt nem vádolom érte. Tanúbizonyosága leszek, s mindenkinek elmondom, hogy ön mily nemesen viselte magát. Eltúrta a kapott sebet, és nem adta vissza. Az életét

akarták elvenni, s a kardját sem húzta ki. Ön ártatlan, ön nem oka a mi szerencsétlenségünknek.

— Ez a szó balszam az én sebemre.

— A világ azonban nem fogja azt elhinni soha, s önnek a neve úgy lesz emlegetve, mint egy szörnyetegé, aki a jóltevőjét megölte. S a vádból nekem is kijut. Miért voltam önhöz olyan jó? Engedje meg, hogy én innen, e kínos emlékű helyről, eltávozhassam, amint férjemet eltemettem. Ezt meg fogja ön engedni nekem. Két leányomat és fiamat is magammal viszem. A harmadik itt kíván maradni önnél, nem képes önről lemondani. Itt hagyom őt. Mit is csinálna, ha velünk jönne, testvérei között, akik miatta lettek árvák és földönfutók? Én bízom az ön nemes szívében, hogy nem fogja őt szerencsétlenné tenni, nem fogja elhagyni, hanem megadja neki boldogságát és becsületét. Ismételje fogadását.

Benyovszky lelkét mélyen áthatotta e bámulatos léleknyugalom és szívbeli nemesség. Azt is tudható jól, hogy ha megszabadulása sikerül, ezt a szegény leányt itt nem hagyhatja, minden rokona és ismerőse üldözött martalékaúl; de azt a hazudozást a házasságról ez órában folytatni nem lehetett. Hisz éppen most az Isten ítélőszéke előtt állott, hamis esküvel ki merné e percben megsérteni bíróját? Lábai előtt a megnyílt pokol! A kozákokhoz ment küldöttség még nem tért vissza. Ha Isten elfordítja tőle az arcát, ha az a hétszáz főnyi fegyveres férfitömeg vad elkeseredésében azt határozza, hogy visszaroohan a városba erőszakkal kiszabadítani a nőket és gyermekeket, akkor bizonyára az ő alvezérei végrehajtják a rettentő fenyegetést, s meggyújtják a máglyát ezer ártatlan teremtés feje fölött, s akkor őket is utóléri megérdemlett haláluk. Csak az a láthatatlan lény, aki az emberi szívek fölött uralkodik, követhető el azt a csodát, hogy a durva, szilaj kozáknak a keblében győzőn a kicsinyei iránti szeretet a megvetett ellenség iránti gyűlölet fölött, hogy hétszáz férfi lerakja a fegyvert, a hetmana parancsa ellenére, egy száműzöttnek a fenyegetése miatt.

Ebben az órában nem volt szabad Istent kísérteni.

Benyovszky láztól égő ajkaihoz szorítja a magas lelkű asszony kezét.

— Fogadom önnek, hogy egész életemnek legfőbb feladata lesz Afanáziát boldoggá és a világ előtt tiszteltté tenni.

Talán sejtett valamit a szegény asszony? Felállt, megölelte a leányát, fülébe súgta: „szeresd őt híven és mindenkor”, s azzal az utolsó szókat rebegette Benyovszkyhoz:

— Ön miatt vesztette el az atyját, — hadd találja fel ön által férjét és *atyját!*

Azzal otthagya Afanáziát, és sietve eltávozott.

A leány odaült kedvese kórágának szélére, s keservesen panaszolá el, minő heves szemrehányásokkal halmozák el a nénjei e szomorú éjszakán. Őt okolják apjuk haláláért. Vádolják, hogy ő fonta az összeesküvés fonalait, ő okozta vele egész családjuk romlását.

— Nekem mondják azt, hogy én vagyok gyilkosa az atyámnak; pedig az életemet adnám érte, hogy az övét visszaadjam. Hová vitték el őt?

— A templomba vitték — mondá Benyovszky —, ott terítették ki a ravatalra. Onnan fogják majd eltemetni.

— És én nem fogok ott lehetni a temetésén — szólta a leány zokogva. — Mindenki újjal mutatna rám, és meggyalázna. Engedd meg, hogy odamehessek most hozzá, amíg a templomban fekszik, s megcsókolhassam a drága kezeit!

Benyovszky ijedten kapta meg Afanázia kezét.

— Hogy mennél most oda? (Átvillámlott az agyán, „hogya is ott égj el a többi leányokkal együtt!”)

— Igaz. Nekem a templomba nem szabad belépnem. Isten haragja van rajtam, és az emberek megvetése. Erős leszek elviselni mind a kettőt, s nem akarom, hogy az anyám is osztozzék benne. Ez a gyönyörű homlok! Hogy kell neki az ősz haját lehúzni majd rá, hogy a szégyenét eltakarja vele!

Nem! Legyen a szégyen csupán az enyém. Tedd meg, hogy az anyám jó híre, becsülete meg ne csorbuljon.

— Mit tegyek? szólj.

— Ha anyám beleegyezésével követlek, őt fogják elkárhozni; neked azt kell tenned, hogy éjjel, ablakon át szöktess el anyám szobájából. Akkor anyámon csak sajnálkozni fognak, engemet megátkoznak, és megvetnek — s az nekem jól fog csni.

— Úgy fogok cselekedni — mondá Benyovszky.

E percben megszólalt az első harangkongás.

— Mire harangoznak? — kérde Afanázia.

Benyovszky lázas indulattal mondá:

— Eredj a szobádba, és imádkozzál!

— Isten hozzád! — rebegé a leányka. — Az ég segítsen meg a te nagy bajodban.

— Ámen!

Afanázia hazasietett az anyjához és testvéreihez. A tisztítótűz, a purgatórium kínszenvedése várt reá azon a helyen. Atyja kifolyt véréen kellett keresztültaposnia.

A második harangszó is elkongott, akkor jött a szerencsehír, hogy a kozákok lerakták a fegyvert. Benyovszkynak egy pillanatra még a testi fájdalma is elmúlt. Megtörténik az, hogy a felháborodott léleknek rögtön helyretért nyugalma az izmok és idegek fájdalmát is elcsillapítja. Tehát nem oda le: a tűz-pokolba, fel az égbe: a szabadságba! Itt a szabadulás napja.

Mit gondolt most lüktető sebével? Kórágán fekvé úgy osztá parancsait, mintha mennyezetes trónon ülne.

Pánovra bízta az intézkedést a kozákok fegyvereinek megsemmisítése végett; Bátorinra az ötvenkét előkelő túszt elszállásolását a vár szobáiban s azoknak az őrizését, Wynbláthra a szövetséges csapat tábori szolgálatának beosztását; Hrustievre a sebesültek ápoltatását.

— Hol van Meder? — kérdezé. A tanult orvosra magának is nagy szüksége lett volna, mert Lapin csak a kezdetleges segít-

ségre volt jó, golyókat kihúzni, sebeket bekötözni; gyógyításhoz nem értett.

— Nem találjuk schol. A bajtársak sorában nincs.

— Keressétek őt a halottak közt.

— Ott is kerestük már: híre sincsen.

Erre közbeszólt Hrustiev.

— Ne keressétek őt másutt, mint otthon a házában, a kemenében elbújva. Jól ismerem én a pilulasodrót! Dehogy megy ez olyan helyre, ahol lövöldöznek.

— Hát eredj utána: keresd fel.

Hrustiev rögtön elsietett az elhagyott tanyára negyedmagával. Hrustiev házába érkezve, első dolguk volt a kályhalyukba benézni. Csakugyan megláttak ott egy pár csizmát, amelyeket előhúзва, kiderült, hogy azokban doktor Meder van benne.

A szerencsétlen patikás azt hitte, hogy a katonák jöttek érte: nem ismerte fel Hrustievet. Térdre esett előtte, s a mellét verve esküdött, hogy ő ártatlan az összeesküvésben.

Azok nagyot nevettek rajta, és hátbaverték. Nem használt neki semmit. Akkor aztán összecsomagolták az egész patikáját, a hátára kötötték, s úgy húzták-vonták fel a várba. Fényes nappal volt már: láthatta a havon a vértócsákat. Hát még a várudvarban! Halálfiának hitte magát, mikor Benyovszky elé állíták. Ott is térdre esett, Benyovszkyt a kormányzónak nézte, s betanult hadarással mondta el a mentségét: „én ártatlan vagyok! Nem vagyok részes a zendülésben! Semmiről sem tudtam! Én nem vagyok összeesküvő.”

A bajtársak hahotával nevettek a boldogtalan orvoson.

Még Benyovszky is tréfált vele — kínjában.

— Ejh te hazug róka! Hát nem énvelem együtt készítetted a petárdákat. Énvelem csináltattad a szelencéket hozzá.

Erre a szóra az orvosnak csak elmeredt szemé-szája. Még mindig nem volt az eszénél. Arra emlékezett, hogy ő csak-

ugyan csinált petárdákat, de hogy a *kormányzó* hogyan segített neki szelencéket csinálni a pokolgépekhez? az már nem fért a fejébe.

— Adjatok neki egy pohár papramorgót!

Töltöttek a szájába egy jó adagot. — Attól aztán magához tért, s elkezdte megismerni a bajtársakat. Utoljára aztán kacagáshoz kezdett; a térdeit ütögette a tenyereivel: „hisz ez a Pánov! Ez meg a Hrustiev! Az a Bátorin! Ez meg itt éppeg a Sámuelovics Ágost! No ez dicső dolog! Hát ti bebújtatok a várba? Én meg bebújtam a kályhalyukba. Óh édes Istenkém. Mikor az első puskalövést meghallottam, olyan gyomorgörcs állt belém, hogy haza kellett szaladnom. Jaj, micsoda puffogás volt az! Azt gondoltam, ég-föld összeszakad. Egész éjjel térden állva imádkoztam a ti megtartástokért. Aztán egyszerre csak jöttek a kozákok, nagy lármával, minden házat felkutattak, az elfogott hetmant, meg a katonákat kiszabadították, én bebújtam előlük a kályhalyukba, ott nem láttak meg. Mikor aztán ezek itten értem jöttek, reám találtak, azt hittem, megint a kozákok vannak rajtam, s nem csoda, ha elvesztettem az eszemet.”

— Node már most szedd össze, ami még megmaradt — fejezé be a vezér —, aztán láss hozzá, hogy flastromot készíts mindnyájunk számára, magam is maródi vagyok.

Doktor Meder aztán rögtön hozzálátott a rendszeres gyógykezeléshez. Aközben Benyovszky tovább folytatta az intézkedéseit.

Hrustievnek egy csapattal le kellett vonulni a kikötőbe, s ott Kuznecov segélyével a Szent Péter és Pál hajót elfoglalni, a többi hajót és bárkát a kikötőben pedig mind fölégetni. — Bátorin feladata volt az állami raktárakból és a kincstárból az értékes készleteket a hajóra szállítani. — Pánovra lett bízva a halottak eltakarítása s a kormányzónak adandó végtisztesítéssel rendezése.

Meder doktornak a flastroma alatt a metsző fájdalom szünni

kezdett Benyovszky sebében, úgy hogy estefelé át akarta magát vitetni Nilovné asszonyhoz, hogy férje temetési szertartásáról jelentést tegyen neki; de az özvegy elutasítá a látogatást. Ahelyett éjjel Afanázia jött oda hozzá cipőtlenül, hogy lépteinek hangja az alvókat föl ne költse. Meg akarta tudni, hogy kedvesének a fájdalmai enyhültek-e? (Még el sem kezdődtek igazán.) Azután tudatta vele, hogy az anyja két nap múlva el akar utazni Nisnej Osztrogba, tehát a szöktetési tervvel jó lesz sietni.

Még suttogott, — de már Benyovszky szemeit elnyomta az álom. Négy nap óta nem aludt már. Csak a bekövetkezett erős sebláz ébresztette fel korán reggel.

A láz dacára mégis az ő eszének kellett a dolgok folyását vezetni. Reggel odaient Nilovné asszonyhoz, hogy a gyászszertartás megkezdése csak az ő parancsára vár. „Rögtön kezdjék!” Az volt rá a válasz.

Afanázia mégiscsak együtt mehetett a testvéreivel atyja temetésére. Orosz szokás szerint a gyászoló család nőtagjait tetőtől sarkig sűrű gyászfátyol fedi, nem lehetett kivenni a népnek, melyik a három leány közül az, amelyik elátkozott.

Benyovszky elrendelte, hogy a város összes lakossága kivonuljon az utolsó tisztességtételre, s midőn a földételen koporsót az ég felé emelt arcú halottal a vár előtt végigvitték, a vár bástyáiról huszonegy ágyúlövés dörgé utána a katonás istenhozzádot. A temetési pompa nagyszerű és megható volt. Utána a gyászoló család ismét visszatért a várba. A nők családjaikkal együtt úti málházához kezdtek.

Benyovszky egész nap seblázban feküdt; de még a hagymázos víziók közepett is eszébe jutottak a szabadulási terv további teendői. A temetés végeztével meghagyta Pánovnak, hogy bírja rá az érseket, akár szép szóval, akár fenyegetéssel, hogy tartson a templomban prédikációt a szabadságharcosok diadalának dicsőítésére: azután esküdtesse fel a szövetségeseket az evangéliumra, hogy Benyovszkynak hívei maradnak; s mikor

itt elvégzi a ceremóniát, vitesse át Szent Miklós csodatevő képét a hajóra, s ott is tartsa meg a misét, szertartást és fel-
esketést a hajós nép között. — Tudta jól, hogy az orosz fajra
milyen befolyást gyakorol a vallásos érzelm.

Csak estefelé hagyta el egy rövid órára a láz. Akkor az alvezé-
rei tudósították az addig történekekről, ő pedig közölte velük az új
rendeleteit nagy sietve. Érezte, hogy a láz újult erővel kezd
visszatérni: a feje nehezült, eszméi homályosodni kezdtek.

- Pánov! — szólt, visszatartva a leghívebb alvezérét.
- Mit kívánsz még, vezér?
- Valamit akartam mondani. . . olyan sietős. . . Afanázia. . .
- Mit kívánsz Afanáziától?
- Útra készül.
- Igen. Nilovné készülődik.
- Éjjel?
- Nem. Nappal.
- De igen. . . éjjel, ha mondom. . . Nyitva lesz az ablaka.
- S mi legyen belőle?
- El fogod őt szöktetni.
- Kit? Afanáziát? Én szöktessem el? Miért?
- Én akarom. Nem! Ő akarja. . . A hozománya szégyen
gyalázat. . . Nem hagyja az anyjának. Érted már?
- Semmit sem értek.
- De én parancsolom, hogy elszöktesd Afanáziát.
- Akkor megteszem. — Hát azután? Hova tegyem?
- Vidd oda az atyjához. . . mondd meg neki, . . . hogy visel-
je gondját.

Már ekkor félrebeszél.

És e pillanattól kezdve három napon és éjszakán át magán-
kívül volt. Meder orvos háromszor vágott rajta eret, s nagyon
aggodalmasan beszélt az állapotjáról. Azalatt folyt a nagy
munka a hajón és a szárazföldön. Ő arról mind nem tudott
semmit. Pánov nem bocsátott hozzá senkit az orvoson kívül.
Május első napján izente meg Pánovnak Nilovné asszony,

hogy másnap el akar utazni. Az út még járható volt szánkóval. Tizenkét ötös kutyafogat várt rájuk felszerelve az udvaron. Málháikat fegyveres szolga őrizé.

Tehát az éjjel végre kell hajtani Benyovszky csodálatos parancsát.

Pánov egy óra múlva azután, hogy a Nilovék ablakát elsötétülni látta, odalopózott a szállásuk folyosójára. Egy ablakot csakugyan tárva-nyitva talált. Bedugta rajta a fejét, halkan suttogva: „Afanázia kiasasszony!”

A sötétből egy hang válaszolt.

— Mindjárt itt lesz.

Pánov Nilovné asszony hangját ismerte fel. Most még jobban megzavarodott. Hát az anya tudtával történik a szöktetés?

Rövid várakozás után megjelent Afanázia az ablakban, s gyorsan fölszökött annak a hídjára, akkor Nilovné asszony is odajött, s a leányát átölelte, megcsókolta: úgy engedte Pánov által az ablakból leemeltetni.

— Hová vigyem a kisasszonyt?

— Ahhoz, aki atyja helyett atyja fog lenni neki.

Most lett egyszerre világos Pánov agyában. Ezek összebeszéltek!

Nilovné még hozzátevé suttogva.

— Holnap reggel nagy lárma lesz a háznál. Ön tud mindent. Zavarba ne jöjjön miatta.

Kezdette Pánov kitalálni a rejtélyt.

Sietve kalauzolta Afanáziát az írószobáig, ahol Benyovszky feküdt a kórágyon. Odáig egy pitvaron és egy tornácon kellett keresztülbotorkázniok, melyekben mind sebesültek feküdtek: a szövetségesekek hívei, azután következett a Benyovszky szobája.

Egy-egy halzsírmécses égett mindenik szobában, s a kandallókban lobogott a tűz; a sebesülteknek árt a fagyos lég, azt hitték az akkori sebészek.

— A kisasszonynak ugyan szomorú tanyája lesz itten — mon-

dá Pánov, miután egy bundát leterített a földre azon kerevet mellé, amelyen a sebesült feküdt. — Nem tudom, hogy fog tudni aludni? A szomszéd teremben ötven sebesült katona fekszik, s az mind jajgat, és félrebeszél.

— Én ébren akarok maradni — mondá a leány —, a tüzet nem hagyom kialudni, s ha megszomjaznak a betegek, akkor vizet adok nekik.

— Akkor igazán egész éjjel lesz foglalatossága. De jó lesz, ha maga is lefekszik arra a bundára. Vezérünk most csendesen látszik aludni. Magam is lefekszem, de pár óra múlva visszajövök.

Azzal magára hagyta Afanáziát. Egy gyermektegy leányt hatvan seblázban kínlódó között. — S azok számára rossz az éjszaka! Egyre nyögnek, jajgatnak, álmukban beszélnek; ha felébrednek, vízért kiabálnak. Némelyik nem bírja türelemmel a kízó sebeit elviselni, s a szomszédjának könyörög: „vágd el a torkomat azzal a késsel; hadd legyen vége!” Van olyan, ki érzi a vége közeledtét, s fennhangon imádkozik. A másik beledanol az imádságába, ez már a fájdalmat gyönyörnek érzi, egy-egy fiatal hang panaszosan emlegeti „édesanyám, édesanyám!” Valamelyik rémségesen horkol: vagy talán halálhörgés az?

És maga ez a kedves arc itt előtte mennyire el van változva most. Egészen skarlátvörös a színe; az érvágás, vérvesztés dacára, behúnyt szemmel is lát, s amit látott, ahhoz beszél; majd meg kinyitott meredt szemmel is álmodik, s nem látja, ami előtte áll.

Rémség hallgatni, amiket összevissza beszél.

„Hát nem tudja még az apja nevét kimondani?”

Ki az?

„Mért nem nyitja ki a szemét? Hadd látnám kék-e vagy fekete?”

Ezen elévelődik sokáig, hogy nem tudja valakinek a szemét meglátni. Ki lehet az?

Afanázia odahajol fölé, s megcsókolja égő arcát.

Arra a lázbeteg egy nevet mond ki, melyet Afanázia még sohasem hallott, s aztán keserűen zokogni kezd.

„Óh de messze voltam tőled!”

A szomszéd teremben a sebesültek vízért nyögnek, Afanázia átmegy hozzájuk, megitatja őket sorba: elpihennek.

A melléktornácából is hangzik egy rekedt hang: „ihatnám, megégek!”

Afanázia az ott fekvő beteget is meglátogatja, s visz neki abból az italból, amit Benyovszky számára készített, áfonyával vegyített friss vizet.

Az ott a sebesült Stefánov.

A petárda elsütésekor égésebeket kapott a fején; a haját mind lepörkölte a láng, nem életveszélyes a sérülése, de kínzó, az egész homloka be van kötve, a kötelék a szemeit is takarja.

Afanázia nem ismer rá, midőn a fejét egyik kezével felemeli, hogy könnyebben szűrcsölhesse az italt.

S ennek a kéznek az érintéséről ráismer a Lázár.

— Te vagy itt? Afanázia!

S azzal felrántja szeméről a köteléket.

A hangjáról Afanázia is ráismer.

— Stefánov! Jó fiú! Én vagyok itt. Kiáltottál, hogy szomjazol.

— Mit keressz te itt?

— Vezérünket virrasztom. Igyál a poharából. Ezt neki készítettem. Megosztom veled. Te is szenvedsz.

Stefánov kóستolatlan toltta el magától a poharat.

— Nem ezt szomjazom én.

— Hát mit?

— Óh, ha te azt tudnád? — Adj nekem egy imádságoskönyvet.

Afanázia tudta, hogy az atyja írószobájában áll a könyvfülkében egy kis imádságoskönyv; azt felkereste, odahozta Stefánovnak.

— Köszönöm. Hagyd itt. Told közelebb a mécsest; majd ha hívlak, jöjj ide ismét.

Afanázia visszament Benyovszkyhoz, s aztán valami megmagyarázhatatlan borzadás fogta el, mikor arra gondolt, hogy ő most e két vetélytárs között van egyedül, védtelenül, akik mindketten őrzöngnek a kízó fájdalomtól — és talán egyébtől is!

Még soha imádságos könyvvel ilyen szentségtörést el nem követtek, mint Stefánov. — Csakis a vérforraló láz, a lángoló agy csábasága menti, hogy ilyenre képes volt. Az imakönyv belső táblájára levelet írt Afanáziához írónnal:

„Kedves, imádkott Afanázia!

Az a szörnyeteg, akit ön ápol, önt megcsalta, elárulta és elveszté. Tudja meg ön, hogy öneki már felesége van Magyarországon, és így önnek tisztességes állást nem adhat a világban. Ő megölte önnek az atyját, s meg fogja ölni önnek a becsületét. Alljon ön bosszút e gonosztevőn családjáért és saját magáért. Gyalázatát csak az ő vére moshatja le, s az én kezem lesz az, amely azt ki fogja önteni, amint kórágymat elhagyhatom. És akkor én e bosszúálló kezét önnek felajánlom, mely visszaadja önnek elrablott becsületét.”

Mikor Afanázia ismét végigjárta a sebesültek szobáit, hogy a hamvadó parázsra új hasábokat rakjon, Stefánov oda hívta őt magához.

- Visszaadom az imakönyvet köszönettel.
- Enyhülést talált ön benne?
- Azt hiszem. Valamit írtam a táblájára belül, olvassa ön el. Az önnek is enyhülést fog szerezni.

Afanázia kíváncsi volt rá, mit írhatott neki Stefánov?

Ott, Benyovszky ágya szélén ülve, olvasta el e lélekgyilkoló sorokat.

Mikor azoknak a tartalmát megérté, megsemmisülve veté magát arccal a földre. A fájdalom úgy összeszorítá a szívét,

hogy sírni sem volt képes. A súlyos csapások között, amelyek e rövid idő alatt érték, ez volt a legöklőbb.

Tehát az ő vőlegénye, bálványa, eszményképe már egy más nőnek a férje, akit szeret, akihez visszavágyik. Nem az édes gyümölcsökkel, nem a zengő madarakkal kéréző paradicsom az, amiért innen ki akart törni minden áldozattal, hanem a szeretett asszony. S az áldozatok között az ő szegény szíve is ott van.

S még csak nem is tudta őt vádolni miatta. Most már tudta az okát, miért volt a vőlegénye oly tartózkodó a bizalmas együttlét tündéri óráiban? Miért nem beszélt soha szerelemről? Miért őrizte úgy a menyasszonyát, mintha leánya volna?

Most már azt is kitalálta, hogy a lázbeteg kihez beszél álmában és kiről?

A visszatérő Pánov ott találta őt a földön fekvő.

— Alszol? kiasszonyom!

— Nem. Halva vagyok.

— Mi bajod lett? — kérde az ijedve.

— Amire nincsen ír — szólta a leány felemelkedve. — Megtudtam, hogy Sámuelovicsnak már neje van otthon.

Pánov nagyot rettent e szóra. Ő tudta azt régen, hogy ez így van.

— Ki árulta el ezt?

Afanázia nem akarta az árulót megnevezni. Hazudni sem tudott. El lehetett hinni, amit mondott.

— Ő maga beszélte azt ki álmában.

Hiszen ez úgy is volt, de Stefánov levele nélkül nem találta volna ő azt ki soha, hogy mi értelme van a lázbeteg álombeszédének?

Pánov takargatni akarta a titkot.

— Hátha nem úgy van? A lázban az ember összevissza beszél.

— Hagyd el, derék Pánov. A te becsületes arcodnak nem sikerül a tettetés. Te is olyan jól tudod azt, hogy ő már nős.

De azért engem ne szánj, és ne vigasztalj. Én őt azért szeretni fogom, mindhalálig, s vele megyek mindvilágig, ha soha boldog nem leszek is.

Pánov csak összecsapta a két kezét, s lógázta a nagy fejét, nem fért bele a nagy gondolat. Hogy lehessen a világon ilyen szerelem!

Azután Afanázia suttogva beszélt neki valamit, további tervekről, hogyan kell erről majd a vezért tudósítani — egész kíméléttel —, hogy az ő egészsége ne szenvedjen miatta, s aztán bizonyos szabónéról, aki férfiöltözeteket készít. A végén még nevetett is Pánov örömeiben, s aztán a szájára csapott, hogy lehet valaki olyan bolond, hogy ilyenkor nevetést szalajt ki az ajkán?

A csendes értekezést hirtelen zajos kiabálás szakította félbe, lamentáló női hangok. Nilovék észrevették Afanázia megszökését. Nilovné és a két leánya kiabált.

Nilovné asszonynak meg kellett mentenie a család becsületét; keresnie kellett a leányát. Az ő szava hangzott ki legélesebben:

— Hová lett a leányom! Meg kell találnom Afanáziát!

S rohant a folyosón végig, félretaszigálva az útjában álló öröket. Betört a szobába, ahol Benyovszky feküdt. Ott megtalálta Afanáziát.

A két hölgy néhány pillanatig némán állt egymás előtt, szembenézve, mintha fájdalmaikat cserélnék ki pillantásaikban.

— Hát te itt akarsz maradni? — rebegé az anya. — Nem jössz az anyáddal?

Afanázia fájdalomtól felmagasztalt arccal szorítá kebeléhez azt az imádságoskönyvet, amit a másik percben hevesen eldobott magától, s azzal odaborult az álmában mélyen hörgő Benyovszkyra, fejét az övéhez fektetve.

Nilovné odament a leányához, megsókolta a homlokát, s aztán szótlánul eltávozott.

A vén bolond Pánov úgy zokogott, mint egy rossz gyermek.

Nilovék egy óra múlva útra keltek. Afanázia az ablakon keresztül nézett utánuk, míg az utolsó szánkó is eltűnt. Azután visszatért Benyovszky ágya mellé, s el nem távozott onnan se nappal, se éjjel, amíg csak doktor Meder azt nem mondá, hogy Benyovszky minden veszélyen kívül van, a láz végképp elmúlt, most gyorsan fog gyógyulni, nyugodtan alszik.

Akkor aztán Afanáziát is rávették, hogy menjen a szobájába aludni. Arra kérte Pánovot, hogy amint Benyovszky felébred, őt is költesse fel.

Pánov az ellenkező parancsot adta ki a szolgáltnak. Olyan csendesen járjanak-keljenek, hogy a kisasszonyt fel ne ébresszék, ha holnap ilyenkorig fog is alunni.

Benyovszky háromnapi láz után május másodikán délben ébredt fel üdülten. Szerencsés testi szervezete volt, a seb gyorsan gyógyult nála, s amilyen heves volt a láz, mely letörte: amint az elmúlt, épp olyan gyors volt egészségének visszatérte.

Amint Meder tudatá Pánovval, hogy a vezér magához tért, azonnal sietett hozzá az alvezér, az eddig történekekről értesítést adni. — Hrustiev elfoglalta a Péter Pál hajót, az útravaló eleséget beszerezték, a készleteket jegyzékbe vették; a jég felvágásával száztöven kozák foglalkozik a kikötőben és a folyamban.

— Hát Nilovék? — kérdezé Benyovszky.

— Már elutaztak. Nilovné idejött, még egyszer téged meglátni. Sírva távozott el.

— És Afanázia?

— Ahogy elrendeléd, az utazás éjén elszöktetém és idehoztam. Azóta soha el nem távozott mellőled. Csak most ment el egy keveset nyugodni.

— Akkor hát az anyának és a leányának itt találkozniok kellett.

— Úgy is volt. Odakünn lármával kereste és szidta a leányát az anya, idebenn némán megáldotta, és megcsókolá.

— Áldott jó asszony. Hívd ide hozzám most a szövetségeket.

A bajtársak nemsokára megtölték a szobát, s üdvözlék a vezért szerencsés felépüléseért, s siettek vele kezét szorítani. Benyovszky mindannyit megdicsérte vitézségeért és hűségeért, s megfogadta nekik, hogy ő is hálás lesz irántuk mindenha.

Azután a szükséges teendők egész sorát osztotta ki közöttük.

Tutajokat kell építeni, amiken az ágyúkat és a löszereket a hajóra szállítsák. — Az irodai levéltárt be kell csomagolni. — Az állami raktárakban felhalmozott szőrmeárúkat a hajóra kell hordatni. — Azoknak az árából, ha Kínában eladatnak, ki fog telni majd az Európába utazás költsége, sőt a bajtársaknak is jut belőle annyi összeg, hogy Európában valami állapotot kezdhetnek vele.

Hrustiev jelenté még azután, hogy a harcban kilenc bajtársuk elesett, a hét nehéz sebesült közül is meghalt három, négy felépült. A hiányzók helyett azonban érkezett tizennyolc újabb szövetséges, s azok között van Izmajlov is.

— Mi? Izmajlov? S ti befogadtátok ezt az árulkodót?

— De úgy be tudta ez magát hízelkedni a bajtársainknál, hogy mindent elfeledtek neki. Tisztára mossa a kezét: nem őtőle jött az árulkodás, hanem Szudejkintől.

— De hisz ez nem igaz! Magad láttad a Boscarevhez írt levelét.

— Azért mégis elhitték, s most övele együtt pityizálnak, a szegény Szudejkinon meg rajtarontottak, kihúzták az ágyából, félholtra páholták, s kirabolták a házáat. Izmajlov vezetés alatt.

— Vasra kell veretni ezt a gézengúzt, s úgy kell a hajóra vitetni, ott hasznát vehetjük, mert tapasztalt tengerész.

Amint ezt mind elintézte Benyovszky, s a bajtársakat az adott rendeletekkel dolgukra buzdítá, ismét kerülni kezdé a szemeit az álom.

— Nincs egyéb elintézni való? — kérdezé a visszamaradt Pánovtól.

— Még van egy, vezér. Afanázia jön hozzád.

— Már fölébredt?

Pánov bevezeté Afanáziát.

A leány szokatlanul halvány volt és szomorú. Csendesen lépett oda Benyovszky ágyához, kezeit összekulcsolva. Vissza akarta fojtani könnyeit, de azok mégis utat törtek maguknak, s zokogása alig bírt elmúlni.

Mikor szóhoz jutott, csak annyit mondott Benyovszkynak:

„Mindent tudok. Bocsásson ön meg fájdalommal első kitörésének; most már nyugodt vagyok. Ne féljen, nem leszek gyöngesebbé.”

S azzal átnyújtá Benyovszkynak azt az imakönyvet, a felnyitott táblájára írt levelével Stefánovnak.

Benyovszky végigolvasta azt, s aztán meghatottan mondá:

— Igaz. Én nős vagyok. És önt nőül nem vehetem. Magam szándékoztam ezt önnek megmondani, mihelyt önhöz méltó társat találok. Fáj a lelkemnek, hogy ön elébb tudta ezt meg, amikor nem tudok az ön számára semmi vigaszt, csak a magam számára minden vádat.

S ezzel kábultan ejté hátra a fejét.

— *Ne fájjon az ön lelkének semmi — mondá a leány, a nemes szív végtelen jószágával. — Az ön Afanázija nem lesz szerencsétlen. Szereti önt, és szeretni fogja örökké. Ha nejevé nem tehetett, nem fog magától eltaszítani, hanem megtart magánál, mint gyermekét, mint leányát.*

S azzal megragadta Benyovszky kezét, odaborult a keblére.

— *Hát nem úgy adtak-e át önnek, hogy legyen atyám helyett atyám?*

Benyovszky most tudta meg csak, hogy mekkora kincsét bízott rá a sors. Ő maga e sorokban ad kifejezést e pillanat alatt kelt érzéseinek:

„Én nem állhattam ellent a szívbeli őszinteségnek és ártatlanságnak, mely ennyi hősiességgel párosult egy ilyen szelíd teremtsénnél, s lelkem tisztelettel hódolt meg e magasztos érzelmek előtt. Bocsánatért esdtem, hogy állapotomat eltitkoltam előtte, s mentségemül a családom iránti tiszteletemet hoztam fel és összekötöttesemet egy társasággal, mely az ő életét fenyegette, hogy az enyémet megtartsa, s hogy még biztosabb kezességre találjak szívében, hivatkoztam szenvedélyemre, s a vágyra, hogy őt bírjam.”

Benyovszky maga is elismeri, hogy ez bizony gyöngé védelem volt. Az áldozat nagylekűsége tette csak elfogadhatóvá.

— Semmi a világon az én szeretetemet ön iránt kiirtani nem képes. Boldogság lesz nekem az, ha abban az országban lakhatom, amelyet ön hazájának választ, abban a házban, amelyben ön otthon lesz, ha önt láthatom és atyámnak nevezhetem. Leszek az ön nejeének testvére, gyermekének dajkája, és soha én férfinak kezemet nem adom. És most, hogy még csak ne is ábrándozhasson felőlem senki, engedje meg ön, hogy férfimezt ölthessek, s így kísérhessen ön viszontagságos útjában. Még a leánynevem is legyen elfeledve. Holnaptól a nevem Achilles.

Pánov nem bírta ki tovább hallgatással, odaveté magát a leány lábaihoz, átkarolva azokat, s sírva kiáltá: „Minő szív! Minő nemes lélek!”

Eközben megakadtak szemei a földre leejtett imakönyvön, melynek kitért lapján megismerte Stefánov írását. Rémledezve kezdte el olvasni; felkapta a földről, s ismét földhöz vágta.

— Hisz ezt Stefánov árulta el! Az átkozott! Megyek, agyonütöm!

Afanázia visszatartá őt az ajtóban.

— Maradj. Nem kell annak ilyen erős férfi, mint te, elég leszek annak a megbüntetésére én magam is.

S azzal elhagyá Benyovszky szobáját „azzal a léleknyugalommal, melynek csak egy szilárd elhatározás fölötti elégtelenség lehet a kútfeje”.

Benyovszky visszatartóztatá Pánovot, aki rögtön rohanni

akart, hogy kiirtsa a világból ezt a szörnyeteget, akit semmi jószág és semmi bűnhődés meg nem gyógyít, mikor az őrzöngés szelleme előveszi.

— Mindnyájunkat elébb-utóbb veszünkbe fog vinni ez az átkozott.

— De azért, hogy oly örülten szeret, és nem ítélném őt el — mondá Benyovszky. — Hisz visszafordíthatná ellenem a vádat, mért nem szeretek én is oly őrzöngve. S lehet, hogy neki volna igaza.

Amíg vitatkoztak, belépett Bátorin.

— Bocsáss! hadd ölöm meg az árulót! — kiáltá Pánov.

— Ne bánts — szólta Bátorin —, meg van az már öltve, jobban mintha késeket vertek volna a szívébe. Azt láttátok volna, mit tett vele ez a leány, azt hallottátok volna, miket mondott neki. Úgy bánt vele, mint Mihály arkangyal a sátánnal: „Te példányképe a hálátlanságnak és gonoszságnak, tudd meg, hogy gyűlöllek testedül-lelkestül; azt pedig, kit te hitetlenül elárultál, szeretem örökké. Ő maga megmondta azt nekem, hogy neje van, s én nem kívántam más, mint leánya lenni. De még ha megölné, ha halálra kínozna, akkor is híve maradnék. Te pedig, aki az életedet köszönheted neki, akit elhalmozott jóságával, aki előtt bűnbánva csúszkáltál, mint egy eb, hűséget esküdözve, kezeit csókolva, magadat átkozva; nem kívánok neked mást, mint amit magad kívántál magadnak, ha őellene még egyszer áruló fogsz lenni!” Erre Stefánov olyan dühbe jött, hogy az ágya fölött függő pisztolyt ragadta le, a leányt keresztül akarta löni. De a leány, mielőtt segélyére ugorhattam volna, megragadta a karját, s kifacsarta a fegyvert a kezéből, s a földre dobta. Micsoda hősnő!

Azt csak Benyovszky és Pánov tudták, hogy micsoda hősnő!

— Én aztán elfogattam az őrzöngőt, s becsukattam egy zárkába. Nem tudom mi lelte? Úgy látszik, megint rossz fát tett a tűzre.

Másnap törvényszék elé állíták Stefánovot. Nem volt

mivel védnie magát. Arra lett elítélve, hogy minden tiszt
 rangjától megfosztassék, s mint közember szolgáljon ezentúl.

S hogy büntetését még jobban érezze, látnia kellett, amint
 a szövetségesek gyülekezetébe belép egy gyönyörű ifjú vitéz,
 deli prémes dolmányban, kócsagos nyusztkalpaggal a fején,
 karddal az oldalán, akinek láttára az egész társaság a süvegeit
 dobálja fel a levegőbe, lelkesülten rivallva: „Éljen a mi dicső
 Achillesünk!”

Ezzel végződik Afanázia tragédiája. Még csak egyszer fogjuk
 őt látni, amikor eltemetik.

Benyovszky ezután a kormány pénztárában levő összegeket
 kiosztá a szövetségesek között, úgyszintén az állam vagyonát
 képező selyem-, atlasz-, tafotaszöveteket is. (A következő
 években a szigetekén járt Cook kapitány valószínűleg ebből
 az okból találhatta az orosz telepítvényeseket *selyemingekkel*
 ellátva, ami bizonyára Sahalin-szigetén nem terem..)

Május 4-én huszonöt szövetségest útnak indított Benyovszky
 az elkészült talpakkal, hogy a jég között vágott csatornán
 harminchárom túszt a hajóra szállítsanak; a zsákmányul ejtett
 szőrmeárukat százhatvannégy szánon szállították a korvett-
 re.

A következő napon újból istentiszteletet tartatott a főpappal,
 s a szövetségeseket az evangélium fölolvása mellett hűségére
 felesketé. Az ünnepi szertartás után nagy lakomát adott a vár-
 ban, amelyre a városból is meghívta az előkelőket. Jellemzi az
 állapotokat, hogy azok az ilyen meghívást elfogadták. Látszik,
 hogy e helyen az állam, a kormány iránti hűség teljesen ismer-
etlen fogalom lehetett.

A jövő napon Benyovszky az elhagyandó város számára
 előljárósági tagokat nevezett ki, s azokat feleskette, hogy ő és a
 társai ellen semmi ellenséges rendszabályhoz nem nyúlnak.

Ekkor aztán a hátramaradt társaival együtt maga is szánkóra kerekedett, s a várost elhagyva, megindult Csekava felé, mely a parton fekszik. Alig lehettek többen huszonkét fegyverforgható férfinál.

Éjjel tizenegy órára érkeztek meg szerencsésen a tengerpartra. Csurin kapitány, az előreküldött szövetségeselek élén, nagy diadallal fogadta őket. Arról biztosítá Benyovszkyt, hogy hat nap múlva annyira ki lesz szabadítva a hajó a jég közül, hogy az öbölből kivitorlázhat.

Tehát még hat napig kellett a jég között vesztegelniök, körülvéve felzaklatott, ellenséges indulatú néptől. A jég fölívágásában száznolcvan kozák vett részt. Milyen könnyen fordíthaták volna ezek a vasrúdjaikat Benyovszkyék ellen.

Ez a kínálkozó helyzet nem is maradt észrevétlenül. A szétrobbantott katonaságnak egyik hadnagya, összebeszélve egy volt kormányhivatalnokkal, ellopózott Kavka faluba, s ott megvesztegeté az itelmen tojont, hogy orgyilkosul ölje meg Benyovszkyt.

A hadnagyot hitták Valnoynak, francia volt. A kormányhivatalnokot Gurgievnek, az pedig számúzótt volt. A rendkívüliségek sorát szaporítja, hogy egy francia és egy számúzótt vállalkozott arra, hogy az orosz hatalom ügyét megfordítsa, midőn azzal minden őseredeti szabad orosz felhagyott már.

Ez a Gurgiev azonban sógora volt Hrustievnek, s ez a derék barátja Benyovszkynak, a felesége révén értesülve a merényletről, feljelenté azt a vezérének.

Erre az összeesküvőket hirtelen összefogdosták; a kancsuka vallomásra bírta őket. Akkor aztán visszaküldték őket a városba, hogy gyógyíttassák a felhasogatott hátukat.

A következő napokon még tizennégy számúzótt jött oda a hajóhoz, kérve a szövetségbe léphetésre az engedélyt, azokkal együtt azonban mintegy harminc leány és asszony is odajött rimánkodni, hogy hadd követhesse az elutazó kedvesét. — Mindannyit fölvenni nem lehetett, a hajó szűk volt hozzá;

Benyovszky csak hármat szemelt ki közülök, a többit azzal a kecsegtetéssel hártá el magától, hogy majd a legelső szigetre való megérkezésük után visszaküldik a hajót az asszonyokért. S azokat is utánuk szállítják. — Azok sohasem látták többé a kedveseiket.

Az utolsó két nap abban telt el, hogy a hajó árbocaira felvonták a vitorlákat, s az alattságot rendbe szedték. Még ez idő alatt is huszonkét beszózott medvét szállítottak a hajó éleskamráiba. Ugyane napokon minden hajóteher el lett hordva; az ágyúk talpaikra állítva, a vizeshordók elhelyezve, a szőrmeárúk vízmentes rekesztékekbe felhalmozva.

A folyam torkolata meg volt már szabadítva a jégzajlástól, szabad volt az út a tenger felé. Vitorlákra még itt nem volt szükség, a folyam áramlata viszi a hajót magával.

A horgonyok felszedése előtt Benyovszky szabadon bocsátá a túszul elhozott városi előkelőket, az egy Szudejkin titkár kivételével, akit a menekülők megtartottak szakácsnak, hogy ekként szolgálja le azt a sok kellemetlenséget, amit nekik titkári minőségében okozott.

Midőn Benyovszky maga is a hajó párkányára lépett, a középarbocra felvontatták a lengyel konföderáció lobogóját, s húsz ágyúlövés jelenté az elhagyott szomorú tartománynak a Szent Péter és Pál gálya búcsúüdvözlését.

FÜGGELÉK

A „GRÓF BENYOVSZKY MÓRIC ÉLETRAJZA” C. MŰ
MÁSODIK KÖTETÉNEK
JÓKAI MÓR ÁLTAL ÍRT RÉSZE

HARMINCHARMADIK FEJEZET

MEGVILÁGÍTÁS

Midőn Benyovszky Móric életírásának azon fordulópontjához elértem, ahol ő megszabadulási tervének sikerültével, szerelmi kalandját is befejezi, s megkezdí a még nehezebb feladatot, a hajóutat azon a rejtélyes tengeren keresztül, melyen előtte oly kevesen jártak, s azok közül is visszatérett tudósításokat oly keveset hoztak; — szükségesnek érzem előrebocsátani az egész helyzet megvilágítását, abban a fényben, melyet a későbbkori utazók részletezett adatai vetnek ez ismeretlen világészre.

Idáig egészen regényszerű volt a tárgy. Az emberi szenvedély volt a fő tényező: a táj, az évszak, a vidék állat- és növényvilága csak staffázs volt az érdekes történethez: geográfia, klimatológia, meteorológia csak szolgálja, de nem kalauza volt a fantáziának, szabad volt városokat egynéhány szélességi fokkal feljebb tolni, a napot a horizont alá nyomni; állat- és növényvilágban, paleontológiai leletekben egyik vidéktől a másíkra opciót gyakorolni; — amint azonban a tengerre lépünk, a költői képzetnek minden előjoga megszűnik: itt a valóság, a tények, az adatok uralkodnak, itt egy negyedrészfoknyi tévedés megcáfolja az egész előadást, a különböző népfajok típusai, viselete, szokásai, nyelve, lakása, erkölce, életmódja, vallása, babonái annyira a lakhelyhez vannak kötve, hogy aki azokat összetéveszti, gyanússá teszi az egész előadását: az állatvilág, a növényzet, a szilárd földön, úgy, mint a tengerfenéken, megannyi hitelesítő tanúja az ott járt utazónak. Sőt még a jegek világában is különbséget kell tenni a *háromféle* jég között,

amellyel az arktikus hajózó útjában összetalálkozik, s ha a leírásban a jéghegy, a jégtorlasz és a jégzaj összetévesztődnek a szakértő mosolyogva mondja rá „belletrista!” s azontúl csak, a párbeszédeket olvassa el a munkából.

Minthogy pedig előttem nem csupán az a feladat áll, hogy az olvasóközönségnek szórakozást szerezzek; hanem, hogy egy kiváló magyar hősnek, aki szerintem praktikus lángész volt, hitelét megállapítsam, annál fogva mulhatatlannak tartom, az életrajz folytatása előtt mindazt csoportosítani s rövid kivonatban érthetővé tenni, ami az ő szibériai útjára, s a későbbi tengeri expedíciójára világitást vethet.

Különösen figyelembe kell vennem e feladatnál *Nordenskjöldnek* nemrégiben megjelent munkáját, ki a legközelebb múlt évtizedben, Svédországból kiindulva, végig az egész Jeges-tengeren áthatolt a Bering-átjárattig, s onnan Kamcsatka és az Aleuti-sziget csoport között lekerülve, ugyanazt az utat tette meg — inntől kezdve —, amelyet Benyovszky úti naplójának második részében leír.

Nordenskjöld egy századdal később utazott a Jeges-tengeren, de olyan századdal, mely az ember hatalmát a tengerek fölött az istenerőig fokozta.

Benyovszky a maga útját egy primitív fa-schooneren tette meg, melynek a feneké már a kiinduláskor vizet szív, tökéletlen tengerészeti eszközökkel, régi divatú octanssal, vadászokból, szárazföldi katonákból szedett-vedett hajósnéppel, vad kamcsadálokkal vegyest, s teljes hiányával minden tengerészeti térképnek; útban talált szigetlakók félig-meddig megértett utasításaitól kalauzolva, szeszélyes széljárás, tengeráramlat, úszójégzaj kényére utalva, s az elemeken kívül saját hajósnépének örökös lázadásaival küzdve; — míg Nordenskjöldnek a legtökéletesebb vasalkatú gőzös volt rendelkezésére; mely egyenesen a Jeges-tenger számára készült, a jégtömeg nyomásaival dacolásra: ellátva az újabbkori segédeszközökkel, tökéletesített tengerészi készülékekkel: *felemlerelve* a

svéd tengerészet legválogatottabb önkényteseivel, tapasztalt jégtenger-járókkal, nyelvismerő idegenekkel, természettudósokkal, cethal- és a fókavadászokkal, s kísérve két orosz hajó által, melyek élelmiszereket és szemet szállítottak utána. Mellett az összes elébb járt utazóknak a feljegyzései mind rendelkezésre voltak bocsátva, akiknek a hátrahagyott nyomdokain haladt *e néma* világban előre, fel-feltalálva egy rozszant kalyibát, egy felállított keresztet, amelyet száz és száz évvel azelőtt hagytak ott tanúnak korábbi utazók.

A vasalkatú csavargózós „*Véga*” megkezdte az útját július 21-én 1878-ban, a skandináv partok mentében észak felé; de már Másö szigeténél olyan erős északi szél fogadta, hogy három napig horgonyon kellett vesztegelnie. Másótól elindulva, Habarovánál egyesül a három orosz hajóval, melyek egy Sidoroff nevű kereskedő számára a Jeniszei mellől szibériai gabonát készülnék szállítani a Jeges-tengeren át Európába. Ez útszakaszba beszövi Nordenskjöld egy korábbi látogatásának tapasztalatait a Nova Szemlya-i szigeten, leírja a „*libaföldet*”, a szamojedek viseletét, áldozathalmait és sírjait; újabban kikötve e helyen, ismét meglátogatja azokat, s terjedelmes leírást közöl a Nova Szemlya-i állatvilágról.

Aztán átkel az *Jugar Sáron* vagy *Avacsza szoroson*, melyet egészen jégtől tisztának talál, a Cári-tengerbe, a hajdankor „*mare incognitum*”-ába: ott sem talál sok úszó jéget, s augusztus 5-én eléri a *Dickson-öblöt*, onnan rövid természettani és népismeri kutatás után tovább vitorlázik az *Aksiniai öbölig*. A Jeniszei torkolatánál megválnak a két orosz kísérőjétől, a harmadik, a „*Léna*” gőzös, a hasonló nevű folyam beszakadásánál vesz tőle búcsút. Azután egyedül folytatja az útját, Ázsia északi előfokát, a *Cseljuskin*-fokot megkerülve, az újszibériai szigetek felé; itt már útjában sok úszó jéget talál, s aug. 22-én olyan sűrű köd lepi meg, hogy kénytelen egy úszó jégmezőnél *kikötmi*. Majd erős jégzaj közé keveredik, s kénytelen visszafordulni, hogy a jégtömkelegből kitaláljon. — Aug. 28-án

eljut a két nyugati (Szemonovszki és Sztolbovoi) szigetekhez, s e hó 30-án a Lyahov-szigetig hatol; szept. 3-án a „Medveszigeteket” haladja meg, folyvást erős jégzaj között, mely azonban járható nyílásokat hágy (e szigetek a Kolima folyó torkolatát állják el); szept. 6-án éri el a Selagszkói előfokot. Itt kiköt, s egész útjában itt találkozik az első emberi földlakóval. Ez a csukcsiak vagy a saját szavuk szerint „csaucsau”-k faja.

Innen aztán a Csukcsi-félsziget part mentében halad kelet felé, s szept. 27-én eljut a Kolyucsin öbölíig.

Maga Nordenskjöld bevallja, hogy ha csak pár nappal jobban siet, még a jégzárás előtt kijuthat a Bering-útra, s onnan a szabad óccánba, s ezzel bebizonyítja, hogy a norvég partokról a Jeges-tengeren át öt hónap alatt el lehet hajókézni az amerikai partokig. Ez a pár napi időmulasztás, eltöltve a tengerfenék állat- és növényvilágának tudományos észleletével, okozta azt, hogy a Végának kilenc hónapig kellett a Csukcsi-félsziget partján vesztegelni, körülzárva óriási jégtorlaszoktól, melyek a hajó árbochegyecivel egyenlőek, s csak a jövő évi derék nyárban omlanak ismét széjjel, kibocsátva kőrsáncaik közül az odarekesztett utazó szőrnyeteget.

S még áldania kellett a gondviselést, hogy ezek a roppant jégsáncok elállták az útját, mert ezáltal megóvták attól a végveszélytől, hogy az északi szél által felnyomott jégtömegek éles ollóik közé fogva a vashajót, azt mint egy diót összeroppantsák.

A következő évi július 18-án nyílt meg a Véga körüli jégtorlasz először, hogy az ismét kivitorlázhatott a szabad tengerre.

Az utazók e hosszú kilenc hónap alatt nem szenvedtek semmi szükségét. El voltak látva jól étellel, itallal, meleg ruházattal, fűtőszerral: közölve van a naplóban az egész heti változatos étrend, villásreggeli, ebéd, vacsora, hús, hal, zöldség, burgonya, rizs, kávé, tea, cukor: hetenkint kétszer skorbut elleni óvítal

grönlandi szederízből: egyetlen betegség sem fordult elő a hajón, Krisztus születése napján fel lett állítva a karácsonfa; s a fölösleggel naponkint megvendégelve a jámbor partlakók, a csaucsauk.*) Semmi baleset, semmi kaland nem adta elő magát; az utazó urak nem is hatoltak egy napi járónál odább a szárazföldön kutyaszánokkal; még csak jegesmedvével sem találkoztak. Holmi regényes szerelmi kalandra való alkalom is csak egyszer kínálkozott; de arra sem akadt közülök vállalkozó.

Az egész útleírásban tehát nincs semmi költőnek való tárgy; de népisme, természetrajz, meteorológia, hajózás és különösen utazástörténet bűvárait nézve annál több érdekes feljegyzés.

Nordenskjöld munkájának túlnyomóan nagyobb részét az őt ez utakban megelőzőtt vállalkozók jegyzeteinek ismertetése képezi, s azokból bőségesen ad terjedelmes kivonatokat. Visszamegy egész Pliniusig, s De Veere népszerű robinsoniadáját érdemlegesen tárgyalja. Barentsnek több ízben szentel számos lapokat; még az olyan útleírásokat is ismerteti, amelyekről kimondja, hogy azok csupa mesemondások, s semmi elhívésre nem méltók — *s éppen Benyovszky Móric utazásáról nem tesz semmi említést.*

Ez a mellőzés egy ilyen kiváló utazó és szakember részéről tehát könnyen arra a véleményre szolgálhat okul, mintha Nordenskjöld az egész Benyovszky útinaplót legkisebb hitelre érdemesnek sem tartaná.

Én azonban e mellőzésnek egészen más okát találok e műben. Nordenskjöld szigorúan csupán azon utazók feljegyzéseit vette fel a munkájába, akik „*tengeri úton*” ugyanazon

* Maydell, ki a csukcsiak országát hosszabban meglakta, azt állítja, hogy ez csak az oroszok által adott gúnynevük, ők magukat „müri”-knek nevezik. Steller szerint a szomszéd korjások vallják magukat „csaucsau”-knak, „kis emberek”-nek. A korjások nyelve csaknem azonos a csukcsiakéval.

vidékeket bejárták korábban, amelyet ő érintett 1878-ban. Így Payer és Weyprecht nagy nevezetességű éjsarki expedíciójáról is csak annyit említ meg néhány rövid sorban, hogy az megtörtént; de mindahhoz az ő útleírásának semmi köze. A Benyovszky utazása Kamcsatkától Japánig már éppen azon útvonalat követi, amelyet Nordenskjöld meghaladt; csakhogy ugyanazt az utat, amelyet Benyovszky, a maga rozszant schooncrével, elébb a társaitól Amerika felé vitorlázni kényszerítve, majd az aleuti, a kurili szigetvonalon állomásról állomásra vegyegve; el-el maradozva, majd meg ellenkező szelek által futtából kiverve, sok küzdelem és inség között hajtott végre, kezdve a kedvezőtlen május hónap végén, amikor még tele jéggel a tenger: mindezt az utat egy futtában tette meg a Véga, július hóban, jégmentes tengeren; gyors gőzhajóval, a Bering-szigettől Jeddóig. Még Benyovszky idejében a japániak az európai hajósokat partjaikon megpihenni sem engedték, s Benyovszkynak csak kivételesen engedtek maradást: Nordenskjöld idejében pedig már a mikádó várja őket díszlakomára a palotájában. Nordenskjöldnek tehát semmi indoka és alkalma nem volt az előtté itt járt utazókat felemlgetni. Egyszer jött csak eszébe, hogy Petropavlovszkban, Kamcsatka új fővárosában kikössön, de azzal is felhagyott. Ez az oka, hogy Benyovszkyt egy szóval sem említi: egyébiránt az ugyanitt járt Cooknak sem jut a művében egyéb a név fölemlítésnél.

Ebből a mellőzésből némelyek azt akarják kiészlelni, hogy talán az egész Benyovszky történet nem egyéb — regénynél.

Erre én mindenekelőtt azt mondom, hogy ha valaki egy olyan mesét tudott volna a *fantáziája* segítségével kigondolni, mint amilyen Benyovszkynak Afanáziával átélt története s az egész bolserecki élet, az nemcsak a múlt századnak, de még a jelen kornak is legbámulatosabb regényírói tehetsége volna. *Ilyen elbeszélést fantázia elő nem állít. A Kamcsatkától Madagaszkárig való utazás* pedig elvitázhatlan adatokkal van igazolva.

S ha ez utazás létrejött, annak előzményének kellett lenni. Benyovszkynak (a magyar—lengyel nemesnek) valahogy Kamcsatkába kellett jutni, onnan valahogy kiszabadulni, s vajon mi oka lehetett volna *más* körülményeket jegyezni fel, mint amelyek között mindez *megtörtént*?

Azért én a Benyovszky Móric egész történetét elejétől végig *lélektanilag* igazolhatónak tartom; s nem tehetek hozzá egyebet, mint hogy a *topográfiai és etnográfiai* igazolványokat is igyekezzem körüle összegyűjteni.

ELLENMONDÁSOK A KÜLÖNBÖZŐ
UTAZÓK ADATAI KÖZÖTTBÁLVÁNYOK. BETEGEK. CSUKCSI VÁSÁR. BIRKÓZÁS-
VERSENY. SÁTOROK. ÉTELEK. TÁNCOK. NÉPDALOK.
ÁLDOZATOK

Nordenskjöld feljegyzéseiből arra a meggyőződésre jutok, hogy útitársai inkább voltak gyakorlott tengerészek, természettudósok, mint etnográfok, mert amit népismelei észleleteikben kilenc hónapi tartózkodás alatt a csukcsiak földén összegyűjtöttek, az mind nem talál össze azokkal az adatokkal, amelyeket Bastian A. és az orosz kormány által kiküldött expedíció tagjai, Maydell, Neumann csillagász, Afanasjev, topográf, és Antonovics orvos, Ligtsin jugor tolmáctól kísérve, közrebocsátottak.

Nordenskjöld útitársa, Nordquist egy kirándulása alkalmával a kísérő csukcsijától azt tanulja ki, hogy az ő bálványuknak a neve „Itjaken Kamak”; s arra a kérdésre, hogy milyen az az isten? azt feleli „uinga lilapen”, ami annyit tesz, hogy „soha sem láttam”. Az is mondatik ott, hogy a csukcsiak a napot és a holdat is imádják, s azoknak áldoznak. — Bastian pedig azt állítja, hogy a csukcsiak istenségének a neve „Änen”, s innen nevezik a sámán papjaikat *änenklawiloknak*. Ez istenségnek a tiszteletére minden jurtában a család örege szokott estenkint dobolni a varázsdobon. Ez náluk az imádság. Rendkívüli ceremóniáknál azonban a sámán pap maga jön oda a dobot verni, s ilyenkor minden lángot kioltanak a jurtában, csak a paráznak szabad pislogni. Nordenskjöld társai azt a dobot egyszerű zenezerszámnak jellemzik, mely mellett táncolni szokás. A sámán e ceremóniáknál felállítja a magával hozott bálványt. Ennek a neve „kama”. Talán ezt értette Nordquist kísérője a „kamak” alatt. Csakhogy ez nem „uinga lilapen”, mert ezt mindenki látta elégszer.

A csukcsiak szégyennek tartják a természetes halált, a gyógyíthatlan beteget saját kívánatára ölik meg, a szeme láttára megélesített dárdával, s aztán kiteszik a vadállatoknak. Így jegyzi fel az orosz utazó. Ezzel ellenkezőleg Nordenskjöld társai igen szép jelenetet írnak le, ahol egy halálos beteg testvért a többi testvérei ápolnak, s minden étkezésnél neki adják az első falatot, éjjel virrasztanak mellette; aztán említést tesznek egy öreg csukcsiról, aki már sánta, vak, bélpoklos és fekélyes, s a fiai mégis gondosan ápolják. A két adat teljesen ellentmond egymásnak.

Nordenskjöld szerint a csukcsiak között semmi hatóság nincs, se tojón, se vezér: teljes *anarchia* van szabadjára hagyva náluk. És amellett *csendes békeszerető* népek, akik soha: se maguk közt, se másokkal nem verekszenek. Maydell ismertetése szerint pedig a csukcsi nép a *legharciasabb* valamennyi jégsarki faj között, akiknek a meghódítása az oroszoknak csak akként sikerült, hogy szöveterkeztek a csukcsiak apró ellenfelcivel, a jukagirokkal, lamutokkal és csuvancokkal; jelenleg pedig van egy fejedelmük (erem), aki Oroszországnak hűbérese, Amraurgin, annak az irámbőrpalatájában volt szállva az egész expedíció, s hogy a mai korban is milyen daliás szokások uralkodnak a csukcsiaknál, azt az aniuszki bűcsű alkalmával eleven színezéssel leírva találjuk Maydellnél.

„Nagyboldogasszony napjának estéjén érkezénk meg Aniuszkba, s ott, a késő est dacára, nagy sürgés-forgást találtunk. A nép zajongva tolongott a nyitott vásári bódék körül, a magas termetű otromba csukcsi mellett a kicsi fürgenc lamut, a díszesen öltözött jakut nő mellett a széles vállú csuvanc, csupasz fővel és mellel; itt egy vén tunguznő unokáját altatva, amott egy csoport tetovált arcú csukcsi néember, gyermekeiket szoptatva; midőn hirtelen elkiáltja magát valaki: ‚ihol a birkózók!’

E kiáltásra előlép a tömeg közül egy szálás csukcsi legény, s birkózni szólít egy lamut suhancot. Arra mind a ketten vetkőzni kezdenek, egészen csupaszra. Harminc fok a hideg.

De az nekik nem baj, az egész testüket bedörzsölik hóval, attól átmelegszik. De még jobban átmelegszik aztán, mikor összekapaszkodnak: mindenki azt hiszi, hogy a nagy természetű csukcsinak kell győzni, járják a fogadások. A nehéz csukcsi már szinte legyűri a karcsú ellenfelét, amidőn az egyszerre kisiklik az ölelésc alól, s egy gáncsvetéssel a hóba teremti óriási ellenfelét. Erre aztán van nagy diadalordítás és kacagás a nép közt. A legyőzött atyafiai közbevegyülnek, s új erővel foly a birkózás, ami utoljára verekedéssé fajul el. Jó szerencse, hogy az elöljárók cleve elszedtek a legényektől minden kést és egyéb ártó szerszámot.

Ez egymás mellé állított adatokból lehet következtetni, hogy már *csaknem egykorú* (Maydell 1866. — Nordenskjöld 1878.) tudós expedíciók tagjai, kik minden segédeszközökkel el voltak látva, minden kormány által protegálva, felhatalmazva, ilyen ellenmondó tapasztalatokat gyűjtöttek össze. Hogyan lehet akkor a kritika oly szigorú a szegény Benyovszky Móric irányában, ki *száz évvel korább, igazán kutyafuttában*, mindenki által üldözve, kergetve, árulóktól fenyegetve, tolmácstanul szedegette össze a maga adatait? Nordenskjöld útinaplójában csupán Vrangelt említi fel, aki 60 év előtt utazta be a csukcsiak országát, hozzátéve, hogy *azóta senki sem járt e helyen. Tehát a Maydell-expedíció története éppen úgy hiányozhatott a könyvtárából, mint a Benyovszkyé.*

Pedig Maydell egy egész esztendő-t töltött a csukcsiak országában, telet és nyarat: ott is járt, ahol később a Véga oda-fagyott, útleírása 1876-ban már minden európai nyelven megjelent, és a Véga utazói mégsem vettek róla tudomást, holott az útinaplójuknak valódi kiegészítésére szolgált volna, míg *Kamcsatkát nem is érintvén, Benyovszky naplójára éppen semmi szükségük nem volt.*

Nordenskjöld is említi, hogy a csukcsiaknak szokott éven-kint országos vásáruk lenni Aniuszk helységben. Maydell igen cleven képet rajzol a szibériai sokadalomról.

Éppen a megelőző napon érkezve meg társaival, valamennyien az „erem” (főnök) Amraurgin „házában” lettek elszállásolva. Ez is karókra feszített irámszarvasbőrökből van, mint a többi; csak hogy nagyobb, mint a közönséges emberké. — Akik a kamcsatkai itelmen lakások leírását olvastuk, emlékezni fogunk rá, hogy azok egész pincemélységben a földre vannak vájva, s csak a tetejük áll ki a földből, hágsón kell beléjük leszállni, a hó néha egészen eltemeti a tetejüket, s a tűzhelyen égő bűzterhes csontfélének a füstje bennmarad a sátorban, ha nagy hófúvásakor a kürtő szellentyűjét lecsukják. Ez a védelem a hideg ellen. Annálfogva kíváncsiak lehetünk rá, hogy mivel védelmezik meg a tél ellen magukat az éjsarkhoz közelebb lakó népek? akik 15. é. sz. fokkal magasabban tanyáznak: a csukcsiak?

Ezeknek a sátoraik a kopasz földön állnak, körönd alakban levert karókon, melyeket kupolaidomú tetőzet takar be. Az egész sátor szőrével befelé fordított irámbőrökkel van betakarva. Ebben folytonosan ég a lámpa, éjjel csak egy, nappal több is, ez világít és melegít, a tehetősebbeknél irámfaggyú, a szegényeknél halzsír ég benne, moha mécsbélben. Jókora lángjának kell lenni, hogy a fölőakasztott bográcsban megfőjön az étel, és a jurta belseje melegen tartassék. De a füstje is elég nagy lehet. A csukcsiak azonban már többet adnak a komfortra, mint az itelmenek. Náluk a nagy sátoron belül van egy, szintén karókra feszített, alacsony kockaidomú kisebb sátor, a *polog*. Az is irámbőrrel van fedve. Ennek csak akkora nyílása van alul, hogy négykézláb bele lehet bújni. Ebben alusznak, csaknem meztelenre vetkőzve. Itt nem bántja őket a füst, mellyel a sátor tele van. Nordquist szerint ennek a polognak a pádimentuma szénából van megrakva, s bőrökkel betakarva, puhább a szokott derekaljnál. — Azt ismét Nordquist írja le, hogyan szoktak ebédelni e sátorban. Mikor megfőtt az étel: kidugják a fejüket a polog nyílásán, úgy hogy a testük a pologban marad, csak az evéshez rendelt tagjaik jön-

nek elő a külső sátorba. — Nordquist szerint minden ételt fagyott állapotban esznek; míg Maydellnál az egész csukcsi konyhaművészetet találjuk leírva, melynek remeke a „*proganina*” fagyott kecsagéből készült vagdalék; erre következik fagyott írámcsontvelő, füstölt írámnyelv, s végül főtt bográcsos hús. Minden só nélkül készítve. — Nordquistnél a tengerikutya-vérből főtt levest találjuk az első nemzeti eledelék között. Csemegének Maydell és kísérői fagyott bogyókat kaptak, melyeket a csukcsiak írámbőr tarisznyákban tartanak el.

A *burgyuk*, ami a burjátoknak nemzeti kedvenc eledele, a következő módon készül: egy soha ki nem öblített bográcsba, amely a tűz fölött lóg, beletöltik az íramtejet, ami ott főzés közben megsavanyodik, ahogy szokott a tej tisztátalan edényben. Akkor folytonos kavarás közben rozslisztet öntenek bele, s mikor az egész megsűrűdik, kitöltik nyírfakéregből készült bödönökbe. Minthogy pedig a rozs, itteni művelés szerint együtt terem az örömmel, s együtt lekaszálvá, kicsépelve, annak a magjával együtt öröltetik meg, annál fogva az egész burgyuk egy posajtott cibere szagú, örömillattal és keserűséggel vegyített bálmosféle, amely a burját konyhaművészet remekét képezi. — A mi fajtánk azt le nem tudja nyelni. — Mikor a lengyel menekülteknek a burgyukot feltalálták, azok kiöntötték azt a földre. S erre a burját kísérők nekiestek, s felették azt a földről, mint a kutyák a kiöntött moslékot, s szörnyen lenézték ezeket az idegen vadembereket, akik ezt a felséges eledelt utálják.

A jukagiroknak a nemzeti eledle pedig a „*jukóla*”, ami készül füstölt írámszarvas-nyelvből és szárított halakból, íramfaggyúban kisütve, melyhez a gazdagok pirított rozslisztet, halzsírral berántva, s forró vízzel felelesztve, használnak mártásul.

Ebéd végeztével az asszonyok álltak elő táncolni és énekelni. Az énekük ugyan nem egyéb, mint a lúdgágogásnak és az írámbőgsnek az utánzása; hanem a táncuk annál eredetibb.

Az egész törzs csaknem mozdulatlan, csupán a kezek hadonáznak, de legfőbb dolog a furcsa arcfintorgatás.

Mind a két utazónál, Nordenskjöldnél úgy, mint Maydellnél, nélkülözzük az északi népfajoknak valamely népdalát, akár eredetiben, akár fordításban, mely pedig minden népet legjobban jellemez.

Csupán Stellernél (Bering útitársa) találunk az északvidéki népek egyikének a (a kamcsadáloknak) táncáról és énekéről részletes leírást. Eszerint az itelmenek nagy zenekedvelők: népdalaik több hangúak, dallamosak, sőt felülmúlják a nagy Orlando Lassi kantátéit, melyekkel IX. Károlyt mulattatá a Bertalan-éji vérmenyegző alatt. Steller szerint a csukcsiak is nagy zeneértők. Dalaik szövege egyszerű, megénekelnek mindent, ami éppen a szemük elé akad. Kigúnyolják az oroszok viselkedését, szokásait. Szerelmi dalaikat a némbereik költik, a dalt is ők csinálják hozzá. Kitűnő hangokat találni náluk, olyan hangszökések és hajlítások vannak a torkukban, hogy azokat az olasz énekesek nem egyhamar tudnák utánuk csinálni. (Ez tehát egészen más, mint a „lúdgágogás és irámböngés”; vagy tán száz év múltán fajult el a csukcsi népzene?) Steller még kürtöket és sípokat talál náluk, melyekkel a dalt kísérik; az újabbkoriak már csak dobokat említenek.

Egy népdalt a hangjegyzett dallamával együtt találunk e korból megörökítve. A szöveg a vendégül látott utazókat veszi elő.

„Ha én az őrnagy szakácsa volnék, levennem a rotyogó bográcsot a tűzről.”

„Ha én a zászlótartó szakácsa volnék, kesztyűben nyúlnék a bográcsához.”

„Ha én a Paulozki volnék, fehér nyakkendőt hordanék.”

„Ha én a Paulozki Ivánja volnék, piros harisnyát viselnék.”

„Ha én a diáknak volnék, minden sirályt leírnék.”

„Ha én a diáknak volnék, minden halbört lehúznék és kitömnék.”

„Ha én a diáknak volnék, minden szűz leányt leírnék.”

Azonban egy érzélgős szerelmi dalt is találunk feljegyezve, ezt is az itelmeneknél: „Elvesztettem az asszonyomat, el a lelke-
met vele. Búmban az erdőn bujdosom, fakérget szedek, azt
eszem; korán reggel fölkelek, s kergetem az angits kacsát
a tengerbe, s hátra-hátra tekintetek, nem látnám-e meg valahol
a kedvesemet?”

A kamcsadálók táncait pedig így írja le Steller:

„Amilyen szilaj a táncuk, éppen olyan vad az azt kísérő
rivallásuk, mely különben ütenyre támad. S mind a kettőbe
úgy bele tudnak szeretni, hogy valóságos dühöngésig viszik;
rugdalóznak, kiabálnak, hogy az izzadság csorog az arcukról;
aki legtovább bírja, az a vitéz; azt szeretik az asszonyok. A tánc-
kör egyre tágabb lesz, egyre többen állnak a karéjba, utoljára
még az öregek is beleugranak, s eljárák estétől kivir-
radtig.”

Nem lehet kitalálnunk, hogy e két különböző leírás a két
szomszéd népfaj közötti eltérést jellemzi-e, vagy talán csak a
két messzeeső időkort, melyet egy század választ el. Hiszen
még nálunk magyaroknál is nagyot változott a tánc és a dal
egy század alatt.

Maydell leírja a csukcsi országos vásárt Anui mellett. Ott van
a kozákoknak egy tuskóházuk: az orosz kormány előretolt
állomása, mely a hatalmat képviseli, s a harácsot összegyűjti.
Ide jönnek az orosz kalmárok is, dohányos zsákokat és vas-
kondérokot hozva magukkal; cserébe megy a vásár, s az érték-
egységet képezi a dohány. Egy púd (20 kiló) dohány megér
5 vidrabőrt, vagy 10 rókát, vagy 10 nyestet, ráadásul jár egy
vasfazék. Mikor az iszpravnik beszédte a helypénzt (bőrben),
akkor megadja a jelt, hogy szabad a vásár! Első nap nagyban
megy a kereskedés, második nap jön az apraja, apróbb szer-
számokat cserélnek tengerikutya-fogakért. Igen keresett áru
a nyírfa-lándzsanyél, a csukcsiak hazájában már nem nő annyira

a nyír, hogy dárdanyélet adjon. *A nyírfáról* azt írják Szibéria ismertetői, hogy az nem volt otthonos e világrészben az oroszok megtelepülése előtt, csak akkor kezdett elterjedni, s az a monda él a bennszülött vad népek között, hogy amint egy vidéken feltűnnek ezek a fehér kérgű fák, nyomban jön utánuk a „*fehér cár*” uralma.

A vásár végeztével aztán kezdődnek a népies játékok, azok közt legérdekesebb a versenyszánkázás kétfogatú írámos szánkókkal. Huszonhárom szánkó állt sorba az Anui jegén, s valamennyi között Amraurgin fejedelem nyerte el a díjat, népeinek nagy tapsai között.

A csukcsiak szánjai és szerszámai ma is olyanok, mint amióknak Billings száz év előtt leírta. Akkor még *fapáncélt* is viseltek. Sem a vas használata, sem a kereszténység behozatala nem változtatott a szokásaikon semmit. Két misszionárius pápa jár közöttük és téríti őket; de ők azért, ha megkeresztelkednek is, áldoznak a régi isteneiknek, s sok feleséget tartanak. Ez utóbbira azért is szükségük van, mert a férfiak a vadászaton kívül semmi munkához nem értenek, s azt egy asszony meg nem győzi. Hanem azért aztán a férjek mind papucs alatt is vannak.

Az isteneknek való áldozás módját is egészen különbözően írják le Nordenskjöld útítársai és Maydell. Az előbbieket szerint a csukcsi beéri azzal, hogy a jégbe lyukat fúr, s abba néhány ételmorzsát beledob. Ezzel megnyerte a bálványa jóakarátát. — Maydellnél a bálványok drágábban adják a pártfogásukat.

Mikor Maydell és társai veszélyes és küzdelmes útjuk végén eljutottak a tengerparthoz, akkor a csukcsiak hozzáfogtak az ünnepélyes áldozathoz. Minden férfi a szarvánál fogott egy írámot, s azzal a kését annak a szívébe döfte. Akkor aztán elereszté az írámot. A megölt állat még azután néhány percig tántorog előre-hátra, s abból jósolnak, hogy hogyan esik el? ha a jobb oldalára esik, az szerencse a gazdájára nézve, ha a balra, az szerencsétlenség. Az áldozatokat aztán feldarabolják, meg-

sütik, fellakomázzák, a fejeiket az agancsokkal körbe rakják. Egy irámot azonban odavisznek a tengerpartra, ahol az oly meredek, hogy a hullámok csapkodják, annak a vérét a tengerbe bocsátják. A többi irámok vérével pedig az arcaikat fecskendik be, s a sátoraikat és pologjaikat mázolja össze.

KOHN ALBIN ADATAI A SZIBÉRIAI ÉLETRŐL

A legérdekesebb adatokat találjuk, melyek Benyovszky feljegyzéseire leginkább fényt vetnek, Kohn Albinnál. Ez az utazó is, mint politikai száműzött tette meg az utat Szibériába, ahonnan hétévi ott-tartózkodás után az általános amnesztia folytán került vissza, s ezen oda és ide utazás közben minden jó és rossz oldalát kitanulta a helyzetének, s amellett kellő képzettséggel is bírt tapasztalatainak rendszeres megítélésére, s a népelet jellemző apróságai nem kerültek ki figyelmét.

1864 virágvasárnapján hágott át az Urálon egy 400 deportáltból álló csapat, kiknek nagyobb része politikai elítélt volt, lengyel felkelők, a többiek közönséges gonosztevők, rablók, nő-, férj- és gyermekgyilkosok, közpénz-sikkasztók, hamispénz-gyártók, örömlányok. — A legelső kalandjuk volt egy égő erdőn keresztül menekülés, ahol a kíséretet képező kozákok elkiáltva a vezényszót: „meneküljetek, gyerekek!”, maguk előre vágattak; a foglyaikra bízva, hogy a bőrüket megmentsek a sarkukba nyomuló lángok közül.

Az orosz kormány hajdanonta a deportáltakat egyfolytában szállította száműzetésük végpontjáig, úgy hogy akinek Kamcsatka lett az új hazája, két telet és egy nyarat töltött el az utazásban. Az újabb időkben már csak a nyári hónapokban szállítják őket, s ezt nem annyira humanizmusból változtatták meg ekként, mint inkább gazdálkodási szempontból; mivelhogy a téli gúnya fejenkint 25 rubelbe kerül minden deportáltnál. A nyári útnál ez megtakarítódik, ami 3 millió rubelt tesz a költségvetésben. Útiköltséget természetesen nem kap-

nak a száműzöttek, hanem vagy van maguknak költőpénzük, vagy ha nincs, koldulnak. Amit Benyovszky idejében a kísértő szotnik hajtott végre, hogy a nagy városokban sorba koldulta a tehetőseket, s a kapott pénzt, eleséget, ruhát kiosztotta a foglyai között, azt jelenben egészen rendszeresíték.

Amint egy faluba vagy városba megérkezett a deportált csapat, kiválasztanak maguk közül három jó hangú énekest, azokra felrakják a legnehezebb láncokat, s ezek azután egy fegyveres kozák kíséretében végigjárják az utcákat, énekelve és kápsálva a gazdagok házai előtt. Előbb azonban a vezénylő tisztnél le kell tenni a taksát: 3-tól egész 10 rubelig. Az így összeénekelte pénzt aztán kiosztják az egész társaság között, éppen úgy a ruhaneműt, elemózsiát. Minden orosz szívesen ad nekik „radi Christa”. (A Krisztus nevében.)

A nagy csapat azután eloszlik, vidékek szerint, ki hová száműzetett. Mikor Kohn Albin Ursolába megérkezett a burjátok közé, csak hetvenen voltak már együtt. A rendőrfőnök ezzel a szóval fogadta őket: „no fiaim, arra van észak, erre dél, amarra kelet, emerre nyugat. Aki nem akar dolgozni, választhat merre menjen, hanem aki csendesen, engedelmesen meg akar maradni, az találhat munkát, s megélhet tisztességesen.” (Nem lehet-e ráismernünk abból a néhány szóból az említett rendőrfőnökben Benyovszky kedélyes kamcsatkai kormányzójának, Nilov úrnak képmására?) — Másnap a hetvenből csak huszonöt volt együtt. Az a huszonöt talált is Ursolában munkát, a kormány számára téglát vetettek, sőt főztek, nyáron szénát takarítottak. Ezek többnyire politikai elítéltek voltak. Később meg lett nekik engedve, hogy önálló foglalkozást keressenek. A lengyelek leginkább pék-, szabó- és asztalosmesterséggel foglalkoztak, s jó keresetük volt. Hanem a gonosztevő had szétfutott *bragyágnak*. A hivatalos rapport azt mondta rájuk, hogy „pomjör” (meghalt).

Társadalmi helyzetükben is feltaláljuk ugyanazt az állapotot, amelyet Benyovszky és társai Kamcsatkában találtak. Ítéletük

kitaszítja őket a tisztességes társaságból, hanem azért minden háznál szívesen látják mindazokat, akik lelki műveltséget hoztak magukkal; a durva, marhaszőr-posztóból készült kabátjaikat átalakítják úriás paletot-kká, s abban minden úri háznál megjelenhetnek. — Ez is összetalál Benyovszky feljegyzéseivel.

A B R A G Y Á G O K

Bragyágnak híják Szibériában a szökevényt, aki a kényszermunka helyett, melynél kap rendes ételmezést, rabköntöst és börtönlakást, inkább választja a szabad ég alatt csavargást, koplalást, rongyoskodást.

Megszökni nagyon könnyű akármelyik állomásról, de hová menni? A deportált gonosztevő nem azért szökik meg, hogy a hazájába visszatérjen, vagy akárhol a civilizált világba eljusson, hanem hogy a nyári munkát elkerülje. Télen aztán újra elfoghatja magát, álnevet vall be, valamely csekély bűnért félészteendőre elítélteti magát, akkor aztán megint van egész télre való ellátása. Tavasszal megint megszökik.

Künn a pusztán ezer veszedelem vár rá. A burját vadászok betanított kutyákkal hajszolják a szökevényt, s lenyilazzák, mint a vadat; majd áradt folyamokon kell átvádolnia, úszó fatörzsökön, ismét havasokon áthatolnia, s utoljára a rettenetes őserdőben, a „tajgá”-ban felkeresni a „bragyágok útját”.

Rendesen nagyobb csoportokban kísértik meg a szökést, valami vén bragyág vezetése mellett, aki már gyakorlatból ismeri a *bragyág*-utat.

Ez egy titkos ösvény az őserdőn keresztül, amelyet csak a fák oldalaiba vágott jegyekből ismerni fel; éjszakára menedéket adnak az odvas fák. Néhol találni egy-egy „szaimkát”, fatörzsekből épült gunyhót, melybe az orosz parasztok enni-valót, sőt és ruhadarabokat hagynak hátra a „szegénylegények” számára. Néhol a falvakba is bemehetnek, ahol a parasztok

jól tartják, rejtegetik őket, ott akár meg is vénülhetnek, senki sem árulja el ottlétüket; de ellenben olyan falvak is akadnak, ahol a lakosság a bragyágot üldözőbe veszi. Az ilyenekre figyelmezteti a csavargót a fába vágott kereszt, s a bragyág nagy kerülőt tesz a falu körül. A bragyág mestersége az, hogy koldul, zsarol, lop és rabol, s ahol megharagítják, gyűjtogat és gyilkol.

Sajátságos szokás, hogy az orosz hatóságok nemcsak hogy nem üldözik a bragyágokat, hanem még fel is használják őket. Mikor utat kell csinálni, amihez az orosz parasztnak nincs kedve, a burjátnek pedig se kedve, se értelme; akkor az iszpravnik kidoboltatja, hogy jó fizetésért jöjjön, aki akar utat csinálni. És akkor százával jönnek elő a bragyágok az erdőből. Rendes alku szerint elvállalják a munkát, s kiosztják egymás közt az angáriát, kikötve azt, hogy őket senki, saját beleegyezésük nélkül, el ne fogja.

Az elítelt gonosztevőkön kívül aztán szaporítja még a bragyágok osztályát az apai háztól megszökött gyermekek, leányok, a férjeiket elhagyott asszonyok nagy száma, akik egész életüket azzal töltik, hogy a végtelen pusztákat bebarangolják, s Szibéria tömlőceit sorba megülik.

Egy *bragyág nő*ről érdekes történetet jegyez fel száműzött utazónk.

Kacsuga mezővárosában ismerkedett meg egy *bragyág nő*vel, aki ott igen boldog életet vitt. Ez egy igen gazdag tomszki kereskedőnek a leánya vala. Egykor egy fiatal száműzött lengyel gyógyszerész került a házukhoz, akit a kereskedő felfogadott segédjének. Csakhamar nagyon megszerette a családapá, de még jobban a leánya. A hűséges, eszes és ügyes fiatalember gyakran volt vendége a háznak. Rábízták, hogy tanítsa a házikisasszonyt francia nyelvre és zenére. Az lett belőle, hogy egy harmadikra is megtanította: a szerelemre. A lengyel ifjú megkérte az apától a leányának a kezét, s a leány is kinyilatkoztatá, hogy egyedül őt szereti, másé nem lesz. A gazdag keres-

kedő azonban hallani sem akart róla, hogy ő a leányát egy „poszjelenyec”-nek adja feleségül, mikor ő annak 30 ezer rubel kelengyét szánt, amiért még egy iszpravnik is elveheti.

Erre aztán a fiatal lengyel elbúsulta magát, s a hatóságtól engedélyt kért, hogy elköltözhessen telepítvényesnek távolabb Kelet-Szibériába, azt meg is kapta.

Kevés idő múlva aztán eltűnt a szép kalmárleány is, s vele együtt az iszpravniknak szánt kelengye, a 30 ezer rubel. Az apa minden fát megmozgatott, hogy a leányát visszakérítse; de soha többet rá nem akadt. Azok ketten igen jól intézték el a cselszövényüket. A lengyel ifjú a meghatározott helyen várta a kedvesét, s átvette tőle a nagy összeg pénzt. A leány pedig elfogatta magát, mint bragyág-nőt, s álnév alatt valami tolvajságot vallott magára. Ezért aztán elítélték börtönre és polgári becsületének elvesztésére. A kedvese azonban ott volt a sok pénzzel, s könnyű volt neki a börtönbüntetést Mansurkába való száműzésre átváltoztatni. Ekkor aztán már egyenrangúak voltak, a leány is becsületvesztett „poszjelenyec”; összekelhettek minden akadály nélkül. Az apa sohasem tudta meg, hová lettek? Ők pedig letelepültek Kacsugában, ahol a lengyel patikát állított fel, s onnan látta el az aranymosó telepeket gyógyszerekkel. Később II. Sándor cár trónraléptével amnesztiát kapva, a nemességét is visszanyerte; de nem kívánkozott haza Szibériából. És az egész város tudta a feleségéről, hogy az egykori „bragyág-nő”, aki el volt ítélve, polgári becsületétől megfosztva — és annál jobban becsülte őt minden jóra való ember.

...Nem találjuk-e fel — kicsiben — e történetke hőseiben Benyovszky és Afanázia alakjait? Ugyanaz a vad elhatározás, az a bátor lemondás a világ tiszteletéről, csak az orosz nőknél felfogható erős szenvedélyből; csakhogy éppen tragikus kimenetel nélkül. Olyan alakok, mint Afanázia, voltak és vannak, de csak a szibériai oroszoknál.

A bragyágok aztán nem mind töltik el a telet a keserves tajga ősfái közt s a tundrák mocsaraiban. A hideg szabadságnál jobb a meleg börtön. Tél közeledtével javában előjönnek az erdőből, s olyan vidéken, ahol nincs a nevük a foglyok lajstromába beírva, elfogatják magukat; álnevet mondanak be, valami apró vétséget vallanak magukra, s azért aztán el lesznek ítélve börtönre. Csak ez volt a törekvésük. A börtönben aztán jó dolguk van. Ott ugyan minden élvezet meg van tiltva: pálinka, dohányzás, kártyajáték, hanem pénzzel minden tilalmat meg lehet váltani: isznak, dohányoznak és kártyáznak, némelyek nagy pénzben; vannak fegyencek, akiknél a játszma 100—150 rubelbe megy.

(Ez az adat igazolja a Benyovszky emlékirataiban oly nagy szerepet vivő játékdühöt, amely a mi szokásainkhoz képest hihetetlennek látszanék.)

A gonosztevők sorsa sem jár együtt azzal a megvettetéssel Szibériában, amely minálunk a közönséges büntetésért való elítéltetést szokta kísélni. Ott a sikkasztásért elítélt hivatalnok rögtön kap tudományához való alkalmazást, s a feleséggyilkos új mátkát.

Egy nevezetes adatot jegyez fel utazónk. Veszélyes betegségbe esvén, orvost hivatott magához, akit egy jó barátja különösen ajánlott neki. Az egy igen kedves, okos, tanult ember volt, aki a számúzóttat szerencsésen ki is gyógyította veszélyes bajából. — Mikor aztán bizalmasabb viszony fejlődött ki közöttük, az orosz megvallotta, hogy ő nem politikai deportált, hanem csak poszjelenyec, büntettért elítélt. Otthon Dorpatban hűtlenségen kapta a szép fiatal feleségét, s elvágta neki a nyakát. Ebből nagy lárma lett, a doktort elfogták, nem maradt ideje megmagyarázni a rendőrhivatalnoknak a helyzetet (ti. pengő rubellel), s a doktort elítélték tizenkét esztendei kényszermunkára a szibériai bányákban, s elküldték a jeni-szejki aranymosókba.

Ott rögtön alkalmazást nyert, mint orvos és patikáros, el-

hordták száz versztnyire is a betegekhez, úgy hogy a rabsága alatt igen vígan élte világát, s amellettetemes vagyont gyűjtött össze készpénzben.

Ekkor valami gonosz szellem rávette, hogy másodszor is megházasodjék. A nőgyilkosnak akadt mátkája, egy szép özvegy, aki nem rettegett egy ilyen veszedelmes férjnek a kezét nyújtani. Sőt még attól sem rettent vissza, hogy ő is éppen úgy tegyen vele, ahogy az első felesége tett, s szeretőt tartson mellette. — Doktor Ivanovics Iván erre a csalfaságra is rájött, s minthogy az oroszoknál az elválás tiltva van, megint a késhez folyamodott, a második feleségét is megölte.

Természetes, hogy újra elfogták, csakhogy ezúttal jobban tudta védeni magát. Azt mondá, hogy őrjöngési rohamban követte el a büntettet, amiért aztán a kanszki törvényszék elítélte őt (a másodszori hitves-gyilkolásért) *négy hónapi elzáratásra egy orosz kolostorban*. — Igaz, hogy háromezer rubelébe került ez az ítélet. — Hozzátevé a doktor, hogy a kolostorban is emberek laknak, akik Bacchust és Vénust tisztelik.

Amint a fogságát leülve, visszatért Kanszkba, megint a legkeresettebb orvos lett belőle, aki a legelőkelőbb házakhoz járt, s nemcsak a betegek, de az egészséges emberek is szívesen társalogtak vele.

A szibériai oroszok a büntettért való elítéltetést csak afféle „szerencsétlenség”-nek tartják, s még rokonszenvvel vannak a sorsüldözte boldogtalan iránt.

SZAMOJEDEK ÉS CSUKCSIAK

Az éjsarkhoz közel lakó népek, az örök jéghez hozzákötött fajok között is vannak fokozatok. Ahogy a mívelt világ nemzetei versenyeznek a „nemesség” előnyei fölött, úgy tart a verseny a létrafokon lefelé is, melyik a legvadabb? — Nyelvükre nézve éppen úgy különbözök egymástól, mint a latin,

a germán, a magyar, a szláv, az arabs, csak abban egyezők, hogy amint beszélnek, azt betűkben nem örökítik meg.

A legnagyobb úr, a hideg, kényszeríti őket, hogy a testüket melegen betakarják, állatoktól elvett bőrrel; ennek az elkészítése módjában különböznek egymástól. A szamojed gömbölyű prémes sapákat visel, a csukcsi hegyes süveget, amit levet, ha melege van, s a végét az övébe dugja. Az irhabórt kivarrják cifrára szironnyal, s megfestik tarka színekkel. Nyilaik, tegezük, szigonyaik alakja annyiféle, ahány népfaj. Használják a kőfejszét, a csonthegyű nyilat. Hanem egyben hasonlók: az ételben. Emlős állat, (szárazföldi és tengeri) és hal a mindennapi táplálékuk, gomba, moszat, bogyó a csemege, a madarat ritkán eszik meg.

A szamojedek szánkái úgy vannak készítve, hogy azokkal nyáron is utaznak, a süppedő mohával lepett tundra, a tocsogó sömlyek éppen olyan jó alája, mint a szánút. — A lapponok akjai ellenben csónakalakra vannak szabva, s ezekkel a hó hátán is éppen úgy ladikáznak, mint nyáron a magas fűben. Vontató állat mindeniknél az irámszarvas.

A pénzt mindezek a népek nem ismerik, nem fogadják el fizetésben — félnek tőle, még azok is, akik már megismerkedtek vele. Egy kirgiz népdal így énekel búsongva:

✠

El kell múlnunk, végünk van már,
Nem ád tejet, hogyha fejk:
Nem visz terhet, hogyha verik:
„Pézt”-nek híják az „új marhát”
Hogyne félnénk tőle hát?

A szamojedek „jó pogányok”, (Ad formam: jó keresztyének) a bálványait még az útra is magukkal hordják, s azoktó

* A régi magyaroknál is gyakran találjuk ezen kifejezést „arany és cziüst marha” végrendeletekben, családi kincstárak összeírásánál.

J. M.

nem örömet válnak meg, még akkor sem, ha keresztényekké lesznek. Nordenskjöld nagy nehezen tudott rábeszélni — pénzzel — egy vén szamojed nőt, aki már kikeresztelkedett, hogy a bálványait adja el neki. Végre megalkudtak — látatlanban —, s akkor a vén banya előhúzott egy ócska csizmaszárból négy ilyen pogány patrónust. Az egyik volt egy bőrbaba, övvel a derekán, fej nélkül; a másik egy szintolyan baba, rézfejjel; a harmadiknak görbe rézszilánkból volt az orra, a negyedik volt egy görcsös kődarab, rongyokba felöltöztetve s rézlapokkal beaggatva. A többi útítársnőinek külön bálványaik is voltak, vastegzekkel, de azok semmi áron nem váltak meg tőlük.

A szamojedek *áldozathalmát* is meglátogatta Nordenskjöld. Az egy kiváló dombra felhordott kőhalom, járatlan bozót közé elrejtve, azon meredeztek körberakva egymás mellett medve- és írámszarvas-koponyák, ez utóbbiak agancsaikkal együtt, összetört csontok és medvemancsok, s mindenféle vasszerszámok töredékei és végül maguk a bálványok, amik száz meg száz faforgácsból voltak emberi ábrázattá faragva; a szája mindegyiknek vérrel kifestve.

Voltak a szamojedeknek ezeknél külön bálványaik is, de azokat egy hitbuzgó archimandrita elégetteté, s az áldozatdomb helyére egy keresztet állíttatott fel.

Ugyanott egy szamojed *sírt* is találtak, vastag cölöpökből készült *hosszú láda* alakjában, melyben a csontváz feküdt; a láda tetején egy vasfazék, fejsze, fűrő, nyilak tegezsel, s rézcifraságok, valamint tűzgyújtáshoz való nyírfakéreg, a sír lábánál hevert egy felfordított szánkó. — Mindenki a maga hite szerint képzei a paradicsomot. Csaknem hasonló áldozathalmot talált Schwanenberg svéd éjsarki utazó a jalmali fokon egy emberektől egészen elhagyott vidéken; valószínű, hogy ott is szamojedek tanyáztak.

Az ilyen áldozathalmot feltalálni a korjákoknál is, akik Kamcsatkától észak felé lagnak, a csukcsiakon innen. Lesseps

írja, hogy az ohocki tengerparton végig utazva, egy nagyon veszélyes hegyi út végén talált egy áldozathalmot, amelyre minden utazó, aki szerencsésen áthatolt, hogy a meredélyről le nem buk fencezett, tesz le valami hálaadományt. A „babuska” hegyi oltárán vasdarabok, halak, pipák, dohányzacskók voltak lerakva (legdrágábbjai a korjáknak!) s azok között egy szépen kifaragott hajítókelevéz mammutagyarból. Csesepe el akarta vinni magával emlékül ez utóbbi ereklyét, de a kísérői mind rátámadtak érte: „hozzá ne nyúlj, az szent tárgy, mindnyájunkat szerencsétlenné téssz veled, ha elviszed.”

Barents is úgy járt, hogy amint a szamojed oltárhalomról valami bálványfélét elvitt magával, a lakosok utánarohantak a dereglyéjére, s erőszakkal visszavették a szent bálványukat.

Az osztyákoknak a bálványairól körülményesebben ír a köztük száműzetésben élt Kohn Albin.

Ezek között első rangú a „Num”, akinek tulajdonkép eni kötelessége az osztyákok marháira felügyelni. Ennek a *boj írja a „Tadebizio”* A családra és házra vigyáz a „*Szjadäi Hahé*”. Ezt a bálványt agyagból gyúrja az osztyák a saját képmására; ennek szokott ígéreteket tenni, ha vadászni megy, azokat pedig nem tartja meg, be kell elégedni a Szjadäi Hahéval azzal, hogy az elejtett vadnak a vérével a száját bekenik. De ugyan pórul jár a Szjadäi Hahé, ha üres kézzel talál visszatérni a gazda a vadászatból, mert akkor lefektetik, s végigvernek rajta, még össze is törik. Aztán csinálnak helyette másik Szjadäi Hahét.

A burjátok vallásáról pedig ezt írja ugyanczen utazó:

Keveréke ez a buddhizmusnak és a fetis-imádásnak. Ők is szentnek tartanak egyes hegyeket, sziklákat, forrásokat, s azokon áldoznak, bőrökkel, veres rongyokkal és lószőrrel; otthon pedig tartanak bálványokat, vékony rézlapból kimetszett emberi torzalakokat, furcsa köveket. Papjaik a lámák, akiknek három rangfokozata van: „*gelond, gégul és bundi.*”

Ezek mind tibeti nyelven hadarják el az imádságaikat, amikből ők maguk sem értenek semmit.

A buddha „lámák” semmivel sem jobbak, mint a sámánok, a nép bolondításához még azoknál is jobban értenek. Mikor valaki nagy beteg, a lámát hivatják hozzá, hogy gyógyítsa meg. Az megjelenik másodmagával, mert a rossz lélek kiűzéséhez erő kell; nagy tüzet raknak a jurtában, s arra hatalmas bográcsot tesznek fel, tele ürühússal. A beteg elé azonban egy padot tesznek s azt telerakják apró ördögöcskéikkel, amik kovászból vannak gyúrva. Erre elkezdenek a lámák tibeti nyelven imádkozni, a csörgős dob egy jeladására aztán a jelenlevők mind rákezdik a dobverést, kiirtölést, vasfazekak döngetését, míg végre a láma összetöri az ördögöcskéket, s kidobálja a házból. Ha nem használ, ismételik a dózist. A beteg utoljára is vagy meggyógyul, vagy meghal. Ez utóbbi eset nem annyira a kiszenvedettnek baj, mint a hátrahagyott gyermekeinek, mert a buddha pap legelőször is minden öltözetét s legjobb paripáját elviszi a megholtak, s néha a temetési költség az egész örökséget felemészti.

S ezek a bálványimádók, buddhisták, sámánisták, nagyobb részt ki vannak keresztelve. Az orosz kormány minden átérőnek adat egy pud dohányt, egy új inget és egy kis rézkeresztet. A dohány elfogy, az ing elszakad, s miután a Krisztus vallását azontúl senki nem érteti meg velük, maradnak megkeresztelt pogányoknak. Dr. Erman Szelenginszkben a főbálványát is látta a burjátoknak: a „*Csigemúnét*”. Ez egy rikító tarkára festett emberalak, aki maga alá szedett lábakkal ül imádkozva az oltáron, körülötte hat bronzkehely, vízzel töltve, előtte egy csiszolt bronztükrő, hasonló azokhoz, melyeket az elenyészett csúdi nép kurgánjaiban lelnek a halottak mellett.

Jellemzi a népeket az a szokásuk, amellyel a halottaik eltakarítását végzik. Sok száz év előtt, mikor még egész Szibériát egy nagy nép lakta: a „*csúd*”-ok, magasfokú civilizációnak

kellett e világrészben lenni. Bizonyítják ezt a csúdok hátrahagyott sírjai, a magas gúlaalakú halmok, melyekbe halottaikat eltemették, lábbal kelet felé fordítva. E csúd *kurjánokban* találnak bronzfegyvereket, simára köszörült, gömbölyű, füles rézlapokat, sőt egy helyütt egy aranszerleget is leltek, több rézlap és a serleg kivert munkával készített állatalakokat mutat. Még írásjegyeik is voltak. — Legyőzőik, kiirtóik, akik helyükbe jöttek, a megtanulhatatlan változatos nevű mongol apró fajok nem ismerik már se a bronzot, se a vasat, se az aranyat; a csúdok sírjaiban még égetett téglákat is találni, amiről az utóbb jött népeknek fogalmuk sincsen. A temetkezésnél ahány, annyiféle szokást követ. A csukcsi (Steller szerint) megöli a haldoklót, s testét egy leölt irám mellé kiteszi, hogy kutyák, farkasok egyék meg; az *osztják* (Kohn Albin szerint) az erdőre viszi ki a halottjait, s ott felkötözi egy magas fára. A *korjákok* elégetik a halottaikat. A *sojótok* elrohadt fák alá takarják, s a *burjátok* rendes sírhalmok alá temetik el, de úgy látszik csak a férfiakat, mert a halott sírjának a fejfájához oda szokták kötni annak a kedvenc paripáját, s annak ott éhen kell veszni. Az újabbkori burjátok azonban már praktikus emberek, ahogy Kohn Albin tapasztalá; olyan vékony zsineggel kötik a lovat a fejfához, hogy ez azt elszakíthatja, s a méneshez visszafuthat. Erre aztán azt mondják, hogy az Isten visszaadta a lovat. Hogy Nordenskjöld a *szamojedeknél* egy faládnak készült síremléket talált, benne levő csontvázszal, ez új adat, azonban a *tunguzoknál* (Erman leírásában) általános bevett szokás. Mégpedig a temetkezőhelyet éppen ott állítják fel, ahol a megboldogult kimúlt, a sátort aztán odább viszik, a sírláda ott marad.

Hogy a csukcsiak elégetik a halottaikat, azt Nordenskjöld útírtásai bizonyítják, akik egy ép sírra találtak, melyet teljesen elégetett csontok töltöttek meg; azok között emberi fogak voltak felismerhetők. A hamvak be voltak takarva pázsittal és galyakkal, s azok fölé ismét kőlapok elhelyezve egész kupola-

szcruén. A sír nem régi lehetett. Ámbár a jégsark tartományai-
ban ez csalóka adat. Itt a földbe elásott csont és fa nem hamar
rohad el.

KURUZSOLÁS

Hogy milyen háládatos foglalkozás a hókuszpókusz — Szi-
bériában, azt a hivatkozott lengyel száműzöttnek is volt mód-
jában egy ízben tapasztalni.

Kétnapi csónakút alatt a Lénán, száműzött társaival együtt,
nagyon sokat éheztek, minden élelmiszerük elfogyott. Végre
egy jó kinézésű falu alá értek. Ott azonban a lakosok minden
orosz szokás ellenére, még pénzért sem akartak nekik enni-
valót adni. Ekkor az egyik lengyel megtudta, hogy egy tehető-
s gazdának az egyetlen leánya beteg, s elhitette a gazdával,
hogy van a jövevények között egy orvos, aki meg tudja a
leányát gyógyítani. Ennek a szerepét kellett Kohn Albinnak
elvéllalni. Őnála csakugyan volt egy kis úti gyógyszertár, holmi
pezsgőpor, szóda, magnézia, kinín, ipecacuána, éter, amivel
bajbaesett társain hevenyében segített. Most elő kellett vennie
az orvosi tudományát, hogy mindannyiuk baján, az éhségen
segítsen.

Odavezették a beteg leányhoz, mindjárt rájött, hogy annak
egyszerű láza van, megterhelte a gyomrát. Ezt a bajt a szibériai
kórházakban egyszerűen nux vomicával szokták kikúrálni.

A burjátok azonban mindenáron valami csodakúrát akartak
tőle látni. „Ti lengyelek, mondá a megszorodott anya,
mind tudtok írni, olvasni. Ha te tudnál az én leányomnak
olyan *hideglelési evangéliumot*’ írni, amit az lenyelne: attól
tudom mindjárt elhagyná a lesi a házat.”

A lengyel megígérte, hogy szolgálni fog vele; hanem előbb ki-
kötötte, hogy vendégeljék meg éjszakára a tíz útitársával együtt,
mert a csoda csak reggel hajtható végre napfelkölte előtt.
Korán hajnalban aztán megjelent a gyógyszerével, ti. a nux

vomicával, meg egy darab telefirkált papirossal, ez volt a „*láz evangélium*”. Azzal mindenkit kiküldött a szobából. Tudta jól, hogy rá fognak lesni az ajtóhasadékon át. Elővette hát minden művészetét: elkezdett táncolni, körben forogni, hadonászni, énekelni, utoljára aztán lenyelette a beteg leánnyal a hánytatót a papirossal együtt. Még a hegyébe megitatott vele egy mcszely langymeleg vizet. Az orvosság nemsokára operálni kezdett, akkor aztán behívta a szülőket, elmondta nekik, hogy mit kell követniök tovább a beteggel, akinek délutánra szerencsésen elmúlt a hideglélése. Ezzel meg volt alapítva a csodadoktori híre. Az egész falu összeröffen a tiszteletére, alig akarták tovább ereszteni, s mikor eltávozott, annyi élelmiszerral látták el, hogy egy hétig eltartott mindannyiuknak.

A boldog apa az elváláskor még egy ötrubelest is a markába nyomott, amit a lengyel nem fogadott el, felvilágosítva a burjátot, hogy nem a „*láz evangélium*”, hanem a gyógyszer állította talpra a leányát: de az öreg nem vette azt be. „*Mesélhetsz nekem!*” mondá nagy bölcsen, „ismerjük mi jól a te *öcsédet*” — Már tudniillik a „*lesi*” ördögöt, akit a leányból kikergetett.

ERKÖLCSI FOGALOM. HÁZASSÁGSZERZÉS. LEÁNYRABLÁS

Szemérmertességről, női erényről a szibériai népfajoknak még csak fogalmuk sincsen. Valamennyi utazónak, száműzöttnak a feljegyzései mind arról tanúskodnak, hogy a nők maguk kínálják a kegyosztásaikat az idegeneknek, természetesen díjért, s a férfiak nem féltékenyek.

A *cigányok*, akik Szibériát éppen úgy végigsátorozzák, mint a többi világrészeket, nyíltan árulják a „*dúr*”-t. Ez olyan por, mely a nők italába keverve, azokat szerelmessé teszi, ha pedig erősebb adagban keverik a férjek italába, azokat el-

kábítja; ismételve meg is öli. Megúnt férjeket a *dúr-porral* láb alúl eltenni mindennapi dolog.

Minden szabad ott, csak a *csók tilalmas*. Azt valami utálatos dolognak tartják. A szerelem nyilvánítása csók helyett az, hogy az emberek egymást — megszagolják. Tudva azt, hogy itt télen mosdani sohasem szokott senki: ez igen okszerű ismerkedési mód lehet.

(Itt természetesen nincsenek a beköltözött oroszok érve, akik télen is megfürödnek a jégbe vágott lékben, s akiknél a keresztelkedés is azzal jár, hogy az embert háromszor bele-mártják tetőtől talpig a jeges vízbe.)

A tunguzoknál az a szokás, hogy ha egy hajadon leány egy férfival összetalálkozik, elkezd sikoltozni, s fut, amerre lát, mintha esztét vesztette volna. Ez azonban csak arravaló, hogy a férfi utána szaladjon és fogja el; ha aztán elfoghatta, akkor már nem kiabál, s ha a jurtában találkozik vele, akkor sem kiabál.

Egy ízben utazónk több bajtársával letelepedett a burját pusztán egy fa alá, falatozni. Nemsokára három burját amazon jött ugyanarra a helyre lóháton, akik nem messze az utazóktól szintén ugyanannak a fának az árnyékába letelepedtek. Eleinte a lábaikat maguk alá szedve, kedélyesen pipáztak, nevetgéltek; azután elkezdtek nekivetkőzni: rekkenő melc volt, a folyam mintegy nyolcszáz lépésnyire; a három hölgy egész görög szobornak vetkőzve, indult el fürödni. Azután megint visszajöttek ugyanarra a helyre, s amíg a nap felszárítja a bő-rüket, letelepedtek a pázsitra, rágyújtottak a kaliánra, s csak azután, hogy egy pipadohány ki lett szíva, fogtak hozzá megint az öltözködéshez. Egyikük elejtett valami olyanforma szót, hogy talán mégis illendő volna betakarózni ez idegen férfiak szeme előtt? — Minek? mondá az okosabb, hisz ezek nem „*húnnok*”.

A burját „*húnn*”-nak nevezi magát, ami az ő nyelvén „*ember*”-t jelent.

Csak nem tartanak talán atyafiságot a mi ősapánk *Attila*

húnjaival? akinek a neve különben e vadak nyelvén „*menny-dörgős felleget*” jelent.

Még erősebb színekkel festi le Permikin ezt a paradicsomi ismeretlenséget a szeméremmel a szibériai népeknél. Permikin az orosz és mongol határt képező szajáni hegylánc legmagasabb pontját, a Munkuszardikot mászta meg, s ez útjában látogatást tett a tartományt lakó *urján*c törzs fejedelménél. — Ez már luxust űz. Gazdagságát hosszúszőrű jakcsordák képezik, jurtái fehér nemezről vannak; azok között három veressel kihímezve. Azok a feleségeinek a sátrai. Kutyát is tart sokat, de azok nem szánkót húzni, csak házózni valók. A sátrak belül is tiszták, csinosak; van kényelem, cicoma, bálványokkal rakott oltár, tisztességes kandalló. Az ajándékok kicserélése és tolmács közvetítésével folytatott diplomáciai értekezés után, *Danain* (a fejedelem) fogja a pipáját, jó éjszakát kíván a vendégnek, s otthagyja a feleségével.

Amint kihúzta a lábát, táncra kerekedik a sátorban leány, fiú, szolga, még a fejedelemnő is. Permikin kérdésére, hogy mi az oka ennek a nagy vígasságnak, megmondják őszintén, hogy a *Danain* átment a másik jurtába, a másik feleségéhez, s ma már nem tér vissza többet. Erre a fejedelemnő, ki eddig igen feszesen viselte magát, minden tartózkodás nélkül oda-telepedik a vendége mellé, kikutatja a zsebeit, előszedi az óráját, szemüvegét; kikérdezi, hát ez mire való? aztán, hogy szépek-e az orosz asszonyok? hát neki hány van? szereti-e őket? S nagy készséggel alkalmat is ad neki az összehasonlításra. Éjjeli toalettjéhez kezd. Két inasa előhossa a nagy báránybőrdécbundáját, azt a tűznél megmelegíti, ezalatt a fejedelemnő leveti a felső köntösét, s minthogy ebben az országban az inget nem ismerik, egész paradicsomi állapotban sütkérezik a tűz előtt. Az egyik inasa aztán leoldozza a lábairól a kínai topánkáit, mire a fejedelemnő végignyújtózik a báránybőr-bundán, akkor aztán a két inas begöngyölgeti, mint a pólyás babát a bundába, hogy csak a feje látszik ki belőle. Utóbb ők is

odafeküsznek a lábaihoz, s aztán alusznak, hogy csak úgy reng a horkolástól a jurta.

Reggel már korán elkészítik az inasok a teát; veresfenyőkéreggel vegyítve, s jak-tejjel keverve, azt a fejedelemnő még ott a bundában heverve szürcsöli fel; s akkor aztán kibontakozva a burkolatából, a kandallóhoz járul, ott várja rézkádban a melegített víz, abban tetőtől-talpig megmosdik, s törülköző hiányában a lobogó tűznél megszáritkozik. Akkor aztán újra felfűzi a lábaira az inas a kínai topánkákat, feladja rá a kaftánját. Hogy férfiak, idegenek vannak a sátorban jelen, arról a szultána még csak tudomást sem látszik venni.

Szibériában minden nemzetnél az a legtisztességesebb neme a házasságszerzésnek, hogy a nősilendő férfi *megveszi* a leányt az apjától: készpénz, irámszarvas és bőrök árán. Ez a „*kalim*” — S ezt a pogány szokást a beköltözött oroszok is elsajátították. Az örömapának a kalimon kívül még kell kapni egy bársony bugyogót, egy vörös cic-szövet inget, meg egy pár kungúri sarút. A legszegényebbnék is belekerül a leányvásár legkevesebb száz rubelbe. Ez a szokás a Jeniszeitől az Amurig mindenütt megvan. Újabb időben ugyan reformot hoztak be ez avult intézménybe. A leányokat nem *vásárolják* többé, hanem *rabolják*. A pópa összeadja a párt, csak letegyék a taksát.

Egy kerületben pedig, melynek székhelye Sadrinszk, az a szokás, hogy januárban, szent Athanáz napján a leányok az egész környékből mind összegyűlnek a piacra, legszebb ruháikba felöltözöttek, felcicomázva. Mikor aztán mind együtt vannak, egyszer csak jön nagy csöngés-bongással egy szán, odahajtat a leánycsoport közé; rajta ül három legény. Azok rögtön leugrálnak a leányok sokasága közé. Erre nagy sikoltozás támad, mindenik legény nyalábra kap egy leányt, feldobja a szánkójába, s mikor mindegyiknek akadt párja, akkor a sokaság nagy hahotája között továbbhajtatnak. Utánuk rövid időn jön a másik szán, s azután a többi, míg valamennyi

sabinát elkapkodták a maguk quiritesei. Válogatásról szó sem lehet. Ezzel be van fejezve a házassági szertartás.

A férj a házastársával asszonykorában sem sokat törődik. Feleségének, leányának ad enni, és a házban vackot; de az öltözetéről asszony, leány maga tartozik gondoskodni. Azt szereti a gazda, ha a fehércselédjei cifrán járnak, de hogy honnan kerül elő a veres fersing, a tarka rokolya, a selyem fejkendő? azt csak a szomszédasszonyok tudnák megmondani.

FELFEDEZETLEN NÉPFAJOK. AZ ITELME NEK

A terjedő orosz faj egyre szorítja felfelé az éjsarknak a jégvilág őslakóit. Azok egyre fogynak, mégpedig abban az arányban, amelyben fogy az életmódjukra szükséges vadászható állatok faja. Egész állatnemeket kiirtottak már. *A tengeri tehenet* (Borkentier), melyet Steller leírt, egész magvaszakadtáig kipusztították már; Benyovszky naplójában még megtaláljuk a leírását, mint létező állatát, itt nem akarom azt ismételni. A tengeri kutya, tengeri medve, tengeri oroszlán is fogyni kezd; a tengeri vidra már ritkaság, a cethal is eltűnt egész nagy tengervidékekről. Az egymás közötti harcok, az Európából behozott ragályok, de leginkább az átkozott tűzital, a pálinka, egyre apasztja az ősnépek emberszámát.

És még ezeknél a vadembereknél is vannak alantabb álló fajok, akiket megint ők üldöznek. Még az é. sz. 80-ik fokán túl is kell lakni embereknek. Ottlétüket elárulják az irámok.

Ez az állatfaj, mint már Benyovszky életírásának első részében is említettük, valóságos útszínélője az éjsarki pusztaságoknak. Ezek vezették Lyahovot 1770-ben az újszibériai szigetek felfedezésére. Télen a befagyott tengeren át lejöttek az irámcsordák az ázsiai szárazföldre. Lyahov kutyaszánkóval a vert nyomot addig követte fölfelé, míg rátalált arra a felfedezetlen földre, melyen az irámok nyaralni szoktak. S ez volt éppen azon nagy szibériai szigetek egyike, amelyen a legtöbb mammutagyarat bányásszák mind a mai napig. — Spitzbergában minden esztendőben csaknem egészen kiirtják a vadászok az irámokat, s azok a következő évben ismét nagy számmal ott

vannak. Hogy ezek valahonnan egy még magasabban észak selé eső emberlakta földről vándorolnak ide, azt bizonyítja fázmos eset, amidőn az elejtett irámnak a szarvain, vagy a fűlein emberkéz csinálta *billogot* találnak. A házi irám könnyen összekeveredik a vad irámmal, kivált párzás idején. Ezt Vitsen már 1705-ben észlelte.

Egy ilyen, a világ határán túlszorított népfaj létezését állapítja meg Nordenskjöld a csukcsi partokon telelése alkalmával.

Irkapj mellett van egy 16 sátorból álló falu. E mellett található egy *rom*, az „*onkilon*”-faj által lakott házak helye. Nem építmény, hanem gödör, ezen alakban is credeti, s az egyéb szibériai gödörlakásoktól eltérő. Alacsony domb tetejéből van aláfelé ásva, kalapácsolakú teremmé, melynek négy szegletéből megannyi oldalfolyosó vezet kifelé. Nordquist és Almquist e házhely körüli dombokon ásatásokat rendeztek, s a hajdan itt lakott népfajnak több házi és vadászeszközére találtak, kőfésűre, csontfogantyúval, palakésre, tűzkő dárdahegyre, csontkanálra és kelevézre, kőfejszékre és fokaagyarakra, amelyeken meglátszott az emberi kéz munkája. Itt tehát még a kőkorszakból való népfaj lakott, mely a vasat és rezet nem ismerte. S nem is olyan régen pusztult el innen, sőt talán nem is pusztult el egészen.

A hírhedett éjsarki utazó Vrangel ezt írja az *onkilon*-népről.

„Tudvalevő, hogy az Anadir-öböl melletti partokat egy olyan népfaj lakja, mely mind testalkatára, mind öltözetére, mind nyelvére nézve különbözik a csukcsiaktól: *onkilonoknak* hívják magukat, ami annyit tesz, hogy ,tengerjárók’. Az a monda felőlük, hogy pár század előtt az egész tartományt ők bírták a Selagszkói-foktól a Bering-szorosig, s valósággal most is ott találni az egész területen hajdani lakásaik maradványait, melyek apró halmokva vannak bevájva, s cethal-bordákkal betetőzve, mely pázsittal lett ismét betakarva. Ezeknek a ve-

zére *Krächoj* s az irámos-csukcsiaknak* az Erimje között támadt valami viszály, amelyben a *Krächoj* vereséget szenvedett, úgy hogy az egész népével kényszerült a régi hazájából kivándorolni, s azt a csukcsiaknak üresen otthagyni.

Az Irkapij-fok mellett lakó csukcsiak, ahol az onkilonok főtanyája volt, ezt a mondát őrzik meg felőle: *Krächoj* egyszer a csukcsiak Erimjét vitézi tornában megölte, melyre az Erim fia vérbosszút fogadott ellene, s minden úton üldözőbe vette a *Krächojt*. Utoljára az onkilon főnök az Irkapij sziklaszakadécai közé menekült, s ott körülsáncolta magát. A sánc még most is látható. A megölt Erim fia azonban addig ólálkodott a tanyája körül, míg egyszer a *Krächoj* fiát előkaphatta, s azt akkor agyonütötte. Efölötti rémületében a *Krächoj* szíj-kötélen alábocsátkozva megszökött az erősségéből, s a híveivel együtt bajdarákra kelve, átkelt a tengeren még messzebb északra eső tartományba, ahová az egész nemzete követte a jövő télen. — Valóságos éjszarki Iliász és Odisszea.”

Vrangel még folytatását is adja e mondának.

A kolyucsini szigetlakók beszélték neki, hogy egyszer rég időkben hat csukcsi férfi és egy asszony egy bajdarával a tengerre szállt; ellenkező szelek által ide s tova hányatva utoljára egy ismeretlen tartomány partjára lettek kidobva, melynek lakosai a csukcsi férfiakat mind leölték, csak az egy asszonyt hagyták élve, s azt azután, mint valami csodát mutogatták messze földre elhordva, míg végre a Bering-szorosának a szigetein csukcsi honfitársaira akadva, azokkal visszakerült hazájába, s itt aztán rémdolgokat beszélt a távol északnak fekvő nagy szárazföld népeiről, akik az ő csukcsi fogalmai szerint nem is érdemlik már az ember nevet, annyira el vannak ba-

* A csukcsi fajt kétfelé osztályozzák: „irámos” és „kutyás” csukcsiakra. Az irámos csukcsi nomád nép, irámvadász, a kutyás csukcsi halász, fókapakász és kupec: kutyaszánkóival a Bering-szigetektől hordja Aniuszkba vásárra a bőroket és mammutagyarakat.

romiasulva. Miféle remeke lehet az a teremtésnek, akit még a csukcsi sem ismer el embernek?

Vrangel azt teszi ez elbeszéléshez, hogy mindez mese lehet. Az az északnak fekvő szárazföld nem létezik sehol. Egy angol utazó, sir Kellet, aztán néhány évtized múlva Vrangel után csakugyan felfedezte ezt a szárazföldet, mely folytatását találva a „Kellet-föld”-ben, Amerikáig látszik átterjedni, s elnevezte azt „Vrangel-földnek”

Ez már a hatodik világrész lehet — az északi földsark világa. S ott is van ember és állat, akit az ember megegyen.

A Z I T E L M E N E K

Ami Benyovszky Móric naplójának hitelességét leginkább bizonyítja, az, hogy amint ő Kamcsatkát leírja 1776-ban, az utána jövők leírásai adatról adatra találkoznak vele. Honnan vehette volna Benyovszky mindezeket, ha személyes tapasztalatai s a kamcsatkai kormányzóság hivatalos levéltára nem álltak volna rendelkezésére, amelyben az általa megnevezett orosz utazók feljegyzéseit megtalálhatá?

Kamcsatka leírója, André Richárd, valamennyi ott utazó élményeit összegyűjtve, Erman Adolf, Ditmár Károly, Buch Lipót, Steller, Pallas és Kittlitz mellett *különösen* felemlíti Benyovszky Móricot s munkáját, mint *teljesen hitelest* ajánlja bővebb megismerésre.

Az újabkori utazók szerint Kamcsatkában nincs olyan nagy hideg, tengerövezte helyzeténél fogva, mint Szibéria hasonfekvésű szárazföldén; hanem azért a gabonatermesztés most is lehetetlen ott, mint Benyovszky idejében volt. Ellenben a marhatenyésztés meghonosult, melyből ő még alig látott néhány tehenet. Csakhogy a kamcsatkai tehenek azt a szokást vették fel, hogy örömebb eszik meg a halat, mint a szénát, úgy hogy a varsában lévő elfogott halakat oltalmazni kell a tehenek ezen különös torkossága ellen.

A lakosság is nagyon megfogyott Benyovszky otléte óta Kamcsatkában. Még akkor minden négyszögmértföldre jutott tíz lélekszám, ma már alig jut négy. A főváros, Bolsereck akkor még hétszáz kozákot állított talpra, s azoknak a feleségei, leányai, gyermekei ezerre mentek; a mai főváros Petropavlovszk összes népsége 500 lélek, s Bolsereck elnéptelenült.

A kereszténység fölvétele s az orosz fajjal keveredés, az európai szokások, fegyverek, eledelek sokat lecsiszoltak az itelmen jellegéből, hanem a létszámát is elfogyasztá az idegekkel folytatott harc, s az európai pusztító ragályok.

Csak a régi pogány vallás babonái maradtak meg úgy, ahogy ősidők óta voltak. A Kuktának és a feleségének, Chachinak most is áldoznak még — a hulladékokkal; s ma is nagy tiszteletben tartják a *Dusztächcsis* bálványait, melyeket idomtalan nagy kőkoloncok alakjában turfás mocsaraik szélén felállítottak. Bogyókat, szedreket, melyek e bálványok közelében teremnek, senki le nem szed, s a halak fejzeit, mikor elmegy mellettük, a lábaikhoz rakja. A tengerben lakik a Mitgh istenük, azzal is szépen kell bánni, annak meg lisztet szórnak a vízbe, hogy a lazacokat kergesse fel a folyókba. Van minden hegynek, erdőnek istenkéje: „Kamuli” Ezek a tűzhányókban laknak, halászni járnak, minden ujjukra egy halat fűznek fel. A hévízforrásokban is szellemek laknak, azért a kamcsadál e források vizében meg nem fürdik. A mennydörgés szelleme a *Billukái*, a rossz ördög pedig a *Kanna*: ez odvas égerfákban lakik, azért minden vadász, aki ilyen fára talál, nem mulasztja el egy nyilat beelőni. Ellenben a *Haëcs* istent, aki az alvilág fölött uralkodik, nagy tiszteletben tartják. A tüzet is tisztelik, s minden clejtett vadnak az orra bőrét neki áldozzák.

Babonáik semmivel sem rosszabbak, mint az európai népeké. A havat késsel levakarni a csizmáról — vihart hoz. Aki halat és meleg vérű állatot összefőz, kelevényt kap. A friss bőr lehúzásnál nem szabad danolni. Aki a medve nyomába lép, meghámlik a talpa.

Azonban sokan *valósággal* is áttértek a keresztény hitre, s nagy a száma azoknak a kamcsadáloknak, akik írni és olvasni megtanultak. Ez a félsziget-lakó nép a legmívelhetőbb valamennyi szibériai fajok között. Hasonlítsuk össze Benyovszky hűséges kamcsadál szövetségeseit a bragyágokra vadászó burjátokkal.

Ezt mind számba kell vennünk, hogy Benyovszky története valószínűségében kidomborodjék.

Az öngyilkosságra való hajlamot Steller is feljegyezte róluk, újabbkori utazók állítása szerint az itelmen a börtönt és kancsukát azzal kerüli, hogy felakasztja magát.

Van szájhagyományuk az általános özönvízről, s hisznek lélekhalhatatlanságot, túlvilágot, új életet.

Arcuk, alakjuk is különböző a többi szibériai népfajokétól. Alacsony termet, széles váll, kicsiny lábak, gömbölyű fej, lapos arc, ferde szemek, hosszú fényes fekete haj, mely késő vénségig nem őszül, kevés szakáll, a férfiaknál sárgás arcszín, a nőknél csaknem egészen fehér, amit igyekeznek is megőrizni; mikor kijárnak a szabadba, arcukat medvebéllel ragasztják be.

Eledeleik is ízletesek. Ismerik a főzelék becsét, s a saranából kenyeret készítenek. Másforma kenyeret is tudnak előállítani halikrából és nyírfakéreg-lisztből; a vizet jég nélkül sohasem isszák, nyáron a hegyekről hordják haza a havat nagy fáradtsággal.

A házasság is más szokáshoz van kötve náluk, mint a többi vad népeknél. Ők nem vásárolják, nem is rabolják a menyasszonyt, hanem *leszolgálják*. (Mint Jákob Lábán leányát.) A legény beáll a leány apjához szolgának s végez minden munkát éveken keresztül, amíg csak az apa azt nem mondja neki: no most már elfoghatod a leányt! Hanem akkor még nagy küzdelem vár rá, mert az ősi erkölcs azt kívánja, hogy a leány mind a tíz körmével védelmezze magát, s csak erőszakkal legyőzve engedjen maga fölött uralkodást a választott férfinak.

Még az is nagyon különbözővé teszi a kamcsatkai félsziget lakóit a többi szibériai fajoktól, hogy a tulajdonjog iránt igen erős érzékük van. A tolvaj verést kap, s az emberi társaságból kitiltatik, s ha újból rajtakapják a lopáson, elégetik a keze csuklóit nyírfakéreggel, hogy ne lophasson többet. Egymás közötti perpatvarért az itelmenek soha bíró elé nem kerülnek.

Sajátszerű egy népfaj ez, melyből lehetett volna tán valami, ha abból a jégövezte félszigetből kiszabadulhat. Így csak elmúlásának napjait számítja. A jövő század az ő sírja fölött is össze fog csukódni, mint valamennyi szibériai törzsé fölött. Az orosz elhantolja őket. És senki sem fogja megsiratni.

LESSEPS SZÁNÚTJA KAMCSATKÁN
KERESZTÜL

Lesseps La Pérouse-nak, a hírhedett francia hajósnak az útítársa volt, aki az „Astrolabe” nevű hajóján a déli szigetektől visszatérett észak felé vette az irányát s 1787. szeptember 6-án Kamcsatka petropavlovszki kikötőjében téli szállásra megmaradt.

Lessepsnek fontos sürgönyöket kelle szállítania Párizsba, s a már bcállt szibériai téli idő dacára azokat a szárazföldi úton szállítani egész Szibérián keresztül.

Evégett az egész Kamcsatka-félszigetén végig kellett szánkáznia, s azután a korjások földén keresztülvágva, az ohocki öblöt körülkerülve, eljutni Ohock városáig. Olyan kerülő út, amely Lessepsnek három hónapra való fáradságot okozott, holott ugyanazt a tengeri úton Benyovszky két hét alatt hajtotta végre. Megmagyarázhatatlan, hogy a tapasztalt tengerész La Pérouse, ha már a kamcsatkai kikötőig el tudott jutni, miért nem ment hajóstul az ohocki öblöbe.

Kamcsatkáról Lesseps útleírásában nem találunk semmi nevezetést, dacára annak, hogy egész hosszában végigutazta a félszigetct. Csupán az üti meg az embernek a fülét, hogy kamcsadál nyelven a szánkát ő is „*sanka*”-nak nevezi.

Január végén indult el harmincöt szánnal, 300 kutyával, a saját szánja elé 37 kutya volt fogva. Egy szánkó vitte Lessepsset és a sürgönycit, a többi az útravaló eleséget. Így vágattak, sehol meg nem állapodva, igazán gőzerővel. Izzó vulkánokat, hóbefúttá falvakat, sötét fenyőerdőket csak amúgy kutya-futtában látott az utazó maga mellett eltűnedezni, aki, úgy

látszik, hogy a szánkójából sehol ki nem szállt, mert a jurták belsejét nem írja le, de annál inkább a nagy hideget, melytől az ember arca majd lefagy.

Március elején érte el a félsziget északi határát, ahol a korjások tartománya kezdődik. Ez aztán az igazi jégsvatag. Itt már nincs se erdő, se jurta, csak a két tengeröböl által a földszorosra kitúrt jégtorlaszok. („*Torosz*”-nak nevezi az útleíró.)

Itt már fogytán voltak az élelmiszerei, a kutyák alig bírtak előrehatolni, éhségtől és fáradságtól elcsigázva.

Az isthmuson átkelve, északnyugatnak fordíták az irányt, hogy a pencsinszki tengeröblöt elérjék, s odáig még ötnapi út volt. Még a kamcsatkai utolsó faluból elhozott kalauz sem tudta tájékozni magát: egyre eltévedtek. Egy nap útban kapta őket a „*purga*”, a szibériai hóviheder, melyben minden ember és állat vak lesz.

A harmadik napon már nem volt az összes kutyasceregnek mit enni adni, egyetlen nagy hálnál egyéb. Lessepsnek tizen-négy kutyája már az úton elhullott, a többi alig bírta vontatni a szánkót. Az utolsó nap már többet gyalogoltak, mint szánkáztak, míg végre megpillanták a tengert, s annak a partján Pusztarecket, a korják helységet, ahová már Lesseps csak úgy tudta elcsalogatni a kutyáit, hogy előttük cafolt, s a zsebkendőjét halformára összetekerve, mutogatta nekik. Mire a faluba megérkeztek, amint a kutyákat kifogták, azok egymásnak estek, s amelyik gyöngébb volt, azt a többiek menten fel-falták.

A korjások is éppen úgy, mint a csukcsiak, két részre oszlanak: az egyik *irámkorják*, a másik *kutyakorják*, amazok költöző sátorokban laknak, ezek állandó, földbevált jurtákban laknak. És ez elég ok arra, hogy egymással szüntelen irtóháborúban álljanak, ámbár egy nyelvet beszélnek. De már messziről megismerik egymást a halzsír-szagról, meg a faggyúbúzról.

Lesseps sokat elmond a korjások szokásairól; de mindazt nem saját tapasztalatai nyomán, hanem Kennan amerikai utazó adatai szerint. Így is nehéz összeegyeztetni, hogyan égetik el a halottaikat, koporsóba fektetve, a korjások, holott Lesseps az ötnapi útjában alig talált annyi bokrocskát, amennyiből a teáját megfőzni tüzet rakhasson.

Innen aztán írámszánon utazott tovább Lesseps, a kocsisa egy „*Eviavu*” nevű korják princ volt. Ebből az útból azt a nevezetességet tanuljuk meg, hogy a szegény íramot ostor helyett egy hosszú nyelű kalapáccsal hajtják, melynek a csákánya csontból van, néha a hegyes végével ütik, hogy a vére csorog utána.

Lessepsnek a korják fejedelemhez, Umiavin Simonhoz voltak ajánlólevelei. Hercegi kocsisa ugyan nem tudta, hogy őfensége hol tartja ez idő szerint rezidenciáját; de tartós kutatás után mégis rábukkantak.

Ennek a fejedelemnek a civillistáját 800 íramszarvas szolgálta.

Ez alkalommal megtudjuk Lessepstől, hogy a korjások hogyan fogják a vad íramokat a szelídck segélyével. A kitanított szelíd íramnak az agancsára kötélhurkot kötnek, s arra ez elbandukol az erdőn legelésző vad íramok közé, azoknak egyikével ismeretséget köt, szarvas szokás szerint az agancsai-val összetüledve amazzal, míg a játék közben a kötélhurok a vad íramnak a szarvára is ráhurkolódik, s ekkor ezután a szelíd íram böggéssel jelt ad a cselben hasaló gazdájának: az odasiet, s könnyű szerrel behódítja a vad íramot.

Ezekkel az okos állatokkal aztán könnyű volt Lessepsnek Ohockra szerencsésen eljutni.

ARANYMEZŐK, GYÉMÁNTHEGYEK.
AZ ÉGVILÁGÍTÁS AZ ÉJSARK KÖRÜL.
A MAMMUT

ARANYMEZŐK, GYÉMÁNTHEGYEK

A Jeges-tenger partjait rég időtől fogva látogatták a hajósok, nem annyira természettudós kutatási vágyból, mint kincs-keresés végett. Cethalászok, akik új préda után törekedve, messze behatoltak a Kári-tenger laktalan öbleibe, csodadolgokat tudtak elbeszélni azokról a rónákról, melyeken a ragyogó sárga érc ökölnyi darabokban hever szertesztét, s mint csiga alakú kivert pénz lepi el a hullámmosta creszkedőket, még gyöngytermő kagylókról is beszéltek.

Egy Cserakin nevű cethalvadász beszélte el Roszmuszlov hajósnak, hogy ő a Novaja Szemlya-i partokon egy olyan sziklára talált, mely körszkörül ragyog a gyémántok tüzétől.

Ezek a mondák csalogatták utánuk a kalandvágyókat, akik többnyire odavesztek, vagy hajótörötten, koldusul kerültek hazájukba vissza.

1875-ben aztán Nordenskjöld rátalált a mesemondás híres partjaira, s kiderítette, hogy a rögszámra szertesztét heverő aranygöröngyök a mezőkön, olcsó kénólom ércvegyületek, a csigamódra tekert aranytömeg pedig nem egyéb, mint özönvizi aranyfényű *ammontülök* csigahéj megkövesülten. Az a fényes szikla pedig, mely a napsugárban messze tündököl, gyémántereivel, nem más, mint egy palaszirt, melyet kvarc-crek szelnek keresztül-kasul, s ezeknek az oldalai vannak sűrűn megrakva hegykristállyal, mely ragyog, mint a gyémánt; de különben csak üvegcsináláshoz való anyag.

Ilyen hegykristályból készülhettek a kurilei vadászok lándzsa-hegyei is, melyekről Benyovszky életírásában beszéltünk.

ÉGVILÁGÍTÁS

El kell ismernem, hogy egy helyütt Bolsereck leírásánál azt a hibát követtem el, hogy a helyet tíz szélességi fokkal feljebb képzelve az éjsark felé, decemberben *folytonos éjszakát* borítottam erre a vidékre. Nordenskjöldnél jöttem rá, hogy ez *nem úgy van*. Még a 80. é. sz. fok alatt is *megmarad a téli hónapokban is a nappal és az éjjel közötti különbség*, azért, ha a napkorong nem jön is fel a láthatárra, reggel megvilágosodik az ég, eltűnnek a csillagok, s éppen ez a naptalan égnek a visszfényec a havon, ami a szemet legjobban kínozza. Este megint sötét lesz, a csillagok megjelennek, s aztán előáll az északfény, mely állhatatosan megmarad félkör-szivárványív alakjában az éjsark fölött; nem olyan rojtos, sugárküllős, aminőnek más éjsarki utazók és a regényírók híresztelik, ez csak ritka kitörés nála, ünnepnap az égen; de ott van elmaradhatatlanul minden éjjel, néha két, néha három, de mindig egyközpontú íveket képezve, s csak új szürkületkor tűnik el ismét. Tehát az éjjel és nappal közötti különbség még akkor is váltogatja egymást, amikor a napgolyó a láthatár alatt jár, s ez a hosszú szürkület a hófényvel együtt idézi elő a *hóvaktságot*, mely ellen a Véga hajósai színes szemüvegekkel védték meg a szemük világát.

ÁLNAPOK

Más, szintén többször előforduló nevezetessége az éjsarki vidéknek az *álnapok* tüneménye, mely olyankor jön elő, amidőn derült idő mellett a lég tele van vékony hókristályokkal. Ezek okozzák „tán” azt a sugárkitörést, mely a legszeszélyesebb napudvarokat, félkarikákat, szivárványszérűket keríti az élő nap körül, néha behajló tegezvonallal megtoldva, vagy harangalakúvá idomulva, fekkentes vonalaktól, kereszttektől átszelve, s azoknak a napudvarral találkozó pontjain *álnapokkal* megtoldva. A „halo”-nak a zenit felé forduló ívrésze többnyire szivárványszíneibe játszik.

KÖDHALLUCINÁCIÓ

A szibériai *átlátszó ködnek* is van valami sajátága, mely a szokatlan láttani csalódást idézi elő. Nordenskjöld emberei látnak a ködben egy óriási fehér medvét. Puskára kapnak, s mikor már rá akarnak lőni, akkor a fehér medve szárnya kap és elrepül. Valami kis sirályféle madár volt. Majd meg csónakázás közben elkiáltja magát az egyik hajós: „szárazföld!” Mindenki látja a tengerből kimagasló előfokot. Amint közelebb jutnak hozzá, világosan kivehető lesz, hogy a nagy promontóriumnak a két oldalán két nagy hómező vonul alá. Mikor aztán egészen közel érik, akkor látják, hogy az egy tengeri kutyanak a feje, aki egy úszó jégdarabon sütkérezik. A koponyája volt a nagy hegy, s a két agyara a hómező.

A MAMMUT

Az állatvilágnak e legrejtélyesebb alakját a föld minden részében feltalálni elszórt maradványaiban; de tömegesen és egészben megtartva eddigelé csak Szibéria jégfedte partjai rejtetnek ez állatot. Úgy hogy fel kell tennünk, miszerint e minden szárazföldi emlősök legnagyobbika a mérsékelt égálg és a délszak vidékeinek csak téveteg vándora lehetett, s valódi otthona a Jeges-tenger partvidékei és szigetei voltak.

Az a vélemény is meg van cáfolva, mintha a mammut az özvönvíz előtti állatok rendjébe tartoznék. Maradványai ugyanazon földrétegekben találtak, amelyekben az ősember használta kőfejszék, kova-nyilhegyek, sőt egy frankhoni ősleletnél a kőeszközök mellett egy darab elefántcsontot is találtak, melyre egy mammutnak az alakja volt felkarcolva, ormányostul, agyarastul, hasonló a csukcsiak ilyenmő faragványaihoz.

Egyik tudós azt állítja, hogy a mammut legelője a fenyőfa volt; éppen úgy, mint az óriás szarvorrúé, melynek egy egészen épen megtartott példányát Vilui folyam partszakadékában fedezték fel, a 64-ik é. sz. fok alatt. A fejét elvitték Szentpéter-

várta. Ennek a fogai közt még felismerhetők voltak a meg-
ragott fenyőlevelek. Az éjszarki hideg ellen védte az ős szarv-
orrút a vastag pötyögős páncélcsehaja, a mammutnak pedig
a két hüvelyknyi erős bőrén kívül másfél láb hosszú szőre is
volt, s végig a hátán, s elöl a szügyén lószőrnél vastagabb lom-
pos sörénye; a tropikus tájakon ez terhére lett volna.

Vagy talán az egész szárazföld volt a hazája a mammutnak,
s csak az évszak szerint változtatta a tanyáját. Télen, az esőszak
alatt, a délszaki erdőkben lakott, s forró nyárban felköltözött
a Jeges-tenger mellé. Mi volt az ő kolossz lábainak hús,
huszonöt szélességi fokot átügetni? Az elefánt nem fárad el,
nem ismer éjszakát, nem alszik fekve. Folyamok, hegyhátak
akadályt nem képeztek előtte.

Szokatlan forró nyár úzhette az őselefántot, az ősszarvorrút
Kína és Kelet-India leperzselt rónáiról fel a szibériai jégmezőig,
amelyeken akkor kezdődik az olvadás, mikor a Tisza mentén
már aszú a fenyér. És aztán ugyanaz a rendkívüli forróság
idézhetette elő azt a világromlást, mely e hatalmas állatfajokat
el tudta temetni.

Ismerteressük meg legelébb is e romboló kataklizmának a főfő
tényezőjét: *a szárazföldi jégsvatagot*, ahogy azt Nordenskjöld
leírja. A szárazföldi jégsvatagot egy mérhetlen vastagságú
jéggréteg képezi, mely egyik hegyoldalt a másikkal áthidalva,
egyetlen hepehupás rónát teremt, hasonlót a futóhomok bucká-
saihoz, mely jégkéreg mély, feneketlen rianásoktól van keresz-
tül-kasul szaggatva. Télen az egészet betakarja a hó, a rianások
színig telnek vele, másutt meg a szélhordta hó hidat ver,
boltozatot képez a tátongó örvény fölött; jaj a kóborló vadász-
nak, aki e csalóka burkolatra rálép. Nem is járják a jégsvata-
got másként, mint társaságban, derekaikra erősített kötéllel
egymáshoz csatolva. Néhol megint félbeszakítja a jégpusztát egy
meredeken aláhanyatló jéglonka, jégsánc, melynek sima olda-
lain alászállni nem lehet, s csak nagy kerülővel találni az átjá-
rójára, ahol a hó a falhoz tömörült.

Nyáron aztán, mikor a nap örökösen fenn van az égen, megkezdődik a harc a tűz és a jég között. A hó elolvad a jégtalapról, s az egész jégsivatag piszkos szürkésfakó színt vesz föl. A déli szelek, a nyári zivatarok agyagport hintenek reá, s ahol a csipetnyi por a jég pilisei közt megtömörülhetett, ott növényzet honosul meg. A jégpuszták sajátserű flórája: szőrös levelű, bolyhos virágok, melyeknek barnás színe a napsugarakat odaszíja, alattuk jobban olvad a jég, némelyik félméternyi mély és méternyi széles gödröt olvaszt maga alá. Ezek a nap apró szövetségesei, akik a jeget megtörni segítenek. Talán sok ezredév után sikerül nekik a jegen áttörve egészen az anyaföldre eljutni.

S a hó elolvadtával a jégróna színéről egyszerre kitűnik annak a szerteszt szagatott képe, a rianások, hóboltozataik alól kiszabadulva, fekete-kék mélységeikbe engednek alátekinteni, némelyiknek a fenekét láthatóvá teszi a végigrohanó jégpatak azúrkék szalagja, s ezek a jégolvadásból támadt patakok megint egy közös nagy dörög mélyén képződő tengerszemben futnak össze. A jégvölgy oldalai keresztül-kasul vannak fúrva tekervényes grottáktól, melyek orgonaszzerű jégcsapkárpítjaik mögül okádják a vizet a sík medencébe. S a jégtengerszem mégsem telik meg soha. A víztömeg utat fúr magának a vastag jég-retegen keresztül, hallani a zuhogását a visszhangzó sík talaj alatt, néha ágyúördülésszerű morajtól megszakítva, amint egy jégfalat keresztülört, míg végre egy jéglonka oldalán utat tör magának, magasra lövellve, harsogva, gözölve, mint egy gejzír, s jégdarabokat hajigálva a magasba, hogy aztán egyszerre, mint egy megáradt hegyi folyam rohanjon alá a mélységbe, ahol egy új sötétkék, tátongó barlang fogadja, melyben eltűnik. Innen aztán folyvást a jég alatt furakodva, a síkon kanyargó lomha folyamokba omlik alá, s gyakorta víz alá borítja az egész síkságot, hogy csak a dombtetőkre épült kunyhók látszanak ki belőle. Akkor aztán meneküljön minden élő állat, amerre tud! A jégár gyorsabb a futó szarvasnál, s még

felváltva vastag homokrétegből és gyantás faderekakból halmozódtak össze. Az alantas rétegekben a fák egymásra fektetve állanak. Hogy nem itt nőttek fel, arról tanúskodnak az ásatag növényvilág közé keveredett ammonitülök csigák, pompás gyöngyház-csillámmal zománcolva. A mammutokkal együtt az erdőket is magával hozta a világfordító özön; s ott rakta le őket, ahol most legnagyobb állat a marmota, s legnagyobb honntermett fa a törpe nyír.

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

- AkH. A Magyar Helyesírás Szabályai. 10. kiad. Bp. 1954.
 bibl. A Benyovszky-téma történetéhez csatolt bibliográfia (jelen kötet 470–90.)
- BuR Des Grafen Moritz August von Benjowsky Begebenheiten und Reisen, von ihm selbst beschrieben. Aus dem Englischen übersetzt von C. D. Ebeling . . . und Dr. J. P. Ebeling . . . Hamburg, 1791. Két kötet.
- EéÚ Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Fordította Jókai Mór. Bp. 1888. Két kötet.
- ÉR Gróf Benyovszky Móric életrajza. Írta Jókai Mór. Bp. 1888–1891. Két kötet.
- HTSz Helyesírási Tanácsadó Szótár. Szerkesztette Deme László és Fábián Pál. Bp. 1961.
- JKK a jelen kritikai kiadás
 Jókai-jubileum A Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás története. Bp. 1898.
- K Kézirat (A Gróf Benyovszky Móric életrajza kézírata)
- MaT Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyovsky. . . written by himself. Translated from the original manuscript. London. 1790. Két kötet.
- Mikszáth Krk Mikszáth Kálmán összes műveinek most folyó kritikai kiadása
- MTAKK Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára
 Orł Leon Orłowski: Maurycy August Beniowski. Warszawa. 1961.
- OSzKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
 r. recto
 sh. sajtóhiba

SuR	Des Grafen Moritz August von Benyowsky ... Schicksale und Reisen; Von ihm selbst beschrieben .. Übersetzt von Georg Forster. Leipzig. 1791. Két kötet.
szr.	szövegromlás
v.	verso
VÚ	Vasárnapi Újság
< >	Jókai által törölt szöveg a kéziratban
<.....>	Jókai által törölt olvashatatlan szöveg a kéziratban
[]	a sajtó alá rendező kiegészítése

A lapszámot — ha külön nem jelezzük — a Gróf Benyovszky Móric életrajza első kötetéből idézzük.

Jókai Mór Összes Műveinek (Nemzeti Kiadás) 1898-ban megjelent századik kötetében, mely a Jókai-jubileum és a Nemzeti díszkiadás történetét tartalmazza, Jókainak Eötvös Lorándhoz írt levele és ebben a Nemzeti Kiadásnak a szerző által összeállított előzetes tervezete olvasható. Jókai itt három korszak, a korszakokon belül pedig műfajok szerint osztja fel kiadandó műveit. Az 1867-tel kezdődő harmadik korszak *Regények* rovatában a *Három márvány fej* és a *Gazdag szegények* között ezt a címet olvassuk: *Afanázia*. (Jókai-jubileum 19.)

Ilyen címmel azonban Jókainak sem azelőtt, sem azután nem jelent meg regénye.

Talán kéziratban meglevő, vagy csupán tervezett művét ajánlotta Jókai itt a Nemzeti Kiadásba? Nem, az *Afanázia* már korábban megjelent, csak éppen nem ezzel a címmel. Pontosabban: egy nagyobb terjedelmű – négykötetes – kiadvány, a *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* egy részét, első kötetét vette fel Jókai önálló regényként *Afanázia* címmel a Nemzeti Kiadás tervébe.

A Nemzeti Kiadás száz kötetéből az *Afanázia* végülis kimaradt, és azóta sem jelent meg a JKK-ig.

A *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* kiadásának történetével megismerkedve, világos lesz előttünk, miért akarta Jókai e négykötetes mű egyik kötetét *Afanázia* címmel önálló regényként beleilleszteni műveinek gyűjteményes kiadásába, s e tervének ismeretében, szerzői szándékát követve miért kellett ezt a művet ilyen formában, ilyen címmel sorolnunk a JKK kötetei közé.

A *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes mű két köteté (a 2. és a 3. k.) tartalmazza Benyovszky emlékiratainak és útleírásainak Jókai által angolból, illetve németből készített fordítását (a továbbiakban: EéÜ) – másik két köteté pedig (az 1. és a 4. k.) az ebből, valamint egyéb források felhasználásával részben Jókai által írt életrajzi regényt (a továbbiakban: Ér). S ennek az életrajzi regénynek lezárt, önálló egészet tartalmazó első köteté az, amit Jókai utóbb *Afanázia* címmel kiadásra szánt. Az életrajzi regény

második kötetébe is belekezdett Jókai, mégpedig egy széles kitérővel: Kamcsatkát, ahol az első kötet túlnyomó része 1770–1771-ben lejártszódik, itt saját korabeli útleírók művei alapján mutatja be. Mikor azonban épp visszatért volna tulajdonképpeni tárgyára, Benyovszky életrajzának folytatására, a második kötet 66. lapján ezt a lapalji jegyzetet olvassuk: „E mű földrajzi tanulmányokat és kutatásokat igénylő részeinek megírására a kiadó *iff. Jankó János* urat kérte fel, ki e nehéz feladatra készséggel vállalkozott; a következő fejezetek tehát az ő tollából erednek.”

Valóban, ettől kezdve Benyovszky életének elbeszélése egészen más jellegű, mint volt az első kötetben. Jókai ott a regényíró eszközeivel, az érzelmekre és a képzeletre hatva, Benyovszky jellemét, indítékait és végzetét igyekezett feltárni, ezt a célt szolgálták tájleíró, történelmi, lírai, elmélkedő kitérői és a párbeszédekkel, valamint a feszültség fokozásával elért dramatizálásai. Jankó munkájából az ilyen elemek hiányzanak: itt túlnyomórészt Japán és Madagaszkár történetéről és leírásáról van szó, Benyovszkyról pedig egy őt említő francia mű szöszerinti fordítását olvashatjuk, egyébként azonban neve csak éppen hogy felbukkan, minden jellemábrázolás, indítékainak és végzetének minden elemzése nélkül.

Az *Ér* első kötetének önálló, lezárt jellegét Jókai már akkor is felismerte és hangsúlyozta, amikor még nem volt szó arról, hogy a munka folytatását másnak adja át. Mindjárt a második kötet elején ugyanis ezeket írja: „Idáig egészen regényszerű volt a tárgy. Az emberi szenvedély volt a fő tényező: a táj, az évszak, a vidék állat- és növényvilága csak staffázs volt az érdekes történethez: geográfia, klimatológia, meteorológia csak szolgája, de nem kalauza volt a fantáziának, szabad volt városokat egynéhány szélességi fokkal feljebb tolni, a napot a horizont alá nyomni; állat- és növényvilágban, paleontológiai leletekben egyik vidéktől a másikra opciót gyakorolni; — amint azonban a tengerre lépünk, a költői képzeteknek minden álljoga megszűnik: itt a valóság, a tények, az adatok uralkodnak, itt egy negyedrészes foknyi tévedés megcáfolja az egész előadást . . .”

Érthető tehát, hogy Jókai, amikor a tervezett gyűjteményes kiadáshoz összeállította saját műveinek jegyzékét, a regények közé bevette azt a kötetet, amelyben megállapítása szerint „egészen regényszerű“ „a tárgy“, kihagyta azonban Benyovszky életrajzának azt a részét, amely nem volt regényszerű és nem is tőle származott, sőt kihagyta ennek a résznek saját maga által írt, de kitérőt tartalmazó s tulajdonképpeni tárgyára már vissza nem kanyarodó első hat fejezetét is. Az új kiadásra javasolt első, lezárt résznek még önálló címet is ad — hogy ezzel is hangsúlyozza önállóságát, a négykötetes Benyovszky-

életrajztól való különbözőségét — : *Afanázia*. (Ezáltal Benyovszky életrajzával a szerkezet és cím összefüggésének szempontjából ugyanaz történik, mint Goethe *Faustjával* történt. Egy férfi életrajzának első, kerek egészét tartalmazó része, melynek középpontjában a főhősbe szerelmes, tragikus sorsú nőalak — ott Margit, itt Afanázia — áll, egy későbbi változatban — ott a Gounod által írt operában, itt a Jókai által gyűjteményes kiadásába illeszteni kívánt önálló regényben — formailag is a cselekmény középpontjába kerül, aminek jeléül az új változat címként az ő nevét kapja. Gounod operájának címe is eredetileg *Marguerite* volt, Jókai is az *Afanázia* címet választotta a tervezett új kiadás részére. Még az opera-analógiára is találunk példát Benyovszky esetében: Doppler Ferenc magyar zeneszerző dalműve, melyet a Benyovszky-életrajz első felének témájára írt, *Benyovszkyn* kívül *Afanázia* címmel is színre került.)

A JKK-ban a *Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes műből *Afanázia* címmel közöljük azt a lezárt, önálló részt, amelyet Jókai is ilyen címmel vett fel a NK eredeti tervébe.

Kritikai kiadásunk függelékként tartalmazza az *Afanázia* c. regény folytatásának Jókai által írt részét, második kötete pedig Benyovszky Móric saját emlékiratainak és útleírásainak Jókai által magyarra fordított szövegét és a Jókai által az utóbbihoz írt utószót.

Mind a Jókai által fordított EéÚ, mind az általa írt Ér K-ának bő töredékei találhatóak az OSzKK-ban, a MTAJK-ban és a Petőfi Irodalmi múzeumban.

A nyolcadrét nagyságú lapokra, a lapoknak általában csak egyik felére (kivételesen mindkét oldalukra, sőt hosszabb beszűrésoknál keresztben, a margóra is) lila tintával frott és Jókai által lila vagy piros tintával javított K a nyomdába jutott és onnan került elő, ezt tanúsítják a fekete grafitceruzával írt lapszámok, illetve megjegyzések: a szedő német nyelvű kérdései és óhajai, egy helyen pedig a kiadó, Ráth Mór magyar nyelvű kommentárja. Érdekes, hogy a K-lapok és a nyomtatott lapok rendszerint egybevágnak, s ha valahol elcsúszás történik, ez rövidesen helyreáll, és a nyomtatott lapok megint kb. ugyanott végződnek, ahol a K-lapok. Minthogy a nyomdász képtelen lett volna olyan Prokrusztész-ágyba szorítani a szedést, hogy a K lapbeosztásához alkalmazkodjék, ezért az írott és a nyomtatott lapok általában egybeeső végződésében Jókainak tudatos vagy ösztönös harmóniaérzékét kell látnunk, bár az is lehetséges, hogy a K szinte laponként vagy igen kis adagokban került a nyomdába, s onnan — kiszedve — rögtön vissza Jókaihoz, aki így szinte a frissen kiszedett lapok folytatásaként írta további K-lapjait. Jókai lila tintás lapszám-

zása folyamatosan halad, majd a jelen kötet 75. l. 22. soránál (Milyen álmai lehettek a száműzöttek . . .) ismét 1-nél kezdődik; ezután a jelen kötet 117. l. 28. soránál (A hetman arcáról azt lehetett leolvasni . . .) Jókai ismét 1-től kezdte a lapszámozást (a könyv először füzetenként jelent meg, és kétségtelen, hogy Jókai egy-egy új füzet K-lapjait kezdte előlről számozni). — ezúttal azonban a szedő ceruzával folytatólagosra javította ki a lapszámokat: az új 1-et 50-re, a 2-t 51-re s i. t. mindenütt 49 különbséggel, egészen a lila tintás 39, illetve ceruza írásos 88 lapszámig, ez után Jókai tévesen kétszer ír 39-es lapszámot, s ettől kezdve 50 különbséggel folytatódik a lapszámozás a lila tintás 90, illetve ceruza írásos 140 lapszámig; itt a ceruzával írt számozás megszűnik és csak a lila tintás marad 192-ig. Feltehetően a 31. fejezetet kezdte Jókai ismét előlről számozni, mert a megmaradt K-lapok közül a jelen kötet 305 l. 32 sorával (— A malikiánok telepéből . . .) kezdődő lap viseli a lila tintás 4-es lapszámot és innen folytatódik az első kötet 42-es lapszámot viselő utolsó K-lapjáig. A második kötet K-lapjainak lila tintás lapszámozása 1-nél kezdődik, de csak 6-ig tart, ettől kezdve nem Jókai kezétől származó piros lapszámokkal folytatódik (részint ceruzajavításokkal) 36-ig, majd ismét Jókai lila tintás számozásával 43-ig, az általa írt rész megmaradt lapjainak végéig.

A K fennmaradt töredékei az alábbi módokon kerültek jelenlegi helyükre. Az OSzKK-ba a Quart. Hung. 2025. sz. töredék Jókai hagyatékából (növedéknapló 33/1912. sz.), a Quart. Hung. 3503. sz. töredék egyik része 1955. aug. 31-én vétel útján Schwarcz Tamástól (növedéknapló 118/1955. sz.), másik része 1956. IV. 3-án ugyancsak vétel útján Meister Jánostól (növedéknapló 52/1956. sz.): e két kéziratrészt egyberakták, és már nem állapítható meg az egyes részek eredete. A MTAKK-ba a Ms 342 m. sz. egy db. K-lap és egy db. kéziratot feljegyzés 1956-ban Jókai sógorának, Nagy Lajosnak hagyatékából a londoni magyar követség és a Magyar Külügyminisztérium útján. A Petőfi Irodalmi Múzeumba Jókai hagyatékából került a K-töredék.

A K fenti helyeken megtalálható részei a következők:

- A jelen kötet 18. l. 11–12. sorában levő „az óhitűek és a protestánsok . . .” szavaktól a 20. l. 27–28. sorában levő . . . hűségét esküdött” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 21. l. 20. sorában levő „Már az első elfogatásánál . . . szavaktól a 22. l. 14–15. sorában levő „. . . török határon átmenekülni” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 23. l. 29. sorában levő „Ami történet . . .” szavaktól a 24. l. 24. 25. sorában levő „. . . minden percben” szavakig. (MATKK)

- A 24. l. 25. sorában levő „lázadásra kész . . .” szavaktól a 31. l. 8–9. sorában levő „. . . az összeesküvők terveiből.” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 34. l. 28. sorában levő „belül a falak . . .” szavaktól a 39. l. 25–26. sorában levő „. . . el tőle semmit” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 40. l. 18. sorában levő „Hetven évvel később . . .” szavaktól a 49. l. 8. sorában levő „. . . értett a zárt” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 49. l. 13. sorában levő „A jakucki kormányzó . . .” szavaktól a 67. l. 4. sorában levő „. . . most jönnek Európából.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 70. l. 24. sorában levő „Amint a raktárból . . .” szavaktól a 82. l. 22. sorában levő „. . . és tovament.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 82. l. 23. sorában levő „De alig haladt . . .” szavaktól a 96. l. 3. sorában levő „nagyon kellemetlen” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 103. l. 17. sorában levő „Az utóbbiban Benyovszky . . .” szavaktól a 105. l. 29. sorában levő „. . . az ajtón kirúgottat.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 109. l.-on levő „Halálveszedelemben” címtől a 113. l. 18. sorában levő „. . . azzal ment végezni.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 114. l. 14. sorában levő „A három óra letelével . . .” szavaktól a 135. l. 5. sorában levő „. . . nem volt regényhős!” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 136. l. 25. sorában levő „a háztartásáról valaki más . . .” szavaktól a 141. l. 23. sorában levő vendég volt az ebédnél.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 142. l. 28. sorában levő „Nilov úr atyai gyöngédséggel. szavaktól a 147. l. 31. sorában levő „. . . is sokat érnek.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 148. l.-on levő „Tizennegyedik fejezet.” címtől a 151. l. 20. sorában levő „. . . a szerénység palástjába.” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 151. l. 21. sorában levő „– Óh én nem vágyódom . . .” szavaktól a 164. l. 7. sorában levő „. . . ezt a felfogásunkat.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 168. l. 23. sorában levő „fel magával, akkor ott . . .” szavaktól a 172. l. 3. sorában levő . Benyovszky az összeesküvők” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 174. l. 24. sorában levő „– Nem tudod, héj . . .” szavaktól a 182. l. 31. sorában levő . fordítja a hasznára.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 183. l. 27. sorában levő „Stefánovot ezután becsukták . szavaktól a 187. l. 21. sorában levő . fölött határozott.” szavakig. (OSzKK 3503)

- A 188. l.-on levő „Egyszerre két szívvel játszani” címtől a 197. l. 34. sorában levő „... legnagyobb veszedelem.” szavakig. (Petőfi Irodalmi Múzeum)
- A 199. l. 6. sorában levő „Hogy milyen kedvező...” szavaktól a 200. l. 2–3. sorában levő „... vihar úgy szétszórna” szavakig. (Petőfi Irodalmi Múzeum)
- A 200. l. 3. sorában levő „bennünket, hogy soha...” szavaktól a 204. l. 5. sorában levő „... hegygerincre, s onnan” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 205. l. 2. sorában levő „Találkozást egy *sámán*nal.” szavaktól a 219. l. 18. sorában levő „... cz apró ajándokkal!” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 224. l. 3. sorában levő „A parton állt egy pár...” szavaktól a 225. l. 33. sorában levő „... csepegett az izzadság.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 229. l. 2. sorában levő „Úgy van, úgy van! ” szavaktól a 239. l. 14. sorában levő „... lehet az ott!” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 244. l. 6. sorában levő „amint a hajótok...” szavaktól a 247. l. 30. sorában levő „... itt az idő a cselekvésrc.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 252. l. 4. sorában levő „Kérdeztem, hogy ki...” szavaktól a 253. l. 33–34. sorában levő „... kedvesét fölmenteni.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 257. l. 21. sorában levő „Erre Afanázia kifutott...” szavaktól a 262. l. 2–3. sorában levő „... mert az a neutrális” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 262. l. 34. sorában levő „A szép Katinka...” szavaktól a 276. l. 11. sorában levő „... Nilov úrnak” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 277. l. 7. sorában levő „hogy vason viszik...” szavaktól a 278. l. 30. sorában levő „... kamcsatkai gyémántokkal.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 278. l. 31. sorában levő „Így tesz az, aki. ” szavaktól a 293. l. 7. sorában levő „... e vakmerő tett után.” szavakig. (OSzKK 2025)
- A 293. l. 8. sorában levő „– Tudod-e te! ” szavaktól a 302. l. 23. sorában levő „... osztályaik élére.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 305. l. 32. sorában levő „– A malikiánok telepéből...” szavaktól a 320. l. 28. sorában levő „... egy csoport száműzött által.” szavakig. (OSzKK 3503)
- A 323. l. 33–34. sorában levő „ön milyen nemesen viselte magát...” szavaktól a 342. l. 10. sorában levő „... amikor elcmetik.” szavakig. (OSzKK 3503)

Az Ér második kötetének Jókai által írt részéből, amelyet függeléként közlünk, az alábbi K-töredékek maradtak fenn — mind az OSzKK Quart. Hung. 3503. sz. alatt:

- A 347. l.-on levő „Harmincharmadik fejezet” címtől a 348. l. 27—28. sorában levő „... féligmeddig megértett” szavakig.
- A 351. l. 13. sorában levő „Nordenskjöld munkájának túlnyomóan...” szavaktól a 352. l. 16. sorában levő „... a japániak az európai” szavakig.
- A 354. l.-on levő „fejezet. Ellenmondások...” címtől a 367. l. 6. sorában levő „... azt meg is kapta.” szavakig.
- A 370. l. 28. sorában levő „A szamojedek 'jó pogányok' szavaktól a 376. l. 20. sorában levő „... a leányból kikergetett.” szavakig.
- A 378. l. 3. sorában levő „Még erősebb színckkel...” szavaktól a 379. l. 11. sorában levő „... sem látszik venni.” szavakig.
- A 379. l. 20. sorában levő „Újabb időben ugyan...” szavaktól a 384. l. 10. sorában levő „... az ember megegyen.” szavakig.

★

A JKK 53. kötetében közölt EéÚ K-ából az alábbi részletek találhatóak meg — mind az OSzKK Quart. Hung. 3503. sz. alatt:

- A 22. l. 14. sorában levő „oroszokra, mire ezek...” szavaktól a 27. l. 26—27. sorában levő „... Okopp várát,” szavakig.
- A 28. l. 11—12. sorában levő „Olyan nagy volt...” szavaktól a 31. l. 38. sorában levő „... Benyovszky szerencsétlenségéből,” szavakig.
- A 32. l. 20. sorában levő „Huszonkét napot...” szavaktól a 33. l. 27. sorában levő „... adja át a grófnak.” szavakig.
- A 37. l. 19. sorában levő „E kihallgatás után...” szavaktól a 42. l. 1. sorában levő „... asztalnál ettünk,” szavakig.
- A 42. l. 20. sorában levő „E szerencsétlen bajtársaktól...” szavaktól a 42. l. 39. sorában levő „... Kamcsatkába rendelt,” szavakig.
- A 43. l. 18. sorában levő „aztán mérhetetlen...” szavaktól a 44. l. 20. sorában levő „... melybe sebeim” szavakig.
- A 44. l. 32. sorában levő „végre bevergődünk...” szavaktól a 45. l. 20. sorában levő „... tartományokat elválasztja;” szavakig.
- A 47. l. 24. sorában levő „új és kellemes volt...” szavaktól a 48. l. 3. sorában levő „... valami háromszázat a” szavakig.
- A 49. l. 5. sorában levő „akiket ön azonnal...” szavaktól a 51. l. 42. sorában levő „nyugtalanság támadt amiatt” szavakig.

- Az 53. l. 9. sorában levő „Hajózási naplónk . . .” szavaktól az 53. l. 33. sorában levő „. . . A kapitány maga is.” szavakig.
- Az 59. l.-on levő „Ötödik fejezet” címtől a 60. l. 34. sorában levő „. . . többsége döntőn.” szavakig.
- A 61. l. 16. sorában levő „Harmadszor. Hogy minden . . .” szavaktól a 62. l. 39. sorában levő „. . . a győzelem felől.” szavakig.
- A 63. l. 17. sorában levő „7-én olyan későn . . .” szavaktól a 70. l. 35. sorában levő „. . . közelebb jutand.” szavakig.
- A 72. l. 3. sorában levő „kutya és irámszarvas . . .” szavaktól a 72. l. 30. sorában levő „. . . vitt el a hátán.” szavakig.
- A 73. l. 15. sorában levő „Amint elhagytam . . .” szavaktól a 74. l. 41. sorában levő „. . . az Aleuti-szigeteken” szavakig.
- A 75. l. 22. sorában levő „A kormányzó sokkal . . .” szavaktól a 84. l. 32. sorában levő „. . .terjcsztve megbízatásomat.” szavakig.
- A 87. l. 3. sorában levő „Ez a nyilatkozat . . .” szavaktól a 87. l. 20. sorában levő „. . .arra kért, hogy” szavakig.
- A 88. l. 13. sorában levő „ön elszállásolva . . .” szavaktól a 93. l. 9. sorában levő „. . . irháikból ajándékat.” szavakig.
- A 93. l. 36. sorában levő „kövessen s odavittem . . .” szavaktól a 98. l. 19. sorában levő „. . . heverhet és a természeti” szavakig.
- A 108. l. 7. sorában levő „mivelhogy az a kívánsága . . .” szavaktól a 112. l. 24. sorában levő „. . . volt az ágyunk.” szavakig.
- A 114. l. 18. sorában levő „tartomány uraivá . . .” szavaktól a 117. l. 31. sorában levő „. . . hánytatószert fogok” szavakig.
- A 118. l. 20. sorában levő „Midőn azonban . . .” szavaktól a 123. l. 7. sorában levő „. . . el ne eressze.” szavakig.
- A 125. l. 40. sorában levő „mcgígértem neki . . .” szavaktól a 135. l. 6. sorában levő „. . . hogy az ajánlatnak még” szavakig.
- A 137. l. 13. sorában levő „hagyott el a láb. . . .” szavaktól a 145. l. 7. sorában levő „. . . a férjcek azon” szavakig.
- A 145. l. 36. sorában levő „küldhessenek, ígérvé . . .” szavaktól a 153. l. 36. sorában levő ágyúlövéssel lett üdvözölve.” szavakig.

Az EéÚ K-lapjait Jókai folyamatosan, lila tintával számozta.

A K lapjaival kapcsolatban megjegyezzük még az alábbiakat. Megrongált, hiányos lapok: a jelen kötet 177. l. 25. sorában levő „másik” szótól a 178. lap 9. sorában levő „eszeveszettet” szóig; a 234. l. 18. sorában levő „talán nem” szavaktól e lap 22. sorában levő „rajtad múlt” szavakig; a 235. l. 12–13. sorában levő „feltámad” szótól e lap 14. sorában levő „elöled” szóig; a 347. l. 25. sorában levő

„tanúja az ott” szavaktól 348. lap 1. sorában levő „arktikus hajózó” szavakig.

A jelen kötet 38. l. 13. sorától a 71. l. 12. soráig a tulajdonnevek pirossal — láthatóan utólag — alá vannak húzva; innen kezdve a tulajdonnevek aláhúzása lila tintával — láthatóan az írással egyidejűleg — történt, egészen a 180. l. 11. soráig, ahol az aláhúzások megszünek.

Az EéÚ K-lapjainak margóján Jókai lila tintával írt számai láthatók; így pl. a JKK 53. k. 43. l. 23. sora mellett: 5, a 44. l. 5. sora mellett: 6, a 47. l. 41. sora mellett: 8, az 59. l. 25. sora mellett: 21; a 62. l. 5. sora mellett: 23, ua. l. 18. sora mellett: 24, a 94. l. 2. sora mellett: 47, ua. l. 12. sora mellett: 48, ua. l. 28. sora mellett ismét 48, a 121. l. 3. sora mellett 62. 2, ua. l. 34. sora mellett 62. 3, a 122. l. 16. sora mellett: 65, a 148. l. 21. sora mellett: 100, a 149. l. 6. sora mellett: 101, ua. l. 39. sora mellett: 102, a 150. l. 23. sora mellett: 103, s ezzel a számozás megszűnik. Hogy ezek a számok Jókai valamely forrásmunkájának lapszámaira, bizonyos általa készített és külön gyűjtött jegyzetekre vagy tördelési utalásokra vonatkoztak-e, azt megállapítanunk nem sikerült. Annyi bizonyos, hogy sem a MaT, sem a BuR, sem a SuR megfelelő lapjainak nem ez a számozása.

Az Ér fejezeteinek Jókai megírta a címét, följük azonban csak ennyit írt: „fejezet” s e szó elé a fejezet számát a szedő írta be fekete ceruzával.

Az 5. fejezet címe előtt a K-on fekete ceruzával az alábbi megjegyzés áll: „? fejezet (N^r bitte nach der früheren Kapitel-Aufschrift zu richten [a számot kérem az előző fejezet-felirat szerint igazítani])”; ez a jegyzet nem Jókai kezétől származik: tehát másvalaki, talán a kiadó embere kérte a szedőt, hogy a Jókai által kihagyott fejezetszámot a nyomdában levő előzmény figyelembevételével pótolja — vagy még valószínűbb, hogy a szedő üzent Jókainak: itt, a könyv elején még a szerzőtől kérte a hiányzó fejezetszám pótlását, később már beletörődött abba, hogy Jókaitól ezt hiába várja, és ő maga írta bele a kéziratba, ceruzával a fejezetszámokat. A szedő egyéb ceruzabejegyzései nagyrészt olvashatatlanok, a jelen kötet 90. l. 26. sora után magyar—német makaróninyelven olvasható: „. . . der fejezetek zu kurz sind . . . der Satz weiter unten begonnen und durch einen — getrennt wird” [. . . a fejezetek túlságosan rövidek . . . a mondat lejjebb fog kezdődni és egy — által lesz elválasztva], s valóban a következő fejezetcím a K-ban át van húzva és nem is került bele a kinyomtatott szövegbe, ehát Jókai megfogadta a szedő javaslatát, a szedő aktívan avatkozott bele a végső fejezetbeosztás kialakításába.

*

1887-ben Ráth Mór kiadó több füzetes kiadványáról adott hírt a sajtó: ezek közé tartozott a *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes mű is. A megrendelők előnye az volt, hogy részletekben — egy-egy füzet megjelenésekor — fizethettek, és biztosították maguknak az értékesnek, ritkának, kelendőnek ígérkező kiadványt. Egy-egy füzet terjedelme három nyomtatott ív, ára 40 krajcár volt. Amikor egy-egy kötet anyaga füzetenként már megjelent, a kiadó bekötve is árusítani kezdte, a kötés költségét is hozzászámítva, magasabb áron; így pl. az *ÉR* 1. kötetét (9 füzet) 5 forint 20 krajcárért, de hirdette a teljes fűzött példányokat (az összegyűjtött füzeteket) az előfizetési áron (3 forint 60 krajcárért) is. Mindezekről részint az egykorú folyamatos bibliográfiai kiadvány (*Magyarországi Könyvészet 1887*. Bp. 1889. XXXIII.; *Ua. 1888*. Bp. 1889. 7. 35.; *Ua. 1889*. Bp. 1890. 7.; *Ua. 1890*. Bp. 1891. 9.; *Ua. 1891*. Bp. 1893. 8., 44.) és a kiadónak a *VÚ*-ban időről-időre megjelent, hirdetésjellegű közleményei tudósítanak. Ez utóbbiakból megállapíthatjuk egyes füzetek megjelenésének idejét:

- 1887. máj. 22. előtt az *ÉR* 1. füzet (VÚ 1887. 21. sz. 352.)
- 1887. júl. 10. előtt az *ÉR* 2. füzet (VÚ 1887. 28. sz. 471.)
- 1887. aug. 14. előtt az *EéÚ* 1. füzet (VÚ 1887. 33. sz. 551. — közli azt is, hogy az *ÉR* és az *EéÚ* füzetei ezentúl felváltva jelennek meg).
- 1887. okt. 30. előtt az *ÉR* 5. füzet, az *ÉR* folytatása (VÚ 1887. 44. sz. 732.)
- 1887. dec. 18. előtt az *ÚÉR* első kötete (V 1887. 51. sz. 857.)
- 1888. febr. 12. előtt a 11–12. füzet: az *ÉR*-ből (VÚ 1888. 7. sz. 116.)
- 1888. máj. 6. előtt az *ÉR* és az *EéÚ* egy-egy füzet (VÚ 1888. 19. sz. 316.)
- 1888. júl. 8. előtt az *EéÚ* első kötete (VÚ 1888. 28. sz. 468.)
- 1888. szept. 9. előtt a 14–15. füzet az *EéÚ*-ból (VÚ 1888. 37. sz. 613.)
- 1888. okt. 14. előtt az *ÉR* és az *EéÚ* egy-egy füzet (VÚ 1888. 42. sz. 692.)
- 1888. dec. 23. előtt az *EéÚ* második kötete (VÚ 1888. 52. sz. 862.)
- 1889. márc. 3. előtt a 25. füzet: az *ÉR*-ből egy ív és az *EéÚ* második kötetének vége (VÚ 1889. 9. sz. 148. — cz a közlés láthatóan ellentmond az előzőnek, amely már több mint két hónappal korábban az *EéÚ* második kötetének megjelenéséről adott hírt; vagy téves volt valamelyik közlés, vagy tán az *EéÚ* második kötetének végén levő mellékletek jelentek meg külön; minthogy az *EéÚ* második kötetének címlapján az 1888-as évszám olvasható, a legvalószínűbb az, hogy az egész kötet megjelenését arra az évre tervezték és már hirdették is, de utolsó részét csak két hónapos késéssel sikerült kinyomtatni).

1889. jún. 2. előtt a 26. füzet: az Ér-ből (VÚ 1889. 22. sz. 356.)
1889. nov. 17. előtt a 29. füzet: az Ér-ből (VÚ 1889. 46. sz. 752.)
1889. dec. 22. előtt az EéÚ második kötete (VÚ 1889. 51. sz. 845.)
— „A nagyérdékű emlékiratok és úti jegyzetek második kötete került ki most sajtó alól” — e mondat nyilván téves, hiszen e kötet megjelenését már egy évvel korábban jelentették; az újabb jelentés feltehetően csak reklám célját szolgálta.)

1890. dec. 14. előtt az Ér egy füzet, a 17—19. ív (VÚ 1890. 50. sz. 821.)

1891. dec. 20. előtt az Ér második kötete (VÚ 1891. 51. sz. 851.)

A VÚ közléseiből tehát, ha helyenként pontatlanok is, megállapíthatjuk a füzetek megjelenésének sorrendjét és ütemét, s ezt egybevetve a kézirat vizsgálatából leszűrt feltevésünkkel — hogy Jókai kis adagokban, az előző adat korrigálásával egyidejűleg adta át szedésre kéziratát —, továbbá a kiadónak Jókaihoz intézett (a *Keletkezés, forrásai* c. fejezetben idézendő) levelével, azt is megállapíthatjuk majd, hogy Jókai mikor, milyen ütemben dolgozott Benyovszky önéletrajzának fordításán és az ebből írt életrajzi regényen.

A mű a külön megjelent füzetek alakjában nem található meg könyvtárainkban: az ilyen füzeteket ugyanis nem tekintették időszaki sajtótermékeknek, hanem részletekben megjelent könyveknek, és a teljes mű megjelenése után egybekötötték.

A *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes kiadványból 1891-ben egy teljesen változatlan, csak címlapján az új évszámmal és az új kiadás jelzésével variált második kiadás (címlapkiadás) jelent meg.

A MTAKK-ban Ms 343/d alatt találhatóak Jókai kimutatásai, melyekben megjelent műveinek ívszámát tünteti fel; a *Regények* rovatban ezt olvassuk: „Benyovszky 20”: tehát csak a regényes életrajz első kötetére gondolt. Ugyanebben a kimutatás-köteggben, ott, ahol egy gyűjteményes kiadás tervét jegyezte fel magának, az *I. Regények* rovatban ez áll: „(esetleg) Benyovszky 20 ív Ráth Mór”. Mire aztán e tervét közölte a Nemzeti Kiadás ügyének rendezésére alakult bizottság elnökével, Eötvös Loránnal — láttuk —, a tervezett kötetnek már önálló címet is adott: *Afanázia*. Ez a kötet azonban nemcsak a jubileumi kiadás száz kötete közül maradt ki, de azóta sem jelent meg a JKK-ig. A teljes négykötetes kiadványnak másik részéből, az EéÚ-ból egy ízben jelentek meg szemelvények.

KÖTETKIADÁSOK

- a) *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai.* Képekkel, térképekkel, autographokkal.
 * Életrajz. Írta Jókai Mór. Első kötet. Bp. 1888. Ráth Mór. 413,2 l.
 ** Saját emlékiratai és útleírásai. Fordította Jókai Mór. Első kötet. Bp. 1888. Ráth Mór. 351,4 l.
 *** Saját emlékiratai és útleírásai. Második kötet. Bp. 1888. Ráth Mór. 423,2 l.
 **** Életrajz. Második kötet. Bp. 1891. Ráth Mór. 310,56 l.
- b) 1891.
 Címlapkiadás.

SZEMELVÉNYES KIADÁS

Benyovszky Móric emlékiratai Ázsián át Madagaszkarig. Angolból fordította Jókai Mór. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fazekas László. Bp. 1956. Magvető. 317 l. (Magyar Könyvtár.)

E kötet összeállításának elveit a sajtó alá rendező így közli utószavában: „... a terjedelem korlátozottsága miatt nem adhatjuk *Benyovszky* iratainak az angol és a *Jókai*-fordította magyar kiadásban adott teljességét. Főként madagaszkári emlékiratait közöljük... de ezenfelül, legalább vázlatosan igyekeztünk az egész anyagot bemutatni. „*Feljegyzései nyomán írt emlékiratát*”-ból csak kivonatot közlünk, szibériai és kamcsatkai „*Emlékiratai*”-ből csak néhány részletet ragadtunk ki, hajóútját Kamcsatkától Formózáig csak érintjük, de teljes egészében hozzuk Formózától párizsi megérkezéséig terjedő „*Emlékiratait*”. A Madagaszkárra vonatkozó iratok közül csak azt az „*Emlékiratot*” hagytuk el, melyben a felülvizsgálatára kiküldött francia királyi biztosnak válaszol... mellőztünk ezenkívül különböző okmányokat és leveleket.” A sajtó alá rendező a mai helyesírási előírások szerint módosítja a szöveget, az idegen neveket pedig meghagyja *Jókai* írásmódja szerint, de következetlenül, mert pl. a *Jókainál* *Chrustiewnek* írt nevet *Hrusztyev*-nek írja, holott ha az alapszöveget csak a jelöléstechnikai eljárások tekintetében nem követné, akkor *Hrusztiev*-et (mint mi) — az eredeti angol szövegig visszamenően *Krusztyev*-et, ha pedig a név hiteles formájának mai átírását vette volna, akkor *Hruscsovot* kellett volna írnia (vö. *Русский биографический Словарь. Фабер—Цявловский. Repr. by SPE. New York. 1962. 446-47.: Хрушев, Петр Федорович.*)

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

JÓKAI ÉS A KIADÓ

A *Gróf Benyovszky Móric életrajza* megírásának közvetlen előzményét, indítékát maga Jókai ismerteti mindjárt az Ér bevezetésének elején. Megírja, hogy Benyovszkynak akkor már csaknem egy évszázada angolul kiadott s azután több nyelvre lefordított önéletrajza épp nálunk, Benyovszky szülőhazájában nem jelent még meg, csupán egy lexikon-cikk és néhány vegyes értékű, inkább képzelet szülte feldolgozás hozzáférhető, pedig a Benyovszky-család leszármazottja, gróf Benyovszky Sándor örömmel látná (s mint a függelékből kitűnik, családi okmányokkal ki is egészítette, talán anyagilag is támogatta) nevezetes őse önéletrajzának magyar nyelvű kiadását. Ráth Mór kiadó erre hivatkozva kérte meg Jókait az angol nyelvű önéletrajzi szöveg lefordítására, s egyben átdolgozására is. Jókai vállalkozott rá, hogy Benyovszky önéletrajzának lefordításán és a családi okmányok közlésén kívül mindezekből mintegy nyersanyagból megírja Benyovszky Móric életrajzát. A kiadó célja nyilván az volt, hogy a kiadvány így egyfelől élvezetesebb és korszerűbb, másfelől Jókai nevével fémjelezve, kelendőbb is legyen. Erre vallanak az *Irodalom* c. fejezetben bemutatandó sajtóközlemények is, amelyek kiemelték, hogy „ez Jókai legújabb műve” (VÜ 1887. 21. sz. 352.), a füzetek „Jókai nagy érdekű művéből” (VÜ 1887. 44. sz. 732.), „Jókai tollából” (VÜ 1887. 51. sz. 857.), „a nagy író tollából” (VÜ 1888. 19. sz. 316.) jelennek meg, sőt mikor az Ér 2. k. második füzetében már közhírré tétetett, hogy a mű írását Jókai helyett ifj. Jankó János folytatja, a sajtóban még mindig így hirdették: „Jókai rendezte sajtó alá Benyovszky iratait, s az ő megragadó tollából veszi a magyar olvasó az életrajzot is” . (VÜ 1891. 51. sz. 851.)

Gróf Benyovszky Sándor — az Ér 2. k. függelékében közölt saját följegyzése szerint — Móric öccsének, Manónak (Emánuelnek) volt a leszármazottja.

Ráth Mór a feltörő magyar könyvkiadás egyik tiszteletre méltó képviselője olyan nemesveretű kiadásokkal csiszolta a magyar olvasóközönség irodalmi ízlését, mint Shakespeare, Arany János és Eötvös

József összes művei stb. Jókai, akinek három művét adta ki — (a Benyovszky-életrajzon kívül a *Politikai divatok*-at (1862) az *Emlékeimet* (1875) és az *Életemből* c. gyűjteményt (1886), tehát három szorosan önéletrajzi vonatkozású művet —, személyes barátja volt. Bizonyítja ezt nemcsak az Ér bevezetése, amely ezekkel a szavakkal kezdődik: „Egy napon kiadómat és barátomat, Ráth Mórt meglátogatván . . .”, hanem Ráthnak Jókaihoz éppen a Benyovszky-kiadás ügyében 1886. júl. 21-én, Alt-Aussee ausztriai fürdőhelyről írt levele is, amelyet az OSzKK levéltára őriz. Ez a levél adatszerűen dokumentálja nemcsak Jókai és Ráth szívélyes kapcsolatait, hanem a négykötetes Benyovszky-kiadvány keletkezésének néhány lényeges mozzanatát is, ezért az alábbiakban teljes terjedelemben, betűhíven közöljük.

Ráth Mór Könyvkiadó-Hivatala és Könyvkereskedése. Gisella-tér. A Haas-palotában. A művelt nyelvek irodalmának gazdag raktára.

A[lt]Aussee <Budapest,> Jul. 21. 86

Mélyen tisztelt barátom!

Bocsánat, hogy ily későn felelek — tájékozni kívántam magamat a Benyovszky irodalomra nézve.

Azt találtam, hogy Mühlbáchné az ő szokásos vizenyős Blaustrumpf modorában magyarul is megjelent és elterjedt művében a *memoirokat teljesen* felhasználta és hogy azon *memoirokon kívül* több mű jelent meg — Leseps kamtschatkai útleírása (1790) Ellis madagaskari műve (1853) — melyeket tekintetbe kellene venni.

Kívánatosnak tartanám tehát, hogy még egyszer megbeszéljük munkánk tervét — tehát bátor leszek az ősszel ezen dologban ismét érintkezésbe lépni veled — megszerezvén addig lehetőleg teljesen a Benyovszkyra vonatkozó műveket — mely alkalommal az „*életemből*” 4^{ik} kötetének kéziratára nézve is megegyezhetünk talán. Az eddigi anyag, miután a *politika egészen kimarad* — úgy hiszem nem igen fog 3 kötetnél többet <kiadni> tenni.

Addig is minden jót kívánok, <...> magamat, mint *kiadót* is esetleges irodalmi terveire nézve — szíves megemlékezésedbe ajánlom. *Igen örvendenék, ha ezentul többször!* lehetne szerencsém, műveiddel foglalkozhatni.

Szíves barátsággal, és őszinte tisztelettel baráti szolgáló

Rath Mór

Az „életemből” terve

- I. kötet: Életemből — teljesen megjelent
- II. kötet: Igaz történetek, őszre meg fog jelenni
- III. kötet: Humor — bajosan van egész kötetre való — talán lehetne még 5—6 ívre valót gyűjteni.
- IV. kötet: Örök emlékek. Utleírás — Ezen kötetre sincs elég kézirat.

Tehát a III. IV. kötet kiegészítését kellene majd ősszel szinte megbeszelnünk, megjegyezvén, hogy a 4^{ik} kötet tisztelet díja még ni[n]cs kifizetve — és hogy, miután az „Igaz történetek” kinyomtatása csak Szeptemberben fog befejezteni, időnk marad a III. IV. kötetet más-ként is beosztani és kiegészíteni.

Benyovszky terve

A „Benyovszky” legendának felderítése — tehát életének a létező összes források alapján lehetőleg *hű* leírása, és memoirjainak felvilágosító jegyzetekkel ellátott lefordítása.

1^{ső} kötet: Benyovszky élete itthon, Lengyelországban, Sibirában, Madagaskárban s. a. t.

2.3^{ik} kötet: Benyovszky saját memoirjainak fordítása.

4^{ik} kötet: Más leginkább azon korabeli írók közleményei Benyovszkyról.

szedés olyféle, (úgy a formatum), mint az „Életemből” tehát Garmond — vagy pedig az 1^{ső} kötet Cicero, 2. 3. 4^{ik} kötet Garmond.

E levél tanúsága szerint Ráth Mór a Benyovszky-kiadás munkájának megkezdése előtt pontosan tájékozódott az anyag jellegéről és korábbi feldolgozásairól, és nemcsak hogy a munka során tevékenyen részt vett a könyv megszerkesztésében (amint azt a jelen kötet 539. lapján közölt kritikai megjegyzése is tanúsítja), hanem ő maga állította össze a négy kötet előzetes tervezetét is.

A BENYOVSZKY-TÉMA JÓKAI ÉLETÉBEN

1887. jan. 1-én, a Jókai szerkesztette Nemzetben indult meg nehezen meghatározható műfajú írása, majd 1889-ben, a Révai Testvéreknél könyv alakban látott napvilágot az *Utazás egy sírdomb körül* (bibl. 263. sz.). Első feleségének, Laborfalvi Rózának haláláról s az

frónak a szörnyű veszteséget követő lelkiállapotáról, élményeiről szól; e könyvnek Jókainé haláláról szóló első fejezetében olvassuk: . . . Éppen azon a napon, amelyen megbetegedtem, kezdtem hozzá egy új munkához, melyből az első kötet elkészítését ez év végéig megígértem a kiadónak, *Ráth Mórnak*.

Nem regény ez; — hőse nem regényalak, hanem a való élet és az igaz szabadság utáni vágy csodatetteinek hőse, *Benyovszky Móric*.

Kicsiny gyermek korom óta rajongok érte.

Mikor legelőször az iskolába felvittek, gyáva gyerek voltam, minden pajtásom kifogott rajtam. Szokás volt gúnyneveket adni egymásnak. Nálam nem volt rá szükség: elég volt a keresztnem csúfolódásnak. „Móó-ric!” — Sírva kerültem haza. Panaszt tettem az apámnál, hogy miért kereszteltek engem Móricnak, hogy csúfol velem minden gyerek. Akkor aztán az apám térdére vett, megmondá, hogy azért választotta a számomra ezt a nevet, mert ezt a legvitézebb magyar hős viselte: akinek története még akkor élénk emlékezetben volt: *Benyovszky Móric*, és aztán elmesélte nekem e csodaember történetét. — Nem szégyeltem aztán többé a keresztnemet, aki csúfolt érte, üstöke bánta.

Később aztán, mikor *Rontó Pált* olvastam, majd *Benyovszky* élettörténetének kivonatait, mikor regénynek, színdarabnak feldolgozva láttam, mindinkább megszerettem, hogy véteknél tartottam volna a történetét regénynek feldolgozni. Akár vázlatban elmondva, akár költői fikciókkal felcicomázva úgy tűnik fel ez a történet, mint az ellenmondások, az át nem hidalt hézagok, a véletlenek és lehetetlenek tömkelege, melyből a vezéralak jelleme, mint egy megoldatlan szfinksztalány jön elő.

Talán ezt a jellemet magát kell kitalálni: akkor megértünk mindent, s az ellenmondások szépen kibékülnek az alapeszmével.

Ez az én feladatom azzal a művel, amihez hozzáfértem. Igazságot szolgáltatni e rendkívüli élettörténet alakjának, költői hozzáképzelés nélkül, pusztán a valónak összeállítására, a vezérelv követése s a körülmények megvilágítása által. Nehezebb munkám még nem volt soha.

Legelőször is *Benyovszky* saját maga által följegyzett emlékiratait *angolból* lefordítani. Ezt sem bízhatom másra. Mert a szerző (ki a magyaron kívül Európa minden nemzetének nyelvén beszélt, eszméjében, frazeológiájában mégis mindenütt elárulja, hogy magyarul gondolkodott,) eszméit francia nyelven írta le: az *eredeti* kiadás franciából lett angolra lefordítva; és így kétszeri fordításból kell kitalálni az eredeti magyar szöveget; anélkül, hogy hozzáadnánk, vagy változtatnánk rajta. Aközben pedig fel kell jegyezni az irányadó mozzanatokot, a magyarázatra váró helyeket, a futólag vázolt érdekes

alakokat, a homályosabb helyzeteket, s az egész lélektani kifejlődést, melyet az emlékiró maga gyöngéden sejtetni enged.

Ehhez a munkához kezdtem hozzá: november hatodikán. Szomorú dátuma lett egész életemnek.

Ettől kezdve tizennégy napig nem volt rám nézve se éjjel se nappal. A nappal is olyan sötét, az éjjel is olyan álmatlan. Egész nap utaztam: — az íróasztalomtól a betegem ágyáig és onnan vissza. Pihentem, mikor dolgoztam. Nehéz, fejtörő munkát. Számláltam, hány lap van már meg? hány van még hátra? aztán ismét amoda vissza: számlálni, hány érítés, hány lélekzctvétél egy perc alatt? Aztán megint újra kezdődik a futás. Az a futó pokróc ott a szobákon végig de sok mérföldnyi útról beszélhetne, ha tudna! — Teltek az alkonyatlan napok, a virradatlan éjszakák. Szaporodtak a megírott lapok az íróasztalomon. — Tízszor is levettettem magamat a pamlagra; de ami a szememre jött, az nem volt álom, csak kínzó kábulat. — Fölkergettet az a rém! Nem is gondoltam az evésre. Egy kanál leves délben, este, időnként egy gyűszűnyi konyak tartotta fenn a testemet. — Hanem a lelkem nem volt kifáradva. — Pedig én azt akartam, hogy fáradjon ki, hagyjon elnyugodnom. — A tizenegyedik napon este a tizenhetedik ívet írtam a munkából.

A lelkem kétfelé volt szakadva. Az előttem fekvő mű leköté gyefelől Szibéria virradatlan téli éjszakájához; összeesküvés, árulás, kétségbeesés, nyomor, rideg pusztaság, viharos jégtenger változó képei, s ha félrenéztem az írásból, ott feküdtek mellettem a receptek halommal, s eszembe jutott, amit naponként kétszer a nagy tudományú orvosoktól megtudtam a kórtünetekről, a válság közeledtéről, s oda volt láncolva a lelkem másik fele.” (Uo. 5—8.)

A beteg állapotában hirtelen jobbulás állt be, nyugalmas éjszakára vártak, az orvos-sógor is hazament. Az író így folytatja a gyötrelmes nap leírását: „... még be akartam fejezni azt a tizenhetedik ívet, s vacsora után leültem ismét dolgozni. Hanem ekkor az anyagé volt a hatalom. Egyszer csak lehúzott a fejem az íróasztalomra, a toll kiesett a kezemből: az utolsó szó ez volt »azonnal«. — És most — negyven nap után, — mikor újra előveszem a félbehagyott munkámat, még mindig ez az utolsó szó benne »azonnal«, és én nézem a félbeszakadt sort, és töröm rajta a lelkemet, mi következik e szó után!” (Uo. 9.) A látszólagos jobbulásra még azon az éjszakán bekövetkezett a halál, és „... az íróasztalom mellé leülök; itt nézem naphosszant az utolsó szót, amit akkor leírtam: »azonnal«; és nem tudom, mi következéék utána?” (Uo. 11.) Többet aztán Jókai nem is ír e művében kedves *Benyovszky*Járól, s amikor a „sírdomb körüli utazás” — München, Verona, Firenze, Nápoly — élményei közben egyszer hazagondolva,

mintegy rászól magára: „Nem ismerek irgalmat! — Tessék leülni ide az íróasztal mellé. Hol hagytuk el?” — már nem a *Benyovszky* folytatja, hanem a Magyar Salonban megkezdett humoros elbeszélést, a *Lenci frátert*. (Uo. 52.) (Igaz, a sok forrásművet és segédkönyvet igénylő *Benyovszkyt* — akár a fordítást, akár az életrajzírás — otthontól, könyvtártól távol nem is folytathatta volna.)

Az idézett részek szokatlanul alapos és részletes önvallomással dokumentálják a *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes mű megírásának szubjektív előzményeit és körülményeit.

Megtudjuk belőle, hogy Jókai saját keresztnevét is Benyovszky után kapta. Ennek történetét Mikszáth — különböző források adatainak egybevetésével — így írja meg:

„... Lajoska akkor halt meg, amikor a legkedvesebb volt, harmadik esztendejében. ... az 1823. évben született harmadik fiúkat ismét Lajosnak keresztelték, de az csak egy esztendeig élt.

Sőt midőn 1825-ben, február 18-án ... ismét egy fiúnak adott életet Jókayné, ezt is Lajosnak akarták keresztelni. Vörösné ifjasszony azzal az örvendetes hírrel szaladgálta be a szomszédokat, s fogadta az iskolából uzsonnatáján hazaérkező kilenc éves Esztert, hogy a kis Lajoska visszatért.* (*Vályné följegyzése.)

De a harmadnapra összehívott komák és komaasszonyok, illetve keresztszülők ... babonás félelemből lebeszélni próbálták a szülőket a Lajos névről. A rokon Nagy Mártonné asszonyom, ki a keresztelői lakomát készítette a háziasszony képében, szintén tiltakozott a Lajos név ellen, minélfogva februárius 20-án a nagytiszteletű Csepy Mihály uram, Jókay József uram kedvenc hőse, gróf Benyovszky Móric tiszteletére, Móricnak keresztelte a kisedet.” (Mikszáth Krk 18. k. 17—18.)

Az anekdotikus emlékeknél — az említett névadás történeténél, az iskolai csúfolkodásnál és a csúfolók megtépázásánál — azonban számunkra fontosabbak azok a tények, amelyek Jókainak egyrészt Benyovszkyval kapcsolatos ismereteire (korábbi olvasmányok, színdarab), másrészt a hőstét illetően már apjától beléjeplántált és sosem halványuló, sőt erősbödő rajongására vonatkoznak.

Hogy ez a rajongás a közbeeső évek során is élt Jókaiában, annak bizonyítékát találjuk *Eppur si mouve — És mégis mozog a föld* c., 1872-ben, tehát több mint másfél évtizeddel a *Benyovszky* írása előtt megjelent regényében, annak két helyén is. A reformkorszak magyar teátristáinak műsoráról írja: „Játékrendjük kitűnő; előadják a »Tolvajokat vagy Moor Károlyt« Schillertől, a »Fösvényt« és a »Botcsinálta doktort« Molière-től, »Rómcó és Júliát« Shakespeare-től, Kotzebue

»Bak-özét«, »Zürzavarát«, »Benyovszky Móricát« . . .” (JKK 22. k. 137.) S e színdarabbal, melyet Jókai itt a világirodalom legnagyobb drámai alkotásaival helyez egy sorba, a regény másik helyén színpadi előadásban — s milyen emlékezetes előadásban! — találkoznak. „Mi van a fenyők mögött?” — ez a címe annak a fejezetnek, amelyben a magyar—lengyel határon lezajló ünnepélyes birtok-statutio alkalmával a bőkezű házigazda külön e célra épített színpadon, Ungvárról oda hozatott társulattal meglepetésszerűen színelőadást tartat. „A magyar színjátszó társaság a magas uraságok előtt ez alkalommal »Benyovszky Móric« című vitézi színjátékot fogja előadni . . . Kálmán [a regény hőse] remegett és izzott, midőn Afanáziát kilépni látta. Cilike volt az [Kálmán forrón szeretett unokahuga] . . . Cilike egy hosszú monológgal küzdött . . . a legérzékenyebb helyén a búsongó megánbeszédnek megpillant egy arcot a művésznő a földszinten, s egyszerre elfeledve Kamcsatkát és Kotzebuet, örömprepeső mozdulattal tesz egy előrelépést . . .” (Uo. 374—77.) „Benyovszky Móric sima arca nem gátolá [Bányaváry színészt, Benyovszky szerepében], hogy barátját [Kálmánt] összecsókolja, s a lengyel száműzött jellemétől nem ütött el, hogy magyar barátját szívesen lássa. A szibériai szenvedés s a kamcsatkai kormányzó szigorú rendszabályai ugyan kissé érdekessé tették . . .” (Uo. 377—78.) E jelenetek érdekessége, plasztikussága és lelkes őszintesége arra vall, hogy Jókai saját egykori színpadi élményét idézi fel benne, de azt is megállapíthatjuk, hogy ennek az élménynek a tartalma már nagyon elhalványulhatott, mert — ha a Kotzebue darabjától eltérő díszleteket a különös színpadnak tudhatjuk is be, ha az ott nem szereplő lengyel himnusz alkalomszerű rögtönzésnek tekintjük is —, a lengyel száműzöttek szerepeltetése teljesen idegen elem: sem Kotzebuenál, sem magánál Benyovszky-nál nincs szó lengyel száműzöttekről, Benyovszky történetének lényeges eleme éppen az, hogy a magyar születésű, lengyel hadban küzdő Benyovszky a kamcsatkai száműzetésben orosz sorstársaiból szervez csapatot . . .

Benyovszky alakja és története tehát érzelmi és nem adatszerű elemekkel élt gyermekkorától Jókaiában mindaddig, amíg Ráth Mór meg nem bírta Benyovszky saját emlékiratainak és utóírásainak lefordításával, illetve a regényes életrajz megírásával.

Ráth Mór már idézett levelének dátuma elárulja, hogy 1886 nyarán a kiadványt még csak tervezték, előbb a kiadó tájékozódott, hogy Benyovszkyról milyen — esetleg forrásműnek felhasználható — művek találhatók a könyvpiacra, és kidolgozta a négykötetes kadvány konkrét tervét.

(Ez a terv némiképp különbözik a megvalósult kiadványtól.)

A 2–3. kötet — „Benyovszky saját memoirjainak fordítása” —
terv szerint jött létre, de az 1. kötet, mely a terv szerint „Benyovszky
élete itthon, Lengyelországban, Sibiériában, Madagaskáron stb.”
lett volna, a szibériai — kamcsatkai — eseményekkel zárul, a további
események a 4. kötetbe kerültek, s az eredetileg oda tervezett „más,
leginkább azon korabeli írók közleményei Benyovszkyról” csak
csekély részben jutott abba a kötetbe, mely túlnyomórészt nem is
Benyovszkyra vonatkozó, földrajzi és néprajzi közléseket tartalmaz,
nem is Jókai tollából.)

Mint az *Utazás egy sírdomb körül* adatszerűen tanúsítja, Benyovszky
saját emlékiratainak fordítását — munkája első szakaszát — Jókai
1886. nov. 6-án kezdte meg, és nov. 20-án már a tizenhetedik ívnél
tartott, tehát naponta mintegy húsz oldalt fordított belőle. Ekkor,
feleségének halála napján, abbahagyja, majd olaszországi útja után,
negyven nappal később, tehát december legvégén folytatja. S mint-
hogy — a VÜ közlései szerint — az első füzet, mégpedig már nem a
Jókai fordításából, hanem az általa írt életrajzból, 1887. máj. 22-c
előtt megjelenik, mindezekből nyilvánvaló, hogy 1887 első harmadá-
ban kezdte meg a fordításból és egyéb forrásművekből a regényes
életrajz írását.

Munkájának további előrehaladására fényt vet a kiadónak egy
másik levele, amelyet ugyancsak az OSzKK levelestára őriz:

„Budapest, Oct. 29. 87

Igen tisztelt kedves barátom

Éppen, midőn szíves látogatásoddal megtiszteltél, szándékom volt
a Benyovszky folytatásának érdekében alkalmatlankodni. Ime bátor-
kodom azt, mit körülbelül szóvalis elmondtam, szabatosabban megírni.

Ezen könyvünk definitive 4 kötetből fogna állni.

I. II. kötet: az általad írt *életrajz* /az I^{so} kötet kész

III. IV. kötet: az *emlékiratok* fordítása /a III^{ik} kötet fele kész.

A II. kötet vagy is az általad írt életrajz kéziratából 6 nyomtatott ívre
valóra lenne szükségem a *November* folytán. Ezen 6 ív tárgyát képez-
hetnék Nordenskiöld műveinek 13. 14. 15. fejezetei átdolgozva,
esetleg kivonatossan lefordítva — és az Alaska féle műnek érdekesebb
fejezetei szinte átdolgozva. Bevezetésül el lehetne mondani, hogy a
közönséget biztonnal érdekelni fogja, az összehasonlítás Benyovszky
saját feljegyzései, és az újabb írók feljegyzései között, s. a. t., s hogy
mielőtt Benyovszkyt tovább kísérjük Japontól, még egyszer az
arcticus vidékek sajátágaival, a fölfedezések történetével s.a.t. kíván-
tuk az ő művét comentalni, t. i. az *ő XXX—XXXV fejezeteit!*

Miután ezen 6 ívre való kéziratot szíves voltál átadni, egyelőre a
II kötet vagy is az általad írt életrajz folytatását nem nyomtatnók,

hanem bevégeznők *teljesen* az emlékiratok fordítását, vagy is a III. IV. kötetet . . . a IV kötet befejezése után térnénk csak vissza a te életrajzod vagy is a II kötet folytatására.

A III^{ik} kötet, vagy is az emlékiratok kéziratából havonként Decembertől kezdve 6 nyomtatott ívre valóra lenne szükségem.”

A levélnek azt a mondatát, „hogy a harmadik kötet (EéÚ) fele kész, a nyomdába adott részre kell értenünk, hiszen az EéÚ alapján írt Ér, mint ugyanez a levél említi, már teljesen elkészült, tehát az alapjául, forrásul szolgáló fordítás már Jókai rendelkezésére állt.

Mindez fényt vet Jókai munkamódszerére is, melyet így rekonstruálhatunk:

— lefordítja az EéÚ egy részét,

— áttanulmányozza és kijegyzi vagy bejelöli egyéb forrásműveinek a lefordított részhez tartozó, felhasználandó adatait,

— ezek alapján megírja az Ér odatartozó fejezeit és nyomdába is adja, nyilván az utolsó egy-két oldal kivételével, hogy további munkája a már elkészülthöz kapcsolódhasson,

— és ezzel a rendszerrel folytatja munkáját az Ér végéig, tehát a regényes Afanázia-epizód befejezéséig;

— a fordítást ezután is folytatja és befejezi, de az Ér folytatását csakhamar átengedi Jankó Jánosnak.

Hiszen kézírata csak egy példányban, másolat nélkül készült, s az Ér füzetei — legalább is a megjelenési időszak elején — megelőzték az EéÚ füzetait: az EéÚ már elkészült kéziratlapjait tehát addig semmiképp sem adhatta nyomdába, amíg belőlük és egyéb forrásműveiből a hozzájuk tartozó Ér-i részt meg nem írta.

Hozzávéve ehhez azt, ami az Ér kéziratának tanulmányozásából tűnt ki, ti., hogy Jókai feltehetően kis részletekben, mindjárt az előző korrektúra átvétele után adta nyomdába —, arra a következtetésre jutunk, hogy szívvel-lélekkel az Ér-on dolgozott, ezt tekintette munkája céljának, eredményének, az EéÚ fordítását csak közbenső munkafázisnak, nyersanyagának, forrásmunkának tartotta, akárcsak az egyéb felhasznált forrásműveket, Atkinson, Kohn Albin, Nordenskjöld stb. utleírásait.

Persze, fontosnak tartotta — mint bevezetőjében hangsúlyozza is —, hogy a magyar olvasóközönségnek kezébe adja azokat az önéletrajzi feljegyzéseket, amelyek akkor már egy évszázad óta a világ jónéhány nyelvén megjelentek, csak éppen írójuk hazájának nyelvén nem láttak napvilágot. Az EéÚ lefordításával kötelességét vélte leróni kedves hőse és hazája iránt — az Ér megírása azonban több volt ennél számára: a regényírásban szerzett nagy gyakorlatát, kipróbált eszközeit most arra akarta felhasználni, hogy apja rajongott hőségnek, saját név-

adójának és életét, emlékeit átszövő legendás alakjának híret, dicsőségét éppen ő öregbítse. Sőt ennél is többet akart: az összes elérhető adatok felhasználásával és saját írói intuíciójából, amelyben nagyon megbízott, behatolni Benyovszky jellemének, indítékainak, végzetének olyan titkaiba, amelynek feltárása meghaladta az előtte Benyovszky-témával foglalkozó s általa ismert szépírók (a történelmi adatokat túlságosan szabadon kezelő Gvadányi és Kotzebue, a száraz Gaal József, vagy a Ráth Mór által „vizenyős Blaustrumpf”-nak minősített Mühlbach Lujza) érdeklődési körét, illetve képességeit.

E következtetéseinket egyformán támasztják alá azok a megállapítások, amelyekre Jókai kéziratának és munkamódszerének vizsgálata alapján jutottunk, valamint az író saját kijelentései is, akár az *Utazás egy sírdomb körül* mondatait olvassuk („Nem regény ez; — hőse nem regényalak, hanem a való élet és az igaz szabadság utáni vágy csodatetteinek hőse, *Benyovszky Móric*. Kicsiny gyermek korom óta rajongok érte.”), akár az *Ér* bevezetését idézzük:

„Ez a mű nem regény lesz.

Tehát mi csoda?

Egy rendkívüli alak élettörténetének a megvilágítása.”

Az ezt követő sorokban (7. l. 6—25. sor.) Jókai részletesen kifejti, milyen módszerrel igyekezett „a vezéreszmét felkeresni és megállapítani”.

Nagy feladat, méltó Jókai rajongó természetéhez és összhangban áll a lelkes kezdéssel, de Jókainak azzal a hangulatával is, amely a forró szeretett felcség halálát követő hónapokban a melankóliának és a múltba tekintésnek, a régi, életét átszövő legenda életrekeltségének volt sajátos vegyülete.

Feladatának megoldásában kiadója mellette állt azzal is, hogy forrásmunkákkal segítette. Idézett, 1887. okt. 29-i levelének záradékában Ráth Mór ezeket írja: „A megírandó 6 ív forrásait meg Andrée művét is mellékelem. Kérlek szépen majd ezen 6 ívvel a felesleges könyveket is visszaküldeni, mert képeket akarok belőlük választani. Az *André féle könyv* 7. 8. 9. 10. 11 fejezetei egész használhatók.” Igaz, Ráth Mór egyúttal derűs szkepticizmussal is viseltetett Jókai Benyovszky-rajongása iránt, aminek egy bizonyítéka a K-ban is fennmaradt. Az *Ér* második kötetének még Jókai által írt részében (a 33. fejezetben) ott, ahol Nordenskjöld szakkönyvének alapos forrásjegyzékéről ír, a K-ban ez az áthúzott bekezdés található: „(És mégis Nordenskjöld egy szóval sem említi meg Benyovszkynak azt a két erős kötetre menő munkáját, mely angol nyelven megjelent a múlt században, díszkiadásban, számos rézmetszetű (rajzokkal) táj és viselet képpel és térképekkel. Ebből sokan azt következtetik, hogy az

cgész Benyovszky féle útlevél nem is valóság; hanem csak egy — robinzonáda.)” A K-on az „Ebből sokan” szavak után ez a ceruzaférfi bejegyzés olvasható: „Csak Ráth Mór”, a törölt bekezdés után pedig, ugyancsak ceruzával beírva, ez áll: „Ráth M. volt bátor törölni.”

A kiadó idézett, 1887. okt. 29-i levele bizonyítja: az Ér második kötetének megkezdésekor még szó sem volt arról, hogy ezt a munkát nem Jókai fogja befejezni.

Mi volt hát az oka annak, hogy Jókai a nagy lelkesedéssel és odaadással megkezdett munkát abbahagyta, folytatását másnak adta át? Objektív okát kétségkívül Jókainak az a megállapítása árulja el, amelyet az Ér második kötetének elejéről (amikor még nem gondolt a munka abbahagyására) a *Kézirat, kiadások* fejezetben már idéztünk, s ahol többek közt ezt írja: „... amint azonban a tengerre lépünk, a költői képzetnek minden előjoga megszűnik: itt a valóság, a tények, az adatok uralkodnak...” A szubjektív ok pedig ugyanebből adódik: Jókai világlátásban költő volt, mégpedig színes, csapongó képzeletéről nevezetes író; amennyire hevítette, lelkesítette a feladat addig, amíg a táj- és néprajz csak háttérrel jelentett, és Benyovszky jellemét, indítékait, végzetét kellett — jórészt intuitív módon — feltárni: annyira idegennek érezte magától tengeri utaknak és földrajzi felfedezéseknek aprólékos, s esetleg tudományos kritikát igénylő leírását. Amikor Benyovszky a kamcsatkai kikötőben „a hajó párkányára lépett, a közép-árbcra felvontatták a lengyel konföderáció lobogóját, s húsz ágyúlövés jelenté az elhagyott szomorú tartománynak a Szent Péter és Pál gálya búcsú-üdvözlését” — Jókai már teljesítette azt, amit névadója, legendás hőse és hazája iránti kötelességének érzett, lezárta Benyovszky történetének azt a regényes részét, amelynek megírására önmagát érezte a leghivatottabbnak.

Még négy íven át megpróbálkozott a munka folytatásával, azután megértette, hogy abba kell hagynia, mert idegen talajra került.

Visszatért Benyovszky témájára nem sokkal utóbb *A magyar nemzet története regényes rajzokban* c. művének 1890. évi, bővített kiadásában, amelyben *Benyovszky Móric* című fejezettel találkozunk. (A JKK-ban e mű 1902. évi hatodik kiadása fog alapszövegül szolgálni, s ez — a sajtó alá rendező Téglás Tivadar szíves közlése szerint — lényegileg azonos az 1890. évi szöveggel. A Benyovszkyról szóló fejezet az 1902. évi kiadás 767–771. lapján található.) Itt Benyovszky életrajza a Kamcsatkából való távozásig nem egyéb, mint az Ér első kötetének kivonata, helyenként szó szerint azonos szöveggel. Pl. „A disszidensek részén volt az igazság; hanem azért ők árulók voltak saját hazájuk ellen; a diplomajutón keresztül bocsátották be hazájukba az örök jelenséget: a vallásszabadságot megvették láncok árán.” (*A magyar*

nemzet története regényes rajzokban. 6. kiad. Bp. 1902. 768. — Vö. jelen kötet 18 : 34—19 : 4. sor). — „Nem a lengyel nemzetért harcolt ő, — nem is a dicsőségért, — hanem a népszabadságért.” (I. m. uo. — Vö. jelen kötet 23 : 8—9. sor). A Kamcsatka utáni időszakból hasonló arányú rövid kivonatan közli Benyovszky további életének történetét: ehhez az EéÚ és mellékletei anyagán kívül Benyovszky fiumei terveit illetően Thallóczy Lajosnak *Benyovszky Móric és Fiume c.* cikkéből (I. bibl. 245. sz.) meríti adatait.

Itt kell még megemlítenünk, hogy a Benyovszky-téma felbukkan Jókai noteszaiban is. Ezeket az adatokat Péter Zoltán, a noteszok feldolgozója volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

A Benyovszky-életrajz fordításának, illetve írásának időszakából származó 24. sz. noteszban az alábbi nyilvánvalóan vagy legalább feltehetően idetartozó említések találhatók:

Az ezüst tükörlap rehabilitált magát megcsókolja benne. [21. r.] [A mondat nyilvánvaló utalás az EéÚ II. fejezetére: „... a kormányzó odaszóltott az asztalhoz, s odanyújtott a kezembe egy tüköröt, hogy abban csókoljam meg saját magamat”, illetve az Ér II. fejezetére: „... a kormányzó odahívta az elnöki székhez Benyovszkyt, s egy tüköröt tartva eléje, azt mondá neki, hogy csókolja meg benne saját magát.”]

Benyovszky [8. v.] [Az egész lapon a Benyovszkyra vonatkozó jegyzetek; mind az EéÚ második kötetével, madagaszkári tartózkodásával és halálával kapcsolatosak, tehát azt tanúsítják, hogy Jókai feljegyzésükkor még az Ér második kötetének regényesfeldolgozását tervezte:]

Vizet termő pálmák

Benyovszky két fája, amit eleste helyén ültettek

Dajkamese most is emlékbén van

Királynét választja a miniszterelnök. Ez örökös hivatal, bátyja után örökölte, annak az özvegyét vette el, régi feleségétől elvált, azután fiatal királynét vett

Királynő tombolával mulatja magát.

Sárga arcú néger typosok, keveréknép

Királynő fördésc nyilvános, vízzel összefecskendik udvaroncokat, palackban szétküldik kormányzóknak.

Hordszékben utaznak.

40 ezer fegyvercs, harci kiáltás

1. Magyar tudósok Mentelli, Kőrösi Csoma, Reguly, Benyovszky, Széchenyi, Vámbéry [8. r.]

Madagaszkári moa madarak [30. v.]

A 25. sz. noteszban található, feltehetően az Ér-ra vonatkozó feljegyzés:

Az északi ég tele van istenekkel, a róna ege üres [45. r.] — [Az ÉR 22. fejezetében Benyovszky elábrándozik a kamcsatkai táj és mitológia összefüggéséről: „Vajon amikor a tiszta csillagos égre feljött a telehold, s az átlátszó felhőalakok elkezdtek előtte végig szállongani, nem ismerte-e meg közöttük e jégvilág mesés isteneit?” stb.]

Az *És mégis mozog a föld* — *Eppur si mouve* Benyovszky-emléteivel kapcsolatban is fennmaradt — a 10. sz. noteszban — egy bejegyzés (vö. JKK 22. k. 407.):

Koczebue Benyovszkija. Afanasia Anna Karolina, megnézi Benyovszky unokája az előadást. (32. r. 266.)

S mindazok után, hogy Jókai már a gyermekkora óta beléje oltott rajongással, kiadójának támogatásával, igen nagy adatgyűjtő munka alapján, teljes hitelességre s emellett lélektani elemzésre törekedve, az életében egyedülálló, nagyarányú műfordítói munka nyersanyagából megírta Benyovszky Móric életének egy drámai teljességű, lezárt szakaszát, majd miután ezt a művét *Afanázia* címmel beiktatta munkáinak reprezentatív gyűjteményes kiadásába, az élete harmadik korszakában írt regények közé — a mű végül is kimaradt az életművét összegező két százkötetes kiadásból, de még a „hátrahagyott művei” címén pótlólag megjelent sorozatból is.

Mi lehetett ennek az oka? Mi történhetett e mű vonatkozásában 1893 és 1898 között? Hiszen 1893-ban a mű megírásának (és abbahagyásának) viszonylag friss — három-négy éves — emléke nyomán felvette életművének alapanyagába, 1898-ban pedig *Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez* c. írásában, ahol megindokolja mit miért hagyott ki végül is a százkötetes kiadásból, ezt a mondatát olvassuk: „A Benyovszky című regényt, mint kölcsönzött tárgyút, nem számítottam saját alkotásaim közé.” (Jókai-jubileum 232.) Álláspontjának megváltoztatására valószínű indokolást találunk *A száz kötetes Jókai-kiadásról* c. cikkben, amely szerint „Jókai Mór ötven esztendő alatt 324 kötetet adott ki, vagyis körülbelül 3500 nyomtatott ívet írt 70 816 464 betűvel. Ezt a mesés kincset a jubileumi bizottság 100 kötetben adja ki, kötetenként átlag húsz ívvel, tehát összesen kétezer ívvel” (Uo. 15) — tehát a Jókai által kötetekben kiadott 350 ív közül 150 ívet ki kellett hagyni! Amikor maga a szerző Eötvös Lorándhoz írt levelében saját előzetes tervezetét benyújtotta, nyilván nem aprólékos ív-számítások, hanem — mint Jókainak (a MTAKK-ban Ms 343/d alatt található) sajátkezü kimutatásai is tanúsítják — a művek terjedelmének hozzávetőleges felbecsülése nyomán készítette el a gyűjteményes kiadásba szánt költői művek jegyzékét, s itt a Benyovszky-életrajz 20 íves részét még magának vallotta. Azután, mikor a kiválogatott művekről kiderült, hogy terjedelmük túlhaladja a tervezettet, és

különféle jogcímekeket kellett keresnie, amelyekkel — önmaga előtt is — indokolta egyik vagy másik mű kihagyását, akkor az egykor elkobzott és újból megírni nem kívánt, a csak napi érdekű vagy szerződések által visszatartott művek közé került a Benyovszky-életrajz is, ezzel az indokolással: „kölcsonzótt tárgyú”.

Így mondott búcsút Jókai élete egyik legkedvesebb témájának.

JÓKAI FORRÁSAI A BENYOVSZKY-ÉLETRAJZ MEGÍRÁSÁHOZ

Jókai egyéb forrásokat is felhasznált a regényes életrajz megírásakor. Az általa felsorolt forrásművekhez a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* c. fejezetben adunk magyarázó jegyzeteket, hiszen Jókai minden alkalommal lelkiismeretesen feltünteti, hogy honnan (főként XIX. századi utazóktól) meríti pótlólagos adatait.

Nem forrásműként, hanem csak a Benyovszkyról magyarul korábban megjelent művek közt említi Kotzebue színdarabját; ezt, láttuk, az *És mégis mozog a föld — Eppur si muove* című regényben is szerepelteti, mégpedig olyan körülmények közt, amelyekből arra következtethettünk, hogy Jókai színpadi előadásból ismerhette és szerette, sokra becsülte; sőt emlékezetében maradó — bár inkább érzelmi, mint tudatos — nyomot is hagyott a *Gróf Benyovszky, vagy: a kamtszakai összeesküvés*. (Lehetek Jókainak ezenkívül más, Benyovszkyval kapcsolatos színpadi élményei is. Így Doppler Ferencnek két ízben is, 1847-ben és 1857-ben bemutatott operája — bibl. 399. sz. —, amelynek szöveggönyvét Köffinger Rudolf kimutathatóan Kotzebue színművéből írta. De láthatta Jókai Szigligeti Edének *Rontó Pál* c. színdarabját is, amelyben, minthogy a cím Gvadányi költői elbeszélése utal, ugyancsak szerepelhetett Benyovszky — hogy valóban szerepelt-e és milyen beállításban, azt nem tudjuk, mert e színdarab nem jelent meg Szigligeti művei közt és kéziratának az OSzKK-ban őrzött gyűjteményéből is hiányzik, tehát elveszettnek tekinthető.) S amire csak egy másik regényben való említés módjából következtettünk, azt magának az Ér-nak az említett darabbal való egybevetéséből bizonyítottunk látjuk. Vannak ugyanis az Ér-nak az EÉÚ-ból hiányzó motívumai közt olyanok, amelyeket hajlandóak lennének Jókai képzeletéből eredetteknek minősíteni, ha Kotzebue darabjában nem fedeznők fel ugyanezeket a motívumokat; így viszont bizonyítottunk látjuk, hogy ezek a motívumok egykori színpadi élményekből vésődtek Jókai emlékezetébe, s amikor az Ér megírásakor regényébe szötte egyikét-másikát, tán már maga sem tudta, hogy külső forrásból származnak vagy saját, Benyovszkyért mindig lelkesedő fantáziájából termettek-e.

Néhány példát mutatunk be (betűhív közlésben).

A darab első jelenetében (bibl. 364. sz. 1839. 5--6.) Afanasia és komornája, Feodora beszélgetnek:

Afan. Mit csinálsz itt?

Feod. Virágokat hímzek.

Afan. Hol nőnek a' virágok? — Itt nem. — Italia szép tartomány, épen most olvastam felüle. Ott narancs erdők virágoznak; itt szőnyegkebe szövik. Ott a' természet egy egészséges ifjú; itt sínló agg. Azon emberek mondhatják: mi élünk!

Feod. . . . A' mi földünk más növényeket és más örömeket terem.

. . . Afan.: Azt mondod örömmek? Minden ház tömlöcz. Bundába burkolva tetőig, futod a friss levegőt, éhes kutyák vonczolják a szánt örök hóban; nem fejledezik virágocska, semmi gyümölcs sem érik meg . . .

Afanázia összehasonlítja Kamcsatka természeti világát Európával — ennek az EéÚ-ban nyomát sem találjuk, az Ér-ban két helyen is előfordul: a 6. fejezetben, amikor először vesz leckét Benyovszkytól, és a 15. fejezetben, amikor meglátogatja Benyovszkyt annak lakásán és szűzi éjszakájukon beszélgetnek egymással.

A II. felvonás 5. jelenetében (Uo. 35.) Afanázia nyelvleckét vesz Benyovszkytól:

Afan. . . . Kegyed szavakat mond, 's én utána dadogom, a' mint tudom . . . Mint nevezik p.o. a' szemet, az arcot, a' száját, a' szívet?

Beny. Le cocur.

Afan. Le cocur — le coeur — látja már tudom. Le cocur. Hogy mondják: Szívem dobog?

Beny. Le coeur palpite.

Afan. Le coeur palpite! O ez szép!

Az EéÚ-ban a nyelvleckéről csak ennyi áll: „. . . együtt találtam a család fiatalabb részét. Eléjük raktam az írott gyakorlatokat, s megtanultattam velük a leírt szavakat.” Az Ér 6. fejezetében viszont, ugyanúgy, mint Kotzebue darabjában, Afanáziát szavakra tanítja, többek közt erre: „szeretek — amo — j'aime — ich liebe”.

A színdarab III. felvonásának 3. jelenetében (Uo. 43—44.) Csulosnikov nekitámad Benyovszkynak, ez eltaszítja magától és ráförmed.

Beny. . . . Vigyázz magadra!

Tsul. Mit? Te fenycgetsz?

Beny. Én többet tudok, mint fenyegetni.

Tsul. Egy hű polgárnak illy gyalázatot egy száműzött kutyától —

Az EéÚ 8. fejezete, ahol e vitáról szó van, mindössze a vita tárgyát ismerteti és közli, hogy kölcsönösen megfenyegették egymást. Az Ér a veszekedés szavait is adja, Csulosnikov többek közt ezt is mondja: „Mert én úr vagyok, te pedig csak egy riha száműzött.” Ha a szó nem is — a situáció és a hangnem Kotzebue hatására vall.

Végül említsük meg a darab IV. felvonásának 8. jelenetét, ahol a Kormányzó levelet írat Afanáziával Benyovszky törbe ejtésére.

Korm. (*dictál, Afanasia reszketve ír*). „Kedves gróf! Szóllanom kell kegyeddel még ez éjjel. Jöjjön sietve. Feodora várni fogja a' kapucs-kánál. Siessen karjaiba Afanasiájának.”

Az EéÚ 26. fejezetében e levélről csak annyi áll, hogy Afanázia a várba hívja Benyovszkyt és biztosítja atyja jóindulatáról. A szerelmes levél motívuma Kotzebue nyomán felbukkan az Ér 30. fejezetében, ahol a kormányzó így írat levelet leányával: „... . Aztán írhat sz felőlem akárhány csókot bele a magad részéről.” A levél pedig olyan, amilyenre „egy vőlegénynek, ha csak nem goromba tuskó, rögtön a szerelem szárnyain kell repülni a kedveséhez”.

Egyetlen hasonlóság mit sem jelentene, elvégre a téma azonos; hogy azonban Kotzebuenál és az Ér-ban sorozatosan szerepelnek ilyen, az EéÚ-ból mint mindkettőnek közös forrásából hiányzó motívumok, ez azt bizonyítja, hogy Jókaiiban az Ér megírásakor még bence éltek hajdani színpadi élményeink emlékei, s czekek — tudatosan vagy inkább saját képzeletének szülötteit látva bennük — felhasználta az Ér-ban.

Bibliográfiánkban megtaláljuk azokat a Benyovszkyval foglalkozó korábbi magyar írásműveket, amelyeket Jókai nem említ ugyan forrásai közt, de amelyeket olvashatott, s amelyek, ha nem is kimutathatóan, hathattak reája.

A Jókai által említett korábbi szépirodalmi feldolgozások közül Kotzebue drámája, láttuk, kimutathatóan hatott az Ér keletkezésére. Gvadányi verses elbeszélésének is nyomát találjuk az Ér-ban: Jókai, vitába száll Gvadányival, kétségbe vonja Rontó Pál alakjának hitelenségét (Ér 37: 10—13.) — egyébként azonban Gvadányi művében nem találtunk olyan elemet, amelynek hatása kimutatható volna a Jókai által írt regényes életrajzban.

Jókai forrásfelsorolásában „egy nagyon rövid kis kivonat”-ként említi Gaal József regényét (1. bibl. 367. sz.); ebben a Jókai által regényesen feldolgozott rész — Benyovszky ifjúsága és kamcsatkai kalandja — mindössze 60 lap terjedelmű. Gaal műve a Benyovszky-féle emlékiratok és útleírások rövid kivonata, a hosszadalmasabb leíró, földrajzi, néprajzi részek kihagyásával, igen kevés dramatizálás-

sal, de tömörítését Gaal jó írói érzéssel végezte el, élvezhető elbeszélő stílusban — ez indokolta, hogy Jókai műve előtt három, utána pedig még egy kiadást megért. Jókai nem használta fel, hiszen Gaal műve csupán igen összezsugorított kivonata volt annak az önéletrajznak, amely Jókainak teljes terjedelmében s ráadásul saját fordítás-szövegével, rendelkezésére állott.

Marad végül a témának Jókai előtti, általa ismert szépirodalmi feldolgozásai közül Luise Mühlbach regényének magyar fordítása (l. bibl. 370. sz.). Ez az a mű, amelynek szerzőjéről és stílusáról Ráth Mór a Jókaihoz 1886. júl. 21-én írt levelében így ír: „Mühlbáchné az ő szokásos vizenyős Blaustrumpf modorában magyarul is megjelent és elterjedt művében . . .” Ez az elképesztően termékeny írónő, a giccses regényírás terén Georges Ohnet és Courth-Mahler egyik előfutára, már a korabeli kritika szemében is fogalom volt; „. . . akár Mülbach, akár Tolsztoj, akár újságbeli rémgregény, akár remekmű” — írja pl. Péterfy Jenő (Budapesti Szemle 1888. 54. k. 141—44.). Az önéletrajzot látszólag hasonló írói módszerekkel és eszközökkel dolgozza át regényes életrajzzá, mint Jókai: dramatizál, feszültséget teremt, belemélyed a lírai részletekbe; ha azonban a felszín mögé nézünk és kritikus szemmel kezdjük olvasni a két művet, különöscn, ha analóg részeit egymás mellé állítjuk, akkor nemcsak azt fedezzük fel, hogy Jókai egészen más részeket dramatizál, emel ki, mint a német író (amiből az tűnik ki, hogy nem használta fel — tán el sem olvasta Luise Mühlbach könyvét), hanem szemünkbe tűnik a külsőleg hasonló módszerek művészi színvonala közti különbség is. Luise Mühlbach célja leplezetlenül a szórakoztatás, mégpedig a sekély ízlésű olvasók szórakoztatása: érzelgős és fellengős stílusban nyújtja el hosszan a párbeszédet, és valósággal lecsap minden olyan részre, ahol vájkálhat hőseinek szenvedélyeiben.

Egy rövid szemelvény érzékeltetheti Luise Mühlbach stílusát: „Most megfordítja lovát, s szomorún mellére csüggeszti fejét! Lassan, csendesen lovagol el az utolsó Benyovszky gróf a sötét éjszakában, bizonytalan sötét sors elé.”

Az adatszerű bizonyíték — hogy a két szerző más és más részleteket dramatizál, és stílusuk különbözősége (Jókai javára) alátámasztja azt, hogy Jókai semmit sem vett át Luise Mühlbachtól: hiszen annak bármely hatása csak rontott volna az ő művén.

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, milyen előzmények után, milyen körülmények közt, mely valóságos és potenciális forrásokból keletkezett Jókainak az a regénye, amelyet utóbb *Afanázia* címmel szándékozott műveinek gyűjteményes kiadásába illeszteni.

Most pedig, immár e források és körülmények ismeretében Jókai munkamódszerét és stílus eszközeit tesszük vizsgálat tárgyává. Az *Afanázia* c. regény esetében ez azért különösen érdekes, mert Jókai „két lépcsőjű” munkája (az önéletrajz lefordítása és a regényes életrajz megírása) az átlagosnál nagyobb mértékben, adatszerűen nyújt bepillantást Jókai alkotói műhelyébe, írói módszereibe.

Előttünk áll Jókai: 1. mint műfordító (életének egyetlen terjedelmes fordításával), és 2. mint a maga fordította magyar szöveg szabad átdolgozója.

JÓKAI FORDÍTÓI MÓDSZEREI ÉS ESZKÖZEI

„Azért kellett angolból és saját magamnak végezni a fordítást, mivel már az első angol szöveg is francia kéziratokból van átültetve . . . a német fordításokban ugyanazt hibákkal, félreértett kifejezésekkel még jobban megzavarták; úgy hogy gyakorlott stilisztának kell lennie, aki a háromszor átszűrt francia konvencionátus irályból a valóságos magyar gondolkozásmódját a szerzőnek kitalálja.” Így határozta meg maga Jókai konkrét fordítói feladatát az *ÉR* bevezetésében.

Hogy Benyovszky „magyar gondolkozásmódja” hogyan szűrődött át kétszeresen (francia kéziratán keresztül) az angol szövegbe, illetve abból harmadlagosan a német fordításokba, azt a Benyovszky-téma történetének általános áttekintésénél tesszük majd — a névírás alapján — vizsgálat tárgyává; itt most abból, hogy Jókai a német fordítások hibáit emlegeti, arra következtetünk, hogy ismerte ezeket a fordításokat.

Német fordítása több is volt e műnek (vö. bibl. 5., 6., 7., 8., 13., 14., 15., 16., 20. sz.). Melyeket ismerte és melyeket használta is ezek közül Jókai? e kérdésekre ő maga válaszol.

Az *ÉR* bevezetésének elején ugyanis ezt írja a német szövegekről: „Az egyiket Forster, a másikat Ebeling fordították. . . a harmadik kivonatos kiadás pedig, Campe, az ifjabbik Robinson nagyhírű szerzőjének közrebocsájtott útleírásai között jelent meg.” Csakhogy két Forster is kiadta Benyovszkyt: Johann Reinhold Forster (bibl. 5. sz.) és Georg Forster (bibl. 6. sz.); hogy Jókai a kettő közül melyik fordítást ismerte, ezt is tőle magától tudhatjuk meg. Az *EÉÚ* 173. lapján ugyanis, ahol medvevadászatról és öt elejtett medvéről van szó, ezt a lábjegyzetet olvassuk: „A német kiadás itt három medvét említ s Szibaevet veszélyesen megsebesültnek. . .” Mínt hogy pedig ezen a helyen minden német szövegben — az egy Georg Forsterét kivéve — öt medvéről és Szibaev könnyű sérüléséről van

szó, bizonyos, hogy Jókai az angol eredeti (MaT) mellett Georg Forster német fordítását (SuR) használta és ezen kívül ismerte Ebeling fordítását is. (Az általa ugyancsak említett Campe-féle szöveg csak kivonat, amely nyilván nem használt, hiszen teljes német szövegek is rendelkezésre álltak.) Az EéÚ 112. lapjának lábjegyzete („A német kiadás négy szánt említ . . .”) ugyancsak a SuR-ra vonatkozik. (JKK. 53. k. 69. l.).

Jókai fordításának tehát az a sajátossága, hogy gyakorlatilag három – egy angol és két német – szöveg ismeretében készült. A MaT mellett – mint fentebb láttuk – a SuR fekiúdt előtte munkájánál, a BuR pedig igen bőséges földrajzi és természetrajzi jegyzeteivel, kommentárjaival lehetett hasznára. S minthogy az angol szövegben sok a sajtóhiba (különösen a tulajdonnevek írása sok helyütt hibás és következtelen), ezért a német szövegek felhasználása – jóllehet Jókai e fordításoknak is hibákat, félreértett kifejezéseket ró fel – csak hasznos lehetett.

Bár Benyovszky önéletrajza semmiképp sem művészi, szépirodalmi alkotás (maga Jókai is csak egy elkészítendő szépirodalmi alkotás nyersanyagának, forrásművének tekintette) – sajátos jellegénél fogva mégis műfordítói teljesítményt kívánt. A műfordítói munka mindkét fázisában – az eredeti mű lényeges elemeinek felismerésében és művészién hű reprodukálásába – Benyovszky sajátos stílusához kellett a fordítónak hozzáférnie. E sajátos stílus elemei: az események szentvelen, tömör felsorolásába burkolt büszke, sőt – valljuk be – kérkedő magatartás („Az én nyílt, ravasztalan lényem nagy benyomást látszott rá tenni” – olvassuk pl. az EéÚ 21. fejezetében, s ilyen hely sok van); a szabatos földrajzi és természetrajzi meghatározásokra való törekvés; bizonyos XVIII. századi modorosság (amire Jókai külön rámutat az Ér 4. fejezetében: „Benyovszky a naplójában franciás courtoisie szerint mindenkit meguraz: ‚X. Y. urat nyakon fogtam, hátba rúgtam s kidobtam az ajtón’ – hanem azért a Monsieurt meg nem tagadja tőle”); a fordítónak azonban arra is tekintettel kellett lennie, hogy a mű és a fordítás között eltelt száz év során az angol nyelv kisebb változáson ment át, mint a magyar, Benyovszky 1790-es angol szövege tehát közelebb állt az 1890-es angolsághoz, ahhoz viszonyítva kevésbé tűnt régiesnek, mint egy 1790-es magyar szöveg csenghetett az 1890. évi magyarok fülében.

Hogy Jókai fordítását megítélhessük, párhuzamosan és betűhíven közlünk az angol, a két német és a magyar szövegből egy száraz naplórész, egy történelmi részletet, egy drámai jellegű személyes élményt, továbbá a kamcsatkai rész befejezését.

On the 27th I accompanied the governor to visit this famous bay. It is a noble bason, into which I observed that a large river and three others emptied themselves, though the Russians affirm the contrary. We afterwards proceeded to visit a store-house situated to the northward of the bay.

On the 28th our attendants joined us, and we passed near the lake of Nataschova, and arrived at Katchoun, where the governor received very considerable presents. Here we were joined by the hettman and the chancellor, whose company served to enliven our conversation.

On the 29th we passed near another lake named Kimak, and proceeded to Alzime. On the 30th we left Alzime, and arrived at Tahallka, where the governor determined to rest. The tajon, who was one of the most considerable in the province, did not fail to regale us with rein deers flesh, the fruit of larac,* and Jukola, which is a kind of fish dried. (MaT I. 150—151).

* This word is obscure in the manuscript.

Two years before my arrival a battery had been erected on the point of land which closes the entrance of the river, in order to defend the town from the incursions of the independent Koraks and Tsuktsy, two savage nations who inhabit the northern part of the province, and are irreconcilable enemies of the Russians. They maintain a correspondence with the subjected Koraks and the Tunguses, which circumstance finds government sufficient business to prevent their confederation. The disposition of these people caused an alarm in the government during my stay; for thirty Cossacks having deserted from Ochoczko gave them reason to fear that their design was to collect these nations together; but this apprehension was dissipated by the information which was received, that the deserters had directed their course towards the river Amur. (MaT I. 75.)

Ich ließ des Morgens früh meinen Schlitten anspannen, und fuhr mit Herrn Krustiew und Kusnetschow nach dem Sammelplatze. Herr Panow begleitete seinen Vetter, den er vergebens zu besänftigen gesucht hatte. Um neun Uhr war die ganze Gesellschaft versammelt, und entschied, daß wir unsere Fehde mit dem Säbel ausmachen sollten. Stefanow ging mit vieler Kühnheit auf mich los, allein, beim ersten Hiebe brach seine Klinge ab. Ich trat zurück, um ihm zu zeigen, daß ich davon keinen Vortheil ziehen wollte; allein der Elende schoß mit einer Pistole nach mir, wovon die Kugel mich bloß am linken Arm streifte. Ich stürzte auf ihn los, ungeachtet er eine zweyte Pistole hervorzog, die aber versagte. Ich faßte ihn, und warf ihn nieder, und meine Gefährten kamen um uns herum, und bathen mich, ihn niederzuhauen. Allein ich weigerte mich, dieß zu thun. (BuR. I. 207—208.)

Heute kamen vierzehn Verbannete von verschiedenen Orten an, die, auf ihre Bitte, in unsere Gesellschaft aufgenommen wurden. Um sechs Uhr ward das Schiff, das nun völlig ausgebessert war, aufgetakelt. Heute wurden zwey und zwanzig Bären zu unsrer Reise eingesalzen.

Die beyden folgenden Tage waren wir beschäftigt, die Ladung an Bord zu bringen.

Am 11. da alles zur Abreise fertig war, setzte ich die Geißel in Freyheit, den Kanzleyskretair Tschudeikin ausgenommen, der auf Gutbefinden der Gesellschaft, Kochdienste übernehmen mußte, um den Schaden gut zu machen, den er der Gesellschaft zu Kamtschatka zugefügt hatte. Bey meiner Ankunft am Bord ließ ich die Flagge der Polnischen Konföderazion aufziehen, bey welcher Feyerlichkeit zwanzig Kanonen abgefeuert wurden. (BuR. I. 280.)

Am 27. begleitete ich den Gouverneur nach dieser berühmten Bai. Es ist ein schönes weites Becken, in welches sich, nach meiner Bemerkung, ein großer Fluß und drey kleinere ergießen, obgleich die Russen dieß leugnen. Wir besahen nachher ein Vorrathshaus, welches an der Nordseite der Bai liegt.

Den 28. stießen unsre Gefährten zu uns; wir fuhren den See Nata-schowa vorbey, und kamen nach Katschun, wo der Gouverneur sehr beträchtliche Geschenke bekam. Hier kamen auch der Hetman und Kanzler wieder zu uns, deren Gesellschaft nicht wenig beytrug, uns aufzuheitern.

Den 29. kamen wir bey einem See, Kimack genannt, vorbey, bis Alsime, welches wir am 30. verließen und nach Tahalka gingen, wo der Gouverneur Rasttag hielt. Der Tajon hieselbst war einer der angesehensten in der Provinz, und ermangelte nicht, uns mit Renthierfleisch, der Frucht von Lorac* und Jukola, einer Art getrockneter Fische, zu bewirthen. (BuR. I. 183—184.)

* Der Herausgeber bemerkt, daß das Wort Lorac in der Handschrift unleserlich sey. Wirklich findet sich bey dem Steller und Krescheninnikow kein Name einer Frucht, der nur ungefähr so lautete. Vielleicht ist Frucht des *Slanec* zu lesen, welches der Graf nach Pohnischer Rechtschreibung schrieb. *Slanec* oder *Slanza* ist kleines auf der Erde hinkriechendes Zederngesträuch, davon die Nüsse eine Hauptnahrung der Eingebornen abgeben.

Jukola oder Jokola ist das gewöhnliche Essen der Kamtschadalen. (Következik a Jukola részletes magyarázata.)

Zwey Jahre vor meiner Ankunft war an der Landspitze, welche sich um die Mündung des Flusses herumzieht, eine Batterie angelegt, um die Stadt gegen die Ueberfälle der Koräcken und Tschucktschen, zweyer wilden Nationen, welche im nördlichen Theile dieser Provinz wohnen, und ganz unersöhnliche Feinde der Russen sind, zu vertheidigen. Sie unterhalten ein Verständniß mit den der Krone unterworfenen Koräcken und Tungusen, und dieß macht der Regierung genug zu schaffen, um Verschwörungen unter ihnen zu verhindern. Die Gesinnungen dieser Nationen beunruhigten während meines Aufenthalts hieselbst, die Regierung sehr; denn es desertirten dreyßig Kosaken von der Besatzung und man fürchtete, ihre Absicht sey, diese Völkerschaften zu versammeln. Jedoch verschwand diese Furcht, als man erfuhr, daß die Kosaken ihren Weg nach dem Amurflusse genommen hätten. (BuR. I. 110.)

Am 27sten begleitete ich den Gouverneur, um diesen berühmten Meerbusen zu besehn. Es ist ein schönes Bassin, in das sich, wie ich bemerkte, ein großer Fluß, und drey andre ergießen. Wir gingen von hier aus weiter, um ein Magazin, das an der Nordseite des Hafens liegt, zu besehn.

Am 28sten stieß unser Gefolge zu uns; wir passirten längst dem See Nataschowa, und kamen zu Katschun an, wo der Gouverneur sehr ansehnliche Geschenke erhielt. Hier trafen wir den Hettmann und den Kanzler, deren Gesellschaft unsre Unterhaltung sehr belebte.

Am 29sten passirten wir längst einem andern See, Namens Kimak, und gingen bis Alzime. Am 30sten verließen wir Alzime, und kamen zu Tahalka an, wo der Gouverneur auszuruhn beschloß. Der Tojon, einer der angesehensten in dieser Gegend, ermangelte nicht, uns mit Elendthier-Fleisch, mit Laracfrucht* und Jukola, einer Art getrockneten Fisch zu regaliren. (SuR I. 187.)

* Dieß Wort ist im Manuscript unleserlich. *Anm. des engl Herausgeb.* Wahrscheinlich meynte der Graf den Larix oder Lerchenbaum. *D. Uebers.*

Zwey Jahre vor meiner Ankunft war auf einem Fleck Landes, am Eingange des Flusses, eine Batterie errichtet worden, um die Stadt vor den Einfällen der unabhängigen Korjaken und Tschuktschen zu schützen; zwey wilde Stämme, die den nördlichen Theil der Provinz bewohnen, und unversöhnliche Feinde der Russen sind. Sie unterhalten einen Briefwechsel mit den unterjochten Korjaken und Tungusen, und die Regierung hat genug zu thun, einer Verbindung unter ihnen vorzubeugen. Während meines Aufenthalts ereignete sich ein Umstand, der das Gouvernement in große Unruhe setzte: dreißig Cosacken waren von Ochozk desertiert, und man fürchtete, daß es ihr Vorsatz wäre, diese Nationen zusammen zu bringen; allein man erfuhr bald, daß sie ihren Zug nach dem Flusse Amue genommen hatten. (SuR I. 92—93.)

Ich ließ des Morgens früh meinen Schlitten anspannen, und fuhr mit Herrn Krustiew und Kusnetschow nach dem Sammelplatze. Herr Panow begleitete seinen Vetter, den er vergebens zu besänftigen gesucht hatte. Um neun Uhr war die ganze Gesellschaft versammelt, und entschied, daß wir unsere Fehde mit dem Säbel ausmachen sollten. Stefanow ging mit vieler Kühnheit auf mich los, allein, beim ersten Hiebe brach seine Klinge ab. Ich trat zurück, um ihm zu zeigen, daß ich davon keinen Vortheil ziehen wollte; allein der Elende schoß mit einer Pistole nach mir, wovon die Kugel mich bloß am linken Arm streifte. Ich stürzte auf ihn los, ungeachtet er eine zweyte Pistole hervorzog, die aber versagte. Ich faßte ihn, und warf ihn nieder, und meine Gefährten kamen um uns herum, und bathen mich, ihn niederzuhauen. Allein ich weigerte mich, dieß zu thun. (BuR I. 207—208.)

Heute kamen vierzehn Verbannete von verschiedenen Orten an, die, auf ihre Bitte, in unsere Gesellschaft aufgenommen wurden. Um sechs Uhr ward das Schiff, das nun völlig ausgebessert war, aufgetakelt. Heute wurden zwey und zwanzig Bären zu unsrer Reise eingesalzen.

Die beyden folgenden Tage waren wir beschäftigt, die Ladung an Bord zu bringen.

Am 11. da alles zur Abreise fertig war, setzte ich die Geißel in Freyheit, den Kanzleysekretair Tschudeikin ausgenommen, der auf Gutbefinden der Gesellschaft, Kochsdienste übernehmen mußte, um den Schaden gut zu machen, den er der Gesellschaft zu Kamtschatka zugefügt hatte. Bey meiner Ankunft am Bord ließ ich die Flagge der Pohlischen Konföderazion aufziehen, bey welcher Feyerlichkeit zwanzig Kanonen abgefeuert wurden. (BuR I. 280.)

Am 2ten des Morgens ließ ich meinen Schlitten anschirren, und machte mich mit den Herren *Crustiew* und *Kuzneczow* auf den Weg nach dem Ort der Zusammenkunft. Herr *Panow* begleitete seinen Vetter; um neun Uhr war die ganze Gesellschaft beysammen, und es wurde ausgemacht, daß der Streit mit dem Säbel entschieden werden sollte. Sobald wir unsre Waffen empfangen hatten, ging er mit beyspielloser Kühnheit auf mich los. Ich parirte seinen ersten Streich aus, indem ich sein Schwert auffing, das in zwey Stücke brach; ich that sogleich einen Schritt zurück, um ihm zu zeigen, daß ich seinen wehrlosen Zustand mir nicht zu Nutze machen wollte. Der Elende zog eine Pistole und feuerte auf mich; allein ohne besondere Wirkung, denn der Schuß streifte mir nur ein wenig den linken Arm. Seine Verräthercy brachte mich so sehr auf, daß ich auf ihn los ging, ob ich gleich ein zweytes Pistol in seiner Hand sah; das aber zum Glück kein Feuer gab. Ich packte ihn nunmehr an, und warf ihn nieder; die Verbündeten kamen auf der Stelle herzu, und drangen in mich, ihn ums Leben zu bringen. Allein ich verweigerte dieß dennoch. (SuR I. 208—209.)

An diesem Tage kamen vierzehn Verwiesne aus verschiedenen Orten an, und baten mich, sie in unsre Gesellschaft aufzunehmen, welches auch geschah. Um sechs Uhr das Schiff betakelt, und wir vermehrten unsern Proviant noch mit zwey und zwanzig eingesalznen Bären.

Am 9ten und 10ten beschäftigte sich die Gesellschaft mit dem Beladen des Schiffs. Am 11ten war alles zur Abreise fertig; ich lieferte die Geiseln aus, und schickte sie zur Stadt zurück, den einzigen Kanzleysekretär *Szudeikin* ausgenommen, den die Gesellschaft zwang, sich einzuschiffen, und uns als Koch zu dienen, weil sie es wohlgethan glaubte, ihm wegen alles Unheils, das er uns in Kamtschatka zugefügt haben sollte, eine Buße aufzulegen. So wie ich an Bord kam, steckte ich die Fahnen der pohlnischen Conföderirten auf, welche Feyerlichkeit mit zwanzig Schüssen begleitet wurde. (SuR I. 333.)

Am 2ten des Morgens ließ ich meinen Schlitten anschirren, und machte mich mit den Herren *Crustiew* und *Kuzneczow* auf den Weg nach dem Ort der Zusammenkunft. Herr *Panow* begleitete seinen Vetter; um neun Uhr war die ganze Gesellschaft beysammen, und es wurde ausgemacht, daß der Streit mit dem Säbel entschieden werden sollte. Sobald wir unsre Waffen empfangen hatten, ging er mit beyspielloser Kühnheit auf mich los. Ich parirte seinen ersten Streich aus, indem ich sein Schwert auffing, das in zwey Stücke brach; ich that sogleich einen Schritt zurück, um ihm zu zeigen, daß ich seinen wehrlosen Zustand mir nicht zu Nutze machen wollte. Der Elende zog eine Pistole und feuerte auf mich; allein ohne besondere Wirkung, denn der Schuß streifte mir nur ein wenig den linken Arm. Seine Verrätherey brachte mich so sehr auf, daß ich auf ihn los ging, ob ich gleich ein zweytes Pistol in seiner Hand sah; das aber zum Glück kein Feuer gab. Ich packte ihn nunmehr an, und warf ihn nieder; die Verbündeten kamen auf der Stelle herzu, und drangen in mich, ihn ums Leben zu bringen. Allein ich verweigerte dieß dennoch. (SuR. I. 208—209.)

An diesem Tage kamen vierzehn Verwiesne aus verschiedenen Orten an, und baten mich, sie in unsre Gesellschaft aufzunehmen, welches auch geschah. Um sechs Uhr das Schiff betakelt, und wir vermehrten unsern Proviant noch mit zwey und zwanzig eingesalznen Bären.

Am 9ten und 10ten beschäftigte sich die Gesellschaft mit dem Beladen des Schiffs. Am 11ten war alles zur Abreise fertig; ich lieferte die Geiseln aus, und schickte sie zur Stadt zurück, den einzigen Kanzleysekretär *Szudeikin* ausgenommen, den die Gesellschaft zwang, sich einzuschiffen, und uns als Koch zu dienen, weil sie es wohlgethan glaubte, ihm wegen alles Unheils, das er uns in Kamtschatka zugefügt haben sollte, eine Buße aufzulegen. So wie ich an Bord kam, steckte ich die Fahnen der pohlnischen Conföderirten auf, welche Feyerlichkeit mit zwanzig Schüssen begleitet wurde. (SuR. I. 333.)

Másnap reggel befogattam a szánkómba, s Chrustiew és Kuzneczow tanúimmal elsiettem a találkozás helyére. Pánow kísérte az unokaöcscsét; kilencz óraker az egész társaság együtt volt, s a megállapodás szerint nekünk karddal kellett eldöntennünk a vitánkat. A mint a kardokat kezünkbe adták, Stefánow példátlan dühvel rohant reám. Én az első csapását felfogtam a kardommal, mire az ő kardja egyszerre ketté törött. Én akkor egy lépést hátrafelé tettem, hogy bebizonyítsam, miszerint nem akarom az ő védtelen állapotát felhasználni. Hanem erre a nyomorúlt kirántott egy pisztolyt s rám lőtt velem, azonban hatás nélkül, mert a golyó csak egy kissé zsúrolta a bal karomat. Ez a banditaság aztán engem is dühbe hozott; rárohantam, daczára annak, hogy egy másik pisztolyt is rám fogott, de a mely szerencsére nem sült el. Én aztán torkon ragadtam, letepertem, a szövetkezettek mind odarohantak és bíztattak, hogy öljem meg. De én nem akartam azt tenni. (EÉÚ I. 166.)

E napon tizennégy száműzött jött oda különböző helyekről, a kik kértek, hogy vegyem fel őket a társaságunkba, a mi meg is történt. Hat óraker a hajót felkötelezték s mi az élelmiszercinket még megsaporítottuk huszonkét beszózott medvével.

9-én és 10-én a társaság a hajó málházásával foglalkozott, 11-én minden készen volt az utazásra, én a túszoikat visszaküldtem a városba, az egyetlen Szudejkin titkárt kivéve, a kit a társaság kényszerített velünk jönni és s z a k á c s k é n t szolgálni, hogy leszolgálja mindazokat a bűneit, a miket ellenünk Kamcsatkában elkövetett. A mint hajóra léptem, felhúztam a l e n g y e l k o n f ö d e r á c z i ó zászlóit, mely ünnepélyesség húsz ágyúlövessel lett üdvözölve. (EÉÚ I. 253—254.)

Az 1. rész négy szövegének összehasonlításánál az angol eredetitől az alábbi eltéréseket látjuk:

1. *BuR*: schönes, weites Becken — *SuR*: schönes Bassin — *EéÚ*: gen szép tengermedence — *MaT*: noble bason (= kiváló medence)
2. *BuR*: drei kleinere — *EéÚ*: három kisebb — *MaT*: three others (= három másik)
3. *BuR*: obgleich die Russen dieß leugnen — *SuR*, *EéÚ*: — *MaT*: though the Russians affirm the contrary (= jóllehet az oroszok az ellenkezőjét állítják; a *SuR*-ból és az *EéÚ*-ból kimaradt)
4. *EéÚ*: a túlparton — *MaT*: to the northward of the bay (= az öböltől északra)
5. *EéÚ*: ért bennünket utól — *MaT*: joined us (= csatlakozott hozzánk)
6. *EéÚ*: ez nap — *BuR*, *SuR*: — *MaT*: and (= és a *BuR*-ból és a *SuR*-ból kimaradt)
7. *BuR*, *SuR*: Nataschowa — *EéÚ*: Natasova — *MaT*: Nataschowa (írás mód)
8. *BuR*, *SuR*: Katschun — *EéÚ*: Katsun — *MaT*: Katchoun (írás mód)
9. *EéÚ*: szép — *MaT*: considerable (= tekintélyes)
10. *BuR*: Kimack — *EéÚ*: Kéznaék — *MaT*: Kimak (írás mód)
11. *BuR*: bis Alsime — *MaT*: proceeded to Alzime (= továbbhaladtunk Alziméig)
12. *BuR*: Tahalka — *EéÚ*: Tohallka — *MaT*: Tahallka (írás mód)
13. *BuR*: Rasttag hielt — *EéÚ*: kipihente magát — *MaT*: determined to rest (= elhatározta, hogy megpihen)
14. *EéÚ*: megvendégetelt bennünket — *MaT*: did not fail to regale us (=nem mulasztotta el, hogy megvendégeljen bennünket)
15. *BuR*: Lorac — *SuR*: Laracfrucht — *MaT*: larac (írás mód)
16. *BuR*: bő magyarázat a „orac” és „Jukola” fogalmakhoz — *SuR*: rövid magyarázat a „Larac” szóhoz — *MaT*: semmi magyarázat

A 2. részben az alábbi fordítások térnek el az eredetitől:

1. *SuR*: auf einem Fleck Landes — *MaT*: on the point of land (= a földnyelven)
2. *BuR*: welche sich um die Mündung des Flusses herumzieht — *SuR*: am Eingange des Flusses — *EéÚ*: a folyó torkolatánál — *MaT*: which closes the entrance of the river (= mely elzárja a folyó torkolatát; a folyó torkolatáig ér)
3. *EéÚ*: — *MaT*: who inhabit the northern part of the province (= amelyek a tartomány északi részében laknak; az *EéÚ*-ból kimaradt)

4. *BuR*: Koräcken und Tschucktschen — *SuR*: Korjaken und Tschucktschen — *EéÚ*: korjâkok és csukcsik — *MaT*: Koraks and Tsuktsy (írásmód)

5. *EéÚ*: vad harcziás fajok — *MaT*: two savage nations (= két vad nemzet)

6. *EéÚ*: engesztelhetetlen villongásban élnek — *MaT*: arc irreconcilable enemies of (= engesztelhetetlen ellenségei)

7. *EéÚ*: a meghódított törzseken túl — *MaT*: — (a *MaT*-ből ezek a szavak hiányzanak)

8. *EéÚ*: A meghódított törzseken túl . . . védelmezendő a várost — *MaT*: Two years before . . . enemies of the Russians (szórend)

9. *SuR*: Sie unterhalten einen Briefwechsel — *EéÚ*: megakadályozni a folytonos közlekedést — *MaT*: They maintain a correspondence . . . to prevent their confederation (= kapcsolatot tartanak fenn . . . szövetségüket megakadályozni)

10. *EéÚ*: a szabad és meghódított törzsek között — *MaT*: They . . . with the subjected Koraks and the Tunguses (= ezek . . . a meghódított korjâkokkal és tunguzokkal)

11. *EéÚ*: — *MaT*: which circumstance (= amely körülmény; az *EéÚ*-ből hiányzik)

12. *BuR*: Verschwörungen — *SuR*: Verbindung — *EéÚ*: közlekedést — *MaT*: confederation (= szövetkezést)

13. *EéÚ*: . . . törzsek között, s ittlétem . . . — *MaT*: . . . their confederation. The disposition . . . (írásjelek)

14. *SuR*: ein Umstand — *EéÚ*: — *MaT*: The disposition of these people (= e népek szándéka; az *EéÚ*-ből hiányzik)

15. *EéÚ*: nagy nyugtalanság támadt — *MaT*: caused an alarm in the government (= riadalmat keltett a kormánynál)

16. *BuR*: von der Besatzung — *MaT*: from Ochocz (=*Ochoc*-ből)

17. *EéÚ*: hogy maguk köré gyűjtik — *MaT*: that their design was to collect (= hogy szándékuk összegyűjteni)

18. *EéÚ*: ezek a katonák — *MaT*: — (a *MaT*-ből hiányzik)

19. *EéÚ*: a vad törzseket — *MaT*: these nations (= ezeket a nemzeteket)

20. *SuR*, *EéÚ*: — *MaT*: this apprehension was dissipated (= az aggodalom eloszlott; a *SuR*-ból és az *EéÚ*-ből hiányzik)

21. *BuR*: die Kosaken — *SuR*: sie — *EéÚ*: — *MaT*: the deserters (= a szökevények; a *SuR*-ból és az *EéÚ*-ből hiányzik)

22. *SuR*: Amue — *MaT*: Amur (a *SuR*-ban nyilván sh.)

A 3. részben az alábbi fordítások térnek el az eredetitől:

1. *BuR*: des Morgens früh — *EéÚ*: Másnap reggel — *MaT*: On the 2nd in the morning (2.-án reggel)
2. *EéÚ*: tanúimmal — *MaT*: with Messrs. (= urakkal)
3. *EéÚ*: elstiettem — *MaT*: departed (= elindultam)
4. *BuR*: nach dem Sammelplatze — *SuR*: nach dem Ort der Zusammenkunft — *EéÚ*: a találkozás helyére — *MaT*: for the rendezvous (= a találkozóóra)
5. *BuR*: den er vergebens zu besänftigen gesucht hatte — *MaT*: (a mellékmondat az creditiből hiányzik)
6. *BuR*: — *MaT*: As soon as we had recieved our arms (= alighogy megkaptuk fegyvereinket; a *BuR*-ből kimaradt)
7. *BuR*: Stefanow — *EéÚ*: Stefánow — *MaT*: he (= ő)
8. *BuR*: mit vieler Kühnheit — *MaT*: with unexampled temerity (= példátlan vakmerőséggel)
9. *BuR*: — *MaT*: I parried . by engaging (= kivédtem . fel-fogva; a *BuR*-ből hiányzik)
10. *BuR*: — *MaT*: at which instant (= amely pillanatban; a *BuR*-ből hiányzik)
11. *BuR*: davon — *MaT*: of his being disarmed (= lefegyvereztettségéből)
12. *BuR*: — *MaT*: drew out a pistol, and (= kihúzott egy pisztolyt és; a *BuR*-ből kimaradt)
13. *BuR*: — *EéÚ*: azonban hatás nélkül, mert — *MaT*: without any other effect except that (= mindenegyéb hatás nélkül, kivéve, hogy)
14. *BuR*: — *MaT*: His treachery irritated me to such a degree (= árulás engem olyan mértékben megzavart; a *BuR*-ből kimaradt)
15. *EéÚ*: egy másik pisztolyt is rám fogott — *MaT*: a second pistol in his hand (= egy második pisztolyt a kezében)
16. *SuR*: zum Glück — *EéÚ*: szerencsére — *MaT*: however (= azonban)
17. *BuR* — *MaT*: then (= ekkor; a *BuR*-ből kimaradt)
18. *EéÚ*: torkon ragadtam — *MaT*: seized him (= megragadtam)
19. *BuR*: meine Gefährten — *MaT*: The associates (= a szövöttek)
20. *BuR*: dies zu thun — *EéÚ*: azt tenni — *MaT*: this (= ezt)

A 4. részben az alábbi fordítások térnek el az credititől:

1. *SuR*, *EéÚ*: — *MaT*: having undergone a complete repair (= miután teljesen kitatarozták; a *SuR*-ből és az *EéÚ*-ből kimaradt)
2. *BuR*: zu unserer Reise — *SuR*: wir vermehrten — *EéÚ*: megszaporítottuk — *MaT*: as part of our sea stock (= tengeri készletünk részéül)

3. *BuR*: Die beyden folgenden Tage – *MaT*: On the 9th and the 10th (= 9-én és 10-én)

4. *BuR*: wir – *MaT*: the company (= a társaság)

5. *BuR*: setzte ich die Geißel in Freyheit – *EéÚ*: én a túszoikat visszaküldtem a városba – *MaT*: I delivered the hostages, and sent them back to the town (= szabadon bocsátottam a túszoikat, és visszaküldtem őket a városba)

6. *EéÚ*: titkárt – *MaT*: secretary of the chancery (= kancelláriai titkárt)

7. *BuR*: Tschudeikin – *MaT*: Szudeikin (írasmód)

8. *BuR*: auf Gutbefinden – *MaT*: forced (= kényszerítette)

9. *BuR*: um – *SuR*: weil sie es wohlgethan glaubte – *EéÚ*: hogy – *MaT*: for which they gave us as a reason, that it was necessary (= amit azzal indokoltak meg, hogy szükséges)

10. *SuR*: uns – *EéÚ*: ellenünk – *MaT*: to the society (= a társaságnak)

11. *BuR*: ließ ich . . . aufziehen – *EéÚ*: felhúztam – *MaT*: I hoisted (=felhúztam)

12. *SuR*: der pohlischen Conföderirten – *MaT*: of the confederation of Poland (= a lengyel konföderáció)

13. *EéÚ*: üdvözölve – *MaT*: attended (= kísérve)

14. *SuR*: Schüssen – *MaT*: discharge of . . . guns (= ágyúlövés-sel)

Ha ezeket a fordításbeli eltéréseket áttekintjük, akkor nemcsak Jókai fordítói elveire, magatartására, a fordítói licenciáról vallott felfogására következtethetünk, hanem megtudhatjuk azt is, hogyan használta fel az általa ismert idegen nyelvű szövegeket.

Jókai fordítói eszközeit és módszereit a fenti adattár alapján négy szempontból ismertetjük: 1. a fordítás teljességét, 2. a fordítás stílusajátosságait, 3. a tulajdonnevek írásmódját, 4. a Jókai által ismert idegen szövegek felhasználásának mértékét és arányát.

1. *A teljességet illetően* követelményeink ma kétségkívül nagyobbak, mint voltak nemcsak Jókai korában, hanem akár huszonöt évvel ezelőtt is. Mégis a mai mérce szerint kell megítélnünk ezt a fordítást, és csak annyit kell előrebozsátanunk, hogy e mai mérce szerint emelt kifogásaink Jókai idejében távolról sem számítottak oly súlyosnak, mint a mai műfordítói felfogásban. (Látni fogjuk, hogy az eredeti angol szövegtől való eltéréseiben a *SuR* befolyásolta.)

Helyeselhetjük, hogy logikusan kihagy pleonazmusnak tekinthető szavakat (pl. 2/21) vagy egész szócsoportokat (pl. 4/5), s hogy másfelől

az eredetnél több szóval — persze mértéket tartva — szebben fejezi ki ugyanazt a fogalmat (pl. 3/15).

Nem előny, de nem is hibája Jókai szövegének, hogy nem használja fel a két német fordítás jegyzeteit (1/16), továbbá az, hogy kihagy egy fogalmat, amelyre korábban már utalás történt, s így a kihagyás, bár stílusosan nem indokolt, nem megy az értelem rovására; cnyti fordítói licenciát ma is megengedünk. (Pl. 4/6).

Feltétlenül helyteleníteniünk kell azonban az értelmet megváltoztató kihagyásokat. Előfordul, hogy egész mellékmondatok maradnak ki (pl. 1/3, 2/3, 2/20, 4/1, 4/9), másutt két gondolatot egybevon és ezzel megcsonkítja (2/9) vagy tömörítésével csaknem megváltoztatja az értelmet (2/17).

2. *A stílus-sajátosságok területén* ezt mondhatjuk az eredeti mű és a fordítás viszonyáról: Jókai erős saját stílusjegyei nemcsak a regényes átdolgozásban (Ér), hanem már itt a műfordításban (EÉÚ) is lépten-nyomon kiütözköznek, ami bizony nem egyeztethető össze a műfordítótól megkívánt alázattal — persze az „alázat hiánya”-ról Jókainál, a nagyszerű, hallatlanul termékeny és igen lelkiismeretes regényírónál nem lehet szó, inkább az az oka az eltéréseknek, hogy gazdag munkássága során erősen, jellegzetesen kialakult saját stílusát egyszerűen képtelen megtagadni még akkor is, amikor tolmácsol.

Mindjárt meg kell mondanunk, hogy akadnak olyan stílusis változtatásai is, amelyeket lelkesen üdvözlünk. Így ahol a szöveghez tapadó szó szerinti interpretáció helyett pontosan ugyanazt a gondolatot magyarosan fejezi ki. Pl. az 1/14, ahol a „did not fail to regale us” szó szerinti tolmácsolásban így hangzanék: „nem mulasztotta el, hogy megvendégeljen bennünket” (ami ellen ugyancsak nem emelhetnénk kifogást), Jókainál: „megvendégelt bennünket”.

Bőven találunk egyéb, az eredetitől eltérő, de csak helyeslehető stílusis jellegzetességeket is. Ezekben Jókai logikája és költőisége mutatkozik meg. Előfordul, hogy az eredetiben meglévő képet szabatosabban ábrázolja (pl. 3/15), a logikus kifejezés érdekében egy jelzőt kettővel fordít (pl. 2/5), a fogalom pontosabb kifejezése érdekében eltér a szó szerintiségtől (pl. 2/17), a magyar nyelv logikájának megfelelően a nyelvtani szükségességen túlmenően teljesen megváltoztatja a szórendet (pl. 2/8), a logika kedvéért még egy felsorolást is helyesbít (pl. 2/10 — nyilván következtetlenné érezte, hogy az eredetben előbb még korjácokról és csukciokról, most pedig már korjácokról és tunguzokról esik szó, változtatni a neveken nem akart, így hát itt egyszerűen „törzsekről” ír). A költőiség javára tér el Jókai az eredetitől ott, ahol az olvasmányosság kedvéért hozzátesz a szöveg-

ből amúgy is adódó szavakat (pl. 2/7, 3/20), ahol a tartalmi hűség sérelme nélkül egyszerűbbé teszi a stílust (pl. 2/2, 4/10), ahol egy szenvtelen hangulatú szót regényírói lendülettel változtat meg (pl. 3/16), ahol egy bonyolultabb alárendelt szerkezetet összevonással szebbé, gördülékenyebbé tesz (pl. 2/11) vagy ugyanilyen céllal nem ragaszkodik a mondatok beosztásához (pl. 2/13), sőt logikusan ki is egészíti a szöveget (2/18, 3/2).

Vannak azonban olyan stiláris változtatásai is, amelyekkel ma már semmiképp sem érthetünk egyet, mert a művészi hűség rovására mennek. Előfordul, hogy helytelenül megválasztott rokonértelmű szóval (2/6: *ellenségesség* helyett *villongás*) a történelmi helyzetet vagy (3/3: *elindultam* helyett *elsiettem*) a drámai situációt színezi az eredetitől eltérően. Akad egyszerű szótári-nyelvtani tévedés is, ami csak árnyalati és nem is lényeges (4/11: *felhúztam* helyett *felhúztam*). Az indokolt és az indokolatlannak látszó változtatások határán áll az olyan változtatás, mint a 3/18 (*megragadtam* helyett *torkon ragadtam*).

3. *A tulajdonnevek írásmódjából* azt látjuk, hogy Jókai egyik szöveget sem követte gépiesen, hanem — némi, a hangalaktól általában független — idegenszerűség (pl. *w*) meghagyásával a magyar hangzásnak igyekezett eleget tenni. Pl. az 1/7 teljesen a mai helyesírás szerinti átírást mutatja. Előfordulnak nyilvánvaló hibák is: vagy elírás következtében, vagy sajtóhibának tekinthetőek, pl. az 1/10.

4. *Az idegen nyelvű szövegek felhasználásának mértéke és aránya.*

A megvizsgált négy részben a legszorgosabb vizsgálattal sem találunk olyan adatot, amely bizonyítaná, hogy Jókai mindkét német szövegnek az angoltól való eltéréscivel szemben az eredeti angolhoz tartotta volna magát. Annál több olyan esetet találunk, ahol a MaT és a BuR egybehangzó vagy egymástól is eltérő szöveghasználatával szemben a SuR-ét vette alapul.

Csak néhány ilyen példa: az 1/3, a 2/20 és a 4/1, ahol a SuR-ból és az EéÜ-ből ugyanaz az egész mellékmondat, vagy a 2/21, ahol mindkettőből a főnévi alany marad ki; a 3/16, ahol MaT „however” és a BuR ennek megfelelő „aber” szóhasználatával szemben a SuR-ban „zum Glück”, az EéÜ-ban pedig „szerencsére” áll, a 4/2, ahol a SuR „wir vermehrten” és az EéÜ „megszaporítottuk” egybeváogó szóhasználatának sem a MaT-ban, sem a BuR-ban nincs nyoma.

Hajlanánk tehát annak feltételezésére, hogy Jókai a Forster-féle fordításból (SuR) készítette magyar szövegét — ha nem akadnának olyan esetek is, amikor a MaT és a BuR egybehangzó szövegének

megfelelően Jókai is kijavította a SuR hibáit, mint pl. a 2/2-ben, ahol a SuR csak így ír: „auf einem Fleck Landes”, míg a többi három szöveg mind konkrétan jelöli meg a helyet: „on the point of land” (MaT), „an der Landspitze” (BuR), „egy földnyelven” (EéÚ) – vagy a 2/8-ban, ahol a MaT „correspondence” szavának több értelme közül a SuR valósággal mulatságos félreértésként az ide semmiképp sem illő „Briefwechsel” szót választja, míg a BuR-ban „Verständniß”, az EéÚ-ban pedig „közlekedés” áll, s mindkét megoldás helyesnek mondható. Végül pedig hivatkozhatunk magának Jókainak már említett lábjegyzeti megjegyzésére, amelyben a medveadásaton elejtett medvék számával és Szibaev sebesülésével kapcsolatban utal a SuR hibájára. Bizonyos tehát, hogy Jókai nem kizárólag a SuR-ból készítette fordítását. S bár akad olyan eset is, amikor a SuR és a MaT egybehangzó szövegével szemben Jókai a BuR-nak amazokétól eltérő változatát veszi alapul (pl. az 1/2-ben, ahol a MaT „three others” és a SuR „drey andre” szövegével szemben a BuR „drei kleinere” változatát követve írja „három kisebb”), ilyen eset mégis csak elvétve található.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogyan használta Jókai az idegen szövegeket. Az angol MaT és a német SuR feküdt előtte, de kéznél tartotta a német BuR-t is. Először a SuR-ból olvasta, abból értette meg a lefordítandó mondatot (ez természetes is, hiszen németül jobban értett, mint angolul), de azután az angol mondatot is megnézte, így ellenőrizte Forstert, s ahol hibán kapta rajta, ott az angol eredetihez tartotta magát. (Bár akad olyan eset is amikor a MaT szövegével szemben a SuR-ét fogadja el; pl. az EéÚ 253. lapján a lábjegyzete által magyarázott névcserénél.) Ebeling fordításába (BuR) csak helyenként nézett bele: nyilván annak bő jegyzeteiért és esetleg a MaT–SuR közti eltérések esetén felvilágosításért. (Elképzelhető volna az is, hogy a BuR és a SuR feküdt előtte, s csupán ahol ez a kettő eltért egymástól, ott fordult döntésért az angol eredetihez. E módszer esetében azonban olyan mondatoknak is elő kellene fordulniuk, amelyeknél Jókai a BuR és a SuR egymáshoz hasonló megoldását fogadja el a MaT-tal szemben. Ilyen esetet azonban az elemzett részekben nem találunk.)

Találunk az elemzett részekben olyan névírást is, ahol Jókai közelebb került a helyes kiejtéshez, mint akár az angol, akár a német szövegek bármelyike. A 2/4-ben a MaT „Koraks”, a BuR „Koräcken” és a SuR „Korjaken” névírásával szemben az EéÚ-ban a fonetikailag jóval különb „korjások” áll, amiből arra kell következtetnünk, hogy Jókainak már a fordításkor is más forrásokból eredő, jó ismeretei voltak a műben szereplő földrajzi és néprajzi fogalmakról.

Ilyen törvényszerűségeket állapíthattunk meg négy, különféle jellegű kiragadott, nem túl hosszú, de elegendő eltérést tartalmazó részlet elemzésével. Hosszabb részletek elemzése a példának nyilván csak a számát szaporítaná, de nem a jellegét.

Itt kell azonban megjegyeznünk, hogy egyes szavak vagy mondatok kihagyásán kívül súlyosabb hiányok is mutatkoznak. Az „Irodalom” c. fejezetben idézzük a Budapesti Szemle bírálatát, amely szemére veti Jókainak, hogy az eredeti mű egész fejezeteit, sőt fejezetsorozatát is kihagyta fordításából. Valóban kimaradt az eredeti mű 30–37. fejezete, amely csupa földrajzi adatot tartalmaz, s ha Benyovszky élettének eseményeire nézve közömbös is, annál fontosabb és érdekesebb útleírói, felfedezői munkásságának, és elsősorban hitelének szempontjából. (Fordításukat Jankó pótolta az Ér II. kötetében.) De ezen, az egykorú kritikus által felfedezett hiányon kívül még elég sok kisebb-nagyobb kihagyást találhatunk Jókai fordításában. Csak egyet említünk példaképpen: az EéÚ JKK 53. k. 155. lapján a két hasáiban felsorolt nevek után, az összegezést jelző vonal előtt kimaradt baloldalt: „29 vadász, tengerész”, jobboldalt pedig: „28 tengerészként szolgáló magánember”; ha ezeket a számokat hozzáadjuk a két hasáiban név szerint felsorolt személyekhez, akkor valóban a Jókainál is szereplő összeget (baloldalt 37, jobboldalt 36) kapjuk, nélkülük azonban — tehát úgy, ahogyan az EéÚ-ban áll — az összeadás hibás.

A szövegen belüli feltűnő rövidítésekre, kihagyásokra még idézzük — betűhíven — néhány példát:

MaT

I have likewise thought it of advantage to divide the matter which precedes the journal into chapters, and have added the titles, instead of retaining the form of one undivided narrative, as it is in the original. (MaT III.)

His example caused the whole troop to omit no means of rendering our journey as agreeable and as comfortable as could be expected in a state of slavery. (MaT 55.)

EéÚ

Én megtartottam az eredeti mű felosztását, és elbeszélő alakját, a fejezeteknek címeiket adva. (EéÚ 5.)

A vezér példája úgy hatott az egész csapatra, hogy semmit sem mulasztottak el, a mivel rab-szolgátságunkat enyhíthessék. (EéÚ 67.)

We quitted it on the 11th early in the morning, and about noon we rested on the banks of a river, over which we forded, and from whence we proceeded to Ahusca, a village situated on the banks of a river of the same name, which falls into the river Irtisck. Here we passed the night, and the next day proceeded to Tara, the capital of the province of the same name. (MaT 57.)

11-én reggel utaztunk tovább, délben egy folyó partján tartottunk pihenőt, s másnap megérkeztünk Tárába, egy hasonló nevű tartomány székvárosába. (EéÚ 68.)

Érdekes megfigyelnünk, hogy az EéÚ magyar szövegének elején erőltetett, nyakatekert vagy ágas-bogas, „fordításízű” mondatok halmozódnak, s Jókai is, mint a legtöbb fordító, csak fokozatosan lendül bele a gördülékeny stílusba. Jókai, a kiváló regényíró érdekes, olvasmányos — az eredetinelő olvasmányosabb! — szöveget ad, szöveget azonban nem jellemzi a műfordítástól megkívánt művészi hűség. Ha valaha sor kerülne Benyovszky művének teljes értékű magyar kiadására, akkor Jókai műve ennek csak alapjául, de nem változatlan szövegéül szolgálhatna. Csak mint a regénycs életrajz nyersanyaga, előtanulmánya tekinthető teljes értékűnek.

JÓKAI ÁTDOLGOZÓI MÓDSZEREI ÉS ESZKÖZEI

„Elmondom az egész titkomat: utánam csinálhatja akárki.

Vagy egy vezéreszmém akad, vagy egy történelmi adatom, vagy egy lélektanilag megoldatlan eseményem az életből. Ez ötlet, véletlen, ajándék, lelet.

Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, amik ezt a történetet keresztülviszik. Ez már tanulmány. Sok munka, búvárkodás, megfigyelés, megválogatás kell hozzá. Útmutató a korszak; de még arra is rá kell előbb találni, mert nem minden mesét lehet akármely korba áthelyezni. Annak a kornak a szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját, néha még a nyelvét, kifejezéseit is át kell tanulmányozni; gyakran a történet helyszínét beutazni, tájak, viseletek rajzait felvenni, műhelyek titkait tanulmányozni, szaktudósoktól leckét venni, stb., stb.

Mikor aztán ez megvan, akkor maguknak az előteremtett alakoknak kell kidolgozniok a regénymese egész szövevényét. Itt már nem segít senki: egyedül a fantázia . . .”

Így vall Jókai a maga írói munkamódszeréről 1883-ban, *Negyven év visszhangja* c. írásában (Jókai-jubileum 121–22.). Benyovszky Móric regényes életrajzának megírásakor azonban eleve lehetetlen volt e módszereit, írói eszközeit alkalmazni.

A gyermekkorra óta benne élő rajongás tárgya olyan történelmi adat volt, amelyhez nem kellett, nem is lehetett megtalálnia „az alakokat”, mert ez a „történelmi adat” maga volt az alak. A szóban forgó kor szokásait, hangulatát, fogalmait, uralkodó eszméit, divatját nem kellett, sőt nem is lehetett külön tanulmányoznia, hiszen ami tárgyára tartozott, azt épp úgy megtalálta egyetlen feldolgozandó műben — Benyovszky saját emlékirataiban —, mint a nyelvezetet, a helyszínt, a tájakat, a viseletek rajzát. S legfőképpen nem engedhette, hogy az *előteremtett* alak maga dolgozza ki a regénymese egész szövevényét, hiszen az alak nem volt előteremtett, és ezt a szövevényt már száz évvel korábban maga a főszereplő kidolgozta. És végül — Jókai legjellemzőbb, legsajátabb vonása „*egyedül a fantázia*”, s épp en erről kellett lemondania. Illetve kordába kellett fognia, kemény kézzel, ami ellentmondott egész írói egyéniségének.

Az *Eppur si muove — És mégis mozog a föld* c. regényben szuverén módon egy közös alakba olvasztotta össze Kisfaludy Károly, Katona József, Kölcsey, Csokonai és Kazinczy jellemének és sorsának egyes vonásait; sőt saját korából vett szabadságharci csataképciben vagy éppenséggel önéletrajzi regényében, a *Politikai divatokban* is a történelmi események szilárd váza körül a részletek meséjében, a jellemek, indítékok, sorsok elemzésében szabadjára engedhette fantáziáját, rábízhatta alakjaira a regénymese szövevényének kidolgozását. Mindez lehetetlen volt akkor, amikor Benyovszky saját emlékiratait írta át regényes önéletrajzá.

„... előttem nem csupán az a feladat áll, hogy az olvasóközönségnek szórakozást szerezsek; hanem, hogy egy kiváló magyar hősnak, aki szerintem praktikus lángész volt, hitelét megállapítsam” — vallja a második kötet elején.

Gyermekkorának hőse iránti rajongása megkötötte a kezét. Megtiltotta neki, hogy csapongó képzelete tulajdonságokkal, kalandokkal színezzé Benyovszky alakját — fantáziáját kemény akarattal hősenek mikrokozmoszára irányította: az önéletrajz adatainak nem szaporításával, alakításával, színezésével, hanem kizárólag *elemzésével* akarta leróni régi tiszteletének adóját Benyovszky iránt. Sőt láthatóan azon volt, hogy hősről lefossa mindazt a járulékos elemet, amellyel mások fantáziája felruházta. Az önéletrajz nyomán figyelmeztet, hogy Benyovszky „magyart csak egyet talált egész útjában, egy Orosz nevűt . . .”, s néhány lappal később vitába száll Gvadányival,

a magyar Benyovszky-eposz szerzőjével, akinek „tzikkelyeiben” a Benyovszky önéletrajzából szinte szóserint lefordított és megverselt részletek keverednek a hű bajtárs, Rontó Pál viselt dolgaival; a Benyovszky-történet tisztaságának védelmében írja Jókai: „. . . Tálán erről támadhatott Rontó Pál eszméje a költő agyában. Orosz uram azonban éppen nem volt semmiféle Rontó Pál . . .”

S hogy egyéb műveitől eltérő módszere nem ösztönösen, nem is fokozatosan alakult ki az Ér írásának során, hanem tudatos, előre meghatározott írói magatartása volt, azt önmaga tanúsítja az Ér bevezetésében, már a műfaji meghatározásnál:

„Ez a mű nem regény lesz.

Tehát micsoda?

Egy rendkívüli alak élettörténetének a megvilágítása.”

És éles ellentétben idézett, általános írói vallomásával, itt ezt írja: „Az én feladatomból volna ezt a vezéreszmét [Benyovszky »korát messze megelőzőt« eszmekörét] felkeresni és megállapítani. Azután a megkapható adatoknak utána járni, s a nem helyes feljegyzéseket a maguk értékére visszaváltani. Azután, tények és lélektani következtetések alapján, mind a befolyó külvilágviszonyokat, mind az intéző lelki küzdelmeket akként rajzolni, hogy a bekövetkezett események valóságáról, sőt szükségességéről meggyőződjenek az olvasók.” Hol van ez a program azoknak az „előteremtett” alakoknak a történetétől, akiknek maguknak kell kidolgozniuk a mese szövevényét!

De még világosabban, félreérthetetlenebbül is kifejti ezt a programját a felsorolt részfeladatok summázásában: „. . . ez életírást ebből a szempontból vélném kidolgozandónak: a regényíró feladata volna csupán a lélektani helyzetek kiemelése, az eseményeket környező tájak, alakok leírása, a plasztikai kidomborítás: hozzá kellene járulni a lelkiismeretes historikusnak, ki minden fikció mellőzésével, magát a kort rajzolja, s az akkori idők és fogalmak zűrzavarában világot nyújtson, s végül ahol Benyovszky saját naplója elfogy, a további adatokat, melyek sorsa végét megérthetővé teszik, felkutassa”.

Minden fikció mellőzésével! — bizvást mondhatjuk: valósággal hősi önmegtartózkodás volt éppen Jókai részéről ilyen programot kitűzni maga elé. Csak ismételtük: a gyermekkori hőse iránti rajongás készítette erre az áldozatra.

Benyovszky életének kamcsatkai szakaszát előre elhatározott eszközeivel úgy írta meg Jókai, hogy abból egy lezárt, önálló egész — ha nem is Benyovszky, hanem Afanázia sorsát illetően lezárt, önálló történet — kerekedett ki. Ami pedig ezután következett, arra már mindjárt a második rész bevezetése rávetette árnyékát: „Idáig egészen regényszerű volt a tárgy. Az emberi szenvedély volt a

fő tényező . . . amint azonban a tengerre lépünk, a költői képzeltnek minden előjoga megszűnik” — tehát még „a lélektani helyzetek kiemelése, az eseményeket környező tájak, alakok leírása, a plasztikai kidomborítás”, az, ami Benyovszky kamcsatjai történetében „minden fikció nélkül” is még regényírói feladat volt, az is megszűnt itt, s egy földrajzi-néprajzi elkalandozás után Jókai már nem tudott visszatérni hőséhez, „a költői képzelet minden előjoga” nélkül idegennek érezte a feladatot, s a regényes életrajznak tervezett mű sorsa végül is az lett, amit a második kötet 66. lapjának lapalji jegyzetében olvasunk: „E mű földrajzi tanulmányokat és kutatásokat igénylő részeinek megírására a kiadó ifj. *Jankó János* urat kérte fel . . .”

Ezúttal azonban az érdekel bennünket, hogy a lezárt, önálló, „egészen regényszerű” részben, abban, amelyet utóbb *Afanázia* címmel akart regényei közt megjelentetni, hogyan, milyen eszközökkel oldotta meg Jókai a neki szokatlan feladatot: egy önéletrajznak „minden fikció mellőzésével” való átdolgozását.

Jókai, a színes, csapongó képzelet írója, aki, tudjuk, szorgalmas olvasója és forrásműveinek gondos nyilvántartója volt, őt pontban előre kitűzte a könyvében megoldandó feladatokat (I. jelen kötet 7-9.). Most lássuk, hogy e céljait milyen *eszközökkel*, milyen *írói módszerekkel* igyekezett elérni: hogyan akarta minden önkorlátozása mellett is *regényes életrajzá* tenni Benyovszky saját emlékiratait.

Tartalmi elemek módosítása

Kihagyás, rövidítés. Ez főként az EéÚ első részével kapcsolatban látható. Ezt az „Életirat. Gróf Benyovszky Móric saját feljegyzései nyomán” c. fejezetet, melyben az utána következő napló első személyű előadásával ellentétben, az angol kiadó mondja el bizonyos ellenőrizhetetlen feljegyzések alapján Benyovszky életét Tobolszkba való megérkezéséig, Jókai sokkal több szkepticizmussal és kritikával nézi, mint a „Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai” c. részt. Az „Életirat” adataival vitázik, és ebből az „Életirat”-ból többek közt 25 lapról 5 lapra vonja össze Benyovszky lengyelországi hadakozásainak krónikáját, és még ezen az öt lapon is alig akad esemény, helység-név, dátum, csata — inkább elemző elmélkedés, kommentár. Ez a rövidítés, kihagyás avatott kézre vall, hiszen az akkori lengyel küzdelmek s a bari konföderáció lengyel krónikásai, élükön Władysław Konopczyńskivel — mint a Benyovszky-irodalmat legutóbb összefoglalóan ismertető lengyel szakmunka is megállapítja (Orf. 27 — 34.) — épp csak hogy megemlítik, s nemigen hízelgő módon Benyovszky nevét, sőt a magyar vitairódalomban felhozott *Wiadomości o Kon-*

federacyi Barskiej [Értesülések a bari konföderációról] (Poznań, 1843. 72.), Stanisław Kaczkowski könyve, meg sem említi. (Vö. bibl. 281. sz.) — Az „Életirat” c. fejezettel ellentétben: a „Saját emlékiratai” c. részhez rövidítések helyett inkább bővítések találhatók.

Bővítés, pótlás. Az Ér túlnyomó része valójában a „Saját emlékiratok” kibővítése, de ilyen bővítés tapasztalható már az „Életirat”-ban is, ott, ahol nem kétes hitelű helységnevek és csaták, hanem Benyovszky életének személyes, regényes motívumai szerepelnek. Ezt a bővítést egy példával illusztrálhatjuk, ha párhuzamosan bemutatjuk a Benyovszky házasságára vonatkozó részt az EéÚ és az Ér szövegéből:

EéÚ

A Szepességen keresztül utaztában heves láz lepte meg. E betegségében Henszky (gróf Benyovszky Sándor úr szerint Hönsch) nevű magyar előkelő úr házánál talált szíves ápolásra; a baráti tisztelet szorosabban fűződött azáltal, hogy beleszeretett a háziúr leányába és azt nemsokára nőül is vette.

Ér

Ekkor a sors, a véletlen, vagy mondjuk: a gondviselés — közbelépett. Amíg a nyugati Kárpátok vidékén, a Szepességen keresztül utazott, meglepte valami betegség. Járvány dúlt azon időkben az országban elég. Benyovszky Móricot útközben heves láz lepte meg; kénytelen volt betérni egy útba eső magyar előkelő úr házához, a kinek családja szívesen fogadta. A család neve: „Henszky”.

Egy szép, szerctetreméltó leány volt a háznál, akinek gondos ápolása alatt a beteg ismét visszanyerte elvesztett egészségét. A hála átnemesült szerellemmé. Benyovszky felgyógyultával kezét ajánlá fel kedves ápolónőjének, később egész élete őrangyalának, s elvette feleségül.

És akkor megkezdett egy nyugodalmas, boldog életet, melyben feledve voltak a csatatéri dicsőség s a tengeren túli kalandozás minden ábrándjai.

Az EéÚ szövegében zárójelbe tett mondatról („gróf Benyovszky Sándor úr szerint Hönsch”) már Jókai fordítói módszereiről szólva, megállapítottuk, hogy hajlandó volt fordításába beleszőni egyéb forrásokból, értesülésekből származó adatokat, olyanokat, amilyeneket manapság lapalji jegyzetben szoktak közölni, és ugyanitt láttuk, hogy a fordításnál meg is csonkította a szöveget. Ettől eltekintve azonban a fenti párhuzamos közlés szemléletesen mutatja, milyen természetű bővítéseket alkalmazott Jókai az EéÚ-val szemben az Ér megírásakor.

Ahol úgy látja Jókai, hogy a regényszerű eszközök alkalmazása nem csökkenti Benyovszky alakjának hitelességét, ott szabadjára engedi képzeletét. Pl. az EéÚ-nak egyetlen mondatából („... 8-án hallottam, hogy a korlátnok Kuznecovot és Kuznin hugát, mindegyiket külön kihallgatta: és reggel az öccsét, azon parancs mellett, hogy az ő engedelme nélkül Bolsereckbe el ne látogasson, elküldé Verhnej Osztrogba”) egy fél fejezetre terjedő drámai jelenetsorozatot szerkeszt, s még el is tér az EéÚ adatközlésétől: ebben a jelenetsorozatban ugyanis („A szerelem sötét verem” c. fejezet második felében) Benyovszky nem csupán hallomásból értesül Kuznecov és a Kuznin-leány kihallgatásáról, Izmajlov clüzetéséről — hanem ő maga igen aktív részese, mondhatni mozgatója az eseményeknek (vö. 266—71. l.).

Az EéÚ-n kívüli források felhasználása. Ha már fordításának szövegébe is beleszőtte egyéb értesüléseit, a regényes életrajzba azután bőven tesz Jókai olyan adatokat, amelyeket egyéb forrásokból szerzett. E művével kapcsolatos, sajátos írói magatartására jellemző, hogy e források tekintetében is a maximális hitelességre törekszik. Csaknem kizárólag Benyovszkynál jóval későbbi, jobbadán saját korabeli utazók leírásait idézi: egyrészt, hogy cekkel bizonyítsa Benyovszky adatainak pontosságát — másrészt, hogy bemutassa azt a változást, amelyen Szibéria tájai és népei a közben eltelt évtizedek során átmentek. A felhasznált egyéb forrásokra egyenként utalunk a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* között, itt most a módszert szemléltetjük, ahogyan egy ilyen forrását Jókai az Ér szövegébe illesztette.

... Benyovszky elindul száműzött-társainak csapatával Szibérián át Kamcsatkába, száműzetésük helyére. Jókai hozzáfűzi: „Egy tekintet a térképre megmondja, hogy mit jelent ez az utazás? Vasból kell lenni annak, aki odáig eljut.” És most következik egy külön forrásmű beleszővése; a mű címét, bibliográfiai adatait Jókai lapalji jegyzetben közli is, s ennek alapján párhuzamba állíthatjuk az Ér megfelelő szövegét a francia nyelvű forrásmunkából (*La Russie historique, monumentale et pittoresque*. Par Piotre Artamof, avec la collaboration

de M.J.G.D.Armengand, Commandeur de l'Ordre Imperial et Royal de St.Stanislav) vett szövegrészekkel:

Legújabb időben jelent meg egy pompás díszmű Oroszországról, melyben Szibéria is be van mutatva. E leírás szerint Szibéria a *paradicsom*. A legközönségesebb parasztház is mind emeletes, belül a falak papírszőnyegekkel bevonva, a pallók gyapjúszőnyegekkel terítve, töltött székek, dívánok, pompás ágyak, fehér lepedővel behúзва, minden háznál.

Minden parasztházban van egy kis könyvtár is, mert az orosz parasztok imádják az olvasást, mind frástudók.

Ellenben erős pálinkát sohasem isznak, egy csésze tea reggel, este, ez a kedvenc italuk, semmi más. Csupán mezőgazdasággal foglalkoznak: gulyáik, nyájaik a legkövérebbek s gabonájuk fölösleges.

E közbeszúrás után Jókai így tér vissza alaptémájához: „Még Benyovszky idejében Szibéria nem volt ilyen áldott tartomány.”

Összehasonlító elemzések. Nem minden alkalommal elégszik meg egy ilyen, átmenetül szolgáló mondattal. Erre különösen az Ér második kötetének elején, a még Jókai által írt részben találunk példákat. A 35. fejezetben, ahol Kohn Albin szibériai utazó könyve alapján ismertet néprajzi jellegzetességeket, nem mulasztja el, hogy rámutasson a Benyovszky életrajzában található hasonló elemekre. Egy barátságos indulatú rendőrfőnök rajza után ezt olvassuk: „(Nem lehet-e ráismernünk abból a néhány szóból az említett rendőrfőnökben Benyovszky kedélyes kancsatkai kormányzójának, Nilov úrnak képmására?)” Vagy egy száműzött lengyel gyógyszerész és egy szép tomszki kereskedő-

Les habitations sont ordinairement à deux étages et composées de plusieurs pièces. Il y a du papier aux murailles, des rideaux aux fenêtres, des tapis sur le plancher. Quant aux meubles ils consistent en divans, sofas, chaises rembourrées, bonnes et solides tables . . .

Dans presque toutes les maisons on trouve une petite bibliothèque. Tous les paysans sibériens sont lettrés et adorent la lecture . . .

Jamais il ne boit pas de liqueurs fortes. Une tasse de thé en se levant, une autre en se couchant, voilà sa règle. . . son métier d'agriculteur . . . ses bestiaux sont gras, ses champs sont fort bien cultivés.

lány szerelmének története után így ír Jókai: „... *Nem találjuk-e fel — kicsiben — e történetke hőseiben Benyovszky és Afanázia alakjait?* Ugyanaz a vad elhatározás, az a bátor lemondás a világ tiszteletéről, csak az orosz nőknél felfogható erős szenvedélyből; csakhogy éppen tragikus kimenetel nélkül. Olyan alakok, mint Afanázia, voltak és vannak, de csak a szibériai oroszoknál.”

Történelmi magyarázatok. Ilyenek a szibériai, kamcsatkai állapotokkal kapcsolatban rendszerint a forrás pontos megjelölésével fordulnak elő, tehát már ismertetett kategóriánkba tartoznak — viszont a mű elején, az „Életirat”-ban szereplő, lengyel vonatkozású eseményekről magának Jókainak számos korábbi ismerete, határozottan kialakult felfogása volt, s ezt persze nem is rejtette véka alá. Ahol az EéÚ csak ennyit közöl: „... több lengyel főnemestől leveleket kapott, melyekben arra hívják föl, hogy térjen haza Lengyelországba, és lépjen be a *konföderációba*, mely éppen akkor volt keletkezőben” — ott Jókai mesélni kezd Lengyelország sorsáról: „A szerencsétlen Lengyelország belvillongásoktól szédülve, hasonlított egy hagymázbeteg óriáshoz, kinek izmaiban a láz még hatványozza az erőt; de minden mozdulata kár és veszedelem önmagára, vagy azokra nézve, akik ápolják...” és így tovább két és fél lapon keresztül, beleszöve Lelewell lengyel történetíró egy hasonlatát, saját történetfilozófiai megállapítását — „Az volt a korszellem áramlata, hogy a hitbuzgalom háttérbe szorítsa a nemzetiségi érzületet; akkor a *kátéért* harcoltak a népek. (Most a *grammatikáért.*)” — stb.

Az életrajz eseményeinek elemzése. Szinte érezzük, mennyire örül Jókai, ha alkalma van a hitelesség kára nélkül szabadjára engedni képzeletét. Minckutána az Ér 10. fejezetében beszámolt Benyovszky-nak a kamcsatkai kormányzó környezetében elért sikereiről, a 11. fejezetet így kezdi:

„A mesével lenne határos az a siker, mely Benyovszky minden léptét követte, ha annak indokait fel nem lehetne találni.

A legelső volt azok között mindenesetre az emberek önzése...” — így kezdi, majd másfél lapon át folytatja regényírói elemzését.

Szószerinti idézés. Ahol Jókai különös nyomatékkal akarja ki-domborítani hősének alakját, ott szó szerint idézi az Ér-ban — leg-feljebb minimális, inkább csak tipográfiai jellegű változtatásokkal — az EéÚ szövegét; pl. a 2. fejezetben, ahol a tobolszki kormányzó jóindulatáról számol be: [Benyovszky] Saját szavai tanúskodjanak lelki műveltségéről: „A kormányzó szívességei között legbecesebb

volt rám nézve a tinta és toll szabad használata. Ez enyhíté nagy bánatomat, óh drága eszköz, mely vissza tud adni a *szabadság árnyékát* . . .”

B í r á l ó m e g j e g y z é s e k

Az EéÜ adatainak bírálata. A Jókai által írt regényes életrajz mindjárt a történelmi hitelességre célzó kritikai megjegyzéssel kezdődik: hősenek születési dátumát illetően egybeveti az EéÜ adatát és a Benyovszky-család által beszerzett keresztlevélmásolat időpontját: a kettő közti öt évnyi különbséget nemcsak hogy felfedezi, de hosszan, részletesen elemzi okait és következményeit.

Az EéÜ-ban leírt események bírálata. Pl. a lengyel konföderáltak harcairól szólva, kijelenti: „Az egész hadjáratban azonban nem volt semmi haditerv, semmi rendszer . . .” Ez is jellegzetesen regényírói eszköz: véleményt alkotni a leírt eseményekről és saját véleményébe, hangulatába szuggesztíven belevonni olvasóját.

Az EéÜ adatainak áttekinthetőbbé tétele. Az is az EéÜ kritikai szemléletére, átdolgozására mutat, hogy adatait Jókai az Ér-ban áttekinthetőbbekké, formailag logikusabbakká igyekszik tenni. Pl. az EéÜ 7. fejezetében az összeesküvés résztvevőinek névsorát olvassuk — szabad embereket és száműzötteket vegyesen; az Ér 6. fejezetében e névsoron belül Jókai osztályozza az összeesküvőket, s a szabadok részvételéhez külön kommentárt fűz.

Az angol és a német szöveg szóhasználatának bírálata. Jókai, láttuk, egyéb forrásokkal egybevetette, ellenőrizte, „hitelesítette” az EéÜ adatait. Ennek során felfedezte azt is, ha a természetrajzi adatokban az angol, illetve a német szövegekben pontatlan szóhasználat mutatkozott. Pl. a 4. fejezetben írja: „Mind az angol, mind a német fordításában Benyovszky naplójának következetesen »hód« (Castor, Biber, Beaxer) van említve. Ahogy azonban Benyovszky a naplója 15-ik fejezetében Kamcsatka állatvilágának ismertetésében leírja ezt a fő tárgyat a szibériai vadászhevélynek, ez valósággal a tengeri vidrának felel meg (Mustela lutris) . . .” s í.t., kétlapos fejtegetés a tengeri vidráról, mind avégből, hogy az angol, illetve a német szövegek szóhasználatát kiigazítsa.

Az ábrázolás elmélyítése. Benyovszky Móric alakja

Az alapjellemvonás kutatása. A tartalmi kiegészítések és csökkentések, a bíráló, helyesbítő jellegű kommentárok, s minden egyéb, amit csak eddig láttunk, Jókai szemében másodlagos feladat volt. Fontosnak tartotta ezeket is, hogy rajongva szeretett hősének történetét téves adatoktól megtisztítva, hiteles keretbe foglalhassa, mégis mindez csak a kerethez tartozott. A tulajdonképpeni feladat, amelyért emlékiratoknak regényes életrajzzá való átdolgozását vállalta, az volt, hogy magának Benyovszkynak az alakját domborítsa ki saját legjobb tudása szerint, minden regényírói képességének, gyakorlatának latbavetésével. S e feladatán belül is legfontosabbnak érezte, hogy az EéÚ lakónikus adatközléséből hősének alapvető jellemvonását hozza felszínre. Mindjárt ott, ahol Benyovszky orosz fogságba esik, ezt írja róla Jókai: „... a szabadságszeretetnek áldozott fel ifjú nőt, családi tűzhelyt, boldog kis házat és fényes nagy palotát; az édes jelen pillanatot, s a távol jövőndőt. Aki azt a szabadságszeretetet meg nem érti, aki meg nem foghatja, hogy »az« lehet egy emberre nézve életcél, végzet, hivatás, arra nézve Benyovszky Móric nem más, mint egy zavart fejű örült; de aki meglátja benne ezt a világító szikrát, annak Benyovszky Móric egy *végzethős*.” Ez az alaptétel, ezt bizonyítja Jókai az egész regényes életrajzon át. „Nem! ez az ember nem volt regényhős!” — olvassuk pl. a II. fejezet végén, és a könyvben többször is visszatérő megállapítás, hogy Benyovszky nem regényhős, hanem végzethős volt. Hogy mit ért ezen, azt kereken nem mondja ugyan meg, de arra következtethetünk, hogy a görög végzetdrámák hőseire gondol. Erre utal az, amit az Ér 19. fejezetében ír: „Gyakran harcol egy ember belső világában a jó és rossz szellem egymással; de Benyovszkynál egyszerre »két jó szellem« küzdött élet-halál harcot, s az egyiknek meg kellett ölni a másikat. A hála és a szerelem az egyik, a hűség és a szabadság a másik. Magában mind a kettő erény: egymással szemben mind a kettő vétek.” Talán Kotzebue színpadi hőse rögződött meg így emlékezetében... annyi bizonyos, hogy e *végzethős* meghatározásban látja Benyovszky fő jellemvonását és egyben sorsát is.

A jellem elemzése. Jókai nem elégszik meg az alapvető jellemvonás ismételt hangsúlyozásával, hanem — megint csak regényírói gyakorlatának felhasználásával — sokrétűen, sokszínűen igyekszik elénk állítani főhősét. Előfordul, hogy az EéÚ egy egysoros, szenvtelen tényközléséből hőse többfokozatú lelki folyamatára tud következtetni. Pl. az EéÚ 26. fejezetében betegségéből felépülve, Benyovszky csak

ennyit jegyez meg naplójában: „Most tudtam csak meg, minő szolgálatokat tett nekem Afanázia [ápolta], s szívem mélyéből megköszöntem azokat neki.” — ebből az Ér 30. fejezetében egész jelenetsorozat lesz, s abból, hogy a beteg ember érzékenyebben reagál, Benyovszky jellemének különösen árnyalt rajza következik: „A feje még akkor is kábult, érzékei tompák, zsibbadtak. Még azt sem tudja megbecsülni, hogy Afanáziát ott látja maga mellett. Közönyös rá nézve most ez a szerető arc. Inkább fél tőle . . . Másnap korán reggel az egész Nilov család minden gyöngédebb nemű tagja lejön a látogatására . . . Sorba ölelik, csókolják. A lelke is fázik belül ez ölelések alatt. Milyen szerencse lett volna ezekre nézve, ha ő meghal!” s í. t.

Írói megjegyzések a hős jelleméről. Előfordul, hogy Jókai leplezetlenül szubjektív, következtető megjegyzéssel hangulatilag mélyíti el Benyovszky jelleméről alkotott véleményünket. Pl. a 6. fejezetben, amikor Benyovszky mint a kormányzó bizalmasa az összeesküvés vakmerő hazárdjátékába kezd, ezt olvassuk: „Háromfelé kell az eszét megosztania. S hogy még jobban meg legyen nehezítve az ész munkája, meg lesz támadva a szíve.” A 11. fejezetben pedig: „Hogy éghetett az arca Benyovszkynak a szegyenpírtól, mikor a felszabadítási okmányt felolvasták előtte.”

Lélektani indokolások. Olykor azonban nem elégszik meg az ilyen megjegyzéssel, hanem keresi, fejtegeti hősének indítékait, ugyancsak láthatóan szubjektív, írói szemszögéből. Pl. az 1. fejezetben, amikor Benyovszky első lengyelországi tartózkodásából visszatér Magyarországra, indítékára az „Emlékirat” nem közöl adatokat, Jókai nem költ bele a szövegbe elképzelt adatot, de mint tisztán írói feltevést, hozzáfűzi: „Hogy Benyovszky Móricnak mennyire voltak kedvére a lengyelországi állapotok, azt sejtteni engedi az, hogy még azon év december havában elhagyta Varsót . . .”

Az ábrázolás elmélyítése. A mellékalakok

Képzletszülte nevek. Főhőisével kapcsolatban a ténybeli és lélektani hitelesség maximumára törekszik Jókai, de a mellékalakok esetében már, okkal-móddal, szabadjára engedi fantáziáját. Így az EéÚ 22. fejezetében csak annyi áll, hogy Afanázia „szobalcánya bizalmasan tudatta vele, hogy bizonyos Kudrin Iván neki házassági ajánlatot tett”; a továbbiak már erre a Kudrinra vonatkoznak, és a szobalány csak mint küldönc villan meg még egyszer. Jókai az Ér-ban nevet

ad ennek a szobalánynak — a franciásan írt orosz Nadejda nevet (Ér 27. fejezet) és egy-egy vonással („kedves cselédem”, „a kis Nadejda”, „olyan keservesen búcsúznia”, stb.) megjeleníti.

Képzleletszülte ábrázolások. Nemcsak ilyen röpke vonásokkal gazdagítja Jókai a mellékalakok galériáját, hanem plasztikusan testi tulajdonságokkal felruházva állítja őket elének. Pl. az EéÚ 23. fejezetében jelenti Benyovszky a korlátnoknak, hogy „Kuznecov és az ő öcsse egy és ugyanazon néember körül járnak, a kozák-örmester Kuznin húga körül”, s jöllehet ez a „néember” még sok bonyodalom okozója lesz, közelebbit semmit sem tudunk meg róla. Ezt Jókai nem tűrheti, egy ilyen szereplő az ő regényében nem lehet üres név, vértelen figura, s ha képzleletéből ruházza fel tulajdonságokkal, ezzel, úgy érzi, nem rontja, hanem csak növeli történetének hitelét. Tehát nevet ad neki, mint adott „a kis Nadejdának” — ezt Katinkának nevezi el. S a regényben megjelenik (az Ér 28. fejezettől kezdve) „a bogárszemű Katinka”, aki „nem volt kegyetlen szívű, meghallgatta mind a kettőt” [mármost udvarlóit], megtudjuk még, hogy ő „a »szemök« Katinka. Így híják a nagy bagolyszemciért”, sőt abból a jelenetből, amikor Izmajlov a háztetőről, a kürtön át lesi meg Katinkája és Kuznecov pásztoróját s hallgatja ki beszélgetésüket, a „szemök” Katinka még elevenebbé válik.

Írói közbevetések a mellékalakokkal kapcsolatban. Láttuk, Jókai még féltve féltett főhőséről is tesz szubjektív, írói megjegyzéseket, ha ezekkel jellemét akarja kidomborítani; ugyanezt kötetlenebbül teheti meg többi alakjaival. Pl. az Ér 12. fejezetében, miután a kormányzó Benyovszkyt rendőrfőhadnagynak nevezte ki és sürgette Afanáziával kötendő házasságát, Jókai mintegy közbeszól: „Hogy éghetett az arca Afanáziának, amikor ezt mondták! milyen forró kézzel szoríthatá meg jegyese kezét! . . .” s i. t.

Mellékalakok leveleinek megszővegezése. A jellemzésnek ezzel a módszerével is él Jókai. Így pl. a hetman az EéÚ 26. fejezetében „a levélben tanácsoló a kormányzónak, hogy egyezzek ki velem, s jelenté, hogy én őt foglyul visszatartám.” Az Ér-ban magát a levelet olvashatjuk: „Kegyelmes kormányzó úr. Ez a Sámuelovics Ágost főnök úr igen kemény ember. Olyan gyöngce, hogy én harmadmagammal sem tudom kihúzni az ágyából. Jó volna vele kiegyezni valahogy. Ő igen jó ember. De nagyon kérem kegyelmességedet, hogy erőszakot ne használjon ellene, mert akkor engemet megnyúzat. Alázatos szolgája Kolosov, hetman.” Ezt a levélszőveget azért is

idéztük teljes terjedelmében, mert kicsillan belőle Jókai egyik fő stílusesszövege: a jóízű humor.

Stílusesszövegek

Dramatizálás. Párhuzamosan bemutatjuk az EéÚ 25. és az Ér 29. fejezetének azt a részét, ahol a korlátnok vádjára a kormányzó Benyovszky ellenében két tanút hallgat ki, de a vád e kihallgatás alapján összecomlik.

A korlátnok előmutatta nekik a levelet: ők elolvasták azt, s azt mondták, hogy a kezeírását jól ismerik, de a tartalmából nem tudtak okosabbá lenni. Nem tudnak ők semmi összeesküvésről.

A kormányzó behívatta a két tanút. — Melyitek a Boscarev? Melyik a Zablikov? — Jól van! Ide füleljetek. Ismeritek-e Sámuelovics Ágost nevű urat? (A száműzöttet! toldá hozzá a korlátnok.) — Ismerjük. Hogyne ismernők! — mondá Boscarev. — Az egész világ ismeri azt. — Honnan ismeritek? — Hát mikor meghallottuk, hogy neki van egy nagy telepe, amelyen szabaddá lesz minden ember, felajánlottuk, hogy mi is vele megyünk; de erre ő nekünk azt felelte, hogy nem használhat bennünket, mert neki kapásokra van szüksége, nem hajósokra. Nilov úr nagyot nézett a korlátnokra, hisz ezek szóról szóra azt mondják, amit Benyovszky mondott.

— Ejh, ne fecsegjetez erről kiáltott közbe türelmetlenül a korlátnok —, hanem álljatok elő, mit tudtok arról a bizonyos megszökési tervről?

— Megszö-kési-terv-ről? — kérde Boscarev Zablikovra nézve, s mind a ketten vonogatták a vállalkat, s forgatták alá s fel a tenyereiket.

Feszültségteremtés. Ismét párhuzamosan mutatjuk be az egymásnak megfelelő helyeket: az EéÜ 20. és az Ér 25. fejezetének azt a részét, ahol Stefánov sorsa felől határoz az összeesküvők vérbírósága.

Azt indítványoztam, hogy hozasuk be Stefánovot. Kérdezzük ki az egész társaság előtt, s akkor mondjuk ki rá a halálítéletet. Azonban mireny, vagy szublimátum helyett én csak jó erős hánytatószert fogok vele meg-
itatni, melynek hatása alatt bizonyára ki fogja állni a halál minden félelmeit.

— . . . Büntetést kell a vétkesnek kapni bizonynal. És olyan súlyosat, mely elkövetett vétkével egyenlő. De előbb hallgassuk ki őtet magát. . . Ki fogja inni a poharat. Ki fogja állani a halál minden rettegeteiseit. Hiszen mi a halálban a rettenetes? Nem az, mikor már a szemek nem látnak, a tagok megmerednek, a szívverés eláll; hanem annak a megelőző kínjai és félelmei, a sebes szívverések, az idegek fel-lázadása; a semmivélételtől való borzalom. Ezt mindvégig kell neki érezni; — de poharába nem teszünk mirenyt, vagy szublimátumot; hanem csak erős tartarus emeticust. Ettől a méreg-halál minden kínjait és szenvedéseit ki fogja állani és mégis életben marad.

Humor. A jellemábrázolás egyik eszközénél már láttunk példát Jókai e jellegzetes stílussajátosságára. Most az EéÜ 26. és az Ér 30. fejezetének azt a részletét mutatjuk be párhuzamosan, ahol a hetman letartóztatással fenyegeti meg Benyovszkyt.

. . . azzal fenyegetett, hogy a kozákjaival vitet oda. Én nagyot nevettem a fenyegetésén.

. . . megragadta Benyovszkynak a két karját s felrántotta őt a fekhelyéről. — Ekkor aztán Benyovszky is félretette a tréfát. — De annyira még bírom magamat, hogy tégedet . . . (A verbum regent már nem mondta; de cselekedte, úgy odazuhintva a hetmant a falhoz, hogy megrendült bele a ház.)

A hetman nem bírt a dühével e vakmerő tett után.

— Tudod-e te! Te rabszolga, hogy mit cselekedtél most? Nagy-Péter cár ukáza szerint, amely száműzött az előljárójára fel meri emelni a kezét, éhhalállal végeztetik ki.

— Igen, de a nürnbergi tanács határozata meg azt mondja, hogy senkit sem szabad addig felakasztani, amíg el nincs fogva.

Ízes szólások. Ezeknek a beleszövése is Jókai-jellegzetesség. S e téren Jókai oly kevésbé tudja megtagadni önmagát, hogy még Szibériához, Kamcsatkához egyáltalán nem illő magyaros, táblabíró-hangulatú szólásokkal is fűszerezi Benyovszky történetét. Az Ér 6. fejezetében a kamcsatkai kormányzónál ezt olvassuk: „jónak látta éjfél után két óraker házavinni a kaszinóbáblból családját” — mint egy honi megyeszékhelyen. „Adjatok neki egy pohár papramorgót!” mondja Benyovszky az Ér 32. fejezetében a rémült Mederre mutatva. (A K-ban eredetileg „pálinkát” állt.) Az Ér 24. fejezetében a kormányzó e szavak kíséretében ad Benyovszkynak hatalmat száműzött-társai felett: „Bagoly is bíró a maga odújában.” Ugyanilyen hatást kelthet egy megszólítás is: amikor a kamcsatkai kormányzó neje leányát, a tragikus hősnő szerepű Afanáziát — Fáninak nevezi.

C s í s z o l ó m u n k a

Javítások szószerinti idézeteken. Ahol Jókai jellemábrázolás céljából az Ér-ban szószerint idézi az EéÚ-t, többször csiszolja előző szövegének — fordításának — stílusát. Pl. az EéÚ 29. és az Ér 32. fejezetében Benyovszky a vár elfoglalása és elindulásuk közt kifejti Afanázia iránti érzéseit; „Én nem állhattam ellent a szívbeli őszinteség és ártatlanságnak . . .” (EéÚ) — „Én nem állhattam ellent a szívbeli őszinteségnek és ártatlanságnak” (Ér). Ugyanott: „ . . . mentségemül a családom iránti tiszteletet hoztam fel” (EéÚ) — „ . . . mentségemül a családom iránti tiszteletemet hoztam fel” (Ér).

Viszont ahol a szöveg csak „egyszer ment át” Jókai kezén, vagyis ahol az Ér-ban új elem jelent meg, még a korigigálatlan nyomdahiábák is gyakoribbak, pl. az Ér 2. fejezetében az írámszarvasról ezt olvassuk: „ . . . megessi a mérges gombákat, még a légyülő galócát is,

s más baja nem lesz tőlc, minthogy [egybeírva] egy kissé pityókos lesz.”

Tulajdonnevek pontosabb írása. Több helyen előfordul, hogy az EéÚ-ban még az angol szövegből mechanikusan átvett tulajdonnevek írását Jókai az Ér-ban helyesbíti. (Ha nem is mai szabályaink szerint.) Így pl. az „Életirat”-ban szereplő lengyel nevek közül Pulauzkyból Pulavszky, Zuaniczból, Zuaniecz lesz; ami az EéÚ-ban még Kuzmoden Janszkói, az az Ér-ban Kozmodemianszk (s ott áll utána zárójelben: „Az életírásban Kuzmodemjaczkoí”, ami, látjuk, nem pontos reprodukálása az EéÚ írásmódjának.)

A Jókai által *Afanázia* címmel kiadásra szánt regény, minthogy keletkezésének több fázisa (az angol és német szövegek, az EéÚ K-a, az EéÚ, az egyéb források eredeti szövege, az Ér K-a, az Ér) mind, legalább bő töredékekben, rendelkezésünkre áll: az átlagosnál nagyobb, adatszerűbb betekintést nyújtott Jókai alkotói műhelyébe, írói módszerébe. Elősegíti ezt a betekintést a könyv bevezetése, amelyben az író pontosan meghatározza célját és eszközeit, elősegítik közbevetett megjegyzései, kitérői, és ide kell még sorolnunk a MTAKK-ban Ms 342/m számmal őrzött, számozatlan és áthúzott, de egyébként a K lapjainak megfelelő lapot is, mely nyilvánvalóan Jókai előzetes tényleg volt az Ér-hoz. Szövege — betűhíven — az alábbi:

„I. Saját életírásában elhallgatja azt, hogy saját hazája <scrc> zászlói alatt is harczolt; sőt Lengyelországi viselt dolgairól is csak két rövid szóval emlékezik: ott kezdve, a hol már vége minden dicsőségnek s ő tizenhét sebből vérezve, orosz fogságba esik. Magát ez epepeia életírója egy egész kötetben adja elő, csupán a tényeket sorozva egymás mellé.

Egész Siberiáig tartó útjának minden viszontagságait elhallgatja. Azokat csak képzelni lehet. Még vérző sebekkel, egy összezúzott lábbal, mely gyógyulása után, csontvesztés miatt rövidebb lett, s mely a sebészi kötélekein felyül még az irgalom nem ismerő bilincset is viselte, megtenni az utat Lengyel országtól Siberia belsejéig. December és Január hónapokban, a mikor hosszú heteken át nem jön fel a nap a gönczöltáj egére.”

Jókai munkájának megismerése és elemzése azonban csak akkor lehet teljes, ha a történelmi kutatás vele egykorú és mai álláspontján is megismerkedünk témájának, rajongva tisztelt hősenek hitelességével, s így megtudjuk, mennyire volt indokolt Jókai rajongása, adatai és sejtései mennyire állják meg ma is a helyüket.

Az 1772-es évszámhoz tartozó korszak képét néhány ellentéttel jellemezhetjük. A Habsburg-birodalomban megszilárdult Mária Terézia uralma, magyar földön romok és elmaradottság jelzik a török hódoltság és a leverett kuruc szabadságharcok nyomát, de Bécsből, a magyar testőrség köréből elindul az irodalmi nyomán a nemzeti újjászületés. A magyar felvilágosodás kezdetét pontosan ettől az évtől, Bessenyei György művének, az *Agis tragédiájának* megjelenésétől számítják. A számtalan sok önálló fejedelemségre szétszabdalt Németországban egy szellemóriás lép fel: Goethe — ebben az évben írja a *Götz von Berlichingent* — s a porosz magból fegyverrel és diplomáciával már megkezdte egy nemzeti állam felépítését Nagy Frigyes. A francia királyság XV. Lajos félévszázados uralma alatt látszólag pompájának tetőfokát érte el, de éppen ebben az évben fejeződött be a világosság eszméit hirdető enciklopédia kiadása, Rousseau és Voltaire művei megindítottak egy szellemi mozgalmat, amely a forradalmat készítette elő. A virágzónak látszó feudalizmus épületén tehát végzetes rések támadtak. Anglia, ahol már több száz éve polgári forradalom zajlott le, hajósai, felfedezői, kereskedelmi társaságai útján még építette gyarmatbirodalmát, de küszöbén állott annak, hogy elveszítse azt a gazdag földet, amelyből négy évvel később új nagyhatalom született: az Amerikai Egyesült Államokat; eltűnőben volt viszont, belső ziláltságának és mohó szomszédainak áldozataként Lengyelország, mely ekkor egyszerre élte kulturális újjászületésének és politikai aláhanyatlásának éveit. Főként orosz szomszédja tartott igényt területére: Nagy Katalin hóditó uralmának kora ez. Az ország a Pugacsov-felkelés küszöbén áll, de erősbödnék ázsiai gyarmatosító törekvései, s az immár hagyományos angol—francia vetélkedés mellett egyre nagyobb teret kap az angol—orosz versengés.

Nem merő korfestésből soroltuk fel azt a néhány adatot és folyamatot, hanem azért, mert Benyovszky Móric élete és sorsa szoros kapcsolatban állt korának nemzetközi politikájával: s attól elválasztva épp oly érthetetlen volna, mint a róla alkotott egykorú és későbbi felfogás.

Az egyre erősödő ázsiai angol—orosz gyarmati rivalizálás idején Angliában igazi szenzációt keltett egy 1771. nov. 19-ről, Kantonból keltezett sajtóközlemény, amely hírül adta, hogy 1771. szept. végén különös hajó érkezett Makaóba: Kamcsatkából elmenekült foglyokat hozott, Benyofsky magyar báró vezetése alatt (l. bibl. 166. sz.).

Ez a hír 1772 júniusában jelent meg, s hogy milyen szenzációt keltett, milyen messzire terjedt több ország sajtójában — ezt azzal

bizonyíthatjuk, ha egy másik közleményt idézünk, amely a varsói Wiadomości Warszawskie 1772. aug. 8-i számában látott napvilágot (bibl. 167.): „**МОСКВАБÓЛ**. Szentpétervárról jelentik június 23-án. Néhány héttel ezelőtt több külföldi lapban részint Angliából, részint Franciaországból érkező hírek jelentek meg egy Beniowski, vagy ahogy mások írták Benyorski nevű magyarról, akinek mintegy 80 személy kíséretében sikerült elhajóznia Kamcsatkából egészen a kínai Makaóig . . .” Ilyen, több országba szétterjedő újsághírrrel jelenik meg Benyovszky neve a közérdeklődés fényében, majd fel-felbukkan mintegy két évtizeden át, mígnem napvilágot lát postumus önéletrajza ugyancsak több országban, különböző nyelveken.

A közérdeklődést keltő személyekhez minden kor hozzátapasztja saját elképzeléseit, és szándékuk helyett a kor fogalmai szerinti sikerük az, ami alakjukat a „közemlékezetben” megrögzíti. Bayard nem a polgári, hanem a feudális etika alapján lett „félelem és gáncs nélküli lovag”, azokra azonban, akik a feudális korszak *végén* léptek föl, utóbb rendszerint vagy kortársaik előítéletét vagy a polgári erkölcsan mércéjét alkalmazzák. Annak a kornak a közvéleménye másnak akarta látni hőseit, mint a korábbi századok. Ez a kor szülte a filozófia, az irodalom és a politika hosszan felsorolható nagyjain kívül Casanovát, a Cagliostroknak nevezett Joseph Balsamót és Jókai olyan regényhőseit, mint Trenk Frigyes vagy Ráby Mátyás, akiknél olykor csak igen kevésen s többnyire a külső körülményeken vagy mások elfogadásán múlt, hogy „pozitív” vagy „negatív” emlékezetük maradt-e fenn. Ebben a képcsarnokban Benyovszkynak sajátos hely jutott: „hős vagy kalandor?” ezt a kérdést tették fel mindjárt első említéscor és ez a kérdés kísérte nyomon emlékét sok évtized róla szóló tudományos és szépirodalmi műveiben, nemegyszer éles vitákban is.

Milyennek akarta látni hőseit az a kor? A felvilágosodás, az érlelődő antif feudális forradalom a szabadságnak még meglehetősen elvont, filozófiai fogalmát termelte ki, s a kor ennek a szabadságnak bajnokát akarta látni, ezért avatta legnagyobb hőseivé a francia forradalom és az amerikai szabadságharc vezéreit. Aki nem e legnagyobbakhoz tartozott, de az eszközökben nem válogatva, karrierre tört, attól elvárta e kor, hogy testi ügyességet és szellemi fölényt egysítvé magában, fantasztikus akadályokat, természeti és ember alkotta kclepcéket legyőzve — mint Cagliostro a delejezés és hipnotizálás felhasználásával — törjön célja felé; kiváló tulajdonságainak szerelmi bűverővel is kellett hatniuk, mint Casanovánál; és még tovább is elemezhetők a kor emberét. A Szibériába száműzött Benyovszky kiszabadulási kalandja kétségkívül a szabadság vágyából eredt, kétségtelen volt az is, hogy ehhez a hihetetlen kalandhoz nem mindennapi fizikai és szellemi

tulajdonságokat kellett latbavetnie (hogy rokonszenvesen tette-e vagy nem — erre vonatkozóan már megoszlottak a vélemények), és körülengette (valóság volt-e vagy saját kitalálása?) a kamcsatkai kormányzólánny, Afanázia szerelmének legendája, melynek az ő lovagiassága s egyben felesége iránti töretlen hűsége adott sajátos színezetet. Már ez is elég elem volt ahhoz, hogy megragadja a kortársak és későbbi regényírók, drámaírók, operaszerzők képzeletét, mikor aztán postumus önéletrajzában a földrajzi adatok tömege jelent meg, ez a tény későbbi tudományos viták tárgyává tette életét, utazásait.

Ellentétcs megítélése a gyorsan elterjedt első híradásban mindjárt így festett: „Azok a tudósítások, amelyek szerint Kazanyból Észak-Szibéria mérhetetlen pusztaságain át szökött egészen Kamcsatkáig, olyan mesékkel vannak tele, hogy alig hihetőek . . . A hajózás történetének jelentős eseménye lesz, hogy bűnözőknek egy csoportja megtalálta távoli tengereknek azt a fontos útvonalát, amelyet egész nemzetek hiába kerestek annyi időn keresztül.” (Wiadomości Warszawskie, uo.)

Születésének évszámáról (1741 vagy 1746), fiatalkoráról, a lengyel — orosz harcokban való részvételéről ellentmondó adatokra hivatkoznak, de egykorú és késői hívei és ellenfelei egyetértének abban, hogy magyar születésű, orosz fogságba esvén, kamcsatkai száműzetéséből egy szabadcsapattal a megkaparintott hajón a kínai Makaóba érkezett, majd Franciaországban, ismét a Habsburg-monarchiában és Madagaszkár szigetén bukkant fel, az is bizonyos, hogy járt az Amerikai Egyesült Államokban, ezután ismét Madagaszkáron, itt francia csapatok elleni harcban 1786-ban elesett. Három évvel utóbb — 1789-ben — Londonban, G.G.J. and J. Robinson kiadásában két vaskos, negyedrétméretű, illusztrált kötet jelent meg *The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky* [Gróf Benyovszky Móric Ágost emlékiratai és útleírásai] címmel (bibl. 1. sz.). Ez a könyv, amely igen ritka (egyetlen ismeretes példánya a British Museumban 148. h. 12, 13. sz. alatt található), a következő évben azonos nyomással és új címlappal (1790-es évszámjelzettel, bibl. 2. sz.) továbbá Dublinban is P. Wogan kiadásában, nyolcadrétméretben (bibl. 3. sz.) látott napvilágot; a „saját maga által írt, az eredeti kéziratból fordított” jelzésű könyvet William Nicholson rendezte sajtó alá: ő fordította és ő látta el — azt írja: a szerző saját előadása alapján — Benyovszky fiatalkorát ismertető előszóval. A mű francia nyelvű kéziratát a British Museum őrzi (bibl. 41. sz.). 1890-ben ifj. Jankó János, aki a Jókai által abbahagyott Benyovszky-életrajzot folytatta, tanulmányozta és az angol nyelvű kiadással egybevetette ezt a kéziratot, s ezt írja róla: „E kézirati kötet összehasonlítása az angol kiadással ez utóbbinak sok hibáját javítja ki.

Így az angol kiadásban igen sok dátumhiba csúszott be . . . több nevet is ki lehet igazítanunk . . . Benyovszky e kézirata nem az ő kézirása. Még pedig elejétől végig nem az." Rámutat azonban Jankó „azon néhány sornyi, autograph aláírással ellátott bizonyítványra, melyet Benyovszky minden kötet végére odaillesztett, s mellyel ez iratokat a valódi eredetinek ismeri el". (bibl. 274. sz. 798–799.) A hivatkozások tanúsága szerint az 1790-es londoni kiadás szolgált többnyire azoknak a különböző nyelvű fordításoknak alapjául, amelyek mindjárt a következő években több európai országban megjelentek (l. bibl. 5. és köv. sz.), sőt amikor Londonban az eredeti, francia nyelvű szöveget is kiadták (bibl. 4. sz.; érdekes, hogy a British Museum könyvtárából ez a kiadás hiányzik, de az OSzK-ban 609.258/I–II. sz. alatt megtalálható) — ezt a kiadványt az angol nyomtatott szöveg alapján korrigálhatták, mert annak adatbeli eltérései ide is belekerültek (l. ifj. Jankó János i.m. 798.)

Megjegyezzük, hogy az egy évvel később Párizsban megjelent francia nyelvű kiadás (bibl. 9. sz.) nem a francia nyelvű kézirat szövege, hanem az angol fordítás francia „visszafordítása”, a lengyel fordítás pedig (bibl. 17. sz.) ugyancsak nem az eredeti francia szövegből, hanem az angol fordítás francia „visszafordításából”, tehát háromszoros áttétellel készült, amit bizonyít mindjárt az elején a párizsi kiadóra való hivatkozás (előszavának címe: *Wstęp wydawcy Paryżkiego* [A párizsi kiadó bevezetője]); a háromszoros áttételből önként adódó hibákon túlmenően ez a lengyel szöveg — amelytől pedig a lengyel vonatkozásokra való tekintettel különös alaposágot várhatnánk — rendkívül pontatlan: pl. ami a párizsi szövegben „. . . et de Rose, baronne de Revay” (bibl. 9. sz. 1.), az a lengyel változatban „. . . i Róży Batonówny de Ravay” (bibl. 17. sz. 3.), ami amott „Sieben-schein” (bibl. 9. sz. 2.), az itt „Liebenschein” (bibl. 17. sz. 4.) és éppen a lengyelországi események leírásánál mintegy húsz lapnyi rész a lengyel kiadásból kimaradt.

A British Museumban található kézirásos dokumentumokhoz megjegyezzük, hogy ifj. Jankó János 1890-ben még két kéziratköteget talált ott: a madagaszkári vállalkozás történetét és vegyes leveleket, jegyzőkönyveket, s ezeket idézett cikkében ismerteti (bibl. 42–47.sz.).

Magyarra is nyomban le akarták fordítani Benyovszky önéletrajzát. A bécsi Magyar Kurir 1790. évi kötetében (bibl. 178. sz.) a MaT bő tartalmi ismertetése jelent meg, az ugyancsak Bécsben megjelenő Hadi és más nevezetes történetek c. lap 1790. évi kötetében (bibl. 179. sz.) pedig azt olvassuk, hogy a MaT 36 forintért kapható, majd így folytatja a névtelen cikkíró: „Egy előttünk esmert szép tehetségű Hazánkfia azon vagyon, hogy Nemzetünk is olvashassa

maga Nyelven Gróf *Benyovszky* életét. Már fordítja is . . ." A továbbiakban az önéletrajz ismeretlen fordítója előfizetési felhívással fordul olvasóihoz, majd ezt a kérését az 1791. évi kötetben (bibl. 188. sz.) immár az előfizetési helyek felsorolásával (köztük: Kassán N. Batsányi János úr) megismétli, s még arra is kéri a lap olvasóit, hogy akiknek még adataik vannak *Benyovszky* Móricról, azt juttassák el a bécsi szerkesztőségbe. Ebből a magyar nyelvű fordításból azonban semmi sem lett, és *Benyovszky* önéletrajza csak száz évvel később, *Jókai* fordításában látott magyarul is napvilágot.

Meg kell jegyeznünk, hogy *Benyovszky*ról a hazai értesülések már ebben az évben sem korlátozódnak önéletrajzának adataira. Az *Ephemerides Budenses* c. latin nyelvű magyar lap cikke (bibl. 180. sz.) a neveket, adatokat pontosabban közli, mint a *MaT* (pl. *Domstadt* helyett *Domstädtel*), a szibériai és kamszatkai kalandokról egy szót sem ír, hanem megjegyzi, hogy *Benyovszky* a lengyel konföderációban való részvétele után sok kalandon át *Baltimore*-ba érkezett, majd egy igen érdekes mondatot olvasunk: „*Madagaszkár* szigetén amerikai gyarmatot alapított”. . .

A gazdag, részben akkor még publikálatlan iratanyagon alapuló és több országban, több nyelven a szenzáció gyorsaságával elterjedő önéletrajz — *Benyovszky* emlékiratainak és útleírásainak eredetileg *William Nicholson* által kiadott szövege — *Angliában* és másutt számos recenzióban és bírálatban keltett visszhangot. Ezeknek felsorolását bibliográfiánkban adjuk, s itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy egy háromkötetes mű (*Alexis Rochon* műve, bibl. 189. sz.) szinte közvetlen válasziratként igen élesen támadta *Benyovszky* állításait.

Benyovszky ellentmondó értékelése már *kamszatkai* szabadulása után megindult, ettől kezdve földrajzi megállapításainak, *madagaszkári* szerepének és önéletrajzírói hitelének — egész jellemének — ellentétes beállításával folytatódott, miközben alakja, élete, sorsa szép-irodalmi művek és *opera-szöveggönyvek* tárgyául szolgált.

Itt nincs helye annak, hogy ezt a *Benyovszkyra* vonatkozó vita-irodalmat az egyes művek, tanulmányok annotációival ismertessük, e műveknek csupán a különféle forrásokból összegyűjtött bibliográfiáját közöljük. Utalunk azonban arra a tényre, hogy önéletrajzának megjelenése, gyors elterjedése s az első évek vitái után két ízben támadt fel újra nagyobb érdeklődés a *Benyovszky*-téma iránt: 1890 után (kétségtávolú *Jókai* fordításának és regényes életrajzának hatására), majd a legutóbbi évtizedben. Mindkét alkalommal nemcsak a korábbi adatanyag revízióját, elemzését, kritikáját végezték el a kutatók, hanem új dokumentumokat is tártak fel, s ezek a lehetőségek, a jelek

szerint, máig sem merültek ki: a francia forradalmat megelőző időszak nemzetközi politikájában, gyarmatpolitikájában oly sok helyen felbukkan Benyovszky szerepének és talán még jellemének is új-fajta megítélése egyáltalán nincs kizárva. „Az erre nézve teendő nyomozásoknak több helyen kell megindulniok ú.m. Párisban, Bécsben és Londonban, és ki kell terjeszkedniök a nyilvános és titkos, úgy családi levéltárak ama forrásaira, a melyek eddig hozzáférhetlenek voltak vagy fel nem használtattak” — olvassuk az EéÚ utószavában, de tudomásunk szerint Párisban még nem történt ilyen kutatásra kísérlet, viszont két, ott nem említett országból, Oroszországból és az Amerikai Egyesült Államokból sok érdekes, és mondhatni váratlan, ide vonatkozó dokumentum került elő.

A századforduló éveinek Benyovszky-anyagából Jankó és Kropf vitáját, minthogy abban Jókai művére is több utalás történik, az *Irodalom* c. fejezetben említjük, jelen fejezetünkben pedig utaltunk Jankó vitaindító cikkének gazdag adatanyagára.

Kropf, aki a legmegvetőbben nyilatkozik Benyovszkyról, Londonból keltezett cikkében a kézirat egy érdekes sajátosságára hívja fel a figyelmet: „Benyovszky javításai majdnem kivétel nélkül a helyes személynevek helyesírásánál fordulnak elő. Az orosz és lengyel neveket magyar fonetikával írja, mint pl. Krecsetnikov, Cscserin stb. Francia ember c neveket Kretchetnikoff-, Tschetscherin-nak írta volna.” (bibl. 246. sz. 647.) Ehhez az angol nyomtatott szöveg vizsgálata alapján hozzátehetjük, hogy abban a közismert földrajzi nevek angolos formában (pl. Kamchatka, Petersburg, China stb.), a többiek magyaros hatással (pl. Csulosnikow, Csekawka, Judoma stb.) szerepelnek — ami még inkább Benyovszky magyar anyanyelvére utal.

Ebben az időszakban élesen ír Benyovszky ellen több művében Prosper Cultru is. (bibl. 293, 298. 300. sz.)

Vajon az első világháborút megelőző korban, amikor a nagyhatalmak gyarmatosító tevékenysége a zenitjén állt, talán Benyovszky sajátos gyarmati állásfoglalása hívta ki ellene az éles kritikákat? Az a kor, amelyben a gyarmatosításról vallott nézetek már teljesen megváltoztak — a második világháborút követő időszak — mindenesetre érdekes új dokumentumokkal gazdagította a Benyovszky-adattárat. Amerikai levéltárakból már korábban olyan iratok bukkantak elő, amelyek Benyovszkynak, majd özvegyének a történelem nagyjaival, Washingtonnal és Franklinnal való kapcsolatait igazolják (l. bibl. 60—87. sz.). E levelek felsorolása már megjelent (vö. *List of the Benjamin Franklin Papers in the Library of Congress*. Washington 1905. és *Calendar of the Papers of Benjamin Franklin in the Library of the American Philosophical Society*. Philadelphia 1908. — idézi Vontin,

l. bibl. 331. sz.) és egy részüknek fotókópiája megtalálható ugyan az OSzKK-ban (Fol. Angl. 4. sz. alatt), de szövegüket nyomtatásban — tudomásunk szerint — elsőnek Orłowski közölte (Orl. 243—83).

Benyovszky családi levelezéséből a Jókai által és a JKK mellékletei között is publikált leveleken kívül az OSzKK is őriz autográfokat: Benyovszkynak testvéréhez intézett latin nyelvű levelét (Széchenyi Ferenc adománya, eredeti jelzete: Folio Lat. 2634/3.), valamint a La Flore hajóra intézett francia nyelvű levelét — mindkettőt a „Levelestár” állományában.

Mindezek a dokumentumok alkalmasak lesznek arra, hogy Benyovszky életét, sorsát és talán jellemét is az eddiginél pontosabban, hitelesebben világítsák meg.

Hogy világszerte még korunkban is új meg új Benyovszky-dokumentumok bukkannak fel, erre itt három példát említünk. Mezey István professzor 1938-ban a japáni Nagaszakiban talált Benyovszky partraszállásáról szóló hivatalos iratokat; Stanisław Makowski lengyel kutató jelenleg tárja fel Benyovszky ifjúságának krónikáját; Várad-Sternberg János ungvári professzor pedig a „Benyovszky-ügy” oroszországi visszhangjának új dokumentumait gyűjti.

A Benyovszkyval kapcsolatban elhangzó vagy megjelenő művek jellege is többféle.

F. B. Maggsnek 1956. okt. 29-én az amerikai Radlett Literary Societyben tartott (s a dátumból ítélve, nyilván az akkori magyarországi események által „időszerűvé” tett) felolvasása, melynek gépírási szövege az OSzKK-ban is megtalálható (Quart. Ang. 30. sz.), már ismeretes adatok összefoglalója, és csak azért említjük, mert rövid bibliográfiájában Jókai műve is szerepel. Lengyelországban azonban az utóbbi években két mű is megjelent s Makowski már említett kutatásán kívül is készülőképben van még egy — ezek mind lehetőleg az összes eddigi adatok és új kutatási eredmények felhasználásával derítenek új fényt Benyovszky Móric életére, sorsára, jellemére.

Mieczysław Lepecki könyve (bibl. 334, 351. sz.) inkább népszerű ismeretterjesztő jellegű; érdekessége, hogy szerzője 1937-ben személyesen járt Madagaszkár szigetén, és ott Benyovszkynak több nyomát találta: Tananarivo egy belvárosi utcája az ő nevét viselte, a nép ajkán legendák éltek a „Hosszú Fehér Ember”-ről, akinek alakjában Benyovszkyt ismerte fel Lepecki, különösen Benyovszky egykori tartózkodásának vidékén, a mai Maroansetrben (azelőtt: Louisbourg). Teljes tudományos igényvel lép fel Leon Orłowski, akinek könyve (bibl. 354. sz.) mindmáig a Benyovszky-kérdés legmodernebb és legteljesebb összefoglalása. A JKK sajtó alá rendezésének időpontjában

pedig készül a varsói egyetem magyar filológiai tanszékén irodalmunk egy jeles lengyel fordítójának és a magyar—lengyel kapcsolatok kutatójának, Andrzej Sieroszewskinek doktori disszertációja *Benyovszky Móric alakja a magyar, lengyel és más európai irodalmakban*; ez a mű témájánál fogva Benyovszky szépirodalmi ábrázolásairól nyújt majd teljességi igényű, összefoglaló képet, de tárgyánál fogva (akárcsak a mi jelen jegyzeteinknek) múlhatatlanul utalnia kell — bár röviden — a Benyovszkyról szóló tudományos és ismeretterjesztő művekre is. Szerzője gazdag adattárát készséggel bocsátotta rendelkezésünkre.

Nálunk Sík Endrének *Fekete-Afrika története* c. művében (bibl. 357. sz.) olvashatjuk annak a szerepnek tömör jellemzését, amelyet Benyovszky az afrikai gyarmatosítás történetében játszott:

„... 1754-ben Betty megújította a franciákkal kötött megállapodást, s a franciák ezután további terjeszkedéseket is hajtottak végre.

Így 1768-ban ismét elfoglalták Fort Dauphin-t, ezután még egy sor kísérletet tettek az egész sziget meghódítására.

Különösen sokat tett ennek érdekében *Benyovszky* gróf, aki több sikeres hódítást hajtott végre Franciaország számára (részben fegyverrel, részben ravaszsággal), majd kísérletet tett arra, hogy Madagaszkáron „független királyságot” hozzon létre saját „királyi” uralmával és amerikai védnökséggel. A francia kormány katonákat küldött a „lázadó” ellen, és *Benyovszky* a francia kormánycsapatokkal folytatott harc során elesett.

Benyovszky halála után a francia gyarmatosítás néhány évig szünetelt...” (195.)

Már ebből a rövid megállapításból is kitűnik, hogy a gyarmatosítás történetének modern kutatása során, s különösen annak a szerepnek dokumentált feltárásával, amelyet az akkor alig néhány éves Amerikai Egyesült Államok játszottak Afrikában, Benyovszky működését illetően is még új elemek jelentkezhetnek, s ezek talán jellemének rajzát is új vonásokkal, színekkel fogják bővíteni.

Minket azonban — amcllett, hogy a téma történetének rövid áttekintését adtuk — mindenekelőtt az érdekel, hogy Jókai felfogása, a Benyovszky Móricról általa rajzolt kép, hogy állja meg helyét a kutatás mai álláspontján. Ezt pedig legszabatosabban és legtárgyilagosabban Leon Orłowski-nak, a jelenleg Amerikában élő egykori budapesti lengyel követnek Varsóban 1961-ben megjelent és fentebb már említett könyve fogalmazza meg.

Orłowski nem a múlt század romantikus szemlélete szerint foglalt állást, hanem a Benyovszky körül kialakult, jórészt saját maga által kialakított, terjesztett legendákból kihámozza azok magvát, és megállapítja, hogy ez a mag mindenütt valami realitás. A való tényeket

— állapítja meg Orłowski — Benyovszky azért burkolta valótlanságok ködébe, mert a kor előítéletei folytán csak így remélhette nagyszabású terveinek megvalósítását, és különösképpen sok minden, ami eredetileg csak fantáziájának szüleménye volt, utólag megvalósult (pl. kurta-nemes létére grófnak adta ki magát, és tábornokként is szerepelt, mikor még nem volt az, s később mindkét rangot elnyerte stb.). Különösen érdekes módon elemzi Orłowski e nagyzsolások konkrét okait, s a legtöbb esetben valóban meg is tudja állapítani, hogy Benyovszky egy-egy hamis állítása pontosan milyen cél elérésére irányult. Önmagát magasztalta, vette körül nimbuszal — s a célja közérdek, a felfedezés, a haladás volt: ez Benyovszky jellemének érdekes, sajátos vonása; s ha erős kifejezéssel szélhámosságnak minősítjük fellépését, hozzá kell tennünk: nem az ő szégyene, hanem koráé volt az, hogy nagyszerű tervek megvalósulásának lehetőségét csak egy-egy sikertült füllenéstől remélhette.

Ismételjük: a Benyovszky-kutatás még egyáltalán nem zárult le. A JKK jegyzeteinek összeállításával egyidőben dolgozták fel az Országos Levéltárban Benyovszky Péter reformkori ügyvéd irattárát, amelyből előkerültek Benyovszky Móric családjára vonatkozó iratok is (nyilván nem családi kapcsolat alapján, mert Benyovszky Péter egy távoli ágból származott, hanem apjának, az ugyancsak ügyvéd Benyovszky Sámuelnek irattárából, ügyvédi megbízás alapján őrizhette); ezek annak a pernek az iratai, amelyben Benyovszky Móricnak Márta nevű nővére és özvegye, szül. Hönsch Anna Zsuzsanna vitatta egymástól az örökség jogát. (Lehotayné Benyovszky Márta sikertelenül próbálta bizonyítani, hogy Benyovszky nem vette nőül azt a Hönsch Anna Zsuzsannát, akiről pedig önéletrajzában olyan rajongva, mint hitveséről írt, a periratok közt szerepel olyan állítás is, mely szerint Benyovszky 1768-ban luteránus hitre tért át stb.)

Már Benyovszky emlékiratainak első angol kiadója, Nicholson felfigyelt rá (vö. EéÚ 78.), hogy Benyovszkynak kamcsatkai adataihoz, leírásaihoz Krasenyinnikov orosz utazó művét tartotta szem előtt, amely Párizsban franciául is napvilágot látott már 1768-ban (La Description de Kamchatka), sőt Pasfield Oliver párhuzamos szövegeket is közöl (bibl. 30. sz.) e francia és a Benyovszky-féle angol szövegből, azt akarva bizonyítani, hogy Benyovszky mennyire el túlozza a számadatokat (Bolserecknek Krasenyinnikov szerint 30 háza, csekély erődtétele, 45 katonája és 14 kozákja van — ugyanezek az adatok Benyovszkynál: 500 ház, tűrhetően szabályos erődtémény, 5 bástya, 20 ágyú, 280 katoná). Minthogy azonban a két szemrevételezést három évtized választotta el egymástól, az adatok eltérése nem jelent Benyovszky elleni bizonyítékot.

Krasenyinnikov műve 1949-ben tudományos igényű kritikai kiadásban újra megjelent (С. П. Крашенинников: *Описание земли Камчатки, с приложением рапортов, донесений и других неопубликованных материалов*. Moszkva—Leningrád 1949. 841 l.) s így, alkalmunk van a MaT-ban található leírásokat egybevetni a megfelelő szöveghelyekkel és érdekes felfedezést tehetünk: Benyovszky helyenként szó szerint átvette Krasenyinnikov adatait és leírásait. Ezt alábbiakban röviden illusztráljuk:

Особливо же много на Камчатке медведей . . . не сердиты на людей никогда не нападают разве кто найдет на сонного: ибо в таком случае дерут они людей, но до смерти не заедают . . . не делают вреда женскому полу Медведи с июня месяца до осени весьма жирны. А весною сухи бывают. (Крашенинников. оп. сит. 247—249.)

Bears are very numerous in Kamchatka . . . their disposition is gentle. and they do no mischief, except in their own defence. The hunters . . . get torn, though the bear seldom kills a man . . . they have never been known to hurt women. These creatures are fat during the summer and lean in the winter. (MaT 159.)

Ez az egyetlen kiragadott rész, ahol Benyovszky angol szövege szinte szó szerinti fordítása Krasenyinnikov mondatainak, meggyőzhet bennünket arról, hogy az, amit Benyovszky úgy emleget, mint „a kormányzó számára készített munkámat” (EéÚ, JKK. 53. k. 95. l. 1—2. sor) „the work I had written for the governor” (MaT 155.), túlnyomórészt — ha ugyan nem egészen — Krasenyinnikov művének rövidített fordítása. Kétségtelen, hogy a MaT egyéb leíró, adatszerű részeinek Krasenyinnikov könyvével való összehasonlítása hasonló eredményre vezetne.

Mégse nevezzük Benyovszkyt plagizátornak: hiszen már tudjuk, milyen szándék vezette, amikor kalandjait felnagyította, címeket és rangokat előlegezett magának: a kor előítéletei kényszerítették, hogy nagyratörő és a közérdeket is szolgáló terveinek megvalósításáért akár füllentéseket is alkalmazzon.

Hogy földrajzi-néprajzi leírásait nem „ujjából szopta”, hanem egy hiteles, megbízható könyvből merítette — ez kétségkívül mellette szól. (A számadatok eltérései származhattak saját, a Krasenyinnikovénál három évtizeddel későbbi tapasztalatából.)

Ellenvetésként felhozható, hogy ilyen hiteles adatokat nem lelkiismeretességéből használt fel, hanem azért, nehogy téves megállapítás-

kon rajtakaphassák, hiszen Krasenyinnikov könyve ismert volt Nyugaton is.

Amire viszont azt felelhetnők, hogy, ha ismert volt, akkor Benyovszky nyílt sisakkal lépett fel — és így tovább. . .

Mind egy-egy újabb szín, adat Benyovszky Móric életéhez, jelleméhez. Mindabból azonban, amit ma már biztosan tudunk, megállapíthatjuk, hogy Jókai találóan érezte meg Benyovszkyban a nem mindennapi egyéniséget, a nagy terveket kovácsoló, s azokat rendkívüli fizikai és szellemi adottságai révén megvalósítani próbáló, a korral és körülményeivel szívós harcot folytató „végzethős”-t. Jókaitól nem kérhetjük számon a később felfedezett adatokat és összefüggéseket, s egyéb műveinek ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy ezeknek ismeretében Benyovszkyt is bemutatthatta volna olyannak, mint aki fortélyal, a kor előítéleteit kijátszva tör célja felé: írói eszköztárában erre is megvoltak az alkalmas módszerek. Ámde az ő rendelkezésére álló ismeretek a neki oly kedves, romantikus ábrázolásnak kedveztek. Az ő Benyovszkyjának így megrajzolt legendás alakját az azóta felfedezett tények és összefüggések nem cáfolják, csak demitizálják: a regényhős lelkierje, képességei és egyes állításainak magvai mind megmaradnak a tények fényében is — és elvégre Jókai *regény*t írt, melynek utóbb az *Afanázia* címet akarta adni. . .

A BENYOVSZKY-TÉMA BIBLIOGRÁFIÁJA

K i a d á s o k

1. The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky. Written by himself. Translated from the original manuscript [by William Nicholson]. 2 k. London 1789.
2. Ua. 1790. Címlapkiadás.
3. Ua. 2 k. Dublin 1790.
4. Les Mémoires et Voyages de Maurice Auguste Comte de Benyowsky, écrits par lui-même, et publiés d'après le manuscrit original. 2 k. Londres 1790.
5. Des Grafen Moritz August v. Beniowski Reisen durch Sibirien und Kamtschatka. Aus dem Englischen übersetzt. Mit Anmerkungen von Johann Reinhold Forster. Berlin 1790.
6. Des Grafen Moritz August von Benyowsky Schicksale und Reisen; Von ihm selbst beschrieben. Übersetzt von Georg Forster. 2 k. Leipzig 1791.
7. Des Grafen Moritz August Benjowsky Begebenheiten und Reisen, von ihm selbst beschrieben. Aus dem Englischen übersetzt von C. D. Ebeling. 2 k. Hamburg 1791.

8. Des Grafen Moriz August von Benjowsky Schicksale und Reisen von ihm selbst beschrieben. Aus dem Englischen ausgezogen. Tübingen 1791.
9. Voyages et Mémoires de Maurice Auguste Comte de Benyowsky. 2 k. Paris 1791.
10. Gedenkschriften en Reizen. Naar de engelsche vertaaling int het oorspronglyk handschrift overgezet. 4 k. Harlem 1791.
11. Ua. 2 k. Amsterdam. [é.n.]
12. Lefnadslop och Resor. Övers. Samuel Ödman. Stockholm 1791.
13. Vö. 5. sz. 1793.
14. Reise des Grafen von Benjowsky aus dem Englischen von neuem frei übersetzt und abgekürzt von J. H. Campe. 1—2 k. Braunschweig 1794—1795.
15. Ua. Reutlingen 1796.
16. Vö. 7. sz. 2 k. 1797.
17. Historia podróży i osobliwszych zdarzeń sławnego Maurycego Augusta Beniowskiego szlachcica polskiego i węgierskiego z francuskiego tłomaczona. 4 k. Warszawa 1797.
18. Ua. 2 k. Warszawa 1802.
19. Ua. 4 k. Warszawa 1806.
20. Vö. 5. sz. 1806.
21. Pamatné přjehody, přeložené od Sam. Černanského. Presspurk. 1808.
22. Exil et captivité du Comte de Benyowsky, rédigés et mis en ordre par M. Paul de P Paris 1821.
23. Vie et aventures du comte Maurice-Auguste Beniowski, résumés d'après ses mémoires par N. A. K[oubalski]. Paris 1853. 188 l.
24. Ua. 2 k.
25. Ua. 3 k.
26. Ua. 4 k.
27. Ua. 5 k. Tours 1863.
28. Maurycy Beniowsky, jego żywot oraz przygody w czasie pobytu na Kamczatce. [Emma Puffke.] Poznan 1886.
29. Gróf Benyovszky Móric saját emlékiratai és utlcírásai. Fordította Jókai Mór. 2 k. Bp. 1888.
30. The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky. Edited by Captain Pasfield Oliver. London—New York 1893.
31. Ua. London 1898.
32. Dziennik podróży i zdarzeń hrabiego M. A. Beniowskiego na Syberyi, w Azyi i Afryce. Wyd. A. P[otocki]. 4 k. Kraków 1898.

33. Awanturnicy XVIII wieku (Wyjątki z Pamiętników Maurycego Augusta Beniowskiego). Przewodnik Naukowy i Literacki. 1886—1887.
34. Vö. 25. sz. Kraków 1892.
35. Ua. Kraków 1898.
36. Pamiętniki. Siberya—Daleki Wchód—Madagaskar. Warszawa 1907.
37. Ua. Warszawa 1909.
38. Vö. 23. sz. London 1904.
39. Meine Abentuer. Memoiren des Grafen Moritz August von Benjowski. Herausgeber W. F. v. Bous. Stuttgart 1911.
40. Benyovszky Móric emlékiratai Ázsián át Madagaszkárig. Angolból fordította Jókai Mór. 1956.

K é z i r a t o k

41. Benyovszky Mauritius Augustus, Memoirs and Travels with maps and drawings. British Museum. MSS. Fr. 5359—5362. (franciául)
42. Mémoire sur l'Expédition de Madagascar concernant la formation de l'établissement royal en cette île. Benyovszky háborús naplója, haditanácsok jegyzőkönyvei stb. 1772—1776-ból. Uo. Folio. MSS. Add. 18.844.
43. Mémoires pour servir à l'Histoire de l'Isle Madagascar by M. de Froberville 1809. 2 k. Benyovszky Móricra is vonatkozó emlékiratok és feljegyzések. Uo. Folio. MSS. Add. 18.128—18.129.
44. M. de Froberville emlékiratai, levelci és hivatalos iratai Madagaszkárról, Benyovszky Móriccal is kapcsolatban. Uo. XVIII—XIX. Cent. Folio. MSS. Add. 18.134. (franciául)
45. Memoirs and Papers relating to Madagascar collected by M. de Froberville. Benyovszky Móricra is vonatkozó iratok. Uo. XIX. Cent. Folio. MSS. Add. 18.135.
46. Memoirs of various persons on the development of the commerce of Madagascar. Vegyes, Benyovszky Móricra is vonatkozó iratok. Uo. XIX. Cent. Folio. MSS. Add. 18.136. (franciául)
47. Facture des effets de traité vivres etc. 1784—1787. évi, Benyovszky Móricra is vonatkozó jelentések. Uo. Fr. XVIII. Cent. Folio. MSS. Add. 18.139.
48. Benyovszky Móric levele Verbórol apjához 1761. aug. 23-án, családi birtokvizsályokról. A kapucinus rend krakkói provinciájának levéltárában (Krakkó, Loretańska 11.) A. P. 104. (latinul)
49. Benyovszky Móric levele Chocimból Kazimierz Pułaskihoz

1769. márc. 13-án, Lubló elfoglalásának tervéről. Kéziratos másolat. Krakkói Jagelló-könyvtár. 36/61. (franciául)
50. Benyovszky Móric levele Compiègne-ből Kazimierz Pułaskihoz 1772. aug. 20-án. Krakkó város állami levéltára. A. Dz. T. 1235. (franciául). Lengyel fordítása megjelent: Czas 1854. 191. sz.
 51. Benyovszky Móric levele Boulogne-ból ismeretlen személyhez, a francia király környezetébe 1778. jún. 25-én, idegen kéz írása, hiteles aláírással. Krakkói Czartoryski-könyvtár. 2888. (franciául)
 52. Benyovszky Móric levele apjához 1752. okt. 6-án. Hasonmás az Ér I. k. végén. (magyarul)
 53. Benyovszky Móric anyjának levele férjéhez 1752. okt. 9-én. Hasonmás az Ér I. k. végén. (magyarul).
 54. Benyovszky Móric levele öccséhez, Emánuelhez 1777. máj. 6-án. Hasonmás az EéÚ II. k. végén. (franciául).
 55. Benyovszky Móric levele öccséhez 1772. dec. 5-én. OSzKK levelestár. (latinul).
 56. Benyovszky Móric levele a La Flore fedélzetére 1774. szept. 5-én. OSzKK levelestár. (latinul).
 57. Benyovszky Móric levele Benyovszky Pálhoz 1772. dec. 5-én. Kéziratos másolat. MTAKK Ms 550/f. (magyar fordítás latinból).
 58. Benyovszky Móric által kiállított igazolólevél 1774. szept. 23-án. Hasonmás Orł 136. és 137. között. (franciául).
 59. Benyovszky Móric parancsa a Saulmier fregatt hadnagyának 1773. aug. 16-án. Hasonmás Orł 136. és 137. között. (franciául).
 60. Kazimierz Pułaski emlékirata a Kontinentális Kongresszushoz 1777. júl. 28-án. Library of Congress. Washington D.C. Papers of the Continental Congress. No. 41. Vol. 8. folio 17. (franciául).
 61. Benyovszky Móric levele az Amerikai Egyesült Államok Kontinentális Kongresszusához keltezés nélkül. Felolvasták 1779. dec. 13-án. Uo. No. 78. Vol. 3. folio 415.
 62. Benyovszky Móric emlékirata a Kontinentális Kongresszushoz keltezés nélkül. Felolvasták 1780. jún. 26-án. Uo. No. 41. Vol. 1. folio 291. (kézíratos angol fordítás).
 63. Benyovszky Móric levele a Kontinentális Kongresszushoz 1780. jún. 15-én. Uo. No. 78. Vol. 3. folio 481. (kézíratos angol fordítás).
 64. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz 1777. szept. 25-én. American Philosophical Society. Philadelphia. Pa. The Franklin Papers. Vol. VII. No. 53. (franciául).
 65. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz 1781. dec. 9-én. Uo. Vol. LXX. No. 24. (franciául).
 66. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz 1781. dec. 24-én. Uo. Vol. XXIII. No. 139. (franciául).

67. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz 1782. jan. 13-án. Uo. Vol. XXIV. No. 29. (franciául).
68. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz év nélkül, nov. 23-án. Uo. Vol. XLI. No. 119. (franciául).
69. Benyovszky Móricné levele Benjamin Franklinhoz év nélkül márc. 7-én. Uo. Vol. 41. No. 137. (franciául).
70. Benjamin Franklin levele Benyovszky Móricnéhez 1786. márc. 23-án. Uo. Fogalmazványok gyűjteménye, folio 1579. (angolul)
71. Benjamin Franklin levele Benyovszky Móricnéhez 1786. ápr. 4-én. Uo. Fogalmazványok gyűjteménye, folio 1594. (angolul)
72. Benyovszky Móricné levele Benjamin Franklinhoz 1796. ápr. 21-én. Uo. Vol. XXXIV. No. 57. (franciául)
73. Benyovszky Móricné levele Benjamin Franklinhoz 1786. máj. 2-án. Uo. Vol. XXXIV. No. 64. (franciául)
74. Benjamin Franklin levele Benyovszky Móricnéhez 1786. máj. 11-én. Uo. Fogalmazványok gyűjteménye, folio 1608. (angolul)
75. Benyovszky Móricné levele Benjamin Franklinhoz év nélkül júl. 12-én. Uo. Vol. XLI. No. 138. (franciául).
76. Benjamin Franklin levele dr. Ingenhaushoz Benyovszky Móricné ügyében 1786. szept. 2-án. Uo. Fogalmazványok gyűjteménye, folio 1659. (angolul).
77. Benjamin Franklin naplójának kezdete a Benyovszky-házaspárról szóló bejegyzéssel 1782. jan. 2-án. Library of Congress. Washington D. C. The Papers of Benjamin Franklin. (angolul)
78. Benjamin Franklin két levele Robert Morrishoz, illetve Mr. Bache-hoz Benyovszky Móric ügyében 1781. dec. 10-én. Uo. Vol. IV. folio 951. (angolul)
79. Benyovszky Móric levele George Washingtonhoz, 1782. márc. 18-án kelt kézirat fordítás. Library of Congress. Washington D.C. The Washington Correspondence. Vol. 193. folio 25 955. (angolul)
80. George Washington levele Benyovszky Mórichoz 1782. márc. 18-án. Uo. Vol. 193. folio 25 950. (angolul)
81. Benyovszky Móric levele Steuben tábornokhoz George Washington részére, 1782. márc. 24-én. Kézirat fordítás. Uo. Vol. 193. folio 25 991, 25 992. (angolul)
82. Chevalier de la Luzerne francia követ levele George Washingtonhoz Benyovszky Móric ügyében 1782. ápr. 18-án. Uo. Vol. 195. folio 26 191. (franciául)
83. George Washington levele a francia követhoz Benyovszky Móric ügyében 1782. ápr. 25-én. Uo. Vol. 196. folio 26 314. (angolul)

84. George Washington levele Benyovszky Mórichoz 1782. ápr. 27-én. Uo. Vol. 196. folio 26 338. (angolul)
85. Benyovszky Móric levele George Washingtonhoz 1782. máj. 13-án. Kéziratos fordítás. Uo. Vol. 197. folio 26 522. (angolul)
86. George Washington levele Steuben tábornokhoz Benyovszky Móric ügyében 1782. ápr. 12-én. Néhai Aleksander Kachanowicz gyűjteménye. New York. N.Y. (angolul)
87. Benyovszky Móric levele Benjamin Franklinhoz 1782. máj. 6. Fényképmásolat. OSzKK Fol. Ang. 4. (franciául)
88. Benyovszky Móricné szül. Hönsch Anna Zsuzsánna és Lehotay Józsefné szül. Benyovszky Márta iratkötege hagyatéki perükben, benne Benyovszky Móricnak egy német nyelvű levele 1780. júl. 1-ről. Országos Levéltár. Benyovszky családi levéltár. (magyarul, németül és latinul)
89. Mercy d'Argentau párizsi osztrák követ levele Kaunitz kancellárhoz Benyovszky Mórictól 1777. júl. 1-én. (Id. Thallóczy, bibl. 218. sz. 4.)
90. Mercy d'Argentau levele Rudolf Colloredo herceghez Benyovszkyról 1777. júl. 1-én. Wien. Staatsarchiv. (Id. ua. 4.) (németül)
91. Benyovszky Móric folyamodványa Mária Terézia királynőhöz 1777. kb. aug.-ban. Magyar királyi udvari kancellária 1777:5293 Országos Levéltár. (Id. ua. 5.) (németül)
92. Eszterházy Ferenc kancellár felterjesztése Mária Terézia királynőhöz Benyovszky Móric ügyében 1777. okt. 15-én. Uo. (Id. ua. 7-8.) (németül)
93. Benyovszky Móric és Bertalanffy Alajos birtokperének iratai, az 1765. jún. 29-i vizsgálat és az 1766. dec. 10-i tanúkihallgatás jegyzőkönyvével. Nyitra megye levéltára. 1766. VII. fasc. 448. (Id. ua. 8.) (latinul)
94. Benyovszky Móric részére kiállított kegyelmi levél. Magyar királyi udvari kancellária 1777:5868. (Id. Horányi, bibl. 168. sz.) (latinul)
95. Mária Terézia királynő oklevele, mellyel a grófi méltóságot adományozza Benyovszky Móricnak 1778. ápr. 3-án. Ér 2. k. III-VIII. (Országos Levéltár. Liber Regius: Armalium 1778. 4. k. 51. sz. 45.) (latinul)
96. Ferenc király oklevele, mellyel Benyovszky Móricra hivatkozva grófi méltóságot adományoz Benyovszky Emánuelnek 1792. nov. 22-én. Uo. XV-XX. Benyovszky család levéltára. (latinul)
97. Benyovszky Móric levele öccséhez, Emánuelhez 1780. ápr. 26-án. Uo. II. (franciául)
98. Ua. 1780. [?] máj. 20-án. Uo. L-LI. (németül)

99. Ua. 1781. júl. 6-án. Uo. LI. (németül)
100. Ua. 1781. [?] júl. 29-én. Uo. LII. (németül)
101. Ua. 1781. okt. 8-án. Uo. LIII. (németül)
102. Ua. dátum nélkül. Uo. LIV. (németül)
103. Ua. dátum nélkül. Uo. LV. (németül)
104. Ua. 1773. febr. 6-án. EéÚ 2. k. 382–383. (latinul)
105. D'Aiguillon herceg levele Benyovszky Emánuelhez Benyovszky Móricról 1777. febr. 12-én. Uo. 384. (franciául)
106. De Sartine levele Benyovszky Emánuelhez Benyovszky Móricról 1777. márc. 23-án. Uo. 385. (franciául)
107. Benyovszky Móric levele öccséhez, Emánuelhez 1777. júl. 6-án. Uo. 386–388. (németül)
108. Ua. 1778. júl. 12-én. Uo. 390. (németül)
109. Ua. 1778. aug. 22-én. Uo. 391–92. (franciául)
110. Ua. 1778. szept. 13-án. Uo. 394. (németül)
111. Ua. 1778. okt. 3-án. Uo. 395. (németül)
112. Ua. 1778. okt. 13-án. Uo. 396–97. (németül)
113. Ua. 1778. okt. 16-án. Uo. 398–400. (németül)
114. Ua. 1778. okt. 19-én. Uo. 401–02. (németül)
115. Ua. 1778. okt. 23-án. Uo. 403–04. (németül)
116. Ua. 1778. dec. 10-én. Uo. 406–08. (vegyesen németül és franciául)
117. Ua. 1778. dec. 23-án. Uo. 410–11. (vegyesen németül és franciául)
118. Ua. 1779. márc. 16-án. Uo. 412–13. (vegyesen németül és franciául)
119. Ua. 1779. ápr. 24-én. Uo. 414. (vegyesen németül és franciául)
120. Ua. 1779. aug. 4-én. Uo. 415–17. (németül)
121. Ua. 1781. szept. 22-én. Uo. 418–19. (németül)
122. Jean-Hyacinthe de Magellan levele Benyovszky Emánuelhez Benyovszky Móricról 1785. jún. 7-én. Uo. 420–21. (franciául)
123. Ua. 1786. aug. 11-én. Uo. 422. (franciául)
124. II. József corregens császár levele Hadik tábornagyhoz Benyovszky Móric kinevezéséről 1778. szept. 26-án. Császári-királyi hadilevéltár. H.K.R. 1778. G. No. 6798–3–2386/I. (Id. Thalóczy. bibl. sz. 11.) (németül)
125. A haditanács rendelete Benyovszky Móricnak 1778. okt. 1-én. Uo. H.K.R. 1778. G. No. 6778–3–2386/I. (Id. ua. 11–12.) (németül)
126. Rendetelt Benyovszky Móric ezredparancsnoki kinevezéséről 1778. nov. 13-án. Uo. H.K.R. 1778. G. No. 7592–3–2694. (Id. ua. 12.)

127. Heinrich Jaquemin tábornok jelentése Benyovszky Móric haditetteiről 1778. okt. 9-én. Uo. Feldacten, 1778. okt. 23., 28. (Id. ua. 12.)
128. II. József császár kézirata Caramelli tábornokhoz Benyovszky Móric beosztásáról 1779. máj. 12-én. Uo. H.K.R. 1779. G. No. 3294-3-1390. (Id. ua. 13.) (németül)
129. Benyovszky Móric levele II. József császárhoz 1779. okt. 13-án. Császári és királyi titkos levéltár. Wien. (Id. ua. 14.)
130. II. József császár levele Kaunitz kancellárhoz Benyovszky Móric ügyében 1779. nov. 15-én. Uo. (Id. ua. 14.) (németül)
131. Kaunitz kancellár levele Mercy követhoz Benyovszky Móric ügyében 1779. nov. 17-én. Uo. (Id. ua. 15.) (németül)
132. Mercy követ jelentése Kaunitz kancellárnak Benyovszky Móric ügyében. 1779. dec. 1-én. Uo. (Id. ua. 15.) (németül)
133. Benyovszky Móric tervezete haditengerészet létesítéséről 1780. márc. 3-án. Uo. (Id. ua. 17-32.) (franciául)
134. Benyovszky Móric tervezete külkereskedelmi vállalat létesítéséről 1780-ban. Uo. (Id. ua. 34-36.) (franciául)
135. Ua. a tervezet első változata 1780. márc. 24-én. Uo. (Id. ua. 37-39.) (franciául)
136. Benyovszky Móric tervezete tanulmányútgairól 1780-ban. Uo. (Id. ua. 39.) (franciául)
137. Kaunitz kancellár előterjesztése II. József császárhoz Benyovszky Móric haditengerészeti tervezetéről 1780. márc. 29-én. Uo. (Id. ua. 42-46.) (franciául)
138. Benyovszky Móric folyamhajózási tervezete 1780. máj. 20-án. Országos Levéltár. Udvari kancellária. 3829-1780. (Id. ua. 47.) (franciául)
139. Benyovszky Móric elismervénye a haditanács elnökségéhez Magyarország katonai térképének átvételéről 1780. máj. 22-én. Császári-királyi hadilevéltár. H.K.R. Prot. G. 3074. (Id. ua. 48.) (németül)
140. II. József császár utasítása a térképnek Benyovszky Mórictól való visszavételére 1780. jún. 20-án. Uo. 3541. (Id. ua. 48.) (németül)
141. A haditanács elismervénye a térképnek Benyovszky Mórictól való visszavételéről 1780. jún. 22-én. Uo. 3579. (Id. ua. 48.) (németül)
142. II. József császár irata, melyben tudomásul veszi, hogy Benyovszky Móric a térképet visszaadta. Uo. 4319. (Id. ua. 48.) (németül)
143. Kaunitz kancellár előterjesztése II. József császárhoz Benyovszky Móric tervezetéről 1781. jan. 19-én. Császári és királyi titkos levéltár. Wien. (Id. ua. 50-52.) (németül)

144. Az udvari kamara átírata a magyar udvari kancelláriához Benyovszky Móric folyamhajózási tervének átküldéséről 1780. júl. 3-án. Udvari kamarai levéltár. 1780. 3 ex Julio. (Id. ua. 54.)
145. Benyovszky Móric szárazföldi szállítási tervezete 1780-ban. Országos Levéltár. Kanc. oszt. 6022—1780. (Id. ua. 55.) (franciául)
146. Benyovszky Móric vitorlavásongyár felállítására vonatkozó tervezete 1780. szept. 17-én. Uo. 5562—1780. (Id. ua. 55—56.) (franciául)
147. Benyovszky Móric levele a fiumei kormányzóhoz 1780. okt. 17-én. Uo. ad ua. (Id. ua. 56—57.) (németül)
148. Benyovszky Móric feljegyzése az udvari kancelláriához 1780. okt. 24-én. Udvar. kanc. 1781. 1. (Id. ua. 58—59.) (franciául)
149. A magyar udvari kancellária felterjesztése 1780. nov. 17-én és az államtanács véleményezése 1780. nov. 23-án Benyovszky Móric szárazföldi szállítási tervezetéről. Császári és királyi titkos levéltár. Wien. 1912. Staatsrath 1780. (Id. ua. 60—62.) (németül)
150. A magyar udvari kancellária felterjesztése 1780. dec. 1-én és az államtanács véleményezése 1780. dec. 19-én Benyovszky Móricszárazföldi szállítási tervezetéről. Uo. 2115. (Id. ua. 62—68.) (németül)
151. Benyovszky Móric levele II. József császárhoz 1780. dec. 16-án. Országos Levéltár. Udvari kancellária 6512. (Id. ua. 68—69.) (franciául)
152. Benyovszky Móric levele az Udvari Kamarához 1781. jan.-ban. Udvari Kamara, Wien 78 ex febr. 1781. (Id. ua. 71.) (németül)
153. Benyovszky Móric kérvénye II. Józsefhez 1781-ben és II. József leirata az udvari haditanácsnak ez ügyben 1781. szept. 17-én. Császári-királyi hadilevéltár. H.K.R. 1781. G. No. 5956. 6035—48—94. (Id. ua. 72.) (németül)
154. Az udvari haditanács értesítése Benyovszky Mórichoz 1781. szept. 20-án. Uo. 1781. Prot. G. No. 7457. (Id. ua. 72.)
155. Benyovszky Móric levelei Philipp von Cobenzlhoz 1783. dec. 3-án, 1784. máj. 26-án, Cobenzl válasza 1784. febr. 25-én és Cobenzlnek Benyovszky Móricra vonatkozó levele Hyacinthe de Magellanhoz 1786. júl. 15-én. Österreichisches Staatsarchiv. Abteilung Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Wien. Grosse Korrespondenz. Fz. 444 Konvolut G. (Korr. Gr. Philipp von Cobenzl)
156. Kaunitz spanyolországi osztrák követ jelentése Benyovszky Móricra vonatkozóan 1783. márc. 17-én. Uo. (Spanien Korrespondenz Fz. 145)
157. Herbert von Rathkeal konstantinápolyi internunciusnak Benyovszky Móricra vonatkozó jelentése 1783. szept. 10-én. Uo. PS 9. (Türkei II. Kart. 80.)

158. Az udvari haditanács jegyzéke az állami kancelláriához Benyovszky Móricról 1783. nov. 19-én. Uo. (Az udvari haditanácstól Fz. 26.)
159. Az állami kancellária jegyzéke az udvari haditanácshoz Benyovszky Móricról 1783. nov. 24-én. Uo. (Az udvari haditanácshoz Fz. 7.)
160. A magyar udvari kancellária jegyzéke az állami kancelláriához Benyovszky Móricról 1784. jan. 3-án. Uo. (A magyar udvari kancelláriától Fz. 2.)
161. Az állami kancellária jegyzéke a magyar udvari kancelláriához Benyovszky Móricról 1784. jan. 9-én. Uo. (A magyar udvari kancelláriához Fz. 5.)
162. Kaunitz jelentése Mária Terézia királynőhöz (?) Benyovszky Móricról 1784. jan. 23-án, mellékelve Benyovszky kérelme. Uo. (Vorträge. Kart. 139. Beilage.)
163. Kageneck londoni osztrák követ jelentése Benyovszky Móricról 1784. febr. 3-án. Uo. (England Korrespondenz Kart. 123.)
164. A magyar udvari kancellária jegyzéke az állami kancelláriához Benyovszky Móricról 1784. júl. 16-án. Uo. (A magyar udvari kancelláriától Fz. 5.)
165. Az állami kancellária jegyzéke a magyar udvari kancelláriához Benyovszky Móricról 1784. aug. 18-án. Uo. (A magyar udvari kancelláriához Fz. 2.)

T a n u l m á n y o k

166. Extraordinary Relation of a Voyage to Macao. The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle. Vol. 42. 1772. jún. 272.
167. Wiadomości Warszawskie. 1772. aug. 8. 64. sz. [2-4.]
168. Sir N.W. Wraxhall: Memoirs of the Courts of Berlin, Dresden, Warsaw and Vienna. II. London. 1779.
169. MacIntosh: Travels in Europe, Asia and Africa in the years 1777-1781. London. 1782. II. 389-400.
170. Yves-Joseph de Kerguelen: Relation de Deux Voyages dans les Mers Australes et les Indes faites en 1771-1774. Paris. 1782. 154-169.
171. Pagès: Voyage autour du monde. Paris. 1782. II. 76-110.
172. Cook - Clerke - Gore: A Voyage to the Pacific Ocean 1776-1780. 1784. Vol. II. 497-500., III. 194-97.
173. The Maryland Journal and Baltimore Advertiser. Baltimore. Vol. XI. 1784. 54., 59., 85. sz.
174. Badermacher: Bedenkingen over Tartaryen en Japan en de

- Ontdekkingen der Russen im Jahre 1787. Verhandelingen van het Bataviaasch Genetschap der Konsten en Wetenschappen. VI. 375.
175. Karol Lubicz Chojecki: Pamięć dzieł polskich, podróz i nie pomyślny sukces Polaków. Warszawa. 1789. 44—45., 109—111.
176. H. Stefanow. Journal Encyclopédique. 1789. nov.
177. Journal Historique du Voyage de M. Lesseps. Paris. 1790. I. 154.
178. Gróf Benyovszky Aug. Moritz' élete-beli történeteinek rövid summája. Magyar Kurir. 1790. 1273—77.
179. Benyovszky Móric gróf a külföld előtt. Hadi és más nevezetes történetek III. 1790. 831—32.
180. Comes Mauritius Augustus Benyowsky. Ephemerides Budenses. 1790. 32. sz. 315—17.
181. Gothaische Gelehrte Zeitung. 1790. 273—278. 281—283., 1791. 124—28.
182. Zimmermanns Annalen der Geographischen und Statistischen Wissenschaft. I. 358—79.
183. Allgemeine Deutsche Bibliothek. CI. 503—13.
184. Allgemeine Literaturzeitung. 1790. 230—32. sz.
185. The Monthly Review. 1790. 169.
186. The Critical Review. 1790. 533.
187. The Gentleman's Magazine and Historical Chronicle. 1790. aug. 725.
188. Tudósítás. Hadi és más nevezetes történetek. IV. 1791. 15—16.
189. Alexis Rochon: Voyages a Madagascar, à Maron et aux Indes Orientales. Paris. 1791. 197—257.
190. Horányi Elek: Nova memoria Hungarorum. I. Pest. 1792. 410—18.
191. Grigori Schelechoff: Erste und zweyte Reise von Ochotsk durch den östlichen Ocean nach den Küsten von Amerika in 1783—1789. St.—Petersburg. 1793. 43.
192. Molnár János: Benyovszky gróf és generálisnak 1771-ig történt sokféle vizontagságai. Magyar Könyv-ház. 1793. 326.
193. Wahre Geschichte des Grafen Benjowsky aus dessen eigenen Nachrichten herausgezogen für die Zuschauer und Leser des von Herrn von Kotzebue herausgegebenen Schauspiels. Hamburg. 1794. 65 l.
194. C.B.Wadstrom (W. Dickson LLD): An Essay on Colonization particularly applied to the Western Coast of Africa. London. 1794. I. 173.
195. The Baltimore Town and Fell's Point Directory. 1796., 1799.
196. Kurze Geschichte der Kaiserl. Königl. Regimenten, Corps,

- Bataillons und anderen Militär-Branchen von ihren Ursprung an bis zu Ende des Feldzuges von 1799. Wien 1801.
197. Billings: Voyage dans le Nord de la Russie Asiatique. Paris. 1802.
198. Нечто о графе Бениовском и историке Джиббоне. Вестник Европы. 1804. 15. rész. 9. sz. 56—60.
199. Rulhière: Histoire de l'anarchie de Pologne. Paris 1807.
200. Kölesi Vince — Melczér Jakab: Nemzeti Plutarkus. II. Pest 1816. 223—52.
201. Meusel: Vermischte Nachrichten. Erlangen. 1816. 110—115.
202. Г Берг: Побег Графа Бениовского из Камчатки во Францию. Сын Отечества. 1821. 27. sz.
203. Записки канцеляриста Рюмина о приключениях его с Бенеvским. Северный Архив. 1822. 5—7. sz.
204. Samuel Copland: A History of the Island of Madagascar. London. 1822. VII.
205. John Dundas Cochrane: Narrative of a Pedestrian Journey through Russia and Siberian Tartary. London 1824.
206. Edvi Illés Ádám: Benyovszky Móric. Tudományos Gyűjtemény. XI. 1830. 121.
207. K. S.: Benyovszky Móric gróf élete. Regélő. 1835. 60—61. sz.
208. E. Stevens: Travels of Benyovszky, with his proceeding in Formosa. Chinese Repository. Canton. 1835. III. 496—504.
209. Alfred Grandidier: Histoire physique, naturelle et politique des Malgaches. Paris 1835.
210. Józef Kopeć: Dziennik podróży. Wrocław 1837. 111—20.
211. Baron d'Unienville: Statistique de l'Île Maurice et ses Dépendances, suivi d'une Notice Historique sur cette Colonie et d'un essai sur l'Île de Madagascar. Paris 1838. III. 310—16.
212. William Ellis: History of Madagascar. London 1838. II. 68—92.
213. Maurycy Benjowski. Przyjacieli Ludu. Leszno 1838. 25. sz.
214. B. F. Lcguevel de Lacombe: Voyages a Madagascar et aux Îles Comores. Paris 1840. I. 43.
215. Замок Бениовского. Северная Пчела. 1841. 290. 00. 1159—60.
216. S[tanisław] P[later]: Mała Encyklopedia Polska. Leszno i Gniezno 1841. I. 42—43.
217. Twierdza Beniowskiego na wyspie Madagaskar. Przyjacieli Ludu. Leszno. 1842. 36—37. sz.
218. Stanisław Kaczkowski: Wiadomości o Konfederacyi Barskiej. Poznań 1843. 72.
219. M. Guillain: Documents sur l'Histoire de Madagascar. Paris 1845. 30.

220. Forcade: Propagation de la foi. 1845. 363—83.
221. L. Carayon: Histoire de l'Établissement Français de Madagascar pendant la Restauration. Paris 1845. LX.
222. Louis Lacaille: Importance et Nécessité de coloniser l'Île Madagascar. Paris 1845. 30.
223. Macé Descartes: Histoire et Géographie de Madagascar. Paris 1846.
224. Ph. F. Siebold: Essai Historique et Politique sur le Commerce de Japon. Le Moniteur des Indes Orientales. La Haye. 1848. II. 349.
225. Gróf Benyovszky Móric. Bucsánszky Képes Naptára. II. 1849. 64.
226. Ph. F. Siebold: Nippon. Archiv zur Beschreibung von Japan. I. Leiden 1852. 19.
227. Ludwik Zejszner: Spisz słowacki. Biblioteka Warszawska 1855. III. 200—02.
228. Gaalon de Barzay: La Question de Madagascar. Paris 1856.
229. Sárváry Béla: Élet és jellemrajz. Családi Lapok 1857. II. 8—13.
230. Palacky: Die Pelagischen Inseln von Afrika. Prag 1858.
231. Benyovszky Móric gróf munkálatai. Magyar Tudományos Akadémia Almanachja 1861. 146.
232. Louis Lacaille: Connaissance de Madagascar. Paris 1863. 237.
233. Заметка о Беньовском. Русский Архив. Москва 1863. 7. sz.
234. A. Wieniawski: Maurycy Beniowski jako władca Madagaskaru. Tygodnik Ilustrowany 1864. 239. sz.
235. Bieniowski według moskiewskich i angielskich źródeł. Dziennik Literacki 1865. 57—59. sz.
236. Lyons McLeod: Madagascar and its people. London 1865.
237. L. Tatomir: Pamiętniki o Sybirze. Dziennik Literacki 1865. 79—82. sz.
238. Записка о бунте произведенном Бениовском в Большерецком Остроге и о последствиях оногo. Русский Архив. Москва 1865. 657—80.
239. К заметке о бунте Беньовского. Русский Архив. Москва 1865. 7. sz. 895.
240. E. Ковалевский: Граф Блудов и его время. Петербург 1866.
241. Egy magyar gróf, ki száz év előtt utazta be földünket. Hazánk s a Külföld 1866. 5. sz.
242. Arneth: Maria-Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz. Wien 1868.
243. Gróf Benyovszky Móric. Országos Honvéd Naptár 1869. 126.
244. Jal: Dictionnaire Critique de Biographie et d'Histoire. Paris 1872.2. cd. 195—96.

245. J. Thomas Acharf: The Chronicles of Baltimore. Baltimore 1874.
246. Thallóczy Lajos: Benyovszky Móric és Fiume. Pesti Napló 1879. 191. sz.
247. Thallóczy Lajos. Nemzetgazdasági Szemle 1879. 192—215.
248. С. М. Соловьев: История России. XXIX. Москва 1879. 181—85.
249. Vajda Viktor: Gróf Benyovszky Móric a francia irodalomban. Koszorú 1880. IV. 255.
250. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa 1880.
251. Antoni J.: Materyjały do dziejów Polski w pismach rossyjskich (1700—1862). Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno—Filozoficznego Akademii Umiejętności. Kraków 1881. XIII. 188—91.
252. Autobiography of Charles Biddle. Philadelphia Pa. 1883.
253. Benyovszky Móric Madagaskárban. Nemzet 1884. aug. 20. 230. sz.
254. Zygmunt Librowicz: Polacy w Syberji. Kraków 1884. 62—68.
255. Saillens — F. Passy: Nos droits sur Madagascar. Paris 1885.
256. Ludwik Zarewicz: Lanckorona. Kraków 1885. 78—81.
257. Pouget de St.-André: La Colonisation de Madagascar sous Louis XV d'après la Correspondance inédite du Comte de Maudave. Paris 1886. 187.
258. S.P.Oliver: Madagascar, an Historical and Descriptive Account of the Island and its former Dependencies. I. London 1886. 19—21.
259. T. O—wicz: Jubileusz zgonu Beniowskiego. Kraj (Petersburg) 1886. 34. sz.
260. Piotr Jaxa Bykowski: Awanturnicy XVIII wieku. Przewodnik Naukowy i Literacki 1886. 53—64.
261. Pasfield Oliver: Madagascar. London—Paris 1886.
262. Ignacy Radliński: Awanturnik z XVIII wieku. Wędrowiec 1886. 20—22., 26—27. sz.
263. Ignacy Radliński: Pamiątki historyczne na Kamczatce. Tygodnik Ilustrowany 1886. 173—174. 176., 178—179. sz.
264. Jókai Mór: Utazás egy sírdomb körül. Nemzet 1887. jan. 1. (ua. könyvalakban: Bp. 1889.)
265. Ocskay Gusztáv: Benyovszky Mór igazi életrajza. Egyetértés 1888. jan. 21. sz.
266. Jókai Mór: Benyovszky Móricről. Nemzet 1888. jan. 22. sz.
267. Kropf Lajos: Gróf Benyovszky Mór halálának igaz története. Egyetértés 1888. márc. 23. 83. sz.

268. Ocskay Gusztáv: Benyovszky Mór igazi életrajza. Reminiscenciák a múltból. Bp. 1890. 58–63., 66–70.
269. Jankó János: Gróf Benyovszky Móric mint földrajzi kutató. Bp. 1890. 31 I.
270. Jankó János: Benyovszkyáda. Fővárosi Lapok 1890. 150. sz. 1–2.
271. Adrien d'Épinay: Renseignements pour servir á l'Histoire de l'Île de France. Île Maurice. 1890.
272. Н. П. Резанов: Побег Бениовского из Камчатки. Русская Старина 1890. XVI. 20–122.
273. Z życia Beniowskiego. Nowa Reforma 1891. 67. sz.
274. Jankó János: A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról. Századok 1891. 718–35., 797–808.
275. Ernest Deiches: Z życia Beniowskiego. (Obrazek historyczny.) Nowa Reforma 1891. 67. sz.
276. Floridor [Vay Sarolta]: Gróf Benyovszky Móricról. Egyetértés 1892. jan 15.
277. [Az Oliver-féle MaT-kiadás recenziója.] Times 1893. nov. 17.
278. Bolesława Jaroszevska: Beniowski w świetle nowszych badań. Ateneum 1894. II. 316–328.
279. Széchy Károly: Gróf Gvadányi József. Bp. 1894. 9. fejezet.
280. Jankó János: Benyovszky emlékiratainak legújabb kiadása. [Az Oliver-féle MaT-kiadás recenziója.] Századok 1894. 448–57.
281. Kropf Lajos: Gróf Benyovszky Móric. (Válasz dr. Jankó János bírálata.) Századok 1894. 646–60.
282. Lajos Kropf. Notes and Queries. London 1894. dcc.
283. Gaston Routier: Les Droits de la France sur Madagascar. Paris 1895.
284. Ignacy Radliński: Odkrycia geograficzne Beniowskiego. Wszelchświat 1895. 37. sz.
285. Dictionary of National Biography, edited by Sidney Lee. London 1895.
286. Kropf Lajos: Benyovszky Móric Lengyelországban. Századok 1897. 810–811.
287. Kropf Lajos: [A „Konfederaci Barscy na Syberyi” (Kraków 1895.) c. könyv recenziója.] Századok 1898. 746–49.
288. Appleton's Cyclopaedia of American Biography, edited by James Grant Wilson and John Fiske. New York 1898.
289. Otto Baschin: Bibliotheca Geographica. Berlin 1898. 904.
290. Eclan Lévy: Madagascar. Paris 1900
291. С. В. Максимов: Сибирь и каторга. Издание третье. Москва 1900. 331–36.

292. Thallóczy Lajos: Gróf Benyovszky Móric haditengerészeti és kereskedelempolitikai tervei. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1901. 74 l.
293. Prosper Cultru: De Colonia in Insulam Delphinam vulgo Madagaskar a barone M. A. de Benyowszky deducta. Paris 1901.
294. Kont I. [Prosper Cultru „De Colonia . . .” c. könyvének recenziója.] Századok 1901. 839. l.
295. Ignacy Radliński: Ostatna karta żywota Beniowskiego. Naokoło Świata 1902. 20–34. sz.
296. W. M. Kozłowski: Beniowski w Ameryce. Biblioteka Warszawska 1903. III. 155–170.
297. A. O.: Polak w Japonji w XVIII w. Naokoło Świata 1905. 1–4. sz.
298. Prosper Cultru: Benyowszky. Revue Coloniale 1905–1906.
299. Kropf Lajos: Újabb Benyovszky-irodalom. Századok 1905. 867–70.
300. Prosper Cultru: Un empereur de Madagascar au XVIII siècle. Paris 1906.
301. Kont I.: Geschichte der ungarischen Literatur. Leipzig 1906. 90.
302. Kropf Lajos. [Prosper Cultru „Un empereur . . .” c. könyvének recenziója.] Századok 1907. 755.
303. Farkas Emőd. Pesti Hírlap 1908. 286. sz.
304. Zuboly [Bányai Elemér]: A madagaskári császár. Pesti Napló 1908. 286. sz.
305. Neues Pester Journal 1908. XI. 28.
306. Vasárnapi Újság 1908. 994. sz.
307. Bolesław Orłowski: Najnowsza biografia Beniowskiego. [Prosper Cultru „Un empereur . . .” c. könyvének recenziója.] Ateneum Polskie 1908. I. 389–96.
308. Martin I. J. Griffin: Catholics and the American Revolution. Philadelphia 1911.
309. Srs: Benyovszky Móric körözése. Századok 1912. 545.
310. Fest Sándor: Bécsi angol diplomaták Magyarországon. Uránia 1915.
311. Fest Sándor: Wrahhall angol követ Benyovszky Móric grófról. Irodalomtörténet 1915. 171. l.
312. Teofil Emil Modelski: Uwzięzenie hr. Beniowskiego i bar. Jungburga na Spizu w r. 1768. Przewodnik Naukowy i Literacki. 1917. 6., 7., 9. sz.
313. Krücken—Parlagi: Das geistige Ungarn. Wien—Leipzig 1918.
314. W. Z. Wayda: Beniowski w Ameryce. Kwartalnik Historyczny 1926. 416–21.

315. Journal of the Expedition against M. de Benyowsky. The London Magazine, New Series Vol. VII. 1927.
316. J. Borejko—Chodźko: Un homme à poigne — Maurice Auguste Beniowski. Messenger Polonais 1928. 112—39. sz.
317. Michał Janik: Dzieje Polaków na Syberji. Kraków 1928. 63—67.
318. Radosław Krajewski: Beniowski — pionier kolonialny. Morze 1928. 7. sz.
319. Andrzej Tretiak: Beniowski w Anglii. Przegląd Współczesny 1929. 86. sz.
320. Сибирская энциклопедия. I. 1929. 278.
321. Mieczysław Haiman: Polacy w walce o niepodległość Ameryki. Chicago 1931. 16—22.
322. Władysław Konopczyński: Kazimierz Pułaski. Kraków 1931.
323. Stanisław Zieliński: Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich. Warszawa 1932—1933.
324. A. Gadomski: 150-lecie madagarskiej wyprawy Beniowskiego. Ilustrowany Kurier Codzienny 1933. jan. 16.
325. Jan Reychman: Słowacka powieść o Beniowskim. Polska Zachodnia 1934. 304. sz.
326. Tcofil Emil Modelski: Beniowski Maurycy August. Polski Słownik Biograficzny. I. Kraków 1935. 429—32.
327. Władysław Konopczyński: Konfederacja Barska. Warszawa 1936—1938.
328. Halász Gyula: Öt világrész magyar vándorai. Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig. Bp. 1936. 191. l.
329. Ua. 2. bővített kiadás. Bp. 1937. 243 l.
330. Kerekesházy József — Kallos Lajos Károly: A madagaszkári király családja. Történelmi forrástanulmány. Bp. 1937. 22 l.
331. Walther Vontin: Benjowsky in der europäischen Literatur. Eugen Kriszat: Benjowsky. Zeulenroda 1937.
332. Carl Van Doren: Benjamin Franklin. New York 1938.
333. Robert Douteau: La croisière extraordinaire de la galiote „St. Pierre et St. Paul” dans la mer de Béring et sur les côtes du Japon. Monumenta Nipponica. Sophia University. Vol. I. Tokyo 1938.
334. Mieczysław Lepecki: Maurycy August hr. Beniowski. Zdobywca Madagaskaru. Lwów—Warszawa 1938. 212 l.
335. Stanisław Rogoż: Madagaskar — wyspa niegdyś nasza. Wiadomości Literackie 1938. 15. sz.
336. Okamura és Mezey professzorok a nagaszaki könyvtárban felfedezték Benyovszky Móric hat levelét. Azaki Simbun. 1938. febr. 27. (japánul)

337. First Hungarian Travelers in Japan. The Osaka Mainichi 1938: febr. 11—12.
338. Mezey István: Magyar nyomok Nagaszakiban. Mezey István: Az igazi Japán. Bp. 1939. 165—73.
339. Jób Paál: W tym domu urodził się Beniowski... Ilustrowany Kurier Codzienny 1939. 233. sz.
340. Kerekesházy József: Egy magyar iparoslánya Mária Antoinette udvarában. Tolnai Világlapja 1941. júl. 9.
341. Jan Reychman: Węgiersko-polskie wspomnienia z Dalekiego Wschodu. Wieści Polskie 1941. 1. sz.
342. Witold Warkalło: Maurycy Beniowski i jego potomkowie z Węgier. Tydzień. 1947. 17. sz.
343. Correspondance du général Casimir Pulaski avec Claude de Rulhière 1774—1778. Paris 1948.
344. А. Ефимов: Из истории великих русских географических открытий. Москва 1950.
345. Arkady Fiedler: Maurycy Beniowski niedoszły król Madagaskaru. Problemy 1951. 97—102. l.
346. Donald Keene: Japanese Discovery of Europe. London 1952.
347. Eufrozyna Dvoichenko—Markov: Benjamin Franklin and Count A. M. Beniowski. Philadelphia 1955.
348. Szalatnai Rezső: A madagaszkári király. Béke és Szabadság 1955. 17. sz.
349. Delclée—Desloges: Madagascar et dépendances.
350. Szalatnai Rezső: Benyovszky Móric. Élet és Tudomány 1957. II. 1.
351. Vö. 334. sz. Új kiadás. Warszawa 1959. 216. l.
352. Kovács Győző: Benyovszky Móric emlékiratai [Az 1956. évi kiadás recenziója.] Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 1. sz. 131.
353. Jan Reychman: O dawnym podróżnictwie polskim na Wschodzie. Przegląd Orientalistyczny 1960. 2. sz.
354. Leon Orłowski: Maurycy August Beniowski. Warszawa 1961. 288 l.
355. Stanisław Makowski: Pamiętniki M. A. Beniowskiego jako źródło poematu Słowackiego. Przegląd Humanistyczny 1962. 4. sz.
356. Jan Morelowski: Beniowski in the Light of Truth. [Leon Orłowski könyvének recenziója.] The Hungarian Quarterly. New York 1962. 1—2. sz. 125—28.
357. Sík Endre: Fekete-Afrika története. I. Bp. 1964. 195.

358. [Christian August Vulpius]: Graf Benjowsky. Ein original Trauerspiel in fünf Aufzügen. Leipzig 1792. 122 l.
359. Gvadányi József: Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Móritznak életek leírása. Elbeszélő költemény. Pozsony—Komárom 1793. 548 l. — Ua. Pozsony 1816. — Ua. Esztergom [1888.] — Ua. Esztergom [é.n.]
360. August Kotzebue: Graf Benjowsky oder die Verschwörung auf Kamtschatka. Schauspiel in fünf Aufzügen. Leipzig 1795. (Bemutató előadás: Hamburg. 1794. márc. 26.)
361. George Canning—George Ellis—John Hookham Frere: The Rovers or The Double Entertainment The Anti-Jacobin. 1798. 30—31. sz. [Kotzebue színművének paródiája.]
362. August Wilhelm Schlegel: Kotzebues Rettung oder der tugendhafte Verbannte. 1800. [Kotzebue színművének paródiája.]
363. Walter Savage Landor: Beniowski and Aphanasia. Landor: Imaginary Conversations of Literary Men and Statesmen. 3. k. London 1824—1828. [Párbeszéd.]
364. Kotzebue Ágoston: Gróf Benyovszky vagy A' kamtsatkai összeesküvés. Kassa 1835. 115 l. [Szindarab.] — Ua. 2. kiadás. Nagy-Kanisán 1839.
365. Juliusz Słowacki: Beniowski. Poema. Lipsk 1841. 176 l. — Dalsze piesni. Pisma posmiertne. Lwów 1866. II.
366. Juliusz Słowacki: Poeta i Natchnienic. Dziennik Literacki 1857. 59. sz.
367. Gaal József: Gróf Benyovszky Móríc élete és viszontagságai Pest 1857. 110 l. [Regény.] — Ua. 2. kiad. Bp. 1873. — Ua. 3. kiad. Bp. 1889. — Ua. 4. kiad. Bp. [1926 után].
368. Gaal József: Rontó Pál élete és viszontagságai. Pest 1857. 112 l. [Benyovszky mellékszereplő.] — 2. kiad. Bp. 1874. — 3. kiad. Bp. 1887.
369. Louise Mühlbach: Graf von Benjowsky. Historischer Roman. 4 k. Leipzig und Jena 1866.
370. Mühlbach Lujza: Benyowszky gróf. Történeti regény. Fordította: B[ú]j[s V]it[é]z [Matkovich Pál]. 4. k. Pest 1866. 195, 180, 187, 199 l.
371. Juliusz Słowacki: Beniowski. [Színmű.] Juliusz Słowacki: Pisma pośmiertne. 3. k. Lwów 1866.
372. Jókai Mór [és Jankó János]: Gróf Benyovszky Móríc életrajza. 2 k. Bp. 1888—1891. 413, 2, 310, 56.
373. Radó Vilmos: Gróf Benyovszky Móríc élete és kalandjai. Bp.

1889. 296 l. [Ifjúsági regény.] — Ua. 2. javított kiadás. Bp. 1903. — Ua. 3. javított kiad. Bp. 1911. — Ua. [Bp. 1933.]
374. Н. П. Боголюбов: Граф Мориз Бениовский. Историческая быль. Москва 1894. 174 l. [Életrajzi regény.]
375. Antoni Lange: Duma o Maurycym Beniowskim. Kurjer Warszawski 1906. 224. sz. 3–5. [Elbeszélő költemény.]
376. Tadeusz Hiż: Polonia. Hiż: Wybór wierszy. Warszawa 1908. 5–19. [Elbeszélő költemény.]
377. Ignacy Grabowski: Król Stanisław August. Rzecz osnuta na tle kroniki historycznej 1764--1768 roku. Warszawa 1908. 158. [Tragédia, két jelenetében szerepel Benyovszky.]
378. Waclaw Sieroszewski: Beniowski. Tygodnik Ilustrowany 1913. 1–52. sz., 1914. 1. 15. sz. [Regény.]
379. Waclaw Sieroszewski: Ocean. Tygodnik Ilustrowany 1916. 1–53. sz., 1917. 1–31. sz. [Regény, a „Beniowski” folytatása.]
380. С. Серошевский: Беньовский. Ленинград. 1927. (Eredetije: 379. sz.)
381. Jean d'Esme: Empereur de Madagascar. Paris 1929. [Regény.]
382. L. Ferrard: Benyowsky. Gentilhomme et Roi de Fortune. Paris 1931. [Regény.]
383. Владимир Канторович: Галерея камчатских авантюристов. По Советской Камчатке. Москва 1930.
384. Jozó Nižnánský: Dobrodružství Mórica Beňovského. Román 4 k. Praha 1933. [Regény.]
385. Eugen Kriszat: Benjowsky. Roman nach dem Tagebuch eines Abenteurers. Zeulenroda 1937. 174 l. [Regény.]
386. Juri Semjonow: Der Aufstand auf Kamtschatka. Juri Semjonow: Die Eroberung Sibiriens. Berlin 1937. 197–218.
387. Władysław Smólski: Pieśń o Beniowskim. (Narodziny wodza.) Dramat awanturniczny w 3 aktach, 12 obrazach. Bemutató előadás: Teatr im. J. Słowackiego, Kraków. 1939. febr. 11. — [Nyomtatásban nem jelent meg.]
388. Kállay Miklós: Rontó Pál. Vidám játék a magyar huszárról felvonásban. Bp. 1939. 166 l. Bemutató előadás: Nemzeti Színház. 1939. dec. 5. — [Említi Benyovszkyt.]
389. Pados Pál: A madagaszkári király. Regény. Bp. 1940. 96 l.
390. Bevall Tibor: A vér-eskű. Gróf Benyovszky Móric élettörténete. Bp. 1942. 48 l.
391. Barsi Ödön: Madagaszkár királya. Kalandos regény. Bp. 1943. 159 l.
392. Rónaszegi Miklós: A nagy játszma. Benyovszky Móric viszonytagságai. Bp. 1955. 444 l. — 2. kiad. Bp. 1957. — 3. kiad. Bp. 1964.

393. Jožo Nižnánšký: Dobrodružství Mórica Beňovského. Román. Bratislava 1957. 556 l. [A 246. sz. átdolgozott kiadása.]

Z e n e m ű v e k

394. Bénéouwski ou les Exilés du Kamtschatka. — Szöveg: Alexandre Duval. — Zene: François Adrien Boieldieu. — Bemutató előadás: Paris, Opéra Comique. 1800. jún. 8. — Ua. Liège 1802. márc. 13. — Ua. Braunschweig 1803. márc. — Ua. Bruxelles 1803. dec. 11. — Ua. új változat: Paris, Opéra Comique. 1824. júl. 20.
395. Ua. Die Verwiesenen auf Kamtschatka címmel Georg Friedrich Treitschke német szövegével. — Bemutató előadás: Wien 1804. jún. 20.
396. Ua. B. Kudlicz lengyel szövegével. — Bemutató előadás: Varsó 1813.
397. Je ne sais qui ou les Exaltés de Charentin. — Szerzők: P. Y. Barré, J. E. Despréaux, M. Dieulafoy és A. de Chazet. — Bemutató előadás: Paris. Théâtre du Vaudeville. 1800. jún. 16. — [Boieldieu—Duval operájának paródiája.]
398. Betowski ou l'Isle des Cygnes. — Szerzők: F. P. A. Léger, P. A. Villiers és R. C. G. de Pixérécourt. — Bemutató előadás: Paris. Théâtre des Troubadours. 1800. júl. 7. — [Boieldieu—Duval operájának paródiája.]
399. Bcniowski. — Szöveg: Gactano Rossi. — Zene: Pietro Generali. — Bemutató előadás: Venezia. Teatro Fenice. 1831 farsangján.
400. Benyovszky vagy a' kamtsatkai száműzöttek. — Szöveg: Köffinger Rudolf. — Zene: Doppler Ferenc. — Bemutató előadás: Pest. Nemzeti Színház. 1847. szept. 29. — Ua. Afanázia címmel: Pest. Nemzeti Színház. 1854. jan. 30. — Szövegkönyve. Pest. é. é. n. 62 l.
401. Ua. német szöveggel. — Bemutató előadás: Würzburg 1852. márc. 27. — Ua. Lemberg 1857. dec. 26.

★

Az itt közölt bibliográfia adatainak kiegészítésében valamint a tárgyi és nyelvi magyarázatok összeállításánál értékes segítséget kaptunk Dezsényi Bélánétól, Lengyel Dénestől, Stanisław Makowskitól, Mezey Istvántól, Péter Zoltántól, Andrzej Sieroszewskitől, Téglás Tivadartól, Váradí—Sternberg Jánostól, Zöldhelyi Zsuzsától, valamint az Österreichisches Staatsarchiv főigazgatójától, dr. Gebhard Rath-tól; segítségükért itt mondunk nekik köszönetet.

A REGÉNY FODADTATÁSA

A *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes kiadványról szóló első híradások hirdetés jellegűek voltak. A Vasárnapi Újságban a színvonalasabb könyvkiadók újdonságairól, így Ráth Mór kiadványairól is időnként hír jelent meg, e hírek adataiból rekonstruáltuk *Kézirat, kiadások* c. fejezetünkben a füzeteként kiadott mű megjelenésének időpontjait, és most ugyanezeknek a híreknek egy-egy részletével mutathatjuk be, hogyan harangozta be a sajtó Jókai fordítását és abból írt regényes életrajzát.

„*Benyovszky Móric emlékiratai és életrajza*. Ez Jókai legújabb műve, melyet Ráth Mór füzetes kiadásban bocsát közre. Benyovszky kalandos életéről verses művet írt már Gvadányi; írtak róla regényt, operát, de emlékiratait, útleírásait, melyek 1790-ben jelentek meg angol nyelven, eddig nem fordították magyarra. Most Jókai fényes tollal fordul Benyovszky felé, ki bejárta a félvilágot, meghódította Madagaszkárt, melynek uralkodója is volt, s mindenütt a zsarnokság ellen küzdött. Jókai a híres utazó unokaöccsének gr. Benyovszky Sándornak rendelkezésére bocsátott családi irataiból s egyéb, a múlt század cseményeinek megismerésére szükséges történeti adatokból merített, hogy életrajzot nyújtson a magyar közönségnek. Azután pedig adja emlékiratait, útleírásait az eredeti angol kiadás rajzainak hű másával. Az első füzet Jókai Mór életrajzát közli, gr. Benyovszky arcképével és szibériai úti képével. A díszes kiállítású vállalat mintegy 20 füzetre van tervezve; egy-egy füzet ára 40 kr. A magyar kiadásba, az angolnak mellékletein kívül, felveszik a gr. Benyovszky család nevezetesebb okmányait, címerét, gr. Benyovszky levelét s a reá vonatkozó hírneves emberek följegyzésének autográfjait stb. Az irodalomtörténelem, földrajz minden barátja érdeklél fogja olvasni.” (VÜ 1887. máj. 22. 21. sz. 352.)

A Vasárnapi Újság további, hirdetés jellegű közleményeiből idézhetjük a tényközléseken túlmenő alábbi szövegeket: „A viszontagságos utazások regényessége és Jókai mesteri előadása kétszeres élvezet a könyvben.” (VÜ 1887. dec. 18. 51. sz. 857.) „... két füzet hagyta

el a sajtót, Jókai Mór tollából, ki a hányatott életű magyar utazó életrajzát családi okiratok és Benyovszky életrajza alapján dolgozta ki és a regényes élet folyását megragadóan adja elő." (VÜ 1888. febr. 12. 7. sz. 116.) „A híres magyar utazó terjedelmesen s érdekfeszítőn írja le nagy utazásait, és csodálkozni lehet, hogy csak most jelenik meg az magyar fordításban. Kárpótól azonban, hogy Benyovszkyt Jókai vezeti most teljes egészében a magyar közönség elé." (VÜ 1888. júl. 8. 28. sz. 468.) „*Benyovszky Móric emlékiratai és útleírásai az 1790-iki angol kiadás óta most jelennek meg először teljesen, csonkíttatlanul. A németek siettek ugyan már akkor lefordítani, de csonkán . . . Regényírói képzelet is alig gondolhat ki regényesebb viszontagságokat . . .*" (VÜ 1888. dec. 23. 52. sz. 862.) Még 1891 legvégén is, amikor már Jókai rég búcsút mondott a regényes Benyovszky-életrajznak és ifj. Jankó János vette át munkáját, a hirdetés jellegű közlemény így hangzik: „*Ráth Mór* mint minden évben, most is gondoskodott, hogy a kiadásában megjelent művekből díszkiadásokkal gyarapítsa a karácsonyi könyvpiacot. Az újabb kiállítású díszművek közt van *gróf Benyovszky Móric életrajzából, emlékirataiból és útleírásaiból* is egy kötet, mely az életrajznak magának második kötete. *Jókai* rendezte sajtó alá Benyovszky iratait, s az ő megragadó tollából veszi a magyar olvasó az életrajzot is . . ." (VÜ 1891. dec. 20. 51. sz. 851.)

A négykötetes mű megjelenéséről hírt adó, hirdetés jellegű közlemények közül megemlítjük a Nemzetben (1887. júl. 5. 174. sz.), az Arad és Vidékében (1887. júl. 8. 154. sz.), a kolozsvári Ellenzékben (1887. dec. 24. 294. sz.) és a Brassóban (1889. dec. 19. 145. sz.) megjelent híreket, melyeknek már a dátuma is elárulja, hogy vagy a sorozat elindulásakor vagy közvetlenül az egyes kötetek teljessé válásakor, bekötött formában való megjelenésükkor láttak napvilágot. A kolozsvári Ellenzék megdicsérei Ráth Mórt jó kritikai érzéssel megválogatott kiadványaiért, és hozzáteszi: „. . . ott van például Gr. *Benyovszky Móric* életrajza, melyet legelső magyar írónk, Jókai Mór „tálal ki” saját kifejezése szerint a magyar közönségnek olyan ragyogó styllal amely mindenkben méltó Benyovszkyhoz . . ." a Brassó pedig már sejteti (bár eléggé burkoltan), hogy a regényes életrajz vége nem Jókai műve: „Az életrajz első kötetét Benyovszkynak Szibériából való megszabadulásáig ragyogó tollával Jókai Mór írta meg . . ."

Itt jegyezzük meg, hogy amikor 1888-ban, tehát a négykötetes Benyovszky-mű füzeteinek megjelenése közben egy esztergomi könyvkiadó ismét kinyomtatta Gvadányi Józsefnek Benyovszkyról és Rontó Pálról szóló elbeszélő költeményét, erről ilyen hír jelent meg: „. . . Jókainak Benyovszkyról írt életrajza, a híres utazónak

Ráth kiadásában most megjelenő útleírásai és emlékiratai alkalomszerűvé teszik Gvadányi e művét . . ." (VÜ 1888. szept. 2. 36. sz. 596.)

Bírálatnak tulajdonképpen csak egyetlenegy recenzió tekinthető — (Jankó és Kropf tanulmányai, amelyeket a Benyovszky-téma történeténél ismertettünk, nem Jókai művét, hanem Benyovszky adatainak hitelességét teszik kritika tárgyává) —, mielőtt azonban erre rátérnénk, meg kell említenünk a művel kapcsolatban megjelent, és recenzióknak, bírálatnak nem minősíthető, meghatározhatatlan műfajú, (névtelen szerzője által „eredeti tárcá”-nak nevezett) hírlapi cikket. A Budapesti Hírlapban a Benyovszky-füzetek megindulásakor (1887. máj. 18. 136. sz.) *Három Móric* címmel jelent meg ez az írásmű, amelynek „eszmei mondanivalója” Ráth, Benyovszky és Jókai keresztnévének azonossága (az utóbbi kettőnek azonosságáról tudjuk, hogy nem is a véletlen játéka volt) és ezen szellemeskedik: „Benyovszky M ó r i c életéről van szó, mely még akkor is érdekes volna, ha nem Jókai M ó r i c tolla vette volna munkába. Harmadikul Ráth M ó r i c szegődött hozzájuk, aki gondos óvatossággal szakadatlanul Mórnak írja ugyan magát, de mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy ez Móricot jelent. Három Mór, akik közül egy már megtette a kötelességét: Benyovszky, aki átélte s le is írta a kalandokat, a másik két Mór mindig meg szokta tenni kötelességét s így kétségtelen jeles és fényes munka lesz az, melynek első füzetét a napokban kaptuk. Tehát Benyovszky a hőse, Jókai a krónikása, Ráth a kiadója” — olvassuk e cikkben, mely végül nem is rosszindulatú, inkább csak buta, majd az első füzet tartalmának bő ismertetése után a cikkíró így fejezi be: „Bőven ismertettük, mindeneknek gyönyörűségére, s azok speciális elégtételére, akik a Móric név miatt gyermekkorukban netán inzultusokat álltak ki — mint Jókai Mór is, saját bevallása szerint.”

A Ráth Mór-féle Benyovszky-füzetek megjelenése közben — 1888. január—márciusában — Jókai érdekes sajtóvitát folytatott Benyovszkyról. Kétségtelenül az önéletrajz folytatásos megjelenése ösztökélte Ocskay Gusztávot, hogy az Egyetértés c. napilapban „leleplező” cikket írjon Benyovszkyról. Tudjuk, Benyovszky nevének legelső felbukkanása óta nem szűnt meg személyének, jellemének ellentétes értékelése. Hős vagy szélhámos? — amikor erre a kérdésre Jókai a maga teljes tekintélyének és írói fegyvertárának latbavetésével, lelkesen, sőt rajongva a „Hős!” választ adta, az ellenpárt sem hallgathatott, és Ocskay Gusztáv, aki családi kapcsolatban is állt a két pártra szakadt Benyovszkyékkal, megírta *Benyovszky Mór igazi életrajza* c. cikkét, melynek mindjárt első bekezdése elárulja tartalmát és szerzőjének szándékait:

„Benyovszky életére vonatkozó családi okmányaim átolvasása után, tiszta számokként állnak előttem életének főbb eseményei, az Amerikában elkövetett kettős házasságból eredő vétségeig és Texas államban történt meggyilkolásáig. Azt hiszem, nem lesz érdektelen, ha Benyovszkynak közforgalomban levő életrajzának sokban valótlán adatait kiigazítom.” (bibl. 264. sz.) „Hogy erkölcsileg mennyire süllyedt ember volt Benyovszky, bizonyítja az Ocskay Lackó meggyilkolásában való részvétele . . .” — így kezdi a bűnlistát és kicsapongással, erőszakoskodással, kalandorsággal vádolja Benyovszkyt, még madagaszkari hősi halálát sem ismeri el, hanem azt állítja, hogy Texasban bigámiát követett el, s ott meg is gyilkolták.

Ocskay három választ kapott cikkére. Az első mindjárt a megjelenés másnapján Jókaitól, *Benyovszky Mór*iról c. cikkben (bibl. 265. sz.). Ez a cikk bennünket elsősorban nem polemizáló részénél fogva érdekel, hanem azért, mert újabb fényt vet Jókai forrásaira és feldolgozó módszerére. Ezt írja: „. . . éppen most ugyanezen rejtélyes jellem megismertetésére vonatkozó minden adatot szorgalmasan összegyűjtök. Így megnyertem a Benyovszky-család magánlevéltárának okiratait, a bécsi országos archívumban létező eredeti leveleket, Kaunitzknak, I. József császárnak [feltehetően elírás, II. József helyett] nyilatkozatait, sőt római nagykövetünk, Paar gróf kegyességéből még a vatikáni könyvtárban található levelezéseket is.” Ocskay több adatát cáfolja, illetve kétségbe vonja — mindezt azonban igen baráti hangon, az igazság közös, kétoldalú felderítésének célzatával. Két hónappal később az Ocskay cikkét közlő lapban Kropf Lajosnak Hullból, Angliából keltezett levele lát napvilágot, mint a második válasz Ocskay cikkére. (bibl. 266. sz.) *Gróf Benyovszky Mór halálának igaz története* címmel Ocskaynak csak az egyik állítását cáfolja és több történészre — köztük a Benyovszkyt elítélő Rochon abbéra — hivatkozva mutatja ki, hogy Benyovszky igenis Madagaszkáron, harc közben esett el. „Bajos elképzelni azt, hogy Ocskay úr mit akart elérni ” — jegyzi meg háborogva ugyanaz a Kropf Lajos, aki hat évvel később, látni fogjuk, egy pontosan dokumentált cikkben nem kevésbé élesen támadja majd a Benyovszky körül szövődött legendát. Majdani vita-ellenfele, a regényes Benyovszky-életrajz befejezője, ifj. dr. Jankó János a harmadik, aki Ocskaynak válaszol *Benyovszkyáda* címmel (bibl. 270. sz.). Kijelenti, hogy Ocskay cikke épp oly kevés kritikával és reális alap nélkül készült, mint a Benyovszkyról szóló egész korábbi magyar irodalom. „A Benyovszkyról szóló magyar irodalom számos és bizony kirívó hibáit eddigelé annak tulajdonították, hogy a Benyovszky naplója, melyet ő franciául írt meg, de amelyet Nicholson először angolul adott ki, a magyar iroda-

lomban teljesen hiányzott; de Ráth Mór kiadói buzgalma már e hiányt is pótolta, mert ő a magyar gróf emlékiratait lefordította nyelvvünlkre s iratott hozzá két kötet életrajzot is, mely a Benyovszky életének lélektani, földrajzi és történelmi kritikáját adja . . .” Majd hivatkozva a Jókai által adott válaszra, írja: „Jókai Mór meg is rostálta már egyszer az Ocskay-féle közléseket . . . ezekre igen kíméletesen felelt . . . minden kétséget kizáró bizonyítékokat hozott fel . . .”

Valóban, Jókai válaszának tartalma és a hangneme „igen kíméletes” volt, és tegyük hozzá még, hogy Ocskay cikkét Jókai és Kropf válaszával együtt majdnem teljes szövegében olvashatjuk az Ér 2. kötetének függelékei közt. Ocskay pedig ugyancsak újra közölte cikkét Jókai válaszával együtt, s hozzáfűzve saját viszonzását, könyvében, melyre egyébként az Ér 2. kötet hivatkozik is. Ez a viszonzás, *Benyovszky Mór igazi életrajza (Válasz Jókai Mór úrnak)*, többek közt alábbiakat tartalmazza: „Nem igen lepott meg, hogy Jókai Mór, koszorús írónk, aki tudvalevőleg most foglalkozik a Benyovszky Mór életrajzának megírásával, nem hagyja szó nélkül cikkemet, amelyben — hogy úgy mondjam — leleplezések vannak Benyovszkyról. Nem tehetek róla, ha Jókaira kellemetlenül hatnak az én adataim. Ő természetesen a rendelkezésére álló okmányokból más fogalmat alkotott magának hősről . . .”, majd a továbbiakban előző, Jókai által megtámadott állításainak egy részéről elismeri, hogy tollhibából erednek; részint tanúk kijelentésére hivatkozik állításainak bizonyítékaként. (bibl. 268. sz.).

A négykötetes Benyovszky-kiadványról szóló egyetlen bírálat tekintélyes sajtóorgánumban látott napvilágot: a Budapesti Szemlében (1889. márc. 57. k. 486–90.). — *w.* — betűjellel jelzett szerzőjének nevét a Gulyás-féle álnév-lexikon segítségével sem tudtuk megállapítani. Ez az egyetlen bírálat sem a regényes életrajzzal, Jókai *regénytróli* eszközeivel és eredményével, hanem csaknem kizárólag az emlékiratokkal foglalkozik és Jókai *fordítói* módszerét bírálja. Szemére veti mindjárt fordítói vallomását: „. . . bár Jókai azt hiszi, hogy nehéz föladat, kétszeri fordításból kitalálni az eredeti magyar szöveget’, mi az angol irályt oly világosnak s oly félreérthetetlenül tisztának találtuk, hogy a fordítás munkáját itt is csak gépies munkának tartjuk, de megjegyezzük, hogy nem tudjuk, Jókai mit ért, az eredeti magyar szöveg’ alatt, mert tudtunkkal ilyen nincs.” Majd a fordítás teljességi hiányait rója fel Jókainak, hogy „nem egyes mondatok, hanem egész fejezetek, sőt fejezetsorozatok maradtak ki”, amire példaképpen nyolc teljes fejezetet sorol fel, megjegyezve, hogy: „Ezek a fejezetek földrajzi leírásokat tartalmaznak, melyek kétszeresen becsesek, mert Benyovszky az adatokat hozzájuk cgyrészt a kamcsat-

kai levéltár okirataiból, másrészt pedig a saját későbbi utazásaiból merítette.” Az angol eredetit és az Ebeling-féle német fordítást összehasonlítva, a bíráló az utóbbinak e mondatát idézi „néhány teljesen használhatatlan dolgot (a fordításban) kihagytunk” („Einiges völlig unbrauchbare ist jedoch weggelassen” BuR I. 287.), majd hozzáteszi: „a két szöveg összehasonlítása azt bizonyítja, hogy még csak egy szót sem hagyott el a fordításban. Amit itt Ebeling tesz, az nyilván rosszakarat vagy nagyképűsködés, de amit Jókai tesz, mikor ama fejezetek és okiratokat kihagyja, az már fölületesség, mely az egész vállalatot megcsonkítja.” Rosszallja ez a recenzius az ábrák megválogatását és elhelyezését is, végül visszatérve a hiányokhoz, kijelenti: „Ha az elvégzett munka fordítás, ily hibákkal annak be nem válhatik, s az angol kiadást a bűvár sohasem mellőzheti; de átdolgozásnak sem tekinthetjük, hiszen maga a fordító ugyanezt a munkát *Életrajz* cím alatt két kötetben „dolgozta át”. Erről az életrajzról magáról — tehát Jókai frói munkájáról — csak ennyi áll az idézett bírálatban: „Maga Jókai írta meg az *Emlékiratok* és néhány okirat alapján, kiszínezve a saját gazdag fantáziájával, melyben a kalandos életű gróftól végzethősnek tünteti föl, s pszichológiai megvilágítását adja az emlékiratok egyes homályos helyeinek, különösen pedig a gróf és Afanázia viszonyának.” Az *Ér* 2. kötetének 66. lapján olvasható — kb. ebben az időben megjelent — bejelentésre utalva, állapítja meg a Budapesti Szemle cikkírója: „E tötettel egyszerűsmdin véget ér Jókai szerepe a vállalatban: a második kötet, mely úgy látszik a Kamcsatkától Makaóig tartó utazást, a madagaszkári vállalatokat és a gróf európai hadakozásait a császár szolgálatában fogja tárgyalni, földrajzi tanulmányokat és kutatásokat igényel, s bár Jókai a mű elején ezekre képesnek hitte magát, a vállalat szerencséjére belátta, hogy e nehéz föladatot ő nem oldhatja meg; a kiadó e föladatra ifjabb Jankó János urat kérte föl, kiről tudjuk, hogy hazánkban a földrajz lelkiismeretes művelője, s reméljük, hogy nemcsak Benyovszky adatainak megítélését fogja sikerrel végezni, de a Jókai hiányait is, amennyire lehet, pótolni fogja.”

Ezzel véget is ér a Ráth-féle négykötetes kiadvány közvetlen és Jókai egyéb műveikhez képest meglehetősen csekély — visszhangja.

Benyovszky emlékiratainak Jókai által készített fordításáról, amikor annak részletei 1956-ban újra megjelentek, az Irodalomtörténeti Közlemények közölt recenziót: a recenzius úgy emlegeti Benyovszky művét, mint „a magyar emlékirodalom egyik jelentős és a műfajon belül igen sajátos alkotását”, majd megállapítja, hogy „ezen keresztül bepillantathatunk a kor nagy gyarmatosító vállalkozásaiba, érdekek szembenállásába és hajszájába, fényt vetnek leigázandó bennszülött

népek elkeseredett küzdelmére . . . túlnyomórészt hitelesnek tekinthető dokumentum . . . Ha egyszer lehetőség nyílik rá, érdemes lenne kiadni az *Emlékiratok* teljes anyagát is”; végül — s ez a megjegyzés elsősorban Jókai fordítói munkáját illeti — hiányolja, hogy „az utószó (legalább egy-két bekezdés erejéig) nem irányítja a figyelmet az *Emlékirat* irodalmi jellegére” (bibl. 352. sz.).

Legújabb irodalomtörténeti kézikönyvünkben Jókai művei közt szerepel „a saját maga lefordította Benyovszky Móric-önéletrajz”, de a Jókai által írt regényes életrajzról nem esik említés. (*A magyar irodalom története*. 4. k. Bp. [1965.] 307.)

A REGÉNY UTÓÉLETE

Benyovszky Móric regényes életrajzának, melyet Jókai előbb *Afanázia* címmel be akart iktatni műveinek százkötetes kiadásába, majd amelyről utóbb azt írta, hogy „a Benyovszky című regényt, mint kölcsönzött tárgyút, nem számítottam saját alkotásaim közé”, nemcsak közvetlen visszhangja volt csekély, hanem a Jókairól szóló irodalomban később egyáltalán nem fordul elő említése. Ennek oka kétségkívül az volt, hogy e regény mind a nemzeti, mind a jubileumi kiadásból, mind pedig Jókai hátrahagyott műveinek sorozatából kimaradt.

Csupán a Benyovszkyról szóló szakirodalomban bukkan fel a négykötetes kiadvány említése.

Így elsőként mindjárt a Benyovszky-életrajz folytatójának idevonatkozó megjegyzéseit említjük meg. Ifj. Jankó János (1868–1902) Jókai barátjának és munkatársának, id. Jankó Jánosnak, a kiváló grafikusművésznek volt a fia. A Jókai által abbahagyott regényes életrajz folytatásán kívül is sokat foglalkozott Benyovszky alakjával és főként földrajzi felfedezéseinek hitelességével, értékével: erről külön könyvecskéje is megjelent (bibl. 269. sz.). E könyv 5. lapjának lapalji jegyzetében, ahol a Benyovszkyról akkortájt megjelent műveket sorolja fel és jellemzi, Jókai átdolgozásáról ezt írja: „E munka részben regényes, részben népszerű átdolgozása, s a modern ismeretek mellett való megvilágítása a Benyovszky naplójának.” (Jankó e műve 1890 első harmadában jelent meg, mert az MTAKK-ban levő példányon Hunfalvy Pálnak szóló, 1890 máj. 1-én kelt dedikáció olvasható.) Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy Jankó már idézett lapalji jegyzetében hivatkozik a Budapesti Szemle bírálataira, amely közölte, hogy Jókai abbahagyja és Jankó folytatja az életrajz írását; Jankó tehát könyve megírásakor tudta, hogy a nyilvánosság már értesült vállalt munkájáról — s mégsem tesz erről említést.

A Századok c. történettudományi folyóirat 1891. évi 9. füzetében (718–35) *A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról* címmel közölt és a folyóirat következő, 10. számában (797–808) befejezett közleményében Jankó összefoglaló képet ad Benyovszky akkori tudományos értékeléséről, s e tanulmány egyik jegyzetében (721. 2. sz. jegyzet) szó szerint megismétli azt, amit könyvében írt Jókai Benyovszky-életrajzáról. Jankó e tanulmányában Benyovszky fiatalkoráról, az arra vonatkozó adatok hitelességéről szólva, Jókai regényíró-feldolgozó módszerére is tesz megjegyzést: „Jókai e fejezetet a családi levéltárak alapján állította össze, s adatai teljesen megegyeznek egy orosz történetírónak, Bergnek Benyovszkyra vonatkozó közléseivel, ámbár Jókai ezeket tudtommal nem ismerte... Mind e források [Jókai és Berg művén kívül Horányi Elek könyvében és „egy francia tiszt munkájában, ki a báró hadjáratban szintén részt vett”] együtt egymást kiegészítik és megerősítik, ami azért fontos, mert ezek szerzői egymástól függetlenül, egymás közléseit nem ismerve s így azok által nem befolyásolva írtak. De éppen ez magyarázza meg azt is, hogy Jókai munkája miért lett regény és nem hiteles életrajz.” (i. m. 724–25.) Ehhez csak azt fűzhetjük hozzá, hogy Jókai, mint arra a Benyovszky-témának életében való szerepéből és a négykötetes mű megírásának előzményeiből, körülményeiből, a szövegben tett írói megjegyzéseiből következtethetjük — sajátos módon egyszerre akart regényt és hiteles művet is írni. Jankó persze nem ezt vizsgálta Századokban írt cikkében, hanem csak a Benyovszky-adatok hitelességének szemszögéből említette meg Jókai regényét; nem is gondolta, hogy egy *mű lehet egyidejűleg regény és hiteles életrajz is.*

A Századok hasábjain azután éles vita folyt ifj. Jankó János és Kropf Lajos közt a Benyovszky-kérdésben. Az angol nyelvű önéletrajz új (1893 évi, Pasfield Oliver által sajtó alá rendezett és kommentált) kiadásáról ugyanis Jankó bírálatot írt (uo. 1894. 448–57.), ebben élesen bírálja Pasfield Oliver kommentárjait, Kropf Lajos pedig ugyanilyen hangnemben veszi védelmébe angol ismerősét, Pasfield Olivert (Uo. 646–60.): a vita tárgya Benyovszky adatainak megbízhatósága, hitelessége, személyének hősi vagy kalandor jellege; majd két ízben is visszatér erre a témára: 1897-ben (Uo. 810–11.) annak kapcsán, hogy Kropf felfedezte a báró konföderációban részt vett francia tiszt — Fr. August Thesby de Belcour — munkáját, 1898-ban pedig (Uo. 746–49.) a Krakóban megjelent *Konfederaci Barscy na Syberyi* c. könyvéről írt recenziót, s mindkét forrás alapján a mesék birodalmába utalja Benyovszky lengyelországi hőstetteit. A pro-Benyovszky Jankó és a contra-Benyovszky Kropf vitájában is történik hivatkozás Jókaira *Gróf Benyovszky Móric (Válasz dr. Jankó*

János bírálatára) c. cikkét Kropf így kezdi: „A Times múlt évi nov. 17-iki száma egy rövid bírálatot közöl Benyovszky művének legújabb kiadásáról, és ez a bírálat egyebek közt azt is állítja, hogy a hazafias büszkeség, mellyel Benyovszky honfitársai az ő koholt élményeire tekintenek, úgy látszik, egészen eltompította kritikai ítélőtehetségüket, és „Magyarországban őt nemzeti hősnek magasztalták föl.” Hogy mily alapon állítja ezt a bíráló, azt bajos elképzelni; mert mindaddig, míg Jókainak Apotheosisa nemrég megjelent, Benyovszkyval a magyar közönség ugyancsak keveset törődött. Jókai regényíró, s mint ilyennek teljes szabadságában áll a gróf urat akár fehérre, akár feketére festeni. De amint komoly történetírásról van szó, „nil nisi verum”. (1894. 646.) Hogy Benyovszky születésének évét Jókai az egymásnak ellentmondó adatok mérlegére teszi, ezt Kropf így kommentálja: „... már Jókai kimutatta, hogy az emlékiratok egy egész nyaláb hazugsággal kezdődnek. Ő ezek miatt a külföldi életírókat okolja, de mint azonnal bebizonyítandom, egészen ártatlanul...” (Uo. 647.); majd az Afanázia-epizód hitelességét vizsgálva megállapítja: „Föltűnő az, amit már Jókai is észrevett, hogy Afanázia, kit Benyovszky könyvének a kamcsatkai élményeket leíró részében folyvást emleget, egyszerre eltűnik a regényből... Úgy látszik az Afanázia mese-monda már Makaóban fogamzott meg Benyovszky agyában... A hírneves Móric gróf és a szép Afanázia hő szerelméről való jeles és szép históriából talán elég is lesz ennyi.” (Uo. 650–51.) Ez a Jankó–Kropf vita nem is azért érdekel bennünket, mert elvéte – és nem is mindig Jókai szándékának megfelelően – hivatkozás történik benne Jókaira, hanem sokkal inkább azért, mert ott is, ahol Jókai neve, művének címe fel sem merül, Benyovszky alakjának és történetének beállítása, bírálata olyan irányban befolyásolja a közvéleményt, hogy Jókai műve, melyet ő egyidejűleg hiteles életrajznak és regénynek szánt, valójában csak regény lehet, minden hitelesség nélkül, mert alapja egy történeti-földrajzi misztifikáció, hősként bemutatott főszereplője pedig, az író gyermekkori eszményképe, közönséges kalandor.

A közvélemény ilyen irányú befolyásolásával tulajdonképpen véget is ér a *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és útleírásai* c. négykötetes kiadványnak, illetve a részét képező regényes életrajznak – Jókai *Afanázia* címmel kiadni szándékolt kötetének – szorosan vett „utóélete”. Ha azonban ez az „utóélet” fogalmát tágabban értelmezzük, s egy mű hatását nem csupán kifejezett említéseiben keressük, akkor megkísérrelhetjük, hogy tovább nyomozzunk Jókai e művének „utóélete” után. Mert, amint Jókai műve előtt is jónéhány szépirodalmi mű anyagául szolgált Benyovszky Móric – valóságos vagy képzelet szülte – regényes históriája, elsősorban Afanáziával

való kapcsolata, amely sajátos, önmegtartóztató látszatánál fogva csigázta fel a romantikus írói kedélyeket — ugyanígy Jókai után is folytatódott a Benyovszky-témájú szépirodalmi művek sora, s most Jókai művének „közvetett utóleteként” azt fogjuk megvizsgálni, hogy hatott-e az ő regényes életrajza, s ha igen, milyen módon, milyen mértékben, ezekre a regényekre.

Gaal József kis Benyovszky-regénye Jókaié után újra megjelent. Ebben természetesen nem kereshetjük Jókai hatását.

De nem kereshetjük Radó Vilmos könyvében sem, mert ezt szerzője Jókaival egyidőben írta, aminek tanúságául felhozhatjuk Ráth Mórnak Jókaihoz címzett és *A Benyovszky-téma Jókai életében* c. fejezetünkben idézett levelét. Ebben Ráth 1887. okt. 29-én ezt írja: „Azt hallom, hogy „Benyovszky” tárgyú ifjúsági iratot készülnek Eggenberg[er]ék kiadni — pedig szándékom volt téged kérni fel <egy> ilyenmű átdolgozására a saját nagy könyvünknek. Talán az Eggenberger féle tervnek elejét lehetne venni, ha a Nemzet azon hírt hozná, hogy felhasználva a 4 kötetes mű számos nagybecsű mellékletcit, mi fogjuk azt kivonatossan az ifjúság<nak szánt ily> számára szinte kiadni.” A javasolt ifjúsági változatot Jókai nem írta meg.

Jó ideig — majdnem fél évszázadig — Radó Vilmosnak Jókai művével egyidőben keletkezett ifjúsági regénye képviselte a magyar könyvpiacon a Benyovszky-témát, majd a második világháború alatt szinte egyszerre három, kalandregény jellegű feldolgozása is napvilágot látott. Mindhárom a negyvenes évek elején divatos „nemzeti ponyva” kategóriájába tartozik.

Pados Pál írása (bibl. 389. sz.) füzetcs regény, a hetenként 10 fillérért árusított „Érdekes regények” sorozatának 6. füzeteként 1940. dec. 27-én jelent meg, a Magyar Népművelők Társaságának gondozásában. Még a tulajdonnevek és dátumok hozzávetőleges pontosságára sem törekszik: Borsa helyett Olsa, Csurin helyett Dimitrieff, a Szent Péter és Pál hajó helyett Iván cár hajó, sőt Afanázia helyett Afázia [!] szerepel. A valójában vadászatra, szőrmeadóra kötelezett száműzöttek foglalkozása itt a favágás és köfejtés, s a száműzöttek közt szerepel egy Kolcsak! A könyv befejezése: a madagaszkári bennszülöttek királyukká választják Benyovszkyt — „És ezt a nagyszerű eredményt egyedül magának, kiváló erényeinek, emberismeretének köszönhetette. És annak, hogy magyar volt...” Nos, Jókai is romantikus elbeszélő, ő is hajlik a jellemek végletességére, lelkes hazafi — de ez az 1940-es típusú „nemzeti büszkeség” mégis annyira távol áll tőle, hogy bizvást mondhatjuk, az „Érdekes regények” Benyovszky-füzetében a nyomát sem fedezhetjük fel hatásának.

Hasonló jellegű Bevall Tibor Benyovszky-regénye (bibl. 390. sz.), melynek impresszumában két „vitéz” is szerepel, s amely annál is inkább kiesik vizsgálódásaink köréből, mert hősenek kizárólag madagaszkári szereplésével foglalkozik.

Már Barsi Ödön Benyovszky-regénye (bibl. 391. sz.) fölött nem térhetünk ilyen könnyen napirendre. Ez a mű nem is füzetes regény, és szerzője behozhatóan Jókai regényes életrajzát használta fel — ha nem is kizárólagosan — forrásul. Így pl. Jakutszkról szólva az EéÚ-ban csak ennyi áll: „több rendbeli görög kalmárral ismerkedtem meg” (46.); az Ér szerint: „Itt találkozik Benyovszky először olyan emberekkel, akiket nem a száműzetés, nem is a nomád élet gyönyörűsége hozott Szibériába. Ezek görög kereskedők . . .” (42.); Barsinál: „Itt találkozott Benyovszky először olyan emberekkel, akik nem büntetésből kerültek Szibériába, hanem a saját jószántukból. Görög kereskedők voltak . . .” (8–9.). Benyovszkyék leitatják a futárt, aki az ellenük szóló feljelentést viszi, s ekkor kell, úgymond „a sürgöny tartalmát megváltoztatnunk, ami Szapranov segélyével, aki valamikor titkár volt, nem is leendett nehéz” (EéÚ 48.); az Ér-ban Jókai kiszínezi ezt a jelenetet: „Szapranov titkár gyakorlott keze ügyesen tudta utánozni a jakucki kormányzó írását . . . Az őrt z lobogásánál lett megírva a levél, maga az alvó kozák háta szolgálhatott hozzá íróasztalul” (50.); Barsinál a kép is Jókaié, részleteivel: „Érdekes kép volt, a lobogó tűz mellett gubbasztottak valamennyien és Szapranov a részeg futár hátán körmölgette a levelet” (10.). A tengeri vihar leírásánál az EéÚ-ban „levettük az eltört közép-árbcroól a harántpóznát . . . felhúztam az elővitorlát, az előrúdról kötelel vontatva a tört árbc csonkjáig” (53.). — az Ér-ban „Parancsára eltávolítják a letört főárbc derekát a hajóról, s a csonkjához, meg az előrúdhöz új vitorlát erősítenek meg” (64.). — Barsi könyvében: „Parancsára leszerelték a tört főárbcot és a csonkhoz új vitorlát kötöttek, kijavították az első vitorlát” (11.). — majdnem azonos az Ér szövegével. S még hosszan sorolhatnók fel azokat a helyeket, amelyek szemléletesen bizonyítják, hogy Barsi Jókainak nem fordításából, hanem saját művéből merítette adatait, jeleneteit, sőt részben szavait is.

Terjedelemben és jelentőségben is messze felülmúlja ezt a három könyvet Benyovszky történetének legújabb magyar feldolgozása: Rónaszegi Miklósnak *A nagy játszma* c. regénye. (bibl. 392. sz.). Szerzőjének alap gondolata már néhány lap elolvasása után szembe-tűnő: ha Benyovszky hős volt, a szabadság rajongója, akkor mindenképpen síkra kellett szállnia a társadalmi igazságtalanságok ellen, a jobbágyok felszabadításáért (sőt uralomra jutásáért!) saját osztályával szembefordulva, majd élete második felében a gyarmati uralom ellen.

E kitűzött alapgondolatát Rónaszegi Miklós az ifjúsági regényírás bevált eszközeinek gyakorlott felhasználásával érvényesíti. Minket az érdekel, hogy felhasználta-e Jókai művét.

Hogy az EéÚ-t felhasználta, arra közvetlen bizonyítékaink vannak. Pl. az, hogy a lengyel Pułaski név, amely az EéÚ-ban — a MaT névírásának átvételével — Pulauzky (az Ér-ban már Pulawszky) Rónaszeginél: Pulaucki. (17. stb.) Ettől ugyan fennállhatna még az a lehetőség is, hogy Rónaszegi nem az EéÚ-t, hanem a MaT-ot használta fel forrásul; ezt a lehetőséget azonban kizárja egy másik névírás. A MaT-ban Vendischovnak, a BuR-ban Wandischownak írt nevet az EéÚ — nyilván a fordító által korrigálásakor észre nem vett szedési hiba folytán — Ubendischow, az Ér pedig Ubendisov formában közli, s ez a név Rónaszegi könyvében (66.): Ubendisov, tehát az EéÚ modernizált alakja. De van ennél még közvetlenebb bizonyítékunk is arra, hogy Rónaszegi az EéÚ-t használta fel forrásul: könyvének 293—95, továbbá 317—18. lapján szinte szó szerint az EéÚ szövege alapján (csak ékezesi, központozási és igen csekély stiláris modernizálással) közli Benyovszky naplójának részleteit.

De vajon Jókai saját műve, az Ér hatott-e Rónaszegire és hogyan? Ezt már nehezebb kimutatni, hiszen már fentebb is láttuk, hogy a lengyel és orosz neveket valamint a naplódízetet nem az Ér, hanem az EéÚ alapján közli regényében. Lehetséges-e hogy figyelmen kívül hagyta az Ér-t? Ennek ellenkezőjére találunk, ha elvétve is, bizonyítékot. Már a lengyelországi állapotok jellemzésénél (Rónaszegi 16—17.) gyanítjuk, hogy *A nagy játszma* megírásakor Jókai idevágó saját sorai (Ér 17—19.) hatottak a szerzőre. Amikor pedig Benyovszky felszabadul száműzött állapotából, s még aznap — mintegy hálából — előterjeszti a földművelés kamcsatkai meghonosításának, a lopatkai telepnek a tervét (1771. jan. 8-án, EéÚ 82., Ér 133.), utána, két és fél hónappal később (1771. márc. 26-án, EéÚ 115., Ér 223—24.) Nilovné megmutatja az általa Benyovszky és Afanázia részére építtetett házakat. Rónaszegi általában szuverénül bánik a kronológiával, itt is megváltoztatja az események rendjét: nála Nilovné rögtön a felszabadítás napján, a lopatkai telep bejelentését követően mutatja meg a meglepetésül felépíttetett házakat. Vizsgáljuk meg ezt a jelenetet közelebbről! Jókai az EéÚ közlését („azt mondá a kormányzóné, hogy mindezek az én számomra és a leányáéra készültek” 115.) az Ér-ban sajátmaga kiegészíti („nem is erre a vidékre készültek ezek a lakok, hanem egy olyan tájra, ahol ilyenkor már melegen süt a nap . . . a Kurili-tó melletti telephez” 224.), s az Ér-nak ezt, az EéÚ-ban meg nem levő elemét Rónaszegi átveszi Jókaitól („Szétszedhetõre készíttettem a házakat. Bármikor össze-

csomagolhatják és vihetik Lopatkára” 224.) — annak ellenére, hogy önmagával ellentmondásba kerül: hiszen az általa megváltoztatott időrend szerint Nilovné csak aznap értesült a lopatkai tervről, tehát még nem építhette fel a szétszedhető, Lopatkába szánt házakat.

Rónaszegi Miklós tehát ismerte az É-r-t is, bár alapvetően az EéÚ-t használta fel forrásként. Hogyan hatott hát reá mégis Jókai saját műve, az É-r? Rónaszegi szinte polemizál Jókaiával. Míg ugyanis Jókai feltétlenül igaznak elfogadva Benyovszky önéletrajzának minden részletét, annak csak mintegy az elhallgatásait, hézagait akarja kitölteni „megvilágításaival”, lélektani elemzéseivel s a földrajzi-néprajzi adatok helyességének más utazóktól vett bizonyítékaival — addig Rónaszegi csak annyit fogad el az önéletrajzból, hogy Benyovszky valóban létezett, s bizonyos helyeken és időben, bizonyos személyek társaságában hősi tetteket hajtott végre. Abból kiindulva, hogy hősi magatartás csak egy mai értelemben progresszívnek tekinthető egyéniség részéről várható, Benyovszky adatait, kronológiáját, a szereplők jellemét szuverén módon kezeli, alakítja, az EéÚ-hoz képest megváltoztatja és ki is egészíti. Így pl. fellépteti Sajghó János magyar kurucot, aki a kozák parasztfelkelőkkel együtt harcolva („ha lengyelül beszélünk is, mégis hajdamak testvérek vagyunk” — állapítja meg a vele való beszélgetés után Benyovszky, 48.) a plebejus internacionalizmust hivatott képviselni a lengyel és az orosz úri osztály szövetségével szemben.

E tételének bizonyításánál Rónaszegi az ifjabb Pulaucki Kázmért így jellemzi: „egy sápadt, durva arcú siheder” (19.), majd bemutatja Kazanyban, ahol fényűző jólétben pajtáskodik az orosz uralkodóosztály tagjaival, igazi árulóként, mialatt a szabadsághősök börtönben sínylődnek (65–66.) — holott ez a személy (helyesen: Puławski vagy Pułaski) nemcsak a lengyel népért, hanem a lengyelországi összcomlás után emigrálva, az amerikai nép szabadságáért is harcolt, s az amerikai függetlenségi háborúban a róla elnevezett lengyel légió élén esett el a Savannah melletti csatában.

Persze, Rónaszegi regényt írt és nem történelmet. Bár a Benyovszky tetteit és jellemét a történeti valóságnak híven megállapítani igyekvő kutatás (elsősorban Orłowski műve), nem igazolja Jókai feltétlen lelkesedését és Benyovszkynak feddhetetlen romantikus hősként való beállítását, de Rónaszegi könyvét is a fantázia birodalmába utalja. Igaz, Rónaszegi történetében több a fordulat, a dramatizált jelenet, tehát „regényszerűbb” — a Jókaiával folytatott polémijában mégis azt kell mondanunk, hogy sem a lélektani feltárásban, sem Benyovszky valódi jellemének megközelítésében nem érte el Jókait.

*

Ilyen sokféleképpen, ellentétes szemlélettel, különféle eszközökkel dolgozták fel írónk Benyovszky témáját. A teljes képet kellett bemutattunk, hogy lássuk köztük Jókai művének helyét. S bizvást mondhatjuk, hogy ez a mű középponti helyet foglal el.

Idestova kétszáz esztendő óta vitáznak történészek és földrajzkutatók arról, hős volt-e vagy kalandor Benyovszky, és hogyan kell értékelni könyvének földrajzi, néprajzi megállapításait; azt is láttuk, hogy e téren a legújabb kutatás eléggé határozott vonásokban jellemzi már Benyovszky személyét, és még további feltárandó adatoktól további határozott jellemzése várható. Ugyanakkor költők, prózaírók, drámaírók, sőt operaszerzők is szívesen választották témájukul Benyovszky életét, és igen sokféle módon, gyakran egészen ellentétes szempögből, egymással ellenkező felfogással és eszközökkel mutatták be személyét.

Mindazok közül, akiknek tollán magyarul megszólalt Benyovszky életének szépirodalmi jellegű feldolgozása, magasan emelkedik ki Jókai: ha más modernebb, árnyaltabb, regényszerűbb művek keletkeztek is az ő, *Afanázia* címmel kiadni tervezett regénye óta, az általa felhasznált lélektani eszközök még mindig a legjobban közelítik meg az egyre gazdagodó adatokból kialakuló Benyovszky-képet.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

Kiadásunk alapja Jókai Benyovszkyról szóló regényének egyetlen, nyomtatásban megjelent szövege: az 1888-as, Ráth Mór-féle kiadás. Természetesen figyelembe vettük a K megmaradt töredékeit is, mégpedig az alább meghatározott módon.

Minthogy a regénynek 1888 óta újabb kiadása nem jelent meg (az 1891. évi második kiadás az 1888. évinek csak újabb lenyomata, címlapkiadása volt), a regény szövegét azóta romlás nem érthette. Jókai, mint a *Kézirat, kiadások* c. fejezetből kitűnik, a nyomdai munka során állandó kapcsolatban, sőt a K-lapok margóján levelezésben állt a szedővel, a nyomdával; ebből arra kell következtetnünk, hogy a K és a nyomtatott szöveg közti eltérések Jókai tudtával és beleegyezésével jöttek létre. Ezek az eltérések a legtöbb esetben helyesírási jellegűek, és csak igen elvétve fordul elő, hogy az Ér nyomtatott szövege egyéb, tartalmi tekintetben tér el a K-tól (pl. a 150. l. 1—2. sorában; K: *A nagyravágyás*; Ér: *A mások nagyravágyása*).

Az eltérések esetében tehát a nyomtatott szöveget vesszük alapul, a K szövegét a szövegváltozatok között közöljük, és ettől az elvtől csak ott térünk el, ahol nyilvánvalóan Jókai által nem észlelt sajtóhibának, illetve a K-hoz képest szövegromlásnak tekinthető eltérést látunk. Ilyen esetben az alapszövegben a K szövegét közöljük és a szövegváltozatok között szr. (szövegromlás) jelzéssel mutatjuk be az Ér-ba került, nyilvánvalóan téves változatot.

Az így megállapított szöveget a JKK 1. k. 298—318. lapján *Kiadásunk főbb elvei* cím alatt ismertetett, majd a JKK 24. k. 299—307. lapján *A Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésének új szempontjai* cím alatt részben módosított elvek szerint korszerűsítettük.

A szövegváltozatok tipikus eseteit összefoglalóan, egyedi eseteit a lap- és sorszámra hivatkozva közöljük.

Összefoglalóan jegyezzük meg, hogy a JKK említett általános elvének megfelelően az Ér-nak a mai használattól pusztán jelölés-technikailag eltérő írásmódját minden külön megjegyzés nélkül modernizáltuk (így a mai használat szerint írunk *i* helyett *í*-t vagy

viszont, *u* helyett *ú*-t vagy viszont, *ü* helyett *ű*-t vagy viszont, *cz* helyett *c*-t, a hosszú kétjegyű mássalhangzók teljes kettőzése — *cscs*, *gygy* stb. — helyett *ccs*-t, *ggy*-t stb.). Hasonlóképpen, ha egy tulajdonnév az EéÜ-ban és az Ér-ban eltérő alakban szerepel, akkor a pusztán jelöléstechnikai eltérésnél a szó alakját az Ér szerint egységesítettük, egyébként nem (pl. EéÜ: Lowozitz = Ér: Lcvosicz). A JKK elvét érvényesítjük az orosz szavak és személynevek átírásánál is. Tehát a Jókai által *szotnik*-nak, *jemsik*-nek, *Stefánow*-nak, *Chrustiew*-nek *Alexis*-nek írt szavakat illetve neveket nem etimológiájuk és az AkH szerint írjuk *szotnyik*-nak, *jamscsik*-nak, *Sztyepanov*-nak, *Hruscsov*-nak és *Alekszisz*-nak, hanem a JKK említett elve szerint *szotnik*-nak *jemsik*-nek (ugyanaz a szó *A kőszívű ember fiaiban* — JKK 27. k. — *imsik* formában szerepel), *Stefánov*-nak, *Hrustiew*-nek, *Alekszisz*-nek).

Az orosz földrajzi nevek írását illetően — ha a HTSz-ban megtalálható nevekről van szó — a JKK általános elvei két lehetőséget engednek: a HTSz-ben közölt írásmódot (pl. *Kijev*, *Kazany*) vagy a magyar irodalomban hagyományossá lett formát (*Kiov*, *Kazán*). Mint-hogy az Ér-ban orosz tulajdonnevek nem elszórtan találhatóak, hanem a cselekmény orosz környezetben, orosz szereplők közt lejátszódó történet, mely hősi jellemű magyar főszereplője körül magyar rege megteremtését célozta, helyesebbnek tartottuk, hogy a második lehetőséggel éljünk. Ezáltal el is kerüljünk azt a következtetlenséget, hogy az orosz földrajzi nevek egyik (a HTSz-ben nem található) részét más elv szerint írjuk át, mint a többit: tehát az orosz földrajzi neveknél ugyanúgy, mint az egyéb orosz tulajdonnevek és általában az orosz szavak esetében a JKK-nak ahhoz az általános elvéhez tartjuk magunkat, hogy kizárólag az Ér-nak a mai használattól pusztán jelöléstechnikailag eltérő írásmódját modernizáljuk. Ami az Ér-ban *Kiow*, *Sachalin*, *Jakuczk*, *Ohoczk* formában szerepel, az nem az HTSz szerinti *Kijev*, *Szahalin*, *Jakutszk*, *Ohotszk* formában, hanem mint *Kiov*, *Sahalin*, *Jakuck*, *Ohock* kerül szövegünkbe. (A HTSz szerinti átírási formát a szóban forgó névre vonatkozó egyéb szükséges adatokkal együtt első előfordulási helyének megfelelően a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* közt közöljük.)

Ahol pedig Jókai az orosz tulajdonnevek használatában következetlen, ott az első vagy a nagyobb számú előfordulás alapján egységesítjük a nevet. Így pl. az áruló *Leventiev* neve az alábbi változatokban szerepel: az Ér legtöbb helyén mint *Leventiew*, helyenként mint *Levantiew*, a MaT-ban *Levontiew*, kivételesen *Levantiew*, az EéÜ-ban *Levantiew*, a K-ban *Levantiew*, *Levantieff*, *Levantiew*; a név etimológiája és az AkH szerint átírása *Levontyev* volna. Ugyanazt a hadnagyot az Ér egyszer *Morin*, másszor *Norin* néven említi, a *Poromusir*-sziget

másutt *Paramusir*-ként szerepel, a könyv elején *Izmailow*, második felében *Izmailoff* név olvasható, s bár két különböző személyről van szó, a név mégis kétségtelenül azonos, tehát általános elvünknek megfelelően mindkét helyen *Izmajlov*-nak írjuk; a *Krosztifof* és *Korosztifoff* névvel is jelentkező személy nevének egységesen az utóbbi formáját vettük, a *Csekawa* és *Csekowa* néven is szereplő helység szövegünkben egységesen *Csekava*; az ottani folyóé *Csekavka*, az *Alaksa* és *Avatsa* néven írt tűzhányóé *Avacsza*; még történelmi név is, mint egy híres utazóé és felfedezőé, Jókainál különféle írásmóddal mint *Csirikoff* és *Csirnikow* is olvasható, mi egységesen *Csirikov*-nak írtuk, s a könyvben igen gyakran szereplő, általunk *Bolsereck*-nek írt város neve Jókainál az általános *Bolsereczk* mellett a sajtóhibának is tekinthető *Bolsereczk* alakban is felbukkan. Az általában *Bolsa* néven szereplő folyó neve az Ér-ban egy helyen *Bolscha*, Benyovszky egyik szövetségstársáé pedig az Ér-ban *Wolkow*-on kívül *Wokow* formában is olvasható, a JKK szövegében egységesen *Volkov*. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az orosz tulajdonnevek írásában Jókainál mutatkozó következetlenségek nagy részükben a MaT eredeti angol szövegére vezethetők vissza, sőt maga Jókai jelentős egységesítő munkát végzett már fordítása és később átírása során is; a nagy tömegű következetlenségek számát csökkentette, ha teljesen nem küszöbölte is ki (sőt egy-két helyen maga szaporította). Pl. a sokat szereplő *Stefánov Hippolit* neve a MaT-ban *Hoppolite Stephano* volt. Jókai nyilván a német szöveg (BuR: *Hippolit Stefanow*) figyelembevételével írta már az EéÜ-ban így: *Stefánow Hyppolit*.

Az Ér elején nagyobb számban előforduló *lengyel tulajdonneveknél* sem tartottuk magunkat az AkH előírásához, amely szerint a latin írásmódú tulajdonnevekben változtatás nélkül kellene követnünk az idegen írásmódot. Ehelyett a JKK 24. k. 301. lapján közölt elv szerint („Az alapszövegben magyarosan írt idegen tulajdonneveknek alapszövegbeli írásmódját szintén megőrizzük”) megtartjuk a Jókai által választott *Pulawszky*, *Potoczky*, *Zuaniecz* stb. írásmódot.

Egyéb tulajdonnevek esetében azonban a JKK általános elvének megfelelően a HTSz-ben megtalálható írásmódot használjuk, tehát *China* és *Khina* helyett a *Kína*, *Lithvánia* helyett a *Litvánia*, *Nangazaky* helyett a *Nagaszaki*, *Sahara* helyett a *Szahara*, *Madagaskár* helyett a *Madagaszkár* írásmódot. A K-ban *mantsú* és *mandcsu*, az Ér-ban *mancsú* és *mandzsú* formában szereplő népnév a JKK-ban egységesen: *mandzsú*.

Megjegyezzük, hogy ezen a téren már a K és az Ér nyomtatott szövege közt is tapasztalható a mai használat felé mutató, és Jókai által a korrektúrában elfogadott, helyeselt fejlődés. Pl. a K-ban követ-

kezetesen *Asia, Europa* és *Siberia*, az Ér nyomtatott szövegében pedig *Ázsia, Európa* és *Szibéria* áll.

Az Ér írásmódjától a mai helyesírási szabályok javára eltértünk az alábbi esetekben.

A magánhangzók közül:

á-t változtattunk a-ra a *kulláncs*,

o-t változtattunk ó-ra a *birkozás, kapálozz, koválygott, oh, ohajt, ovatos, sohajt, sovárgó*,

ó-t változtattunk o-ra a *lakosság, órgyilkos, órr, órrontott, váltóztat*

ö-t változtattunk ő-re a *döczögös, őrzöngés, visszahököl*

ő-t változtattunk ö-re az *előljáró, közöl, szóvi* szóban.

A változtatás oka az, hogy e magánhangzók írásmódja az Ér-ban nem következetes: előfordul pl., hogy a K-ban hosszan írt *órgyilkos* az Ér-ban mai, rövid alakjában áll.

A sajtóhibának tekinthető ékezethiányokat (főként a nagybetűknél) az egyedi szövegváltozatoknál tüntetjük fel.

Mivelhogy Jókai aktívan résztvett a szedés ellenőrzésében s az Ér nyomtatott szövegének a K-tól való következetes, egységes eltérését az ő szándéka szerintinek kell tekintenünk, ezért nem tüntetjük fel külön, csak itt, összefoglalóan jegyezzük meg, hogy a *-ból, -ből, -ről, -ről, -től, -től* ragok a K-ban keverve fordulnak elő ugyanezen ragok *o-s, ö-s, u-s* és *ü-s* alakjaival (*-bol, -bul, -böl, -büil, -rol, -rul, -röl, -rüil, -tol, -tul, -töl, -tüil*), az Ér nyomtatott szövege azonban, egy-két, sajtóhibának minősülő kivételtől eltekintve, ilyen régies, illetve nyelvjárási alakokat nem tartalmaz.

Az Ér-ban *ë* betűvel is találkozunk, ebben a három szóban: *aloë, tetoválni* és *Haëcs*. A JKK-ban az első kettőt, mint meghonosodott idegen szót a HTSz szerint írjuk: *aloé* és *tetoválni*; a harmadikat, mint tulajdonnevet, meghagyjuk a Jókai által használt alakban.

A mássalhangzók közül

– az Ér-ban rövid mássalhangzókat a JKK-ban hosszúnak írtuk a következő szavakban: *ahoz, ehez, aként, befentes, boszú, csengetyű, csörgetyű, ép* és *épen* (határozószók), *felebbezés, fenhéjázó, fenkölt, fentartani, foraszt, játszák* (kijelentő módban), *jösz, kakuk, -kép* és *-képen* (ragok), *köny, menykő, mondsza, pereputy, rival, sülyedni, viszás*;

– az Ér-ban hosszú mássalhangzókat a JKK-ban rövidnek írtuk a következő szavakban: *béllelt, dallos, jóllét, lábbadoz, lógg, pittypalatty* (az első *ty-t*), *tipegés-toppogás, utánna, vajjon*.

(Mcgjegyezzük, hogy ez az írásmód az Ér-ban nem következetes; előfordul pl., hogy a K-ban röviden írt *ehez, eként* az Ér-ban mai, hosszú alakjában áll.)

Kettős *-t-t* írunk a JKK-ban ott, ahol az Ér-ban magánhangzó

÷ -t tövégződésű igék műveltető alakjánál -at helyett -at rag áll (pl. *Ér: építet* — JKK: *épített*; *Ér: szálltat* — JKK: *szállított*).

A K és az *Ér* szövege közt gyakori, következetlen eltérés mutatkozik a kétjegyű mássalhangzók kettőzésében. Az *Ér*-ben a teljes kettőzés ritkább, a nyomda tehát már törekedett a mai helyesírási állapot felé. Ugyancsak a mai helyesírási állapot felé közeledik az *Ér* szövege, amikor a mássalhangzós tövégződés után a K-ban elvéve kettőzött múltidő-ragot már egy -t-vel adja. A K-ban gyakori *monda* az *Ér*-ben *mondá*, a K-ban használt *mingyárt* pedig az *Ér*-ben *mindjárt* alakban szerepel.

Az *idegen szavak* meghonosodásának helyesírásukban látható folyamata már a K és az *Ér* között is feltűnik. Előfordul, hogy a K régies alakjával szemben az *Ér* már a mai használatnak megfelelő alakot tartalmazza, pl. K: *absolut* — *Ér: absolut*; K: *apparatus* — *Ér: apparátus*; K: *autocrata* — *Ér: autokrata*. Előfordul, hogy a K-tal szemben az *Ér* fejlődést mutat a mai használat felé, de azt még nem éri el, pl. K: *persona* — *Ér: perszóna* — JKK: *perszóna*; K: *tragoedia* — *Ér: tragédia* — JKK: *tragédia*. Előfordul végül, hogy a K és az *Ér* közt fejlődés, de az *Ér* és a mai használat közt csak jelöléstechnikai különbség mutatkozik (pl. K: *confoederatio* — *Ér: konföderáció* — JKK: *konföderáció*).

A K és az *Ér* használatával szemben a JKK-ban a HTSz szerinti alakjukban, a mai használat szerint írjuk az alábbi, meghonosodott idegen szavakat, függetlenül attól, hogy a K-ban illetve az *Ér*-ben az átadó nyelv szabályainak, illetve az egykorú használatnak megfelelően szabályos vagy szabálytalan alakban, esetleg következetlenül fordultak-e elő: *aether, albatros, arcticus, arithmetika, asztma, bronz, casino, catastropha* és *katastrofa, chinin, codex, conjugatio, conspirálni, cynikus, és czynikus, delinquens, dissidens, ethnografia, etikett és etiquette, fetish, generalis, geografia, Gletscher, geyzer, granát, gymnázium, horizon, humanismus, hyena, idyll, kaftány, kaszta, kataklyzma, cathedra, katolikus, khórus és chorus, klimatologia, kolonia, labyrinth, liqueur, lycaenum, magnesia, mammuth, maréhall, marsch, martyr, meteorologia, methódus, missionárius, oczeán, optio, orthodox, parasit, paroxismus, partie, passat és passzat, pátronus, penguin, perszóna, petarda, professor, protestans, protopopa, quart, quint, rhabarbara, saman, sienit, silhouette, sophisma, staffage, stílizta, sublimátum, sztereotíp, sztratégia, thea, théma, toilette, topografia, tragédia, typus, zenith*.

Az idegenes írásúnak szánt, de hibásan írt *liberté* szót az átadó (a francia) nyelv szabálya szerint írjuk: *liberté*.

Néhány, időközben alakváltozást szenvedett magyar szó korszerűbb alakját közöljük (kivéve akkor, ha a régi alak Jókainak és korának

nyelvhasználatát jellemzi): *hegyke, hüsselmi, karácsonfa, kelevész, keztyű, lélekzet, mértföld, mozsás, napfelkölte, önkényes, papagály, szakgat, üteny, szélylyel.*

A *keltezés* Jókai a K-ban különféleképpen írta, pl.: 4ikén, 3^{án}, rejce, 1814-ben stb. Az É-r szövegében azonban a keltezések egysége-sítve, a mai használatnak megfelelően állnak.

Bár az *összetett szavak egybeírásának, különírásának vagy kötőjels írásának* eseteire a JKK 1. k. 310–314. lapján közölt, a JKK-ra egységesen vonatkozó szabályokat, illetve elveket alkalmazzuk, és ezeknek az elveknek megfelelően az É-r-nak a mai használattól eltérő változatait sem összefoglalóan, sem egyedileg nem tüntetjük fel – a K és az É-r jellemzésére mégis megjegyezzük, hogy a két főnévből összetett főnevek a K-ban következtelenül hol egybeírva (pl. *kénfellel*), hol különírva (pl. *pincze gádor, égés folt*) olvashatóak. Az É-r inkább az egybeírás felé hajlik, és a K-ban különírt szavakat vagy egybeírva (pl. *pinczegádor*), vagy kötőjellel elválasztva (pl. *égés-folt*) közli. Van azonban példa arra is, hogy a K-ban egybeírt összetett szó (*jobbrabalra*) az É-r-ban kötőjellel elválasztva (*jobbra-balra*) olvasható. Az *e* kérdőszócskát Jókai a K-ban kötőjel nélkül írja a kérdészet szó után, az É-r-ban következtelenül hol kötőjellel, hol anélkül áll; a JKK-ban az AkH-nak megfelelően minden esetben a kötőjels formát alkalmazzuk.

A *központozás* tekintetében a JKK 1. k. 318. lapján megállapított elveket követtük, s a K és az É-r szövege közti eltérésekről csak annyit jegyzünk meg, hogy a K-ban túltengő kettőspontokat a nyomda – láthatóan Jókai tudtával és belecjegyzésével – az értelemnek, a helyesírás logikájának megfelelően igen sok esetben vesszőre vagy pontosvesszőre változtatta. Az É-r-ban – mai nyomdai gyakorlatunknak megfelelően – az egyenes beszédként idézett szövegrészeket a bekezdés elején álló gondolatjel jelzi (és nem az idézőjel, mint pl. az angol vagy a német nyomdai gyakorlatban legtöbbször). Előfordul azonban Jókainál, hogy vegyesen használja a bekezdések elején a gondolatjeleket és az idézőjeleket (vö. 214.). Ezt szándékosan és logikusan, egy bizonyos értelmi kiemelés végett teszi: a gondolatjellel kezdett bekezdések egy-egy egyén szavait tartalmazzák, ezzel szemben az idézőjellel kezdett bekezdések (ellentétben a mai orosz gyakorlattal, ahol a gondolatban, monológként elhangzott szöveg jelzése az idézőjel) a *tömeg* szavát, a *kollektív* szöveget jelzik. Természetesen Jókainak ezt a logikus megkülönböztetését a JKK-ban is meghagytuk.

A *kiemelés* módja a K-ban az aláhúzás, az É-r-ban a ritkítás, és ritkán, főként a könyv elején, a tulajdonnevek ún. kapitelen betűtípusal való szedése. A JKK-ban a kiemelés módja a dőltbetűs szedés.

Az egyedi szövegváltozatokat a jelen kötet lap- és sorszáma utalva, az alábbiakban soroljuk fel. A zárójelben külön megjelölés nélkül az Ér-beli változat áll; a kéziratbeli változatot K megjelöléssel közöljük.

Lap: Sor:

- 18 4 nye pozvolim (nye poz volim)
 17 hitsorsos hatalmasságokhoz (K: hitsorsos <nagy> hatalmas-
 ságokhoz)
 19 Angliához és Poroszországhoz (K: Angliá-
 hoz <és> és <Hollandiához> Poroszországhoz)
 20 a hitbuzgalom háttérbe szorítsa (K: a hitbuzgalom <elfelej-
 tesse> háttérbe szorítsa)
- 19 17–18 kötelezésekkel (K: kötelezettségekkel)
 27–28 elhagyta Varsót (K: elhagyta <Brassot> Varsót)
 30 litvániai (litvániai K: lithvániai)
- 20 3 még inkább (K: még <j> inkább)
 5 jogorvoslattól (K: jogorvoslastúl)
 9 Amíg a nyugati Kárpátok (K: A míg a <. > nyugati
 Kárpátok)
- 21 20 midőn az oroszok (K: midőn <. az oroszok)
 21 intézett (K: intéz)
 23 amint kiváltják (K: <ismét> a mint kiváltják)
 28 semmi rendszer (K: <...> semmi rendszer)
- 22 1 fegyvert. S még ennél (fegyvert, s még ennél – szr. –)
 12 orosz vezér (K: orosz <...> vezér)
- 23 33 Mint szóbeli (K: Mint <szokott> szóbeli)
- 24 1 amelyeknek (a melynek – szr. –)
 1 helyreigazítása (<...> helyreigazítója – szr. –)
 26 palotájának elfogadó terméig (K: palotájának <előszobá-
 jáig> elfogadó terméig)
 30 Polonyáig (K: <Kiowig> Polonyáig)
 33 Polonyában (K: <Kiów> Polonyában)
 34 parancsnok kezébe (K: parancsnok <...> <. .> kezébe)
 34–25 : 1 ez kórházba (K: ez <egy> kórházba)
- 25 5 Polonyában (K: <Kiowban> Polonyában)
 7 lábadozó foglyot (K: lábadozó foglyot)
 10 életírás szövegében (K: életírás<ban> szövegében)
 13–14 tovaszállítsák (K: tovaszállítsák <öket>)
 31 tisztességes (K: <rendes> tisztességes)
 33 azt nem kérdezték (K: <ki> azt nem kérdezték)
 26 : 23 és őszintén (K: és <kihív> őszintén)

Lap: Sor:

- 26 : 30 ezt a lépését (azt a lépését — szr. —)
30 könnyelműségnek tűnik az fel (K: könnyelműségnek
<látszik az> tűnik az fel)
33 pártütésébe (K: pártütésébe<n>)
- 27 19 taszítá ki (K: <száműzé> taszítá ki)
23 Sőt itt még (K: <Itt azután> Sőt itt még)
25 és imánokat (K: és <az> imánokat)
30 saját mollahjuk előtt (K: saját mollahjuk <kezébe> előtt)
32 sokadalmak (K: <vásárok> sokadalmak)
32 Kelet-Európa (K: <fél> Kelet Europa)
33 kazáni rónán (K: kazáni <...> rónán)
- 28 1–2 mohamedán (K: mahomedán)
3 öli le (K:<öli>öli le)
14–15 kilométernyire (K: kilometernyire)
16 hanem a rokonaik vétségéért (K: hancm a <maguk> roko-
naik vétségéért)
18 rangjuktól (rangjaiktól — szr. —)
19 folytonosan összeesküvésen (K: folytonos összeesküvésen)
31 elcsábult közöttük (K: elcsábult <ha oda> közöttük)
- 29 : 22–23 erős ösztön (K: erős <rugó> ösztön)
29 orosz bojárokat (K: oláh bojárokat)
31 már úgyis (K: már egyszer úgy is)
34 az utcaajtón (az utca ajtaján — szr. —)
- 30 8 Ősem várt (előbb: Nem várt)
18 végigutazzák (végig utazták — szr. —)
- 35 22 irígylésre méltó (előbb: irígylendő)
- 36 4–5 odaszorul csapatostul (K: odaszorul a kozák csapat)
8 Ott (K: <. .> Ott)
14–15 általános képben (K: általános <vonásokban> képben)
16 útitársai (K: <...> útitársai)
19 Megfigyelésre méltó alak (K: megfigyelésre méltó <eredeti>
alak)
21–22 Azon sztereotíp kínzó hóhérok sablónjai közül (K:
Azo<k helyett a>n sztereotyp kínzó<k helyett> hóhérok
sablónjai közül)
- 37 5 Szép (K: <...> Szép)
12–13 elijesztgette (elijeszgette)
16 amiért (K: a mért)
19 Az orosz zsarnokság (K: Az orosz <szab> zsarnokság)
20 szabadsággal (K: szabadság <mellé>gal)
- 38 3 a kormányzót is (K: a kormányzót <...> is)

Lap: Sor:

- 38 : 10 talál^{na}k (K: talál^{va})
11 vájt (K: váj^{tt})
24 Hanem azután [bekezdéssel] (K: Hanem azután [folytatólag])
30 örülnek (K: <alig va> örülnek)
32 a bejár^{andó} (K: a <me^g> bejár^{andó})
39 2 ugyanazon (K: <ha> ugyanazon)
20 mérföldnyi (mértföldnyi)
40 : 20 templomokkal (K: templomokat)
21 még az (K: még <Akkor> az)
27 további (K: tovább)
34 kunyhók (K: gunyhók)
41 1 írámszarvasokkal (K: írámszarvas <hússal>okkal)
3 A tunguz sátorozó nép (K: <Összehasonlítva a krasznorajszki vendégszeretetlen> <kormányzóval> <kozákokkal> A [előbb: a] tunguz sátorozó nép<et>)
21 útszakasz (K: <útjuk> útszakasz)
42 9–10 utóbbi élelmezésükre (K: utóbbi *az* élelmezésükre)
20 bővelkedik (K: bővölködik)
43 : 32 ő a Lénán (K: ő <azonban> a Lénán)
44 : 7 jégormoknak (K: <jégházak> jégormoknak)
31 ezeröt^száz rubel (K: ezeröt^száz rubel <2250 for>)
45 6 kiszabaduljon (K: kiszabad<^ttja magát>uljon)
46 5 kunyhójához (K: gunyhójához)
25 hajóbordakötő (K: hajó <kötöző> bordakötő)
26 szívét és velejét (K: szívét és <vérét> velejét)
47 : 1 csapásaik (K: csapáik)
2 átlábolja (K: átvádolja)
5 pityókos (K: pikós)
14 széjjel (K: szélyel Ér: széll^yel)
16 elemózsiaival (K: elemozsinával)
29 aki lovagolva jött (K: a ki <tunguzok szokása szerint,> lovagolva jött)
48 24 még találkozni (K: még <igen nevezetes> találkozni)
25 Amint a karaván (K <Ezek a kozákok> A mint a karaván)
49 8 zárt (K: zár^{tt})
15 fölött (K: felett)
33 parancsokat... kormánytanácstól (K: parancso<1>at... kormánytanács<os>tól)
50 12 akiket (K: a <m>kiket)
17 tehcték (K: teheték *lesz*)
21 Ilyen módon (K: <így> Ilyen módon)

Lap: Sor:

- 50 : 24 kozák apáknak (K: kozák <bol> apáknak)
51 24 elszállítatám (K: elszállítatám)
32–33 a kamcsatkai kormányzót (s kamcsatkai kormányzót
– sh. –)
- 52 14–15 (A K-ban törölt cím: <A kutyák világa>)
16 s ezeket (K: <melyben> s ezeket)
17 jakut és mongol (K: <csukcsi> jakut <szamojéd> és mongol)
31 telepéről (K: telepeiről)
- 53 9 a Lénáig (K: <Jakuczki> a Lénáig)
- 54 17 tovább a szánnal. (K: tovább a szánnal. <...>)
18 az volt (K: ez volt)
27 elszáguľdanak (K: ellóstatnak)
29 marmotát (K: marmotát <. .>)
- 55 1 posajtott (porrá tört – szr. –)
18 orgonának alkotott (K: orgonának <emelt> alkotott)
19 s a bércromok (K: s a <hegyormok> bérczromok)
29 vérveres (K: szél-veres)
30 a napalkony pírjától (K: a napalkony <vereséitől> pírjától)
31 az északfény teljes fénye mellett (K: <mikor> az északfény
<süt> teljes fénye mellett)
- 56 1 isteneik vannak (K: iste<...>neik vannak)
4 állat (K: állatok)
- 14 jablonkói (K: Jablonói)
23 tanulta (K: tanult<ák>a)
24 őrzy (K: őrzy <őket>)
25 hegyoldalról le *nem* bukik (K: hegyoldaláról lebukik)
- 57 3 végtől végig. (K: végtől végig. <...>)
- 58 4–5 kurlandi születésű (K: <svéd> kurlandi születésű)
7 Ki, mivel szolgált rá (K: <Kit miért küldtek> Ki mivel
szolgált rá)
9 gyanú (K: gyanú<ok>)
11 szektáriusság volt-e az oka (K: sektariusság <miatt> volt e
az oka)
16 megtanítja rá a szükség (K: megtanítja rá a <nyomorúság>
szükség)
21 az ohocki (K: az <oh> ochoczi)
25 rendőri szolgálati (K: rendőri és közigazgatási)
- 59 1 közigazgatási kollégium (K: közigazgatási kollégium
<tanácsosai>)
2 törzsektől (törzstől – szr. –)

Lap: Sor:

- 59 : 2–3 a kereskedelmi kollégium (K: <a hadászati collegium
védelmezi őket fegyveres karhatalommal> a kereskedelmi
collegium)
28 a hósvatagokban (K: a siberiai pusztákban) hósvatagok-
ban)
34 szegleteikben (K: <széle szegleteikben)
- 60 17–18 szállásolá el (K: szállásolá <...> el)
27 Mint képzett (K: <...> Mint képzett)
- 61 5 Csukcsi-félszigetet (K: csukoczkai félszigetet)
15–16 vállalkoztak... útra (K: neki indultak... útnak)
23 egy kapitánya (K: egy <hadn> kapitánya)
33 amiért (K: a mért)
- 62 2 az ugyanott (K: a naplójában)
10 amelyen (K: melyen)
13 az Aldánon (K: az <...> Aldánon)
15 nehogy a tiszt (K: nehogy az)
18 vezette (K: vezetve)
31 haragra (K: haragba)
31 amiért (K: a mért)
- 63 15–16 kidobhatnák (K: kidobálhatnak)
20 dagasztva (K: dagaszt<ják>va)
33 vitorlakészességét és az alattságot (vitorlakészülékét, és az
alárbozot – szr. –)
- 64 2 hág (K: hágott)
10 a hadnagyára (K: <mire aztán> a hadnagyára)
16 derekát (K: <csonkjait> derekát)
16–17 az előrúdhhoz (K: az elő<árbochhoz> rúdhhoz)
22 csakhogy (K: <hanem> csakhogy)
- 65 : 17 következetes (következetes – sh. –)
- 66 cím Első kezdeménye (K: <Az> első <kezdet> kezdeménye)
2 kunyhóba (K: gunyhóba)
8 mely egész (K: mely <arra a válaszára, hogy> egész)
12–13 földkunyhóba (K: földgunyhóba)
20 szokásokról (K: szokásokból)
26 halcsonttal (K: hal<hcg> csonttal)
- 67 3 egyikük (K: egyik ör)
- 71 2 – A száműzötteknek (K: <Gyermkeket nem látott
Benyovszky.> – A száműzötteknek)
13–14 az asszonyok megvendégték (K: az asszonyok által
meg lesznek vendégelve)
21 felköszöntésekkel (K: <áldomás> felköszöntésekkel)

Lap: Sor:

- 59 : 32 A száműzöttnek (K: <...> A száműzöttnek)
72 11 Mentől súlyosabb (K: Mentül <nagyobb> súlyosabb)
22 Hrustiev (K: <g> Chrustiew)
28 kapott (kopott — sh. —)
29 azonfelül (K: azonfelyül)
29 hiasszákot (hyasszákát — sh. —)
31 nekié (K: neki)
73 9 annyi (K: <...> annyi)
11 elálmosodásig. (K: elálmosodásig. <ide jön a jegyzet NB nálam Ráth úrnál 38/a—38/b 46—47 a mi már ki van szedve.>)
12 Beaver (Bewer — szr. —)
13 15-ik (K: 19ik)
15 vadászhevélyeknek (K: vadász <. .> hevélynek)
29 kétszer (K: <ezek> kétszer)
30 sűrű, mint a selyem (K: sűrű, <barna és fekete> mint a selyem)
74 10 mindjárt (K: mingyárt)
15 a mancsaikkal (K: <az első lábaikkal> a mancsaikkal)
28 ropog (K: <háborog> ropog)
29 fenyegeti; — egy (K: fenyegeti, s egy)
75 1 fogytán járt (K: <el>fogy<ott>tán járt)
32 Azokat el szokták (K: Azokat <mint hiteles adataink írják> elszokták)
76 6 vet (vet — sh. —)
7 Hrustiev (K: Csurin)
12 Hrustievnek (K: Csurinnak)
31 mondá (K: monda)
77 7 lengyeleknél (K: lengyelnél)
24 Ezzel szemben (K: <Ellenb> Ezzel szemben)
24 tagja (K: <tagjai> tagja)
27 2. § (K: <2. §.> 2. §.)
28 teljes engedelmességgel (K: teljes <2. §.> engedelmességgel)
30 nem is ismer el (K: nem is <tartja a> ismer el)
31 elfogadja (K: el<ismeri>fogadja)
78 20 összegyülekeztek abban a falu közepén levő (K: összegyülekeztek <abban az említett fából összetákoltszínben az itt lakó száműzöttek> abban a falu közepén levő)
27 így mutat be (K: <él> így mutat be)
32 Judománál (K: Judomá<tul kezdve>nál)
79 4 egyszerű embert (K: egyszerű <parasztot> embert)

Lap: Sor:

- 80 : 9 előléptetés, (vannak (K: előléptetés... vannak)
11 férjhez (K: férhez)
12 s amidőn túlságosan élvezte (K: s <ha> amidőn túlságosan élvezte)
13 ellazsnakolta (ellasmakolta — szr. —)
19 azt hallom (K: <...> azt hallom)
22 egy élelmezésben (K: egy<cnlő...> élelmezésben)
23 mindjárt (K: mingyárt)
25 apjuknál (K: az apjuknál)
- 81 7 nyelveire (K: nyelvére)
20 háta mögé, és nézte (K: háta mög<ött>és nézte)
21 kérdé (K: kérdezé)
21 korlátnok (K: kormányzó)
- 82 13 száműzött orosznak (K: száműzött uraknak)
23 az utca szegletéig (K: az utcza szegletig)
23 hogy szalad (K: <...> hogy szalad)
28 ösztövé (K: <s> ösztövé)
- 83 9 elmondta felőle (K: elmondta <róla> felőle) 4
16 társával (társaival) — szr. —)
- 84 4 mely melegít (K: a mely melegít)
10 előkelők (K: előkelők)
21 A gyermekek kíváncsiak voltak (K: <...> A gyermekek kíváncsiak voltak <előbb>)
24 majd azoknak az értelmére (K: [előbb:] majd az értelemre)
- 85 1 ajkáról (K: ajkairól)
3 azt híják (K: <...> azt híják)
9 magot ad (K: magot ad)
9—10 keresztények (K: kereszténynek)
22 pálinkától (K: <...> pálinkától)
25 szerette volna (K: <akar> szerette volna)
26 Anyjától örökölt (K: Anyjá<nak>tul örökölt)
- 86 2 meg volt vele elégedve (K: meg<hallgatta> volt vele elégedve)
3 penzum (pensum)
8 ne járj a faluból (K: ne járj .> a faluból)
9 Tudta (K: <...> Tudta)
12 a száműzöttnek (K: <nekem> a száműzöttnek)
19 leányainál (leányánál — szr.)
29 elfelejti (K: elfelejt<en>i)
- 87 15 háztartását (háztartást — szr. —)
15 kamráját (kamaráját)

Lap: Sor:

- 87 20–21 ugyanezen felállítandó nyilvános iskolába (K: ugyan-ezen <ny> felállítandó nyilvános iskolába)
28 megver. (K: megver. <A két>)
29–30 nagyrabcsülsését (K: <...> nagyrabcsülsését)
- 88 14 A korlátnok (K: A kor<mányzó>látnok)
23 lett meghíva; jelen volt (K: lett meghíva <családjával együtt>: jelen volt)
26–27 Afanázia mellé (K: Afanázia mell<ett>é)
- 89 11 ahonnan (K: a ho<l>nnan)
14 Afanáziával (K: <Midón> Afanáziával)
20 Nilovné (K: <maga> Nilovné)
31 közéjük (közzejük – sh. –)
- 90 3 monda (K: monda)
26 maga előtt látja. (K: maga előtt látja. [Bekezdés:] <Hetedik fejezet. Háromféle munka.>)
30–31 *a hold pedig sohasem száll le, a nagy jéggömb* (K: *a nagy jéggömb, a hold pedig soha sem száll le*)
- 91 : 11 A harmadik napon (K: A <második> harmadik napon)
18 elvenni (K: <nőül> elvenni)
20 nekiadta magát az ivásnak (K: <sokat iszik> neki adta magát az ivásnak)
30–31 miféle mód vezetne... meghíúsítására (K: miféle mód<ja lehetne> vezetne... meghíúsításá<nak>ra)
- 92 13 halálvszedelemmel (K: halálvszedelem<be>mel)
16 szabad kereskedő (szabad-kereskedő – szr. –)
18 protopópa (K: protopopa)
20 Volkov (Wokow – szr. –)
25 annak lenni (K: annak <...> lenni)
25 szabad ember is (K: szabad ember <...> is)
27 azokból több (K: azok <között>ból több)
- 93 2 fiatal jövevények (K: <jöve> fiatal jövevények)
3 Többet egyelőre (K: <Benyov> Többet egyelőre)
11 utolsó végrehajtási napig (K: utolsó <kivitel> végrehajtási napig)
14 azonfelül (K: azonfelül)
22–23 száműzöttek legidősebbjének (K: száműzöttek <főbírájának> legidősebbjének)
31 szibériai börtönökben (K: szibériai <fog> börtönökben)
- 94 1 Ott ülhetett (K: Ott <...> ülhetett)
- 95 1–2 a felizgató hír (K: a <nevezetes> felizgató hír)

Lap: Sor:

- 95 : 21 keleti szélről (K: keleti <...> szélről)
26–96 : 1 az irámokat megint valami kétlábú (K: az<okat>
irámokat megint valami <más> kétlábú)
- 99 : 4 szalonnájában (szallónájában –sh. –)
- 103 : 23 Nehéz feladat (K: <Beny> Nehéz feladat)
25 hajósnaplót (K: hajos naplót)
- 104 : 4 bánni. (K: bánni. <Ez a kölcsön később>)
20 Benyovszky nem jött zavarba. [Utólagos beszúrás, piros
tintával, Jókai kezeírásával.]
23 éjszakát (K: éjczakát)
- 105 : 4 Nohát menjünk együtt a kormányzóhoz. (K: <No csak
eredj a kormányzóhoz, majd kapsz ott piros csizmát.,
No hát menjünk együtt a kormányzóhoz.)
15 Pánov, Szibáev (K: <Panow> Pánov, <Sibaew> Szibáev)
26–27 hogy az örült (K: hogy az <odakinn> örült)
27 *heverhtett* (K: *lehetett*)
- 109 : 3 viszonozzák (viszonozták –syr. –)
9 az is (K: *hisz* az is)
12 előljároságnál tett tisztelkedésből (K: előljároságnál <való`
tett tisztelkedésből)
19 összeúzzák (K: össze<törík> zúzzák)
20 felül (K: felyül)
- 110 : 7 kínzó fájdalmi (K: *a* kínzó fájdalmi)
8 szokásai mellett (K: szokásai <miatt> mellett)
9 teste még sokáig (K: teste <továbbra is> még sokáig)
26 majd *a* végére (K: majd végére)
- 111 : 9–10 mindjárt (K: mingyárt)
17 kormányzótól a Benyovszky vádját (K: kormányzótul
<...> a Benyovszky vádját)
24 Utóbb (K: <Leguto> Utóbb)
30 Rummal (K: Rhummal)
- 112 : 25 összeesküvőkhez (összeesküvőkhez – syr. –)
- 113 : 4 irámbőr dókáját (K: irámbőr <beceks> dókáját)
17 Ámde (Ámde – sh. –)
- 114 : 18 az áruló társat (K: <...> az áruló társat)
22 holttestet (holttestét –syr. –)
28 azt (*ezt* – syr. –)
- 116 : 1 megmérgeztetés (megmérgezés –syr. –)
4 vesz (*veft* –syr. –)
7 bízza (*bízta* –syr. –)
17–18 tartományában (tartományában –syr. –)

Lap: Sor:

- 116 : 22 felelte erre (K: felelte <rá> erre)
117 3 gyermekeim (K: gyerekeim)
21 a tizedrészét (K: <egy> a tizedrészét)
21–22 leányaid számára (K: <gyermekeid> leányaid számára)
28 A hetman arcáról azt lehetett leolvasni (K: A hetman <azonban úgy látszott> arczáról azt lehetett leolvasni)
118 5 No lám (K: <Ime> No lám)
9 le fogják tenni (K: [előbb:] fognak <le>tenni)
12 ehhez (K: ehez)
14–15 jobban értett (K: jobban <tudta> értett)
21 megjutalmazhatod valami (K: megjutalmazhatod <a <mi> te jószágodtul függ csak> valami)
31 mindjárt (K: mingyárt)
31 leányát (K: lányát)
32 a bicskát (K: <azt> a bicskát)
119 4 amire egyszerre (K: <s> a mire egyszerre)
8 szedtelek én fel (K: <fogadtalak> szedtelek én fel)
13 monda (K: monda)
15 *Augusztovics* (K: *Sámuelovics*)
18 *Augusztovics* (K: *Sámuelovics*)
19 hivatalban. (K: hivatalban. <...>)
21 Ugyan már mi alapon (K: <Hát> Ugyan már mi alapon)
26 Mondá (K: Mondá)
28 *Augusztovics* (K: *Sámuelovics*)
120 : 4 azonfelül (K: azonfelyül)
14 könnyeikkel (K: könnyjeikkel)
23 én téged muszkául (K: én muszkául)
23 grammatika nélkül! (K: grammatika nélkül! <Szemem elejbe ne kerüljetez többet!>)
121 1 *Augusztovics* (K: *Sámuelovics*)
2 No, keljetez fel (K: <Aztán> No, keljetez fel)
6 hagyta el a szobát (K: hagyta el a <várat> szobát)
122 3 gyanúját elaltatá (K: gyanúját <kikerülte> elaltatá)
18 monda (K: monda)
123 3 régen fente a fogát (K: régen <irigykedett> fente a fogát)
31 monda (K: monda)
124 : 12 melyben forog (K: mely<ben forog> előtt áll)
16 Az elnöki emelvényt (K: <Mit> Az elnöki emelvényt)
26 Első Péter (K: <Nagy> Első Péter)
27 Az is úgy van (K: Az is <való> úgy van)
33 a gyomrotok fájt (K: a <fejetez> gyomrotok fájt)

Lap: Sor:

- 125 : 17 lagzi (lakzi)
24 igen rossz (K: <egy> igen rossz)
- 126 : 6 a lelked hazajár a feleségedhez. (K: a lelked hazajár a feleségedhez. <De a tested>)
19—20 férjhez megy (K: férjhez megy)
23 mellett jutottál (K: <között el> mellett jutottál)
30 Vagy hogy örülni (K: <Hogy én> Vagy hogy örülni)
31 lopott kéjben (K: <ölelkezni és gyönyörködni> lopott kéjben)
- 127 11 monda (K: monda)
14 mindjárt (K: mingyárt)
27 iszonytató (K: iszontató)
30 a kormányzó (K: a <...> kormányzó)
- 128 : 16—17 hajózás (K: hajozás)
25 monda (K: monda)
32 hazakászoló (K: hazakászoló)
- 129 7 A sakkasztán való aratás (K: A <játéknyereség> sakkasztán való aratás)
8 becsületes keresetnek (K: becsületes <keresetmódnak> keresetnek)
- 130 1 ehhez (K: ehez)
5 mindenkiféle (K: mindenkifelett)
- 12—13 szánkót erőszakolt rá (K: <szánkóval ajándékozta őt meg> szánkót erőszakolt rá)
14 felöltöztette pompás vidrabőrből készült (K: felöltöztette <, > pompás <díszöltözetet cseréltett rá; egy hosszú> vidrabőrből készült)
- 15 „p a r k á b a” (K: „parkába” <fekete róka prémmel köröskörül>); Ér: p a s k á b a” — sh. —)
16 fejére (K: fejébe)
- 23 társai körében (K: társai körében <másnap>)
- 131 3 Burokban (K: <Bizonyosan> Burokban)
7 kárpótolni fog mind a kettőért (K: kárpótolni fog <érte> mind a kettőért)
13 megtalálsz (megtaláltsz — szr. —)
15 országban (K: országra)
25 szövege az emlékirataiban (K: szövege <szerint> az emlékirataiban)
33 Samuelovics (Samuelovics — szr. —)
- 132 : 18 önképmását (K: ön<magát> képmását)
23—24 kiknek kíséretében titkár bejárta (K: <kikkel> kiknek kíséretében a titkár bejárta)

Lap: Sor:

- 132 : 30—31 megszabadulás (K: <...> megszabadulás)
133 : [1 előtt:] (K: <Fejezet. Védelem a szerelem ellen.>)
9 mondá (K: monda)
29 szerfölött (K: szerfelett)
34 e hazában (K: <itt> e hazában)
134 5 Meg kell hát neki (K: <Bizony> meg kell hát neki)
7 efelől (K: a felől)
19 mondá (K: monda)
20 ahhoz (K: ahoz)
22 Nem vágyik a mi tenyerünk (K: Nem <kell a mi tenyerünknek> vágyik a mi tenyerünk)
26 megkívánható készleteket (K: <szükséges> megkívánható készleteket)
34 azután (K: aztán)
136 8 szívelhette (szívelhete — sh. —)
137 9 miért (K: mért)
20 aztán azt mondta (K: aztán <felhívta> azt mondta)
22 Hat kenyérgolyócskát (K: Hat <...> kenyérgolyócskát)
22 leány (K: lány)
24 teljesülni fog (K: teljesül fog)
28 mire gondoltál (K: mire <g> gondoltál)
138 3 szenvedélyek királya (K: szenvedélyek <uralkodój> királya)
8 valamit mondani (K: valamit <hazudni> mondani)
23 mindjárt (K: mingyárt)
23 a Fáni (K: <Afanázi> a Fáni)
23 éppen (K: épen)
30 vesztegetni (K: <...> vesztegetni)
31 szabályai ellen volna (K: szabályai ellen <van> volna)
34 etikettjéről (K: etiquettejéről Ér: etiquettejéről)
139 11 Több társa (K: Több társa, <azok közt Chrustiew, Sibaw> <...>)
33 tetszésnyilvánításukkal (tetszésnyilvánításokkal)
34 megszoríthatta (K: megszorongatta)
140 2 a baráti (K: a <nagy> baráti)
12 éppen (K: épen)
14 nyugodt (K: nyug<almas>odt)
142 : 31 kelengyéjét? (K: kelengyéjét.)
143 2 fizetésedből? (K: fizetésedből? <. .>)
3 iskolafelügyelést (K: <. .> az iskolafelügyelőiséget)
10 Kázimir (K: Cásimir)
19—20 visszaadjon (K: <újra> visszaadjon)

Lap: Sor:

- 143 25 éppen (K: épen)
144 : 2 a korlátnok (K: a kormányzó)
22—23 egy sáncpalánkokkal (K: egy <pa> sánczpalánkokkal)
30 felül (K: felyül)
34 börtönei (K: börtönei<vel>)
145 : 23 Miért (K: Mért)
33 elég lesz rá (K: elég lesz rá <...>)
146 : 4—5 tetézte a hálálkodást (K: <keverte> tetézte a hálálkodást)
147 : 30 jobb és bal felől (K: jobb és balfelül)
148 : 14 atlasz (K: atlacz)
16 bakancsból (K: bak<k>ancsból)
22 Már háromszor (K: Már <négyszer> háromszor)
149 : 18 ajánlkoztak (K: <vállal> ajánlkoztak)
20 mondá (K: Monda)
27 véletlen (K: <hir> véletlen)
150 : 1—2 A mások nagyravágyása (K: A nagyravágyás)
8—9 forgalmat *stb.* (K: forgalmat, *et caetera*)
15 egy olyan (K: egy olyan <...>)
25 ezt a Kamcsatkát (*azt* a Kamcsatkát — szr. —)
151 5 Aleuti-szigetekre (K: <Kurili> aleuti-szigetekre)
15 az államtanácsához (K: az állam <kor> tanácsához)
29 az Aleuti-szigetekre (K: a <kurili>z aleuti szigetekre)
152 8 Kaliforniában (K: Californiában)
13 dél felé (K: <este> délfelé)
16 autokrata (K: autocrata)
21 belebolondította az urakat (K: belebolondította <őket>
az urakat)
22 kalitkában (K: kalitzkában)
153 : 11—12 alkalmat adott (K: alkalmat <ád> adott)
24—25 urak málházták el (K: urak<é maradt> málházták el)
154 : 1 Ekkor Benyovszky [K: nincs bekezdés]
31 egy templomrabló (K: egy <gyermek> templomrabló)
155 5 elragad a szárnyas hippogryph (K: el<...>ragad a szárnyas
hyppogryph)
34 lángvörös (K: lángveres)
156 2 tündéarc (K: <arc> tündéarcz)
15 vörös (K: veres)
16 sötéten (K: <feketén> sötéten)
33 — Mit (K: — <Hova> Mit)
157 : 4 éppen (K: épen)
19 ágyát, *ha* (K: ágyát. *Ha*)

Lap: Sor:

- 158 : 11 kívántak lépni (K: <akart> kívántak lépni)
17 Én megáldalak (K: Én <fiam,> megáldalak)
18 regulája (K: <formája> regulája)
22 véget (végett — sh. —)
22 hókus-z-pókuszaidra (hókuszpokus-zaidra — sh. —)
31 Alnufár királyfi (K: Alnufár <királyfi> királyfi)
32 S mondjátok (K: S <...> mondjátok)
32 hogy ha valaki (K: hogy <a ki> ha valaki)
- 159 2 káposztacibere (K: káposzta<leves>cibere)
10 túl *annak* nem szabad (K: túl <azoknak> nem szabad)
24 végeszakadatlan ábrándokat (K: végeszakadatlan <mesék>
<tündéri> ábrándokat)
29 lakosokról (K: <emberekről> lakosokról)
- 160 2 mezőt (K: mezőt <...>)
12 szirmához (K: <szinéhez> szirmához)
12 női arc bársonyát (K: női <szépség színét> arcz bársonyát)
27 vajon (K: valjon)
32 aranybélű gömbök (K: aranybélű <tálak> gömbök)
- 161 5 édes (K: ékes)
6 piros, bakacsinkék és aranyló gerezdekké (K: piros, <fekete>
bakacsin kék és <sárga bogyon> aranyló gerezdekké)
6—7 azt az italt (K: azt <...> az italt)
12 füttyönget (K: <mondja> füttyönget)
13 jósol (K: <szól> jósol)
17 papagájok (K: papagályok <...>)
18 mint „siv, siv!” (K: mint <...> „siv, siv!”)
21 nem világosítottatta-e (K: <hogy> nem világosítottatta e)
24 ... hát mikor (K: <Hát> ... hát mikor)
30 ágyúsárkányokat (K: ágyú <...> sárkányokat)
33 ... hát azért (K: <Hát> ... hát azért)
- 162 2 Több (K: <Nag> Több)
7 odáig jutott (K: odáig <kerül> jutott)
20 Azzal ráborult (K: Azzal <...> ráborult)
24 hogy a menyasszony (K: hogy menyasszony)
29 ez a nap (K: „ez a nap)
- 163 6 Az szó szerint (A szó szerint — sh. —)
20 éppen (K: épen)
23 férjhez (K: férhez)
24 éppen (K: épen)
- 166 30—31 bejárataihoz (bejárataihoz — sh. —)
- 167 : 29 sámánok (*shamánok*)

Lap: Sor:

- 168 : 7 **bennszülöttek** (bcnszülöttek)
169 : 2 **telepítvényeket** (K: telepít<...>vényeket)
9 **hogy megírta ő** (K: hogy <ő is> megírta)
10 **eképpen** (K: eképen)
10–11 **ki kellett maradni** (K: ki kellett maradni)
25 **orosz népismeíróknál** (K: orosz <tájleírókn>népismeíróknál)
28 **éppen** (K: épen)
32–33 **folytatja** (K: folytattja)
33 **lesz egyszerre** (K: lesz <...> egyszerre)
170 6 **szerfőlött** (K: szerfelett)
171 12 **orosz** (K: *igazi* orosz)
13 **miért** (K: mért)
173 23 **hogy a legelső** (hogy legelső – sh. –)
174 : 2 **kalamárisának** (kalamárisának)
3 **haláltól** (haláltól)
8 **belsejében** (belsőjében)
25 **éppen** (K: épen)
34 **megtörtént, Benyovszky** (K: megtörtént, <...> Benyovszky)
175 20 **Vajon** (K: Valjon)
24 **vulkánra** (K: volkánra)
28 **köszönhető** (K: köszönhető)
32 **mondá** (K: monda)
176 : 28 **fölvenni.** (K: fölvenni. –)
177 1 **Azon tündérszép** (K: Azon <a> tündérszép)
5 **útitársa** (K: útitársa <Moszkvátul>)
20–21 **nagy körútra** (K: nagy <...> körútra)
22 **Stefánovnak** (K: Stefananownak)
24 **leányok** (K: lyányok)
178 3 **Leventiev ámulási szándéka** (K: Levantieff <...> ámulási szándéka)
5 **Miért** (K: Mért)
12 **vagyunk hatan** (K: vagyunk <úgy> hatan)
23 **Elmondta minő veszély** (K: Elmondta <előttük> minő veszély)
30 **Készült** (K: <Van> Készült)
179 : 12 **szívemet nyomja** (K: szívemet <...> nyomja)
28 **te vadlúd** (K: te <golyhó> vad lúd)
29 **fogva** (K: fógva)
180 : 9 **mindjárt** (K: mingyárt)
27 **hátbaütés erősíté** (K: hátbaütés <mellett> erősíté)

Lap: Sor:

- 182 : 14–15 tökéletes képviselője (K: tökéletes <...> képviselője)
21 tanúik (K: <s a> tanúik)
22 Pánov és Bátorin (K: Pánov és Sibáew)
28 Benyovszky látva (K: Benyovszky azt látva)
- 183 : 7–8 haragra gerjedve (haragja gerjedve – sh. –)
27 esti hat órára (K: esti <tíz> hat órára)
- 184 : 3 ülésterembe (K: ülés <helyére> terembe)
18 éppen (K: épen)
19 Éppen (K: Épen)
33 mindjárt (K: mingyárt)
34 Bátorin (K: <Sibáew> Bátorin)
- 185 : 9–10 elmúlik a nedere (K: elmúlik a <bolondja> nedere)
22 tekintve, mintha kérve kérné (K: tekintve <kérő>, mintha kérve kérné)
23–24 bajtársakat (K: bajtársakat <...>)
- 186 : 4 mozdítja elő (K: mozdítja elő<bb>)
19 a mérges (K: a [előbb: az] <...> mérges)
- 187 : 2 menekülésiünkkel (menekülésünkkel – sh. –)
- 188 : 7 hagyhatott fel azzal (K: hagyhatott fel <vele> azzal)
8 amelyben (K: a miben)
9 leányszív (K: lányszív)
17 A hála (K: <Mind> A hála)
17 a hűség (K: <s> a hűség)
- 189 : 5 ami távol (K: a mi <...> távol)
20 hóba (K: hóba<n>)
26–27 hóbarlangomba (K: hóbarlangomba<n>)
28 a fészket megraktuk (K: <az otthont> a fészket megraktu<n>k)
33 Erre nekem (K: <Most> Erre nekem)
- 190 : 12 mint én (K: <...> mint én)
16 kuporgott a hóba vájt barlangban (K: <meglakta> kuporgott a hóba vájt barlang<o>ban)
20 Ezt tette (K: <T> Ezt tette)
- 191 : 8 Teérted. (K: Te értted.)
15 Hát hiszen (K: Hát <bizony> hiszen)
18–19 mert szerelmes (K: mert <egy> szerelmes)
- 192 : 1–2 szívesen látva (K: <elfogadva> szívesen látva)
- 193 : 12 amiért nem emelték (K: a mért nem <...> emelték)
13 amiért (K: a mér)
25 jövődöbeli bánatának (K: jövődöbeli <fáj> bánatának)
- 194 : 2 sajtáságos (K: <csudálatos> sajtáságos)

Lap: Sor:

- 194 : 6 Loginovtól (K: <Sibaewtől> Loginowtul)
15 följelentő tévedt (K: följelentő <...> tévedt)
a 15. és 16. sor között a K-ban: <Fejezet. Folytonos vészek között.>
16 Iváskin rágyújtott (K: Iváskin <. .> rágyújtott)
17 amin megérezett (K: a mi<ből>n megérezett)
- 195 8 A tojónnál (K: A <...> tojónnál)
9–10 (az Istenben boldogult) (K: <hogy> az Istenben boldogult)
16 Kamcsatkából (K: <Lopatk> Kamcsatkából)
25 alakítani (K: átalakítani)
28 azzal hosszas alkudást (K: Azzal hosszas <...> alkudozást)
29 árban (K: <díj> árban)
- 196 6 telepre (telepekre — szr. —)
14 folyamodványunkra (K: <kérelm> folyamodványunkra)
15 az épületszereinket (K: a <ház> z épületszereinket)
31 dolognak (K: <nem> dolognak)
34 jöttünk veled (K: jöttünk <...> veled)
- 197 16 tartsák a fejüket (K: <maradjanak> tartsák a fejüket)
- 200 : 8 hajósnak (hajóknak — sh. —)
- 201 1 a kudarcra nem kockáztatom. (K: <a> kudarcz<ot>ra nem kockáztatom.)
5 Wynbláth-tal (K: Winblathtal)
13 Lehetne (K: Lehetne<k>)
14 valamit (K: valami)
15 összebarátkozhatnék (K: <ismeret> összebarátkozhatnék)
32 hajóslegénységet (K [előbb:] hajó legénységét)
- 202 1 ismeretes (K: <megszokott> ismeretes)
- 203 4 okai (K: <ind>okai)
9 elemőzsiával (K: elemőzsinával)
10 kis öccsével együtt, s elkísérte (K: kis öccsével s elkísérte)
14 egy parkában (K: egy <kalagánban> parkában)
26 szánkóstud (szánkóstudól)
- 204 : 28 az éjjeli út (azt éjjeli út — sh. —)
- 205 9 eksztázisában (K: eksztázisában)
9 jegyzé fel (K: <beszéli> jegyzé fel)
12 Kamcsatka szomszédjai (K: Kamcsatka <és> szomszédjai)
19–20 a rossz szellem kedvéért (K: a rossz szellem<nek oltárán> kedvéért)
28 saját fiát hívatta (K: saját fiát <parancsolta> hívatta)
30 A holttestét elégették (K: A holttestét <aztán> elégették)
31 elenyészett (K: elényeszett — sh. —)

Lap: Sor:

- 205 33 kuruzsolója. (K: kuruzsolója. <Együtt jó ez a kettő.>)
206 4 a gyomrukra nincs panaszkodunk (K: a gyomruk<at el>ra nincs
panaszkodunk)
14 rossz (K: rossz)
17 akkor — a saját beleegyezésével — ott (K: akkor <szépen
megölik>, a saját <kívánságára> beleegyezésével; — ott)
20 bíznak rá (K: <adnak át neki> bíznak rá)
26 a mennyország (K: <az égben van> a mennyország)
28 ott jó meleg lehet (K: ott jó meleg <van> lehet)
207 7 A sámán (K: A <Buddha pap> sámán)
15 faragott (K: <készült> faragott)
21 rángatózni (K: rángatózni)
23 arra hevenyében (K: arra <...> hevenyében)
26 orra (K: órra)
28 végül (K: <utoljára> végül)
208 1 tolmácsolta (K: <megmagyarázta> tolmácsolta)
22 a vad alattvalóknak (K: a <kam> vad alattvalóknak)
24 „szladka travából” (K: <...> „szladka travából”)
26 többet kívánni (K: [előbb:] kívánni <többet>)
27 trava (K: trawa)
28–29 ostobaság (K: <bolondság> ostobaság)
209 20 Még nagyobb büszkét terjeszt (K: Még nagyobb <büszkét>
büszkét terjeszt<enek>)
24 rozmáragyar-pipáikból (K: <hosszúszerű> rozmáragyar
pipáikból)
210 2 a bezárt odúban (K: <mely> a bezárt odúban)
28 csoda-agyarakat (K: csoda <csontokat> agyarakat É: csoda
agyarakat)
29 hord magával minden tavasszal (K: minden tavasszal hord
magával)
31 seregestül (seregestül — szer. —)
211 3 óriás (K: <nagy> óriás)
6 asszonyaival (K: <az> asszonyaival)
8 kötnek (K: <fonnak> kötnek)
14 bennük (K: bennük <...>)
16 Az irám (K: <Ez> Az irám)
19 megvedlik (K: <a szőre kihull> megvedlik)
212 : 3 feltisztultával már (K: feltisztultával <az> már)
9 felül (K: felyül)
11 a rohanó (K: a<z> rohanó)
20 kellemes (K: kellemetes)

Lap: Sor:

- 212 : 24 Benyovszky (K: <a tojón> Benyovszky)
31 jégkérget (K: <hó> jégkérget)
32 táplálékát (K: <élelmi szerét> táplálékát)
- 213 7 ágain (K: ágai<ról>n)
11 Vajon (K: Valyon)
18–19 miket istenerő (K: miket <...> <ellen> istenerő)
19 a halhatatlan (K: a <nagy> halhatatlan)
23–24 a felfedezett amerikai föld (K: [előbb:] az amerikai <új> felfedezett)
27 Amerika (K: <...> Amerika)
28 később nevéől hítt (K: később a nevéől hítt)
30 beszélni kezdett (K: <felemelkedett> beszélni kezdett)
34–214 : 1 ismeretlen (K: <új> ismeretlen)
- 214 15 nyugati (K: <mas> nyugati)
17 nem mehetett (K: nem <...> mehetett)
- 215 : 1–2 Bolsereck melletti (K: Bolsereczk<i> melletti)
15 ahogy te ismered (K: a hogy <én> te ismere<m>d)
19 ijesztette volna (K: ijesztette <vol> lészen)
19 látványra dühbe (K: látványra <meg> dühbe)
- 216 3 éjszakát (K: éjczakát)
12 Ez Kamcsatkának a díszkertje és gyümölcsészete. (K: Ez Kamcsatkának a gyümölcsészete.)
13 két (K: <három> két)
29 utazásának (K: <magának> utazásának)
- 217 1–2 körültapadva (K: körülvéve)
5 a lopatkai (K: <azokkal a kékre festett> a lopatkai)
25 Hát ezt a kulacsot? Miből van ez? (K: <Miből van ez?> Hát ezt a kulacsot? Miből van ez?)
- 218 : 26 reád (K: rád)
- 219 10 fokaagyarból (K: <tengeri kutya> foka-agyarból)
17 menyasszonyaiknak (menyasszonyaiknak — sh. —)
- 224 5 csapokkal (K: <szegekkal> csapokkal)
17 az én kedves (K: <meglep> az én kedves)
18 Ágost (Ágost — sh. —)
18 Kurili-tó (K: <Lopatka> Kurili-tó)
28 kivált még (K: kivált meg)
32 Mindenki (K: Mindenki)
- 225 18 vigasságával (K: <örömeivel> vigasságával)
24 lerepült (K: <...> lerepült)
25 vágatott (K: <hajtatott> vágatott)
29 maga mellé (K: maga mellé <...>)

Lap: Sor:

- 229 : 4 Bagoly (K: <Minden> Bagoly)
17 katonák a szövetséges (K: katonák <az> <...> a szövetséges)
- 231 : 3 fölött (K: felett)
8 házukban (házakban — sh. —)
9 amiért (K: a mért)
- 232 : 13 mint a vadállatok (K: <s ordít, mint akit gyilkolnak> mint a vadállatok)
16 Alekszis (K: <Szib> Alexis)
18 farsangol (K: farsango<n>l)
26 a vétkesnek (K: <neki> a vétkesnek)
- 233 : 4 mirenyt (K: <se> mirenyt)
- 234 : 6 a vezér (K: a vezér)
7–8 a vádlott (K: a <fo> vádlott)
30 vétkest (vétket — szr. —)
32 rivallt (rivalt — szr. —)
33 Dühödte állat (K: <Föld szennye> Dühödte állat)
- 235 : 9 megszegi (K: megszeg <...>i)
16 elő (K: elő <...>)
17 ítéletet (K: ítéletét)
- 236 : 7 a bolondságra (K: <rá> a bolondságra)
14 Benyovszky (Bcnyovszky — sh. —)
22 rivallt (rivalt — szr. —)
- 237 : 1 javát (K: <felét> javát)
9 valósággal (K: <komolyan> valósággal)
18 Rossz (R.osz)
30 Benyovszky (Bonyovszky — sh. —)
- 238 : 10 Hrustiev lakására (K: <a börtönbe> Chrustiev lakására)
10 hogy vegye (K: hogy <...> vegye)
11 eret (K: erett Ér: erett)
11 ideglázba (K: <forró> ideglázba)
12 hagymázban (K: <önkízületben> hagymázban)
15 nyugalomra (K: nyugalom<mal>ra)
17–18 jelentést tenni (K: <számot> jelentést tenni)
24 gyöngéd (K: <sze> gyöngéd)
- 239 : 22 Ekkorra (Ekkora — sh. —)
- 244 : 30 előtte szabad tenger (K: [előbb:] szabad tenger előtte)
- 245 : 2 amelyekkel (K: a mivel)
8 mitévő léssz (K: <mit csinálsz> mi tévő léssz)
12–13 kormányzósághoz (K: <par> kormányzósághoz)
26 Ki (K: <Kire> Ki)
- 246 : 10 Ezt vedd (K: <Ezt vedd> Ezt vedd)

Lap: Sor:

- 246 : 18 megjelenésekor (K: megjelenés<énél>ekor)
22 szükségem (K: <szolg> szükségem)
30 kitölteni. (K: kitölteni. <Én a te nevedet fogom befelelni.>)
31 De akkor (K: De <...> akkor)
- 247 6 elviszlek (K: <velem együtt eljössz> elviszlek)
- 252 11–12 Sámuelovics (K: <Benyo> Sámuelovics)
15–16 Sámuelovics (K: <te és> Sámuelovics)
16 Ágost (Ágost – sh. –)
24–25 nyomorulttá (nyomorítottá – sh. –)
- 253 3 az összeesküvők (K: <...> az összeesküvők)
13 rossz (K: rossz)
- 254 : 12 bocsánatáról (bocsátnatáról – sh. –)
13 lett (let – sh. –)
- 258 6 vajon (K: valyon)
22–23 azt, hogy (K: <hol> azt, hogy)
25 luteránus is (K: <kálvinista is> lutheránus is)
29 miután (K: <kivált> miután)
- 259 : 3 én bizony (K: én <...> bizony)
4 százhatvannapi (K: százhatvan<i>napi)
- 261 1 a cetolajnak (K: <az ol> a czet-olajnak)
19–20 Petropavlovsk (K: <Nikolajevszk> Petropavlovsk)
20 Bolserekből (K: <Kamcs> Bolsereczkből)
21 Petropavlovsknak (K: <Nikolajevszknek> Petropavlovsk-
nak)
- 263 1 csengő szava (K: csengő <hangj> szava)
8–9 ajtaját bezárva *találta* (K: [előbb:] ajtaja be <volt> zárva)
12 de hallás (K: de <...> hall<...>ás)
15–16 nyugtatá meg (K: <felelt> nyugtatá meg)
25 férjhez (K: férhez)
31 kommentár (K: commentár)
- 264 2 berontott (K: bero<...>ntott)
5–6 Sámuelovics Ágost (Samuelovics Ágost sh. –)
19 Pánov (K: <rokona> Pánow)
21 Boscarev (K: <Izmail> Boscarew)
32 féltése szított (K: féltése <diktált> szított)
- 265 : 28–29 közölve (K: <tudatva> közölve)
29–30 töri a fejét (K: töri <...> a fejét)
32 feljelenteni (K: feljelenteni <neki>)
- 266 : 12 és mondd (K: és <...> mondd)
- 267 : 2 baljóslatú fészességet (K: baljóslatú <hideg> fészességet)
11 a medicinát (K: <az orvoságot> a medicinát)

Lap: Sor:

- 267 : 18 dolog (K: dol<gok>og)
20 felelte rá (K: felelte <...> rá)
- 268 : 4 hatszáz csetvert (K: <...> hatszáz <...> csetwert)
13 kovácsolva van (K: [előbb:] ki van koholva, [még előbb:] tervezve van)
14 szép (K: szép <...>)
31 rubelt (K: rubel<nyi>t)
33 amiért (K: a mért)
- 269 : 2 én erről (K: én <ezt el> erről)
14 Üljetek (K: Ülje<n>tek)
- 270 : 6 vele (K: <ebb> vele)
8 ellenfelének (K: <neki> ellenfelének)
9 ugrója (K: <lova> ugrója)
14 Két (K: <...> Két)
18 Ágost (Ágost — sh. —)
19—20 egyszerre sakk-matt (K: egyszerre <...> sachmatt)
32 maliciózus (K: malitiosus)
- 272 : 4 Verhnej-Osztrogba (K: Verhney-Osztrogba<n>)
5 kozákok elhozzák (K: <vagy egy felbérlett itelmen> elhozzák)
10 pajtásainak (pajtásának — szr. —)
21 sebekkel (K: <sebhely> sebekkel)
- 273 : 31 orgyilkosokat (K: órgyilkosokat)
- 274 : 1 járjon (K: járj<unk>on)
22 megváltó (K: <megsze> megváltó)
- 275 : 30 katasztrófa (K: catastropha)
- 277 : 11 van éellenem (K: van <...> én ellenem)
18 ízlés dolga. (K: ízlés dolga. <de ez>)
22 a kend (K: <...> a kend)
29 megtudva (K: <hogy> megtudva)
29—30 nekem kapásokra (K: nekem <semmi szükségem> kapásokra)
32 igen hű (K: <belső> igen hű)
- 278 : 3 két ember ellenem (K: két ember <. .> ellenem)
10 vajon (K: vajjon)
14 hcngeregtessem (K: hcmperegtessem)
16 áruló vezérét (K: áruló <fő> nagyvezérét)
- 279 : 4 szorgalmazá (K: <...> szorgalmazá)
9 Sámuelovics Ágost (K: Samuelovics Ágost Ér: Sámuelovics Ágost)
- 280 : 1 mind írásba (K: <pro> mind írásba)
3 akarnak (K: akar<t>nak)

Lap: Sor:

- 280 : 7 Micsoda bolondokról (K: <Kikről> Micsoda bolondokról)
18 beszélt (K: <kérd> beszélt)
- 281 : 13 jelentsük fel (K: <adj> jelentsük fel)
20 elébe (K: eléjbe)
- 282 : 6 uszkár (K: <pu> uszkár)
- 284 : 6 engedte (K: <ha> engedte)
- 285 : 3 vissza a tervük (K: vissza tervük)
12 kedvese kórágánál (K: <mellette> kedvese kórágánál)
13 cédrusmag-fejettel (K: <enyhítő> cédrusmagfejettel)
27 És azt (K: <...> És azt)
- 286 : 1 a félálmodó (K: a <láz>félálmodó)
12 számlálva (K: számlál<j>va)
16 az arcáról (K: a<h>z arczáról)
32–33 még egy napot (K: még *megy* egy napot)
- 287 : 13 megtudtam a rejtélyesen (K: megtudtam <a> <...> a rejtélyesen)
15 Sámuelovicsnak (K: <Benyovszky> Sámuelovicsnak)
16 a kormányzó előtt (K: a kormányzó<nak> előtt)
26 fordítatá (K: fordítatá)
30–31 Azonnal megírtam (K: Azonnal <...> megírtam)
- 288 : 1 lógni (K: lógnni)
10 tennem (K: tenn<ünk>em)
26 jöhetett a hetman (K: jöhet<tek>ett a hetman <...>)
- 289 : 18 rossz (K: rossz)
- 290 : 5 s azon híd (K: s <annak minden> azon híd)
8 egy szál palánkot (K: egy szál <deszkát> palánkot)
11 hogy megérkezett (K: hogy <az el> megérkezett)
12 felismerte (K: <m> felismerte)
13 azt az itelmen gazdát (K: azt a <kam>z itelmen gazdát)
- 291 : 8 teketóriázzék (K: teketóriázzék)
16 Ekkor aztán (K: <Azzal> Ekkor aztán)
- 292 : 1 kádenciát (K: kadenciát)
10 amiért (K: <...> a miért)
14 holmija (holmia)
20 generális (K: generalis)
20 Sámuelovics (Samuelovics)
- 293 : 13–14 Jöjjetek *be!* (K: Jöjjetek!)
17 ugyanazon (K: ugyan <abban>azon)
25 vajon (K: vajjon)
23–24 hogy legyen (K: hogy <ma> legyen)
- 294 : 21 kommentárt (K: commentárt)

Lap: Sor:

- 294 : 24 meg új vádakát (K: meg <foly> új vádakát)
295 3 telepet (K: <...> telept)
8 hogy ott (K: <azért> hogy ott)
20–21 heten a hetmannal együtt (K: együtt heten a hetmannal együtt)
25 küldte oda (K: küldte <vissza> oda)
25–26 szóbeli válasszal (K: <viszon v> szóbeli válasszal)
27 azoknak a fajtájából (K: <abbul> azoknak a fajtájából [előbb:] fajtából)
30 az asztalnál (K: <még> az asztalnál)
296 1 amint (K: a mi)
2 hústostul (hústostól)
9 amivel (K: <...> a mivel)
11 adta (K: <...> adta)
12 orrát (K: órrát)
29 felmenni a várba (K: felmenni <ő hozzá> a várba)
31 aki megbízatásomat (K: a ki a ki megbízatásomat)
297 20 ígéri (K: ígéri <neki>)
24 óvatosságra intik (K: óvatosságra <figyelmeztetik> intik)
26 kísézőkül (kisézőkül – sh. –)
298 : 15–16 kérdezhetne volna (kérdezhetne lesz – szr. –)
16–17 ennek az alakoskodásnak (K: ennek az <...> alakoskodásnak)
34 vádlott (K: [előbb:] vádló)
34 Sámuelovics Ágost! (K: <Izmailoff!> Sámuelovics Ágost!)
299 19 se a fiú (K: se<m> a fiu)
300 13 Az urak (K: Az <...> urak)
32 a várba (K: a <...> várba)
301 10 éles töltenyeket (K: kemény töltenyeket)
17–18 az asszonyok lakosztályába (K: az asszonyok <szobáiba> lakosztályába)
302 2 teljesen kiderült (K: teljes kiderült)
13 hullott volna ebbe (K: hullott <...> volna <Nil> ebbe)
23 Wynbláthot (Wynđbláthot – sh. –)
303 : 34 irkucKit (K: irkuczkit)
306 9–10 a legkeményebb legények (K: a leg<biztosabb katonák> keményebb legények)
18 folyosót (folyosot – sh. –)
18 fordulónál (K: fordulónál)
23–24 kell fordítani (K: kell <...> fordítani)
24 rossz (K: rossz)

Lap: Sor:

- 306 : 29 kalpagjára (kalapjára — szr. —)
30 parancsot (parancsait — szr. —)
- 307 : 22 rivallt rájuk (K: rivall <...> rájuk)
- 308 14 az épkezláb (K: az <...> épkezláb)
17 a vár kaputornyának az ablakából (a várkapujának
ablakából — szr. —)
29 Az már (K: <-> Az már)
- 309 : 21 rakatta vissza (K: rakatta <...> vissza)
- 310 : 4 én kezdem el a lövést (K: én <lövetek ti rátok> kezdem el a
lövést)
17—18 csak az utolsó század katona (K: csak <egy számra
egyenlő katonacsapat> az utolsó század katona)
18 kész harcosok (K: kész <igazi> harcosok)
32 a lázadókat (K: a <sza> lázadókat)
- 311 10 kiáltá (K: kiálta)
15 a biccenő (K: a <hibás> bicczenő)
15 ordítá (K: ordíta)
19 lefutott (befutott — szr. —)
20 vaspléh/hel (K: vaspléhvel)
24 álljon (K: áll<t volna>jon)
30 Még ma (K: Még <tegnap> ma)
- 312 : 29 mesebeli búbájós (K: mesebeli <rém> búbájós)
- 313 : 31 sikoltá (K: sikolta)
33—34 a golyó nem a mellébe fúródott (K: [előbb:] *nem a mellébe
fúródott a golyó*)
- 314 5 ordítá (K: ordíta)
10 rövid (K: rövid<ebb>)
13 dulakodó (K: <fojtogató> dulakodó)
15 sikoltva (K: sikoltozva)
- 315 2 esett le térdeplő (K: esett le <a> térdeplő)
9 vérével (K: <megölten>, vérével)
23 folyosók (folyósok — sh. —)
25 bástyaköröndbe (bányaköröndbe — sh. —)
31 szólítá (K: szólítatá)
32 amit az ott felállított őrs harsány kiáltása követett (K: [előbb:]
s az ott felállított őrs harsány kiáltása)
- 316 10 szórt-tüzelést (K: szórt tüzelést)
11 csapat a befagyott (K: csapat <lábtókkal> a befagyott)
17 Wynbláth-tal (K: *csak* Wynblathtal)
29 megérkezett (K: meg<jött> érkezett)
34 Számuk (K: Számuk <. .>)

Lap: Sor:

- 316 : 34 szaporodott fel. (K: szaporodott fel <...>.)
317 : 6–7 a sebészetben jártas (K: a sebészet<tel ismerős>ben jártas)
11 helyőrség (K: helyőrség<ség>)
12 halottak és sebesültek (K: halottaik és sebesülteik)
13 levonva, negyvenen: tehát (K: levonva, *voltak* negyvenen:
<...> tehát)
14 körülrekesztve (K: körül <zárva> rekesztve)
16 felment oda (K: felment <hozzá> oda)
318 1 ekkor (akkor – szr. –)
21 férfit (K: férfi)
27 odaviteté a megölt (K: odaviteté <a templomba> a megölt)
31 kiválasztott négy asszonyt (K: kiválasztott <három> négy
asszonyt)
32 kapitulációval (K: capitulatioval)
33 izenet méltó volt (K: izenet <a kozákokhoz> méltó volt)
319 8 nyilalló fájdmakat (K: <kínzó fáj> nyilalló fájdmakat)
16 sarkával rúgni (K: sarkával <...> rúgni)
16 *Vagy* (K: *Avagy*)
21 ki a lázadók (K: ki a <...> lázadók)
324 9 leányomat és fiamat (K: leányomat és <férjemet> fiamat)
21–22 ki merné e percben (K: ki merné <most> e percben)
28 ártatlan teremtés (K: ártatlan <lélek> teremtés)
32–33 győzzön (K: győz<edelmeskedjen>zön)
325 1 nem volt szabad (K: nem <lehe> volt szabad)
2 a magas lelkű (K: a <nemes> magas lelkű)
10 az atyját, (K: az atyját! <...>)
21–22 ott terítették ki (K: ott <fek> terítették ki)
326 : 4–5 elkárhoztatni (K: el<ítélni és> kárhoztatni)
14 *leányka* (K: *lyánka*)
20 A második harangszó is elkongott, akkor jött (K: <Perczek
mulva jött> A második harangszó is elkongott, akkor jött)
30 őrizését (K: őrizetét)
327 3 A bajtársak sorában (K: A bajtársak <között> sorában)
14 amelyeket (K: a melyek <...>et)
16 hogy *a* katonák (K: hogy katonák)
24 a kormányzónak nézte (K: a kormányzónak <...> nézte)
28 nevettek a boldogtalan orvoson (K: nevettek <rajta> a
boldogtalan orvoson)
29 tréfált (tréfált – sh. –)
31 Énvelem csináltattad (K: Én vele<d>m csináltattad)
328 4 papramorgót (K: <pálinkát> papramorgót)

Lap: Sor:

- 328 : 7 kezdett (kezdet — sh. —)
9 a Sámuelovics (K: <az Au> a Sámuelovics)
14 megtartástokért (K: megtartástokért)
- 329 : 2 szertartásáról (K: szertartásairól)
29 eszébe jutottak a szabadulási terv (K: eszébe jutottak <...>
a szabadulási terv)
33 dicsőítésére (dicsőtésére — sh. —)
- 330 : 3 az orosz fajra (K: az orosz <népre> fajra)
28 ekkor (akkor — szr. —)
29 három napon és éjszakán át (K: [előbb:] három nap és éjjel)
34 Május első (K: <April utolsó> Május első)
- 331 : 11 Mindjárt itt lesz (K: Mingyárt <fog jönni> itt lesz)
13 vigyem a kisasszonyt (K: vigyem <...> a kisasszonyt)
26 Sietve kalauzolta (K: Sietve <vezette> kalauzolta)
31 Egy-egy halzsírmécses (K: Egy <szál gyertya>-egy halzsír
mécses)
- 332 : 2 a sebesült (K: <Beny> a sebsült)
9 bundára (K: bundá<j>ra)
13 rossz (K: rossz)
18 fennhangon (K: fenhangon)
23 kedves arc (K: kedves <alak> arcz)
- 333 : 9 beteget is meglátogatja (K: beteget is <...> meglátogatja)
10 áfonyával (áforjával — sh. —)
22 Kiáltottál (K: <Igyál!> Kiáltottál)
30 azt tudnád (az tudnád — sh. —)
- 334 : 1 Hagyd itt. (K: <Majd> Hagyd itt.)
2 jöjj (K: <...> jőjj)
9 a vérforraló láz, a lángoló agy (K: <az eszméletrontó láz>
<hag> a vérforraló láz, <az égő> a lángoló agy)
33 Mikor azoknak a tartalmát megérté (K: Mikor <azt végig
olvasta> azoknak a tartalmát megérté)
- 335 : 6 minden áldozattal (K: minden <áron> áldozattal)
21 Ő tudta (K: <Ott> Ő tudta)
30 takargatni akarta (K: <nem tudott rá mit mondani> takar-
gatni akarta)
- 336 : 10 készít (K: <csinál> készít)
25 cserélnék ki (K: <ki>cserélnék ki)
- 337 : 1 rossz (K: rossz)
- 338 : 6 mindenha (mindenben — szr. —)
16 kilenc bajtársuk elesett (K: <elesett> kilencz bajtársuk
elesett)

Lap: Sor:

- 339 7–8 Vissza akarta (K: Vissza <...> akarta)
21 csak a magam (K: csak <...> a magam)
- 340 2 *hősiességgel* (*hűség*gel – szr. –)
19 Holnaptól (K: <...> Holnaptól)
24 kitárt (*kitört* – szr. –)
31 elhagyá (K: elhagyja – szr. –)
34 rögtön rohanni (K: rögtön <sietni> rohanni)
- 341 2–3 őrjögés szelleme (K: őrjögés <órája> <nem> szelleme)
15 Mihály arkangyal (K: <Mihály> <Szent György> Mihály arkangyal)
31 elfogattam (*elfogadtam* – szr. –)
- 342 6 egész (*egéz* – sh. –)
7 rivalva (*rivalva*)
10 amikor eltemetik. (K: amikor eltemetik.)

A hajóraszállítás előzményeit, és az utolsó, sikertelen összecsküvést, melynek Benyovszky legyilkolása volt a célja, megtalálják olvasóink az emlékiratok első kötetének végén.

A Szentpéterés Pál gálya a megmenekült száműzöttekkel s azoknak kilencz asszonyával Május 11^{ikén} vitorlázott ki a nyílt tengerre, árboczhegyén a lengyel confoederatio zászlajával, húsz ágyúlövessel üdvözölve az elhagyott szomorú országot.

Vége az első kötetnek)

[Ez nyilván az credeti változat, melyet utóbb Jókai – vagy a kiadó javaslatára, vagy maga nem tartván kielégítőnek ezt a szöveget – kibővített, s így keletkezett az Ér JKK 342 :9-től a 344 : 23 sorig terjedő rész, amely az EÉÚ JKK 152 : 25–153 : 36 kibővített változata, de csak az események kissé részletesebb felsorolása, Jókai szokásos jellemző, elmélkedő, lélektani stb. megjegyzései nélkül. Így az is elképzelhető hogy az Ér-nak ez a néhány lapja nem Jókaitól származik, bár kétségtelen, hogy tudta és belecgyezése nélkül nem kerülhetett bele a szövegbe.]

- 347 2 elértem (K: elért<ünk>em)
5 jártak, s azok közül is (K: jártak <akik> s azok közül is)
6 keveset (K: kevese<n>t)
6 szükségesnek érzem (K: szükségét érzem)
8 későbbkori utazók (K: későbbkori <és a> utazók)

Lap: Sor:

- 347 : 14 *fantáziának* (K: <fa> *phantasiának*)
16 leletekben (K: le<...>letekben)
24 a szilárd (K: <a száraz> a szilárd)
- 348 : 2 a jéghegy, a jégtorlasz és a jégzaj (K: a jéghegy <...>, a jégtorlasz <...> és a jégzaj <...>)
8 hitelét megállapítom (K: hitelét <...> megállapítom)
12 Különösen figyelembe kell vennem (K: <Nagyon segítségemre volt> különösen figyelembe kell vennem)
17 inntől (innentől)
18 második részében leír. (K: második részében leír. <És mégis Nordenskjöld egy szóval sem említi meg Benyovszkynak azt a két erős kötetre menő munkáját, mely angol nyelven megjelent a múlt században, díszkiadásban, számos rézmetszetű <rajzokkal> táj és viselet képpel és térképekkel. Ebből sokan \int azt következtetik, hogy az egész Benyovszky féle útleírás nem is valóság; hanem csak egy — robinzonáda.> [A \int jelhez ceruzával beírva, nem Jókai írásával: „Csak Ráth Mór”. A törlés után ceruzával, ugyanilyen írással: „Ráth M. volt bátor törölni.”])
- 349 : 17 *beszövi* (beszövi)
350 : 20 *széjjel* (szélylyel)
- 351 : 12 *utazástörténet* (útazástörténet)
12 *búvárraira* (buvárraira)
23 *szolgálhat* (K: *szolgálhatna*)
- 352 : 2 *éjsarki* (éjszaki — szr. —)
2–3 *expedíciójáról* (K: *expeditójáról*)
5–6 éppen azon útvonal (K: <ugyan azon utat> éppen azon útvonal)
8 *schoonerével* (K: *schoonerével* <megett>)
13 *mindezt* (K: <ugyanazt> mindezt)
14–15 *gyors gőzhajóval* (K: <bőven ellátva,> gyors gőzhajóval)
21 *Petropavlovskban* (Petropavloszkban)
- 354 : cím: *ALDOZATOK* (ALDOZATOK — sh. —)
5 *összegyűjtöttek* (K: <előadnak> összegyűjtöttek)
22 *Nordenskjöld társai* ((K: Nordenskjöld <...> társai)
- 355 : 14–15 *Maydell ismertetése* (K: Maydell <leírás> ismertetése)
23 *Maydellnél* (K: Maydellnél, <...>)
26 *bódék körül* (K: bódék <...> körül)
28 a széles vállú (K: <egy> a széles vállú)
- 356 : 10 *elszedtek a legényektől* (K: *elszedtek* <minden> a legényektől)

Lap: Sor:

- 356 : 12 Ez egymás (K: <...> Ez egymás)
18 korább (K: <elébb> korább)
19–20 tolmáctalanul szedegette (K: <szedeget> tolmáctalanul szedegette)
24 hiányozhatott (hiányozhat — szr. —)
26 ott is járt (K: <s tapasztá> ott is járt)
- 357 8 leszállni (leszállni — sh. —)
10 hófúvásakor (K: <...> hófúvásakor)
12–13 éjsarkhoz (éjszakhoz — szr. —)
13 é. sz. (é. h. — szr. —)
15 a kopasz (K: <...> a kopasz)
20 mécsbélben (K: <bélben> mécsbélben)
23 többet adnak (K: <jobban ismerik> többet adnak)
31 Nordquist (K: Nordenskjöld)
- 358 6 só nélkül készítve (K: só <...> nélkül készítve)
6 Nordquistnél (K: Nordenskjöldnél)
24 burját (burját)
28 készül (K: készül<t>)
- 359 1 Az egész törzs (K: <Az egész test> Az egész törzs)
8 táncáról (K: táncz<ai>áról)
10 felülmúlják (K: felyül múlják)
20 fajult el a csukcsi (K: fajult el <rosszabb> a csukcsi)
- 360 8 A kamcsadálók (K: <Az itelmenek> A kamcsadálók)
15–16 kivirradtig (kiviradtig — szr. —)
17 e két különböző leírás (K: e két <ellentétel> különböző leírás)
28 20 kiló (K: <kb.> 20 kiló)
- 363 cím Harmincötödik (K: [ceruzával:] XXXIV)
10 kiknek (K: <mely> kiknek)
22–23 változtatták meg (K: <...> változtatták meg)
- 364 14 Christa (Chrysta)
- 365 8 kap rendes élelmezést (K: [előbb] rendes élelmezést kap)
10 koplalást (K: <...> koplalást)
18 burját (K: burját)
30 ruhadarabokat (K: ruhadarabok<nak>at)
- 366 4–5 a bragyág nagy kerülőt (K: a bardjágút nagy kerülőt)
11 burját (K: burját)
26 vala. Egykor (K: vala <egy>. <V> Egykor)
- 368 33 jenniszejszki (jenniszejszki)
- 371 6 pogány patrónust (K: pogány <véd> patrónust)
8 orra (K: órra)

Lap : Sor :

- 371 : 13 *áldozathalmát* (K: áldozathalm(ai)át)
16 *agancsaikkal* (K: <sza> agancsaikkal)
30 *éjsarki utazó* (K: <pa> éjsarki utazó)
33 *korjâkoknál* (K: korjâkoknál)
- 372 : 5 *oltárán* (K: oltáron)
5 *dohányzacskók* (K: dohányzacskók)
6 *korjâknak* (K: korjâknak)
11 *Barents* (Barrents)
26–27 *másik Szjadäi Hahét* (K: másik(at) Szjadäi Hahét)
33 *Papjaik a lámák* (K: Papjaik a <shamánok> lámák)
- 373 : 20 *bálványimádók* (K: bálvány(imádok)imádók)
- 374 : 4 *bronzfegyvereket* (K: <vas>bronz fegyvereket)
6 *több rézlap* (K: <a> több rézlap(ok))
23 *viisszafuthat* (K: hazafuthat)
24 *Hogy Nordenskjöld* (K: <. .> Hogy Nordenskjöld)
25–26 *új adat* (K: új <és egycdül álló> adat)
31 *melyet* (K: mely(ben)et)
- 375 : 1–2 *tartományaiban ez* (K: tartományaiban <soká> ez)
2 *csont és fa* (K: csont <sok> és fa)
23 *burjátok* (K: burjátok)
- 376 : 16–17 *burjátot* (K: burjátot)
18 *az öreg* (as öreg — sh. —)
- 377 : 6 *mosdani* (moszdani)
- 378 : 13 *tisztességes kandalló* (K: tisztességes kandalló)
15 *Danain* (K: <a> Danain)
17 *kihúzta* (K: kihúzza)
17 *leány* (K: <. .> leány)
23 *előszedi* (K: <. . .> előszedi)
31 *Az egyik inasa aztán leoldozza* (K: [előbb] Az inasai aztán leoldozzák)
- 380 : 3 *A férj, a házastársával, asszonykorában sem sokat törődik.*
(K: [előbb] Asszonykorában sem sokat törődik a férj a házastársával.)
- 381 : 14 *az é. sz.* (az é.s. — szr. —)
18 *Lyahovot* (Lyakoffot)
18–19 *szigetek felfedezésére* (K: szigeteken felfedezésére)
20 *Lyahov* (K: <Lyah> Lyachoff)
- 382 : 1 *még magasabban* (K: <mélye> még magasabban)
2 *emberlakta* (K: . .) emberlakta)
3 *az elejtett* (K: a <lelő>z elejtett)
10 *Irkapij mellett* (K: <'> Irkapij előfok mellett)

Lap: Sor:

- 382 : 13 gödörlakásoktól eltérő. Alacsony domb tetejéből (gödörlakásoktól eltérő alacsony dombtetejéből — szr. —)
19—20 fókaagyarakra (K: <tengeri ku> fóka agyarakra)
28 különbözik (különbözők — szr. —)
33 halmokba vannak bevájva (K: [előbb] halmokat <képeznek>)
- 383 7 vitézi (K: <m> vitézi)
20—21 tengerre szállt (K: tengerre szállt<ak>)
- 384 : 9 az északi (K: az <...> északi)
- 388 : 1 La Pérouse-nak (Lapeyrousenak)
15 La Pérouse (Lapeyrouse)
- 389 3 arca (azcca — sh. —)
- 391 7 kivert (kivertt)
- 392 8 visszfénye (viszfénye)
- 393 : 30 fedezték fel (fedeztek fel)
- 395 14 alól (alól)
- 23 visszhangzó (viszhangzó)
- 396 8 mennydörgő (mennydörgő)
- 397 : 32 mammuttal (mamuthal)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

MOTÍVUMKAPCSOLATOK JÓKAI EGYÉB MŰVEIVEL

Benyovszky Móric életének Jókai regényében feldolgozott szakasza lengyel és orosz környezetben, tehát olyan világban játszódik, amely igen gyakran vonta magára Jókai képzeletét, és motívumaival sűrűn gazdagította műveit. Tudjuk azonban, hogy ezúttal az író mintegy megzabolázta fantáziáját, és minden erőfeszítését a Benyovszky önéletrajzában megírt tények, események benső feltárására, lélektani megvilágítására összpontosította, s ezenkívül csak az önéletrajzban szereplő földrajzi és néprajzi adatok hitelességét ellenőrizte későbbi utazók vallomásaival. Munkájának ez az alapjellege természetesen csökkenti a lengyel és orosz környezettől egyébként joggal várható motívumrokonságok számát. A jellegzetes és Jókai egyéb műveiben is felbukkanó — akár anyagi, akár elvont — fogalmak pusztá említését természetesen nem tekinthetjük motívumrokonságnak, ezért feleslegesnek tartjuk, hogy kiböngésszük és felsoroljuk, milyen regényekben vagy elbeszélésekben bukkan fel az itt is megemlített *scsi* (káposztaleves), *burána* (hőförgeteg), *nyepozvolim* (a sajátos lengyel vétőjog) stb., stb. Már a futólag bár, de egy-egy jellemző kommentárral említett személyek (Poniatowski Szaniszló, II. Katalin, Pugacsov stb.) vonatkozásában nem közömbös, hogy Jókainak mely más műveiben szerepelnek, és az ilyen fontosabb motívumkapcsolatokat alább, az egyedi magyarázatoknál fel is tüntetjük.

Itt most összefoglalóan csak két ilyen rokonságra mutatunk rá: az egyik Benyovszky ifjúkorának egy döntő s a korra jellemző fordulata, amelyhez hasonlóról ír Jókai egyéb műveiben is, a másik szinte az egész könyvön végigvonul. Az előbbivel kurtán foglalkozunk nemcsak azért, mert a regénynek csupán rövid epizódja, hanem főként azért, mert nem is Jókaitól származik, hanem a Benyovszky önéletrajzból és családi irataiból átvett adat.

Arra az eseményre gondolunk, amely Benyovszkyt hazájának elhagyására készítette. „A magyar törvénykönyv szerint szabadság van adva a birtokából kiűzött jogos tulajdonosnak egy év leforgása alatt saját öklére erőhatalommal kiverni a bitortlót az elfoglalt vagyon-

ból. Voltak e célra megszerezhető híres falvak, csupa köznemesektől lakva, akik a birtokos felszólítására, botot, csákányt ragadva, készen álltak az önhatalmú végrehajtásra. Ez törvényesen bevett szokás volt Magyarországon. A gyermek Benyovszkynak tetszett ez a perorvoslat . . .” — így kezdi Jókai az alkotmányban megengedett erőszakos birtokfoglalás (pontosabban: visszafoglalás) leírását. Feltűnő, hogy Jókai és Mikszáth is a fellendülő kapitalizmus korában milyen jóleső csodálkozással, mondhatnók csendes derűvel szemlélte, idézgette a múltból a feudális jogrendszernek akkor már elképzelhetetlen sajátosságait, furcsaságait. Mikszáth a maga szatirikusabb vénájával valóságos konfliktusokat provokált saját kora és a feudalizmus közt (*Új Zrínyiász*, *Beszterce ostroma* stb.), Jókai romantikus szemlélettel idézi ezeket a korában különösnek ható régi szokásokat-erkölcsöket, ha nem is annyira romantikusan, mint a lengyel Adam Mickiewicz, aki ugyanezt a jelenséget, az erőszakos birtokvisszafoglalást, lenyügöző realitását képekkel festi, s az elveszett nemzeti függetlenség eszméjével kapcsolja össze ízig-vérig realista művében, a lengyel irodalom nagy alkotásában, a *Pan Tadeusz* c. műeposzban, melynek már az alcíme is regényes módon idézi fel a múltat: *Az utolsó önbíráskodás Litvániában* (megjegyezve, hogy a magyar fordító, Sebők Éva által választott „önbíráskodás” szó nem is egészen pontos érzékeltetése a lengyel „zajadz”-nak: ez sokkal inkább Jókaival volna „a bitorló kiverésének”, „önhatalmú végrehajtásnak”, „alkotmányos okkupációnak” nevezhető). Nos, ezt a feudális jogszokást Jókai nemcsak itt, Benyovszky életrajzában regényes feldolgozásánál, egy „készen kapott” adat kifejtésénél ábrázolja, hanem szívesen mutatja be olyan műveiben is, ahol nem zabolázza meg fantáziáját.

Így pl. *A két szarvú ember* c. regény *Intra dominium és extra dominium* c. fejezetében Boór Ádám megürült birtokára három himpeller, Kapornaki, Kozár és Pozsgai kap adománylevelet és béreseikkel próbálják egymást erőszakosan kivenni a birtokból. Hasonló motívumok szerepelnek Jókai más műveiben, így a *Török világ Magyarországon*, az *Erdély aranykora* és *A kiskirályok* c. regényekben, és a Benyovszky esetével szinte analóg „reokkupációt” a *Rab Ráby*ban találjuk meg, ahol Ráby szentendrei sérelmének megtorlására az alábbi tanácsot kapja nagybátyjától: „Van minékünk erre igen jó törvényünk: ‚Ejectio violatoris’. Keressük csak ki a *Tripartitum* III. 22. t.-cikkét. Ott áll szépen megírva, hogy akinek a birtokát valaki jogtalanul elfoglalja, a jogos tulajdonos azt abból egy év lefolyása alatt saját erejéből kidobhatja, kiverheti, s ha eközben az elfoglalónak keze-lába törik, magára vessen . . . Van nekünk itten két nemes helységünk . . . Híres verekedő nemzet mind a kettő . . . Ezck a nekünk való embe-

rek... Ne félj, kidobáljuk a házadból pógár uraimékat, hogy a lábuk sem éri a földet.”

Ennél átfogóbb a másik motívumrokonság, amely egyrészt Jókainak több műve — szinte valamennyi orosz tárgyú írása — s a Benyovszkyról írt regényes életrajz egészén átvonuló gondolat között fennáll, s melyet itt Jókai így fogalmaz meg: „Az abszolút autokrata [orosz] kormány egész apparátusának eszközei az emberiségről, igazságról legkisebb fogalommal nem bíró lelketlen teremtetések, kegyetlen-ség, kapzsiság, megvesztegethetőség általános jellemvonásaik; hanem az orosz nép maga jószívű, becsületes, szavatartó: mindenütt akadnak emberszerető polgárok, akik a hatalom kezei által megkínzott foglyok nyomorát enyhítik. A katonai parancsnokok közül kiválik egy-egy, nemes szíve, nagylelkűsége által, fölváltva hirtelen az ellenlábasától, aki embertelen fenevad.” Ezek az 1887 elején leírt sorok ellene mondanak Forgács László megállapításának, aki *Jókai és az orosz irodalom* c. széles koncepciójú tanulmányában (*Tanulmányok a magyar— orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. k. Bp. 1961. 471—522.) periodizálni próbálja Jókainak az oroszokról vallott felfogását, s ennek kapcsán azt állítja, hogy „Jókai a dualizmus korában már feladta cárizmus-ellenes álláspontját és a monarchia védelmezője lett” (i. m. 477.). De hiszen az, amit Jókai oly haragvó indulattal említ: az „abszolút autokrata kormány” nem egyéb, mint a cárok kormánya, „egész apparátusa” pedig maga a cárizmus! Elek Oszkár viszont féktelen oroszgyűlölettől sugall cikkében (*Jókai és az oroszok*. Budapesti Szemle 198. k. 1925. 110—27., 206—28.) egyoldalúan az írónak csak negatív megállapításait hangsúlyozza.

A cári kormányapparátus lelketlenségének példáit találjuk meg az *Észak honából* sorozat egyes elbeszéléseiben, melyek főként a cárok személyes bosszúját ecsetelik. A cári szoldateszka bűneit Jókai a *Véres könyv* elbeszéléseiben pellengérezi ki. *Valahány ház, annyi szokás*, *A két Markov*, *A talmi asszony*, *Muszka ajándék*, *Amirani*, *Magnéta*, *A sírkő-album*, *Az akhtiari fogoly*, — mind az orosz államapparátusban elhelyezkedő vagy annak pártfogását élvező kisebb-nagyobb despoták rajza.

A „jószívű nép”, az „emberszerető polgárok”, egy-egy „nagy-lelkű katonai parancsnok” vagy egy-egy üldözött, egy-egy forradalmár kerül előtérbe a negatív szereplőkkel szemben a *Szabadság a hó alatt* gazdag képtárában, *A szibériai fekete halál*, *Az utolsó khám*, *a Kétszer kettő négy*, *a Csalavér*, *a Riumin* c. elbeszélésekben.

Külön kell megemlítenünk a *Hol leszünk két év múlva? vagy három excollega Szibériában* c. satirikus novellát, melyet Jókai 1848 első felében írt, s amely a *Virradóra* c. gyűjteményben (1868-ban) jelent

meg. Az író ebben a cári intervenció veszedelmére figyelmeztet: álmlában Magyarország megsemmisítése után három, Szibériába deportált pesti újságíró beszélget. E szatíra néhány motívuma emlékeztet az Ér, sőt az EÉÚ leírásaira: a száműzöttek lakásának és öltözékének rajza, a szibériai éghajlat („hat hónapig egymás után nem jó fel a nap... az északfény ragyog... dél felé fekete az ég”), de különösen a száműzöttek foglalatossága („huszonkét medvebőrt kell adóba fizetnem... nekem kilencven farkast, nyolc rókát és harminc nyusztot kell adóznom... annak három zsák tengerikutya-fogat kell összetereimteni... kozáklevest főz. Kamcsatkában tanulta”), amikor meg ezt olvassuk: „sebesen futó szán érkezik... tizenkét kutyától röpítve...” mintha csak Benyovszky könyvének illusztrációja elevenednék meg. Egy-egy ilyen szibériai-kamcsatkai motívum önmagában semmit sem bizonyítana, hiszen Jókai sok művében találkozunk velük, így együtt azonban arra engednek következtetni, hogy az író ifjúkori Benyovszky-olvasmányai vagy Kotzebue darabjából megmaradt emlékei elevenednek fel e képekben.

Jókainak azokat a műveit, amelyekben név szerint említett orosz személyek szerepelnek, az egyedi tárgyi magyarázatoknál említjük.

Végül arra utalunk, hogy a *Szabadság a hó alatt* c. egész regény, valamint a *Véres könyvnek A sérthetetlen* c. elbeszélése egyaránt szinte illusztrálja a Benyovszky-életrajzban olvasható megállapítást: „[az oroszoknál] a zsoldosok között az épkézláb is holtnak teszi magát... hol a szabadságharcosok sorakoznak, még a félholt is fegyverbe öltözik”

Lap: Sor:

- 5 1 *Ráth Mór* (1829–1903) — könyvkiadó, személyét és Jókaihoz fűződő kapcsolatát illetően l. jelen kötet 415–17.
- 2 *gróf Benyovszky Sándor* — Benyovszky Móric fivérének, az ugyancsak grófi rangot kapott Emánuelnek leszármazottja, solti földbirtokos
- 8 *Georg Adam Forster* (1754–1794) mainzi udvari tanácsos
- 8 *Christoph Daniel Ebeling* (1741–1817) — hamburgi gimnáziumi tanár, utóbb könyvtáros, Klopstock baráti köréhez tartozott, térképgyűjteményéről volt nevezetes ■
- 10 *Joachim Heinrich Campe* (1746–1818) — német író; Daniel Defoe angol író *Robinson Crusoe* c. regénye *Robinson der Jüngere* c. ifjúsági átdolgozásában terjedt el
- 12 a *Rontó Pál-féle mese* — 1. bibl. 368. sz.
- 13 *egy nagyon rövid kis kivonat* — 1. bibl. 367. sz.

Lap: Sor:

- 5 13 *a Mühlbach Luiza regényének fordítása* — 1. bibl. 369—370. Luise Mühlbach-Mundt (1814—1873) mintegy 250 fel- színes, szórakoztató regény szerzője (vö. 431. 1.)
- 14 *Közhasznú Esmeretek Tára* — az első magyar lexikon (1831— 1834), a német Brockhaus-féle *Conversations-Lexicon* 7. ki- adásának fordítása, bizonyos, magyar vonatkozású szó- cikkek kiegészítésével
- 15 *hírhedett* — az egykorú szóhasználatban: híres, nagy hírű (vö. „Hírhedett zenésze a világnak...” Vörösmarty: *Liszt Ferenchez*)
- 6 24 *az északi Csendes-tengeren* — a Csendes-óceán északi részén
25 *majd Kantonéval* — szó szerinti fordítás: Kantonba
26—27 *majd a francia kormány megbízása folytán tett kísérletet Madagaskár szigetén való telepítésre* — téves fordítás; szó szerint: arról a francia telepről szóló beszámolóval, melyre őt jelölték ki, hogy Madagaskáron megalapítsa
- 7 : 15 *dotál* — (itt:) adagol (vö. „dózis”)
29 *udvari kancellária* — a feudális Habsburg-királyságban a leg- főbb központi kormányhatóság
- 8 13 *Versailles-ban* — vagyis (a francia király palotájáról:) a francia udvarnál
21 *jó reményű állapotban* — áldott állapotban; a megfelelő német kifejezés (guter Hoffnung sein) alapján
- 9 19 *staffázs* — (itt:) kellék, háttér
23 *plasztikai kidomborítás* — (szóismétlés:) domborművű ki- domborítás
- 10 6 *stilizta* — (itt:) stíluszakértő
7 *konvencionátus* — (itt:) a tárgyhoz alkalmazott
8 *magyar gondolkozásmódját a szerzőnek* — hogy Benyovszky magyar lévén, magyarul gondolkodott, s ez francia szövegéből kitűnnék: mindez Jókainak bizonyítatlan feltevése, a kritika kétségbe is vonta (vö. 495.); inkább bizonyítja a kézirat szerzőjének magyar voltát az a Jókai által nem említett tény, melyre azonban egy másik cikkfő felfigyelt (l. 465.): hogy az orosz nevek átírásában magyar fonetika figyelhető meg
- 14—15 *Thallóczy Lajos* (1854—1916) — történetíró, akadémikus, Bécsben levéltári igazgató; Benyovszkyról szóló műve: bibl. 246. és 292. sz.
- 15 *Marczali Henrik* (1856—1940) — történetíró, akadémikus, egyetemi tanár

Lap: Sor:

- 13 4 *Verbó* (ma Csehszlovákiában: Vrbové) — község Nyitra-vármegyében
- 14 *Levosicz* (helyesen: Lobositz; ma Csehszlovákiában: Lovosice; MaT: Lobositz; EÉÚ: Lowozitz) — az 1756. évi csatában (időpontja helyesen: okt. 1.) a poroszok Nagy Frigyes vezérlete alatt legyőzték a Browne által vezérelt osztrák sereget
- 22 *a kiűtött örökösödési háború* — tévedés; az ún. osztrák örökösödési háború 1740-től 1748-ig tartott, 1756-ban már az ún. „hétéves háború” folyt
- 14 : 10 *XIV. Lajos francia király* — tévedés: 1772-ben XV. Lajos uralkodott
- 13 Benyovszky Móric 1778-ban kapta Mária Teréziától a grófi rangot
- 30 1757. máj. 6-án a poroszok Nagy Frigyes vezérletével Prágánál legyőzték a Lotharingai Károly és Browne által vezérelt osztrákokat
- 32 *Schweidnitz* (helyesen: Schweidnitz; ma Lengyelországban: Świdnica) — vár, az osztrák csapatok Nádasdy Ferenc vezérletével 1757. nov. 12-én foglalták el
- 32 *1758-ban Darmstadt-nál* — tévedés: Gideon Laudon osztrák serege 1758. jún. 30-án Domstädtel hegyszorosában győzte le a poroszokat
- 15 8–21 — helyenként szó szerinti idézet Jókai kortársának, gróf Benyovszky Sándornak följegyzésiből (vö. Ér z. k. XXXV.)
- 31 *Rákóczy* — a bevett írásmód szerint: Rákóczi
- 32 *a régi szabadság* — a Rákóczi-féle szabadságharc 1711-ben, tehát éppen fél évszázaddal azelőtt bukott el
- 16 : 14 *pattantyús* — tüzér
- 19 *major potentia* — erőszakos cselekmény (egykorú magyar jogi kifejezés szerinti: cégéres hatalmaskodás); a *Régi jó táblabírákban* egy fejezet címe (*Crimen majoris . . .*) utal ilyen hatalmaskodásra
- 21 *alkotmányos okkupacionális szokások* — a magyar alkotmány szerint jogszerű erőszakos birtokfoglalás; vö. Jókai lapalji jegyzetét: „Nem csupán ez indító okoknál fogva; de mivel a magyarországi törvények: nevezetesen a *Hármas-Törvénykönyv III. részének 22-ik cime* egyenesen fölhatalmazzák a jogos birtokost, hogy a jogtalan bitorlót egy év lefolyása alatt az elfoglalt birtokból erőhatalommal kiverheti. S ez a *jogorvoslat* a gyakorlati életben számtalanszor előfordult.”

Lap: Sor:

- 16 : 25 *litvániai sztarosza* — Litvánia, amely közös uralkodók révén már korábban is személyi unióban állott Lengyelországgal, a lublini unió (1569) óta azzal közös államot alkotott; sztarosza: Lengyelországban királyi hűbérrel megajándékozott, birtokán bíráskodást is gyakorló nemesember
- 17 : 2 *konföderáció* — Lengyelországban nemesek (ritkábban városok) szövetsége, egy-egy politikai cél megvalósítása vagy önvédelem céljából
- 7 *expatriálni* — kivándorolni, lemondani korábbi honpolgárságáról; négy sorral lejjebb magyarosan: kihonosítás
- 24 *Sobieski János* (1624—1696) — III. János néven 1674-től volt Lengyelország királya; Jókai *Egy asszonyi hajsza* c. kisregényének hőse, említi más műveiben is, pl. *Szabadság a hó alatt*
- 26 A lengyel királyok részint választott nemzeti uralkodók voltak, mint Sobieski János, részint idegen eredetű uralkodócsaládok (a svéd Vasa vagy a szász ház) tagjai
- 29 *a hatalmasságok* — a külföldi nagyhatalmak
- 32 *Joachim Lelewel* (1786—1861) — lengyel történetíró és államférfi
- 18 : 4 *nye pozwolim* (lengyel helyesírással: nie pozwolim) — nem engedem
- 7 *disszidens* — (itt:) az államvallástól elszakadt
- 11 *óhitűek* — (itt:) pravoszlávok
- 20—22 utalás arra, hogy a vallásháborúk korát a XIX. századdal általában a nemzeti háborúk váltották fel, s a népek a vallásuk tételeit tartalmazó káté helyett nemzeti nyelvük nyelvtenéért harcolnak
- 23 *a két Ágost* — II. vagy Erős Ágost (1670—1733) Wettin-házból származó szász választófejedelem 1697-től 1706-ig, majd 1709-től 1733-ig uralkodott Lengyelországban; fia, III. Ágost (1696—1763) 1733-tól 1763-ig uralkodott
- 25 *Ponyatovszky Sztaniszló* — Stanisław Poniatowski (1732—1798) 1764-től 1795-ig uralkodott; mint elődjét, őt is az orosz politikai befolyás juttatta Lengyelország trónjára, személy szerint II. Katalin cárnő pártfogolta; uralkodása alatt felvilágosult szellemben jelentős művelődési fellendülés következett be; Jókai említi *Az úrnő* c. elbeszélésben
- 28 *nagykövet* — téves kifejezés; a követ-nagykövet megkülönböztetés csak a bécsi kongresszus (1815) óta áll fenn
- 31 *Pulawszky* — (MaT, SuR, EéÚ: Pulauzky, BuR: Pulawsky)

Lap: Sor:

- Józef Pułaski (1705–1769) tábornok, fiai: Kazimierz, Franciszek, Antoni
- 18 : 31 *Krazinszky* — (MaT, SuR: Krasinzky, BuR: Krasinsky, EéÚ: Krasinszky) Michał Krasiński (1712–1784)
- 31–32 *török határszéli városban* — Bar (ma Ukrajnában) lengyel város volt, közel a török határhoz
- 19 9–11 Jókai itt a Habsburgok politikailag centralizáló, katolizáló törekvései ellen a XVI–XVIII. században kitört magyar nemzeti felkelésre utal
- 22 *Lengyel Köztársaság* — Rzeczpospolita: sajátos lengyel államforma, melyet részint a Respublikával való fonetikai hasonlósága miatt már akkor is „köztársaság”-nak fordítottak, amikor — a XV–XVIII. században — a lengyel nemesi demokrácia (királyválasztás, nemesi pártok, szabad vétőjog stb.) államformájának neve volt
- 20 9 *a nyugati Kárpátok vidékén, a Szepességén keresztül* — a Szepesség magyar szemlélet szerint az északi, lengyel szemlélet szerint a [dél-]nyugati Kárpátokban fekszik
- 14 *Henszky* — az EéÚ 24. lapján Jókai ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „gróf Benyovszky Sándor úr szerint Hönsch”; a fennmaradt okmányok egyöntetűen a Hönsch nevet igazolják; Benyovszky nyilván a nemesi származásra utaló *-ski, -szky* végződéssel akarta felesége „rangbeli” voltát hangsúlyozni (vö. OrI 26.)
- 22–23 *jó reménység* — áldott állapot; vö. 8 : 21
- 25 *schlachtzitz* — a lengyel szlachcic (nemesember) szó németes alakja
- 21 6 *indigena* — (itt:) honosított; vagyis nem lengyel születésű
- 30 *Mihail Izmajlov* — II. Katalin egyik tábornoka
- 32 *Potoczky* — Wawrzyniec Potocki; a MaT-ban és nyomán a BuR-ban, a SuR-ban és az EéÚ-ban a tábornokok felsorolásánál „Laurent, Potoczky . . .” áll, a vessző nyilván sh., mert a lengyel Wawrzyniec keresztnév angol formája Laurent (Lőrinc)
- 22 6 *Grodek* — helyesen: Gródek
- 10 *Zuaniecz* — (EéÚ: Zuanicz) helyesen Zwaniec
- 13 *Okopp* — helyesen: Okopy
- 23 : 3 *tizenkét sebet kap* — elírás vagy sh., mert a továbbiakban (24 : 29, 26 : 31, 34 : 7) tizenhét sebe szerepel (az EéÚ-ban a sebesülés leírásánál nincs szám)
- 19–20 *Még talán egyéb is. (Gyönyörű férfialak volt.)* — Jókai

Lap: Sor:

- arra céloz, hogy II. Katalin hírhedt volt kegyencszeretőiről
- 23 : 29 *végzettség* — vö. 7. l. 14—18. sor
- 24 : 15 *autokrata* — egyeduralkodó; az orosz monarchia hivatalos megjelölése az „autokrácia”, (самодержавие), önkényuralom, egy kézben összpontosuló korlátlan főhatalom volt
- 18—19 *az orosz nép maga jószívú . . .* — Jókainak ez a véleménye, amely a jószívú népet és annak különféle rokonszenves rétegeit szembeállítja a kegyetlen, embertelen kormányapparátussal, végigvonul igen nagy számú, orosz tárgyú művén
- 30 *Polonya* — ukránosan: Polonnye
- 25 : 14 *Kiov* — AkH: Kijev
- 15 *százötven verszt* (szabatosan: verszta) — kb. 160 km
- 28 *Vojejku* — (MaT, SuR: Voicikou, BuR: Woicikow) Vojejkov ismert orosz családnév
- 26 1 *Nizim* — AkH: Nyezsin
- 2 *Levner M.* — nyilvánvaló tévedés: a MaT-ban M. Levner áll, s az M. minden bizonnyal a mister (rendesen: Mr.) ritkább rövidítése (SuR: Herr Levner)
- 10 *Kazán* — AkH: Kazany
- 12 *ez a Lázár* — utalás a bibliai Lázárra, nem Mária és Márta feltámasztott fivérére, hanem a Lukács 16., 19-ben szereplő, fekélyekben fetrengő koldusra
- 18 *Ubendisev* — MaT: Vendischov, BuR: Wandischow, SuR: Wendischow, EÉÚ: Ubendischow
- 24 *valami összeesküvés készül a kormány és a cárnő ellen* — az 1771-ben, éppen a Volga-vidéken kitörő Pugacsov-felkelés előfeltételei már ekkor érlelődtek
- 27 14 *kemény ostrommal foglalva el a khán székvárosát* — 1552. okt. 2-án
- 24 *mufti* — (eredetileg törvénytudó és hites törvényt magyarázó) a muzulmán egyház helyi vezetője
- 24 *akhoni* (ahon, ahund) — muzulmán hittudós
- 25 *mollah* — muzulmán lelkész (szó szerint: „arab úr”, főként a török—perzsa hatás alatt álló területeken)
- 25 *imán* (helyesen: imám) — eredetileg az egész muzulmán egyház fejének, utóbb egy-egy mecset vezető papjának a címe
- 26 *vakuf* — a mecsethez tartozó ingatlan vagyon, (itt:) ennek jövedelme

Lap: Sor:

- 27 : 27 *tékia* — derviskolostor, (itt:) ennek bevételei
28 *murza* — tatár helyi hűbérúr
28 *bojár* — orosz hűbérúr
30 *nemesi marsall* — tulajdonképpen „a nemesség vezetője” („predvogyityel dvorjansztva”), a helyi (kormányzóság vagy járás területén lakó) nemesek választott vezetője volt, a nemesek egymás közti ügyeit igazgatta, és részt vett a helyi önkormányzatokban is; „marsall” elnevezése nyilván a német és francia fordítások közvetítésével honosodott meg a magyar irodalomban
31 *alkorán*, Korán — a muzulmán vallás szent könyve
28 2 *Ramazán* vagy Ramadán — a muzulmán holdév kilencedik hónapja, amikor negyven napon át napkeltétől napnyugtáig böjtölni kell
Kurbán bajram — a muzulmánok fő ünnepe, a zarándoklatiszertartások napja
5 *piláf* — főtt rizs, melyet zsírral, sült húskockákkal, gyümölcs-lével vagy mézzel, esetleg fűszerekkel készítenek el
9 *Dzsingisz khánt*, az „Aranyhordát” — Dzsingisz khán (kb. 1155–1227) hódítása nyomán a halála után széthulló birodalmában az ún. Aranyhorda a 13. század negyvenes éveitől a 15. század végéig a mai Oroszország keleti részére is kiterjedő hatalmi szervezet volt
14 „nagy” *Oroszországból* — vagyis Oroszország szívéből, a két főváros, Pétervár és Moszkva vidékéről, melynek lakóit — szemben a „kisoroszokkal” (ukránokkal), „vörösoroszokkal” (nyugatukránokkal), és „fehéroroszokkal” (beloruszokkal) — „nagyoroszoknak” (velikoroszi) hívták, ami nyelvi különbséget is jelentett
22 *az a minisztere a cárnőnek* — Alekszandr Mensikovot (1672–1729), I. Péter miniszterét és tábornagyát, aki utóbb I. Katalin alatt Oroszország tényleges kormányzója volt, 1727-ben száműzték Szibériába; Jókai megírja történetét *A három karácsonyfa* c. elbeszélésében
30 *Kozmodenjanszk* — (MaT SuR.: Kusmoden Janskoy, Kuzemodemjaskoy; BuR.: Kusmodemjansk, Kusmodemjajusk; EéÚ: Kuszmoden Janksoói, Kuzemodemjaczkoy) AkH: Kozmogjemjanszk, város a mai Mari Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság területén
29 13–11 *Voronyec* (MaT, SuR.: Voronicz, BuR.: Woronesch, EéÚ: Voronyiecz) — AkH: Voronyezs

Lap: Sor:

- 29 : 14 *Belgrád* — (MaT: Bielogorod, BuR: Bielagorad, SuR: Belgrad, EéÚ: Belgrád) — Belgorod
- 30 : 11 *Szebuszkar* (MaT, SuR: Sebuksar, BuR: Tschebökser) — Cseboksari
- 15 *podrusna* (MaT, BuR, SuR: podruschna) — podorozsnaja, nyílt parancs, melynek alapján postalovakat lehetett kapni, illetve váltani
- 31 : 11 *Panin* — gróf Nyikita Panyin (1718—1783) II. Katalin cárnő minisztere, külpolitikájának irányítója
- 14 *a Néva alatti börtönébe* — a szentpétervári Péter—Pál erődben a politikai foglyok börtöne közvetlenül a Néva partján állt, és magas vízállás idején a mélyebb cellákat elöntötte a víz; így halt meg Tarakanova hercegnő is, akinek történetét *Kerüld a szépet* c. elbeszélésében írta meg Jókai
- 33 : 5 *a költők fantáziája* — utalás Gvadányi költeményére (vö. bibl. 359. sz.)
- 11 *a fellázadt kozákok betörték Kazánba* — a Pugacsov-felkelést több kisebb, elszórt zendülés előzte meg
- 14 *Pugacseff* — Jemeljan Pugacsov (kb. 1742 - 1775) nagyszabású antifüdális felkelés vezére; Jókai *A vakmerő* c. elbeszélésének hőse, említi másutt is, pl. *Szabadság a hó alatt* c. regényében
- 34 : 24—25 *egy pompás díszmű Oroszországról* — vö. a 35. l. lábjegyzetét
- 35 : 8 *hővmérő* — hőmérő
- 18 *Szupkró* — (MaT, SuR: Supkra, BuR: — EéÚ: Szupkra)
- 18 *Szobulák* — (MaT: Sobulak, Jubalak; BuR: Zabalak; SuR: Sobulak)
- 18 *Berenovszk* — (MaT, SuR: Berenowzky; BuR: Berenowskoi; EéÚ: Berenovszki) Berezovka
- 36 : 19 *szotnik* — szotnyik, kozákszázados
- 37 : 8 *Zsirga* (MaT, BuR, SuR: Isirga) — Jókainál nyilván elírásból lett Zsirga
- 12 *nem volt semmiféle Rontó Pál* — Gvadányi költeményében Rontó Pál nemhogy megfélemlítene, hanem egyenesen bátorítja Benyovszkyt
- 25 *Jutka* — (MaT, BuR, SuR, EéÚ: Juska)
- 38 : 21 *Baruba törzsből* — (MaT: of the hord of Barabuts. BuR: von der Barabinzischen Horde; SuR: aus den Horden von Baraba; EéÚ: a Baraba hordához), baraba-tatárok, barabinciek

Lap: Sor:

- 39 19—20 *a kantói hordából* — (MaT: the hord of Kantay; BuR: Horde der Kantey; SuR: aus den Horden von Kantay; EéÚ: Kantái hordából)
- 40 15 *Krasznojárszk (Veres szikla)* — téves szómagyarázat; „jar” nem szikla, hanem lejtő, árok, szakadék, meredek folyópart
- 31 *Jeniszejk* — az EéÚ-ban: Jeniszejszk; AkH: Jenyiszejszk
- 41 12 *szirony* — keskeny, színes bőrszalag
- 26 *Angora* — az EéÚ-ban helyesen: Angara
- 42 15 *Usztkocskói* — (MaT, SuR: Ustkotskoy; BuR: Ust-Kutzkoi; EéÚ: Uszkoczkói) helyesen: Uszty-Kut vagy Uszty-Kutzkij Osztrog, esetleg Uszty-Kutzkoj Osztrog (Uszty-Kut-i erődítmény)
- 27 *Jakuck* — AkH: Jakutzk
- 43 : 17 III. Péter cárt (1728–1762) még trónralépésének évében felesége, a későbbi II. Katalin elfogattja, és kegyencei, feltehetően az ő tudtával, meggyilkolják; ez a történet a tárgya a Jókai *Az úrnő és Orosz nemezis* c. elbeszéléseinek és utal rá *Szabadság a hó alatt* c. regényében is
- 22—27 Utalás a *Le Tour du Monde* c. francia földrajzi folyóirat VII. kötetében (1863) megjelent két útleírásra. Thomas Witlam Atkinson *Voyage sur les frontières russo-chinoises et dans les steppes de l'Asie Centrale, 1848–1854* (337–384.) és *Voyage dans la Sibérie Orientale. Notes extraites de la correspondance d'une artiste Mlle Lise Cristiani, 1849–1853.* (385–400.) Jókai előfizetett a *Le Tour du Monde*-ra, fennmaradt a könyvtárban
- 45 1—2 *bolygófény* — itt: mocsári lidércfény
- 16 *Stefánov* — AkH: Sztjefanov (inkább: Sztjepanov)
- 16 *Szapranov* — (MaT, SuR: Sopronow; BuR: Sofronow, EéÚ: Szopronow) AkH: Szopronov vagy Szofronov
- 24 *telega* (AkH: tyelega) — orosz szekér
- 46 : 3 *billog* — állatra süített bélyeg
- 47 : 2 *Obi* — Ob
- 6—7 *irámszarvas* illetve *iramszarvas* — rénszarvas, tarándszarvas: ugyanannak az állatfajnak különböző nevei
- 24 *delinkvens* — bűnös
- 48 4 *Ohock* — AkH: Ohotszk
- 49 10 *cabinet noir* (szó szerint: fekete helyiség) — régen a francia postának azt az intézményét hívták így, amely a politikailag gyanús leveleket felbontotta
- 22 *Kolosov* — AkH: Koloszov

Lap: Sor:

- 49 : 22 *Rosztarguev* — AkH: Rasztorgujev
25 *Augusztovics Móric* — szabálytalan névképzés (a MaT—EéÚ nyomán): Benyovszky kettős keresztnevének első tagjához került az -ovics képző, amely szabály szerint az apa nevére utalna; a könyv későbbi folyamán már szabályos képzéssel találkozunk: Benyovszkyt apja után Sámuelovicsnak nevezik; lehetséges azonban, hogy a MaT-ban ez az Augusztovics forma nem pongyolaság, hanem szándékosan vagy önkéntelenül azt a nemtörődömséget mutatja, amelyet a cári hivatalnokok a száműzöttek ügye iránt tanúsítottak: még annyi fáradságot se vettek, hogy nevüket pontosan idézzék
- 51 : 17 *konzorcium* — közös vállalkozás
52 : 29 *kollégium* — (itt:) társas szerv, társaság
53 : 19 *csukcsi* — csukcs
54 : 16 *förmeteg* — (tájszó:) fergeteg, hóvihar
55 : 1 *posajtott* — savanyított, marinírozott
4 *diurnista* — napidíjas (itt:) éhbérért dolgozó
6 *jablonkói* — (MaT: —) Jablonovi vagy (a tulajdonnév orosz melléknévi alakja:) Jablonovij; ezt az EéÚ-ból hiányzó adatot Jókai tévesen szötte be: a Jablonovij-hegylánc nem Judoma és Ohotszk között fekszik
- 13 *csompó* — (főként Erdélyben használt tájszó) sziklasírt
15 *jegec* — kristály
16 *padmaly* — mennyezet
17 *szienit* — túlnyomórészt káliföldpátból álló színes kőzet
21 „*a nagyszerűség borzalomérzetével töltik el a lelkét*” — nem szó szerinti idézet az EéÚ-ból („olyan nagyszerű látvány, a mi a lelket a bámulattal párosult borzalom érzetével képes eltölteni”)
- 56 : 3 *mirigy* — (itt régies értelmében:) járvány; *kelevény*: nagy, szétterjedő kelés
22 *előfogat* (itt:) a szán elé fogott állatok
32 *Arak* (MaT, BuR, SuR: Urak) Urak folyó
58 : 4 *marodeur* (ejtsd: marodőr) — fosztogató, martalóc
4 *kurlandi* — a Balti-tenger melletti (a mai Lett Szovjet-köztársaság területén fekvő) Kurlandból való
21 *archipelágus* — szigettenger
60 : 13 *Említi is ezt a gondolatját egy helyütt a naplójában.* — (EéÚ: „... miután ez alkalommal a kapitány az összes legénységgel együtt a mámorig itta magát, igen szép alkalmunk lett volna, az elemek dühének átadott hajót elfoglalni.”)

Lap: Sor:

- 60 : 16 *Erzsébet cárnő* – Nagy Péter leánya 1741-től 1762-ig uralkodott, Münnich és Ostermann korábbi kegyenceket másokkal együtt Szibériába száműzte
- 61 2 *Desnev* – Szemjon Gyezsnyev (kb. 1605-kb. 1672)
7 *Vitus Bering* (1680–1741) – dán születésű, orosz szolgálatban hajózó felfedező
8 *Csirikov Alekszei* – Alekszej Csirikov (1703–1748)
- 15 *Krenicin és Sevareff* – Pjotr Krenyicin (?–1770) és Mihail Levasov (1739-kb. 1775) (MaT, SuR: Kreniczin, Levascheff; BuR: Krenitzin, Lewaschew; EéÚ: Kreniczin, Levaseff, az Ér-ban Sevareff szr.)
- 62 9 *Bolsa* – Bolsaja, kamcsatkai folyó
- 63 6 *Ohta* – (MaT, BuR, SuR: Ochota, EéÚ: Ochata) Ohota folyó
11 *nogajka* – tatár eredetű, rövid, vastag szíjkorbács
19 *keresztkas* – keresztül-kasul futó
33 *készség* – (itt régies értelemben:) felszerelés
33 *alattság* – hajókötelzet
- 64 18 *brámvitorla* – (MaT: the mizen and the mizen-stay-sail; a BuR-ban itt kb. 8 sor kimarad; SuR: Vorbramseegel, Stageegel; EéÚ: az előbrámvitorlát és a stagvitorlát) tatvitorla és hátsó-tarcsvitorla; Jókai a SuR-ból veszi át megjelölését
- 23 *Sahalin* – AkH: Szahalin
- 33 *már a koreai partokhoz viszi a hajót* – ezt a túlzott megállapítást Jókai kritikátlanul veszi át a MaT-ból: ha ugyanis a szél Ohotszkból Szahalin partjához sodorta a hajót, és annak épp csak előfokát pillantották meg meg, akkor ennek az útnak még több mint háromszorosát kellene a Tatár-szoroson és a Japán-tengeren keresztül megtenniük, hogy Koreához juthassanak; az EéÚ szó szerint fordított szövege „kényszerített Korea mellett elvitorláznunk” – földrajzi képtelenség
- 34–65 : 1 *melynek hibás voltát az angol kiadó előszavában körülményesen kimagyarázza* – ezek a magyarázatok nem annyira az iránytű gyarlóságára, mint inkább a Benyovszky által figyelembe nem vett körülményekre (a tájoló iránya, a tengeráramok erőssége) vonatkoznak
- 65 2 *vassal és fokhagymával is tévedésekre kényszeríti* – (MaT: iron and garlick) „... Európában a delejes elhajlást már a XV. század óta ismerték, ennek híre a XVIII. század végével

alkalmasint már Kamcsatkába is eljutott. Csak azt nem tudták még ott, hogy a fokhagyma magához vonja a delejtűt. Ezt csak a Benyovszky physicájából tudták meg” — írja gúnyosan Kropf Lajos (bibl. 246. sz. 660.) a MaT későbbi angol kiadója ezeket a megjegyzéseket fűzi ehhez a részhez: „... Hogy vas és fokhagyma miért hamisíthatja meg az iránytűt jobban, mint a vas egyedül, ez határozottan rejtélyes. A francia szöveg így hangzik: ‚J’employai inutilement le fer et l’ail pour donner une fausse inclination á l’aiguille de la boussole...’ Éppenséggel lehetséges, hogy a ‚l’ail’ rövidített jelirásként a ‚l’aimant’ vagy ‚pierre d’aimant’ értelemben mágnésre, mágnésvasércre vonatkozik.” (angolul. bibl. 30. sz.)

66 : 4 *bajdara* — Kamcsatka és az Aleuti-szigetek őslakóinak fókabőrrel bevont csónakja

5 *Bolsereck, Bolsereckói, Bolsereckói Osztrog* — (AkH: Bolsereckoj): a Bolsaja folyó torkolatánál épült település; az „osztrog” cölöpkerítéssel megerősített telepet jelentett

18 *opulens* — bőséges

26—67 : 1 *belül tengerifóka-bőrrel bélelnék ki* — hibás fordításból eredő téves megállapítás, a bajdarákat nem bélelik, hanem bevonják fókabőrrel; a hibát Forster követte el és Jókai mechanikusan átvette (MaT: covered with sea wolves skins; BuR: mit... Seehundefellen bedeckt; Campe: ... überzogen; SuR: mit... Seewolfs-Fellen ausgefüttert; EéÚ: tengeri kutya-bőrrel bélelnék ki — Jókai a fordításnál még mechanikusan vette át németből a fóka „tengeri kutya”, „tengeri farkas” elnevezését, ezt az Ér-ban helyesbítette)

67 : 23—24 *a figyelmes olvasó két körülményen fog fennakadni*
Jókai itt következő kommentárjaiban erősen túlozza a kamcsatkai éghajlat szigorúságát; hiszen Bolsereck földrajzi szélessége kb. Berlinének felel meg, s ha a kamcsatkai hőmérséklet a hideg tengeri áramlatok hatása alatt jóval alacsonyabb is az európainál, a nappalok hosszúságában nincs különbség, Jókai pedig sarkvidéki viszonyokat tulajdonít — tévesen — Kamcsatkának; tévedését utóbb maga is elismeri (2. k. 60 : 1)

68 17 *ravelin* — a várvédelemben a 16. század óta használt elősánc

17 *esplanad* — a fellelgyárat a várostól elválasztó szabad térség

27 *kalamajka* (helyesen: kolomijka) gyors ütemű ukrán társastánc

Lap: Sor:

- 68 : 28 *hetman* — a kozákcsapatok parancsnoka
28 *korlátnok* — (MaT: chancellor; BuR: Kanzleysekretair; SuR: Kanzler) a kancellár szó nyelvújításkorabeli fordítása, itt a polgári közigazgatás vezetőjét jelenti
31 *Nilov* — AkH: Nyilov
32 *Szudejkin* — AkH: Szugyejkin
34 *jovialis* — kedélyes, barátságos
69 : 1 *courtoisie* — udvariasság
3–4 *monsieur* — uram (megszólítás)
17 *hiasszák* — (az orosz szó helyes átírása: jaszak) tatár harci kiáltásból eredő szó: nem-orosz lakosok által főként Szibériában fizetendő természetbeni adó, többnyire prém
21 *fidibusz* — papírdarab, mely összecsavarva pipagyújtásra, gyertyagyújtásra szolgált
70 : 8 *tengeri nyúl* — (MaT: rabbit; BuR, Campe, SuR: Kaninchen; EéÜ: tengeri nyúl); téves fordítás: a nyútból Jókainál tengeri nyúl lett
8 *fekete róka* — (MaT: foxes; BuR, Campe, SuR: Fuchs; EéÜ: róka), ott a fordítás pontos és az átírásban kerül hozzá a „fekete” jelző
22 *attributum* — (itt:) lényeges ismertetőjel
30 *burdék* — viskó, putri
32 *balagán* — (orosz szó) fészker, barakk
71 : 10 *Hrustiev* — (MaT, SuR: Crustiew; BuR: Krustiew; EéÜ: Chrustiew; Orł: Chruszczew) AkH: Hruscsov
20–21 *ejtőzés* — emésztéssel kapcsolatos kielégülés, evés közben tartott szünet
30 *ukáz* — cári rendelet
73 : 3–4 *tengeri vidra* — Jókai értelmezését l. uo. 13–33. sor.
13 *mind az angol, mind a német fordításában Benyovszky naplójának következetesen „hód” (Castor, Biber, Beaver) van említve* — (MaT: beaver; BuR, SuR: Biber, Campe; Seeotter)
17–18 *a tengeri vidrának felel meg (Mustela lutris)* — erre nyilván a BuR 200. lapján található lapalji jegyzet hívta fel Jókai figyelmét: ott ugyanezt a magyarázatot találjuk a hód és a tengeri vidra fogalmára, hivatkozással többek közt Szytepan Krasenyinnikov művére (l. 468–70.) 1949. kiadás 283.
74 : 2 *éjsarki* — északi sarkvidéki
8 *száncipő* — sítalp
76 : 4 *pestes* (rendszerint „pest”) — kemence
14 *Anson utazása* — George Anson (1697–1762) angol tenge-

Lap: Sor:

- rész, utazó; műve: *Anson's Voyage round the World*. London, 1748.
- 76 : 14 *Tinián* — a Mariana-szigetek egyike
- 78 : 2 *arsenicum* — arzén
26 *Vaszili* — AkH: Vaszilij
34 *jemsik* (helyesen: jamscsik) — kocsis, fogatos
- 79 : 26 *szer* — szövetségi szerződés
- 80 : cím *Afanázia* — (MaT, SuR: Aphanasia; BuR: Afanasia)
AkH: Afanaszija
- 82 : 30 *dühönc* — hirtelen haragú, szenvedélyes
- 83 : 2 *nervus belli* — a háború idege, idegszála, lényege
2-3 *nervus rerum* — *gerendarum* — az ügyvitelnek az elintézendő ügyeknek, az ügyek elintézésének lényege; a pénz
- 84 : 20 *tutma* (tutyma) — orron át mondott, dűnnyögő, motyogó beszéd
22-23 *szloboda* = *libertas* — *liberté* — *Freiheit* — a „szabadság” szó orosz, latin, francia és német alakja közül az elsőt Jókai tévesen írja: „szloboda” a szerbhorvát nyelvben és néhány cseh nyelvjárásban használatos, oroszban ez a szó „városrész”, „előváros” jelentésű, a „szabadság” oroszul és a legtöbb más szláv nyelvben: „szvoboda”
- 85 : 2-3 *Hogy van abban a világban, ahonnan ő jött, virág, mely édes illatot ad, azt híják rózsának* — a kamcsatkai növény- és állatvilág hiányzó szépségeinek itt következő felsorolása beletartozik abba a túlzó, téves képbe, amelyet Jókai Kamcsatkáról úgy rajzolt meg, mintha sarkvidéki táj volna (vö. 77.); Krasenyinnikov a Benyovszkynál korábbi (tehát esetleg utána meghonosodott) növényeket, állatokat nem tartalmazó leírásában rózsafajtát és más virágokat is (galagonyát, bodzaféléket stb.), továbbá énekesmadarakat (rigót, pacstírtát, hósármányt, fecskét stb.) is felsorol, sőt ezt is írja: „tenyésztenek Kamcsatkán tehenet és lovat is” (Krasenyinnikov i. m. 255.), holott Jókainál: „Van olyan délceg állat, melynek a hátára nyeret tesznek, s az együtt rohan a gazdájával a csatába, a neve paripa. (Nem jön olyan ide!)”; egyébként ezt a téves motívumot Jókai, mint láttuk (429. i.) feltehetően Kotzebue nyomán írta
- 18-19 a latin nyelvten ezt fogadta el első konjugációl „amo”, oroszul „lyubim”, franciául „j’aime”, németül „ich liebe!” — a latin nyelvtenban az igeragozás (konjugáció) első csoportjának hagyományos mintaszava az „amo” (= szeretek);

Lap: Sor:

- ugyanez a szó oroszul helyesen: „ljublju” (ljubím = szeretünk); a szó francia és német alakját helyesen idézi Jókai; hasonlóan ad Ocskay László is nyelvleckét – Tisza Ilonának a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben
- 85 24 „*amo – amas – amat*” – a latin mintaragozás (= szeretek, szeretsz, szeret)
- 86 1 *instruktor* – (itt:) házitanító
- 87 3 *Casarinov* – AkH: Kazarinov
8 *notábel* (ma inkább: notabilitás) – előkelő személy
11 *katedra* – (itt:) tantárgy, tanszak
- 89 26 *én jámbor anya vagyok* – jámbor (MaT: kind; BuR: gütige; SuR: gute; Campe: nachsichtige; EéÚ: jámbor), nyilván „jószívű”, „szerető”, „elnéző” értelemben
- 92 10 *orrhangok* – a francia fonetikára jellemző *-an, -en, -in, -on* és *-un* írású hangok
16 *Kuznecov* – AkH: Kuznyecov
17 *Szibaev* – AkH: Szibajev
18 *vadász* – (jeger, a német Jägerből) az orosz hadsereg fegyverneme
18 *Alekszisz* – AkH: Alekszisz (inkább: Alekszij)
18 *protópópa* – pravoszláv egyházi rang, megfelel az esperesnek
29 A Meder Magnus név skandináv születésre mutat; a Kropf Lajos által idézett pöriratokban Meyder formában szerepel (bibl. 287. sz. 748.)
29 *Lobanov* – (MaT, SuR: Lobczow; BuR: Lobtschow; EéÚ: Lobozow)
30 *Szrebernikov* – (MaT, SuR: Srebernikov), AkH: Szrebernyikov; valószínűleg a gyakori Szerebrennyikov név helyett
31 *Zadszkoj* – (MaT, SuR: Zadszkoj), AkH: Zadszkoj
32 *Bielszky* – (MaT, SuR: Bielsky; Bielski), helyesen: Bielski
33 *Biacinin* – (MaT, SuR: Blatzinin, Piatsinin) AkH valószínűleg: Bjacinyin
- 93 : 24 *alapidúc* – az első vastag támasztógerenda
26 *meghasználtak* – antifrázisznak nevezett gúnyos stílusalakzat: „megártottak” helyett
29 *protokollum* – jegyzőkönyv
30 Fjodor Dosztojevszkij (1821–1881) nagy orosz író *Записки из мертвого дома* c. regénye: *Emlékiratok a holtak házából* (1861–1862)
31 *legvénebb* – a „főnök”, „rangelső” értelemben használt „sztarsij” szó eredeti értelme: „legidősebb”

Lap: Sor:

- 96 : 15 *hevély* — lelkesedés
28 Az *ÉR*, követve a MaT valamint az EéÚ következetlen szóhasználatát, felváltva *Csekavát* és *Csekavkát* használ; minthogy hol helységnévről, hol pedig folyónévről van szó, a feltételezhetően helyes névírás a helységnél *Csekava*, a folyónál *Csekavka* volna.
- 29 *tojón* — (MaT: tajon, sh. tajou; BuR: Tajon; SuR: Tojon) bennszülött falufőnök
- 31 *Vajon mind Ádám és Éva ivadékai ezek?* — Jókai kétségbe vonja, hogy ugyanazoktól a bibliai ősszülektől származnak, mint a többi ember
- 31—32 *Sem, Chám és Jáfet közül melyik vállalja el az ősapaságot?* — a bibliai Noé három fia közül a hagyomány szerint Sem a semita, Chám a chamita (hamita) és Jáfet a jafetidának nevezett nyelvcsaládhoz tartozó népek ősapja
- 98 : 1 *eliszánkodik* — elillan
- 99 : 28 *fain* — finom
- 100 : 22 *kvint* — ötöd; *kvart* — negyed
- 24 *élesmosó* *pollinia gryllus*, a pázsitfűvek közé tartozó növény
- 25 *oktáva* (pontosan: oktáv) — az alaphangtól számított nyolcadik hang; öt oktáváról lévén szó, Benyovszky negyvenhúros hárfát készített
- 27—28 *Dávid-hárfa* — a XVIII. században használt, háromszög alakú hárfá
- 29 *instrumentum* — (itt:) hangszer
- 30 *hangora* — nyelvújítási, azóta kiveszett szó; Ballagi szerint (*A magyar nyelv teljes szótára*. Bp. 1867. I. k. 525.) a harmonika magyar neve, itt általában „hangszer”
- 101 2 „*külön osztály*” — a szentpétervári Petropavlovszk erőd börtönei közt a legfélelmesebb volt az Alekszejev-ravelinben elkülönített osztály, ahol a fő politikai elítélteket őrizték
- 7 -8 *Csulosnikov* — AkH: Csulosnyikov
- 27 *megázmlva* — tengeri rongálódás folytán a hajóban és rakományában kárt szenvedve; az ilyenfajta kár nemzetközivé lett francia elnevezése: *havarié*
- 103 5 *fölvenni az Úr vacsoráját* — áldozni, lenyelni a szentelt ostyát
- 27 *Martin Spanberg* (?—1761) — dán születésű orosz tengerész, 1725—1730-ban az Első Kamcsatkai Expedíció résztvevője, és ekkor kétszer is megteszi az Ohotszk—Bolsereck utat;

Lap: Sor:

- Beringgel hajózik, majd 1733–1743-ban a Második Kamcsatkai Expedícióban vesz részt; a Kurili-szigetek és Japán tanulmányozására alakított csoport vezetője, mint ilyen, több szigetet fedez fel, ő határozza meg a térképen a Kurili-szigetek helyét
- 103 : 32 *Norin* — ez a név a MaT-ban rendszerint ilyen formában, az EéÜ-ban és az Ér-ban következetlenül, mint Niron és Morin is szerepel
- 34 *Nisnej-Osztrog* („Alsó-Erőd”) — AkH: Nyizsnyij-Osztrog
- 104 : 16 *cirkalmazni* — (itt:) rajzolni
- 16 *mappa* — térkép
- 26 *arra kötöttem* — ti. megállapodást
- 105 : 5 —6 *a koszorúját bekötni (vagy megkötni) valakinek* — szólásmondás: beárulni
- 12 *riha* — szajha
- 106 : 5 *ordinánc* (vagy ordonánc) — tisztiszolga, küldönc
- 109 : 1 *óhítli számítás szerint* — az oroszok az Európa-szerte szokásos Gergely-féle naptár helyett 1918-ig a Julián-naptár szerint számították a napokat: ez a 18. században tizenegy napos késést jelentett
- 7 *ez előre túr* — az újévi malacevést indokoló hiedelmek egyike, hogy a malac azért hoz szerencsét, mert előrehaladva (tehát a jövő irányában) túrja a földet
- 11 *bolsai* — Bolsa (helyesen: Bolsaja) ugyan a folyó neve, melynek torkolatához közel Bolsceck városa fekszik, de Jókai a város és vidéke helyett, mintegy rövidítésként, helyenként ugyancsak Bolsát ír
- 113 : 4 *dóka* — kabát, felöltő
- 116 : 6 *Boscarev* — AkH: Boszkarjov; feltehetően inkább Bocskarjov
- 117 : 29 *al pari* — olaszul (a *pari* = ugyanannyi szóból): névértéken
- 120 : 22 *derdidasztanító* — der-die-das: a német névelők; fonetikus írásban és ebben az összetételben Benyovszky nyelvmesteri foglalatosságára utalnak
- 122 : 13 *cátói jellem* — az idősebbik Marcus Porcius Cato (i. e. 234–149) cenzor korában szigorú erkölcséről vált közmondásosan híressé
- 123 : 28 *Isten jó nap* — régies magyar köszöntésmód, feltehetően az „adjon Isten jó napot” rövidített formája
- 126 : 15 „*a köteles leánya*” — a „köteles” tréfásan a hóhért jelenti: a köteles leánya = a kötél. L. még: *Szegény gazdagok*
- 128 : 8 *passzátszelek* — a térítők felől az Egyenlítő irányába, tehát

Lap: Sor:

- a szubtropikus és tropikus vidékeken fújó, állandó jellegű szelek: így hát földrajzi képtelenség, hogy Kamcsatkában ez a szél olvassa fel a jeget; Jókai nyilván a monszonnal tévesztette össze, amely valóban befolyásolja Kamcsatka éghajlatát
- 130 3 a „*vřzcepp is kivájja a követ*” — latin eredetű közmondás („*gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo*”)
- 15 parka — a szibériai és a kamcsatkai bennszülöttek szarvas-irhából vagy kutyabőrből készített téli felsőkabátja (EÉÚ: sh. paska)
- 31 *notabilitás* — előkelőség
- 131 4 *hetedik gyerek vagy* — a hetes szám általában szerencsésnek számít a babona szerint; a hetediknek született gyermekről „sok csudát tud a nép” — írja Ipolyi Arnold (*Magyar mythologia*. 2. k. 1929. 282.), hivatkozva Erdélyi János közmondásgyűjteményének 3604. sz. mondására
- 31 „*species facti*” — az EÉÚ-ban Jókai így határozza meg: tényállás
- 137 17 *méhser* — különösen az északi országokban ismert szeszes ital, hígított mézből erjesztik
- 26 *megkapod-e a kinevezést a főkörmányzótól, míg a jég elolvad?* — ennek már pusztá feltételezése is ellentmond az 52 : 3—4 sor állításának: „A levélváltás Jakuck, Ohock és Kamcsatka fővárosa között egy-egy évszakot elnyel”.
- 138 : 34 *etikett* — (itt:) illemszabályok
- 142 : 27 *aritmetika* — számtan
- 27 *aurea regula* — (szó szerint:) arany szabály, (itt:) bölcs, igazságos elosztás
- 144 7 *lábtappogás* — lábdobogás
- 9 *arak* — rizsből vagy kókusznedvből erjesztett szeszes ital
- 145 16 *kürazír* — (franciául: cuirassier; németül: Kürassiere) vértés
- 146 12—13 *pokulálgat* — poharazgat
- 19 *Kuzimin* — (MaT: Cusmina; SuR, EÉÚ: Cusimin), AkH valószínűleg: Kuzmin
- 24 *Csorni* — AkH: Csornij
- 147 : 10 *riadal* — zaj
- 149 33 *stratagéma* — hadicsel
- 34 *helepolis* — ókori-középkori hadigépezet: kerekereken vagy hengerekereken a várfalhoz görgetett ostromtorony
- 152 7 Kalifornia spanyol gyarmat 1821-ben került Mexikóhoz, majd utóbb északi fele az Amerikai Egyesült Államokhoz

Lap: Sor:

- 152 : 11 *kacika* — törzsfőnök, bennszülött fejedelem
11 *nagymogul* — mongol–tatár eredetű indiai muzulmán uralkodóház fejének címe
- 153 cím *aurora borealis* — (szó szerint: észak hajnala) északi fény; Jókai említi a *Fekete gyémántokban* is
20 *Proskurákov* — (AkH: Proszkurakov v. Proszkurjakov) feltehetően ugyanaz a személy, aki korábban Roszkurakov néven szerepelt
20 *Ribnikov* — AkH: Ribnyikov
21 a *játszma „nagy bőr”-ben ment* — nagymennyiségű szőrme volt a tét
- 154 : 4–5 „*mégis mozog a föld!*” — Galileo Galilei (1564–1642) olasz természettudós nevezetes mondása („*eppur si muove*”), a mindent megállítani, megmerevíteni kívánó maradisággal szemben a haladás jelmondatául szolgál, Jókai regénycímként is használta
23–24 *tömjencédrus* — a füstölésre használt illatos tömjént fák mézgájából nyerik
24 *ámbrailat* — az ámbrás cethalból nyert illatszer
33 *dunnalúd* — a kacsafélék családjába tartozó északi madár
- 155 2 *regula* — szabály
5 *hippogryph* — a görög „hipposz” (ló) és „grüpsz” (griffmadár) szavak összetételével Lodovico Ariosto (1474–1533) eposzköltő által kitalált és utóbb a pegazus (költők szárnyas paripája) helyett emlegetett fantasztikus — griff-fejű, szárnyas, lótestű — állat
8 *mater dolorosa* — (szó szerint: a fájdalmas anya) a Krisztus halálát sirató Mária; az európai festészet igen gyakori témája
- 157 : 7 *kacamajka* — inkább „kacabajka” formában, női felöltő
19 *szudarinya* — Oroszországban a „nagyságos asszony”-nak megfelelő megszólítás volt
27 *korpacibere* — savanyított korpaleből készült leves
- 158 1 *nyebójsza* — (AkH: nye bojszja) oroszul: ne félj
8 *duhoborci* — (szó szerint: a lélek ellen küzdők) orosz szekta, amely a Szentlélek istenjelleget és az összes hittételeket tagadta, papok nélkül működött, a vallásból kizárólag az imádságot ismerte el; erről és más orosz szektákról szól Jókai *Riumin* c. elbeszélése
10 *Szent József házassága* — a Biblia szerint Máriával férje, József nem érintkezett, innen nevezik a nemi élet nélküli házasságot Szent József házasságnak

Lap: Sor:

- 158 : 14 *stóla* — (itt:) egyházi szolgálatokért, többek közt a keresztelelésért, a hívek által a lelkésznek fizetett díj
- 31 *Alnufár királyfi* — az egymás mellett alvó ifjú és szűz közé fektetett meztelen kard több helyütt visszatérő keleti motívum; az Alnufár név feltehetően Jókai képzeletének szüleménye
- 159 : 2 *scsi* — aprított és savanyított káposztából készült leves
- 9 *trigonometriai pontok* — a trigonometria (háromszögtan) körébe tartozó mérések alapja az, hogy a háromszög minden tulajdonságát meghatározhatjuk, ha három pontját — a csúcspontokat — ismerjük
- 12 „*A bájos leánynak annyi kérdenivalója volt, hogy alig győztem rá felelni.*” — Jókai itt jórészt szó szerint idézi Benyovszky naplóját (EÉÚ 205.), majd hosszan találgatja, miről is beszélhetett azon az éjszakán Benyovszky és Afanázia, mígnem ez utóbbi „álomra hagyta magát ringattatni kedvese ölében”, amely álomban amaz legfeljebb egy röpke csókot lopott ajkáról. Pedig feltehető, hogy Benyovszky naplójának szavai egészen más jelentést takarnak, és Jókait csak Benyovszky iránti rajongása készítette a napló szó szerinti értelmezésére, s a „szűzi éjszaka” elragadtatott leírására. Benyovszky feltehetően heves szeretkezésre utal naplójának idézett szavaival ugyanolyan konvenciózus—eufemisztikus módon, ahogyan utóbb Balzac is ezt a hagyományos fedő kifejezést használja egy félreérthetetlen helyzet leírásánál: „Addig intéze [a nő] őhozzá kérdéseket, addig nyere a' prókátortul dús válaszokat, míg ez ugyan álomba nem merüle, miként a' kiürrítettett zsák.” (Balzac: *Pajzán históriák*. Bp. 1957. 35. Adorján Mihály fordítása.)
- 29—30 *ahogy hallgatta ezeregy éjszakán keresztül Sah Alnumán a szép Seherezádé egymásból füzérlő tündérmeséit* — az Ezeregyéjszaka arab mesegyűjteményének keret-elbeszélése szerint Seherezáde folyamatosan azzal odázta el reggelre tervezett kivégeztetését, hogy éjszakánként Sakriárnak elkezdett meséit mindig csak másnap fejezte be; Jókai azonban Sakriárt összetéveszti a 44—106. éjszaka meséjében szereplő Ajnumán (Al-Némán) királlyal
- 161 6 *bakacsin* — fekete
- 163 4—5 *vjenec'* — (AkH: venyec) koszorú, Jókai tévesen írja esküvői fátyolnak
- 6 *gyevicsi vjecsor* — (AkH: gyevecsij vecser) helyesen: gyevecs-

Lap: Sor:

- vecser; az esküvő előtti utolsó este és az akkor szokásos szertartás, a menyasszony társnői mulatnak, sírnak, dalolnak, a menyasszony sírva búcsúzik tőlük, farkocását kibontják, szülei megáldják, a kérők fürdőházba vezetik
- 163 10—11 *perejehána* — AkH inkább: perejehannaja
- 14 *Koch Albin* — helyesen: Albin Kohn; Richard Andrée-val közösen kiadott műve (*Sibirien und das Amurgebiet. Geschichte und Reisen, Landschaften und Völker zwischen Ural und Beringstrasse*. Leipzig 1876.) első, Szibériáról szóló kötetének szerzője; művét Jókai az ÉR 2. k. elején (melyet még ő írt) részletesen ismerteti
- 165 10 *dalidó* — zenés, táncos multság
- 16 *felcseperedett* — (itt:) megtollasodott
- 166 : 7 *strapácia* — fáradtság
- 167 : 6 Friedrich Heinrich Kittlitz (1799—1874) német utazó művei:
24 *Vegetationsansichten von den Küstenländern und Inseln des Stillen Ozeans*. Wiesbaden 1844—1852. és *Denkwürdigkeiten einer Reise nach dem russischen Amerika*. 2 k. Gotha 1858.
- 168 : 7 *sarana* — AkH: szarana
- 9 *gözü* — egérfaita
- 32 Ivan Novgorodovról, aki 1730-ban és Mihajlo Schurgyinről, aki 1731-ben volt a bennszülöttek adójának behajtója, s a tevékenységük nyomán kitört felkelésről Krasenyinnikov ír (i. m. 493—498.)
- 169 : 19 *meridiánus* — délkör, vagyis földrajzi hosszúság
- 23 *grasszáló* — (itt:) elterjedt
- 170 : 5 *Verhnej-Osztrog* („Felső-Erőd”) — AkH: Verhnyej-Osztrog
- 172 10 húsvéti, és pünkösdi, játék jellegű népszokás, illetve — s itt valószínűbb ez az utalás — lakodalmi népszokás: az ennivalóval megrakott tálat a mátká egy legényhez, ez ismét egy leányhoz küldi, mígnem visszaérkezik a mátkához, s aki evett a tálról, az elvett ételt pénzzel pótolja
- 20 *ötkopékes* — helyesen: ötkopejkás
- 25 *öklöt tolni* — egymás ellen feszített ököllel próbálni ki, hogy két ember közül melyik az erősebb
- 26 *Leventiev* — (MaT: Levontiew, Levantiew; BuR: Levontiew; SuR, EéÚ: Levantiew; Campe: Lewontiew; K: Levantiew, Levantieff, Levántiew) AkH: Levontyev
- 174 2 *mireny* — arzén
- 175 : 24 *Kraznaiczu* — (MaT: Krasnaia; BuR: Krasnaja; SuR: Krasnaizu; EéÚ: Kraznaiczu) AkH: Krasznaja

Lap: Sor:

- 176 : 30 *ginzeng* — az araliaceák családjába tartozó, Kelet-Ázsiában termő, panax ginseng nevű növény gyökere, amelynek alaptalanul általános gyógyerőt tulajdonítottak
- 179 : 29 *kosok* — báránybőr kabát, kifelé fordított szőrrel
- 181 : 9 *nyepomnisti* — (helyesen: nyepomnyascsi) így nevezték azokat a csavargókat, akik azt állították, hogy családjukat, szüleiket, még nevüket és foglalkozásukat is elfelejtették
- 11 *braqyaga* — (helyesen: brogyaga) csavargó
- 182 : 7 *feleszel* — észre térít
- 185 : 7 *tilógus* — a *kirurgus* (sebész) szónak e tájszóként hangzó változatát Jókai más műveiben is megtaláljuk, pl. *A kis királyok* c. regény „*Netartsderre*” és „*Mitugrálsz*” c. fejezetében Tanussy Manó kificamodott bokáját *tilógus* teszi helyre
- 10 *neder* — (tájszó:) féleszű; (itt:) féleszű állapot
- 12–13 *kástélyozás* — a *klistérozás* (beöntés) tájnyelvi változata
- 188 : 4 *hekatombé* — eredetileg száz bika feláldozása; tömegvérengzés
- 190 : 17 *jurta* — nemezsátor
- 18 *keresztülvádolni* — átlábalni, átgázolni, átkelni
- 193 : 12 *Voládimir és Puskárev* — AkH (feltehetően): Volagyimir és Puskarjov
- 26 *Krusitinkov* — (MaT, BuR: Krasitnikow; SuR: Krasitinkow; EéÚ: Kruzitinkow) helyesen: Kraszitnyikow
- 197 : 10 *eleblábol* — elgyalogol, (itt:) eltakarodik
- 198 : 23 *Riumin* — AkH: Rjumin
- 199 : 1 *Novozilov* — (MaT, SuR: Novozilow; EéÚ: Mewozólow) AkH (feltehetően): Novozsilov
- 30 *vegyeg* — irányt tévesztve bolyong
- 200 : 22 *Te sem állítottad fel Columbus tojását* — Giorgio Vasari írja életrajzgyűjteményében (*Vite de' più eccellenti architetti, pittori e scultori italiani*. 1550.) Filippo Brunelleschiről, hogy 1421-ben a kupolatervezetének kivihetőségében kételkedő építésztársai előtt tervét a márványasztalon felállítható tojáshoz hasonlította, és bizonyításul az elővett tojást az asztallaphoz koppintva, behorpasztva felállította; ezt a történetet Benzoni (*Historia del mondo nuovo*. 1565. c. könyvében) Columbusra alkalmazta, s innét származik a „Columbus tojása” nemzetközi szállóige a megoldhatatlannak látszó, pedig egyszerű fogással megoldható feladatok jellemzésére; (itt:) aki nem állította fel Columbus tojását, az nem találékony ember
- 201 : 3 *csomaghajó* — szó szerinti fordítása az angol packet-boat

Lap: Sor:

- szónak, amely eredetileg postacsomag-szállító hajót, postahajót jelentett (franciában az eredeti értelem elhomályosulásával—minthogy nem terhet, hanem gyors rendeltetésű postát s vele utasokat is szállít — a személyszállító hajót nevezik, az angol szót elfranciásítva, paquebot-nak)
- 201 14 *bordában szólni* — szólásmondás, a szövőszék ráámájában (takácsbordában) való szövésre utal; (itt:) a felsorolt több szál egybeszövése
- 27–28 *szerencsétlétetés* — kockáztatás (valamit a vakszerencsére bízni)
- 202 10 *kipécéző* — (itt:) cövekekkel kijelöl
- 203 : 14 *parka* — l. 130 : 15
- 19 *hókorcsolya* — sítalp
- 205 9 Ferdinand Vrangél (1796–1870) tengernagy, orosz utazó műve: Путешествие по северным берегам Сибири и по Ледовитому морю, совершенное в 1820, 1821, 1822. 1823 и 1824 гг.
- 34 *itelmenek* — Kamcsatka őslakói; a 18. században az oroszok kamcsadálóknak hívták őket, ez az elnevezés azonban utóbb az eloroszosodott kamcsatkaiakra ment át; az itelmenek nyelve, a velük szomszédos csukcsokéval és korjakokéval együtt a paleoszibériai nyelvcsaládot alkotja
- 206 9 *medvegyökér* — (athamantum meum) gyógyerejű gyökér
- 10 *ürömtapló* — az üröm (artemisia vulgaris) megszártott levele
- 27 *Billukái* — a kamcsatkai őslakók istene
- 207 4 *parazit* — élősdí, parazita
- 8 *profanálni* — (itt:) avatatlanoknak bemutatni
- 13 *kantus* — ujjas, bő kabát
- 16 *jak* — (bos poephagus grunniens) a szarvasmarhafélék családjába tartozó ázsiai állat
- 19 *kobak* — (itt:) szűkszájú, gömbölyű ivóedény
- 208 2 *orákulum* — jóslat
- 27 *bürök* — gömbölyű gyümölcsű mérges növény
- 31 a Dal-féle négykötetes értelmező szótár (Толковый словарь. том, 1. С-Петербург — Москва 1888. 164.) egy *vapuj* nevű gombafajtát említ, kérdőjellel
- 209 20 *búsz* — zárt helyen megromlott levegő
- 212 6 *öblöz* — (a Tájszótárban:) erősen süt a nap vagy a kályha
- 29 *Vámbéry Armin* (1832–1913) — híres keletkutató utazó
- 213 2 *Sumcskói* — (MaT: Schoumtskyoy; BuR: Soumshu, Schumtshu; SuR: Schumtskyoy) ma: Sumsu

Lap: Sor:

- 213 : 20 *Georg Wilhelm Steller* (1709–1746) – német születésű utazó és természettudós, 1737-től a pétervári tudományos akadémia adjunktusa
- 23–33 Steller és Bering halálának pontos leírása
- 217 : 1 *lapis lazuli* – (lazurkő) kék színű drágakő
- 218 : 11 *békasó* – sima, fehéres, apró, közönséges kavics; a drágakövekkel vagy nemesfémekkel ellentétben az értéktelenség megjelölésére szokták emlegetni
- 219 : 12 *medveszömlő* – (*arctostaphylos*) hangaféle növény, bogója piros, lisztes, fanyar
- 16 *balita* – eredetileg katonai szállásjegy vagy belépőjegy
- 30 *emporium* – kereskedelmi, közlekedési gócpont
- 221 : 13 *aggóskodni* – aggályoskodni
- 24 *csinovnik* – (AkH: csinovnyik) cári hivatalnok
- 27 *elsikárol* – (sikárol = sikál) elsímít
- 224 : 4 *szelemenfa* – a szarufákat alátámasztó, vízszintes tartószerkezet (szelemen) gerendája
- 12 *Kamcsatkában a házak mind pincelakások, a földszint már „emelet”* – az orosz nyelvben (nemcsak Kamcsatkában) a földszintet nevezik első emeletnek (ctazs), a fölötte levő emeletszintet másodiknak s i. t.; ebből az elnevezésből tehát téves arra következtetni, hogy a kamcsatkai házak mind pince lakások
- 28 *csör-pör* – veszekedés, perpatvar
- 227 : 8 *sing* – régi hossz mérték, kb. 62 cm
- 229 : 4 *bagoly is bíró a maga odújában* (vagy: barlangjában) – közmondás: mindenki úr a saját portáján
- 233 : 4 *szublimátum* – maró higany, fertőtlenítőszer, mérég
- 5 *tartarus emeticus* – hánytató borkő; ezt veszi be *A kőszűvő ember fia*-ban, az „Ephialtes” c. fejezetben Tallérossy Zebulon – hősiességéből, hogy kolerásnak gondolják (JKK 28.k.200.)
- 234 : 5 *galvanizáló* – villanyozó
- 235 : 11 *Horeb* – az a bibliai hegy, amelyen az Úr az égő csipkebokorban megjelent Mózesnek
- 12 *Béliál* (pontosan: Belijaal) – héberül: „a leghaszontalanabb, legsemmirekellőbb”, az ördög megjelölése; Béliált Jókai inkább török tárgyú műveiben emlegeti (*A janicsárok végnapjai* JKK. 7.k. 185:7; *Török világ Magyarországon* JKK 4.k.22–23.)
- 237 : 18 *nazarénus* – több keresztény szektát neveztek így: itt Jókai

Lap: Sor:

- kétségkívül — anakronisztikusan — arra a Svájcban eredt és a 19. század derekán hazánkban meghonosodott szektára utal, amelynek tagjai jámborságukban a fegyverfogást is megtagadják
- 239 : 6 Kamcsatka lakosainak legkedvesebb csemegéje a 18. században Krasenyinnikov egykorú leírása szerint az ara (illetve kara, lomuiua) madár tojása volt; Jókai feltehetően ezt a madarat nevezi tengeri papagájnak (talán az „ara” név szuggesztíójára); a zsásza (lepidium) a keresztvirágúak családjába tartozó növény, a kerti zsásza (lepidium salivum) tormaízű leveleit eszik
- 11 *tövé* — a *kövé* szó tájnyelvi változata
- 15—18 *egy orosz író azt jegyzi fel a Kamcsatkával szomszédos Alaska szigetről, hogy amíg annak az északi előfokán még az oroszlánfókák ordítanak, a déli csúcsán már a „kolibrik” repkednek* — ez a mondat valósággal halmazata a tévedéseknek: Alaska nem sziget, hanem félsziget, nem szomszédos Kamcsatkával, hanem a Csendes-óceán tulsó, amerikai partjához tartozik; Alaska és Kamcsatka között láncolatban az Aleuti-szigetek húzódnak, Jókai azonban valószínűleg mégis Alaskára gondolt (csak a „sziget” és a „szomszédos” megjelölésben tévedett), amit ugyanis az oroszlánfókákról és a kolibrikról ír, az Alaskára nézve fennáll (lehetséges, hogy az Aleuti-szigetektől keletre fekvő Unalaska szigetre gondolt)
- 241 5 *odavagyunk falustul* — mindenünk odaveszett, szólásmondás
- 242 : 2—3 *Csurin kapitánynak a lángja* — germanizmus: „szerelmese” helyett németben mondják azt, hogy „lángja” (Flamme)
- 6 *trafikál* — tárgyal, alkudozik
- 243 : 16 *frère et cochon* — fivér és disznó; gyakrabban: amis comme cochons = disznómódra barátok; bajban cimborák; Jókai használja a *Szabadság a hó alatt* c. regényben is
- 33 *raki* — égetett szesz a keleti népeknél
- 245 : 10 *sanyar* — lassú szenvedés
- 11 *bitóhalasztás* — kivégzés elhalasztása, elodázása
- 248 : 26 *számos* — (itt:) népes
- 249 : 2 *Nilovága* — (MaT, SuR: Nilovaga; BuR: Nilowaga, EéÚ: Nilowaga) AkH (feltehetően): Nyilovaja
- 13 *a szájában hordja a harangozópénzt* — a harangozónak a temetésért járó pénzt már a szájában (vagy orrában) hordja, közeli halál fenyegeti; szólásmondás

Lap: Sor:

- 249 : 25 *pikét* — (franciául: piquet) osztag, rendszerint előőr
253 : 2 *kivádolni* — vö. 190 : 18
257 : 27 *kocódás* — összekoccanás
258 : 20 *bagaria* — cserzett marhabőr
34 *exorcizálni* — ördögöt úzni, ördögúzással megtisztítani
259 : 6 *akáció-zuskodik* — akadémia-zuskodik, kötekedik
10–11 *az egereket megitatni* — szólásmondás: sírni
23 *archimandrita* — a görögkeleti egyházban az apátnak megfelelő egyházi rang
25 *imperial* — tizenöttrubeles aranypénz
28 *edinburgi imádságos könyv* — London után Edinburgh skót főváros volt a brit könyvkiadás központja
260 : 14 *spanyollégy-flastrom* — a kőrisbogár (*cantharis vesicatoria*) német népszerű neve (*Spanische Fliege*) után; ebből az Oroszországban is begyűjtött bogárból nyerik a kantharidin nevű, erős hatású gyógyszert, amelyből hólyaghúzó flastrom készül; itt e gyógyító flastrom alkalmazása ellentét a Nilovné által néhánnyal sorral előbb gúnyosan „flastromként” ajánlott ütlegekkel szemben
261 cím „*A szerelem sötét verem*” — ez a fejezetcím Petőfi Sándor *A szerelem, a szerelem...* kezdetű, 1843-ban írt költeményének második sora
2 *nagyszerű város lehetett Bolsereck* — Jókai eltúlozza Bolsereck nagyságának, gazdagságának méreteit
14 *kvasz* — maláta, liszt vagy kenyér cefréjének erjesztésével készített, gyengén alkoholos, savanykás üdítő ital
22–23 *Benyovszky idején még ott pusztá tért volt* — téves adat: a kamcsatkai Petropavlovsk város 1740-ben alapították és a Bering-féle expedíciónak éppen arról a Szent Péter és Szent Pál nevű hajóiról nevezték el, amelyekkel Benyovszky saját naplója szerint (bár itt a két hajó egynek szerepel) elhagyta Kamcsatkát
23 *emporium* — vö. 219 : 30
25 *a híres keleti háborúban* — az 1853–1856 évi krími háborúban
262 : 1 *kolosszus* — óriás
3 *neutrális* — semleges
4 Oroszországot hagyományosan medvének szokták ábrázolni
32 *szotnik* — vö. 36 : 19
263 : 14 *liú* — padlás
25 *mátkatál* — vö. 172 : 10
266 2 *szemők* — nagyszemű

Lap: Sor:

- 266 : 30 *festvény* — (a *tinktúra* szó szó szerinti fordítása) felaprított gyógynövényből — itt aloéból — szeszes kivonással készült gyógyszer
- 267 4 *te- s tú-barátok* — („pertú-barátok”) tegeződő barátok
28 *összekocódás* — vö. 257 : 27
- 268 1 *csetvert* — (AkH: csetverty) régi orosz űrmérték, kb. 3 liter
- 269 : 26–27 *akármilyen nagy bőrben* . *egy pár bundakesztyűben* — a játék téte szőrme
- 270 : 9 *ugró* — (sakkfigura) ló
15 „*királynét csinált*” — parasztját eljuttatta az ellenfél leghátsó sorába, s így átcsereélhette királynéra
32 *maliciózus* — kaján
- 276 8 *komplot* — összeesküvés
31 *kobak* — (itt:) lopótök
33–34 *Nem húztunk együtt hajókötelet* — a „nem őriztünk együtt disznót” (= nincs alapja a bizalmaskodásnak) szólásmondásnak Jókai által oroszosított változata
- 277 : 1 *riha* — vö. 105 : 12
4 *Nem kellett volna korpa közé keverednem!* — utalás a közmondásra: „Aki korpa közé keveredik, azt megeszik a disznók.”
6 *bizonyítvány* — (itt:) bizonyíték
16 *panka* feltehetően a Panni névből eredő, a könnyűvérű nőkre átvitt, általánosított elnevezés
- 278 13–14 Marcus Atilius Regulus római hadvezért a karthágóiak foglyul ejtették, majd békétárgyalás végett Rómába küldték, ő azonban itt a háború folytatását ajánlotta, majd visszatért Karthágóba, s ott kegyetlenül kivégezték
15–16 Jókai a *Dekameron* 1. kötetében, *Az áruló gyűrű* c. elbeszélésben írja meg, hogy Szolimán szultán hogyan lepeli le, majd töreti össze óriás mozsárban Hodzsia jogtudóst, aki kicsalta barátja vagyonát; feltehetően erre az esetre gondol Jókai itt is, és csak tévedésből írja, hogy a szultán a vezérét végeztette ki így
17–18 Az egyetlen nevezetes De Blois herceg (akit a Jókai által használt *Dictionnaire de l'amour* [Szerelmi lexikon] is megemlíti) csatában lelte halálát; Jókai itt bizonyára George-dzal, Clarence hercegével téveszti össze, akinek Shakespeare *III. Richárd*-jában ilyen halált szánnak gyilkosai: „beledobni. . . a malvázia-hordóba”
19–21 Dózsa Györgyöt 1514-ben az általa vezetett parasztháború leverése után az itt leírt kínhalállal végezték ki.

Lap: Sor:

- 278 : 29 a Szent-Vladimir (AkH: Vlagyimir) rend emlegetése anakronizmus, mert ezt a rendet a leírt események után tizenkét évvel – 1782-ben – alapította II. Katalin cárnő
- 280 : 1 *protokollum* – vö. 93 : 29
9 *maca* – valakinek a szeretője
- 281 : 21–22 *majd megtanítjuk a Szent Jakab imádságára* – Szent Jakab perzsa vértanút úgy végezték ki, hogy ízenként vágta le a darabokat a testéből
- 284 : 23 *halálhű* – életre-halálra hűséges
- 285 : 7 *paroxizmus* – hirtelen betegséگی roham
13 a szibériai cédrus magva ehető; tápláló anyagokat tartalmaz
- 291 : 27 *baláncozni* – (franciául: balancer) egyensúlyozni
- 292 : 1 *kádencia* – sorvégi hangesés, sorvégződés, rím; mindenre tud kádenciát: mindenre megfelel, minden helyzetben fel-találja magát
- 293 : 5 *verbum regens* – (szó szerint: vezéřige) a latin nyelv-tanban a főmondat igéje, amely után a mellékmondaté igazodik; (itt:) a cselekvést megjelölő ige
10 német közmondás: „Die Nürnberger henken keinen, sie hätten ihn denn!” („A nürnbergiek senkit sem végeznek ki, hacsak el nem fogták!”)
13 *Vaszili! Tanaszi!* – AkH: Vaszilij, Tanaszij (Atanaszj, Afanaszj)
- 294 : 9 *összeábdál* – (abdál) összetákol
- 295 : 27 *írógép* Jókai nem a mai értelemben vett írógépért, hanem gépiesen, gondolkodás nélkül mindent leíró embert
- 296 : 2 *koci pór* pozdorja, alávaló, hitvány ember
- 298 : 30 *konduít-liszta* – (a francia *conduite* = *magaviselet* szóból clnémetesített szó: *Konduitenliste*) katonatisztek és hivatalnokok magatartásáról, jelleméről, hajlamairól és anyagi helyzetéről vezetett titkos „minősítési lap”
- 299 : 5 *in contumaciam* – (helyesen: *in contumaciam* = csökönyösség, megátalkodottság jogcímén, amiért meg nem jelent, s ezzel ismerte el bűnösségét) távollétében
- 300 : 5 *pocsóta* – tavacska, tócsa
9 *megretíráł* – visszavonul
- 301 : 13 *patrol* – (a francia *patrouille* szóból): járőr
- 302 : 7 *gyanús* – vagyis: gyanakvó
- 303 : 7 *pártosai* – párthívei
11 *skopcsik* – (helyesen: szkopccok, szkopcok; szó szerint:

Lap: Sor:

- kiheréltek) orosz szekta, amelynek tagjai megférfiatlanították magukat
- 303 12 *kikenek* a hitvallása tiltja az emberölést — vö. 305 : 32
18–19 *kaszamáta* — (ma: kazamata; az olasz *casamatta*-ból) földalatti várbörtön
- 304 1 *a hajdani waräger fegyvertársak* — a varégek a 9–10. században a Balti-tenger partjain élő normann rabló–kalandozó hajósok voltak, zsoldosként is harcoltak és részt vettek az orosz államalakításban, sok legendás hősi történet is fűződik hozzájuk
28 *Kakucsoff Dimitri* — AkH: Kakucsov Dmitrij
- 305 : 10 *gugyi* — pálinka
32 *malikiánok* — (helyesen: molokánok) orosz szekta tagjai, megtagadnak minden egyházi és állami törvényt, szabályt és szokást, továbbá mindennemű vérontást, ezért növényi ételeken kívül csak tojással és tejjel táplálkoznak, innen származik az elnevezésük is (moloko = tej)
- 306 1–2 *pattantyús* — vö. 16 : 14
22 *egy pár vers* — néhány ízben, néhányszori
- 307 30 *kornétás* — kürtös (kornéta = kürt, az olasz *cornetta* szóból)
- 308 4 *lázár* — vö. 26 : 12
- 309 4 *bibliafalók* — az orosz szektások a keresztény vallásból csak a bibliát fogadták el, és folyton azt olvasták
5 *bezpopovci* — a bezpopovcsina (= pápa nélküli szekta) híve
6–7 *molodci* — (oroszul:) derék legények
- 310 : 27 *zila* — kusza, zilált, összevissza
- 315 : 21 *A tetem* szó, melyet ma csak holttestre használunk, régen tágabb értelemben testet is jelentett; ezért nem pleonazmus a fennmaradt *holttetem* szó.
28 *vérvilág* — vérvörös fény
- 316 : 10 *szórt-tüzelés* — nem meghatározott számú célpontra irányuló, hanem a felbukkanó célok szerint ide-oda szórt lövések
27 *lábtó* — létra
- 318 10 *tonna* — (itt:) dongákból összerakott, csonkakúp alakú, két-fenekű faedény
- 319 : 8 *lősebe* — lőtt sebe
- 321 cím *Achilles* — Homérosz Iliásának egyik főhőse; AkH: Akhilleusz
- 322 32 *lazarétum* — (az olasz *lazaretto*-ból — vö. 26 : 12 — a francia *lazaret*-n és a német *Lazarett*-en át hozzánk érkezett szó

Lap: Sor:

- ellatinosított alakja) eredetileg: vesztegár alá eső személyek szálláshelye; utóbb: hadikórház
- 327 : 12 *Hrustiev házába érkezve* — nyilván elírás, Meder helyett Hrustiev
- 328 : 23 *maródi* — (a francia *marodeur*-ből, ami csapattól elmaradó, csellengő, sőt fosztogató katonát jelent, a német *Marodeur* keresztül:) gyengélkedés miatt a szolgálatban részt nem vevő katona
- 332 : 33 *elévelődik* — tépelődik
- 333 : 18 *a Lázár* — vö. 26 : 12
- 334 : 10 *csábaság* — megtéveszthetőség
- 338 : 14—15 *állapotot kezd* — foglalkozást kezd
- 26 *pityizál* — iddoggál
- 340 : 24 *rémledezve* — felrémlő sejtelemmel (valami rémlik neki)
- 342 : 14 James Cook (1728—1779), a híres angol felfedező 1779-ben járt Kamcsatkán
- 18 *az elkészült talpakkal* — ez szántalpra vagy sítalpra vonatkozhatna, de az EéÚ szerint tutajokon küldte a szövetségeseket és a túsokat Benyovszky, ami reális, hiszen a jég között vágott csatornán át kerültek a hajóra; ennek a résznek a K-a nem maradt fenn, feltételezzük, hogy sh. került a nyomtatott szövegbe
- 20 *százhatvannégy* — a MaT és az EéÚ szerint száznegyvenhat
- 20 *korvett* — egy-ágyúoros gyorsjáratú vitorlás hadihajó a 17—19. században
- 344 : 7 *alattság* — vö. 63 : 33
- 347 : 17 *opciót gyakorolni* — (itt:) egyiktől a másikhoz áttenni, áthárítani valamit
- 348 I *arktikus* — sarkvidéki
- 12—13 *Adolf Erik Nordenskjöld (1832—1901)* — svéd sarkutazó, 1878—1879-ben haladt át az északkeleti átjárón, vagyis az Atlanti-óceánból Szibéria északi partjai mentén a Csendes-óceánba vezető, túlnyomórészt befagyott tengeri úton; útjáról, felfedezéseiről több műve jelent meg; Jókai könyvtárában fennmaradt a *Le Tour du Monde* c. francia folyóirat, melynek két évfolyamában (1882. I. k. 81—129. és 1883. I. k. 81—112.) megjelent Nordenskjöld *Voyage de la „Vega” autour de l’Asie et de l’Europe* c. útleírása; ugyanez magyarul is megjelent *Ázsia és Európa körülhajózása a Vegán* címmel (Bp. 1883.); az adatok gazdagságából azonban arra következtethetünk, hogy Jókai nem ezeket a rövidített

Lap: Sor:

- 360 3–7 Ugyancsak Krasenyinnyikov közli (i. m. 431–32.)
5 *angits kacsá* – az „*anas caudacuta*”, illetve „*harelda islandica*”
nevű madárfajta, amelyet *a-angics*, *a-angics* kiáltásáról
neveznek *aangics-kacsának*
9–16 Krasenyinnyikov közli (i. m. 429–30.)
22 *Anni* – helyesen: Anyuj (folyónév, a mellette fekvő város:
Anyujszk, vö. 355 : 25)
- 361 13 *Joszif Billingsz* (? – 1806) – angol születésű orosz tengerész-
tiszt, az 1785–1792 évi nagy északkeleti expedíció egyik
vezetője (vö. bibl. 197. sz.)
- 363 : cím *Kohn Albin* – l. 163 : 14
- 364 : 10 *kápsál* – koldul, kéreget
14 *radi Christa* – (AkH: ragyi Hriszta) Krisztus nevében
16 *Ursola* – helyesen: Urszul
31 *bragyág* – l. 181 : 11
32 *pomjör* – AkH: pomer
- 365 : 4 *paletot* – francia és az ebből fonetikusán átvett orosz (palto)
szó: felöltő
28 *szaimka* – helyesen: zaimka; a Dal-féle értelmező szótár
(l. 208 : 31) szerint ez a sok értelmű szó sajátosan Kelet-
Szibériában használatos ebben az értelemben (az orosz 3 betűt
német átírásban szokás *s* betűvel jelölni, ezért a német köz-
vetítéssel átvett orosz szavakban gyakori, hogy a *z* hang
jelölése tévesen *sz* betű)
- 366 : 11–12 *iszpravnik* – (AkH: iszpravnyik) járási rendőrfőnök
15 *angária* – nemzetközi jogi szakkifejezés: amikor egy had-
viselő állam háborús céljaira lefoglalja semleges államok
szállító eszközeit; itt tehát tréfásan átvitt értelemben hasz-
nálja Jókai az utépitéshez szükséges, egyébként más célokat
szolgáló, de ezúttal a munkába álló csavargók által felhasz-
nált eszközökre
- 367 2 *poszjelenyec* – AkH: poszelenyec) telepes, áttelepített,
deportált
- 368 : 28 *Dorpat* (ma: Tartu) – észtországi város
- 369 : 18 *akik Bacchust és Vénust tisztelik* – a bor istenét és a szerelem
istennőjét tisztelik, tehát isznak és szeretkeznek
- 370 : 16 *sömlýék*, semlyék vagy selymék – mocsaras, ingoványos talaj
16 *lappen* – lapp
17 *akja* – Észak-Skandinávia különböző népeinél ősidóktól
használatos szánfajta
28 *ad formam* – mintájára

Lap: Sor:

- 370 : 28 – 371 : 1 *keresztyének* – *keresztények* – a reformáció után kialakult magyar szóhasználatban a *keresztény* szóval a katolikusok, a *keresztyén* szóval pedig a protestánsok nevezték magukat; itt azonban a kétféle írásmód nyilván nem ezzel függ össze, de nem is véletlen vagy elírás... „Ad formam: jó keresztyének” – e mondatban Jókai kenetes frázisként ismételtetett megjelölést idéz; „ha keresztényekké lesznek”, itt saját felfogását ismerteti, pátoasz nélkül
- 371 : 30 *David Schwanenberg* – nem svéd utazó, hanem orosz kereskedelmi hajó kapitánya, 1877-ben a Jenyiszejen épített hajójával utazott Szentpétervárra
- 30 *Jalmal* – helyesen: Jamal
- 34 *Lesseps* – Jean Baptiste Barthélemy Lesseps (1766–1834) francia utazó; művét l. bibl. 177. sz.
- 373 : 3 *buddha* – itt: buddhista
- 25 *Adolf Erman* (1806–1877) – német utazó és fizikus, 1828–1829-ben tette meg szibériai útját, műve: *Reise um die Erde durch Nord-Asien und durch die beiden Oceane*. Berlin 1833–1848.
- 374 : 16 *szojótok* – szibériai nép, ma: tuvaiak
- 375 : 22 *uux vomica* – hánytatódíó vagy ebvészmag nevű gyógy-növény
- 27 *lesi* – (helyesen: lesij) rossz szellem
- 376 : 19 *a te öcséd* – Jókai a német nyelvű szöveg közvetítése folytán ezt a jelenetet olyan értelemben reprodukálja, mintha a babonás szibériai apa az orvos-varázsló édestestvérenek tartaná az ördögöt; könnyen lehetséges, hogy e szavak a többszöri fordítás révén a „tvojevo brata” orosz kifejezésre vezethetők vissza, amely „a te öcsédet” szó szerinti értelmén kívül ezt is jelenti: „a magadfajtát” s ebben az esetben nem foglalja magában azt a feltételezést, mintha az ördög a gyógyító személy testvére volna
- 377 : 18 *amazon* – (itt tréfásan:) nőszemély
- 26 *kalián* – keleti dohányzóeszköz: vizes edény nyakához erősített, dohánnyal megtöltött cső és bőr- vagy fapipaszár, amelyből a parázsló dohánynak a vizen át megszuirt füstiet szívják
- 34 *a mi ősapánk Attila* – utalás a hún – magyar testvériség mítoszára
- 378 : 28 *décbunda* – posztóval borított, szőrös állatbőrrel bélelt bunda, l. Jókai *Hol leszünk két év múlva?* c. elbeszélését is

Lap: Sor:

- 379 : 14 *kalim* — a rabszolgatartó és hűbéres társadalmak kezdeti stádiumában kialakult szokásnak, a menyasszonyért a szülők vagy rokonok részére fizetendő díjnak a türk népeknél bevett elnevezése
- 17 *cic-szövet* — hindú gyapotból készült szövet
- 18 *Kungúr* — orosz város az Ural-vidéken, bőrkikészítő iparáról volt ismeretes
- 34—380 : 1 *míg valamennyi sabinát elkapkodták a maguk quiritei* — sabinák: a sabini nők; quirites: a római polgárok; utalás a római történelemnek arra a félig mondai epizódjára, amely szerint a Rómát megalapító férfiak a szomszédos sabin törzs leányainak elrablásával alapítottak családot és nemzetet
- 380 7 *fersing* — felső gyolcs szoknya
- 381 8 a fókafélékhez tartozó állatok nevének szó szerinti fordítása; tengeri kutya = borjúfóka; tengeri medve = medvefóka; tengeri oroszlán = oroszlánfóka
- 13 *Liahov* — Ivan Ljahov (? — kb. 1800) orosz utazó
- 382 4 *billog* — l. 46 : 3
- 5 *Vitsen* — Nikolas Cornelisson Witsen (1641—1717) holland földrajztudós (műve: *Noord en Oost Tartarye*. Amsterdam 1785.)
- 15—16 *Nordquist és Almquist* — Nordenskjöld expedíciójának tagjai
- 18 *vészű* vagy *vészű* — fogantyúval ellátott metsző eszköz
- 24 *hírhedett* — vö. 5 : 15
- 383 15 *bajdara* — l. 66 : 4
- 17 *Valóságos éjszaki Iliász és Odisszea*. — Jókai a hasonló motívumokra (bosszúból eredő várostrom, kölcsönös gyilkolás, menekülés, tengeri bolyongás) utalva, hasonlítja az ismeretett csukcs történetet Homérosz eposzaihoz
- 384 : 5 *sir Kellet* — Sir Henry Kellet (1806—1875) brit utazó
- 9 *Ez már a hatodik világrész lehet* — amikor Jókai ezt leírta, még általános volt a hiedelem, hogy az Északi-sarkon nagy, összefüggő földrész terül el, utóbb derült ki, hogy ott csak úszó-sodródó jéggel borított tenger található; a hatodik földrész a Déli-sark valóban összefüggő szárazföldje, az Antarktisz
- 18 *Richard André* (1835—1912) — német néprajztudós; vö. 163 : 14
- 19 *Karl Ditmar* (1822—1892) — balti születésű orosz geológus;

Lap: Sor:

- műve: *Reisen und Aufenthalt in Kamtschatka in den Jahren 1851—1853*. Sankt-Petersburg 1890—1900.
- 384 : 19—20 Christian Leopold von Buch (1774—1853) — német földrajztudós; műve: *Reise durch Norwegen und Lappland*. Berlin 1810.
- 20 Steller — l. 213 : 20; műve: *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka*. Frankfurt 1774.
- 20 Peter Simon Pallas (1741—1811) — német születésű orosz természettudós; műve: *Reisen durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs*. Sankt-Petersburg 1771—1776.
- 20 Friedrich Heinrich Kittlitz — vö. 167 : 6
- 23—24 Az újabbkori utazók szerint Kamcsatkában nincs olyan nagy hideg, tengerövezete helyzeténél fogva — vö. 67 : 23 stb. sorokhoz tartozó jegyzetet; már ott megállapítottuk, hogy Jókai tévesen úgy ítéli meg Kamcsatka földrajzi-éghajlati viszonyait, mintha sarkvidéki terület volna; amikor most az „újabbkori utazók” nyomán helyesbíti állítását, újabb tévedésbe esik: Kamcsatka éghajlatának enyhébb voltát nem „tengerövezete helyzete” okozza, hiszen éppen a hideg tengeri áramlatok okozzák, hogy Kamcsatka hidegebb, mint az azonos földrajzi szélességen fekvő európai területek.
- 386 : 20 sarana — vö. 168 : 7 s a köv. sorok
- 27 utalás a bibliai történetre, amely szerint Lábán azzal a feltétellel adta leányát, Ráheld nőül Jákobhoz, hogy ez hét esztendeig szolgál neki érte (Mózes 1. könyve, 29. fejezet)
- 388 1 Jean François La Pérouse (1741—1788) — francia utazó
- 19—20 kamcsadál nyelven a szánkát ő is „s a n k a”-nak nevezi — a Dal-féle értelmező szótár (l. 208 : 31) szerint Kamcsatkában a kutyaszán neve szánka; a magyar szóval való hasonlatosság megtételezésénél azonban tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a szán orosz nevének (szanyi) többes száma is a magyarhoz hasonló szánki
- 389 7 torosz — a leírt fogalom orosz elnevezése
- 11 isthmus — görög szó, földszoros
- 12 penzsinszki tengeröböl — helyesen: penzsinszki tengeröböl
- 15 viheder — eredetileg a sújtólég elnevezése; mint ilyen szerepel a *Fekete gyémántokban*; itt: hóviheder = hóvihar
- 23 cafol (cafal) — tapos
- 390 2 George Kennan amerikai utazó 1865—1868-ban járt Szibériában (műve: *Tent life in Siberia*. New York 1870.),

Lap: Sor:

- tehát Lesseps, aki kilenc évtizeddel korábban írt erről a témáról, nem használhatta fel az ő adatait
- 390 : 17 *civillista* — az uralkodó személyes használatára és udvartartására szolgáló összeg
- 391 4 *Kári-tenger* — a 349 : 23-ban tévesen Cári-tengernek írt Kara-tenger
- 9 *Fjodor Rozmiszlov* (?–1771) — orosz utazó; Novaja Zemljáról írt feljegyzése 1820-ban, a *Записки, издаваемые государственным адмиралтейским департаментом, относящиеся к мореплаванию, наукам словестности с. гүүж-темын*ben jelent meg
- 19 *ammontülök* — tülök alakban csavarodott kagylójú őcsigák
- 21 *kovarc* — kvarc
- 392 : 25 *szivárványszérű* — a szivárványt szegélyező térség
- 29 *halo* — halojelenség: a Napot vagy a Holdat körülvevő fehér vagy gyengén színes fénygyűrű
- 393 2 *láttni* — optikai
- 8–9 *promontórium* — előhegység, előretörő hegyfoc
- 28 *szarvorrú* — orrszarvú
- 29 *Vilui* — AkH: Viljuj
- 394 3 *pötyögős* — lazán fityegő
- 10 *kolossz* — óriás
- 17 *fenyér* — vizenyős helyeken tenyésző vékony szálú fű
- 32 *lonka* — lanka, lejtő
- 395 2 *talap* — alap, talpzat
- 5 *pilis* — itt valaminek (rendszerint kenyérnek) felhasadt széle
- 18 *döbör* — dongákból készült edény, (itt:) edény alakú mélyedés
- 20 *grotta* — barlang
- 396 : 8 *csapinos* — rézsútos
- 16 *erratikus* — tévelygő, vándorló, kóbor
- 397 : 1 Evert Ysbrands Ides mint orosz követ utazott 1692-től 1695-ig Szibérián át Pekingbe; műve: *Driejaarige reize naar China, te lande gedaan door den Moskovischen afgezant E. Ysbrants Ides*. Amsterdam 1704.
- 11 *Alasej* — helyesen: Alazeja
- 17 Adams akadémikus mammutleletéről Tilesius *De skeleto mammonteo Sibirico* (Mém. de l'Académie de Saint-Pétersbourg. 1812.) c. műben van szó (V. 431.)

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

Az 1888–1891. évi kiadás illusztrációiból

- I. Benyovszky Móric arcképe az eredeti angol kiadás címlapján
- II. A hatéves Benyovszky Móric levele apjához 1752. október 6-án
- III. Benyovszky Móric anyjának levele férjéhez 1752. október 9-én
- IV. Téli vásár Szibériában, a háttérben Obdórsk látképe
- V. Kamcsatkai fuvarosok pihenőhelye
- VI. Benyovszky Móric utazása Kamcsatkában a kormányzó társaságában 1771. január 17-én
- VII. Kamcsadál nők házi munkája
- VIII. Fókák csoportja

NÉVMUTATÓ

- A. O. 485
 Acharf, J. Thomas 483
 Adams 582
 Adorján Mihály 565
 Afanaszjev, P. 577
 Ágost (II.) lengyel király (Erős Ágost) 549
 Ágost (III.) lengyel király 549
 Aiguillon 476
 Almqvist 580
 Andrée, Richard 424, 566, 580
 Anson, George 558—59
 Antonovics, N. 577
 Appleton 484
 Arany János 415
 Ariosto, Lodovico 564
 Armengand, M. J. G. D. 450
 Arneth 482
 Artamof, Piotre 449
 Atkinson, Thomas Witlam 423, 554
 Attila hun király 579

 Bache 474
 Badermacher 479
 Ballagi Mór 561
 Balsamo, Joseph I. Cagliostro
 Balzac, Honoré 565
 Bányai Elemér I. Zuboly
 Barents, Villem 576
 Barré, P. Y. 490
 Barsi Ödön 489, 501

 Barzay, Gaalon 482
 Baschin, Otto 484
 Bastian, Adolf 577
 Batsányi János 464
 Bayard, Pierre 461
 Benyovszky Emánuel 415, 473, 475—76, 546
 Benyovszky Márta I. Lehotay Józsefné, Benyovszky Márta
 Benyovszky Móriczné Hönsch Zsuzsanna 449, 468, 474—75, 550
 Benyovszky Pál 473
 Benyovszky Péter 468
 Benyovszky Sámuel 468, 491
 Benyovszky Sámuelné Révay Róza 463, 550
 Benyovszky Sándor 415, 449, 546, 548
 Berg, G. 481, 498
 Bering, Vitus 556, 562, 569, 571, 577
 Bertalanffy Alajos 475
 Bessenyei György 460
 Betty 467
 Bevall Tibor 489, 501
 Biddle, Charles 483
 Billingsz, Jozsif 481, 578
 Bogoljubov, N. P. 489
 Boieldieu, Adrien 490
 Borejko-Chodžko, J. 486
 Bous, W. F. 472

- Browne 548
 Brunelleschi, Filippo 567
 Buch, Christian Leopold 581
 Bús Vitéz (Matkovich Pál) 488
 Bykowski, Piotr Jaxa 483

 Cagliostro (Balsamo, Joseph) 461
 Campe, Joachim Heinrich 432—
 433, 471, 546
 Canning, George 488
 Caramelli 477
 Carayon, L. 482
 Casanova, Giovanni Giacomo 461
 Cato, Marcus Porcius 562
 Černanský, Samuel 471
 Chazet, A. 490
 Chojecki, Karol Lubicz 480
 Cjavlovskij 414
 Clerke 479
 Cobenzl, Philipp 478
 Cochrane, John Dundas 481
 Colloredo, Rudolf 475
 Columbus Kristóf 567
 Cook, James 479, 575
 Copland, Samuel 481
 Courths-Mahler, Hedwig 431
 Cristiani, Lise 554
 Cultru, Prosper 465, 485

 Csepy Mihály 420
 Csirikova, Alekszej 507, 556
 Csokonai Vitéz Mihály 445

 Dal, Vlagyimir 568, 577—78, 581
 De Blois 572
 Defoe, Daniel 546
 Deiches, Ernest 484
 Delelée-Desloges 487
 Descartes, Macé 482
 Despréaux, J. E. 490
 Dezsényi Béláné Szemző Piroska
 490

 Dickson, W. 480
 Dieulafoy, M. 490
 Ditmar, Karl 580
 Doppler, Ferenc 405, 428, 490
 Dosztojevskij, Fjodor 560
 Douteau, Robert 486
 Dózsa György 572
 Duval, Alexandre 490
 Dvoichenko-Markov, Eufrozyna
 487
 Dzsingisz khán 552

 Ebeling, Christoph Daniel 432—
 33, 442, 470, 496, 546
 Edvi Illés Ádám 481
 Elek Oszkár 545
 Ellis, George 488
 Ellis, William 416, 481
 Eötvös József 415
 Eötvös Loránd 403, 413, 427
 Epinay, Adrien 484
 Erdélyi János 563
 Erman, Adolf 579
 Erős Ágost I. III. Ágost lengyel
 király
 Erzsébet orosz cárnő 556
 Esme, Jean 489
 Eszterházy Ferenc 475

 Faber 414
 Farkas Emőd 485
 Fazekas László 414
 Ferenc (I.) császár 475
 Ferrard, L. 489
 Fest Sándor 485
 Fiedler, Arkady 487
 Fiske, John 484
 Floridor (Vay Sarolta) 484
 Forcade 482
 Forgács László 545
 Forster, Georg Adam 432—33,
 441—42, 470, 546

- Forster, Johann Reinhold 432, 470
Franklin, Benjamin 465, 473—75, 487
Frigyes (II.) porosz király (Nagy Frigyes) 460, 548
Froberville 472
- Gaal József 424, 430—31, 488, 500
Gadomski, A. 486
Galilei, Galileo 564
Generali, Pietro 490
Gibbon, Edward 481
Goethe, Johann Wolfgang 405, 460
Gore 479
Gounod, Charles 405
Grabowski, Ignacy 489
Grandidier, Alfred 481
Griffin, Martin I. J. 485
Guillain 481
Gulyás Pál 495
Gvadányi József 424, 428, 430, 445, 488, 491—93, 553
- Gyezsnjev, Szemjon 556
- Haiman, Mieczysław 486
Halász Gyula 486
Henrik (IV.) francia király 577
Hiż, Tadeusz 489
Homérosz 574, 580
Hookham Frere, John 488
Horányi Elek 480, 498
Hönsch Zsuzsanna l. Benyovszky Móricné Hönsch Zsuzsanna
Hunfalvy Pál 497
- Ingenhaus 474
Ipolyi Arnold 563
Izmajlov, Mihail 550
- J., Antoni 483
Jal 482
Janik, Michał 486
Jankó János id. 497
Jankó János if. 404, 415, 423, 447, 462—63, 465, 484, 488, 493—94, 496—99
János (III.) lengyel király (Sobieski János) 549
Jaquemin, Heinrich 477
Jaroszevska, Bolesława 484
Jefimov, A. 487
Jókai Mórné Laborfalvi Róza 417
Jókay Eszter 420
Jókay Józsefné Pulay Mária 420
Jókay Lajos 420
József (I.) császár 494
József (II.) császár 476—78, 482, 494
Jungburg 485
- K. S. 481
Kachanowicz, Aleksander 475
Kaczkowski, Stanisław 448, 481
Kageneck 479
Kállay Miklós 489
Kallos Lajos Károly 486
Kantorovics Vlagyimir 489
Károly (IX.) francia király 577
Katalin (I.) orosz cárnő 552
Katalin (II.) orosz cárnő 460, 543, 549—51, 554, 573
Katona József 445
Kaunitz, Anton 477—79, 494
Kazinczy Ferenc 445
Keene, Donald 487
Kellet, Henry 580
Kennan, George 581
Kerckesházy József 486—87
Kerguelen, Yves-Joseph 479
Kisfaludy Károly 445

- Kittlitz, Friedrich Heinrich 566, 581
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 546
 Kohn, Albin 423, 450, 566, 578
 Konopczyński, Władysław 447, 486
 Kont I. 485
 Kopeć, Józef 481
 Kotzebue, August 420, 424, 427—30, 453, 480, 486, 546, 559
 Koubalski, N. A. 471
 Kovács Győző 487
 Kovalovszkij, J. 482
 Kozłowski, W. M. 485
 Köffinger Rudolf 428, 490
 Kölcsey Ferenc 445
 Kölesi Vince 481
 Kőrösi Csoma Sándor 426
 Krajewski, Radosław 486
 Krasenyinnyikov, Sztjepan Petrovics 468—69, 558—59, 570, 577—78
 Krasiński, Michał 550
 Krenyicin, Pjotr 556
 Kriszat, Eugen 486, 489
 Kropf Lajos 465, 483—85, 493—95, 498—99, 557, 560
 Krücken 485
 Kudlicz, B. 490

 Laborfalvi Róza I. Jókai Mórné
 Laborfalvi Róza
 Lacaille, Louis 482
 Lajos (XIV.) francia király 548
 Lajos (XV.) francia király 460, 483, 548
 Lange, Antoni 489
 La Pérouse, Jean François 581
 Lassi (v. Lasso), Orlando 577
 Laudon, Gideon 548
 Lee, Sidney 484

 Léges, F. P. A. 490
 Leguevel de Lacombe, B. F. 481
 Lehotay Józsefné Benyovszky Márta 468, 475
 Lelewel, Joachim 451, 549
 Lengyel Dénes 490
 Lepecki, Mieczysław 466, 486
 Lesseps, Jean Baptiste Barthélemy 416, 480, 579, 582
 Levasov, Mihail 556
 Lévy, Eclan 484
 Librowicz, Zygmunt 483
 Likcsin, Fjodor 577
 Liszt Ferenc 547
 Ljahov, Ivan 580
 Lotharingiai Károly 548
 Luzerne 474

 MacIntosh 479
 Magellan, Jean-Hyacinthe 476, 478
 Maggs, F. B. 466
 Makowski, Stanisław 466, 487, 490
 Makszimov, Sz. V. 484
 Marczali Henrik 547
 Mária Terézia 460, 475, 479, 482, 548
 Marie Antoinette 487
 Matkovich Pál I. Bús Vitéz
 Maydell, Gerhard 576—77
 McLeod, Lyons 482
 Meister János 406
 Melczer Jakab 481
 Mensikov, Alekszandr 552
 Mentelli 426
 Mercy d'Argentau 475, 477
 Meusel 481
 Mezey István 466, 486—87
 Miczkiewicz, Adam 544
 Mikszáth Kálmán 420, 544
 Modelski, Teofil Emil 485—86

- Molière 420
 Molnár János 480
 Morelowski, Jan 487
 Morris, Robert 474
 Mühlbach-Mundt, Luise 416, 424
 431, 488, 547
 Münnich, Burkhardt Christoph
 556

 Nádasdy Ferenc 548
 Nagy Frigyes I. II. Frigyes porosz
 király
 Nagy Katalin I. II. Katalin orosz
 cárnő
 Nagy Lajos 406
 Nagy Mártonné 420
 Neumann, K. 577
 Nicholson, William 462, 464,
 468, 470, 494
 Nižnánský, Jozo 489—90
 Nordenskjöld, Adolf Erik 422—
 24, 575—77
 Nordquist 580
 Novgorodov, Ivan 566

 Ocskay Gusztáv 483—84, 493—
 95
 Ocskay László (Lackó) 494
 Ohnet, Georges 431
 Okamura 486
 Oliver, Pasfield 468, 471, 483—
 84, 498
 Orłowski, Bolesław 485
 Orłowski, Leon 466—68, 487,
 503
 Ostermann, Heinrich 556
 O-wicz, Tadeusz 483

 Ödman, Samuel 471

 P. Paul 471
 Paál Jób 486

 Paar 494
 Pados Pál 489, 500
 Pagès 479
 Palacký, František 482
 Pallas, Peter Simon 581
 Panyin, Nyikita 553
 Parlagi 485
 Passy, F. 483
 Payer, Julius 577
 Péter (III.) orosz cár 554
 Péter Zoltán 426
 Péterfy Jenő 431
 Petőfi Sándor 571
 Pixérécourt, R. C. G. 490
 Plater, Stanisław 481
 Plinius, Caius Secundus 576
 Poniatowski Szaniszló I. Sza-
 niszló Ágost lengyel király
 Potocki, A. 471
 Potocki, Wawrzyniec 550
 Puffke, Emma 471
 Pugacsov, Jemeljan 460, 543, 551,
 553
 Pułaski, Antoni 550
 Pułaski, Franciszek 550
 Pułaski, Józef 459, 487, 550
 Pułaski, Kazimierz 472—73,
 502—3

 Ráby Mátyás 461
 Radliński, Ignacy 483—85
 Radó Vilmos 488, 500
 Rákóczi Ferenc (II.) fejedelem 548
 Rath, Gebhard 490
 Ráth Mór 405, 412—18, 421,
 424—25, 431, 491—93, 495—
 96, 500, 505, 546
 Rathkeal, Herbert 478
 Regulus, Marcus Attilius 572
 Reguly Antal 426
 Révay Róza I. Benyovszky Sá-
 muelné Révay Róza

- Reychman, Jan 486—87
 Rezanov, N. P. 484
 Rjumin 481
 Robinson, J. 462
 Rochon, Alexis 464, 480, 494
 Rogoz, Stanisław 486
 Rónaszegi Miklós 489, 501—3
 Rossi, Gaetano 490
 Rousseau, Jean-Jacques 460
 Routier, Gaston 484
 Rozmiszlov, Fjodor 582
 Rulhière, Claude 481, 487

 Saillens 483
 Sartine 476
 Sárváry Béla 482
 Savage Landor, Walter 488
 Schelechoff, Grigori 480
 Schiller, Friedrich 420
 Schlegel, August Wilhelm 488
 Schwanenberg, David 578
 Schwarcz Tamás 406
 Sebők Éva 544
 Sehurgyin, Mihajlo 566
 Semjonow, Juri 489
 Shakespeare, William 415, 420,
 572
 Siebold, Ph. F. 482
 Sieroszewski, Andrzej 467
 Sieroszewski, Waclaw 489
 Sík Endre 467, 487
 Słowacki, Juliusz 487—88
 Smólski Władysław 489
 Sobieski János I. III. János lengyel
 király
 Spanberg, Martin 561
 Srs 485
 St.-André, Pouget 483
 Stanisław August I. Szaniszló
 Ágost (Poniatowski Szaniszló)
 lengyel király
 Stefanow, Hyppolite 480

 Steller, Georg Wilhelm 569, 577,
 581
 Steuben, Friedrich Wilhelm 474—
 75
 Stevens, E. 481

 Szalatnai, Rezső 487
 Szaniszló Ágost (Stanisław Au-
 gust Poniatowski) lengyel ki-
 rály 489, 543, 549
 Széchenyi Béla 426
 Széchenyi Ferenc 466
 Széchy Károly 484
 Szigligeti Ede 428
 Szolimán török szultán 572
 Szolovjov, Szergej Mihajlovics
 483

 Tarakanova 553
 Tatomir, L. 482
 Téglás Tivadar 425, 490
 Thallóczy Lajos 426, 475—76,
 483, 485, 547
 Thesby de Belcour, August 498
 Tilesius 582
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 431
 Treitschke, Georg Friedrich 490
 Trenk Frigyes 461
 Tretiak, Andrzej 486

 Unienville 481

 Vajda Viktor 483
 Váli Mari 420
 Valois Margit 577
 Vályné I. Váli Mari
 Vámbéry Ármin 426, 568
 Van Doren, Carl 486
 Váradi-Sternberg János 466, 490
 Vasari, Giorgio 567
 Vay Sarolta I. Floridor
 Veer, Garrit 576

Villiers, P. A. 490
Voltaire 460
Vontin, Walther 465, 486
Vörösné 420, 547
Vrangel, Ferdinand 568, 577
Vulpus, Christian August 488

Wadstrom, C. B. 480
Warkalło, Witold 487
Washington, George 465, 474—
75
Wayda, W. Z. 485
Weyprecht, Karl 577

Wieniawski, A. 482
Wilson, James Grant 484
Witsen, Nikolas Cornelisson 580
Wogan, P. 462
Wraxhall, N. W. 479, 485

Ysbrands Ides, Evert 582

Zarewicz, Ludwik 483
Zejszner, Ludwik 482
Zieliński, Stanisław 486
Zöldhelyi Zsuzsa 490
Zuboly (Bányai Elemér) 485

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
Első fejezet	
Benyovszky Móric gyermekkora	13
Második fejezet	
Utazás Szibérián végig	33
Harmadik fejezet	
Ohocktól Kamcsatkáig A tenger viharban	58
Negyedik fejezet	
Első kezdeménye az összeesküvésnek	66
Ötödik fejezet	
Az első találkozás Afanáziával	80
Hatodik fejezet	
Az első napsugarak!	84
Hetedik fejezet	
Nemes mulatság	95
Nyolcadik fejezet	
Halálveszedelemben	109
Kilencedik fejezet	
A szerelmet titkolni nem lehet	116
Tizedik fejezet	
A vérbírság előtt	122
Tizenegyedik fejezet	
A legdrágább csók	129
Tizenkettedik fejezet	
Olyan örömök, melyek szomorúvá tesznek	136

Tizenharmadik fejezet	
A jótett uzsorával térül meg	141
Tizennegyedik fejezet	
A fegyveres béke	148
Tizenötödik fejezet	
Aurora borealis	153
Tizenhatodik fejezet	
Kamcsatka leírása	165
Tizenhetedik fejezet	
A két testvér	171
Tizennyolcadik fejezet	
A vetélytárs	177
Tizenkilencedik fejezet	
Egyszerre két szívvel játszani	188
Huszadik fejezet	
Folytonos vészek között	194
Huszonegyedik fejezet	
A haditerv	198
Huszonkettedik fejezet	
A lopatkai telep	203
Huszonharmadik fejezet	
A lelki kínok	215
Huszonnegyedik fejezet	
A szerelem dühe	223
Huszonötödik fejezet	
A vérbíróság	231
Huszonhatodik fejezet	
Csurin kapitány	241
Huszonhetedik fejezet	
A nehéz napok	248
Huszonnyolcadik fejezet	
„A szerelem sötét verem”	261
Huszonkilencedik fejezet	
Boscarev és Zablikov	272

Harmincadik fejezet	
A halott tanú	284
Harmincegyedik fejezet	
A katasztrófa	303
Harminkettedik fejezet	
Afanázia — Achilles	321

F Ü G G E L É K

A „Gróf Benyovszky Móric életrajza” c. mű második kötetének Jókai Mór által írt része

Harmincharmadik fejezet	
Megvilágítás	347
Harmincnegyedik fejezet	
Ellentmondások a különböző utazók adatai között	354
Harmincötödik fejezet	
Kohn Albin adatai a szibériai életről	363
Harminchatodik fejezet	
Felfedezetlen népfajok. Az itelmenek	381
Harminchetedik fejezet	
Lesseps szánútja Kamcsatkán keresztül	388
Harmincnyolcadik fejezet	
Aranymezők, gyémánthegek. Az égvilágítás az éjszark körül. A mammut	391

J E G Y Z E T E K

Rövidítések	401
Kézirat, kiadások	403
Keletkezése, forrásai	
Jókai és a kiadó	415
A Benyovszky-téma Jókai életében	417
Jókai forrásai a Benyovszky-életrajz megírásához	428

Jókai fordítói módszerei és eszközei	432
Jókai átdolgozói módszerei és eszközei	444
A Benyovszky-téma története és hitelessége	460
A Benyovszky-téma bibliográfiája	470
Irodalom	
A regény fogadtatása	491
A regény utóélete	497
Szövegváltozatok	505
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	543
A képmellékletekről	583
Névmutató	585

A kiadásért felel
az Akadémiai Kiadó igazgatója

★

A szerkesztésért felelős
PÁSZTOR JÓZSEF

Műszaki szerkesztő:
VIDOSA LÁSZLÓ

A kötetsterv
KECSKEMÉTI ANNA
munkája

★

A kézirat beérkezett: 1966. IX. 20.
Példányszám: 6 500
Terjedelem: 29,8 (A/5) ív + 10 old. melléklet
AK 184 k 6771

★

Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bernát György

